Türk Tarihi

RIZA NUR

RIZA NUR

Türk Tarihi

DÜNYA'DA EN BÜYÜK İFTİHARIM TÜRK YARATILDIĞIMDIR. BU KADAR TARİH OKUDUM, TÜRK KADAR KAHRAMAN, MERT,İYİ YÜREKLİ, ZEKİ VE AKL-I SELİM SAHİBİ İNSAN,TÜRK KADAR BÜYÜK VE YÜKSEK BİR TARİHE MALİK BİR MİLLET GÖRMEDİM, BU KADAR MİLLET TANIDIM, BUGÜNKÜ MEDENİYET ALEMİNDE EN YÜKSEK MEVKİE ÇIKMAK İÇİN LAZIM OLAN KABİLİYETLERİ KENDİNDE VE YURDUNDA BUGÜNKÜ KADAR TOPLAMIŞ OLANINI GÖRMEDİM...

Dr.Rıza NUR

ISBN 975-445-021-8 (Tk.No.)
ISBN 975-445-024-2

Dr. RIZA NUR

TÜRK TARİHİ

(Cilt:11-12)

Yayına Hazırlayan:

TOKER YAYINLARI YAYIN KOMİSYONU

Tamamı 14 cilt olan bu eserin 12 cildi, T.C. Maarif Vekâleti'nin 54 numaralı yayını olarak 1924-1926 senelerinde Osmanlı harfleriyle bastırılmıştır. Toker Yayınları; eserin, Maarif Vekaleti'nin yayınladığı nüshalarını esas alarak **Yalçın Toker, Hasan Tuncay** ve **Ahmet Özdemir**'in görev aldıkları Yayın Kurulu'na gerekli sadeleştirmeleri, dip notlu açıklamaları, resim ve harita ilâvelerini de yaptırarak bu büyük eseri Türk kültürüne yeniden kazandırmıştır.

Not: Milli Mücadele dönemini anlatan 13 ve 14. ciltler yerine hazırladığımız Ek ciltler, yazarın Hatırat'ından derlenerek «Millî Kıyam-Millî Mücadelenin İçyüzü» adı ile basılmıştır.

© **Copyright** Toker Yayınları - İstanbul-1994

TOKER "GENEL DİZİ" No. 178-79
"TARİHİ ESERLER
DİZİ"Sİ No:11-12

TOKER YAYINLARI
Ankara Cad. 46
Cağaloğlu-İSTANBUL
Tel: 5223309

ISBN 975-445-021-8 (Tk.No)
ISBN 975-445-027-7

Dizgi: Toker Teknik Servisi
Baskı: Çetin Matbaacılık
Cilt: İlker Ciltevi
İstanbul-1994

İÇİNDEKİLER

(11 ve 12. CİLT)

MISIR TÜRK DEVLETLERİ (Devamı) 7

KAVALALILAR (Devamı) 7

Arabî Olayı 9
2. Abbas Hilmi Paşa 56
1. Sultan Hüseyin Kamil 67
Sultan Fuad 77
Kavalalılar Zamanında Mısır Milliyetçiliği 88
Tabiî Durum 98
Coğrafya 98
Nil 102
Süveyş Kanalı 107
Sudan Hükümeti 114
Etnoğrafya 122
Milletler 123
Diller 126
Fellahlar 140
Yemekler 141
Örtünme 145
Sünnet 147
Ziyaretgâhlar 155
Mezarlar 158
İsim ve Unvanlar 162
Mısırlılar'ın Gözünde Türkiye 163
Mısır'da Takvim 164
Mısır'da Tarikatlar 164

Sağlık Durumu 165
Hastaneler 176
Doktorlar 177
Eczaneler 178
Ekonomik Durum 180
Ulaşım Araçları 180
Demiryolları 180
Nil'de Gemicilik ve Kanallar 181
Tarım 182
Sulama Aletleri 187
Ürünler 192
Sanatlar 207

Ticaret 209
Antikalar 212
Piramitler 222

MISIR DEVLETİ'NİN KURULUŞU 241
Evkaf ve Vakıf Nezareti 245
Maarif Nezareti 246
Hakkaniye Nezareti (Adliye) 251
Maliye Nezareti 253
Dahiliye Nezareti (İç İşleri Bakanlığı) 257
El-Rey Vel-İşgali Umumiye Nezareti 262
Tarım, Sanayi, Ticaret ve Milahat Nezareti 264
Harbiye Nezareti 269
Bahriye Nezareti 271
Bazı Cemiyet ve Bilim Kurumları 271

BÜTÜN MISIRLILAR İÇİN GENEL DÜŞÜNCELER 274
Firavunlar 280
Süveyş Mısır'ın Belâsı mı? 287
İslâmî Anıtlar ve Türk Kültür Durumu 290
Eyyubîler Zamanı Eserleri 307
İkinci Kölemenler Zamanı Eserleri 308
Türkiye Zamanı Eserleri 309
Kavalalılar zamanı Eserleri 310
Muncunuklar (Alemler) 313

Kitap-Bilig (Bibliyografya) 325
Trablus, Tunus, Cezayir ve Sudan Türk Devletleri 334
Amerika'da Türkler 336

TÜRK MİTBİLİĞİ 342
Oğuz Destanı 343
Tukyu Destanı 345
Dokuz Oğuz Masalı 346
Kırgız Masalı 350
Aşk Mitleri 350
Kızıl Elma 353
Türk Dini 357
Dua Özetleri 366
Türk Takvimi 375
Türk Adları 385
Türk Aile Adı 411
Lâkaplar, Unvanlar 413
Türk Irkı (Fizik ve Anatomik Yapısı) 423
Avrupa Irkları 424
Asya Irkları 426
Moğol 426
Türk 427
Türk'te Ruhî ve Toplumsal Yapı 434
Vatan Sevgisi 438
Karakter Yüceliği 439
Siyasî, İdarî, Toplumsal Örgüt 451
Kurultay 455
Türkler'de Tarım, Sanat, Ticaret 465

MISIR TÜRK DEVLETLERİ
(DEVAMI)

KAVALALILAR
(Devamı)

MEHMET TEVFİK PAŞA

Mehmed Ali Paşa'nın oğlu İbrahim Paşa'nın oğlu İsmail Paşa'nın oğludur. Yani Mehmed Ali Paşa'nın torunun oğludur. H. 1269'da doğmuştur. Tevfik Paşa hıdiv olunca kabine istifa etti. Bu kabinenin atanmasına dair çıkardığı M. 3 Mayıs 1879 tarihli «menşur» (tebliğ, ferman) da şöyle diyordu: «Tanrı'nın yardımı Mısır hükümetinin yönetimini eline verdi. Metbul efhamım sultan-ı azamımın (nasrullah) bu babdaki emr-i şerifi ile teşerrüf ettim. (İyilik yapan padişah'ın bu konudaki yüce emirleri ile şereflendim.) Bu bir nimettir (iyiliktir) ki şükür bu iyiliğe karşılık vermek ancak bu makama olan vazifemi hüsn-i ifa ile eda olunabilir (güzelce yapmak suretiyle ödenebilir). Biliyorum ki çıktığım bu mevkin işi güçtür; fakat halkın ve memurların iyi karşılamaları sayesinde bu güçlük bana kolaylık olacaktır. Biliyorum ki Hükümet-i Hıdviyye'nin meşruti hükümet olması gerekir. Bu nedenle bu yönü takviye edeceğim...

Bu yolda iş görünüz... En önemli işiniz mali zorlukların üstesinden gelmektir. Bütün zorlukların kaynağı malî meselelerdir...

Tevfik hıdivlerin maaşından bir kısmını terk edip kendisine 100 bin Mısır lirası tahsis etti. Hıdiv ailesi maaşını 300 bin liradan 245 bin liraya, askerin sayısını da 22 binden 12 bine indirdi.

Babıali İsmail Paşa'nın azlini geri almak fikrindeydi. Bu sebeple Tevfik Paşa'nın atama fermanını göndermiyordu. Fransa ve İngiltere Türkiye'ye bir nota verip Tevfik Paşa'nın atama fermanı gönderilmediği takdirde Mısır'ın tam bağımsızlığını ilan edeceklerini bildirdiler. Bunun üzerine Tevfik Paşa'ya karşı olan Sadrazam Tunuslu Hayreddin Paşa istifa edip yerine geçen Ahmed Arif Paşa Tevfik Paşa'nın atama fermanını gönderdi.

Bu sırada Babıali iki ferman göndermiştir. Bunlarda iki önemli nokta vardır: Türkiye'nin tabii siyasetini bozmamak ve ilanından önce Türki-

ye'ye gösterilmek şartıyla Mısır'a yabancı devletlerle anlaşmalar yapma ve Mısır hükümetinin ancak maliye ile ilgili işlerine sarfedilmek üzere borç alabilmek yetkisi verilmesidir.

Hıdiv Tevfik Paşa kabine riyasetini (başkanlığını) kaldırıp bizzat kendisi Meclis-i Nezzar'a (Nazırlar Meclisi, Bakanlar Kurulu) başkanlık yaptı. Fransa ve İngiltere ile bir anlaşma yapıp bir İngiliz, bir Fransız maliye denetçisi atadı. Yine bu anlaşma ile bunların Mısır'a olan idarî ve malî müdahaleleri önlendi. Fakat pek garip olarak, kendileri-ne Mecli-si Nezzar'ın toplantılarında hazır bulunmak hakkı verildi. Bu suretle devletin her işini bilme imkanına sahip oldular.

MEHMED TEVFİK PAŞA

Riyaz Paşa için Babıali'den «müşirlik» (mareşal) rütbesi istedi. İnhası (talep yazısı) kabul edildi.

Yönetim, maliye ve ticaret, eğitim öğretim ve başka konularda yenilikler yaptı. Vurgunculuk maksadıyla konulmuş olan 25 çeşit vergiyi kaldırdı.

Said taraflarına seyahat etti. «Bon Halim Paşa» denilen Bon Orakın'ı yok etti.

M. 11 Ocak 1880'de Meclis-i Nezzar bir komisyon kurup eski borçları tasfiye etmeye başladı. Maliye Nezaretini (Maliye Bakanlığı'nı) bu komisyona başvurulacak yer olarak belirledi. Bu işi gizli tuttu.

Sandukü'd-deyn'in (Mısır düyun-ı umumiyesi, Mısır genel borçlar komisyonu) Avrupalı üyeleri de borçların düzenli ödenmesine ilişkin bir tasarı sundular.

Düzensiz ödemelerin kaldırılması için de bu sandık ile hükümet arasında uzun yazışmalar yapıldı. Hıdiv 31 Mart 1880'de bunun için de bir tasfiye komisyonu kurulmasına dair bir irade ısdar edip (yani emir çıkarıp) bu komisyona Almanya, Avusturya, İtalya, Fransa ve

İngiltere'den de birer üye ve Mısır tarafından da Batras Gali Bey'i atadı. Bu komisyon görevini bitirip raporunu Resüt-teyn'e (Hıdiv Tevfik Paşa'ya) takdim etti ve Hıdiv de raporu onayladı. Avrupa devletleri de bu raporu kabul ettiler. Tabii bu durum Avrupalıların lehindeydi. Hıdiv ferman meselesinden Türkiye kızgın olduğundan, Avrupalılar'ın kucağına atılmak bahasına da olsa bu raporu onaylamıştı.

Gerçi bu kanun borçların bir kısmının imhasına ve maliyenin düzene kavuşmasına hizmet etmişse de Mısır'ın bağımsızlığından en önemlisini de yok etmiştir. Hele yerlilerin alacaklarına önem bile vermemiştir.

Hıdiv İskenderiye'den Kahire'ye dönünce halk kendisini Abidin Sarayı Meydanı'nda alkışladı. Bu da bazı fazla vergileri kaldırmış olmasındandı. Hıdiv halkın «El-Kirbac» (irbaş, kırbaç) ile dövülmesini de kaldırdı.

Ancak yapılan malî yenilikler halkın aydınları tarafından eleştirilmeye başlandı. Hoşnutsuzluk büyüdükçe büyüdü. Sonunda ferik (tümgeneral) Genç Şahin Paşa Hılvan'da büyük rütbeli subay ve halkın ileri gelenlerinden oluşan bir cemiyet kurdu. Bunlar hükümete tasfiye kanunu aleyhine bir muhtıra verdiler. Halk arasında hükümet bu yazılardan bazısını Maliye'de görevli katiplerden biri tarafından yazıldığını sanıp yönetimdeki bütün memurları azletti. Hılvan'da toplananların bir kısmını azledip bir kısmını da sürdü. Şahin Paşa'yı da mahkemeye vermek istedi.

O da İtalya himayesinde olduğundan ancak İtalya mahkemesinde yargılanabileceğini bildirdi. Ve İtalya Konsolosu'nun müdahalesiyle pasaport olmaksızın İtalya'ya gitti. Mısır Hükümeti Şahin Paşa'nın rütbesini kaldırdı ve Mısır ordusundan kaydını sildi. Ayrıca Mısır'a dönüşünü yasakladı.

ARABİ OLAYI

Bu olay son Mısır tarihinin, Hıdivler zamanının en önemli olayıdır. Mısır'ın kaderini değiştirmiş, onu sömürge durumuna düşürmüş, Mısır hesabına feci bir olaydır. Zavallı Mısır'ın binlerce yıllık tarihinde kaderi hemen hemen sürekli sömürge olmuştur. Bu olay ile de yine oraya varmıştır.

Hıdiv İsmail Paşa'nın yönetimi Avrupa müdahale ve entrikası, Arabi gibi akılsız bir adamın hayali ve beyinsizliği bu olayı doğurmuştur. Bu ahmak iş yapıyorum zannediyordu! Kendinden büyük bir işe girişmişti. Oysa Avrupalılar'a kör değnekliği ediyor, hem Mısır'ın, hem de kendi şahsının öldürülmesine ilişkin fermanını yazıyordu. O mağrur cahilin böbürlene böbürlene Mısır tarihine kaydettiği kader, o canım memleketin tutsaklığı oldu.

Büyük millî işlere onu başarmak yeteneğinde olmayanlar karışmamalıdır. Çünkü sonuçta yapacakları iş kendi çaplarının büyüklüğüne uygun olur. Fakat bu acı gerçek daima felaketten sonra anlaşılır. İleride Arabi'nin ne adi sebepler, ne küçük emeller ve şahsi çıkarlarla işe başladığını öğrenince Arabi hakkındaki görüşler büsbütün değişecek, Mısır'a daha çok acınacaktır.

Biz de bu olaya «Arabi Vakası» derler. Yanlıştır. Bu adamın adı «İrabi»dir. Ve bütün son zaman Mısır yazarları onu bu imla ile yazarlar. Mısır'da bu kelimeyi «ayn» harfini esre olarak «İrabi» biçiminde okurlar.

Yabancı maliye komisyonunun icraatı halkı rahatsız etmiş, halk bunlardan ve bunlara yardaklık eden Hıdiv Tevfik Paşa'dan hoşnutsuzluk getirmişti. Hoşnutsuzluk gittikçe artmış, nihayet Genç Şahin Paşa olayı çıkmıştı. Sonunda bu hoşnutsuzluk halk, asker ve memur arasında arttı. Bu üç sınıf bu konuda birbirleriyle temasa geldiler. Yabancı boyunduruğundan kurtulmak için subayların ve ordunun çoğu «Hizb-i Vatani» cemiyetine girdiler.

Artık hava öyle olmuştu ki, patlamak için bir kıvılcım istiyordu. İşte bu vaziyetten istifade edip İrabi sahneye çıkmıştır.

İrabi bedevidir. Asıl Mısırlı değildir. «Zükazik»den iki mil mesafede bulunan «Biryerizin» köyünde doğmuştur. Babası kendisine biraz okuyup yazma öğretmiş, sonra onu belediyenin sarrafı Mihail Gutas'ın yanına vermiştir. Bu sarrafın yanında beş yıl kalıp yazı ve hesap öğrenmiştir.

Babası buradan onu Ezher Camiine gönderdi. Ezher'de dört yıl kalıp biraz «kavaid», tefsir, fıkıh öğrendikten sonra köyüne döndü. H. 1271'de Said Paşa zamanında umde çocukları (güvenilir kimselerin çocukları) askere alınıyordu. İrabi de bunlarla beraber asker oldu. Okuyup yazma bildiğinden piyade dördüncü taburun bölük eminliğine atandı. Fıkıh'a bir derece yatkın olmasından dolayı o günlerde «Şeyh Ahmed İrabi» adını aldı. H. 1273'de teğmen, bir yıl sonra yüzbaşı, H. 1276'da kolağası, bir süre sonra binbaşı, H. 1277'de kaymakam (yarbay) oldu. Sonra ordudan istifa etti. Bu derecede tahsildeki bir adamın büyük bir davayı omuzlaması ve yönetmeye kalkışması tabii haddini bilmemektir.

İsmail Paşa hükümete geçince yine orduya döndü. Ferik (tümgeneral) Çerkes Hüsrev Paşa ile arasında çıkan bir düşmanlıktan dolayı divan-ı harp tarafından birkaç gün hapse mahkum edildi. İrabi mahkemeye güveni olmadığını bildirdi. Bunun üzerine Hıdiv, İrabi'yi askerlikten çıkardı. Bu olay İrabi'nin Çerkesler'e düşmanlık etmesine sebep oldu. İrabi bu düşmanlığını Türkler'e kadar yaydı ve bu kinini hayatının sonuna kadar taşıdı. İşte onun Türk düşmanlığı böyle şahsi bir sebepten doğdu, yurtseverlikle bir ilgisi yoktu.

Bir süre sonra «Hilmiyye» idaresine memur oldu. Bu sırada İlhami Paşa'nın kızının sütninesinin kızıyla evlendi. Bu kız Hıdiv Tevfik Paşa'nın karısının da sütkardeşiydi. Bu sayede H. 1292'de affedilip yine orduya alındı. Demek millî davada bulunan Türk de dahil olduğu halde yabancı istemeyen İrabi, Türk veya Çerkes bir kız ile evlenmişti! Bunu da terfi etmek ve makam kapmak için yapmıştı.

Bu sefer orduya girince askerin halklarının çiğnendiğini parmağına dolayarak kendisine taraftar toplamaya başladı. Subaylara, askere hutbeler söyledi. Bu hutbelerde ayetleri ve hadisleri açıklıyor, dinleyenler de kendisinden daha da cahil olduklarından anlatılanların etkisi altında kalıyordu.

Tevfik Paşa hidiv olduktan sonra H. 1296'da İrabi Albay oldu. Ve o yıl içinde meşhur olayını yaptı.

İrabi olayının nedeni hakkında çeşitli söylentiler vardır. Kimi, o za-

man bütün Mısır halkının zannetiği gibi, bizzat Hıdiv'in yabancıların müdahalesinden kurtulmak için İrabi'yi teşvik ettiğini, fakat sonra ipin ucunu elden kaçırdığını; kimi Mısır'ın durumuna çok üzülen halkı teşvik ederek yabancılardan kurtulmak için İrabi'nin bizzat yaptığını söylediler. Kimi de bunun sırf yabancı oyunu olduğunu belirtir.(*) İhtimal ki, bu son görüş doğrudur. Mısır'da halktan işittiğim görüş de budur.

Hatta Mısırlılar diyorlar ki, bir İngiliz olaydan yıllarca önce Mısır'a gelip Müslüman olmuş, başına sarık sarmış, arkasına cübbe giymiş, Ezher'de okumuş, İrabi'yi tanımış, onu isyana sevketmiştir. Hatta Mısırlılar şu söylentiyi de anlatırlar: Olayın sonunda İngilizler Mısır'ı işgal edince bu Müslüman olan İngiliz'i hemen Avrupa elbise ve şapka ile görmüşlerdir. Aynı zamanda bu olayı İrabi'ye Türkiye'nin yaptırdığını söyleyenler de vardır.

Ali Mübarek Paşa «El-Hututü't-Tevfikiye» adındaki eserinde bu işi İrabi'nin haksız olarak ve intikam almak amacı ile bizzat yaptığını söyler. Hens Reisner eserinde, «İrabi'nin bu işi para ile yaptığı söylenir. İngilizler'in yardımı olmasaydı bu işi yapamayacağı şüphesizdir. Babıali ile de özel ve gizli bir ilişkide olduğu açıktır» diyor.

İrabi ise bu olaylar üzerine yazdığı «Karir»inde, «Osman Rıfkı Paşa 1881'deki başkanlığı zamanında 12 alay iken askeri 6 alaya indirdi. Bütün rütbe, nişan ve bağış Hıdiv ailesinin köleleri olan Çerkes, Türk ve diğer yabancılara verilirken yerli Mısırlılar bundan tamamıyla yoksun idi.

Harbiye Nazırı (Savaş Bakanı) ordu teşkilatı yaparken ne kadar yerli varsa hepsini attı. Yerlerini belirttiğim yabancılara verdi. Bu durum yabancı başkanlara karşı gerek subayların ve gerek halkın rahatsız olmasına sebebiyet verdi. Arkadaşım Ahmed Hacac'ın evine misafir olduğum bir gün birçok subay oraya geldi. Bana kin ve gazaplarını söylediler. Onları sakinleştirmeye çalıştım. Asker arasında eşitlik ve Mısırlı'dan Harbiye Nazırı atanması için Hıdiv'e dilekçe vermelerini tavsiye ettim» diyor.

Bu hikayeye göre adeta İrabi kendisinin işe başlamadığını, olaya Mısırlılar'a olan haksızlık ve yabancı baskısının sebep olduğunu anlatmak istiyor. Oysa bu hikaye İrabi'nin subayları kışkırttığını ve amacına varmak için Harbiye Nazırı olmak istediğini derhal göstermektedir.

Kısacası onun «**Takrir**»inin bu parçasına, yani kendi sözüne göre o, Türk de dahil olmak üzere yabancı baskısına karşı bu hareketi yapmıştır.

Bu çeşitli söylentilere ve olayın cereyanına göre İrabi'nin şahsi bir sebeple Türkler'e düşman olduğuna, intikam almak fikrine düştüğüne, imama darılıp oruç yemek kabilinden bir yabancı devletin çıkarlarına alet olduğuna, Hıdivler'in yolsuzlukları ve yabancı müdahale ve entrikalarıyla bozulan Mısır yönetiminden baştaki Türk ve Çerkes ileri gelen

(*) Bu konuda geniş bilgi için İslam Ansiklopedisi «Arabi Paşa» maddesine bakınız. (Toker Yayın komisyonu.)

lerinin baskılarından rahatsız olan halk ve askerden yararlanıp, intikamına hız verdiğine, çıkarlarına ve hırsına dayanamayarak olayı yaptığına hükmetmek gerekir.

Olayın görünürdeki başı ve tek eylemcisi İrabi'dir.

İrabi, davasına yabancı baskısını, milli mutluluğu, dini alet ve bayrak etmiştir. Meydana gelmek için herşeye sebep gerekir. Bu olayın da gerekçelerinden en büyüğü Osman Rıfkı Paşa'nın 1881'de yaptığı kura kanunu olmuştur. İrabi en çok bundan istifade etmiştir. Bu kanun İrabi gibi alaydan yetişenlerin terfi etmesine engeldi. İrabi tabii bu kanundan hoşlanmazdı. Alaydan yetişme diğer subaylara «Bu kanunun sırf yerlilerin terfi etmesine engel olmak için yapıldığını» söyleyerek propagandasını sürdürdü. Oysa kanun Mısır'ın bağımsızlığı için olağanüstü iyi birşeydi. İrabi haksız, hem de vatan adına haksızdı. Kanunda İrabi'nin propaganda konusu yaptığı gaye de yoktu. Onu o şekle koydu. Mesele «Alaylı», «Mektepli» subay meselesi idi. Propaganda tabii Alaylı subayların işine geldi. Yani İrabi olayının esası böyle şahsi çıkardır.

Rıfkı Paşa'nın aynı zamanda Albay Ali Fehmi, Abdülali Hilmi ve Ahmed Abdülgaffar beylerle de arası açılmıştı. Ali Fehmi Hıdiv'in maiyet askeri komutanı idi. Bu sırada geçit törenleri ve resmî törenlerde Hıdiv, Ali Fehmi'nin fikrine müracaat ederdi. Bu da Hıdiv'in mevkiinin pek nazikleşmiş olduğunu bilmesindendi. Hıdiv bu miralayları (albayları) hiç sevmezdi. Fakat durum dolayısıyla onlara iltifat ederdi. Harbiye Nazırı (Savaş Bakanı) Rıfkı Paşa ise bu iltifata kızıyordu. Bu sebeple rastgeldikçe bu subaylara hakaret ediyordu.

Ali Fehmi ve Abdülgafar İrabi'nin evinde toplanıp kura kanununun uygulattırılmamasına, kendileriyle diğer subaylar arasında yükselme hususunda müsavat (eşitlik) sağlanmasına karar verdiler. Daima tek vücut olmaları için yemin ettiler.

Bu miralaylardan (albaylardan) herbiri kendi subaylarını toplayıp kararı anlattılar, beraber yürümek ve kendilerini gerektiğinde muhafaza etmek için onlara Kur'an ve kılıç üzerine el bastırarak yemin ettirdiler. Her alay subaylarına Harbiye Nazırı'nın azli için birer takrir yazdırdılar. Bu takrirleri alan miralaylar bütün ordu adına Harbiye Nazırı'nın azli için, bir takrir yazıp Meclis-i Nazzar'a (Nazırlar Meclisi) vererek, talep ettiler.

Takrirde kullandıkları dil pek sertti. Meclis-i Nuzzar Hıdiv'in başkanlığı altında toplandı. Hiçbirşey çıkmayacağına dair Rıfkı Paşa'nın verdiği güvence üzerine bunların Divan-ı Harb-i Ali'ye (Yüksek Harb Divanı) sevkedilerek yargılanmalarına karar verildi. Divan-ı Harp Kasrün-Nil Sarayı'nda toplandı.

Üç miralay (albay) yargılanıp hapislerine ve ordudan uzaklaştırılmalarına hükmolundu. Bu haberi alan alaylar toplandılar. Binbaşı Mehmed Abid Efendi alayının askeriyle Kasrün-Nil'e gelip kapı ve pencelereri kırdı. Harbiye Nazırı ile diğerleri kaçtılar. Asker üç miralayı alıp Abidin Kışlasına döndü.

Sonra Abidin Meydanı'nda sarayın önünde toplandılar. Toplantıda İrabi aflarını ve Harbiye Nazırı'nın azlini istedi. Hıdiv bu istekleri kabul

edip Osman Rıfkı'nın yerine Barudi Mahmud Sami Paşa'yı atadı (H. 7 Rebiülevvel 1298).

İrabi İngiliz ve Fransız konsoloslarına Mısır Hükümeti'nin durumundan şikayet eden birer mektup gönderdi. İrabi'nin bu hareketi ya çocukça birşeydir. Aklı ermeyerek memleketini düşmanlarına karşı alçaltmıştır; yahut Fransızlar ve İngilizler'le bir plan dahilinde yürüdüğünden yapmıştır. Yabancı düşmanlığı eden, davasının esaslarından biri Mısır'ı yabancılardan kurtarmak olan İrabi'nin yabancı kucağına atılması da tuhaftır.

Fransız Konsolosu İrabi'yi kutladı ve destekledi. Halk bu haberi alınca İrabi'nin yabancı kışkırtmasına alet olduğuna hükmetti ve bu durumu çok acayip karşıladı. İhtimal ki Fransızlar da İngilizler de ayrı ayrı İrabi'yi kışkırtıyorlardı. Fransız Konsolosu'nun işi açığa vurması elbet beceriksizliğinin sonucuydu. Bu Fransız Konsolosu'nun hareketiyle Fransızlar'ın İrabi'yi kışkırttıklarına hükmetmek kolaylaşır; fakat şimdiden söyleyelim ki bu olayda da Fransa yanılmış, yalnız İngilizler'in işi kolaylaşmıştır. Türk'ün deyimiyle bunda da Fransa İngiltere'nin ekmeğine yağ sürmüştür.

İrabi «Takrir»inde, «Konsoloslara durumumuza bakmalarını yazdım. Sir Malet işe karışınca Hıdiv Tevfik Paşa subaylar arasında eşitlik emretti. Ali Fehmi ile Hıdiv'in huzuruna çağrıldık. İngiliz ve Fransız konsoloslarına gidip asayişin muhafazasını üstlendiğimizi söylememizi Hıdiv bize tenbih etti. Emri gereğince gidip asayiş hususunda merak etmemelerini konsoloslara söyledik» diyor. Burada Sir Malet'in müdahalesini görüyoruz. Demek İngiltere bu konsolos vasıtasıyla İrabi'yi koruyor ve kışkırtıyordu. Yahut İrabi'nin müracaatı İngilizler'in müdahalesini davet etmişti.

Kasrün-Nil olayından sonra bu üç miralay Hükümet'den korkuyor, daima uyanık bulunuyordu. Evlerine giderlerken yanlarına alaylarından askerler alıyorlardı. Kendilerine kurulması muhtemel pusulara karşı subaylarını gözcü koymuşlardı.

Bunlar gizlice İrabi'nin evinde toplanıp kararlar veriyorlardı. Nihayet Harbiye Nezaretine (Savaş Bakanlığı'na) 8 maddelik bir bildirimde bulundular. Bu maddeler «asker ve subayların izinli oldukları zaman da aylıklarının kesilmemesi, resmî ve gayr-ı resmî seyahatlerde trenlere yarı ücretle seyahat etmeleri, dikişhanenin kaldırılması ile elbise bedellerinin nakit olarak verilmesi, Osman Rıfkı Paşa'nın ordudan uzaklaştırdığı Ahmed Abdülgaffar'ın eski görevine iadesi, kanun-ı mahsus (özel kanun) yapılıncaya kadar Hıdiv'in askerî terfilere karışmaması, aylıkların arttırılması» gibi sırf askerin şahsi işlerine ilişkin olan şeylerdir.

Bunlara bakınca İrabi meselesinin memleketin yüksek siyaseti ve vatan meseleleriyle hiçbir ilgisi olmayıp basit ve küçük makam hırs ve menfaatı olduğuna hükmetmek gerekir. Oysa bu sırada İrabi böyle şeyler ister ve yapabilirdi.

Hıdiv bu maddeleri kabul etti. Uygulamasına başladı. O askerî hizibi memnun etmek istiyordu.

Bu sırada İrabi'nin orduda etkinliği olağanüstü biçimde arttı. Hadis-

ler ve vatanı kurtarmak gibi şeylerle halkın, ileri gelenlerini, din adamlarını ve halkı da kendisine çekiyordu. Fakat bu aralık Hizib'in birtakım fena hareketleri de halkı Hizip'ten soğutmaya başladı. Derken bir milliyet davasıdır meydana çıktı. Propaganda yerli Mısırlılar'ı Türk, Çerkes gibi... yabancı milletler dedikleri ve gerçekte çoktan beri Mısır'da yerleşmiş milletler aleyhinde kışkırttı. Türkler'e, özellikle Çerkesler'e hücum edildi.

Ele geçirilen Türk, Çerkes kesildi. Bu durum Mısır'ın her tarafında oldu ve günlerce sürdü. Bu olay H. 1311'de İstanbul'da ve Dünya Savaşı Ateşkesi'ni izleyen Mısır'da Ermeni aleyhine ortaya çıkan hareketler gibi olup o olaylarda Ermeniler nasıl kesilmişse bunda da Türkler yakalandıkça öyle kesilmiştir. Bereket versin Türklerin toplanıp savunma durumuna geçmeleri, kahramanlıkları ve bazı aklı başında Mısırlılar'ın nutukları ile milliyet meselesini ortadan kaldırmaya çalışmaları işe son vermiştir.

Bu sıralarda birtakım hatipler halka nutuklar söylüyor, birtakım kaside, tarihler ve yazılar elden ele dolaşıyordu. Bunlarla halkı heyecana getiriyor, ihtilale kışkırtıyorlardı. Bu kasidelerde «Vallahü nasir na-biseyf-i İrabi» gibi mısralar vardı. Bunlar İrabi'yi göklere çıkarıyor, dini ileri sürerek halkı heyecana getirmeye çalışıyor, bu işe cihat (din adına yapılan savaş) süsü veriyorlardı.

Bir süredir Riyaz Paşa kabine başkanlığında bulunuyordu. İrabi Riyaz Paşa Kabinesi'ni düşürmeye savaşıyordu. Hıdiv bunu haber alınca İrabi ile Mahmud Sami'yi çağırıp meseleyi sordu. İnkar ettiler. Hıdiv işin ilerisine gitmedi. Çünkü o da Riyaz Paşa'yı atmak istiyordu. Ancak askerin şımarmaması için bu işi yapmıyordu. Hıdiv İskenderiye'de iken yerli tacirlerden birisinin arabası bir askere çarpıp öldürdü. Askerler arkadaşlarının cesedini alıp Hıdiv'e götürdüler. Bu bir şımarıklıktı. Subaylarına götürmeleri gerekirdi. Hıdiv bu askerlerin yargılanmalarını emretti.

Duruşmaları yapıldı. Askerler şiddetli bir cezaya mahkum oluyorlardı. Miralay Abdülali Hilmi Bey Harbiye Nazırı Mahmud Sami Paşa'ya gidip cezanın ağırlığı hakkında Hıdiv'e şikayet etmesini söyledi. Mahmud Sami'nin de İrabi ile beraber olduğunu anladı. Çaresiz kalarak askerleri affetti.

Bu gergin duruma karşı Hıdiv de birtakım tedbirler almak durumundaydı. İrabi'nin «Takrir»ine göre, «Hıdiv'in daire vekili Yusuf Kemal Bey Sudanlı çavuşlara subaylara muhalefet etmelerini, askeri subaylarını öldürmeye kışkırtmalarını İbrahim Ağa'ya emreder. İbrahim Ağa yakalanır. Üzerinde onun mührüyle mühürlü bir kağıdı bulunur. Bu da Hıdiv'in emriyle yazılmıştı. Mahmud Sami bu kişiyi yargılayıp rütbesini indirerek Musavva'ya gönderdi.»

Ondan sonra yine bazı subaylar böyle Hıdiv lehine teşebbüslerde bulundular. Mahmud Sami bunları da muhakeme edip Sudan'a sürdü. Bunun üzerine Hıdiv Mahmud Sami Paşa'ya istifa etmesini bildirdi. Mahmud Sami istifa etti.

Yerine Yeğen ailesinden birini atadı.

Yeni Harbiye Nazırı askere bir genelge gönderip talimleri ve askerî

işlerle meşgul olmalarını, subayların evlerinde toplantılar yapmamalarını, siyasi işlerle meşgul olanların kaleye hapsedileceğini bildirdi. Bu emri infaz için bizzat çalıştı. Kahire Polisi askerî Hizip reislerini takip etmek, toplantılarını engellemek için casuslar atadı. Bu reisler korkup evlerine gidemediler ve kışlalardan çıkamadılar. İskenderiye'den Kale Alayı getirilip en şüpheli olan alay değiştirildi. Hizipciler bundan fena halde telaş ettiler.

Bu nakilden maksadın tren İskenderiye'ye giderken Küfrüz-Zeyyat Köprüsü'nden askerin trenle aşağı atılacağı olduğu söylentisini yaydılar. Aynı zamanda İrabi askeriyle yeni bir gösteriye hazırlandı. Hıdiv'e askerin bazı isteklerini bildirmek için Abidin'e geleceğini yazdığı gibi Konsoloslara da korkmamalarını bildirdi. Hıdiv gösterilerin önünü almak için subaylara nasihat ettiyse de başarılı olamadı.

H. 15 Şevval 1298'de asker İrabi'nin komutası altında Abidin Meydanı'na toplandı. Gerektiğinde Hıdiv'i sarayında müdafaa edeceğine dair Hıdiv'e yemin etmiş olan Ali Fethi de maiyet alayıyla bunlara katıldı. Askerin etrafına çok sayıda halk doldu. Şehirde heyecan başladı. Hıdiv sarayın selamlığından görünüp İrabi'yi istedi. İrabi at üstünde, kılıcı elinde ve kurmay heyeti etrafında olarak ilerledi. Hıdiv attan inmesini, kılıcı kınına koymasını emretti.

İrabi itaat etti ve Hıdiv'in huzuruna çıktı. Hıdiv askerlerle niçin geldiğini sordu. O da haklı bazı istekler için geldiğini söyledi. Hıdiv «Nedir?» dedi. İrabi, «Kabinenin düşürülmesi, Mebusan Meclisi'nin (Millet Meclisi'nin) açılması, ordunun adedinin arttırılması, yeni askerî kanunun onaylanması, şeyhülislamın azli» dedi. Hıdiv, «Bunlar askerin karışacağı şeyler değildir», cevabını verdi. İrabi'nin bu sözleri arasında vatani bir söz görüyoruz.

Bu konuşmada hazır bulunan Hıdiv'e fena birşey olması korkusuyla saraya çekilmesini tavsiye ettiler. Vezirler, ileri gelenler ve diğerleri saraydaydılar. İngiliz Konsolosu araya girip İrabi'ye, «Bu senin istediklerin Efendinin uzmanlığından dışarıdır. Millet Meclisi'ni istemek milletin hakkıdır» dedi. Bu söze bakılırsa olayların tamamıyla kışkırtma olduğu görülür.

İrabi Konsolos'a, «Ben milletin vekiliyim. Bu istekleri milletin evladı olan şu askerle yapacağım. Bunlar olmadıkça buradan ayrılmayacağız» dedi. Soru ve cevap adeta danışıklı döğüş gibiydi.

Tartışmalardan sonra konsoloslar bu isteklerin kabulünü Hıdiv'e tavsiye ettiler. Hıdiv kabul etti. Asker dağıldı. Kabine'yi kurma işi Şerif Paşa'ya teklif etti. Bu kişi önce bu görevi kabul etmek istemediyse de ileri gelenlerin, askerî Hizip'in ısrarıyla ve Hizip'in emre itaat etmeleri şartıyla kabul etti.

Hizip itaatı taahhüt etti. 14 Eylül 1881'de kabine kuruldu. Mahmud Sami Paşa tekrar Harbiye Nezareti'ne, Batras Gali Hariciye Nezareti başkatipliği'ne geldi.

22 Eylül'de Hıdiv tarafından «Kavanın-i Hames-i Askeriye» (Beş Askerî Kanun) ilan edildi. Bunlar mezuniyet, açıktaki subaylar, maaş, kavaid-i esasiye (temel kaideler), iane-i askerîye (Askeri yardım) kanunlarıdır.

Kabine Meclis-i Mebusan için bir seçim kanunu yapıp milletvekillerinin seçilmesine başlandı. Aynı zamanda Hizib'i memnun etmek için bazı memurları azil, yerlerine yenilerini atadı.

Kabine asayişin temini için Hizip'in başkanlarını memleketten uzaklaştırmak fikrindeydi. İrabi'ye alayla beraber «Resül-Vadi'ye, Abdülali Hilmi'ye Sudanlı olan alayı ile Dimyat'a gitmelerini emretti. Gittiler. Giderken gerek Kahire istasyonunda ve gerek diğer istasyonlarda halk büyük bir nümayişle kendilerini alkışladı. Askere tatlılar dağıttılar, üzerlerine çiçekler saçtılar.

Türkiye bu olaylara tamamıyla sessiz kalıyordu. Bildikleri de yanlış telgraflardan ibaretti. Nihayet meseleyi anladı. Ciddi bir surette işe karıştı. Müşir Ali Nizami Paşa'nın başkanlığı altında bir heyet gönderdi (Ekim 1881).

Hıdiv heyeti iyi kabul ettiyse de, işin gerçek yanı heyettten saklandı. Zaten askerî isyan da bitmiş, ortalığa sessizlik yeniden gelmiş gibi görünüyordu. Heyet üyeleri kendilerine yapılan mükellef ziyafetlerden sonra İstanbul'a döndüler. İrabi «Takrir»inde, «Padişah Mısır'daki zulümleri soruşturmak için Osman Nizami Paşa'nın başkanlığı altında bir heyet gönderdi. Bu heyet Mısır'a gelmeden iki gün önce bizi alaylarımızla Kahire'den çıkardılar. Ta ki gerçekler anlaşılmasın. Heyet ciddi soruşturmalara girişmek istedi. Hıdiv askerin istediği haklı ve ben de o haklı şeyleri kendi rızamla verdim deyip soruşturmaya engel oldu» diyor.

Komisyon gittikten sonra Hıdiv H. 26 Muharrem 1299'da «Meclis-i Şura» (Meclis-i Mebusan)ı açtı. Muhammed Sultan Paşa'yı Meclis'in başkanlığına atadı. Şerif Paşa Meclis-i Mebusan muvafakat etmeden hiçbir kanun yapılamayacağına dair bir temel kanun yaptı. Birtakım yenilik hareketlerine başladı. Özellikle eğitim ve öğretim işlerinde büyük hizmetler yaptı ve bilginlerden bir komisyon kurdu. Yerli mahkemeler (Mehakim-i Ehliye) için bir kanun yaptı. Memleketin kanuna pek büyük ihtiyacı vardı.

Komisyon döndükten sonra Hıdiv gönül borcunu sunmak için Padişah'a Sabit Paşa'yı gönderdi. Hizip'i memnun etmek için de 11 Eylül 1881'de İrabi'yi «paşa» yapıp Harbiye Nezareti vekaletine (Milli Savunma Bakanlığına) atadı.

Meclis-i Şura görüşmelerine başlamıştı. Kanunlar çıkardı. Hükümet kanunlarla beraber bütçeyi de göndermişti. Ancak bütçenin layetegayyür (değişmez, sabit) olduğunu bildirmişti. Meclis bütçenin de değiştirilmesi hakkına sahip olduğunu söyleyip onaylamadan hükümete iade etti.

Bir takım fesatçılar Meclis'e «hükümete sertçe davranmak hakkınızdır» diyorlardı. Hükümet bütçe hakkında ayrıntı veremiyeceğinde ısrar etti. Gerçekten de bir maliye tasfiye kanunu yapılmıştı ki, bu milletlerarası bir özellik taşıyor ve tadilden masun (değiştirilemez) idi. Mebuslar burasını anlamıyorlardı.

15 mebus önce Şerif Paşa'ya, sonra Hıdiv'e gitti, kanunu eleştirdi ve kabinenin istifasını istedi. Hıdiv bunlara taleplerini 24 saate kadar yapacağını vaadetti. Gittiler. Onlar gidince Konsoloslar ve Şerif Paşa geldi.

Şerif Paşa görüşünde ısrar edip meclis-i Mebusan'ın yazısına önem vermeyeceğini bildirdi ve istifa etti.

Bunun üzerine Hıdiv Meclis üyelerini çağırıp Şerif Paşa'nın yerine birini seçmelerini bildirdi. Bunlar bunun yalnız Hıdiv'in hakkı olduğunu söylediler. Hıdiv pek çok ısrar ettiyse de kabul etmediler. İkinci günü üyeleleri yine çağırıp Mahmud Sami Paşa'yı aday gösterdi. Üyeler Mahmud Sami'yi kabul ettiler. 2 Haziran 1882'de Mahmud Sami'yi kabineyi kurmakla görevlendirildi. Bu kabinede İrabi Harbiye ve Bahriye Nazırı oldu.

Bu kabinenin teşkili üzerine İrabi düşmanlarından kurtulduğuna, artık memleketi kurtaracağına dair orduya bir genelge gönderdi. Gafil ahmak! Oysa Mısır'ın bağımsızlığını kaybedip İngiliz çizmesi altına düşmesi bu kabine zamanında olacaktır.

İngilizler Hindistan yolu dolayısıyla Mısır'a önem veriyorlardı. Türkiye ile birleşip Napolyon'u oradan çıkarmışlardı. Bu konuda kendilerine zorluk çıkarabilir bir devlet Mısır'ı işgal eder fikir ve korkusuyla Süveyş Kanalı'nın açılmasını geciktirmişlerdi. Kanal açılırsa Mısır'ı ellerine geçirmek zaruret ve ihtiyacı ortaya çıkacağını dünyaya ilan etmişlerdi. Hatta Türk dostu olan Lord Palmerston bile Avam Kamarası'nda, «Ak ve Kızıldeniz'i birleşecek olursa İngiltere Mısır'ı işgal etmeye mecburdur» demişti. İngilizler Süveyş açıldığından beri en önemli siyasilerini Mısır'a gönderiyorlardı.

Mısır'da Türk askerinden başka asker bulunmasına asla tahammül edemeyeceklerini, derhal savaşacaklarını söylüyorlardı. Bunları görmemek, işi bilmemek mümkün değildi; fakat İrabi gibi bir talihsiz cahil için bunlar bilinemezdi. Gerçek neydi, o ne nakarat söylüyordu! Gerçi İrabi olsa da, olmasa da İngilizler Mısır'ı yutacaklardı. Ancak İrabi bu işi hızlandırıyor ve kolaylaştırıyordu.

Bu sırada İngilizler'le Fransızlar da birbirlerine oyun oynuyorlardı.

Güya ikisi birleşmiş, Mısır'ın ve Hıdiv'in selametini istediklerinden isyanı yatıştırmak için Konsoloslar'ı vasıtasıyla Hıdiv'e ortak hizmet teklifi yaptılar.

Oysa İngilizler Fransızlar'ın ayağının ucunu bile Mısır'a bastırmak fikrinde değildiler. Fakat Fransa diplomaside gafildi. Bunu haber alan Türkiye derhal bu iki devletin Mısır işlerine karışmalarını protesto etti ve Mısır'a müdahale etme konusunda ancak Türkiye'nin hakkı olduğunu söyledi. Devletler ile Babıali arasında Mısır hakkında şiddetli bir yazışma başladı. Almanya, Rusya, İtalya ve Avusturya Mısır işinin fermanlar gereğince ve Mısır üzerinde egemenliği olan Türkiye'nin görüş ve gücünü oraya yetiştirmesiyle çözümlenebileceği tarzında cevaplar verdiler.

İngiliz Başvekili Gladston buna cevap olarak Avam Kamarası'nda, «İngiltere ile Fransa'nın Mısır işlerine karışmaları ancak mali iş ve mehakim-i muhtelite'den dolayıdır. Bu da öteden beri haklarıdır. Diğer devletler de bu haklara sahiptirler. Fermanların geçerliliğinin devam etmesine bütün devletler taraftardır» dedi.

Yeni Mısır kabinesi halkı memnun etmişti. Hıdiv'e halk tarafından teşekkür için bir heyet gönderildi. Mısır'daki Avrupalılar İrabi'nin Harbi-

ye nazırı olmasını iyi gözle görmediler. Bu işin yabancıları tepelemek için yapıldığını sandılar ve Mısır'dan göç etmeye başladılar. İngiltere ve Fransa'nın maksatlarına varmak için bunu kasıtlı olarak böyle sandıklarını ve yorumladıklarını gösteriyordu. Avrupalılar'ı ve vatandaşlarını bu fikre inandırıp göç ettirdiler.

Bu kabinede Nafıa nazırı (Bayındırlık Bakanı) olan Mahmud Fehmi Paşa «El-Bahrü'z-Zahir» adındaki eserinde şöyle diyor: «İrabi Harbiye ve Bahriye Nazırı olunca arkadaşlarından çoğunu terfi ettirdi. İlave ve maaş kanununu askerin istediği gibi değiştirdi. Bu da taraftarlarını çoğalmasına sebep oldu. Hele 400 kişiyi kanunsuz ve zorla Hıdiv'e terfi ettirdi.

Arkadaşları olan miralayları «liva» (tuğgeneral) yaptı. Kendisi yalnız Harbiye ve Bahriye Nazırı olduğu halde hükümetin bütün işlerine, bütün dairelere müdahale etti. Kalemlerden, Harbiye Nezareti'nden istemediklerini çıkardı. Pek baskıcı ve zalimce hareket etti. Taşralardan herkes hediyelerle İrabi'ye geliyor, işlerini gördürüyorlardı. Kadınlar da İrabi'nin kaynanasına hediyelerle ve büyük guruplar halinde gidiyorlardı. Remilciler, falcılar da bu eve doluyorlardı.» Bu bilgiler gösteriyor ki, makam sahibi olunca İrabi fena yollara sapmıştır. Bu öyle bir ezeli ve ebedi kaide ki, tarih sayfalarının her köşesinde var ve istisnası az. İrabi de bundan kurtulamamış...

Kabine Meclis-i Şura kanunu bitirdi. Meclis de, Hıdiv de onayladı (25 Mayıs 1882). Buna halk çok sevinip lehte gösteriler yaptı. Asker de bu gösterilere katıldı.

Asker takımı artık şımarmıştı. Dediklerini yaptıklarını anlamışlardı. Şimdi herkese tecavüz ediyorlardı. Halk buna kızdı; fakat ufak bir söz söyleyen deliğe tıkıldı. Sonuçta halk korkup sustu.

1882 yılı «Mavi Kitabı»nın 130'uncu sayfasına göre Almanya'nın Londara Sefiri İngiltere Hariciye Nezareti'ne «Hükümetinin Mısır'ın asıl durumunu kabul etiğini, müdaheleyi gerektirecek bir durum ortaya çıktığında bunun yalnız Türkiye tarafından yapılabileceğini, Fransa veya İngiltere'nin ortaklaşa veya tek başlarına Mısır'a asker çıkarmasını işitmek bile istemediğini, yoksa bunun milletlerarası bir anlaşmazlık doğuracağını» bildirmiştir.

İşte bu sıralarda Çerkes Subaylar meselesi çıktı. Bu olay, gelecek felaketin kapısını açtı. İrabi yaptığı terfileri kanun dairesinde yapmadığı gibi, özellikle Çerkes subayları kasden terfiden yoksun etmişti. Bununla da kinini durduramadı. Sudan'da Mehdi ile savaş sürüyordu. Çerkes Subayları Mehdi üzerine gönderilen alaya atandı. Can kaygusuna düşen bu subaylar İrabi aleyhinde bir oyun oynamayı düşündüler. Bunu haber alan İrabi hepsini yakalatıp Abidin Kışlası'na hapsetti ve kendilerine türlü hakaretler yaptı.

Eski Harbiye Nazırı Osman Rıfkı'yı da bu subaylarla beraber hapsetti. İrabi bu meşele için «Takrir»inde, «Çerkesler Raşid Efendi Enver'i kendileriyle birliğe davet ettiler. Bu kişi hor bir adam olduğundan teklifi reddedip hemen işi Talembe Paşa'ya anlattı. O da Kabine Reisine, Harbiye Nazırı'na, Hıdiv'e bir tezkere ile haber verdi. Subayların duruşmaları yapıldı» diyor.

Ferik Raşid Hüsnü Paşa'nın başkanlığı altında toplanan Divan-ı Harp bunların Sudan açıklarına nakillerine hükmetti. Hüküm onaylanmak için Hıdiv'e gitti. Hıdiv cezayı şiddetli buldu. Bu konuda Fransız ve İngiliz Konsolosları'yla görüştü.

Şununla zavallı Hıdiv'in akıldan yoksun olduğunu, yabancılara nasıl hükümete müdahale ettirdiğini, Mısır'ın o zaman ne halde olduğunu görüyoruz. Kısacası Hıdiv bunların yalnız Kahire'den uzaklaştırılmasına karar verdiyse de Kabine kabul etmedi. Kabine Reisi Hıdiv ile bu mesele için tartıştı, Hıdiv'e yakışmayacak sözler söyledi. Hıdiv'in pek canı sıkıldı.

Meclis tatil yapmıştı. Kabine Reisi bakanları toplayıp Hıdiv'in emrini almadan Meclis-i Mebusan'ın açılmasına karar verdiler. Meclis-i Nazzar'ın ikinci oturumunda Mebusan Reisi Sultan Paşa ile birkaç mebus (milletvekili) da hazır bulundu. Oturumdan sonra Sultan Paşa ile mebuslar Hıdiv'e gittiler. Kabine'nin isteğinin kabul edilmesini söylediler. Hıdiv reddetti. Hıdiv'in yanından çıkan Sultan Paşa Konsoloslar'a gidip işi anlattı.

Şu adamlar hepsi de devletin sırlarını, içinde bulunduğu zorlukları bizzat kendileri düşmanlarına anlatmaktadırlar. Onlar ise bunları tabii hükümetlerine bildiriyor, hükümetleri Mısır'ı işgal etmek için durumun ve şartların uygun olduğunu görüyor, ona göre tedbirler alıyorlardı. Başka memlekette böyle memurlar nezdinde bulundukları devletin sırlarını öğrenmek için güçlük çeker ve para sarfederler. Mısırlılar'ın cehaletinin derecesini görmeli.

Neyse, Kabine istifaya kalktıysa da asayişin bozulmasından korkup görevinde kaldı. Bu sefer mebuslar Hıdiv'e ikinci bir heyet gönderip Kabine azasının yerinde kalmasını, yalnız Reis'inin istifa etmesini teklif ettiler. Hıdiv bu şekli kabul etti. Hıdiv Kabine Reisliğini Mustafa Fehmi Paşa'ya teklif etti. Bu kişi kabul etmedi. Hükümet bunalımı bu sefer daha büyük oldu.

Fransız ve İngiliz Konsolosları Hıdiv'i ziyaret ettiler. Ona bakanlarla uyuşması nasihatini verdiler. Hıdiv kabul etti. Ortalığa zahiren sükunet geldi. Çerkes Subaylar Suriye'ye sürüldüler. Oradan İstanbul'a gittiler.

Fransa İngiltere'ye Mısır'a ortak bir donanma göndermeyi teklif etti. İngiltere kabul etti. Zaten istediği şeydi. Fransa'yı bu noktaya sevkediyordu. Ortak donanma İskenderiye'ye doğru yola çıktı.

Fransız Konsolosu Subaylar'ın Suriye'ye sürülmelerinden memnun olmadı.

İngiliz ve Fransız Konsolosları Hıdiv'e gidip donanmalarının İskenderiye'ye geldiğini bildirdiler (19 Mayıs 1882). İngiliz donanması Amiral Seymur'un, Fransız donanması da Amiral Konra'nın komutanları altındaydı. Diğer Avrupa devletlerinin de birkaç gemileri vatandaşlarını korumak için geldiler.

Babıali tarafından devletlere donanmalarını Mısır surlarından çekmeleri için bir nota gönderildi.

Bu notada aynı zamanda, Mısır'ın durumunu incelemek için Türkiye'nin devlet adamlarından oluşan bir heyetin gönderileceği, gerektiğinde asker de gönderileceği, fakat bu askerin ancak Türk askeri ola-

bileceği, Fransız ve İngiliz askerinin yardımına gerek olmadığı bildiriliyordu.

İngiltere İstanbul'daki elçisi vasıtasıyla donanma göndermekten maksadının Mısır'daki durumun olduğu gibi muhafazasından ibaret bulunduğunu, Türkiye'nin tek başına bir harekete kalkışmasının Mısır'ın mevcut durumuna zarar vereceğini, Türkiye'nin kuvvetle Mısır işine müdahale etmemesini bildirdi. Son madde hakkında ayrıca Fransa da ısrar etti.

Ve ikisi birden donanmalarının Mısır'a sükunet geldikten sonra çekileceğini Babıali'ye bildirdiler.

Bir aralık İngiltere Fransa'nın ortak müdahalesinden korkup Mısır'daki Konsolosuna meseleyi yatıştırmak emrini verdi.

Donanma geldikten sonra İrabi savunma hazırlıklarına başladı. İstihkamları güçlendirdi.

İngiltere Mısır'daki konsoloslarına bir resmi yazı gönderip donanmasının gelmesinin sırf dostluk olduğunu bildirdi. birkaç gün sonra Fransız ve İngiliz Konsolosları Hıdiv'e son bir nota verip Mahmud Sami Paşa Kabinesi'ni düşürmesini, İrabi Paşa'yı Mısır'dan çıkarmasını bildirdiler.

Bakanlar Avrupa Devletlerinin Mısır'a müdahaleye hakları olmadığını, Mısır'ın sahibi olan Türkiye ile konuşabileceklerini söyleyip bu talebi reddettiler. Ve müdafaa hazırlıklarına koyuldular. Hıdiv notayı kabul etmişti. Daha önce de söylediğimiz gibi Hıdiv ile Kabine arasında anlaşmazlık çıktı. Kabine, Mebusan Meclisi'nin anlaşmazlığı çözümlenmesine karar verdi. Konsoloslarla Kabine arasında yazışmalar kesildi. «Meclis-i Şura'ü'n-Nuvvab (Yüksek Naibler Meclisi) Reisi Sultan Paşa Konsoloslar ile temasa girip notanın hafifletilmesini istedi. Konsoloslar kabul ettiler; Kabine istifa etti. Hıdiv, Şerif Paşa'yı kabineyi kurmakla görevlendirdi.

Fransa Konsolosu hükümetinin bu Kabine'yi kabul ettiğini, ona yardım edeceğini, ancak bu yardımı İskenderiye Valisi Ömer Lütfi Paşa'nın Harbiye Nazırı atanması, Fransa ve İngiltere notası hükümlerinin uygulanması, şartıyla yapacağını bildirdi. Ömer Paşa Harbiye Nezareti'ni kabul etmedi. Askerî Hizip tasarıyı reddetti ve ancak İrabi'nin Harbiye Nazırlığını kabul edeceğini açıkladı. Bu Hizip bildirisinde 12 saate kadar istediği yapılmazsa meydana gelecek olaylardan sorumlu olmayacağını açıklıyordu. Korku ve heyecan arttı. Paşa Kabine kurmakta ısrar etti.

Hıdiv mecbur olup İrabi'yi Harbiye Nazırlığına tekrar atadı.

İrabi «takrir»inde şöyle diyor: «Kabine'nin istifası gecesinin sabahı Rus, Nemse, Almanya ve İtalya konsolosları evime gelip Avrupalılar'ın can ve mallarını muhafaza için kendilerine söz vermemi teklif ettiler. Ben istifa etmiş olduğumdan söz veremeyeceğimi bildirdim. Özürümü kabul etmediler.

Sözüme güvenleri olduğunu, Mısırlılar'ın bana fazla saygıları olduğundan bu işi yapabileceğimi söylediler. Ben de hükümet kurulmasına dahil edildiğim takdirde yabancıları kendi nefsim ve evlatlarım gibi koruyacağıma dair söz verdim. Bana inanmış olarak gittiler.»

«El-Bahrüz-Zahir»in yazarı Mahmud Fehmi bu sırada İrabi'nin üç şey istediğini söyler:

1- İki devletin notasının geri alınması ve donanmaların İskenderiye sularından çekilmesi;

2- Bir kanun-ı esasi (anayasa) hazırlanıp Hıdiv ve Kabinenin görevlerinin, yetkilerinin belirlenmesi ve sınırlandırılması;

3- Avrupa devletleri ile başlayan yazışmaların kesilip bunun Babıali vasıtasıyla yapılması.

İngiliz Konsolosu hükümetini müdahale için teşvik ettiyse de Gladston halkın cihad için ayaklandığı ve ayaklanmanın Avrupa devletleri aleyhine olduğu anlaşılmayınca müdahale edilmeyeceğini konsolosa bildirdi.

İngiltere ve Fransa'nın İstanbul elçileri Babıali'ye Avrupa adına Mısır'a müdahale, İrabi ile Askerî Hizip'in öteki reislerine İstanbul'a gelmelerini emretmesini teklif ettiler. Türkiye bu teklifi kabul etmedi. Devletler bunda samimi değildiler. Teklifleri Askerî Hizip'i kolayca dağıtmak için bir dolaptı. Oysa Mısır'ın iç işlerindeki bağımsızlığı fermanlarla verilmiş, Avrupalılar da bunu onaylamış olduklarından müdahaleye diplomatik ve meşru bir hakları yoktu. Diğer devletler müdahalede tereddüt edip İngiltere ve Fransa'ya İstanbul'da bir konferans yapılmasını teklif ettiler.

Bu iki devlet bu teklifi kabul ettiklerini ve Mısır'da Türk bayrağının devamından başka birşey istemediklerini bildirdiler.

Uzun yazışmalardan sonra Babıali işe müdahaleye karar verip Müşir (Mareşal) Mustafa Derviş Paşa'yı Mısır'a gönderdi. Derviş Paşa askerin düzenli ve itaat üzre olduğunu görüp subaylar için mükafat olarak Padişah'a 200 kadar nişan yazdı.

İrabi için de birinci rütbeden «Mecidi» nişanı istedi. 1881 Kasım ayında İstanbul'da Mısır askerinin itaattan çıkıp bir Arap devleti kurmak istedikleri ve bu konuda İngilizler'le anlaştıkları duyuldu.

Bu sırada işler büsbütün karıştı. Avrupalılar Mısır'ı terk etmeye başladılar. Askerî Hizip, kabul ettiği tasarıyı reddetmediği takdirde Hıdiv'i tahttan indirmeye, o sırada halk tarafından sevilen ve servetini bu uğura tahsis eden Abdülhalim Paşa'yı Hıdiv yapmaya karar verdi.

Hıdiv Tevfik Paşa Hizip'in tahtan indirme tehdidini İngiliz ve Fransız konsoloslarına söyleyip hükümetlerine bildirmelerini rica etti. Bu haber üzerine İngiliz ve Fransız parlamentolarında açıklamalar ve görüşmeler oldu. Bu açıklamalar Mısır'ı ele geçirmek emelinde olmayıp ancak vatandaşlarının haklarını koruyacaklarına dairdi. Nihayet 11 Haziran Olayı oldu.

Serhenk bu konuda yayınlanan «Mısır lil-mısrîin« (Mısır Mısırlılarındır), «Tarih-i Mısrül-hadis» (Son Mısır Tarihi), «El-Bahrüz-Zahir» ve diğer eserlerden yararlanarak bu olayları yazmıştır. Biz de olayın esasını ondan alıyoruz.

İş önceleri Mısır'lı bir eşekçi (humar) ile bir maltız (Maltalı) arasında olan kavgadan patlak verdi. Maltız Mısırlı'yı yaraladı. Mısırlılar toplanıp Avrupalılar aleyhinde ayaklandılar. Avrupalılar evlerinin pencerelerinden sokaktan geçen Mısırlılar üzerine ateş açtılar. Mısırlılar da şokak-

larda rastgeldikleri Avrupalıları kestiler. Halktan ve yabancılardan birçok insan öldü. Bu sırada yabancı büyüklerinden birçok kişi yaralandı. Yunan, İngiliz, İtalya ve Rusya Konsolosları yaralılar arasındaydı. Halk akşama kadar evleri, dükkanları yağmaladı. Akşam sessizlik geldi. İskenderiye halkı bütün Mısır'ın en hassas, en cesur halkıdır. Mısır'ın hemen bütün olaylarında ilk önce onlar önderlik ederler. Bu olayda da öyle olmuştur.

İskenderiye Valisi oradaki Miralaya askerlerle asileri dağıtmasını emrettiyse de Miralay, Harbiye Nazırı İrabi Paşa'dan emir gelinceye kadar valinin emrini uygulamadı. Nihayet İrabi'den de aynı mealde emir gelince gece askerle ihtilalcilerden birçoğu tutuklandı.

Hens olayı şöyle anlatıyor: «İngiliz Konsolosu'nun hizmetçisinin kardeşi olan maltalı biri yerli bir arabacının arabasına biner. Bütün gün kahveden kahveye dolaşır. Nihayet arabayı bırakıp parasını vermeden bir Maltalı'nın kahvesine iner. Arabacı da kahveye girip parasını ister. Maltız sarhoştur. Bu kadar uzun bir gezme için ancak 25 santim «kuruş-ı sağ» (sağ kuruş ki, Mısırlılar bu kelimeyi bizden alarak kullanırlar.

Bizde ise yalnız sağ-para halk dilinde kalmıştır.) çıkarıp arabaycıya atar. Arabacı tabiatıyla razı olmaz. Aralarında şiddetli bir kavga başlar. Maltız silahını çekip arabacıyı karnından vurur. Arabacı ölür. Arabacının arkadaşları gelip katili yakalamak isterler. Kahvede silahlı Yunanlılar da vardı. Kahveci Maltız da beraber oldukları halde Yunanlılar toplanan Mısırlılar üzerine ateş ederler. Vurulan, ölen olur. Civardaki Maltızlar da evlerinden, mağazalarından halk üzerine ateş ederler. Diğerleri de bu ateşe karşılık verir. Kavga kente yayılır ve savaş durumunu alır. Mısırlılar köpürürler. Boğuşma saatlerce sürer. Bu sırada İrabi İskenderiye komutanına ani denecek surette olayı bitirmesini emreder.»

Bunlara ve özellikle şu yabancının sözlerine hikayesine bakılırsa bu kanlı olayların İngilizler tarafından tertip edildiğine hiç şüphe yoktur. Çünkü olaya sebebiyet veren adam İngiliz Konsolosunun uşağının kardeşidir. Zaten İngiltere Avrupalılar'ın can ve mallarını kurtarmak için Mısır'a asker çıkarmak gibi meşru bulduğu ve Avrupa kamuoyunca meşru sayılan bir sebep istiyordu. İşte o sebebi böylece kendisi yarattı. Bunun diğer delili İngilizler'in bundan önce ve sonra da Mısır'da, Türkiye'de ve başka Doğu memleketlerinde bu dava ile müdahale ettikleri ve müdahale edebilmek için bizzat böyle olaylar düzenledikleri muhakkaktır ki, biraz ileride Mısır olaylarında daha başka misallerini göreceğiz.

İngilizler Avrupalılar'ın can ve malını kurtarmak için yine onları öldürterek ve talan ettirerek işe başladılar. Asıl maksat bu değil, İngilizler'in siyasi ve ekonomik çıkarlarıdır. Yani İngiliz emperyalizmi, Avrupalılar'ın can ve malını muhafaza maskesiyle hatta onları bile kurban eder.

Artık Mısır'ı işgal bahanesi, Avrupa zihniyetince pek meşru olan sebep ortaya çıkmıştı.

12 Haziran sabahı konsoloslar toplandılar. İstanbul'dan fevkalade

memuriyetle gelmiş olan Derviş Paşa'ya ağır şeyler söylediler. Kahire'de İsmailiye Sarayı'nda bir meclis kurulup Hıdiv, Derviş Paşa, Şerif Paşa ve daha birçok devlet adamı bu mecliste bulundular. Kararlar verdiler. İrabi'nin de Hıdiv'in emrini uygulaması, bunların İrabi ile beraber Derviş Paşa tarafından infaz edilmesi kararlaştırıldı. İskenderiye'ye birkaç fırka gönderildi.

İskenderiye Muhafızı Ömer Lütfi Paşa'nın başkanlığı altında ve konsolosların delegeleriyle beraber olayın ve sebebinin incelenmesi için bir komisyon kuruldu. Fakat İngiliz ve Fransız konsoloslarının bu heyete iştirak etmemeleri yüzünden heyet iş göremeden dağıldı. Bu da gösterir ki, bu iki devlet fena niyet besliyorlardı ve işi tertip edenlerdi. Oysa böyle bir heyet, hem de onun karışık bir surette kurulması gayet doğru ve Mısır hükümetinin iyi niyetine delildir. Fakat soruşturma yapılsa kabahatin ne tarafta olduğu, işin kendileri tarafından tertip edildiği meydana çıkacaktı.

Malesef Avrupalılar bu gibi işlerde ustadır. Bazı Avrupalı yazarlar da bunun Mısır hükümeti tarafından tertip edildiğini yazarak kabahatlarını bastırırlar.

13 Haziran'da Hıdiv, Derviş Paşa ile beraber İskenderiye'ye gitti. Derhal Konsolosları ziyaret edip olaydan dolayı resmen teessüf etti.

Korkudan kaçmak isteyen yabancılar İngiliz ve Fransız donanmasından bazı gemilerle parasız olarak nakledildiler.

İngiltere hükümeti Mısır'da başşehbenderi (baştemsilcisi) olan Sir Edvard Malet'e Hıdiv'e iyi muamelede bulunması için emir verdi.

Kabine'yi kuramayan Mahmud Sami Paşa kabine başkanlığından istifa etti. Hıdiv bu görevi İsmail Ragıb Paşa'ya verdi. Bu kişi Kabine'yi kurdu. Bu kabine'de yine İrabi Harbiye Nazırı (Savaş Bakanı) idi. Süleyman Ebaze (Abaza Süleyman) Paşa da Eğitim Nazırı oldu.

Bu sırada Malet ile İngiliz İskenderiye Konsolosu Avrupa'ya gittiler. Yerlerine Mister Kartrayt'ı vekil olarak bıraktılar.

İNGİLTERE KONFERANS İÇİN TÜRKİYEYİ SIKIŞTIRIYORDU

İstanbul ile Avrupa arasında yazışmalar da devam ediyordu. İngiltere İstanbul'da bir konferans toplanması için, Türkiye ise konferansın yapılmaması için ısrar etti. Rusya Hariciye Nazırı Girs Avrupa devletlerine Mısır hakkında 18 Haziran 1882 tarihli bir nota verdi. Bu notada Rusya Avrupa'nın müttefik olmasını, Türkiye'nin konferansı kabul etmediği takdirde mecbur edilmesi için bir vasıta kullanılmasını, gerektiğinde fiili müdahalenin Avrupa adına Türkiye tarafından yapılmasını, Türkiye buna da razı olmayıp Fransa ve İngiltere ortaklaşa ya da tek başlarına müdahale etmek istedikleri takdirde bu hususta Avrupa'nın ittifakı ve Avrupa tarafından vekaleten müdaheleyi uygulamalarını, Fransa'nın Suriye'den istifade edebilmesini, müdahale gayesinin Mısır statükosunun temini olmasını bildiriyordu.

Nihayet 24 Haziran'da konferans İstanbul'da toplandı. Konferansta altı Avrupa devletinin delegeleri vardı. Türkiye konferansa iştirak etme-

di. Bu da pek tuhaf şeydi. Türkiye iştirak etmiyor. Konferans istemiyor, devletler Türkiye toprağında konferans yapıyorlardı.

Bu konferansta devletlerin fikirleri arasında farklar vardı. İngiliz delegesi Mısır'a askerî kuvvetle müdahale etmeksizin durumun düzeltilemiyeceğini, bunun için hükümetin İskenderiye'deki amirali Seymur'a savaşa hazırlanmasını emrini verdiğini, bu konuda kendisine müsaade edilmesi gerektiğini bildirdi. Diğer devletler bu müdahaleyi iyi görmediler.

Babıali'ye ortak bir nota verdiler. Bu notada Babıali'nin Mısır'a kuvvet gönderip Hıdiv'e yardım etmesini, Mısır'ı anarşiden kurtarmasını teklif ettiler. Ve Türkiye'nin asker göndermesinin Mısır'da kendi hakları olduğunu göstereceğini, ancak fermanlarla verilmiş olan imtiyazların kaldırılmaması ve Hıdiv uzatılmasını istemediği takdirde Türkiye askerinin Mısır'da ancak üç ay kalması, masrafların Mısır tarafından verilmesi şartlarını bildirdiler.

Derviş Paşa'nın raporuna güvenerek Türkiye devletlerin teklifini reddederek Mısır'a asker göndermedi. Derviş Paşa Mısır'a asker göndermeye gerek olmadığını, bildiriyordu. Derviş Paşa neden gerçeği görmemiş veya İstanbul'a bildirmemiş belli değildir.

Bu, Türkiye için büyük bir fırsattı. Asker göndermekte isabet etmediği şüphesizdir. İsabet etmediği değil, hatta büyük bir hata işlediği muhakkaktır. Bu suretledir ki, İngiliz askerî işgaline bahane çıkmıştır. İngilizler Hıdiv'in mevkiini ve yabancıların can ve malını muhafazayı bahane ederek asker çıkarmaya başladılar. İngiliz donanması İskenderiye limanına geldiği günden beri suları İskandil etmiş ve istihkamların durumunu incelemişti.

Mısırlılar da istihkamları tahkim etmeye başlamışlardı. İngiliz Amirali istihkamların tahkimini savaş sebebi sayacağını bildirerek men ettirdi. Savaş sebebi saymak iddiası Mısırlılar'ın ellerini bağlamak için bir aldatmaca idi. Zavallı Mısırlılar böyle şeyleri anlamakta acizdiler. İngilizler zaten kararlarını vermişlerdi. İstihkamları tahkim etmeseler de, Mısır'ı işgal edeceklerdi. Tahkim etmemek işlerini kolaylatırdı. Tahkim, yolunda yapılsa ve Mısır'da askerî kudret olsaydı belki de işgale engel olurlardı. Oysa bu tabiyelerin istihkam denecek bir durumları da yoktu. Silahları eksik ve eskiydi.

İşte bu andan itibaren Fransa ayılmış, İngilizler'e iştirak etmemiş ve Mısır'a asker çıkarılmasına muhalefet etmiştir. Fransa bu işte de büyük bir siyasi hata işlemiştir. Kendi avını diğer bir avcıya kaptırmamak için ona yardım etmiştir. «Hanri Pansa» adındaki kişi de «Mısır ve Sudan» adındaki eserinde Fransa'yı bu suretle suçlamaktadır. O sırada Fransa'da herşey kararsızdı.

Bir Arabi (İrabi) Olayı sırasında Fransa'da dört kabine değişmiştir. Mısır'daki konsolosları da bir düziye değişiyordu. Bu konsoloslardan biri İrabi'yi takdir ve teşvik bile etmişti. Bu kabinelerden «Fresine Kabinesi» Mısır'a 8 bin kişi göndermek için Millet Meclisi'nden ödenek istemiş, ancak isteği reddedilmişti. Bir süre sonra da isteğinden kendisi vazgeçmişti. Fresiye'nin isteğini geri alması üzerine kabinesi de düştü. Kısacası Fransa Mısır siyasetinde müthiş bir hezimete uğradı ve bu da hâlâ devam ediyor.

Amiral Seymur ile Mısır Hükümeti arasında tahkimat ve limanını kapatılması konularındaki anlaşmazlık şiddetlenince İskenderi-ye'deki yabancı konsoloslar araya girdiler. Amiral İskenderiye'deki Mısır askerî komutanı Talebe Paşa'ya bir nota verip «Acmi»den «Kaytbay Burcu»na kadar olan tabiyelerin toplarını kaldırmalarını, kaldırmadığı takdirde top ateşi açacağını bildirdi. Mısırlılar tabiyelerin silahlarını kaldırmayı kabul etmediler.

İngiliz Amirali 11 Temmuz Pazartesi sabahı savaşa başlayacağını İngiltere Konsolusu vekili vasıtasıyla Hıdiv'e bildirdi, Hıdiv'in Resütteyn sarayını terk etmesinde, El-Remel sarayına sığınmasında ısrar etti. Amiral aynı zamanda Derviş Paşa'ya da Hıdiv'in hayatını muhafazasını resmen tebliğ etti. Fransa donanması İskenderiye'de iki gemi bırakarak Port Said'e gitti.

Hıdiv, Derviş Paşa ve nazırlarla (bakanlarla) bir meclis kurdu. Kalelerdeki topların Mehmed Ali Paşa zamanından kalma eski ve işe yaramaz toplar olduğunu, yeni toplar konmayacağını bildirmek için İngiliz Amirali'ne adam gönderdiler. Amiral bütün topların kaldırılmasında ısrar etti.

Bunun üzerine Mısır Hükümeti bu işi yapamayacağını ve kendisi için pek büyük bir ayıp saydığını bildirdi ve eğer tabiyelere donanma top atarsa tabiyelerin cevap vermesini emretti. Hıdiv ve Derviş Paşa bu kararı İstanbul'a bildirdiler.

İngiliz donanması notada bildirilen saatte ateşe başladı. Bu donanma 14 gemiden oluşuyordu. Resüt-teyn, Fenar, Ada, Kaytbay, Burcüs-Silsile, Salih Ağa, Babül Arap, Ümm-i Kabibe, El-Mükis, El-Namusiye, El-Merbıt, ve Acmi tabiyelerini dövdü. Tabiyeler cevap verdiler. Top savaşı on buçuk saat sürdü. Eski olan bu tabiyeler hep yıkıldı. Topları sakatlandı.

Bazısının barut mahzenleri ateş aldı. Bu kadar uzun bir savaştan İngiliz donanmasına hemen hiçbir zarar gelmedi. İngiliz donanmasında ancak 6 kişi öldü, 27 kişi yaralandı. Tabiyelerde 550 Mısır askeri can verdi. Bir o kadar da yaralandı.

Bu iş bitince İrabi Paşa nazırlarla Hıdiv'e gidip durumu anlattılar. Tekrar donanma ateş açırsa tabiyelere beyaz bayrak çekilmesine ve Talebe Paşa'nın sandalla gidip Mısır hükümeti'nin İngiltere ile düşmanlığı olmadığını , silahların alınması talep edilen tabiyelerin de zaten yıkılmış ve istenilen şeyin gerçekleşmiş olduğunu bildirmesini karalaştırdılar. Bu görüşmede Derviş Paşa'yı da hazır bulundurdular.

12 Haziran sabahı Talebe Paşa bu kararı Amiral'in yaverlerine tebliğ etti; fakat yaverler Amiral'in Acmi, El-Mükis ve Bab-ı Arap tabiyeleri olmak üzere üç noktayı işgal etmek istediğini, Hıdiv'in bunu emretmesini, öğleden sonra saat üçe kadar emir verilmezse yeniden top ateşi açacağını ve bu mevkileri zorla alacağını bildirdiler. Talebe Paşa dönüp işi anlattı. Yeniden durum gözden geçirildi ve fermanların Mısır toprağından bir yeri başkasına terk etmek için Hıdiv'e yetki vemediğinden bahisle Babıali'ye bilgi verilmesine karar verildi.

Talebe Paşa dönüp Amiral'e kararı bildirmek istedi. Ancak verilen zaman yetmediğinden ve Mısır askerinin de karşı koymaya gücü ol-

madığını gördüğünden Talebe Paşa görüşmeye gitmedi.

Hükümet İngilizler'in bu mevkileri alınca şehre de gireceklerini bildiğinden şehri boşaltmaya karar verdi. Halka şehirden çıkmaları emredildi.

Herkes dalga dalga çıktı. Halkı korku ve telaş kapladı. Karılarını aramadan şehirden çıkan erkekler, çocuklarını bırakıp kaçan kadınlar oldu. Çocuklar bağırıyor, kadınlar ağlıyordu. Manzara yürek parçalar bir haydeydi. Miralay (Albay) Süleyman Davud hiç kimseden emir almadan şehrin yağmalanmasını ve yakılmasını emretti. İrabi Paşa Miralay Ubeyd Bey'e karaya çıkacak İngiliz askerini men etmesini emretti. Kendisi Bab-ı Şarkiyye'de durdu.

Şehir tutuştu, Hıdiv yanında elli kadar devlet adamı ile birlikte Remel Sarayı'nda, Buheyre Müdiri tarafından yardım olarak gelen 500 arap da sarayın etrafındaydı. Bunların sarayı kuşattıkları, Hıdiv aleyhine hareket edecekleri söylentisi yayıldı. Hıdiv bu askeri gönderdi. Kendi maiyeti askerini yanına aldı. Sarayı kuşatan askerlerden 250 kişilik bir süvari müfrezesi de bir binbaşı ile beraber Hıdiv tarafına geçti. İrabi Mahmudiye tarafına gidip askerini topladı. Sonra istasyondan beş kilometre mesafede olan «İze-i Hurşid»e giderek orada tabiye ve mevziler yaptırdı. Küfrüd-Devvar'da genel karargah kurdu. Oradan Hıdiv'e haber gönderip Kahire'ye dönmesini rica etti ve bir özel tren yolladı. Hıdiv hayatından korkup bu teklifi kabul etmedi. Amiral Seymur ise Hıdiv'i muhafaza için gemisine davet etti. Nihayet Hıdiv, ailesi ve Derviş Paşa Resüt-teyn sarayına gittiler. Oraya İngiliz Bahriye Askeri çıkarılıp saray ve şehir korundu.

HİDİV SAVAŞ KARARINI KABUL ETMEDİ

10 Temmuz'da Hıdiv'in başkanlığı altında olmak üzere Meclis-i Umumi toplanarak savaşa karar vermiş idiyse de Hıdiv bu kararı kabul etmemişti. Hıdiv İrabi'ye bir telgraf çekip savaşın sorumluluğunu ona yükletti ve kendisine İskenderiye'ye gelmesini emretti. Bütün memurlara da emirler gönderip barış yapıldığını, savaşılmamasını bildirdi. Amiral'e de Hıdiv'in İrabi'ye azledeceği haberini gönderdi.

Hıdiv İrabi'ye gönderdiği yazıda «İngilizler donanmasının tabiyelere yaptığı bilinmektedir. Sebebi de tabiyelerdeki hazırlıktır. Amiral ile görüştük. İngiltere'nin Mısır Hükümeti ile hiçbir düşmanlığı olmadığını, olan şeyin donanmaya karşı yapılan tehdit ve aşağılamadan meydana geldiğini, eğer Hükümet askeri itaat altında olursa İskenderiye'yi teslime hazır bulunduğunu, Türkiye askeri gelince şehri ona teslim edeceğini, Mısır'ın imtiyazlarına ve Türkiye'nin haklarına dokunulmamasına İstanbul Konferansı'nda karar verildiğini, İngiltere'nin bunun için çalıştığını» söyledi.

«Bu sebeple 'Asakir-i Şahane' gelinceye kadar asker toplanmaktan ve harb hazırlığı görmekten vazgeçilmesi lazımdır. Bu emrimiz gelince ve Meclis-i Nuzzar kararı veçhile şifahî bazı talimat verilmek üzere Re's'üt-teyn sarayına gelmeniz lazımdır» diyordu.

İrabi de Hıdiv'e verdiği cevapta şöyle diyordu:

««Mevlay,[1] Mevlay-ı Muazzam'ın alem-i şerifi ile bizimle İngilizler arasında harb oldu. Sebebi Amiral'in harb istediğidir. Bunu sem'-i azametinize iblağ, taht-ı riyaset-i Semu (Seymur)unu da toplanan Meclis-i Nuzzar'a arzetmiştim. Bu da memleketin müntehablarından birçoğunun ve Hazret-i Sultan'ın murahhası devletlu Derviş Paşa'nın huzurunda oldu. Hepsi nezdinde İngiliz metalibinin Hükümet-i Mısriyye'ye muzır ve memleketin şanını muhal olduğu tahakkuk ederek bu metabilin reddine karar verdiler. Bunun üzerine bu meclis 25 binden ziyade askerin lüzumunu taht-ı karara aldı.

Bu husus için müdiriyetlere emirler gönderildi. Ve yine Meclis bizim tarafımızdan top ateşine başlanmayıp İngiliz donanması tarafından beş top atılınca başlanmasına karar verdi. İngiliz donanması İskenderiye şehri üzerine 20 gülle attıktan sonra biz mukabele ettik. Top ateşinden evvel bizde hiçbir harb hazırlığı olmadı. Bundan sonra Meclis-i Nuzzar reisi ve hükümetinizin hariciye nazırı her tarafa Mısır'ın İngilizler'le harp halinde olduğunu ilan etti ve harp zamanlarında olduğu üzre ahkam-ı askeriyye (idare-i arfiyye) ilan etti.

«Bu esbab dolasıyla, ya Mevlay, Hükümet-i Hıdiviyye-i Mısriyye'niz İngilizler'le hak ve kanun üzere muharib olmuştur. Hükümet ve askeri tarafından donanmaya asla bir tahkir vaki olmamıştır. Nezd-i azametinizde malüm olduğu üzre harbi mücib hiçbirşey olmadığı halde İngilizler harbi zulmen ika etmişlerdir.

«Amiral Semu'muz ile ettiği muharebede harbden vazgeçtiğini izhar etmiş. Bu harbi yaptıktan sonra sulh talebidir. İkaa'ından sonra birden harbi inkar, zulümden teberra etmek caiz olmaz.

«Şüphe yoktur ki memleketin şerefini muhafaza ederek sulha meylde bin Semu'nuzun fikrine muvafakat ederim. Eğer Amiral donanmasının toplarıyla yakıp yıktıktan sonra şehri hükümetinizin muntazam askerine teslim etmeyi murad ediyorsa asker muntazam ve mevcuttur, donanma İskenderiye limanından gittikten sonra şehri tesellüme hazırdır.

«Hükümet-i vataniyenizin şerefinin muhafazası için askerî hazırlıklarda devama ihtiyaç vardır. Zaten rey-i Semu'nuz da evvelce buna muvafakat etmişti. Hatta Mısır sahil gemileri de bir felakete uğramasın diye oradan ayrılmıştı.

«Geçen hadise İngilizler tarafından verilen sulh vaadinin mümkün olmadığına kemal-i mevsukıyetle burhan-ı celi olmuştur. Keşke dediğiniz doğru olsaydı; lakin maateessüf İskenderiye halen işgal altındadır. Nezd-i Mevlai'de münasip görüldüğü takdirde hazeratün-nuzzar (nazırlar hazretleri) yahut saade-i reis-i meclis-ü'n-Nuzzar (Saadetlü Meclis-i Nuzzar reisi)'ın hususta müdavele-i efkar için karargah gelmeleri hakkında emr-i sami ısdar buyursunlar.

1- Bu mektubu bilerek Arapça'daki aynı deyimlerle ve olduğu gibi tercüme ettim. Böyece hem İrabi'nin nasıl bir lisan kullandığının, hem de Mısır'ın Hıdivler zamanında resmi lakablar ve deyimlerini nasıl olduğunun görülmesini istedim. Bu sebepten tercümemiz maalesef eski yazım tarzı gibi olmuştur.

«Hakkiat-i hali gösterir beyyineler görelim. O zaman askeri terhis, techizat-ı askeriye'yi tevkif ve şehre gelmek bizim için mümkün olur. Vel-emrün lehül-amir efendim. 18 Temmuz sene 1882).»

İrabi İskenderiye'ye gittiği gibi Kahire'ye Harbiye Nazırı (Savaş Bakanı) vekili Yakub Sami Paşa'ya telgrafla Hıdiv'in İskenderiye'de kaldığını «Hacerün-Nevatiye» cihetinde İngiliz ve Mısır askeri arasında çarpışma olduğu ve bu sebeple barışın olmadığı meselelerini Meclis'e arz etmesini emretti. Yakup Sami Paşa nazırlıkların vekilleri, ulema, ayan, ruhani reisler ve emsalinden bir büyük meclis toplayıp İrabi'nin emrini arzetti. Görüşmeler sırasında birtakım subaylar Hıdiv'e küfrettiler ve «memleketi düşmana sattı ve düşmana iltica etti» dediler. Nihayet bu meclis İskenderiye'ye heyet gönderip durumu incelemek Hıdiv ile nazırlara (bakanlara) Kahire'ye dönmelerini teklif etmeye karar verdi. Beş kişilik bir heyet oluşturuldu.

Bu heyet İskenderiye'ye gitti. Bunların ikisi Hıdiv'in yanında kalıp dönmedi. dönenler Hıdiv'in İrabi'nin azline dair emir çıkardığı haberini getirdiler.

Hıdiv bu emirden sonra Amiral'e bir nota gönderip bu işlerden ve savaş hazırlıklarından tek sorumlu olan İrabi'yi azlettiğini bildirdi. Kahire'de bulunan Harbiye Nazırı Vekili'ne bu azli ve savaş hazırlıklarının bırakılmasını tebliğ etti.

İkinci defa olarak Meclis-i Umumi toplandı. bu meclise 500 kişi kadar geldi. bunlar arasında Hıdiv ailesi prenslerinden de bazıları, Ezher Camii Şeyhi, Mısır kadısı, Mısır Müftisi, Şeyhüs-sadat, din adamları ve bilginleri, halkın ileri gelenleri batrikül-İkbat (Kıbti Patriği), Yahudi Hahamı vardı. uzun görüşmelerden sonra bu meclis müdafaa hazırlıklarının devamına karar verdi. Bunlar tabii Askeri Hizip'ten korkuyorlardı, başka türlü yapamazlardı. Olayları Padişah'a bir telgrafla bildirdiler.

İrabi «Küfrüd-Devvar»da istihkama kapandı. Salihiye'ye, İsmailye'ye ve sahillere birlikler gönderdi. Bütün Mısır'a hitaben bir bildiri yayınlayıp Hıdiv'in düşman elinde olduğunu, Şeriat'ın gereklerinden çıktığını, Mısır'da Meclis-i Örfi kurulduğunu, bunun üyelerinin Adliye Vekili Batras Paşa Gali, Dahiliye Vekili (İçişleri Bakanı) Hüseyin Paşa, Harbiye Vekili Yakup Sami Paşa, Daire-i Seniyye Nazırı Ahmed Neş'et Paşa olduğunu bildirdi.

İrabi millete ve mumurlara hitaben H. 30 Şaban 1288'de şu bildiriyi yayınlamıştır:

«Mısır askerinin İskenderiye'yi terkinden sonra Hıdiv Resüt-teyn sarayına naklederek muhafazası için İngilizler'den asker istedi. İngiliz askerini memlekete yaydı. Görevleri başına gidememeleri ve İngilizler'le aynı olan emeline hizmet ettirmek için nazırları yanında alıkoydu. İngiliz askerleri İskenderiye'de kalan asker ve polisi kesmek ve kurşuna dizmek suretiyle intikama başlamışlardır. Rastgeldikleri askeri silahını alıp öldürmektedirler.

«Memleketin şimdiye kadar hayatını koruduğu Hıdiv İngilizler'e katıldı, Mısırlılar ve İslam aleyhine düşmanla birlik oldu.

«İskenderiye'ye giren herkesi öldürüyorlar. Hıdiv her gece haremiyle

İngiliz donanmasına gidip orada kalıyor, sabahleyin Müslümanlar'ı öldürmek emrini vermek için karaya çıkıyor. Bunun için Hıdiv'den hemşehri öldürtecek, vatan gayretini gidertecek emirler sadır oldu.

«Bilginiz olsun ki, memleket evvelce olduğu gibi şimdi de sıkıyönetim altındadır. Bizden kaynaklanmayan emirleri uygulamaktan sakınınız. Evvelce olduğu gibi askerî hazırlıklara devam ediniz. Aksine hareket edenlerin tereddüt edilmeden Divan-ı Örfiye'ce cezalandırılacağı bilinmek üzere bu bildiri yayınlandı.»

İrabi Küfrüd-Devvar'daki müdafaa işlerini tamamladıktan sonra İskenderiye sahili üzerine yürüdü. İngilizler mukavemet hazırlığı yaptılar. Mısır ve İngiliz askeri arasında savaş başladı. savaş uzun sürdü. İskenderiye'den göç etmiş olanların bir kısmı yerlerine döndüler. Ağustos ortalarında Ragıb Paşa kabinesi istifa etti. Hıdiv, Şerif Paşa'yı kabine kurmakla görevlendirdi. Kabine kuruldu. İrabi aleyhine çalıştıklarından sürülmüş olan subayları Hıdiv affetti. Bu subaylar İskenderiye'ye geldiler. Hıdiv İrabi'nin asi olduğunu da ilan etti; fakat bunun yalnız İskenderiye'de etkisi oldu. Başka taraflarda «El-hizbül-Vatani»nin hükmü geçiyordu.

İngilizler İrabi ile savaşmak üzere ilerlediler. İngiliz kuvveti 14 bin piyade, 3 süvari tümeni, 940 topçu askeri, 32 topçu subayı, 26 top, 540 istihkamcı ve 9 bin Hint askerinden ibaretti. Bu ordunun birçok köprücü, telgrafçı, tren makinisti de vardı. İngiliz ordusunun komutanı general Volesley idi. Küfrüd-Devvar'daki Mısır kuvveti 30.000 kişi idi. Bu sayının içinde Urban ve gönüllüler de vardı.

Bu asker birkaç müsademede İngiliz askerini durdurdu.

İrabi H. 6 Şevval 1299'da Kahire'ye şu anlama gelen bir telgraf çekti:

«Bugün saat altıda düşman askerinin tertibat aldığını görüp biz de tertibat aldık. İki saat süren top savaşından sonra piyademizi düşmanın topçu ateşi altında ilerlettik. Savaş saat on iki buçuğa kadar devam etti. Düşman, askerimizin kahramanlığını görünce kaçtı. Süvarimiz ve Araplar düşmanı Remel hurmalıklarına kadar kovaladılar. Birçok düşman askeri telef edildi. Mısır askeri millet için şeref ve büyüklük esasını korudu. Mücahid kardeşlerinin bu zaferi ile sizi ve milleti tebrik, Tanrı'nın yardımı ile olan zaferimizi müjdeleriz.

«Keyfiyeti Durumu, yönetiminiz altındakilere ilan eder ve kendilerini kutlarız.

«Vekaayi-i Mısriyye» idarehanesi bu ve aynı manada Talebe Paşa'dan gelen telgrafları resmi olarak yayınladı.

Dimyat muhafız ve Kumandanlığı'ndan Harbiye Nezareti'ne 12 Şevval'de şu telgraf geldi:

«Doğu olayının ikinci günü İsmailiye cihetinden her birinde üç yüz küsur nefer olmak üzere 16 büyük salın İngiliz maktullerini Port Said'e götürdüğü maktuller arasında iki general bulunduğu, «El-Dibe» (Deybe) tabiyesi komutanı ve Port Said'den gelen göçmenlerin ifadelerinden kesin surette anlaşılmıştır. Bu büyük zafer ile sizi tebrik ederim. Bir de şunu müjdelerim ederim ki, Mansure'de üzerinde «Halıkı» yazılı bir yumurta bulundu. Bu da yarın tarafınıza gönderilecektir. Bu yumurtanın ortaya çıkışı başarının açık delilidir.»

Zavallılar işte böyle keşif mahiyetinde adi şeyleri büyük olay olarak kabul ediliyor, bire bin katıyor, tavukların yazılı yumurta yumurtladığı sanılıyor, yumurtanın zafer delili olduğuna inanılıyordu.

İrabi'nin Abukır, Marabut ve Remlekül-Zeyza'dan Küfrüd-Devvar'a kadar yaptığı tahkimat geçilmesi güç bir hat idi. İrabi Mahmudiye Kanalını da kapatıp suyunu kesti. Bu da İngiliz ordusuna ve İskenderiye halkına büyük zorluklar açtı. O derecede ki, susuzluk dolayısıyla konsoloslar devletlerinden vatandaşlarının İskenderiye'ye dönüşünü yasaklamasını istediler.

Mısır halkı isteyerek veya zorla İrabi askerinin her ihtiyacını karşılıyordu. Halkın çoğu hayvanlarını kendi isteğiyle askere veriyorlardı.

General Volesley bir bildiri yayınlayıp Mısır'a Hıdiv'in mevkiini kuvvetlendirmek için geldiğini, İslam dinine ve kaidelerine saygı gösterdiğini bildirdi. Ve memleketin ileri gelenlerinden asilerin cezalandırılması için yardım istedi. Hıdiv de bir bildiri yayınlayıp İngiliz askerinin kendisine vekaleten asayişi iade edeceğini, ona muhtaç olduğu şeylerin verilmesini bildirdi. General ve Hıdiv'in bu bildirileri «Hakaayıkül-Ahbar inned-Düvel-ül Bihar» (Cilt: 2, sayfa: 402) da vardır.

Bu sırada İstanbul Derviş Paşa'yı istedi. Derviş Paşa gitti.

MISIRLI SUBAYLAR DA GENERAL'E KATILINCA..

General Volesley hücumunda İrabi'nin savunma hattının kuvvetini ve çok kayıp vereceğini anlayıp kuvvetlerini Süveyş Kanalı yönünden sevketti. Birtakım Mısırlı subaylar ve Sultan Paşa da General'e katıldılar. Hıdiv gibi bunlar da memleketlerine hıyanet ettiler. Hele şu Sultan Paşa Millet Meclisi Reisi idi. Yine Hıdiv'in mazur ciheti vardı. Çünkü hayatından korkuyordu.

Bu sefer İrabi'nin İngiliz gemilerinin geçmemesi için Süveyş Kanalı'nı kapatmasından korktular. Doleseps İrabi'ye oraları savaş meydanı yapmamasını, bu suretle devletlerin kendi tarafına meyledeceğini telgrafla bildirdi. Böyle yazışmalarla cahil İrabi aldandı. Doleseps'e onu İngilizler'e teklif etmesi cevabını vermeliydi. Oysa İngiliz donanması Kanal'a girdi. İsmailiye önüne geldi. Bu sefer İrabi İstanbul'a İngilizler'in Süveyş Kanalı'nın tarafsızlığını bozduklarını, Mısır'ın Kanal'ı bozmak mecburiyetinde olduğunu yazdı ve Doğu Cephesi Komutanı başmühendis Mahmud Fehmi Paşa'ya istihkamların ve İsmailiye kanalının bozulmasını emretti. Bu emir uygulanmak istendiyse de ancak tatlı-ark kapatılabildi.

İngiliz Generali Hindistan'dan yardım getirtikten sonra İsmailiye'den taarruza geçti. İngiliz ve Mısır orduları 23 Ağustosta «El-meshuta» ve «El-Muhseme»de tutuştular. Savaş oldukça şiddetliydi. Urban da İrabi ile savaşıyordu. Kısa süren bir savaştan sonra Raşid Hüsnü ve Halid Paşa'lar geri çekildiler.

İngilizler El-Muhseme'de tahkimat yaptılar. Raşid Hüsnü Paşa İngiliz mevkiine hücum etti. Raşid Hüsnü'ye yardım da geldi. İngilizler hücuma geçtiler. Mısırlılar'ı bir anda darmadağınık ettiler. Mahmud Fehmi

Paşa İngilizler'e teslim oldu. Esir edildiği de söyleniyordu. İrabi tarafında böyle olaylar olduğu dikkate çarpmaktadır. Bunun da sebebi memlekette iki taraf, iki kuvvet olduğudur. Eğer İrabi Hıdiv'i yakalayıp bütün memleketi bir kudret ve bir yönetim altına alsaydı bunlar olmazdı. Yahut davayı etkilemeyecek derecede az olurdu. Bunlardan anlaşılıyor ki, İrabi taraftarları daima tereddütten kurtulamamışlar, şevk ile çalışamamışlar ve savaşamamışlardır. Bu konuda İrabi'nin tedbirsizliklerinin, yönetimsizliklerinin, gururun da etkisi vardır.

Bunun üzerine İrabi «Tellül-Kebir»e çekildi. Kahire'deki geri kalan kuvveti de Ali Fehmi Paşa ile beraber getirtti. İstihkamlar yaptı.

Resmi «Mavi Kitap»a göre İngiliz kuvveti İskenderiye'de iken Babıali İngiltere'ye verdiği nota ile İngilizler'in ordusunun geri çekilmesini istemiş ve Hıdiv ile Derviş Paşa'nın orada bulunmasının asayişi temin için yeteceğini bildirmiş, İngiltere Hariciye Nezareti de İrabi'nin Küfrüd-Devvar'da asker topladığını, hücum edeceğini, İngiltere'nin Hıdiv'in şahsını muhafaza, asayişi iade edeceğini, asla Mısır'ı istila fikrini benimsemediğini ve Türkiye bu hususlara himmet etmediğinden bütün gayretinin Babıali'nin Mısır üzerindeki egemenliğini ve Hıdiv'in haklarını sağlamaktan ibaret olduğunu bildirmişti. Bunlar hep diplomasi dolandırıcılıklarıydı. Nitekim bugün buna kesin olarak hükmedecek vaziyetteyiz. Bunun üzerine Babıali Mısır'a asker göndermeye karar vermiş ve Türk askeri Mısır'a vasıl olunca İngiliz askerlerinin çekilmesini şart koşmuş, bunu da İngilizler kabul etmiş idiyseler de aynı zamanda asker göndermeden önce İrabi'nin asi olduğunu ilan ve bu fermanı Mısır'ın her tarafında yayınlamasını İngilizler Türkiye'den istemişlerdi. Ona da başarılı oldular.

Babıali böyle bir fermanı 30 bin nüsha olarak Mısır'da yayınlattı. Bu bildiri de «Hakaayıkül-Ahbar»da Cilt: 2, sayfa: 405'de vardır.

ANTLAŞMA İNGİLİZLERİN İSTEDİKLERİ GİBİ OLDU

İtiraf etmelidir ki, İngilizler diplomatik dolaplarını büyük bir ustalıkla döndürmüşlerdir. Böyle bir fermanla Türkiye'yi de dolaba koymuşlardır. Türkiye asker göndermekte zaten gecikmiş, iş işten geçmişti. Gönderse belki de İngilizler engel olacaklardı. Böyle bir fermanla Mısır'daki işlerini kolaylaştırmışlardır. Türkiye'ye bile kendi çıkarlarına alet olarak kullanmışlardır.

Bu sırada İrabi gazetelerle hergün zaferlerinden söz ediyor, halk da bu yalanlara inanıyordu. Mısır'ın her tarafından İrabi'ye zafer tebrikleri geliyordu.

Bu yayınlar yapılmakta ve İrabi Tellül-Kebir'de tahkimat yapmaktayken Türkiye ve İngiltere arasında İngiliz ordusuna yardım için Türkiye tarafından Mısır'a asker gönderilmesi konusunda bir anlaşma yapıldı. İrabi Tellül-Kebir'de 20 bin muntazam asker, birtakım gönüllü ve bedevi ile 70 top yığmıştı.

Yapılan anlaşmada «Mısır lil-mısriyin» eserine göre beş maddelidir:

1- Türk askeri 6 bin kişi olacak, Türkiye bu miktarı artırmak isterse

bu konuda önce İngiltere ile görüşecek ve anlaşma yapacaktır.

2- Türk askeri Reşid, Abukır ve Dimyat'tan birinden Mısır'a girecek ve yine onlardan birinden çıkacaktır.

3- Türk ve İngiliz askerlerinin Mısır'dan dönüşü aynı zamanda olacaktır.

4- İki ordu komutanları karar vemeden önce tek başlarına askerî hareket yapamayacaklardır.

5- İngiliz ordusuna Türk kurmay heyetinden, Türk ordusuna İngiliz kurmay heyetinden subaylar atanacaktır.

İngilizler'in Türkiye ile böyle bir anlaşma yapmalarına sebep olarak Mısır kitapları İngilizler'in İrabi ordusundan korkmalarını, müdahalelerini Türkiye'nin iştirakiyle meşru kılmak olduğunu gösterdiler. Bence bunlar Türkiye ve Avrupa'yı aldatmak için oyun ve oyalama idi.

İngiliz Generali Tellül-Kebir'de İrabi'nin kuvvetinin miktarını, mevzi ve istihkamlarını keşfedip öğrendikten sonra «El-Kassaseyn» cihetinden hücum etti (28 Ağustos). İngiliz ordusu 15 bin kişiydi ve 60 topu vardır.

Kısa süren bir savaş ve İngiliz süvarisinin hücum ve kılıcı önünde Mısır ordusu darmadağınık olup kaçtı. Komutan Raşid Hüsnü Paşa yaralandı. İrabi partisi bunu bile zafer diye halka yutturdu. O zaman böyle yalanları yazan «Ceridetül-Taif» adlı gazete İrabi'nin bu zaferini de en ufak tafsilata varıncaya kadar uydurmalar yazarak ballandırdı. Bu gazetenin yazdıklarından yalnız şunu anlatalım yeterlidir: «... Toplarımız ateşinden dağ sarsıldı. Arzda deprem oldu, güneş tutuldu...»

İrabi askeri dağıldı. Kalanlara da İngiliz Generali Babıali'nin İrabi'nin asi olduğuna dair olan bildirisini dağıttı. Bu da kalanların azmini kırdı. İşi de bitti.

İngiliz ordusunun zaferinin sebepleri bir değil, birçoktur. İngiliz ordusu Tellül-Kebir savunma hattına hücum ettiği zaman İngiliz subayları, tabii savaş hilesini de kullanmışlardır. İngiliz askerleri 12 Eylül 1882 saat dört buçukta ilerlediler. Bu hareketi gizlediler. Ve ansızın basmak için gecenin yarısından sonra Mısır'ın istihkamlarına hücum ettiler. Mısırlılar hücumdan haber alamayıp hazır bulunamadılar.

Mısırlılar 20 dakikadan çok tutunamamışlardır. İngilizler Tellül Kebir istihkamlarını ele geçirdiler. Mısırlılar'dan 2 bin 508 kişi öldü, 2 bin kişi esir oldu. Toplar, cephane, erzak İngilizler'in eline geçti. İrabi kaçakları durdurmak istediyse de başaramadı ve kendisi de Kahire'ye kaçtı.

İrabi «Takrir»inde bu bozgunu İngiliz askerinin Mısır ordusunun arkasını almasına vermektedir. Yine onun «takrir»ine göre savaş sabaha karşı iki saat sürmüştür. Ve yine bu «Takrir»e göre İrabi Kahire'ye gelince prensler ve ileri gelenlerle birlikte cemiyeti toplantı halinde bulmuş, orada madem ki İngilizler Mısır'ı istila fikrinde değildir, o halde savunmaya gerek yoktur kararı verilmiştir. Böyle ise bunu evvelden düşünmek ve bilmek gerekmez miydi?..

Bazı Mısır subaylarının söylentisine göre Tellül-Kebir'de İrabi gafil avlanmıştır. Topları, bazı alayları gereksiz oradan oraya naklettiriyordu. Savunma hattının boyunu pek uzatmıştı. Haberleşme ve ulaşım mümkün olmuyordu. Yine bunlara göre İrabi Kahire'ye gelince Abbasiye'de bir savunma hattı yapmak istemişse de bir subay kendisine, «Senin ce-

haletin her şeyi bitirdi. İskenderiye'yi yıktırdın. Tellül-Kebir'i sırf cehaletin yüzünden kaybettin. Şimdi de Kahire'yi yaktıracaksın. Senin keyfin için karılarımızı, çocuklarımızı, mülklerimizi mahvedemeyiz. Bunu sana kendi adıma ve bütün buradaki subaylar adına söylüyorum» dedi. İrabi artık birşey yapamazdı.

Bir süre sonra İngilizler hiçbir mukavemet görmeksizin Kahire'ye girdiler. 15 Eylül'de Mısır'ın İngilizler tarafından işgali tamamlandı.

İngiliz Generali İsmailiye'den İngiltere Harbiye Nezareti'ne 13 Eylül'de çektiği telgrafta şöyle demiştir: «İrabi'nin müstahkem mevkilerine hücum ettik. Mısır askeri 20 bin muntazam asker, 2 bin 500 süvari, 70 top, 6 bin bedeviden oluşuyordu. Askerim 11 bin piyade, 2 bin süvari alayı ve 60 topum vardı. Gündüz hücumunun fazla kayıba sebebiyet vereceğini gördüğümden sabaha karşı hücumu uygun görerek gece karanlığında 6 mil katedip düşman mevkiine yanaştım. Şafaktan önce hücum ettim. Bu hücumda özellikle İrlanda Alayı kahramanlık gösterdi. Düşman bozgun halinde kaçtı. Topları, her şeyleri elimize geçti. Süvari kaçakları takip ediyor, Mısırlılar tüfeklerini de atıp kaçıyorlar. Raşid Paşa ayağından, Ali Fehmi Paşa uyluğundan vuruldu. Olay cumartesi günü oldu.»

BÜTÜN ŞEHİRLER BİRER BİRER İNGİLİZLER'E TESLİM OLDU

İngiliz Generali Kahire'ye gelip Abidin Sarayı'na indi. Bütün şehirler birer birer teslim oldular. İrabi de teslim oldu ve teslim olurken İngiliz Generali'ne İngiltere'nin şeref ve namusuna teslim olduğunu söyledi. İngilizler İrabi ile Talebe ve Mahmud Sami Paşaları Abbasiye hapishanesine hapsettiler. Daha birçok kimseler hapsedildi. «El-Cihadiyye» (Hizb-i Askerî) subayları da hapse sokuldu. Derken garez kazanı da kaynadı. Herkes birbirini curnal etti. Bu suretle din adamları, ileri gelenler, memur ve subaylardan birçoğu da hapse atıldı. Hapishaneler doldu. Mahbusların miktarı 29 bin 500 kişi oldu.

Hıdiv Tevfik Paşa Kahire'ye döndü. Kendisini istemeyen ve türlü küfürle aşağılayan bu halk Hıdiv'e büyük bir karşılama yaptı. İngiliz askerleri istasyondan Abidin Sarayı'na kadar dizilip Hıdiv'i selamladılar. Abidin Meydanı'nda geçit töreni yaptılar. Din adamları ileri gelenler ve daha birçok kimse saraya gelip Hıdiv'i tebrik ettiler. Bilmem hangi yüzle ve ne için bu tebriki yaptılar?!.. O gece Kahire donatıldı. Bilmem, bu donanma hangi mutlu olay için yapılıyordu?!. Bu halkın ve hükümetin ağlaması gerekirdi... Üç gün sonra isyanla suçlananların yargılanması için bir heyet kuruldu. Mısır heyetine güvenmeyip İngilizler de ayrıca kendilerinden bir heyet kurdular.

İrabi bu heyete mufassal bir takrir verek olayları başlangıcından sonuna kadar nakletti.

Bir İngiliz mahkemesinin İrabi'yi yargılaması pek yolsuz ve tuhaf bir şeydi. Bunu o zaman Taymis Gazetesi de böylece yazmıştır ve yine bu gazete o zaman, «Birtakım belgeler bulunmuştur ki bunlar Türkiye ve Mısır hükümeti arasındaki ilişkileri büyük ölçüde etkileyecektir» demiştir. İskenderiye'yi yakanlardan biri Mısır'dan kaçmıştı. Kavala'da ya-

kalanıp Mısır'a teslim edildi. Bu adam İrabi'nin kendisine İskenderiye'yi yakması ve Hıdiv'i öldürmesi emrini verdiğini söyledi.

Nihayet duruşma yapıldı. İrabi ile arkadaşları idama mahkum oldular. Hıdiv idamı Mısır dışında geçirilmek üzere ömür boyu sürgün cezasına değiştirdi. Subayların bir kısmı hariçte, bir kısmı da dahilde sürgün cezasına mahkum oldu. Hükümet Askerî Hizip'in mallarına el koydu. İngilizler mahkumları aileleriyle beraber Seylan adası'na sürdüler. İskenderiye şehrini yakan ve idama mahkum edilen Ali Süleyman Davud İskenderiye'de idam edildi.

İrabi'ye sürgün edildiği yer söylendiği zaman alay ederek, «Bu yer Adem Aleyhisselamın Cennet'den indiği yer olduğu için sevindim» dedi. İrabi'nin «Blent» (Belnet) adında bir İngiliz dostu vardı. Onunla çok yazışmaları olmuştu.

Avrupa gazeteleri bu olaylar sırasında İrabi hakkında çok yazılar yazdılar. Kimi aleyhinde, kimi lehinde bulundular. Fransa basını lehindeydi. Avrupalı yazarlar gelip İrabi'yi hapishanesinde ziyaret ettiler.

İngiltere General Vollesley'e «Kahire Lordu» unvanını verdi.

İngiltere Mısır'dan işgal ordusunun masrafını istedi. Mısır ordusunun adedini 12 bin miktarına indirdi. Mısır'da 6 bin 763 asker bırakıp ordusunun diğer kısmını geri çekti. Hıdiv genel af ilan etti. Mısır'ın ileri gelenleri bir kılıç yaptırıp üzerine «İngiltere'ye ve Generale teşekkür» yazdırarak General Vollesley'e sundular. Aferin!..

İşte bu suretle İrabi (Arabi) Meselesi bitti ve Mısır da İngiliz işgali altına girdi.

İrabi olayının sebebi, ruhu İrabi'nin şahsi kızgınlığı ve mevki hırsıdır. Bu olay sonra din ve Mısır milliyetçiliği, Avrupalı ve yabancı düşmanlığı, vatan ve Mısır milli davası, meşrutiyet isteği dönemleri göstermiştir.

HER ŞEYİN SEBEBİ İRABİ'NİN HIRSIDIR

Bu dönemlerle görülüyor ki, İrabi emeline varmak için her silahı kullanmıştır. Bunlarda samimi olmadığı gayet açıktır.

Hele Türk ve Çerkes düşmanlığı samimiyetsizliğine iyi bir delil teşkil etmektedir. Çünkü o ilk önce bir Çerkes'ten gördüğü hakaret üzerine Çerkesler'e düşman olmuştur. yani iş şahsi bir garezdir. sonra bunlara düşman olduğu halde Türk veya Çerkes olan, herhalde yerli bir Mısırlı olmayan bir kadınla evlenmiştir.

Gerçek milliyetçi olan insan en samimi hayat arkadaşını Mısırlılar'dan gayrısından seçer miydi? Bu evlenmeyi rütbe ve mevki için yapmış, kendisine leke olan karısı sayesinde orduya tekrar girebilmiş ve terfi etmiştir. Daha tuhafı kendisi de asıl Mısır milletinden değildir. Bedevi ve Arap'dır. Eğer kendisi yerleşmiş ve yerli olmuş sayılırsa bu Türkler ve Çerkesler de onun kadar yerli olmuş sayılabilir.

Olayın akışından cereyanından anlaşılıyor ki, İrabi cahil ve pek beceriksiz bir adamdır. Bu isyanı hiçbir zaman iyi yönetememiştir. Bu işi ağzına yüzüne bulaştırmıştır.

O aklı başında bir adam olsaydı gayet hızla hareket eder, Hıdiv'i yakalar ve bütün varlığı ile savaş hazırlığı yapar, İstanbul ve Avrupa devletleriyle derhal ilişki kurup siyasi manevralar çevirirdi. Bunların hiçbirisini yapmamıştır.

Oysa Hıdiv'i yakalayıp kendine alet etmemesi veya hapse atmaması, hatta ortadan kaldırmaması İrabi'ye büyük zararlar vermiştir. Önce halk Hıdiv'i İrabi ile bir sanıyordu. Hıdiv sonra İrabi'yi asi ilan edince halk azminde sarsıldı. Aralarında anlaşmazlık çıktı. Bu da memleketin zaafı olup İngilizler'in işine yaradı.

İrabi ihtilalci olarak sıfır olduğu gibi idarece, siyasetce ve askerlikçe de sıfırdır. İhtilal yapmış olmasına gelince, bu da onun becerisini göstermez.

Memleket zaten Hıdivlerin ve devlet adamlarının müthiş fenalıkları, Avrupalılar'ın türlü fesat ve entrikalarıyla hazırlanmış bir halde bulunuyordu. Özel ve şahsi bazı sebep ve olaylar, intikam duygusu İrabi'nin birkaç Hadis ve Ayet bilerek diğer subaylardan daha yukarı olması, kendisini isyana baş yapmıştır.

Görülüyor ki, bu ihtilal müzmin bir ihtilaldir. Gereğinden fazla devam etmiştir. Bu da hem İrabi'nin, hem Hıdiv'in aczindendir. İki taraf da uyuşuk bir halde durmuşlardır. Hıdiv eğer atılgan, becerikli, cesaretli biri olsaydı, yavaşlığından istifade edip İrabi'yi tepelerdi. İrabi o kadar tedbirsizdir ki, nümayiş için Abidin Meydanı'na geleceğini, yani hareket geçeceğini bile önceden Hıdiv'e, yani düşmanına haber vermiştir.

Kısacası İrabi olayının ve bu olayın kahramanının kıymeti hiçten ibarettir. Memleket adına bir sonuç sağlayamamaktan başka Mısır'ı İngiliz hükmü, esirliği altına vermek gibi bir cinayet sebebi de olmuştur. Olayın böyle uzun sürmesi, sürüncemede kalması insana adeta İrabi'nin ne yapmak istediğini bilmediği hissini veriyor. Oysa kuvvet, her şey elindeydi. Her istediğini hemen yapabilirdi.

Bundan sonra İngiltere ile Fransa arasında Mısır için diplolmatik tartışmalar oldu. Tartışma diğer devletler ve Bab-ı Ali ile de oldu.

FRANSIZ MALİ DENETİMİ KALDIRILDI

İngilizler Mısır'dan Fransız mali denetimini kaldırdılar. Fransa özellikle buna kızdı. Fakat Fransızlar bunda da siyasi bakımdan İngilizler'e mağlup oldular.

Meclis-i Mebusan İngilizler'in arzularına muvafakat etmediğinden lağvedilip yerine Meclis-i Şura El-Kavanin kuruldu (M. 1 Mayıs 1882, H. 23 Cemaziyülahir 1300). Hıdiv adliyede bazı teşkilat ve bu konuda bazı kanunlar yaptı. Bu kanunlar Fransız, İtalya ve Belçika kanunlarından alınmıştır. Jandarma teşkilatı kuruldu. Komutanlığına Beyker Paşa adında bir İngiliz atandı. Bu jandarma teşkilatı 2 bin piyade ve 2 bin süvariden oluşuyordu. Polis teşkil edildi. Bunların adedi bin 930 olup bunun 800 kişisi Avrupalılar'dan alındı. Bu jandarma ve polisin başına İngiliz subayları getirildi.

Sudan'da Mehdi isyanı devam ediyordu. İngilizler Mısır hükümetine Sudan'ı terketmesini teklif ettiler. Mısır hükümeti Sudan'ın terkinin

Mısır için büyük bir musibet olacağını söyleyerek teklifi reddetti. İngilizler'in etkisiyle Hıdiv de Sudan'ın terkedilmesini hükümete bildirdi. Kabine reisi Şerif Paşa Hıdiv'e istifasını gönderdi. Bu kişinin istifa yazısındaki önemli bölüm şudur:

«... İngiltere devleti bizim Sudan'ı terketmemizi istedi. Ancak bizim bu işi yapmaya hakkımız yoktur. Çünkü Sudan Türkiye'nin sömürgelerinden bir vilayettir. O, bu vilayetin muhafazasını bizim uhdemize vermiştir. İngiltere öğütlerini görüşüp tartışmadan hemen kabul etmemizi bizden istiyor. Meçhul değildir ki, böyle teklifler 18 Ağustos 1878'de yayınlanmış olan Şârâ tüzüğüne aykırı düşmektedir. Bu kanunlar «Hıdiv memleketin işlerini nazırlar (bakanlar) ile ortaklaşa görür» diyor. Buna göre makamınızdan istifamızın kabulünü istiyoruz. bizim için bu vaziyette devletin işlerini meşrutiyet esaslarına uygun biçimde yürütebilmek mümkün değildir.»

Hıdiv Tevfik Nubar Paşa'yı dediği şeyi kabul etmesi, yani Sudan'ı terketmesi şartıyla kabine teşkiline memur etti. (10 Ocak 1884). Nubar başvekil, dışişleri ve adliye bakanları olarak kabinesini kurdu. Bu kabine İngiltere'nin tavsiyesi ile Gordon adındaki İngiliz'i getirtip Sudan seferine ve orayı Mısır memur ve askerlerinden boşaltılması için görevlendirdi.

Bunun üzerine Fransa'nın Londra Elçisi hükümeti adına İngiltere'ye Türkiye'nin fermanları gereğince Sudan'ın Mısır'ın hükmü altında kalması gereğini Fransa için sömürgelerine yakın olan Sudan'ın yeni bir tarza konmasının kabul edilemeyeceğini tebliğ etti.

Türkiye de Mısır meselesinin devletlerarası bir mesele olmamasını istedi. İngiltere Dışişleri Bakanı Avam Kamarası'nda, «Mısır'ın anahtarı olduğundan Hartum Mehdi'nin elinde olmaması gereklidir. İngiltere Mısır'ı kendi egemenliği altına almak fikrinde değildir. Ancak şu var ki, orada devamlı bir hükümet oluşuncaya kadar askerimizi çıkaramayız» dedi.

İngilizler Mısır'a İngiliz büyük memurlar atadılar. İçişleri Bakanlığı'na da bir İngiliz atandı. Bunlar Meclis-i Nuzzar'a (kabineye) sormaksızın bağımsız olarak işleri gördüler. Hükümetle İngilizler arasında çekişme oldu ve Nubar Paşa istifa etmek istedi; fakat Nubar'ı mevkiinde bıraktılar. Yalnız İngiliz olan İçişleri Bakanı'na görev sınırını aşmaması İngiltere Hükümeti tarafından bildirildi.

Nubar'la İçişleri Bakanı arasındaki çekişme ve anlaşmazlık bununla da kalmadı. Nubar akrabasından ve Dışişleri Bakanı olan Tiğran Paşa'yı başvekil Gladston'la görüşmek üzere Londra'ya gönderdi. Bunun üzerine İngiltere hükümetinin emriyle İçişleri Bakanı istifa etti. Bu iş olunca Nubar İçişleri Bakanlığı'nda kalan diğer İngiliz memurları azle teşebbüs etti.

Babıali ve Fransa İngiltere'nin gittikçe Mısır'da yerleştiğini görüyorlardı. İki devlet Mısır meselesini konuştular. O sırada Fransa'da Jül Ferri kabinesi vardı. İngiliz gazeteleri Mısır'a himaye yönetimi getirilmesini istiyor, bu konuda yayın yapıyorlardı. Bunun üzerine Babıali ile devletler arasında yazışmalar başladı. Nihayet Gladston Kabinesi himayenin aslı olmadığını ilan ederek dünya kamuoyunda sessizliği sağladı.

Bu sırada masrafın çokluğundan Mısır maliyesi darboğaza girdi.

İngiltere Mısır maliyesine bakmak için bir konferans yapılmasını teklif etti (1884). Fransa'dan başkası teklifi kabul etti. Türkiye ise konferansın yalnız maliye değil, Mısır'ın bütün meselelerine bakmasını istedi. Bazı devletler Türkiye'nin teklifini kabul ettilerse de İngiltere kabul etmedi.

Avusturya'nın sorması üzerine İngiltere Mısır'ı ilhak etmeyi (topraklarına katmayı) veya Mısır'a himaye koymayı asla istemediğini bildirdi. Avam Kamarası'nda Lord Derbi de: «Mısır'dan çekilmemizin gecikmesinin sebebi Sudan savaşıdır. Yakın bir zamanda çekileceğiz. Mısır'a girmemiz orayı ele geçirmek amacıyla değildir» dedi. Bunun üzerine Türkiye, Almanya, İtalya ve Rusya Londra'da konferans yapılmasını kabul ettiler ve Londra'daki elçilerini delege yaptılar. Bu konferans 28 Haziran 1884'de İngiltere'de Hariciye Nazırı'nın (Dışişleri Bakanı'nın) başkanlığında toplandı.

Bu konferansta üç yılda Mısır maliyesi düzelmediği takdirde bir maliye komisyonunun kurulmasına, Mısır'daki Avrupalılar'dan da Mısırlılar miktarında vergi alınmasına karar verildi. Bu sonucu madde Mısır'ın konferanstan ettiği kar oldu.

Bundan sonra Mısır hükümeti maliyeyi düzeltmeye başladı. Milletlerarası komisyon ile bazı dairelerin çoğunu kaldırdı. Birçok memur çıkardı. İki yıl içinde maliyede düzelme görüldü. İngiliz danışman Hindistan Maliye Bakanığı'na atandığı için yerine başka bir İngiliz getirildi. 1883'de Mısır bütçesinde gelir 8 milyon 350 bin Mısır lirası, masraf ise daha çoktu. Bütçe 930 bin Mısır lirası açıktı. Yani Mısır iflasa doğru gidiyordu.

GORDON PAŞA HARTUM'DA KUŞATILDI..

Mehdi, Gordon Paşa'yı Hartum'da kuşattı. Gordon'un haberleşme imkanları kesildi.

İngilizler Mısır ordusunun dağıtılmasını yerine polis konmasını teklif ettiler. Mısır bu teklifi kabul etmedi. Bununla beraber Mısır askeri 3 bin kişiye indirildi.

Mısır hükümeti 1885'de borçlarını vermek için sekiz buçuk milyon lira, 1886'da sulama işlerine sarfetmek üzere iki milyon lira borçlandı. Sudan masrafı azalınca maliye yoluna girdi. 1887'de Mısır'da tütün tarımının yasaklanması ve diğer birtakım tedbirlerle gelir çok arttı.

«El-Musallahatü's-Sıhhatül-Umumiye» adında sıhhat işleri için Said Paşa zamanında kurulmuş olan daire ıslah edildi. Karantina yönetimi bu daireden alınıp bağımsız yapıldı. Bu idarenin başına da bir İngiliz kondu. Büyük memurları da İngiliz oldu.

«Riyahüş-Şarki» yahut «Riyahüt-Tevfiki» adıyla önemli bir ark açıldı. Bundan başka daha birtakım arklar yapıldı. Su bentleri, yollar onarıldı. Sulama işleri düzeltildi. Bu işleri İngiliz mühendisleri yaptılar.

Mısır eskiden büyük memuriyetlere Avrupalılar'ı doldurmuştu. Şimdi bunlar hep İngiliz oluyordu.

İngilizler sulama ve tarıma önem verdiler. Bu suretle Mısır'a önemli hizmetler ettiler.

Halkın kanal açma işlerinde köprü inşasında angarya suretiyle çalıştırılması kaldırıldı (M. 1889, H. 1307). Mısır halkının Firavunlar'dan beri taşıdıkları bu ağır yük bu suretle sırtlarından kalktı. Sulama işleri bir müdiriyet-i umumiye (genel müdürlük) haline kondu. Kanalların bir kısmı gemilerin hareketine uygun bir duruma getirildi.

1891'de tarım ürünlerinin ulaşımını sağlayacak yollar tamamlandı. Telgraf hatları çoğaltıldı. birçok demiryolu daha yapıldı.

1885'de İngilizler Mısır'a komiser göndermek istemişler, Babıali itiraz etmişti. İngilizler gönderdiler. Nahiyet Türkiye de Gazi Muhtar Paşa'yı komiser olarak gönderdi. Muhtar Paşa Mısır askerinin 16 bin 300 kişiye çıkarılması hakkında rapor verdi. Subay meselesinde İngiliz Komiseri ile Muhtar Paşa arasında anlaşmazlık çıktı. Gazi subayların eskisi gibi Türk ve Mısırlı olmasını, İngiliz Komiseri de bunların İngilizler'den seçilmesini istediler.

Bu iki komiser arasında daha birçok anlaşmazlık çıktı. Aynı yılda Gladston düşüp Salisburi kabinesi kuruldu. Bu kabine İngiliz komiserini Mısır'dan uzaklaştırdı. Muhtar Paşa Mısır'da kaldı.

TÜRKİYE, İNGİLTERE'NİN MISIRDAN ÇEKİLME TARİHİNİ BELİRLEMEK İSTİYOR

1887'de Türkiye, Londra'daki elçisi Rüstem Paşa vasıtasıyla İngiltere'nin Mısır'dan çekilmesi için zaman belirlemesinde ısrar etti. İngiltere İstanbul'a bir delege gönderdi. Bu kişi Padişah ile görüştü. Sonra Sadrazam Kamil Paşa ile Said Paşa bu İngiliz ile görüşmekle görevlendirildiler. İngiliz delegesi görüşmenin şu dört esas üzerine olmasını istedi:

1- Türkiye'nin egemenliği altında Mısır'ın bağımsızlığı kapitülasyonların kaldırılması.

2- Belçika tarzında Mısır'ın tarafsız olması.

3- Savaş ve barış zamanlarında Süveyş Kanalı'ndan geçmenin serbestliği.

4- Devletlerin bunları kabul etmeleri şartıyla İngilizler'in Mısır'dan çekilmesi.

Türkiye bunları kabul etmeden önce İngilizler'in çekilmek için zaman belirlemelerinde ısrar etti ve daha birçok isteklerde bulundu ki, bunların en önemlilerinden biri Mısır'da asayiş bozulduğu zaman Mısır'a Türkiye'nin asker göndermesi hakkı idi.

Türkiye «bitaraflık» deyimlerinin de «emniyet» deyimi olarak değiştirilmesini istiyordu.

Babıali'nin İngiltere'ye bu konuda gönderdiği notaya İngiltere cevap verip ilk önce şartlarının kabulünü, ondan sonra çekileceğini, bu şartların kabul edilmemesinin Mısır'da asayişin devamına engel olduğunu bildirdi. Rusya'nın İstanbul Elçisi Nehlidof İngiliz delegesi ile görüştü ve ona, «Rusya siyasetinin Mısır'da Türkiye'nin haklarının muhafazası, diğer devletlerin Mısır'a saldırının men'i olduğunu, İngiltere'nin Mısır'da bulunuşunu yasa dışı olarak kabul ettiğini» bildirdi.

Nihayet Türkiye ile İngiltere Sudan'ın durumunu düzeltmek için İngilizler'in Mısır'da bir İngiliz tümeni bırakmasını, anlaşmanın imzası tarihinden 3 yıl sonra Mısır'dan askerini çekmesi, eğer Mısır'da bir isyan olursa 2 yıl daha kalması suretiyle anlaştılar. Anlaşma İngiltere Kraliçesi tarafından onaylandı. Kamil, Said ve Volf imzalarını taşıyan bu anlaşma metni İsmail Serhengin eserinde Cilt: 2, sayfa: 430'da vardır.

Bu Anlaşma konusunda Rusya ve Fransa zorluklar çıkarıyorlardı. Fransa Dışişleri Bakanlığı devletlere bir nota verip bunda, «Fransa'nın ve Avrupa devletlerinin menfaatı aleyhine Türkiye vezirleri İngilizler'le Mısır hakkında bir anlaşma yaptılar. Oysa Fransa'ya haber vermeden hiçbir şey yapamayacaklarına dair söz vermişlerdi. Bu anlaşmada iki hata vardır: Önce Türkiye İngiltere'ye Nil vadisinde egemenliğine iştirak hakkı veriyor; ikincisi İngiltere Mısır'dan çekilmesi için zaman belirlemiyor» dedi. Rusya Türkiye'ye gönderdiği bir nota'da, «Eğer Türkiye bu anlaşmayı kabul ederse Türkiye topraklarının bütünlüğünü temin eden bütün anlaşmaların kaldırılmış sayılacağını» bildirdi. Rus ve Fransız Elçileri Babıali'ye ortak bir nota verip, «Türkiye İngiltere ile yaptığı anlaşmadan vazgeçerse bundan doğacak bütün sonuçlarda Türkiye'ye yardım edeceklerini» söylediler. Bunun üzerine Türk delegeler İngilizler'le birleşip anlaşmanın Padişah tarafından tasdiki mühletinin uzatılmasını istediler. İngiltere bu isteği reddetti. İngiltere ve Türkiye arasında uzun bir yazışma oldu. Nihayet Salisburi İngiltere'nin İstanbul Elçisi Vilyam Vayt'a gönderdiği telgrafta şöyle dedi:

«Türkiye'nin Londra Elçisi Rüstem Paşa, Mısır hakkında akdedilmiş olan anlaşmanın değiştirilmesini istedi. Bunu reddettik. Mısır hükümetinin içten ve dıştan kendisini tehdit eden tehlikeleri defedecek kudreti kendisinde bulduğu İngilterece tahakkuk edinceye kadar İngiltere Mısır'da kalmak mecburiyetindedir. İngiltere bu anlaşmayı böyle tehlikelerden Mısır'ı korumak için yapmak istemiştir. Türkiye buna karşı çıktı. İngiliz askerinin Mısır'ı işgalini uzatmasından tek sorumlu Türkiye'dir.»

Fransa ve Rusya engel olmasaydı herhalde bu anlaşmazlık fena birşey olmazdı.

Kısacası yazışma durdu. Bu sırada İngilizler Fransa ile Süveyş Kanalı'nın tarafsızlığına dair bir anlaşma yaptılar.

RİYAZ PAŞA KABİNESİ

Hıdiv ile Muhtar Paşa Sudan'a ticaretin devamı için görevliler gönderdiler. Bundan bir fayda çıkmadı. Gerdifan şeyhleri Eş-Şeyh Def'ullah Havcal adında biri ile Hıdiv'e rica mektubu gönderdiler (1887). Bunlar memleketlerinin Mısır'a bağlılıklarının iadesini kendilerini sıkıntıdan kurtarılmasını rica ediyorlardı. Bu adam Hıdiv, Muhtar Paşa ve İngiliz işgal ordusu komutanı ile görüştü. Bunlar bu adama ricasının kabul edileceğini dair söz verdiler. İngiliz Komutan ile Dahiliye Nazırı Abdülkadır Hilmi Paşa arasında ihtilaf çıktığından Dahiliye Nazırı istifa etti.

Nubar Paşa artık verdiği sözleri tutmuyor, haddini ve yetkilerini aşıyordu. Bu da Hıdiv'in hoşuna gitmiyordu. 7 Haziran 1888'de Hıdiv

Nubar'ı azlederek Riyaz Paşa'yı kabine'yi kurmakla görevlendirdi. Bu memuriyeti bildiren emirnamesinde, «Hıdiv Meclis-i Nuzzar'a başkanlık edecek ve bakanlarla ortaklaşa karar alacaktır» demiştir. Bu duruma halk pek sevinmiştir.

Bu kabine güzel işler görmüştür. Hılvan'a trenyolu ve güzel evler yapıldı. Hıdiv de oraya bir saray yapıp çoğunlukla orada oturdu. Hılvan çok gelişti. Tevfikiye adında Nil'de gemi işletmek için bir şirket de kuruldu. Bu sebeple Mısır'a havasından, eski eserlerinden yararlanmak için pek çok yabancı turist geldi. Ticaret arttı. Meşhur İngiliz kumpanyası «Kok» da İsmail Paşa zamanında böyle bir şirket kurmuştu. O da gelmişti.

1890 yılında Mısır'da birçok eski eser keşfedildi. Şehirlerde belediye meclisleri kurulmasına başlandı. Fakat maalesef İskenderiye Belediye Meclisi'nin üyelerinden çoğunluğu yabancılardı. «El-Kütübhanetül-Hıdiviye»nin yenilenmesi için yıllık 2 bin 500 Mısır lirası tahsis edildi. Mehakimi- Ehliye «Vech-i Kabli»de de açıldı. İngiliz maliye danışmanı maliyede önemli yenilikler yaptı. Hükümet bundan çok fayda gördü. Halkın hükümette olan alacakları verildi.

1891'de Türkiye kendisine verilen Mısır vergisinden bir kısmının Roçild'e verilmesini bildirdi. Teklif Mısır hükümetince kabul edildi. Hıdiv bunun için şu emri çıkamıştır:

«Biz Hıdiv-i Mısır, Babıali'den gelen emir gereğince 5 Mart 1891 tarihinde el-celaletül-cenabüs-Sultani'ü-Şahani ile Londra'daki havacat (hocalar havacalar, efendiler) Roçild ve evladı, Paris'teki havacat Roçild ve Kardeşleri ve El-Benkü'l-Osmani'üs-Sultani (Banka-ı Osmani-i Şahane, Osmanlı Bankası) arasında «Osmanlı istikrazı» (Osmanlı borçları) unvanıyla faizli yüzde 4 ve Mısır vergisi üzerine yapılan borçlanmayı taahhüt ettiğimizi ilan ederiz...»

İngiltere Mehakim-i Ehliye'ye bir müfettiş atanmasını istedi. Hıdiv kabul etti, fakat kabine karşı çıktı. Nihayet Riyaz Paşa sade yerli hakimlere öğretmek için müfettişi bir yıl müddetle kabul etti. İngiliz Con Skat müfettiş olarak atandı. Bu kişinin ilk işi istinaf mahemesine (davalara yeniden bakan mahkeme) iki İngiliz hakim atamak oldu. Skot mahkemelerin yenilenmesi için bir tasarı verdi. Kabine bu tasarıyı kabul etmedi. Bu müfettiş istinaf mahkemesi üyelerini azledebilmek hakkını da istiyordu. Bu da tabii mahkemelerin bağımsızlığına darbe idi. Nihayet İngiliz Konsolosu Skot'un adliye müsteşarı yapılmasını Hıdiv'den istedi. Bunun üzerine Riyaz Paşa istifaya kalkıştı. Hıdiv istifasını kabul etmediysede İngiliz'i de müsteşar yaptığından Riyaz Paşa sağlık durumunu bahane ederek istifa etti. Hıdiv Mustafa Fehmi Paşa'yı kabineyi kurmakla görevlendirdi (24 Mayıs 1891). kabine kuruldu. Sir Kiçner Polis Genel Müfettişi atandı. Aynı zamanda Mısır askerî generalliği de kendisinde kaldı.

Kiçner zamanında Mısır polisi gelişmiştir.

Bazı vergiler azaltıldı.

Hıdiv Mehmed Tevfik Paşa eğitim ve öğretim işlerine özen gösteriyordu. «Kabeh»de sarayının yanında kendi parasıyla büyük bir okul yaptırdı. Yeniden birtakım mektepler daha açtı. Fakat Mısır'da eğitim ve

öğretim pek geriydi. İngilizler Mısırlılar'a memurluklara alınmamalarından, makamlara Avrupalılar'ın doldurulmalarından şikayete haklı olmadıklarını, çünkü gerekli olan beceri ve eğitime sahip bulunmadıklarını söylüyorlardı. Bunda hakları yok değildi. Özellikle mütercimler (Çevirmenler) Suriyeliler'di. Çünkü bunlar Suriye Fransız ve Amerikan okullarında yabancı dil öğreniyorlardı.

Eğitim ve öğretim işlerinin yenilenmesi ve düzenlenmesi için bir komisyon kuruldu. Halk her taraftan okul istemeye başladı. Bunların bazısı okulun masraflarını da üzerlerine alacaklarını bildiriyorlardı. Bazı vakıf okulları, gelirleri ile beraber, Maarif Nezareti'ne Eğitim Bakanlığı'na devredildi. Avrupa'ya öğrenci gönderildi.

Hıdiv Tevfik Paşa zamanında Mısır'ın gemileri satılmış, tersaneleri kapanmış, deniz kuvvetlerinden bir şey kalmamıştır. İrabi olayı Mısır deniz kuvvetlerinin ortadan kaldırılmasına sebep olmuştur.

Hıdiv, İrabi olayından sonra isyana katıldıkları gerekçesiyle 17 Eylül 1882 (H. 3 Zilkade 1299) de bir emirle Mısır ordusunu dağıtmıştı. Askerler memleketlerine gönderilmişti. Subay ve komutanları yargılanmıştı. Bir emirle askerî kanunları da kaldırdı. Yeniden asker ve ordu yapıldı. Bu orduya İngiliz subayları alındı. Yeni Mısır kuvveti 6 bin 147 kişi oldu. Hıdiv yine başkomutan kaldı. Sir Evlin Vord Mısır Askeri Komutanı ve Genelkurmay Başkanı oldu. Yeni orduya isyana iştirak etmeyen mısır subaylarından da alındı. Komutanlar İngiliz oldu. Türklerden de bir tabur yapıldı.

Vord İngilizce'den bazı askerî kanunları tercüme ettirdi. Ordunun levazım, sağlık gibi işlerini tanzim etti. İngilizler 1883 Ağustosunda Mısır'daki askerlerini 6 bin 763 adede indirdiler.

Nihayet Sudan isyanı sebebiyle Mısır askerinin sayısı 14 bin 500'e çıkarıldı. 1892'de Kiçner Paşa «ferik» (tümgeneral) rütbesiyle komutan oldu. Ordu hemen genellikle İngiliz subaylarının eline geçti.

Harbiye Okulu'na da İngiliz subaylardan öğretmenler atandı. İngilizce dersi kondu.

Hıdiv Tevfik Paşa zamanının diğer önemli olayı Sudan'da Mehdi'nin ortaya çıkışıdır. Mehdi önemli bir olaya sebep olmuştur. Cebrail Huddad «Et-Tarihü'l-Harbüs-Sudaniye» adında bu savaşlara dair bir eser yazmıştır.

MEHDİ OLAYININ PATLAK VERMESİ

Gordon Paşa Sudan halkını Mısır'dan soğutmuştu. Memurlar ve başıbozuk askerler de halkı soyuyor ve türlü zulümler yapıyorlardı. İrabi olayından sonra Sudan'da mali durum da pek güçleşti. Bütün düzen bozuldu. Anarşi başgösterdi. Halk Avrupalılar'ı da, Mısırlılar'ı da aynı derecede sevmiyordu. Sudan'da İngilizler köle ticaretini yasaklamaya çalışıyorlardı. Fakat bunu yapanlar yalnız halk değil, Avrupalılar'dan da tacirler vardı. Hatta Hartum'daki İngiliz ve Nemse Konsolosları da bu işi yapıyorlardı.

Sudan'da durum ne kadar bozuk ise oradaki Mısır askeri de o kadar zayıf idi. Bu askerin de bir kısmı askerlikten çıkarıldı. Nihayet evvelce

söylediğimiz gibi Eş-Şeyh Muhammed Ahmed'in Abdullah adında biri isyan etti. Bu adam «Mehdi» unvanıyla şöhret olan kişidir.

Mehdi Sudan'ı Mısır zulmünden kurtarmak davası güdüyordu. Harika isyan için bildiriler yayınlıyordu. Bu sırada Sudan Hükümdarı, Gordon'un yerine atanan Rauf Paşa idi.

Rauf Paşa, Muhammed Bey'i gönderip Mehdi'yi Hatum'a getirmesini emretti. Mehdi cevap olarak Muhammed Bey'e «Ben mintarafullah resulüm. Mehdi'yim. Allah'ın yardımıyla memleketin efendisiyim. Mısır tüfeklerinin kurşunları bana ve yanımdakilere işlemez» dedi. Muhammed bey dönüp Rauf Paşa'ya bunları anlattı. Bu sefer Rauf Paşa 300 kişilik bir kuvvet ve top gönderdi. Mehdi bu askeri kırdı. Pek azı kaçabildi.

Bu sefer 3 bin kişi ile 20 top gönderildi. Mehdi «Aba» adasında oturuyordu. Bu asker 10 gemi ile yola çıktı. Bunu gören Mehdi «Masa» dağına Allah'ın emirlerini almak için gideceğini söyleyerek Hartum civarından uzaklaştı.

Mehdi dört halifelik yüksek makamı oluşturdu ihdas ve bu mevkilere üç halife atadı. Bunlar Abdullah El-Teaşi, Ed-Dakahim kabilesinden Ali Velid Hulu, Akarcebe'den Muhamedüş-Şerif adındaki kimselerdir. Bunlardan birincisi, ikincisi ve dördüncü makamlara halifeler atanmıştır. Üçüncü halifeliği Eş-Şeyhüs-Sünusi'ye teklif ettiğini söyleyip boş bıraktı. Sünusi meşhur şeyh ve bilginlerdendir.

Mehdi'nin takibine bin 500 kişilik bir kuvvet yollandı. Mehdi, Faşuda taraflarına kadar çekildi. Bu kuvvet bir şey yapmayınca Faşuda Müridi Raşid Bey-El-Kürdi Şüluk kabilesinden de bin kişi olarak Mehdi'nin üzerine vardı. Yapılan savaşta Mehdi üstün geldi. Raşid Bey ve askerden çoğu yaralanıp öldü. Mehdi bunların silah ve cephanesini aldı. Bu zafer Mehdi isyanının bütün Sudan'a yayılmasına sebep oldu.

Mehdi kanunlar yaptı. Bunlardan tütünü, izkârı (hatıra getirme, getirilme), kimya bilimini, süs eşyasını, kadının evden çıkmasını, raksı, şarkıyı yasakladı. Bunlara karşı sopa atmak, tekrarında başlarındaki saçları yolmak cezasını, ayrıca sövenler için de 8 sopa ve bir hafta hapis cezası koydu.

İşte bunlar ve isyanın artması İrabi olayı sırasında olmuştu. Hıdiv bu başarısızlığı işitince Sudan için bir nezaret teşkil etti. Bu nezarete Abdülkadir Hilmi Paşa'yı atadı (21 Şubat 1882). Rauf Paşa azlonulup yerine Hartum'a Avusturyalı Gıgler Paşa gönderildi. Bu kişi evvelce Bahrülgazal Müdiri (sancakbeyi) idi. Senar'da 2 bin 500 asker vardı. Gıgler Kaşif Salih Ağa'yı 500 askerle bu orduya yardım etmek üzere gönderdi. Salih Ağa şiddetli bir savaştan sonra zafer kazanarak orduya vardı. Gıgler Yusuf Paşa komutasında 2 bin kişilik bir yardım daha gönderdi. Bu ordudan 500 Dangala (Dunkala)'lı asker kaçıp Mehdi'ye katıldı. Kısacası Yusuf Paşa Faşuda'ya varıp dervişlerle savaşa tutuştu. Mehdi'nin dervişleri bu orduyu da bozdular. Yusuf yaralanıp öldü.

Bu olay bütün halka Mehdi'nin davasının gerçek olduğu inancını verdi. Artık herkes onu kutsadı ve emrine körü körüne itaat etmeye başladı.

Bu aralık Mehdi'nin veziri olduğunu iddia eden Eş-Şerif Ahmed Tahir adında bir daha ortaya çıktı. Gıgler bunun üzerine Es-Sancak Yusuf

Ağa'yı gönderdi. Şerif bu kuvveti bozdu. Bu sefer 2 bin 500 kişilik bir başka kuvvet gönderdi. Şeif bu kuvveti de bozdu. Komutanlarının başını Hartum'a gönderdi.

«Übeyz»de 6 bin asker ve 12 top vardı. Ancak erzak azdı. Gerdufan Müdiri (Sancakbeyi) Muhammed Said Paşa Mehdi'nin geleceğini düşünüp Übeyz'de tahkimat yaptı. Mehdi 60 bin kişiyle geldi. Oraların tüccarları da Mehdi'ye katıldılar. Türkleri kovdular. Mehdi Übeyz'i kuşattı ve bir elçi gönderip teslim teklif etti. Mısırlılar elçiyi kestiler. Bu harekete çok kızan Mehdi şehre hücum etti. Mehdi'nin iki hücumunu def ettiler. Mehdi ordusundan pek çoğu yaralanıp öldü. Kardeşi Muhammed de ölüler arasındaydı. Bunun üzerine Mehdi hücumu bırakıp şehri kuşatmaya devam etti.

Abdülkadir Hilmi Paşa Hartum'a gitti. Hartum'u tahkim etti. Mısır askeri asileri birçok yerlerde bozdular. Abdülkadir Paşa 13 bin kişilik bir kuvvet toplayıp bundan Übeyz'e bin kişilik bir yardım gönderdi. Dervişler bu kuvveti yolda bozdular. Bu kuvvetten ancak 200 kişi kurtulmuştur. Übeyz'de yangın çıktı ve cephane tutuştu. Bunun üzerine Mısır askeri Mehdi'ye teslim oldu. Bu haberi alan Mehdi sevinip yüz top attı. Abdülkadir Paşa Übeyz'e yeni bir kuvvet gönderdi. Bu sefer Mehdi bozguna uğratıldı. Abdülkadir Mısır'dan yardım istedi. Kendisine 5 bin kişilik bir kuvvet gönderildi. Übeyz kuşatması 5 ay sürmüştü. Selatin Paşa eserinde kuşatma sırasında bir tavuğun fiyatının 40 riyale çıktığını, halk ve askerden birçoğunun öldüğünü yazar ve Mehdi'nin bütün subayları öldürdüğünü anlatır. Bu sırada Mısır komutanı Mehdi'yi yakalatmak ister. Mehdi işi öğrenir. Bütün Mısır subaylarını keser. Bunlardan yalnız ikisini bırakıp birini topçu komutanı olarak tayin eder ve diğerini askeri eğitmekle görevlendirir. Bunun üzerine Peygamber'in Mehdi'ye görünüp olayı haber verdiği söylentisi yayılır.

İsyan Darfur'a kadar yayıldı. Darfur müdiri (Sancakbeyi) Selatin Paşa Mehdiler'e karşı uğraştıysa da birşey yapamadı. Adamları kendisine hıyanet ediyorlardı, yardım da alamıyordu. Üstelik askeri ve memuru da hep açtı.

Nihayet teslim olmak zorunda aldı. Selatin Paşa kitabında bu konuda şunları yazıyor: «Zugal Bey adında Mehdi'nin yakınlarından birine Mehdi'ye olan meylimi, Mısır hükümetinden emin olmadığımı, Mehdi'ye Darfur'a yaklaşmamasını, çünkü Mısır'ın oraya kuvvet gönderdiğini, yönetimim altında bulunan memleketi Mehdi'ye teslim edeceğimi bildirdim. Bundan memnun olan Mehdi yüz top attırdı. Darfur'u kendisinin sayıp oraya gitmeye gerek görmedi.»

Abdülkadir Paşa büyük bir kuvvetle Hartum'dan çıkıp asileri birkaç defa bozguna uğrattı. İsyanı bitirmek üzereydi. Dirayetli bir adamdı. Fakat bu sırada bilinmeyen bir sebepten dolayı Kahire'ye çağrıldı. Bunun İngiliz entrikası olduğu, onlar tarafından geri çağrıldığı kuvvetle zannedilebilir. İngilizler'in Sudan'ı karıştırdıklarını, bunu da Mısır'dan ayırmak için yaptıklarını gösteren deliller vardır. Abdülkadir'in değerli olduğunu, isyanı bastıracağını gördükleri için onu geri çağırmış olmaları pek muhtemeldir. Hıdiv Sudan Bakanlığı'nı kaldırıp «Sudan Hükümdarül-Umum»luğuna Alaeddin Paşa'yı atadı.

General Hiks Paşa Sudan'daki Mısır ordusuna genelkurmay başkanı olarak atadı. Hiks 5 Mart 1883'de Hartum'a geldi. Hükümet Übeyz'i geri almak için kuvvet gönderdiği zaman Hiks bu sorumluluğu ancak genel komutan olarak atandığı takdirde alabileceğini bildirdi. Hükümet de istediğini kendisine verdi.

Hiks'e Mısır'dan top ve asker gönderildi. Hiks'in komutası altındaki kuvvetin asker sayısı 10 bin idi. Ancak bunlar talimsiz bir askerdi. Selatin Paşa'ya da «Faşer»de asker toplaması emri verildi.

Mehdililer'den birkaç bin kişilik bir kuvvet «Aba» adası civarında «Kava»da Ahmedül-Kaşif'in komutasında toplanmıştı. Bu kuvvetin üzerine varılıp tepelendi. Bu savaştan Ahmedül-Kaşif ile komutanlarından çoğu öldüler. Bu zafer Hartum ve Senar halkını korkuttu.

Gerdufan üzerine sefer yapmak için Hiks Paşa Mısır'dan birtakım kuvvet daha istedi. Talebi kabul edilmedi. O da istifa etti. Bunun üzerine istediği verildi. Hiks de istifasını geri aldı. Kendisine 10 bin asker, 20 top, 5 bin 500 deve ve 500 at gönderildi. Hiks Hartum'da kaldı. Ordunun kurmay sınıfı ve diğer bazı büyük memurluklar yabancı subayların elindeydi. Bu ordu ile Taymis, Grafik gibi gazetelerin muhabirleri de vardı. Ordu Ümmiderman'dan kalkıp Übeyz'e doğru yürüdü. Yolda Alaeddin Paşa ile de birleşti.

Şiddetli sıcaklar vardı. Su azdı. Asker çok güçlüklere uğradı. Kareler halinde ilerliyorlardı. Hayvanların bir kısmı açlıktan öldü. Hiks ile Alaeddin arasında anlaşmazlık çıktı.

Bir önce kuvvetini Mehdililer kuşatıp hepsini bitirdiler. Bu kuvvetin hiçbir şey yapamayacağını herkes gördü, anladı. Bu durum Mısır'a yazıldı. Hatta Hartum'daki Avusturya Konsolosu bile bunu, bu ordunun gönderilmemesini Mısır'a yazdı; fakat dinlenmedi. Esasen bu ordu İrabi'nin askerleri olduğundan iyi niyet beslemiyorlardı. Hükümetse korkusundan bunları Kahire'den uzaklaşarak Sudan seferine göndermişti.

Yolda bu askerlerden bir kısmı kaçıp Mehdi'ye gitti. Bunlar Hiks ordusunu, bu ordunun susuzluğunu ve fena durumunu Mehdi'ye bildirdiler.

Bunun üzerine Mehdi askerine Peygamber'i gördüğünü, 20 bin mülkü yardıma göndereceğini kendisine vaat ettiğini söyledi. Hiks kendisine Mısır'dan 6 bin kişilik bir kuvvet daha geldiğini haber alıp geride onu aradı. Bu sırada Mehdililer 100 bin kişiyle Hiks'e hücum ettiler. Murabba'a girdiler. Mehdililer'in karşısında yalnız Avrupalı subaylar ve Türk süvarisi vardı. Suları kalmamıştı. Bunlar bir asker kalıncaya kadar direndiler. Mehdililer Hiks Paşa'nın başını kesip Mehdi'ye yolladılar. Alaeddin Paşa da bu savaşın başlangıcında yaralanarak öldü.

Böylece bu sefer de başarılı olmadı. Bunu işiten Selatin Paşa Mehdi'ye mektup yazıp teslim olacağını ve yakınlarından birini göndermesini bildirdi. Mehdi önce de adı geçen Zugal' (Zagıl)ı gönderdi.

«Es-Sudanül-Mısri vel-İngilizi» adındaki esere göre Selatin Paşa Mehdi isyanından önce Müslüman olup sünnet edilmiş, kendisine Abdülkadir adını vermişti. Mehdi Selatin'e karşılama töreni yaptırdı. Kendisine cariyeler verdiler.

Bu haberler Mısır'ı hüzüne boğdu. Oysa bu zafer Mehdi'nin kuvvetini son derece arttırdı. Mehdi her tarafa kuvvetler gönderip birtakım müdiriyetleri (sancakları) elegeçirdi, müdirleri (sancakbeylerini) ve askerlerini esir aldı. Oralarda bulduğu silah ve cephaneye elkoydu.

Türk ordusu Hartum'dan çıkmadan önce Eş-Şeyh Osman bin Ebi Bekr Dakne'yi Savakin'e, oraları ele geçirmek üzere göndermişti. Osman Gerdufan taraflarınıda isyan çıkarmakla görevlendirilmişti. Osman Dakne bu görevinde başarılı oldu, Doğu Sudan'ı ayaklandırdı. Mehdi Osman'a gönderdiği bir mektupta, «Mısırlılar benim nazarımda en değersiz, Yahudi ve kafirlerden aşağı oldukları için bütün silah ve cephanelerini sen vezirime teslim etmeleri gerekir» diyordu. Bu mektubu gören Savakin'in Mısır hükümeti müdiri 60 kişi ile «Sünkat»a kapandı.

Osman Dakne «El-Daknab» denilen «Sagire» kabilesindendir. II. Mahmud Han zamanında İstanbul'dan Savakin'e sürülmüş ve orada hapsedilmiş olan bir Habeş kadın ile evlenmiş, bu kadından bir çocuğu olmuş, bunlara «Daknab Kabilesi» adı verilmişti. Bu adamın oğulları Savakin ileri gelenlerinden olmuşlardı. İşte Osman Dakne bu Türk komutanın oğullarındandı ve büyük bir şöhrete adaydı.

Osman Dakne komutası altına 15 bin kişi toplanmıştı. Bu kuvvetle Sünkat'ı, Tavker'i kuşattı. Mısır Savakin'e denizden 500 kişilik bir kuvvet gönderdi. Buna orada 700 Zenci asker de katıldı. Sonra ilerledilerse de Osman bunları bozdu. Bunlarla beraber İngiliz deniz subayı öldü. Bu askerin komutanı Mahmud Tahir Paşa kaçtı. Savakin'de Mahmud Paşa'nın yargılanması için Hıdiv'in emriyle bir harp divanı kuruldu. Ancak daha sonra anlatacağımız Beyker Paşa mağlubiyeti üzerine yargılamadan vazgeçildi. Yeni bir kuvvet daha gönderildi. Osman Dakne bu kuvveti de imha etti.

Bunun üzerine İngilizler Mısır Hükümetine Sudan'ın boşaltılmasını teklif ettiler. Reisul-Vüzera Şerif Paşa bu teklifi reddetti. İngiltere Hariciye Nazırı Mısır Komiseri Sir Baring, Lord Kromer'e bir yazı göndererek, «İngiliz işgali devam ettikçe Mısır'da asayişin sağlanması İngiltere'ye bir görevdir. Hıdiv ve nazırlara nasihat ediniz. Bilsinler ki sorumluluk İngiltere Hükümeti'nin boynunda olduğundan siyasetini uygulamak mecburiyetindedir. Nazırlar bu siyaseti takip etmedikçe görevlerinden çekilmelidirler» dedi.

Bunun üzerine Şerif Paşa kabinesi istifa edip Nubar Paşa yeni kabineyi kurdu. Yeni kabine Sudan'ın terk edilmesine karar verdi. Bu kararı öğrenen Hartum halkı barışmaya başladı ve telgrafhanede toplanıp İstanbul'a II. Abdülhamid Han'a bir telgraf çekti. Mısır'dan alakalarını kestiklerini, Sudan'ı almak için 100 bin asker göndermesini, Hartum'daki Fransız tacirlerinin Fransız maliyecilerinden 10 milyon lira borç aldığını, 30 tacirin Savakin'den Hartum'a bir demiryolu yapmayı taahhüt ettilerini bildirdiler. Bu telgraf yolda tutuldu. Yani yerine gönderilmedi. Mesele artık Sudan'ın boşaltılmasından ibaretti.

Bu sırada Sudan'ın boşaltılması için Gordon Paşa kendisine memuriyet verilmesini istedi. Mısır hükümeti Gordon'u bu işe memur etti (26 Ocak 1884).

Hıdiv, Polis Genel Müfettişi Beşker Paşa'yı Doğu Sudan'da mahsur

kalan Mısır askerlerini kurtarmak için gönderdi. Beyker mutlak bir yetki istedi. Hıdiv verdi.

Beyker Musavva'a gitti. Oradaki kabileleri Mendililer aleyhine yönlendirmek fikrindeydi. Bu suretle Hartum'daki Mısır askerinin geri çekilmesini kolaylaştıracaktı. Yanında 3 bin 656 kişilik bir kuvveti vardı. Bunun 300 kadarı Mısır, 150 adedi Türk süvarisi, 369 adedi Türk piyade idi. Topları 6 taneydi. İngilizler Mısır'daki Türk'ü Türk siyaset ve çıkarları aleyhine kullanıp duruyorlardı. Beyker ordusuyla kare şeklinde yürüdü. Osman Dakne askerini dörde bölüp her karenin kenarlarına hücum ettirdi. Kendisi bir beşinci kısım ile karenin önüne durdu. Ve Beyker ile askerinin arasına girdi. Diğer taraftan karenin içine de girdiler. Mısır askeri bozguna uğrayıp kaçtı. Osman takiplerine koyuldu. Kaçakları kırdılar, geçirdiler. Kurtulanlar pek az oldu. Birçok Türk de bu savaşta gitti. Gidiş de İngiliz çıkarları için oldu. Bu olaya «Vakıatüt-Teb» dediler. Osman Mısır ordusunun bütün silahlarını, cephanesini ele geçirdi. Bu savaş sonrası şöhreti dervişler arasında pek çok arttı. Osman'ın şöhreti yalnız Sudan'da, Mısır'da değil, bütün Avrupa'da duyulmuştur.

İngiltere Hükümeti Gordon Paşa'ya bir mektup yazıp Sudan'ın Mısır asker ve memurlarından boşaltılması işi ile görevlendirildiğini, Londra ile yazışmasını Kahire'deki İngiliz komiseri Sir Evlen baring ve Konsolos vasıtasıyla yapmasını bildirdi.

O günlerde yayınlanan Avrupa gazeteleri bu konuda şunları yazdılar: «Londra'dan hareket edeceği zaman Gordon'a büyük bir uğarlama töreni yapıldı. Gordon'un bavulunu arabasına Lord Volesley kendi eliyle koydu. Pasaportunu Hariciye Nazırı bizzat eliyle yazdı. Arabayı binerken arabasının kapısını Dük Kembriç bizzat açtı.»

Gordon Kahire'ye gelince Lord Kromer ile görüştü. Kromer Gordon'a, «Sudan'ı Mısırlılar'dan tahliye ettikten sonra hükümetimizin arzusu orada Mehmed Ali Paşa zamanında saltanat sürmüş olan yerli emirlerin eski egemenliklerini iade etmektir.» dedi. Sonra Gordon gidip Hıdiv ile konuştu. Hıdiv Sudan'a Hakim-i Umumi atandığını ve Sudan'ın boşaltılması görevinin de kendisine verildiği hakkındaki emri Gordon'a teslim etti.

Harbiye Nezareti'nin defterleri yoklandı. Bu sırada Sudan'da 21 bin Mısır askeri, 84 top, birçok yiyecek ve cephane dolu depolar bulunduğu ve bunun nakli için 6 bin deveye gerek duyulduğu anlaşıldı. Hartum'da Mısır'ın 16 vapuru ve 350 yelkenlisi vardı.

27 Ocak'ta Gordon Paşa Sudan'a gitti. Yolda Sudanlılar'a köle ticaretinin kanunî, artık Sudan'ın bağımsız bir devlet, Mehdi'nin Gerdufan'a sultan olduğunu ilan ede ede gitti. Hartum'a vardığı zaman halk kendisini sevinçle karşıladı. Eline, ayağına kapandılar. Gordon bunlara askerle değil, adalet silahıyla geldiğini, memleketi rahatsız edenlerin başıbozuk askerler (yani Türkler) olduğunu söyledi. Mısır hükümetinin bütün evrak ve defterlerini ve halkın gözü önünde yaktırdı. Hapisanede yatanları dışarı çıkardı. Halkın ileri gelenlerinden bir meclis yaptı. Halk sevindi, Hartum taraflarına biraz sükunet geldi.

Hartum'daki Mısır askerini Mısır'a gönderdi.

Biraz sonra Gordon baktı ki iş yürümüyor, anarşi durmak değil, artıyor. Bu sefer Sudan'ın Mısır'ın egemenliğinde kalması fikrine geldi. Mısır askerlerini göndermekten vazgeçti. Fikrini İngiltere'ye yazdı. İngiltere Gordon'un isteklerini kabul etmedi. Çünkü İngiltere'nin siyaseti bu görüşle taban tabana ters düşüyordu. O Sudan'ı Mısır'dan ayırıp kendisi almak istiyordu. Bunun üzerine Gordon Sudan'ın boşaltılmasından önce Mehdililer'i bitirmek gerektiğini bildirdi, Mısır Hükümetinden aldığı paranın azlığından sözederek yeniden para, bir miktar Hint askeri ve İngiliz Subayı istedi.

Nihayet istediklerinin olmadığını gören Gordon Paşa Sudan'ın Türkiye'ye terkedilmesini yazdı. Bu sırada İngiltere Babıali ile diplomatik yazışmalar yapıyor ve Doğu Sudan'ı Türkiye'ye terkediyordu. Türkiye bu teklifi reddetti. Kısacası Sudan meselesi şiddet ve belirsizlik içinde kaldı.

Gordon Mehdi'yi Gerdufan'a sultan ilan etti. Kendisine hediyeler gönderdi. Esirleri bırakmasını istedi. Çevreye adamlar gönderip kabileleri Mehdililer'den ayırarak itaat altına almaya çalıştı. Fakat başarılı olamadı. Tersine Mehdililer biraz sonra Hartum'u kuşatmaya başlayacaklardı.

Hartum'da bir cemiyet kurulmuştu. Bu cemiyet Gordon'un aleyhine çalışıyordu. Gordon cemiyetin başkanı ve İrabi olayında sürülmüş olan Ahmed Efendi'ye «saniye» rütbesi verdi ve onu kendisine katip yapmak istedi. Ahmed Efendi Gordon'a, «Ben vatanımın mutluluğundan başka mutluluk istemiyorum» cevabını verdi. Ahmed Efendi her hafta bir gazete yayınlıyordu. Bu adam gazetesinde Gordon ile yaptığı konuşmasına yer verdi. Bu yayına göre Gordon ona, «Mısırlılar bağımsızlığın manasını bilmeyen bir millettir. Damarlarında vatan kanı dolaşmaz» demiştir.

Bu cemiyet Sudan'ı Mısır'dan geçici olarak ayırmak, isyanı bastırmak için İstanbul'dan asker getirmek, bu askeri Sudan'da bıraktırmak fikrindeydi. Sonra bu fikrini değiştirip bir yabancı devlete sığınmaya yöneldi. Bunun için de Fransa'nın Hartum konsolosu doğrudan işe ve yazışmaya girişti. Nihayet Gordon cemiyeti dağıtıp reisini öldürdü.

Gordon'un mektubu ve hediyeleri Mehdi'ye geldiği zaman Mehdi emirlerini toplayıp mektubu okudu. Bu mektup için «görünüşte özür dileme, fakat batınen tekdir ve yalan vaattir» dediler. Mehdi cevap yazıp halka, «Bunu götürmek için nefsini Allah'ına feda eder iki kişi isterim» dedi. Binlerce gönüllü ortaya atıldı. Nihayet iki kişiyle cevap gönderildi.

Ramazan bitince Mehdi'ye, onun usulü üzre, yine Peygamber göründü ve ona Hartum'u fethetmesini emretti. Mehdi bütün ordusuyla Hartum üzerine yürüdü. Gordon'a bir mektup gönderip teslim olmasını teklif etti ve «benim askerim seninkinden çoktur»dedi. Gordon teslim olmadı. Mehdi Hartum'u kuşattı.

Bunun üzerine İngiltere Hükümeti general Graham komutasında bir ordu gönderdi. Graham Savakin'e gelince Beyker Paşa da kendisine katıldı. Bu ordu 2 bin 750 piyade, 750 süvari, 150 İngiliz bahriye askeri ve 14 toptan oluşuyordu.

Bu ordu da murabba (kare) şeklinde ve bütün ağırlıklarını bu kare-

nin ortasına alarak yürüdü. Mehdililer bunlara hücum ettiler. İngilizler bunların yiğitliklerine, ölümden korkmamalarına şaşıp kaldılar. Yapılan savaşta İngilizler üstün geldi; fakat ordu yine Savakin'e döndü. Oradan yine İngilizler kabilelere ve Osman Dakne'ye teslim olmaları için adamlar gönderdiler. Osman Dakne savaşacağını bildirdi. İngiliz ordusu tekrar yola çıktı. Yine kare yaptı. Yolda Mehdililer'e rastgeldi. Kareden toplar attıysa da Mehdililer dağılmaktan başka kılıçlarını sıyırıp bağırarak büyük bir cesaretle kareye hücum ettiler. İngilizler'in öndeki kenarları ilerleyip diğer kenarlardan ayrıldı. Bu kenarı geri almak istedilerse de olmadı. Bozuldular. Mehdililer bunların toplarını ve cephanelerini ele geçirdiler. İngiliz komutanı Mehdililer'in cesaret ve ustaca savaşmalarından korktu. İkinci kare yanaşıp birinciyi savundu ve iki kare birleşip birden hücum etti. Mehdililer'i durdurdular. İngilizler kaybettikleri topları geri aldılar. Mehdililer büyük kayıp vererek çekildiler. Mısır ordusu 160 ölü ve 130 yaralı verdi. İngilizler tekrar Savakin'e döndüler.

İngiliz amirali bu işlerin başı ve kahramanı olan Osman Dakne'yi diri veya ölü getirene 5 bin riyal vereceğini ilan etti. Sonra bunun İngiliz askerî şerefine layık olmadığını düşünüp bu duyuruyu geri aldı. Nihayet Graham Savakin'den Mısır'a geri döndü.

Osman Dakne önemli bir kahramandır. İngilizler'i perişan etmiş ve yıldırmıştır. Bu kişi Türk'tür. O zaman bütün Avrupa basını bir düziye kahraman Osman'dan söz etmişlerdir.

Habeşistan sınırındaki Mısır askeri yardım diye bağırıyorlardı, fakat her tarafı Mehdililer tutmuşlardı. Yardım göndermek mümkün olmuyordu. Bunun üzerine bu askerleri muhafaza etmesi için İngiltere ve Mısır hükümetleri Habeş Necaşisi ile anlaşma yapmak fikrine düştüler ve oraya iki temsilci gönderdiler. Anlaşma yapıldı. Bu anlaşmada bu cihet temin edildiği gibi Mısır ve Habeş arasındaki bazı askıda olan meseleler de Habeşistan lehine çözümlendi. Bu meselelerden biri Mısır'ın Habeşistan'a papas atanmasına müsaade etmesiydi. Bir de bundan sonra Mısır ile Habeşistan arasında ortaya çıkacak olan anlaşmazlıklarda İngiltere Kraliçesi'nin hakemlik yapması kabul edildi.

Oysa Necaşi birşey yapamadı. O korkulan yerler de Mehdililer'in eline düştü. Daha başka yerler de işgal edildi. Sonra Habeşiler birkaç yeri kurtarıp aldılar. «Kisle» Mehdililer'in kuşatması altında kaldı. Menelik «Yuhna» Kisle'ye yardım etmeyi beceremedi. Kisle sonunda azığı biterek teslim oldu.

Mehdililer Hartum'un kuşatmasını sıkıştırdılar. Maksatları oradaki silah ve cephaneyi almaktı. Gordon'un yanında beş ay yetecek kadar levazım vardı. Lord Kromer Gordon'a Mısır'a çekilmesini bildirdi. Gordon kızdı. Görevim olan Sudan'ı Mısırlılar'dan tahliye etmeyince dönmem dedi. Mehdililer Berber taraflarını da aldılar. Bunun üzerine Gordon'un işi pek güçleşti.

İngiltere, Gordon'u kurtarmak için asker tedarikine başladı. General Volesley'in komutası altında 15 bin asker hazırlandı. Buna bir miktar Mısır askeri ve Mısır'daki İngiliz işgal kuvvetinden de ilave edildi. İngiltere bu generale Gordon'u kurtarmasını, ondan sonra bir dakika bile Sudan'da durmayıp Mısır sınırına çekilmesini, İngiltere'nin gayesi-

nin Sudan'ı Mısır'dan kurtarmak olduğu emrini verdi.

General Volesley harekete geçip Sudan'a vardı. Düşmana rastgeldikçe ordusunu Napolyon gibi kare biçimine sokuyor ve böylece savaşıyordu. Bu savaşlardan birinde iki general öldü.

Yolda İngiliz ordusu savaştan, sıcaktan büyük kayıp verdi. artık Hartum'a yaklaşmışlardı. Gordon Paşa Hartum'dan bunlara üç gemi gönderdi. Gelenler Hartum'un fena bir durumda olduğunu, hızla yardım yetiştirilmezse düşeceğini bildirdiler. Gordon'un bir mektubu da vardı. Gordon mektubunda önemli bir görev ve komutanlıkta bulunan Ferec Paşa Es-Sudani'nin hıyanet edip düşman tarafına geçtiğini bildiriyordu.

İngiliz ordusunun öncülerinin yaklaştığını gören Mehdi bütün komutanlarıyla bir meclis toplayıp İngiliz ordusu gelmeden Hartum'un fethine karar verdi. Irmağı kesti. Askerine cennet vaat edip bağırmadan sessiz hücum etmelerini emretti.

Mehdililer 25 Ocak sabahı ansızın hücum ettiler. Hartum'daki askerler silahlarını attılar ve kalenin kapılarını açtılar. Dervişler şehre girdiler. Hükümet Konağına varıp orada bulduklarını kestiler. Gordon Paşa Divan'ın merdiveninde duruyordu. Bunlara, «Seyyidiniz (Efendiniz) Mehdi nerede?» diye soruyordu. Dervişlerden biri Gordon'un yüzüne kargı ile vurdu. Sonra sürükleyip Konağın meydanına götürdüler. Kafasını kestiler ve mendil içinde Mehdi'ye gönderdiler.

Mehdi başı Selatin Paşa'ya gösterdi ve, «Ben diri getirilmesini isterdim. Onu İrabi ile değiştirecektim. İrabi Mısır'ın zabtı için bana gerekliydi» dedi.

Mehdi Hartum'un fethini her tarafa bildirdi. Dervişler Ferec Paşa'ya Gordon'un paralarının yerini sordular. O da bilmediğini söyledi. «Sen bunları kendin için saklıyorsun» dediler. Ferec Paşa, Gordon'un parası olmadığını söyledi. Öyleyse nişanları neden yapıyordu diye sordular. Ferec Paşa Gordon'un onları kurşundan yaptığını, nişanların gümüş olmadığını, hatta para yerine de kağıt çıkardığını söyledi. Ancak kimseyi inandıramadı. Yalan söylüyorsun diye Ferec Paşa'yı öldürdüler.

Lord Volesley Sudan'daki zorlukların pek büyük olduğunu, bütün Sudanlılar'ın İngiliz askerini Sudan'dan çıkarmaya karar verdiklerini gördü. Gordon'un da işi bitmiş olduğundan ordusunu geri çekilme emrini verdi. O zaman İngiliz gazeteleri bu çekilmenin İngiltere'nin dış siyaseti dolayısıyla yapıldığını yazdılar.

Bunun üzerine Dungala halkından birçoğu Mısır'a göç etti. Çünkü Dungala halkı Mısır hükümetinden memnundu.

Hıdiv artık Mehdililer'in Mısır'a hücumlarından korkmaya başladı. Kardeşi Prens Hüseyin Paşa'yı sınıra gönderdi (1885). Hüseyin Paşa bir süre sonra döndü. Çünkü İngilizler onun bu görevine razı olmadılar. İngilizler bir miktar muhafız bırakıp Savakin'den de çekildiler. Mısır askeri Mısır sınırını muhafaza için Vadi-i Halfa, Kerüskü ve Asvan (Assuvan)da toplandı. İstihkamlar yaptılar. Bu sırada yine bütün Mısır ordusunun komutanı bir İngiliz'di.

Artık İngilizler Sudan'ı Sudanlılar'a ve anarşiye terk etmişlerdi. Sudan'da Mısırlı ve İngiliz kalmamıştı. Şimdi Mehdi bütün Sudan'a sahip, keyifli ve Ümm-i Derman'da Mısır'ın fethi için hazırlıklara koyulmuştu.

Osman Dakne gelip İngilizler'in Sudan'dan çıkarılmasından dolayı Mehdi'yi tebrik etti. Mehdi ona bir kılıç hediye etti ve dostluklarını yenilediler.

Selatin Paşa bu konuda şunları söylüyor: «İngilizler'in Sudan'dan çekildikleri haberi alınca Mehdi sevindi ve Sudan'ın kendisinin olduğunu gördü. Adamlarını toplayıp onlara, 'Allah İngilizler'in kırbalarını deldi. Suları aktı ve susuzluktan öldüler'» dedi.

Mehdi Sudan'daki Mısır Paşa ve subaylarını hizmetine aldı. Bir süre sonra bunlardan bir kısmı fırsat bulup Mısır'a kaçmıştır.

İngilizler Habeş Meneliği Yuhna (Yuhanna) mektup gönderip Kisle'deki kuşatma altında kalan askeri kurtarırsa kendisini 10 bin tüfek vereceklerini bildirdiler; fakat bu mektup yerine ulaşamadı, çünkü dervişlerin eline geçmişti. Dervişler oradaki bütün Mısır askerini kestiler. Mısırlılar «Hürer»i (Herer) boşalttılar. Oraya Habeşliler girdiler. İngilizler, Hürer'e kendi adlarına bir vali gönderdiler.

Bu sırada Mehdi şiddetli bir hummaya tutuldu. Hastalandığı zaman, «Peygamber bana Mekke, Medine ve Beytül-Mukaddes'i fethettikten sonra Kufe'de öleceğimi söyledi» dedi. Selatin'e göre «Peygamber, Abdullahüt-Teaş'ı halife olarak atadı. Bana itaat ettiğiniz gibi ona da itaat ediniz, deyip şehadet getirdi. Eline göğsüne koydu ve öldü.»

Önemli işler görmüş ve adı o zaman dünyayı doldurmuş olan Mehdi 1843'de Üçüncü Şelale civarında «El-Hannak» denilen köyde doğmuştur. Fakir bir aileden ve babası fakih (fıkıhcı) idi. «Eşraf-ı Hüseyniye»den olduğunu iddia ederdi. Bu kişi oğluna okuyup yazma öğretmişti. Oğlu ile beraber Hartum'a gitti. Mehdi o zaman küçüktü. Babası yolda öldü. Mehdi'nin şöhreti büyüyünce babasının kabri üzerine türbe yaptı. Bu türbe halen «Kubbetüs-Seyyid Abdullah» adıyla anılır.

Mehdi 12 yaşında Kur'an'ı ezberledi. Amcası Senar yakınlarında gemi yapan bir marangozdu. Mehdi'ye sanatını öğretmek istedi. Mehdi kabul etmeyince onu dövdü. Mehdi de kaçtı. Hartum'a gelip «tefsir» yorum okudu. Sonra Berberistan'a gitti. Orada da ders aldı. Sonra yine Hartum'a geldi. Orada «Semaniye» tarikatı şeyhi Şeyh Muhammed Şerif'den ders aldı. Sonra «Aba» adasına gidip orada 15 yıl kaldı. Zamanını ibadet ve dini incelemeler ile geçirdi. Zühd ve takvası her tarafa yayıldı. Çevresine öğrencileri topladı. Mehdi'nin şeyhi ile arasında anlaşmazlık çıktı. Şiddetli biçimde ve bir süre tartıştılar. Bu tartışmalar halk tarafından büyütüldü. Uzun tartışmaların üzerine Mehdi yine aynı tarikattan olan Şeyhül-Kureyşi'ye gidip sığınarak ilk şeyhinin hareketi Şeriate muhalif olduğundan ondan ayrıldığını ilan etti. Birçokları bunu tasvip ettiler. Artık Mehdi'nin Darfur'da şöhreti arttı. Nihayet Aba'ya babasının evine geldiği zaman etraftan kendisine birtakım hediyelerle birçok ziyaretçi geldi. Hediyeleri kabul etti fakat onları fakirlere dağıttı. Sonra Gerdufanlılar da ziyarete geldiler.

Bir broşür yazıp onda memleketi valilerin zulmünden temizlemek gerektiğini bildirdi. Bu broşürü gizlice dağıttırdı. Abdullah bin Muhammedüt-Teaşi adında biri gelip kendisine mürit oldu. Bu kişi «El-Bakara» kabilesinden olduğundan «Et-Teaşi» lakabını taşırdı. Mehdi'ye itaat yemini etti.

Mehdi nüfuzlu şeyhlerin kızlarıyla evlendi. Artık Et-Teaşi ile beraber halkı hükümet aleyhine isyana teşvike koyuldu. Halkın Mısır'dan nefret ettiğini, Mısırlılar'ın işgal ettikleri makamlara kendilerini daha layık saydıklarını gördü. Bundan istifade ederek takım takım olan halkın ancak din etrafında toplanabileceklerini anlayıp hareketine dinî şekil verdi ve Mehdiliğini ilan etti.

Dört bir yana gönderdiği mektupta, «Din adına Sudan'ı Türkler'den, Mısırlılar'dan ve Avrupalılar'dan temizleyeceğini, adaletle hükmedeceğini» bildirmiştir.

Çoğunlukla olduğu gibi Mehdi'nin isyanına da adi bir olay sebebiyet verdi. M. 1881, H. 1298'de Faşuda Müdiri (Sancakbeyi) Mehdi'nin servetini öğrenip hükümete iane suretinde kendisinden para istemişti. Mehdi vermedi. müdir asker gönderdi. Mehdi bu askeri mahvetti. İşte bu olay onun Mehdiliğini açık biçimde ortaya koymasına ve fiilen işe başlamasına sebep olmuştur. Halk akın akın kendisine sığındı.

İşte yukarıda vurguladığımız işleri yapan Mehdi bu suretle ortaya çıkmış olan adamdır.

Mehdi ölürken halifeleri ve yakınları yanındaydılar. Bunlar Mehdi'nin cesedi üzerine halife Abdüllahüt-Teaşi'ye itaat ettiler.

Mehdi, kendini dine vermek ve dinin yasaklarına uyma emirlerini yasaklamıştır. Rütbe ve makamları kaldırıp zengin ve fakiri eşit yapmıştır. Kendisi yamalı cübbe giymiştir. Bu sebeple yamalı cübbe dervişlerin resmî elbisesi olmuştur. Mehdi dört mezhebi yani Maliki, Şafii, Hanefi ve Hanbeli mezheplerini birleştirip, bunlar arasındaki anlaşmazlık konusu olan şeyleri kaldırmıştır. Kur'an'da bazı ayetleri seçip halka onları ezberleyip her sabah tılavet etmelerini (okumalarını) emretmiştir. Başlık parasını azaltarak evlenmeyi kolaylaştırmıştır. Bekar mihrini 10 riyal, dulların mihrini 5 riyal yapmıştır. Kim bundan fazla isterse onun bütün malına elkoymuştur. düğün, sarhoşluk, raks ve oyunu yasak etmiştir.

Bunları yapanları karbaçla dövdürdü. Mekke'ye hac'cı yasakladı. Gidenlerin sol eli ile sol bacağını keserdi. Sünnet ve tefsir kitaplarını ortadan kaldırdı, içinde emirlerine muhalif olan şeyler bulunan kitapları yaktırdı.

«Es-Sudanül-Mısri vel-İngilizi» adındaki eserde Mehdi'nin mezhebinin dört mezhepden yapıldığı ve zu' (zav; ışık, aydınlık) ve gusl gibi ibadetteki şiddetlerin hazfedildiği (ortadan kaldırıldığı), ukubattaki (cezalardaki) hafif cezaları kaldırıp şiddetlendirildiği, nikah ve talak gibi ahkam-ı şahsiyyeden (Şahsi, özel hükümler) İmam Malik'den alındığı, İmam Ebu Hanife'nin balığ'a bila-vela ve la-mihr evlenmesinin yasak edildiği, yedi ay kaybolan kadının telakına cevaz verildiği (izin verildiği), ahkam-i medeniyye (uygar hükümlerde) Hanefi mezhebi hükümlerinin alındığını bildirilmektedir.

İşte görülüyor ki, Mehdi'nin kendine göre bir dini veya İslamiyet'te bir mezhebi vardır. Birtakım sosyal (toplumsal ahkam koymuştur. Mehdi'ye İslam dininde yenilikler yapan bir adam nazarıyla bakmak gerekir. Fakat yeniliklerin pek azı iyi şeylerse de çoğu kafasızca ve tutuculuk kokan şeylerdir. Genel görünümü ile cahilcedir ve çabuk sönüp gitmiştir.

Yeni Halife Mısır sınırdaki uslu duran halkı isyana kışkırtıyordu. bunun üzerine Mısır Hükümeti Halfa'nın güneyine bir ordu gönderdi (1885). Bu kuvvet Nil'den vapurla gitti. Mehdililer «Küşe» (Kevşe)ye hücum ettiler. İngilizler'in komutası altında olan Mısırlılar Mehdililer'i Küşe'den çıkardılar. Bir kısım Mısır askeri «Ceteş» şehri üzerine ilerledi. Nihayet Mehdililer'i bozdular.

İNGİLTERE, FRANSA VE İTALYA DEVREDE

Bu sırada İngilizler Tarfan üzerinde ittifak şartıyla Musavva'yı İtalyanlar'a verdiler. Mısır askeri Musavva'dan ve hatta Zeyla ve Berbere'den çekildi. Bu son iki yeri İngilizler işgal ettiler. Bunları gören Fransızlar da Ebük tarafında arazilerini genişletmeye başlayıp sahildeki Cure ve diğer Mısır'a ait yerleri işgal ettiler.

İngilizler 1839'da Aden'i alarak Hindistan'a gidip gelen gemilerine istasyon yapınca Fransızlar da buna karşılık bir liman yapmak hevesine düşmüşlerdi. Ve bu maksatla Tacur kıtasındaki Ebük'ü seçmişlerdi. Hedefleri o idi. Bunun üzerine İngilizler Fransa'ya engel olmak ve onların işgalinden kurtarmak Babül-mendeb Boğazı'nda bulunan «Pirim» adasını işgal etmişler, bir süre sonra da Ebük'ü almışlardı. Habeş Necaşisi II. Menelik Şua 1877'de Fransa ile ticaret yapmak teklifinde bulunmuş, Fransa Cumhuriyeti buna önem vermiş, bu suretle Ebük'ün ehemmiyeti artmıştı. Hele İngilizler'in Mısır'ı işgalinden sonra buranın önemi büsbütün artmıştı. Bu sefer Mısır Sudan'ı terkedince Fransa bu limanla beraber bütün Tacur'u almıştı. Durum böyle olunca İngilizler Herer (Harar)dan korkarak Tacur'a önem verdiler. Sonunda İngiltere ve Fransa bir anlaşma yapıp bu sahil için uyuştular. 1879'da Fransızlar Habeşistan'da ticaret için demiryolu yapmak imtiyazı aldılar ve Sudan içlerine doğru girmeye başladılar.

Berlin Anlaşması'ndan sonra Avrupalılar gözlerini Afrika'ya dikmişlerdi. Bazıları Afrika'daki sömürgelerini genişletiyor, bazıları da yeniden sömürge ediniyorlardı. İtalya da «büyük devlet» olmaya çalıştığından o da diğerlerinden geri kalmamak için Afrika'da sömürgeler elde etmek peşine düşmüştü. İtalya'nın ilk sömürge hedefi Dungala sahili olmuştu. Hıdiv İsmail Paşa zamanında Musavva taraflarına bazı binalar yaptırmışlar, fırsat gözlüyorlardı. Mısır o zaman İtalya'yı protesto etmişti. Bunun üzerine İtalyanlar gemilerine kömür depoları yapmak için «Denikli» Sultanından «Asb» adasını satın almışlardı (M. 1880). Mısır ve İtalya arasında uzun yazışmalar olmuşsa da bir sonuca varılamayıp durum öylece kalmıştı, M. 1889'da İtalyanlar oranın kendileri tarafından satın alınmış olduğunu ve işgalini ilan ettiler. Mısır buraları Türkiye'nin kendisine verdiği söyleyerek protesto edip çekilmesini teklif etti. İşe İngilizler de karıştı. İtalya ve İngiltere arasında da sonuçsuz kalan uzun görüşmeler oldu. Mısır Hükümeti oralara asker çıkarmak istediyse de İngilizler savaş gemilerine Mısır askerinin karaya çıkmasına engel olmaları, fakat bunu barış yoluyla yapıp savaşmamaları emrini verdiler. Bunun üzerine Mısır Hükümeti asker çıkarmaktan vazgeçti.

İtalyanlar kanca taktıkları bu yerlerde türlü entrikalara devam ettiler. Bu entrikalarla sudan bahaneler yaratıp yerlerini genişletmeye başladılar.

Nihayet İngilizler İtalyanlar'a Musavva'yı işgale müsaade ettiler. İtalyanlar buradan Habeşistan'a doğru girdiler. Habeşliler İtalyanlar'a karşı bir kuvvet gönderdiler. İki kuvvet «Dugali» denilen yerde karşılaştı. Savaş yapıldı. İtalyanlar 500 kişiydi. Bunlardan ancak birkaç kişi yaralı kurtulabilip Musavva'ya kaçabildi. Bu olaya «Sühati Vakası» dendi (25 Kanunısani 1887).

İtalyanlar Musavva'da yerliye de yabancıya da vergi koydular. Fakat Fransızlar, İsviçreliler ve Yunanlılar vergi vermediler. Orada yalnız Fransız Konsolosu vardı. Bunların hepsi de bu konsolusun koruması altındaydılar. İş büyüdü. Fransa ve İtalya arasında bu vergi meselesi önemli bir mesele oldu. Fransa orada İtalya'ya engel oluyordu. Fransa, «Musavva Türkiye'nindir, bu bakımdan kapitülasyonlar yürürlüktedir» dedi ve Yunanistan'ı da kendisine iştirak etmeye davet etti. Zavallı Türkiye! İşlerine geldiğine göre kah lehine, kah aleyhine hareket edildi; fakat daima futbol topu gibi kendi çıkarları için yerden yere vuruldu!

İtalya verdiği notada Fransa hakkında şiddetli sözler kullandı. Az kaldı bu iki devlet arasında savaş çıkacaktı. Ancak devletler araya girdiler. İngiltere İtalya'ya yardım ediyordu. Yapılan uzun tartışmalar Musavva'nın İtalya'ya terki ile son buldu. Sonra İtalya İngiltere ile Doğu Afrika hakkında anlaşmalar yaptı. Bu anlaşmalar gereğince Herer (Harar), Şap Denizi sahili ve Somali taraflarından bir geniş arazinin işgali hakkı verildi. Fakat Habeşliler daha sonra İtalyanlar'a iyi bir dayak attıklarından bu işgal, hak ve anlaşma kağıt ve harita üzerinde kaldı.

Mehdililer Sudan'ı ele geçirdikten sonra Habeşliler'den de birtakım yerler aldılar. Habeşliler'le dervişler arasında savaş başladı. Mehdililer Habeşliler'i fena halde bozguna uğrattılar 10 binden çok Habeş askeri kestiler. İtalyanlar bunun Habeşistan'ın ele geçirilmesi için fırsat olduğunu ve ortalığın boşaldığını sandılar. Bu günden itibaren sömürgelerine «Eritre» adını verdiler.

Habeş hükümdarlarından biri olan Şui ile bir anlaşma yapıp ona 10 bin tüfek verdiler. Kendisini kral tanıdılar. Anlaşmada devletlerle yazışmalarını yalnız İtalya vasıtasıyla yapmaları şartı vardı. Fakat İtalyanlar sahtekarlık yapıp bu son şartı Habeşliler'in haberi olmaksızın İtalyanca nüshaya koymuşlardı. Habeşce nüshada yoktu. Habeşliler işi öğrenince uyuşmazlık çıktı. Bu suretle Habeşliler İtalyanlar'ın kötü niyetini anladılar. Savaşa hazırlandılar. 70 bin asker topladılar.

Bu sırada İtalya'da «Krispi» kabinesi düşüp «Di Rudini» kabinesi işbaşına geldi. Bu kabine Afrika işlerini bırakmak, harcamaları kasıp ekonomi yapmak siyasetini tuttu. Hükümeti tekrar Krispi kurunca İtalyanlar dervişlerle savaşıp onları birkaç defa bozdular, Kisla'yı ele geçirdiler. Bu sırada Menelik iç savaşlarla meşguldü. Onları bitirip İtalyanlar aleyhine döndü. Çünkü Kisla'nın işgali bütün Habeşistan'ı işgal tehlikesi altına koyuyordu.

Önce 12 bin kişilik bir Habeş kuvveti 3 bin 600 yerli İtalyan kuvveti üzerine hücum ettiyse de bozuldu. Bu zafer üzerine İtalyanlar ilerlediler

(1895). Bu defa Habeşiler İtalyanlar'ı bozguna uğratıp hepsini kestiler.

Nihayet Menelik bizzat komutayı eline aldı ve 70 bin kişi ile yürüdü. İtalyanlar barış istediler. Menelik anlaşmanın Habeşistan'ı İtalya'nın himayesi altına koyan 7'nci maddesinin (devletlerle İtalya vasıtasıyla yazışması) kaldırılmasını, İtalyanlar'ın ilk yerlerine çekilmesini tekilf etti. Krispi kabinesi bu tekilfi kabul etmedi. Ve oradaki İtalyan komutanı Baratiyeri'ye savaşa devam etmesi emrini verdi.

İtalyan generali 17 bin askerle yürüdü. Askerini üçe ayırdı. Habeşliler önce bu üç kısımdan birini yakalayıp bozdular. Sonra diğer kısmı bulup onu da kuşattılar ve mahvettiler. İtalyanlar'dan 5 bin kişi öldü, 3 bin kişi esir düştü. Bütün silah, cephane ve yiyecekleri de Habeşliler'in eline geçti. Habeşliler bu savaşta 72 top ele geçirdiler. İtalyan generalinin ikisi de yaralandı. Bunlardan biri ve birçok subay esir düştü. Üçüncü kısım acele geri çekilmek zorunda kaldı.

Şöyle bir söylenti vardır: Habeşliler esir ettikleri İtalyan subaylarının bir kısmının cinsel organlarını kesip İtalyanlar'a gönderirlerdi.

Bu felaket haberi İtalya'ya gelince halkı büyük bir keder kapladı. Krispi kabinesi düştü.

Bu savaş ve zafer Menelik'e ve onunla savaşa katılan karısı Tuti'ye Avrupa'da büyük bir şöhret sağladı. Rusya, İngiltere ve Fransa bunlara hediyeler gönderdiler. Habeşistan ile anlaşmalar yaptılar. İtalyanlar daha önce ele geçirmiş oldukları bütün yerleri terkedip Musavva'ya çekildiler. Bu yerlerin bir kısmını Mısır aldı. İşte İtalyanlar'ın ilk sömürge elde etme girişimi böyle sonuçlanmıştır.

Mısır'ın Hatt-ı Üstüva Müdiriyetleri (Ekvator bölgesi Müdiriyetleri) Amiri Emin Paşa Mehdililer'in bütün hareketleri zamanında kendi müdiriyetlerini güzelce yönetmiş ve muhafaza etmişti. Nubar Paşa Emin Paşa'ya Uganda yoluyla Zengibar'a çekilmesini, yahut Belçika adına oraları yönetmesini emretti. İngiliz Stanley bu işi üzerine alacağını bildirdi. Mısır Hükümeti Stanley'e 10 bin lira, 100 zenci asker ve Emin Paşa için emirler verdi (H. 1304). Stanley ilk önce Zengibar'a gitti. Oranın sultanı ile kendisini muhafaza için bir anlaşma yaptı. Sonra yola düştü. büyük güçlükler, engeller ve yokluklar içinde ilerledi. Nihayet Emin Paşa'ya ulaştı.

Ona emirleri verdi. Mısır askeriyle geri dönmesini, yahut Belçika adına «general» rütbesiyle ve yılda bin 500 lira maaşla oraları yönetmesini söyledi. Emin Paşa onunla beraber dönmeyi kabul etmedi. Stanley onu döndürmek için çok uğraştıysa da muvaffak olamadı. Sonunda Stanley yalnız döndü.

Mehdililer Emin Paşa'nın üzerine yürüdüler. Bunu gören Emin Paşa kaçıp Stanley ile birleşti. Beraber Zengibar'ın üzerine yürüdüler. Oradan da Mısır'a gittiler. Kendilerine karşılama yapıldı. Stanley bu seyahatine dair bir eser yazdı. Emin Paşa orada biriktirdiği fildişi ve başka eşyayı almak üzere tekrar Ekvator'a döndü.

Bu sefer Almanlar da sahneye girdiler. Oralarda sömürgeler elde etmeye çalıştılar. İngilizler Almanlar'ı istemediler ve onların aleyhinde entrikalara başladılarsa da nihayet Almanya ile de anlaşmalar yaptılar. İngilizler Kap demiryolu ile Mısır ve Sudan demiryollarını birleştirmek

için oralarda birtakım demiryolu inşasına başladılar.

Mehdililer bağımsızlık kazandıktan sonra adlarına hutbe okuttular, para bastırdılar. İlk para Mehdi'nin göç ettiği yılda basıldı. Bağımsızlıklarını elde ettikleri yıl için de para bastırdılar. Bu tarih H. 1304'dür. Bu paraların bir yüzünde bizim «Tuğra» tarzında yazı vardır.

Bu sırada Sudan'da Mesih İsa diye bir adam çıktı. Halk bunu rağbet gösterdi. Mehdililer ordu gönderip bu adamı öldürdüler.

Mehdililer Habeşliler'i birkaç savaşta bozguna uğrattılar. Habeş menelik'i intikam almak için «El-Kalabat» üzerine yürüdüyse de orada yapılan savaşta bir kurşunla öldü. Habeşliler mağlup olup çekildiler. Dervişler bunları kovaladılar. Nihayet Habeşliler herşeylerini bırakıp kaçıştılar. Mehdililer birçok ganimet elde ettiler. Bu ganimetler arasında Necaşi Yuhna (Yuhanna)'nın tacı ve kılıcı da vardı. Tac gümüşten yapılmış, bazı yerleri altın kakma idi. Bunlar arasında İngiltere Kraliçesi'nin mektubu ve Habeşliler'in İngilizler ile yaptıkları anlaşma da vardı. Bunları Ümm-i Derman'a naklettiler.

Mehdililer'den Osman Dakne Savakin'e hücum etti. Oradaki Mısır askerlerini bozguna uğrattı. General Kiçner Savakin'de Vali ve Komutandı. Yaralandı, Mısır'a döndü. Dakne, Savakin'i kuşatıp çevresine hendekler ve siperler yaptı. Savakin Mısır'dan yardım istedi. Mısır askeri o zaman 9 bin 409 kişiydi. Hükümet İngilizler'den asker sayısının arttırılmasını istedi., Bu suretle Mısır askerinin miktarı 12 bin 95 kişiye çıkarıldı ve Mısır Hükümeti için Savakin'e 3 tabur göndermek mümkün oldu. İngilizler de bir miktar İngiliz askeri gönderdiler. Bu asker donanmanın yardımıyla Dakne'yi mevzilerinden söküp çıkardı. Kiçner gelip Savakin'in çevresine yeni mevziler yapıp yine Mısır'a döndü.

Halife Et-Teaşi birçok defa Mısırlılar'ı ve İngiliz'i bozguna uğrattıktan sonra Mısır'ın ele geçirilmesine teşebbüs edip Türkiye Padişahı'na, İngiltere Kraliçesi'ne, Hıdiv'e mektuplar yazarak teslim olmalarını teklif etti! Kahire'nin sarayları, serveti, onun iştihasını arttırıyordu. Abdurrahman Veledün-Nücumi'yi bu işe memur etti. Bu adam 8 bin kişiyle Dunkala'dan yola çıktı, 22 Haziran 1889'da «Sers» (Süris, Seres)e geldi. Orada Emir Abdülhalim askeriyle kendisine katıldı. Mehdililer'in bu Mısır'ı istila kuvveti Halfa'nın kuzeyinde 3 mil mesafede bulunan «Tuşki»de Mısır askeriyle karşılaştı. Yapılan savaşta bir saat içinde dervişler bozulup kaçtılar. Bin 200 ölü ve 4 bin esir verdiler. Bu esirlerin çoğu kadın ve çocuktu. Veledün-Nücumi de öldürülenler arasındaydı. Kiçner bu savaşa katılmamıştır.

Bu haber Mısır'a gelince Hıdiv Kiçner'e bir tebrik mektubu gönderdi. Bu mektupta aynen «Saadetlu Paşa Hazretleri» ibaresi vardır.

Bu mağlubiyet Teaşi'nin Sudan üzerindeki etkisini pek kırmıştır. Çocukça, pek cahilce azmış ve kibirlenmiş olan Mehdililer bununla hadlerini bilip yerlerinde oturmuşlardır. Bu zavallılar Sudan'ı muhafaza ve yönetmekten aciz bir yığın iken Mısır'ı ele geçirmeye kalkışmışlardı. Kendilerinden ve dünyadan haberleri yoktu. Londra'da oturan İngiltere Kraliçesi'ne bile teslim teklifi yapacak kadar coğrafyadan ve dünya durumundan habersizdiler.

M. Ocak 1892, H. 1309'da Hıdiv nezleye yakalandı. O zaman nezle

Mısır'da yaygın bir haldeydi. Hıdiv'in doktoru İsa Hamdi Paşa ve diğer doktorlar kendisine baktılar; iyileşti ve Hulvan'daki sarayına gitti. Ancak hastalık orada tekrarladı ve Hidiv zatürre oldu. Sonunda bu hastalıktan öldü. Reisün-Nuzzar Türkiye'ye telgrafla haber verdi. Velihad Abbas Hilmi Paşa Viyana'da öğrenim görüyordu. Sadrazam Cevad Paşa telgrafla Abbas Hilmi'nin hıdiv atandığı hakkındaki «irade-i şahane»yi Reisün-Nuzzar Mustafa Fehmi Paşa'ya gönderdi. Tevfik Paşa aile mezarlığına gömüldü.

Mehmed Tevfik Paşa hıdiv olduğu zaman Mısır gayet fena bir durumda, halk heyecan içindeydi. İrabi isyanı (Suretül-İrabiye) olmuştu. Sudan'da savaşlar oluyordu. Böyle müşkül bir zamanda Mısır'ın yönetimini eline aldı. Zamanında İngilizler Mısır'ı işgal ettiler. Tevfik'i ellerinde oyuncağa çevirdiler. Sudan'da savaşlar sürüp gitti.

Bu kişi Mehakim-i Ehliye (Vatani Mahkemeler)yi yaptı. Müdiyetlerde meclisler, Meclis-i Şura-i Kavanın kurdu Medrese-i Tevfikiyye, Medrese-i Hıdiviyye adlarında yüksek okullar ve ilk okullar açtı. Eğitime dikkat edip okulların imtihanında bulunur, başarılı öğrencilere kendi eliyle ödüller verirdi. Vergilerin azaltılmasına, taksitle toplanmasına çalıştı. Kanatırül-Hayriye'yi tamir etti. Diğer birtakım kantıralar yaptı. İngilizler Mısır'ı ele geçirince Meclis-i Mebusan'ı kaldırıp yerine Meclis-i Şura'ül-Kavanin'i yaptırmışlardır.

Tevfik Paşa birtakım böyle bayındırlık işleri ve yenileşme hareketleri yaptıysa da asıl yönetim ve yüksek siyasette İngilizler'in emellerine hizmet etmekten, onlara kör alet olmaktan başka elinden birşey gelmemiştir. Hayatının özeti İngiliz köleliğinden ibarettir.

Tevfik tahta çıkarken İngilizler eliyle çıkmış, onlar tarafından himaye edilmiş, Mısır onun zamanında İngilizler'in eline geçmiş, Hidivliği zamanında onlara hizmet etmiştir. Bunlar hıyanet belirtileridir. Fakat hıyanete hükmetmek için bir sebep ve delil yoktur. Bu adam Mısır'ın zaafından düşmanın kuvvetinden bu duruma düşmüştür.

Sağlam vücutlu, halim, ailesine sevgi ve saygı ile bağlı olan bir adamdı. 39 yaşında ölmüş, 13 yıl hidivlik etmiştir. Yerine büyük oğlu Abbas Hilmi geçmiştir.

II. ABBAS HİLMİ PAŞA:

Abbas Hilmi M. 14 Temmuz 1874, H. 1292'de doğmuş, 18 yaşında hıdiv olmuştur. Mısır'da prenslere özgü okulda ilk dersleri okuduktan sonra iki yıl İsviçre'de örenim görmüş, sonra Viyana'da «Trazyanum» okulunda okumaya başlamıştı. Bu okulu yalnız prens ve soyluların çocukları girebilirdi.

Hariciye Nazırı Tırgın Paşa Abbas Hilmi Paşa'nın hıdivlik makamına geçtiğini Mısır'daki konsoloslara ve vekillerine bildirdi.

Yeni Hıdiv Triyeste'den bir Avusturya gemisiyle Mısır'a geldi. Kendisine büyük bir karşılama töreni yapıldı. Toplar atıldı. İskenderi-ye'den Kahire'ye gelip büyük törenle Abidin Sarayı'na indi. Muhtar Paşa hastalık bahane edip karşılamaya bizzat gitmeyerek katibi Arif Bey'i gönderdi.

Padişah'ın hıdivliği atama telgrafı Abidin Sarayı'nda törenle okundu. Telgraf okununca kaleden 100 parça top atıldı. Bando Türkiye Padişahı'nın marşını çaldı. Bu sırada Hıdiv Padişah'a saygı gereği ayakta ve eli selam durumunda başında olarak durdu. Asker üç defa Türkçe olarak «Efendimiz çok yaşa!» diye bağırdı.

Kabine adet üzerine istifasını verdi. Yeni Hıdiv istifayı kabul etmeyip bakanların yerlerinde kalmalarına dair yeni emir çıkardı. İstanbul'a Padişah'a telgrafla teşekkür etti. Daire-i seniyye memurlarını değiştirip «Aklam-ı Arabiyye»ye Mahmud Fehmi Paşa'yı, «Aklam-ı Türkiye»ye Mahmud Şükrü Paşa'yı müdür olarak atadı. Asker kendisine bağlılık yemini etti.

İKİNCİ ABBAS HİLMİ PAŞA

Ahmed Eyyub Paşa İstanbul'dan Hıdivliğe atanma fermanını getirdi. Bu fermanda tarif edilen Mısır sınırına İngilizler itiraz ettiler. Yeni Hıdiv, Kiçner Paşa'yı başkomutan olarak atadı.

II. Abdülhamid Hıdiv Abbas'a «Murassa Osmani nişanı» verdi. Mısır fevkalede Komiseri Muhtar Paşa nişanı Hıdiv'e teslim etti.

Mustafa Fehmi Paşa Avrupa'dan dönünce Hıdiv tarafından kendisine istifa etmesi teklif edildi. O da görevinden istifa etti. Hüseyin Fahri Paşa yeni kabineyi kurmakla görevlendirildi. Lord Kiçner İngiltere adına buna itiraz etti. Nihayet İngilizler'le Riyaz Paşa üzerinde anlaşmaya varıldı ve bu kişi kabineyi kurdu (19 Ocak 1893).

Şimdiye kadar Mısır'daki İngiliz askeri 3 bin kişiydi. Bu miktarı artırıp 5 bin kişiye çıkardılar. Buna da Hüseyin Fahri Paşa'nın kabine reisliğine atanmasında ortaya çıkan anlaşmazlık sebep olmuştur. Emirül-hac (Sürre Emini) atanıp Mekke'ye Mahmel gönderildi. Reisün-Nuzzar Hıdiv'e vekaleten «Mahmel»i götüren devenin yularını Emirül-Hac'a teslim etti.

Her hıdivin, atandığı zaman, fermanını almak için bizzat İstanbul'a gitmesi adetti. Bu gitmedi. Ferman Mısır'a gönderildi; fakat bir süre sonra Gazi Muhtar Paşa ile bareber İstanbul'a gitti. Padişah Hıdiv'in göğsüne kendi eliyle imtiyaz nişanını taktı.

Meclis-i Şura'ül-Kavanın bütçeyi inceledi. Hıdiv Mısır'da seyahat etti.

Assuvan ve Halfa taraflarına gitti. Bu sırada Kiçner İngiltere'den nişan ve «Sir» (Sör) unvanını aldı. Abdülhamid Han Hıdiv'e İstanbul'da bir yalı hediye etti.

1894'de Riyaz Paşa istifa etti. Kabineyi kurma görevi Nubar Paşa'ya verildi. Mısır'a dürüst bakmamış olan bu adam yine bu yüksek makama geldi.

İskenderiye'de Mısır sanayinin teşvik için bir sergi açıldı. Bu, Mısır'da ilk sergidir. Port Said'de kömür amelesi grev yaptı. Gündeliklerinin arttırılmasını istediler. Hükümet işe müdahale etti.

Hıdiv tekrar İstanbul'a gitti. İstanbul'dan «Mahruse» yatı ile Venedik'e varıp İtalya, İsviçre, Almanya ve Felemenkte (Hollanda ve Belçika) de dolaştıktan sonra Mısır'a döndü.

Bu sırada en önemli olay hükümetin «Etyan-ı Vech-i Bahri»den çoğunu bir yabancı şirkete satmasıdır. Halbuki bunları yerli bir şirket almak istiyordu. Ona vermediler. Hatta bu şirkete haber bile vermeden bu işi yaptılar. «El-Musallahatül Me nür-Rakik» Reisi Şeffer bey Meclis-i Şura'ül-Kavanın Reisi ile üyelerinden bir kısmını cariye ticareti yapıyor diye tutuklattı. Bunlar hapse mahkum edildilerse de nihayet affolundular. Tutuklular Mısır'ın büyüklerinden olduklarından bu iş halkı çok fena etkiledi.

Lord Kromer'in emriyle Nubar Paşa poliste değişiklik yapmak istedi. Bu değişiklik tartışma konusu olduysa da nihayet kabul edildi.

Belçikalı bir şirkete Kahire'de elektrikli tramvay yapması ve işletmesi için imtiyaz verildi (1895). Aynı yılda eski Hıdiv İsmail Paşa İstanbul'da öldü. Ölüsü Kahire'ye götürülüp Camiür-Rüfai'de aile mezarlığına gömüldü.

Yine aynı yılda Selatin Paşa Kahire'ye geldi. Bu adam Avusturyalı bir teğmendir. Mısır'ın hizmetine girmiş, Sudan'da bulunmuş, Mehdililer'e teslim olmuştu. Mehdi'nin ve halifesinin kabinesinde yamalı elbise içinde gündüzleri ayakta durur, Kur'an okur, emirlerini bekler, onlar ata binince üzengilerinden tuturak yürürdü. Teaşi kâh kızar, kâh Selatin'i severdi. Akrabaları Avusturya'dan paralar gönderip onu kurtarmaya çalıştılar. Nihayet kurtarılıp kaçırıldı. Sonra «Sudan'da Ateş ve Kılıç» adında bir eser yazdı. Bu eserde Mehdi ve Et-Teaşi'nin durumları ve Sudan hakkında bilgiler vardır.

Hıdiv tekrar İstanbul'a gitti. Bu sefer «Hanedan-ı Ali Osman» nişanını aldı.

Nubar Paşa ayağı kırılıp Avrupa'ya gitmişti. Mısır'a dönünce istifasını verdi. Mustafa Fehmi Paşa kabineyi kurmakla görevlendirildi.

İngilizler esir ticaretinin yasaklanması için Mısır'la yeni bir anlaşma yaptılar.

M. 1896, H. 1314'de İngiltere'den telgraf gelip Sudan'ın yeniden fethedilmesi bildirildi. Bunun sebebinin Habeşliler'e perişan olan İtalyanlar'ın dervişlere karşı muhafazası ve ilerlemekte olan Fransızlar'ın önlenmesi olduğu söylendi. Oysa İngilizler Sudan'ı boşaltmışlardı. Anlaşıldığına göre Sudan'ı Mısır'dan kurtarıp kendilerine mal ve av olacak bir vaziyete düşürmek fikrindeydiler. Fransızlar'ın faaliyetini görünce İtalyanlar'ı orada yerleştirmişler, bununla Fransız fa-

aliyetinin önüne duracaklarını sanmışlardı. İtalyanlar'ın Habeşliler'e yenilip bu görevi göremeyeceklerini anlayınca Sudan'ı tekrar istila etmeye karar verdiler.

Mısır askeri hazırlandı. Buna İngiliz ve Hindistan askeri de katıldı. Hükümet Düyun-ı Umumiye (Genel Borçlar) Sandığı'ndaki ihtiyat akçesinden yarım milyon lira istedi. Fransız ve Rus üyeler reddettilerse de İngilizler istedikleri parayı aldılar.

Ordu yola düştü. Ordunun ilerleyişi ile beraber demiryolu inşasına da devam edildi. Yolda sam yellerinden, sel gibi yağmurlardan pekçok sıkıntı çekildi. Nil'de dervişlere ait vapur ve yelkenliler ele geçirildi. Bunları yakalayanlar Mısır'ın silahları ve vapurlarıydı. Derviş vapurları ve gemilerinin içleri zahire ile doluydu. Ordu Dunkala'ya geldi. Orasını dervişler tarafından boşaltılmış olarak buldular. Dervişlerin yapmış oldukları «Dim» (Deym) şehrini aldılar. Dervişler Ümm-i Derman ve Berber'e kaçtılar. Deym'de zahire, üç top, tüfekler ve diğer silahlar bulduılar. Böylece Dunkala fethedilmiş oldu. İngiltere'nin Kahire Genel Konsolosu (Komiseri) Lord Kromer Dunkala'nın fethini Salisburi'ye bildirdi. Bu fetih için bir gümüş madalya yapıldı. Madalya'nın bir tarafına «İstirca'-ı Sudan (Sudan'ın geri alacısı) diğer yüzüne «El-Hıdiv Abbas Hilmi Es-Sani» ve «1314» yazıldı.

Hıdiv Tevfik Paşa da İrabi olayından sonra tunçtan, yıldız şeklinde, bir tarafına «M», «T» latin harfleri, diğer tarafına «Ebul-Havl» ve piramit resmi bulunan ve bu yüzün kenarında Arapça ve İngilizce «El-Hıdiviyyetül-Mısriyye» ve 1882 tarihi yazılı bir madalya yapmıştı. Harfler Mehmed Tevfik'in ilk harfleridir.

Kiçner Paşa Kahire'den tekrar gidip Nil'i takip ederek Dunkala'dan ilerledi. «Ebu Hamd»ı ele geçirdi. Bunun üzerine Mehdililer «Berber»i boşalttılar. Demiryolu Ebu Hamd'a, oradan Berber'e kadar götürüldü.

Et-Teaşi Mısır ordusunun Mehdililer başkentine kadar geleceğini anlayıp Ümm-i Derman'ı askerî yönden güçlendirdi. Ve bütün askerini oraya topladı.

Savakin yönünde Mısırlılar Kisle'yi İtalyanlar'dan teslim aldılar. İngiltere ve İtalya arasındaki anlaşma gereği İtalyanlar Kisle'yi geçici olarak işgal etmişlerdi.

Nil'den giden ordu ilerlemesinde devam etti. Teaşi bunlar üzerine Emir Mahmud komutasında bir ordu gönderdi. Mısır ve İngiliz kuvveti de «Atbara» ırmağına doğru ilerledi. Dervişler buraya gelip Osman Dakne'nin tavsiye ve tedbirleri uyarınca hendekler ve siperler yaptılar. Osman Dakne 16 bin kişilik ordusuyla Mahmud'a yardıma gelmişti. Askerinin 3 bin kişisi karabina ile silahlı süvari, 8 bin tüfekli piyade, diğerleri kılıç ve kargılı idi. 1 tane de topu vardı. Mısır ordusu 8 Nisan 1898'de oraya gelip Mehdililer'e hücum etti. Şiddetli bir savaştan sonra dervişler bozulup kaçtılar. Emir Mahmud ve 4 bin derviş esir düştü. Dervişlerden 3 bin kişi de yaralanarak öldü. Kiçner'in galip gelen ordusu 12 top, birçok silah, cephane ve başka şeyleri ele geçirdi.

Bu olay Sudan'ın en önemli olaylarındandır.

Ümm-i Derman ve Hartum'u almak için İngiltere bu orduya 8 İngiliz taburu daha yardım gönderdi ve biri Nil'i Übeyz'a diğeri Nil-i Ezrak'a ol-

mak üzere iki sefer yapılmasını emretti. Başkomutan Kişner Faşuda'ya kadar Bahrül-Übeyz seferini bizzat kendi üzerine aldı.

Demiryolu Atbara'ya ulaştı. telgraf hattı yapıldı. Gemiler donatıldı. Kiçner 22 bin kişilik bir ordu ile ilerledi. Orduya İngiliz gazeteleri muhabirleri de geldiler. Ümm-i Derman'a 40 mil mesafeye kadar ilerlendi. Yollarda dervişlerin yaptıkları mevzilere rastgeliyorlardı. Fakat hepsini terkedilmiş, dervişleri çekilmişlerdi. Ümm-i Derman'a yaklaşınca Kiçner Et-Teaşi'ye bir mektup gönderip teslim olmasını, adalete uygun davranacağını, savaşacaksa kadın ve çocuklara zarar olmamak için kaleden çıkmasını, Ümm-i Derman'ı ne olursa olsun ele geçireceğini bildirdi. Et-Teaşi teklifi kabul edip askerini kalenin surundan dışarı çıkardı. Teaşi askerine Paygamber'i gördüğünü, kendisine kafirlerin perişan olacağını bildirdiğini söyledi.

Dervişler savaş düzeninde ilerlediler. Kiçner bunları görüp 45 bin kişi olduklarını tahmin etti. Kiçner askerini hilâl şeklinde mevzilendirdi. Dervişler üç kısım olarak savaş alanında yerlerini almışlardı.

Savaş beş saat kadar devam etti. Mehdililer'in sağ kanadı bozuldu. Geri çekilme hatları kesildi. Çöle doğru kaçıştılar. Et-Teaşi, Osman Dakne, diğer emirler ve 10 bin asker silahlarıyla kaçtılar.

Kiçner Ümm-i Derman'a girdi. Bu sırada İngilizler'in Zenci ve Araplar'dan oluşan taburları halka çok fena şeyler yaptılar. Dervişlerin bu savaştaki kaybı 40 bin ölü 16 bin 800 yaralı tahmin edildi. Esirler de 4 bin idi.

Zavallı dervişler, bu savaşta büyük kahramanlıklar göstermişlerse de sonunda mağlup olmuşlardır.

Ümm-i Derman'a İngiliz ve Mısır bayrakları çekildi. Bir süre sonra da bu bayraklar Hartum üzerine dikildi. Mehdi'nin türbesi dinamitle atılıp mahvedildi. Mezarı açıldı. Başının altında gümüşten ve ortasında altın bir yıldız olan bir hilal buldular. Başı alınıp Londra Müzesi'ne gönderildi. Vücudunun diğer kısımları çöle atıldı. Bunları yapan Gordon Paşa'nın kardeşi oğlu ve bu orduda subay olan Gordon Bey idi. Buna da Gordon Paşa'nın intikamı için yaptı!...

İngiltere Kiçner'e bu hizmetinden dolayı «baron» unvanı ile 25 bin İngiliz lirası mükafat verdi.

Bu sırada Fransızlar'dan Yüzbaşı Marşan Hartum'dan ileride dolayışıyordu. Fransa Hükümeti İngiliz Hükümeti'ne İngilizler'in Nil'deki donanması Hartum'dan ilerleyip de Marşan'a tesadüf ederse çarpışmamasını rica etti. Fransızlar Marşan heyetinin nerede olduğunu bilmiyorlardı. Oysa Marşan Faşuda'ya gelmiş oraya Fransız bayrağını çekmişti.

Kiçner üç savaş gemisi, 2 Mısır taburu ve 100 İngiliz askeriyle bunların üzerine gitti (10 Eylül 1898). Bu gemiler ve ordu Faşuda'nın karşısına geldi. Marşan'ın adamlarından birkaçı gelip İngilizler'e kim olduklarını sordular. Kiçner de onlara kendilerinin kim olduğun sordu. Fransızlar Marşan'ın adamı olduklarını bildirdiler. Başkomutan onlarla şakalaşıp kendilerine ikram da bulundu ve Marşan'ın gelmesini, kendisiyle görüşeceğini söyledi. Marşan orada bir hisar yapmıştı. Bir söylentiye göre yanında 11 Avrupalı, 8 subay, 150 Senegalli asker ve 5 sac san-

dal vardı. Genel haber üzerine Marşan birkaç adamla bir sandala binip Kiçner'e gitti. Gemide üç saat kalıp konuştuktan sonra döndü. Başkomutan Fransızlar'ın bayraklarına 200 yardalık bir mesafede bir yere Mısır bayrağını dikti. Oraya bir tabur ve dört top da koydu. Askere «Efendimiz çok yaşa!» diye de bağırttı. Kendisi döndü.

Başkomutan Marşan'a çekilmesini teklif etmiş, Marşan kabul etmemişti. Marşan Fransız Kongosu'ndan ilerlemişti.

Kiçner ötede beride dervişleri dağıta dağıta Sudan'ı eskisi gibi Mısır'a, yani gerçekte İngiliz egemenliği altına alıp işi bitirdi.

Marşan işi İngiltere ile Fransa arasında karşılıklı yazışmalara döküldü. Fransa eski Hariciye Nazırı Hanoto 1896 tarihinde Paris'te yayınladığı «Afrika'nın Bölüşülmesi» adındaki eserinde Faşuda'nın muhafazası gereğini, aksi takdirde Fransa'nın sömürge etkinliğinin kırılacağını, Faşuda meselesinin Fransa hükümeti tarafından uzun bir zamandan beri hazırlanmış olduğunu yazmıştır. O sırada Fransa Hariciye Nazırı Delkase idi. İngiltere Fransa'ya bu arazinin Halife'ye ait olup halen fetih hakkı olarak İngiltere ve Mısır'ın malı olduğunu, Marşan'ın orada bulunmasının rahatsızlık doğuracağını, İngiltere'nin bunu düşmanlık sayacağını, tartışmaya gerek olmadığını, Marşan'ın çekilmesini açıkça bildirdi. Fransa oranın İngiltere'nin olmadığını, Mısır'ın olduğunu söylemişse de sonunda Marşan'ı oradan çekmeye mecbur olmuştur.

İşte o zaman büyük bir önem kazanıp basında çalkanan ve uzun ve sürekli yayınlara sebep olan Faşuda meselesi budur. Bu mesele esasen Nil'in yukarı kısmı meselesidir.

Sömürge hırsında İngiltere kadar açgözlü olan Fransa her yerde İngiltere ile karşılaşmıştır. Her yerde olduğu gibi Fransa burada da İngilizler'in önünde avı ona bırakmış, kendisini boş mide ile dönmüştür. Bu iki devlet arasında sömürge kavgası müthiş olmuştur. Bu çarpışma Asya'da, Hindistan'da, Afrika'da her yerde olmuştur. Her yerde de Fransa savaştan mağlup ve hüsranla çıkmıştır.

1895'de Tarsus'ta kolera salgını çıktı. Hicaz'a kadar yayıldı. Oradan Mısır'a geçti. Ezher Camii'nde Şam revaklarından birinde hastalık ortaya çıktı. Hükümet hastaları hastaneye nakletmek istedi. Koleralı öğrenciler gitmek istemediler. Oradaki diğer öğrenciler de memurlara karşı geldi. Hükümet asker getirip öğrencilerin üzerine ateş açtı. Birkaç öldü ve yaralandı. Diğerleri hapse tıkıldı. Şam revakları bir yıl süreyle kapatıldı. Hidiv Abbas yine Avrupa'ya seyahate gitti. Kasrün-Nil'de müzenin esası kondu.

Girit Adası için Türkiye ile Yunan arasındaki anlaşmazlık giderek büyüdü. Yunanistan miralay Vasos komutasında bir tümen askeri Girit'e çıkardı. Avrupa işe karıştı. Türkiye, Yunan sınırına asker yağdı. Mısır'daki Yunanlılar Yunanistan için para topladılar. Buna karşı Mısırlılar'ın da vatanseverleri artık Mustafa Riyaz Paşa'nın başkanlığı altında bir heyet kurarak Türkiye askerleri için yardım topladılar. Bu para büyük bir miktarı buldu. Bu, Mısır'ın o zaman Türkiye'ye karşı sevgisi olduğunu gösterir. Tarihte eğlenceleri ile meşhur olan ve Kahire'yi de güneyden kuzeye kateden «Haliç-i Kahire» doldurulup üzerine

elektrikli tramvay yapıldı (1897).

Aynı yılda bütün Mısır'da nüfus sayımı yapıldı. Nüfusu 9 milyon 734 bin 405 kişi çıktı. Bunun 608 bin 466 kişisi Kıbti ve başkalarıydı.

1898'de Hıdiv Posta Vapurları Kumpanyası'nı havuzları ve her şeyleriyle beraber yabancı bir şirkete sattı. Fiyat pek aşağı idi ve bu iş hiç kimseye haber verilmeden yapıldı. Babıali itiraz etti. Ancak bir fayda sağlamadı. Türkiye'nin itirazları daima böyle laf olsun gibiydi. Aldıran yoktu.

Sulama için Nil sularına mahzenler yapmak Firavunlar'dan beri Mısır'da bir mesele olmuştur. Hatta onlar Feyyum Gölü'nü bu amaçla yaptırmışlardı. Bu gölün yapılması konusunda Yusuf Aleyhisselam hakkında bir hikaye de vardır. Mehmed Ali Paşa başmühendis «Linan» Paşa'ya Feyyum Gölü'nü bir su hazinesi durumuna getirmesini emretmişti. Mühendis keşif yapmış, inşaat çok masraf istediğinden Mehmed Ali vazgeçip Kanatırül-Hayriye'yi yaptırmıştır. Hıdiv İsmail Paşa da Nil'e bir su mahzeni yapmak fikrine düşmüş idiyse de o da vazgeçmişti. Hıdiv Tevfik Paşa zamanında Fransız Dölamot (De la Motte) adında bir mühendis diğer birtakım mühendislerle Nübe'ye gidip su mahzeni meselesi hakkında incelemeler yapmışlardı. Bunlar bu iş için «Cebeüs-Silsile»de bir bent yapmak fikrini doğurmuştu. Bu inşaata 4 milyon Mısır lirası gerekiyordu. Bu mahzen 8 milyar metreküp su alacaktı (1880). İki yıl sonra su benti ve setleri başmüfettişi Fransız Jake bu mahzenin beş türlü faydası olacağını söylemişti. Bunlar da mahzenin Nil'in taşkın derdini azaltacağı, suların azaldığı zaman su seviyesinin yükseltileceği, tarım yapılan alanın genişleteceği, daha birçok arazinin sulanabileceği, Assuvan Çağlayanı'nın gemiler tarafından tehlikesiz olarak geçilebileceğiydi.

Bu mesele hakkında daha birçok mühendis çeşitli araştırmalar yapmışlar, Çeştli yerlerde inşaat için çeşitli düşünceler ortaya atmışlardı. Hükümet mali yönden dolayı bunları dikkate almıyordu. Nihayet 1889'da hükümet meşhur İngiliz mühendisi Vilkoks'u su hazinesi meselesenini incelenmesi ile görevlendirildi. Vilkoks mahzenin Assuvan Çağlayanı'nda yapılmasını teklif etti. Bazı mühendisler mahzen yıkılırsa, bütün Mısır'ı su altında kalması gibi tehlike olduğunu söylediler. Bunun üzerine Fransız, İngiliz, İtalyan su mühendislerinden en meşhurları çağrıldı. Bunlar gelip inceleme ve araştırmalar yaptılar. Fakat aralarında anlaşmazlık çıktı, her biri ayrılıp memleketine gitti. Böylece bu incelemelerden de olumlu bir sonuç alınamadı. Fakat hükümet su hazinelerinin Assuvan'da inşasına karar verdi. Beş yılda bitirilmek üzere bu inşaatı bir şirkete ihale etti. Bütün masrafın 4 milyon 700 bin lira olması kararlaştı. İnşaata başlandı.

1898'de Daire-i Seniyye-i Etyani bir İngiliz ve Fransız şirketine 6 milyon 431 bin 500 liraya satıldı. Bu çiftlikler Hidiv İsmail Paşa tarafından hükümete terkedilmişti ve hükümete çok önemli bir gelir sağlıyordu. Ancak bunları da yuttular. Bu ibret belgesi anlaşma «Hakaayıkül-Ahbar» cilt: 2, sayfa 564'de vardır.

25 Haziran 1898'de Hıdiv II. Abbas Hilmi Paşa bir milyon İngiliz lirası sermayeli ve «El-Bekül-Vatani» adında bir hükümet bankası kurul-

ması için emir verdi. Bu bankanın başına Mısır'ın maliye müşaviri olan İngiliz getirildi.

Mısır donanması kaldırılmıştı. Sahil muhafazası için olan gemilerden başkası kalmamıştı. Mısır deniz subayları yine asker olarak bu idareye nakledildi. Bu idare büyütüldü.

Mısır İngiliz komiseri Lord Kiçner

M. 1898, H. 1314'de Mısır askeri 833 subay, 22 bin asker, 207 memur, 7 bin 410 at ve deve, 220 top, 148 nakliye arabasından oluşuyordu. Buna bin 521 kişi bedevi Arap da katılırdı. Tüfekler Martini tüfeğiydi. Hâlâ da öyledir. Bu kuvvetle 242 polis subayı, 5 bin 336 polis memuru, 136 sahil muhafazası subay ve memuru ile bin 155 aynı sınıftan asker ilave edilirse kuvvetin hepsi bin 212 subay 28 bin 491 asker eder. Gerektiğinde 40 ila 50 yaş arasında 250 subay, 19 bin 750 asker eder.

II. Abbas Hilmi Paşa'nın resmî hayatı boyunca pek önemli bir olaya rastlanmaz. Hıdivlikten indirildiği güne kadar zamanı yukarıda belirttiğimiz olaylar derecesinde ve daha önemsiz şeylerle geçmiştir. Bunları da açıklamaktan ve anlatmaktan vazgeçiyoruz. Lord Kromer yayınladığı kitabında bu olaylar ve Abbas Paşa'nın şahsı hakkında bilgi vermiştir. Tahtından mahrum edilen bu Hıdiv halen hayattadır (Eserin yazıldığı tarihlerde). Zamanı ve şahsı hakkında mütalaa ve muhakeme geleceğe aittir.

Abbas Hilmi Paşa zamanındadır ki Lord Kromer çekilmiş, yerine Lord Kiçner İngiltere adına Mısır'a «Naib-i Aamm» olmuştur. Bizim Fevkalade Mısır Komiseri Gazi Muhtar Paşa da görevine devam etmiştir.

Bunun zamanında da Mısır milliyetçilik hareketi gelişimini sürdürmüştür. Bunun en güzel örneği o sıralarda patlak veren «Verdani Vakası»dır.

Bu olay sırasındaki Mısır basınına göre İbrahim Nasif El-Verdani adında ve 21 yaşında olan bu genç henüz ilk öğrenimini bitirmeden Kahire'de «Mazlum Eczahanesi»nde biraz eczacılık pratiği görüp amcası doktor Hasan Zeyfel Paşa tarafından 1906'da Lozan Tıp Fakültesi'ne gönderilmiş, 1908'de oradan Londra'ya gidip tıp derslerine birkaç ay de-

vamdan sonra diploma alarak 1909'da Kahire'ye dönmüş, Abidin Caddesi'nde bir eczahane açmıştır.

BATRAS GALİ'NİN ÖLDÜRÜLMESİ

«Cemiyet-i Tetamin-i İhvai» adında görünüşte öğrenim için İstanbul'a ve Avrupa'ya öğrenci göndermek üzere bir cemiyet kuruldu. Bunlar gerçekten de bir grup öğrenci de gönderip okuttular. Bu cemiyeti mühendislerden, avukatlardan, öğretmenlerden ve öğrencilerden bir grup kurmuştu. Verdani'den sonra birkaç İngiliz öldüren ve son İngiliz komutanının öldürülmesinde parmağı olan o zaman hukuk öğrencilerinden ve sonra avukat olan Şefik Efendi de kurucular arasında bulunuyordu.

Cemiyet esasen siyasiydi. En etkin ve ateşli üyesi ise Verdani idi.

Batras Gali Kıbti olup çeşitli bakanlıklarda bulunmuş bir kişiydi. Daima İngilizler'e hizmet ediyordu. Bu cemiyet Batras'ın işlerinin hıyanet olduğun görüyordu.

Cemiyet'e göre Batras'ın vatan aleyhine şu işleri çevirmişti.

1- Danşuvay Vakası. Vech-i Bahri'de Menufiye Müdiriyeti'nde güvercinleriyle meşhur bir şehir olan Danşuvay'a İngilizler gidip para vermeden halkın güvercinlerini avlamayı adet edinmişlerdi. Halk zarar görüyor ve kızıyordu. Bir defa yine iki İngiliz subayı harman zamanında Danşuvay'a gelip güvercin avlarlar. Bir merini harmana gelip ürünü yakar. Halk subaylara hücum edip onları tokat ve sopa ile döverler. Subaylardan biri düşer ve saatlerce güneşin altında kalıp ölür. Köylüler mahkemeye verilir. Dört Mısırlı idam ve birkaçı kürek cezasına mahkum edilir, birkaçına da çoluk çocuklarının önünde iyi bir meydan dayağı atılır. Otopsi sonucu İngiliz subayının dayakla değil güneş vurması ile öldüğünü göstermiştir. O zaman Batras Gali Adliye Bakanı idi. Cemiyetce bu zalimce hükmün aleti Batras olduğu kabul edilmişti.

2- 1899'da Batras Gali Hariciye Nazırı (Dışişleri Bakanı) iken İngilizler ile Sudan Anlaşmasını imza etmişti. Bununla Mısır'ın malı ve canı ile fethedilen Sudan'a İngilizler'i ortak etmişti. Cemiyet bu işi de vatana hıyanet olarak kabul ediyordu.

3- Batras Nazırün-Nuzzar (baş-nazır, başbakan) iken basın kanunu yapıp basının hürriyetini sınırlamıştı ve bu da hıyanet sayılmıştı.

4- Öldürülmesinden evvel Süveyş Kanalı'nın imtiyazını uzatmaya teşebbüs etmişti. Bu da Mısır için bir hıyanetti.

Mısır'da o zaman Mebusan Meclisi yerine geçen «Licennetül-Umumiyye» (Meclis-i Umumi) vardı. Batras imtiyazının uzatılmasına ilişkin tasarıyı incelettirmek için bu meclise vermişti. Görüşmeler sırasında tasarıya itiraz eden üyelere hakaret ediyordu. Batras'ın bu durumu bütün Mısır'ı rahatsız etmişti. İşte bu durum Verdani'yi ve cemiyetini galeyana getirdi. Tam bu sırada tasarıyı Meclis'ten çıkartamayacağını anlayan Batras Gali onu Meclis'ten geri alıp Meclis kararı olmaksızın uygulamak icra etmek istedi. «El-Ahbar» gazetesinde bu haberi işitince Verdani çıldırmış gibi bir duruma geldi.

Bunun üzerine Verdani'nin cemiyeti tasarıyı Meclis'ten alınmadan Batras Gali'yi öldürmeye karar verdi. İşi Verdani kendisi üzerine aldı.

Hariciye Nezareti'nin önüne gidip Batras Gali'yi bekledi. Batras geldi. Cesareti kırılıp vuramadı. Ertesi günü tekrar orada bekledi. Batras arabasına binerken rovelver ile vurdu. Bir kurşun karaciğerini, mide ve bağırsaklarını delmiş ve içerde kalmıştı. Hastaneye kaldırılıp ameliyat yapıldı. Yirmi gün sonra öldü.

Verdani ve cemiyet üyeleri tutuklandı. Verdani olayda hiç kimsenin rolü olmadığını söylemek ve bunda ısrar etmek mertliğini gösterdi. Diğerleri serbest bırakıldı. Verdani mahkemede, «Vatanının hain Batras'ın şerrinden kurtarmak için, onu öldürdüğünü» söyledi ve şöyle dedi: «Daima rüyamda bu adamı öldürdüğümü görüyordum.» Mahkemede daha önce söylediğimiz öldürme sebeplerini de teşebbüsünde etkili olduğunu belirtti.

Mahkeme sırasında Verdani'ye: «Sen anarşistsin» dediler. Verdani, «Hayır, ben hürriyetseverim, anayasa taraftarıyım. Cinayete bir sebep de kabinenin düşmesidir. Çünkü meşruti memleketlerde milletvekilleri kabineye güvensizlik gösterince kabine düşer. Licenne-i Umumiye kabineye güvensizlik oyu verdi, kabine yine yerinde kaldı. Demek bu kabineyi devirmek gerekiyordu. Devirmek için de başka çare bulamadım. Yaptığıma teessüf etmiyorum (üzülmüyorum). Vatanım uğrunda yaptım. Madem ki kabine gayr-ı mesul (sorumsuz) olduğunu gösterdi. Ondan bu suretle hesap sormak gereği doğdu. Ben de bu hesabı sordum» dedi. Verdani'nin bu sözleri çok önemlidir. Bu sözlerinden onun Avrupa'da yüksek bir hürriyet, yüce bir vatan duygusu aldığı anlaşılır. Yalnız Verdani şunu bilememiştir ki, Mısır'da meşrutiyet, hürriyet yoktu. Onun vatanı işgal ve çizme altındaydı.

Mısır'ın en büyük avukatları Verdani'nin savunmasını üzerlerine aldılar ve Batras'ın kurşundan değil, onun gereksiz olarak yapılan ameliyattan öldüğünü iddia ettiler. Gerçekten hekimlerin bir kısmı ameliyatın gereksizliğini iddia etmişlerdi. Bize kalırsa ameliyat gerekliydi. Neyse, bu olmayınca avukatlar Verdani'nin deli olduğunu iddia ettiler. Bazı hekimler de bu iddiaları doğuladılar. Mahkeme işi teknik bir heyete havale etmeye mecbur oldu. Bu heyet Tıp Fakültesi profesörlerindendi. Bu üç doktordan ikisi de İngiliz idi. Bunların verdikleri rapor kısmen Verdani lehinde, kısmen aleyhinde idi. Mahkeme Verdani'yi idama mahkum etti ve 18 Mayıs 1910'da idam hükmü yerine getirildi.

Verdani idam olunurken şunları söyledi:

«Allah'ın birliğine şahadet ettiğim gibi hürriyet uğrunda ölmenin de Allah'ın emri olduğuna şahadet ederim.» Büyük bir cesaret ve soğukkanlılıkla sehpaya doğru yürüyüp boynunu cellada teslim etti.

Verdani vatanseverlik, mertlik, kahramanlık örneğidir. Mısır böyle kahramanlar fedakarlar çok yetiştirirse kurtulacak demektir. Verdani bir eczacıdır. Hekim, eczacı, avukat ve öğretmenlerin hürriyet önderi olduklarının bir delili daha. Maalesef Verdani'nin milliyetini bulamadık. Bazramit mi, Fellah mı, Mağribi mi, bedevi Arap mı bütün araştırma ve incelemelerimize rağmen öğrenemedik.

Abbas Paşa zamanında bizim için önemli olay olarak Türkiye'den kaçıp Avrupa'da meşrutiyet için çalışan birtakım Türk gençlerinin Mısır'a gitmeleri, orada da II. Abdülhamid ve yönetimi aleyhine yayın

yapmış olmalarıdır. Hıdiv ailesinden Mustafa Fazıl Paşa'nın kızı prenses Nazlı Hanım bunları maddi ve manevi himaye eder, gazete ve broşürlerini yayınlamaları için kendilerine para verirdi. Abdülhamid bir düziye bunları Mısır'dan isterdi. Mısır birkaç defa bunları teslim etmek istemişse de Lord Kromer engel olmuştur. Hatta bunlardan bazılarının affolunup memur atandıkları sözüyle aldatılarak, birkaç defa da zorla vapura atılarak İstanbul'a gönderildikleri bile olmuştur. Böylelikle İstanbul'a gönderilip İstanbul'da hapsedildikten sonra Sinop'a sürülmüş olan biri, böyle bir olayı Sinop'ta bana bizzat anlatmıştı.

Yine bir zamanda Mısır, Türkiye'deki adi suçlardan hüküm giymiş mahkumların da sığınağı olmuştur. Hırsız ve katil olan, yolsuzluk yapan memurlardan Türkiye'den kaçıp Mısır'a gelen epeyce insan vardı. Bu durum günümüzde de devam etmektedir.

Bu son Hıdiv'in zamanının diğer önemli olayı 1908 tarihlerinde Mustafa Kamil'in büyük yayın ve milliyet propagandası yapmasıdır.

Abbas Hilmi Paşa bir aralık Hicaz ve Suriye'yi almak, Halife olmak hevesine düşmüştür. İhtimal ki kendisini bu hususta İngilizler kışkırtıyorlardı. Kurtuluş yanlısı olan Suriyeli Arapla
Abbas Hilmi Paşa'yı tahrikten geri kalmıyorlardı. İngili
mak ister, bu sebeple kah onlara uyar, kah aleyhlerine dönerdi. Fak
tabii elinden birşey gelmezdi. Abbas Hilmi Paşa'nın belirli bir siyas
yoktu. Tabii olamazdı.

Abbas Paşa Cihan Cengi başlamadan önce İstanbul'daydı. Ve Almanya'nın zaferinden emindi. Bu sebeple o politkayı tuttu. Bu sayede Mısır'ı İngilizler'den kurtaracağını zannetti. İngilizler kendisini Mısır'a sokmadılar. Türkiye savaşa girince de halledip bütün malını hacz altına alarak yerine yine Mehmed Ali ailesinden ve Hıdiv İsmail Paşa'nın oğlu Hüseyin Kamil Paşa'yı geçirdiler (18 Kasım 1914). Abbas Paşa'nın arazi vesaire olarak Mısır'daki serveti 6 milyon kadar Mısır lirası tahmin edilir. İngilizler bu servete el koyup savaştan sonra kendisine bir milyondan az bir para vermişlerdir.

II. Abbas Hilmi Paşa ekseri zamanını İstanbul'da ve Avrupa'da seyahatle geçirmiştir. Mısır'da tabii önemli birşey yapamamış, iç ve dış bağımsız bir yönetim ve siyaset takip edememiştir. Herşey İngilizler'in elindeydi. Bu kişi önemli bir servet toplamıştır. 22 yıl Hıdivlik yapmış, 40 yaşında Hıdivlikten indirilmiştir.

★
★ ★

Bu tarihten itibaren Mısır siyaseten yeni bir devreye girmiştir. Mısır doğrudan Türkiye'nin bir vilayeti iken Mehmed Ali Paşa ile ırsi bir valilik şekline girmiş, İsmail Paşa ile bu valiler «Vali» unvanından kurtularak «Hıdiv» unvanını almışlar, iç bağımsızlıkları gittikçe çoğalmaya başlamış, Hıdiv Tevfik Paşa zamanında İrabi olayı sebebiyle Mısır İngilizler'in geçici olarak işgali altına düşmüş Türkiye ile olan ilişkisi büsbütün gevşemeye, azalmaya yüz tutmuştu. İşte Mehmed Ali Paşa'dan II. Abbas Hilmi'ye kadar bu safhaları geçirmiş olan Mısır'ın 18

Kasım 1914'de Türkiye'den ilişkisi büsbütün kesilmiş, bu da sonra Lozan Anlaşması ile biz ve Avrupa devletleri tarafından resmen tanınmıştır.

1914'de İngiltere'nin yayınladığı resmi bildiride, «Mısır'ın Türkiye egemenliği altından çıkarıldığı, İngiltere himayesi altına konduğu, bağımsız bir sultanlık yapıldığı, Hıdiv II. Abbas Hilmi Paşa'nın tahttan indirildiği yerine Hüseyin Kamil'in 'El-Melikül-Mısrüs-Sultan Hüseyin Kamil' unvanıyla geçirildiği» ilan edildi.

Ancak aynı zamanda İngilizler «himayenin savaş ihtiyat ve tedbiri olup geçici mahiyette olduğunu, savaş biter bitmez himayenin de biteceğini» söylüyorlardı.

I. SULTAN HÜSEYİN KAMİL

İngilizler bu kişiyi 20 Aralık 1914'de Mısır tahtına törenle oturttular. O sırada İngilizler Mısır'a, savunması için, Avustralya ve Yeni Zelanda'da asker getirmişlerdi. Bir de Avrupa cephesi için Mısır'ı askerce ve eşyaca depo haline koymuşlardı. Bu sebeple asker geliyor, iklimi uygun bu yerde talim görüyor, sonra Avrupa'ya gidiyordu. Bunlar sokaklara dizildiler. Sultan geçti. Selamladılar. Bu olayda Mısır'daydım. Gidip bizzat töreni takip ettim. Törende halk yok gibiydi. Halk bu işin aleyhindeydi. Hatta evvelce sevmedikleri Abbas Hilmi Paşa'yı şimdi büyük bir pişmanlıkla seviyorlardı. Yine onu evvelki gibi hıdiv olarak istiyorlardı. Burada şunu söylerim ki, bu askerler henüz tüfek tutmasını bilmiyorlardı. Bizimkiler Mısır'a o sırada hücum etselerdi önlerine duramazlardı.

Hüseyin Kamil'in tahta çıkması İngiliz bildirisinden itibaren epeyce gecikti. Sebebinin Hüseyin Kamil'in bu değişikliği ve kendisinin tahta «sultan» unvanı ile çıkmasını kabul etmemesi olduğu halk tarafından söyleniyordu. O günkü söylentilere göre sonra mevkii Hüseyin Kamil'in oğluna teklif etmişler, o da kabul etmemiştir. Bunun üzerine İngilizler Hindistan'dan bir prens getirip Mısır tahtına geçireceklerini söyleyerek bunları tehdit etmişler, Hüseyin Kamil de ailesinin mevcut düzeninin bozulmaması için teklifi kabul etmeye mecbur olmuş imiş.

Gerçekten o sırada Hindistan devlet adamlarından Ağa Han Mısır'a gelmişti. Bu işler bitinceye kadar kaldı. Hüseyin Kamil'in Rüştü Paşa'yı kabineyi kurmakla görevlendirmek için ona yazdığı iradeye de bakılırsa onda Sultan'ın «Bu kadar memlekete hizmetten sonra istirahate hakkımız vardı. Mısır'da mevcut olayların doğurduğu özel ve nazik olan durumda bu ağır yükü kabul etmeyi görev sayıyoruz. Şanlı atamız Mehmed Ali Paşa'nın sülalesini devam ettirmek istiyoruz» demesi de bu söylentiyi doğrular.

Bu söylenti doğru ise Hüseyin Kamil'i takdir etmek gerekir.

19 Aralık 1914'de «Britanya Ajans İşleri» vekili Milan Çitham ve Doğu Sekreteri Stors saat dokuz buçukta «Dubara Sarayı»nda Hüseyin Kamil Paşa'ya resmi bir ziyaret yaptılar. Hüseyin'in muhafız bölüğü sarayın kapısında İngilizler'in bu iki büyük siyasi memurunu selamladı. Bunlar

Hüseyin Kamil'e «Forayn Offis» (İngiltere Hariciye Nezareti)in Hüseyin Kamil'in razı olduğu «sultanlık» hakkındaki bildirisini verdiler. Aynı zamanda Milan kendi imzasıyla ve aynı tarihle şu yazıyı da verdi:

«Fehametlu Prens Hüseyin Kamil Paşa'ya

«Efendim,

«Hariciye Nezareti'nde Britanya Hükümdarı'nın en başlı müsteşarı tarafından, İngiliz Kralı ile Türkiye Sultanı arasında ortaya çıkan savaştan önceki durum ve bu savaşın Mısır'ın durumunda sebep olduğu değişiklik üzerine, Zat-ı fehametiniz dikkatini çekmekle görevlendirildim.

«Osmanlı kabinesinde iki parti ortaya çıkmıştı. Bunlardan mutedil parti Büyük Britanya'nın Türkiye'deki ıslahata karşı beslediği sempatiyi düşünüyor, İngiltere'nin girdiği savaşın Türkiye'ye hiçbir zarar vermeyeceğini söylüyor ve İngiltere Kralı ile müttefiklerinin bu savaştan ne Mısır'da, ne de başka yerde Türkiye'ye karşı hiçbir zararlı hareket için vesile aramayacakları hakkında verdikleri güvenceyi dikkate alıyordu. Diğer taraftan daha önce memleketlerine askerî, malî ve ekonomik felaketler getirmiş olan bir sergüzeştçi askerî eşkıya çetesi haşmetlu İngiltere Kralı'nın düşmanlarıyla ortaklaşa bir saldırı savaşına girmekte o felaketin tamiri vasıtası görüyorlardı.

Şimdiye kadar birçok saldırganlıklar yapmalarına rağmen haşmetlu Kral ve müttefikleri nasihat kâr eder diye, ta ki bir taraftan silahlı çeteler vasıtasıyla Mısır sınırına diğer taraftan Osmanlı subaylar komutasında (Deniz Kuvvetlerinin) Alman subaylar komutasında ve hiçbir sebepsiz Rusya'nın açık limanlarına tecavüz etmelerine kadar, karşılık vermekten çekindiler.

«Mısır'ın eski Hıdiv'i fehametlu Abbas Hilmi Paşa'nın savaşın başından beri haşmetlu Kral'ın düşmanlarıyla kesin bir işbirliği yaptığına dair haşmetlu Kral hükümetinin kuvvetli delilleri vardır.

«Bu sebepler ile Sultan da, eski Hıdiv de Mısır üzerindeki haklarından soyutlandırılmışlardır tecrid edilmişlerdir.

«Haşmetlu Kral'ın hükümeti savaşın devamı müddetince Mısır'ın savunması sorumluluğunu Mısırdaki kuvvetlerinin başkomutanı vasıtasıyla özellikle üzerine aldı. Artık, Osmanlı hükümetinin şimdiye kadar iddia ettiği hukuktan bu suretle haklardan bu biçimde kurtarılan memleketin gelecekteki hükümetinin şeklini belirlemek kalıyor.

«... Haşmetlu Kral'ın hükümeti Büyük Britanya'nın Mısır'a karşı üstlendiği sorumlulukları -Mısır üzerine kesin biçimde himaye koyması, bu himaye altında işleri yönetecek yerli hükümet ve Hıdiv ailesinden bir perns ile- daha iyi yapılacağına karar verdi.

«Bu şartlar içinde haşmetlu Kral'ın hükümetinin sanırız, tecrübeniz itibarıyla Mehmed Ali Paşa ailesi prensleri arasında hıdiv makamını «Mısır Sultanı» unvanıyla işgal etmeye en layık sizi bulduğunu zat-ı fehametinize bildirmeye hükümetin tarafımdan görevlendirildim. Zat-ı fehametinizi bu yüksek rütbenin sorumluluğunu kabule davet ederken zat-ı fehametinize ait araziye, her ne olursa olsun ve her nereden gelirse gelsin, yapılacak bütün tecavüzlere karşı Büyük Britanya'nın savunma sorumluluğunu tam manasıyla üstleneceği hakkında kesin güvence ver-

mek üzere görevlendirildiğimi de bildiririm. Ve yine Britanya'nın himayesinin ilanından itibaren her nerelerde olurlarsa olsunlar bütün Mısır tebasının haşmetlu Kral hükümetinin himayesine olduğunu bildirmeye hükümetim tarafından yetki verilmiştir.

«Osmanlı egemenliğinin kaldırılması fermanların askerî kuvvet adedi ve rütbeler tevcihi hakında sınırlandırılmaları da kaldırmıştır.

«Dış işlere gelince zat-ı fehametinizin hükümetinin yabancı devletler temsilcileriyle ilişkilerinin haşmetlu Kral'ın Kahire'de olan temsilcisi vasıtasıyla olmasının Büyük Britanya'nın yeni sorumluluklarına daha uygun olduğunu haşmetlu Kral Hükümeti takdir etmektedir. Haşmetlu Kral'ın hükümeti, zat-ı mehametiniz hükümetini bağlayan kapitülasyonlar adı altındaki anlaşmaların artık memleketin gelişmesi ve kalkınması durumuyla hem uyumlu olmadığını bin defa beyan etmişti. Fakat haşmetlu Kral hükümetinin fikrince bu anlaşmaların düzeltilmesi işinin savaşın sonuna ertelenmesi kârlı olacaktır.

«Mısır'ın iç yönetimine gelince, zat-ı fehametinize şunu hatırlatmakla görevlendirildim. Haşmetlu Kral hükümeti Büyük Britanya'nın geleneksel siyasetinde mülhem, memleketin mevcut kurulu kuvvetleriyle uyumlu olarak ve onlar vasıtasıyla kişilerin hürriyetini, garanti altına almak, eğitim ve öğretimin yaralarını sarmak, memleketin tabii kaynalarını değerlendirmek, halkın siyasi duygusu arttıkça onları hükümete ortak gayretinde bulunmuştur. Haşmetlu Kral hükümeti bu siyasete bağlı kalmaya karar vermiştir. Hatta Büyük Britanya'nın Mısır'daki vaziyetinin daha açık bir surette belirlenmesinin Mısır'da özerkliğe doğru olan gelişmeyi çabuklaştıracağına inanmaktadır.

«Hangi dinden olursa olsun Mısır halkının dinî inançlarına tıpkı haşmetlu Kral'ın bizzat kendi halkının dinlerine olduğu gibi büyük bir özenle saygı gösterecektir. İstanbul'daki siyasî iktidara elkoyanların saldırısından Mısır'ın kurtarıldığını açıklarken haşmetlu Kral hükümetinin Hılafete karşı hiçbir düşmanlık taşımamakta olduğu konusunda zat-ı fehimanelerini temine ihtiyaç görmem. Bütün Mısır tarihi gösterir ki, Mısır Müslümanlarının Hilafete karşı olan mecburiyetleri Mısır ile İstanbul arasındaki siyasi bağlardan tamamıyla bağımsız ve ayrı bir şeydir.

.....

«İlave edeceğim birşey daha vardır ki, o da halen Mısır'da asayişin korunmasına, düşmanın burada yardım bulmasını önlemekle görevli olan İngiliz kuvvetleri komutanının mesaisini kolaylatmak için Mısırlılar'ın sağduyu, dürüstülk ve ılımlı davranışlarına haşmetlu Kral hükümetinin güveninin olmamasıdır.»

Aynı gün Hüseyin Kamil Paşa Rüşdi Paşa'yı kabineyi kurmakla görevlendirdi. Kabine derhal kuruldu. Zaten bu işler evvelce görülmüştü. Şimdi yapılan şeyler törenden ibaretti. Hüseyin Rüşdi Paşa aynı zamanda İçişleri Bakanlığı'nı da üzerine aldı. Maarif Nezareti (Eğitim Bakanlığı) Adli Yeğen Paşa'ya verildi. Bu kabinenin üyeleleri yedi kişidir. Harbiye ve Bahriye nezaretleri ise Nafia nazırının (Bayındırlık Bakanının) uhdesine verildi.

İngilizler Mısır Sultanı'nın tahta çıkış töreninin parlak olmasına özen gösterdiler. Ve sabahleyin erkenden İngiliz askerleri her ihtimale karşı sokakları tuttular. 20 Aralık saat 9'da Hüseyin Kamil'in oğlu Prens Kemaleddin'in Kasrün-Nil'deki «Kasrüd-Dubara» denilen sarayından Abidin Sarayı'na kadar olan yolda piyade, süvari ve topçudan ibaret iki geçe (sıra) dizildiler. Bu yol Opera Meydanı'ndan geçiyordu. Ben bu meydanda durup Hüseyin Kamil'in geçtiğini seyrettim. Hüseyin Kamil oğlunun sarayındaydı. Oradan kalkıp bu iki sıra askerin arasından geçerek Abidin Sarayı'na gidecekti.

Bir akşamı önce çizilen program gereğince Hüseyin Kamil Paşa saat dokuzbuçukta Kasrüd-Dubara'dan hareket etti. Hareket eder etmez kaleden 21 pare top atıldı.

Tören alayı meydana geldiği zaman gördüm ki, en önde at üstünde bir subay ve yanında üç süvari polis vardı. Bunlardan sonra bir İngiliz süvari bölüğü geçti. Arkasından iki Mısır süvari bölüğü geldi. Bunlar geçince Sultan'ın atlı hassası geçti. Bunlardan sonra bir arabada Sultan Hüseyin Kamil gözüktü. Araba dört ata koşulmuş bir gala arabasıydı. Yalnız bir redingot giyinmişti. Başında fes vardı. Solunda Rüşdi Paşa oturuyordu. Başvezir olan bu zat da redingotluydu. Halbuki evvelce bu adamlar İstanbulî giyerlerdi. Hüseyin Kamil Paşa'dan sonra diğer iki arabayla diğer vezirler geçtiler. Bunlardan sonra İngiliz süvarisi geçti.

Hüseyin Kamil'in simasına dikkat ettim. Kederli, yorgun ve düşünceliydi. Belki de bu, kendisine bu sırada bir suikast yapılması korkusundandı. Halktan pek az kimse vardı. Bunların da yüzleri kızgın gibi duruyordu. İngiliz askerleri eğitimsiz, ilgisiz bir durumdaydılar.

İngiliz süvarisini bir araba içinde Milen Çitham ve Stors takip ettiler. Bunlardan sonra yine arabada Mısır'da İngiliz komutanı olan general Maksvel ve erkan-ı harbi geçti. Bu suretle alay bitti.

Tören alayının geçtiği yol İtilaf devletlerinin bayraklarıyla donatılmıştı. Yollara dizilmiş olan İngiliz askerlerinin birkaç yerinde muzıkaları vardı. Hüseyin Kamil geçerken Mısır marşını çaldılar. Asker Hüseyin'i selamlıyor, «hurra» diye bağırıyordu. Opera Meydanı'nda Kontinal Oteli yanında Mısır Müslüman Hayrat Cemiyeti Okulu öğrencisi vardı. Hüseyin Kamil Paşa bu cemiyetin reisiydi. Bu talebe iki bayrak açmış, duruyorlardı. Hüseyin Kamil Paşa geçerken «Felici-is-Sultan» (Yaşasın Sultan) diye bağırdılar.

Bu suretle alay sarayın önündeki Abidin Meydanı'na geldi. Bu meydana süslü bir çadır kurulmuş, içinde din uleması, Meclis-i Mebusan üyeleri, müşavirler, müşteşarlar, hakimler, büyük memurlar, müdiriyetlerin (sancakların) ileri gelenleri diğer dinlerin ve basının temsilcileri bekliyorlardı. Bunlarla saray görevliler Sultanı karşılayıp selamladılar. Sultan Abidin Sarayı'na girdi. Orada bir kabul resmi yaptı.

İngiliz Kralı'ndan Hüseyin Kamil Paşa'ya 19 Aralık tarihli şu telgraf geldi:

«Yüksek vazifenizi deruhte ettiğiniz şu anda en samimi dostluğumu, Mısır'ın tamamiyetini muhafaza ve gelecekteki mutluluğu konusundaki sürekli yardımlarımı size ulaştırmayı arzu ediyorum. Zat-i fehametiniz

(deyim «Hotoz» (Hautese)dir, Magestè değildir.) Mısır'ın milli hayatında ortaya çıkan büyük bunalım sırasında yüksek bir görevin sorumluluğunu üstlenmeye davet edildiniz. Büyük Britanya'nın himayesine müsteniden vezirlerinizin işbirliği ile Mısır'ın bağımsızlığını milletinizin hürriyet ve mutluluğunu mahvetmek isteyen bütün tesirleri başarı ile yeneceğimize dair inanç duymaktayım.»

Hüseyin Kamil Paşa İngiliz Kralı'na bu telgrafından dolayı teşekkür ve İngiliz himayesi ile ortaklaşa çalışacağını temin eder bir cevabi telgraf çekti.

Lord Kiçner de Hüseyin Kamil Paşa ile ve Rüşdi Paşa'yı birer telgrafla tebrik etti. Onlar da ona cevap verdiler.

İngiltere Kralı Hüseyin Kamil Paşa'ya humam nişanının büyük haç derececesini de verdi.

Bu olay nedeniyle İngiliz gazeteleri Mısırlılar'ın Türklerden kurtulduğunu, şimdiye kadar Türkler'in Mısır'a hiçbir faydaları olmadığını, Mısır'ın bundan sonra gelişeceğini, mutluluğa, saadete ereceğini, İngiltere'nin Mısırlılar'ın dinine dokunmayacağını, uzun uzadıya yazdılar.

Hüseyin Kamil Paşa «melik» (padişah) oldu, Sultan oldu. Fakat elinde hiçbir şey yoktu. Tam bir bostan korkuluğuydu. İngilizler Mısır'da Örfi İdare (sıkıyönetim) ilan ettiler. Meclis-i Şuraül-Kavanın'i kapattılar. Mısır ile Türkiye ve Merkezi Devletler arasındaki yazışma kesildi. İngiliz divan-ı harpleri kuruldu. «Savuva Oteli» İngiliz Genel Karargahı ve «Entellicent» denilen istihbarat şubesi merkezi yapıldı. Bu istihbarat şubesi müthiş bir casus şebeke ve ordusu kurdu. Türkiye hizmetinde bulunmuş büyük, küçük ne kadar İngiliz varsa Mısır'a getirilip bu istihbarat servisinde görevlendirildi. Maliyemizde müşavir olan Greyus Jandarma subayı olarak Makedonya'ya gelen, sonra Talat Paşa'ya Dahiliye Nezareti'nde müşavir olan Didis de bunlar arasındadır. Didis bu işlerde önemli rol oynamış ve general rütbesini almıştır. İttihatçı olduğu sanılan ne kadar Türk varsa toplanıp Cize, Tura hasiphanelerine doldurulduğu. Kimi de Malta'ya sürüldü. Casuslar türlü jurnalleriyle şunubunu hapsettiriyor, hapis ve sürgün tehditleriyle şundan ondanbundan para alıyorlardı. Maalesef bu casuslar arasında Türklerden de yirmi-otuz kişi vardı. Bunlar miralay Sadık ve Gümülcineli İsmail başlarında olduğu halde Hürriyet ve İtilaf üyelerinden İttihatçılar'dan kaçıp Mısır'a gelen bir kısım ile Türkiye'den yolsuzluk ve cinayet gibi cürümlerden dolayı kaçan insanlardı.

Gümülcineli savaşın ilanından birkaç ay sonra İngilizler tarafından Selanik'e gönderilip orada ona Türkiye aleyhinde bir gazete çıkartıldı. Bu gazeteleri İngilizler uçaklarla memleketimize ve ordularımızın üzerine attılar. Gümülcineli'nin aynı zamanda İngilizler'den, Fransızlar'dan ve Yunanlılar'dan casusluk maaşı aldığı da söylentiler arasındaydı.

İngilizler en çok İttihatçı Türkler'e saldırıyorlardı. Buna rağmen beni de İtilafçılar «İttihatçı olup onlar adına ve önemli bir parayla Mısırlılar'ı isyan ettirmek için Mısır'a geldi» diye jurnal etmişlerdi. İngiliz divan-ı harbine çağrılıp yargılandım. Duruşmada İngilizler beni, «Savaş sırasında İngiltere aleyhine maddi ve manevi birşey yapmayacağıma na-

musum üzerine söz alarak» bıraktılar. Divan-ı Harp Reisi Maksvel adında bir İngiliz binbaşısı idi. Bu kişi bana, «Sizin İttihatçılar'a karşı olduğunuz bizce bilinmektedir. Ancak bu savaşı İngilizler, yahut Almanlar tarafından hangisinin kazanmasını arzu ettiğinizi sormak istiyorum» demiş, ben de, «Gerçi İngilizler'e sempatim vardır; fakat ben Türk'üm. Türkiye madem ki mukadderatını Almanlar'a bağlamıştır, Almanlar'ın zaferini temenni ederim. Ben Mısır'a kışı geçirmek için gelmiştim. Misafirim. Elimden bir şey gelmez ve yapmanı. Bu yalnız gönlümün arzusudur. Bundan dolayı bir sorumluluk doğacak olursa elinizdeyim. İstediğinizi yapacağınız şüphesizdir» cevabını verdim. Reis yanındakilerle İngilizce konuştuktan sonra bana, «Bu arzunuz tabii ve insan oluşunuzdan doğan bir şeydir. Bundan dolayı bir surumluluk olamaz. Aksine bu sözleriniz sizin açık sözlü olduğunuzu isbat etti. Namusunuz üzerine verdiğiniz söze güvenimiz vardır» dedi. Daha sonra beni yanına girdiğim zaman soğuk kabul eden Reis dairesinin en aşağı merdivenine ve kapısına kadar indirip serbest bıraktı.

Divan-ı Harpde İngilizler'in soruları bittikten sonra Mısır'daki zavallı Türkler'e yardım olmak üzere kendilerine bir şey söylemek için izin istedim. İzin verdiler. Ben de, «Size birtakım casuslar jurnal veriyorlar. Beni de bu sebeple buraya getirdiniz. Bu casuslar yalancıdır. Size bildirdikleri şeyler hep düzmedir. Bunlara inanmayınız. Sözüme inanmazsanız savaş bitince gerçeği anlayacak ve şüphe etmem ki bize bunu Rıza Nur söyledi idi, boşuna birtakım zavallılar perişan oldu dersiniz. Bunlar İstanbul'da Abdülhamid zamanında da aynı şeyi yaparlardı. Bu onların geçim sanatıdır» dedim.

Divan-ı harp reisi bunları nerden bildiğimi sordu. Bizzat kendilerinin bana «Onu yakında astıracağız» diye haber yolladıklarını söyledim. Bunun üzerine Reis bana, «Dediğiniz doğrudur. Fakat bizim onlara inandığımız yoktur. Delili de şudur ki, inansak şimdiye kadar sizi astırmış olurduk. Mesela sizden bir saat önce bir kadın casus gelip bize Enver Paşa'nın Zakazı'a gelmiş olduğun söyledi. Bu hiç olamayacak bir yalandır» dedi. Ben de, «Öyleyse bunlara maaş vermeniz boşunadır» dedim. O da, «Zararı yok. Hep yalan söylerler; fakat yüzde bir defa doğru haber getirirlerse bu bize yeter» cevabını verdi.

Bununla beraber hürriyet ve İtilafçı casuslar durmayıp yine aleyhimde ve başka Türkler aleyhinde jurnaller veriyorlardı. Bir defa da bunlar beni sokakta dövmek üzere yolumu bekleyip üzerime hücum ettiler. Çünkü casusluklarını herkese söyleyip bunlardan sakınmalarını tavsiye ediyordum. Hücum edenlerden biri meşhur hafiye Eczacı Refik Paşa idi. Tesadüfen yanımda bulunan Eczacı Vedat Bey'le beraber biz onları dövmeye başardık. Bunlar birtakım Türkleri jurnalleriyle hapislere sevkedip ailelerini perişan ettiler. Bunu bazen bir Türk'ün haremine veya kızına tecavüz maksadı ile de ailenin erkeğini hapse sokturmak için yapıyorlardı. Hatta bu kadınları İngiliz subaylarına bile götürmek isteyenler vardı. Böyle bir olayda hapse sokulan bir Türk derhal bana bir mektupla müracaat edip hemşiresini himaye etmemi rica etmişti. Hemen Savuva Oteli'ne gidip evvelce bizde maliyede müşavirlik yapmış Greyvis'e olayı anlattım ve bu adi girişimi önlemesini rica ettim. O da

hemen görevlileri göndererek kızcağızı kendi evine götürmek için henüz alınış olan kadının elinden kurtardı ve eşimle bana teslim etti. Kızı götürüp bir Fransız kız okuluna yatılı olarak verdik. Ricası üzerine Greyvis okul masrafını da İngiliz hükümetine kapattırdı.

Bu olayları anlatmaktan maksadım o zaman Mısır'da olan işleri, casusların yaptıkları alçaklıkları ve bu meyanda da birkaç İngiliz'in Türkler'e insanlığını, gerçeği tam yazmak için İngiliz yönetiminin kötülüğünü olduğu gibi iyi tarafını da göstermektir. Tarihi olayları tesbit edenler için doğruyu söylemek görevdir.

Türk casuslardan Avranoszade Sami adında biri vardı ki, sokaklarda yanında on-onbeş casusla gezerdi. Bu adam hiçbir mahalli Mısır görevlisine müracaat etmeden ev basmak yetkisine bile sahipti. Türkten ve Yerli Mısırlılar'dan perişan ettiği aileler iki yüzden aşağı değildir. Mısırlılar'ca tanındı. Kahire ve İskenderiye'de hemen her Mısırlı bu adamı ve hıyanetini bilir.

Bu sırada Bedirhanzadeler'den ve İzmir'den gelen Süreyya adında biri Kürdistan adında Kürt bağımsızlığı ve Türkiye'nin çökmesi için Türkçe ve Kürtçe bir gazete çıkardı. Bu gazeteyi İngiliz parasıyla çıkarırdı. Bu «Kürdistan» gazetesini toplayıp getirdim. Sinop'daki kütüphanededir. İncelenecek olursa gerçek yüzü hemen görülür. Bu adam ayrıca casusluk maaşı da alırdı. Sadık ve Sami'ler ile beraber çalışırdı. Parası olan adamlara para vermesini, aksi takdirde İngilizler'e jurnal edeceğini söyler, para alır, alamazsa hapse sokturur, sonra çıkarmak için para alırdı.

Bu casuslar birtakım evrak yazıp onun-bunun evine ve cebine gizlice koymuş, sonra basarak evrakı yakalamış, onları hapse sokturmuşlardır. Eski Abdülhamid hafiyelerinden Eczacı Refik Paşa bunların başlarındaydı. Bu adam eski sanat ve usullerini burada da öğretmiş, beraberce yapıyorlardı. Hatta bunlar hastalığına ücretsiz olarak baktığım fakirliğinden şikayetinden dolayı kendisine ara sıra para da verdiğim Adem adında bir Arnavut vasıtasıyla evime 20 kadar martini tüfeği bile koyup evimi bastırmak istemişlerse de yapmaya fırsat bulamamışlardır.

İngilizler İzmirli İsmail Hakkı adında birine de yine Kahire'de Türkiye aleyhinde Türkçe bir gazete çıkartıyordu.

Daha sonra Mısır'a Türk esirleri geldiği zaman bu gazeteleri esirlerimize dağıtırlar, bu adamlar kendileri de kamplara gidip subaylara ve askerlerimize Türkiye aleyhinde propagandalar yaparlardı. Takdirle anılmaları gerekir ki esirlerimiz bu alçaklara yüz vermemiş, kendilerine hakaret etmişlerdi.

Bunlar birtakım Türkçe bildiriler yazıyor, İngilizler bunları bastırıyor, sonra ordumuz üzerine atıyorlardı. Bunlardan birkaçını tedavi ettiğim Mısırlı bir hasta bana getirmiş de görmüştüm. Bunlarda İngilizler'in Türk dostu olduklarını, Türkiye ile değil İttihatçılar'la savaştıklarını, maksatları İttihatçılar'ın zulmünden Türkler'i kurtarmak olduğunu, bunun için İngilizler'e teslim olmalarını, zaten birçoklarını teslim olduklarını, teslim olanların çok rahat ettiklerini ve saygın bir hayat içinde yaşadıklarını yazıyorlardı. Hatta bir tanesinde nasıl teslim olunacağını

göstermek için elleri yukarı kalkmış bir insan resmi de vardı.

Savaş şiddetle devam ediyordu. Mısır halkı İngilizler'i sevmiyordu. Fakat bir şey yapmaya da cesaretleri yoktu. Adeta istisnasız Türkiye'nin zaferini, Mısır'a girmesini bekliyorlardı. İngilizler Mısır'dan bir miktar asker, bir milyondan çok işçi aldılar. Bunları Fransa'da, Çanakkale'de, Gazze önlerinde hendek kazmak, nakliyat yapmak, hizmetçilik etmek gibi işlerde kullandılar. Bir aralık toplanan adamlardan bir kısmı isyan etmek istediyse de ellerinde kalın sopalardan başka bir şeyleri yoktu. Hepsi de cezalandırıldılar. Bunlardan Kahire'ye getirilenleri görmüştüm. Gözleri dönmüştü, yüzleri müthişti, fakat ellerinden birşey gelmiyordu.

Bu sırada Türkiye ordusu Kanal'a hücum etti. İngilizler Kanal'ın uygun yerlerine zırhlılar koydular. Kanal'ın savunmasına Mısır topçularını da sevkettiler. Savaş çıktı. O zaman söylendiğine göre Mısır topçuları önce boşa atıyorlardı. Başlarındaki Kıtbi bir subay tabancasıyla bunlardan birkaçını öldürdü. Bunun üzerine kıyasıya attılar. Nihayet en çok bu topçuların Kanal'daki Fransız zırhlısının ateşi ile bizimkiler perişan olup çekildiler. Bizim bu başarısızlığımızda Mısır topçusunun önemli etkisi olmuştur. Bizim askerlerden 30-40 kadarı Suriye'den getirdikleri saç sandallar ile Kanal'ın Mısır yakasına geçmişlerdi. Bunlar esir düştüler. İngilizler bu sandallardan bir tanesini Kahire'ye getirip teşhir ettiler. Gidip gördüm. Sandal mermi yarasından delik deşikti.

Uçaklarımız Süveyş'e birkaç defa, bir defa da gündüzün Kahire'ye gelip üç yere bomba attılar. Bunlardan biri Savuva Oteli'nin civarına, biri İngiliz telgrafhanesinin önüne, diğeri şehir dışına düştü. Bundan anlaşılıyor ki, uçaklarımız İngiliz Genel Karargahı ve Telgrafhanesi gibi önemli yerleri hedef olarak seçmişlerdi. Telgrafhanenin önüne caddenin asfaltı yaya kaldırımına düşen bombanın tahribatını görmek için gittim. Birbuçuk metre kadar çapında hemen daire biçiminde yeri 30 santim derinliğinde oymuştu. Burası çok kalabalık bir ceddedir. Beş, altı, kişi ölmüştü.

İngilizler Mısır'dan zahire, at, deve, eşeğe varıncaya kadar her şeyi aldılar. Bunları en ucuz fiyatlarla almışlardır. Köylü zahireyi istasyona kadar da götürmeye mecburdu. Bedel olarak da sahibine çoğunlukla bir mazbata verdiler. Biz Mısır'ı düşmanına karşı savunuyoruz diye savunma masrafı olarak mısır hazinesinden, vakıflardan da çok miktarda paralar aldılar. Savaştan sonra bu develerden kalanları getirip sahiplerine bu sefer gerçek fiyatları ve peşin para ile adeta zorla sattılar.

Bizimkiler Kanal'da bozulup çekildikten sonra İngilizler Suriye'ye hücuma teşebbüs ettiler. Biz Mısır'a hücum etmeseydik belki bu hücumu yapmazlardı. Bunun için önce Kanal'ın üzerine bir köprü yapıp üzerinden demiryolu ve borularla Nil suyunu geçirdiler. Sina Çölü'ne demiryolu, at ve yaya yolu yaptılar. Her istasyon yapıldıkça Nil suyu da oraya geliyordu. Böylece Gazze önüne kadar vardılar. Bu işlerde Mısır'ın işçisini, parasını ve ustalarını kullandılar.

Bu sırada Mısır'da rüşvet, zulüm ve yolsuzluk almış yürümüştü. Herkes korku içinde, her gün başına bir felaket gelmesi düşüncesindeydi. O sırada hele Türk olarak Mısır'da bulunmak cehennemde bulunmak gibiydi. Ordu için vergi toplama işlerinde önemli yol-

suzluklar oluyordu. Bunu İngiliz subayları ile mütahhitler yapıyorlardı. Müteahhitler çoğunlukla Suriyeli Hıristiyanlar, Ermeniler ve Rumlar'dı. Bu işlerde yüzde elli, altmış oranında para çalınıyordu. Bazen bir şeyi İngilizler iki, üç defa satıyor ve iki, üç kişiden para alıyorlardı. Bu sırada Şamlılar, Rumlar ve Ermeniler önemli paralar kazanmışlardır. Bu yolsuzluklara dair ufak bir-iki örnek vereyim:

Divan-ı Harp'te görevli bir İngiliz subayı yanına casuslardan, özellikle Türk cususlardan adamlar toplayıp parası olanları bunların aracılığıyla öğreniyor, yine bunlar aracılığıyla bu zengin kişileri jurnal ettiriyor, sonra getirtip dayak atıyor, para alıp bırakıyordu. Bu adamın yaptığı zulümler, topladığı servet orada dillere destan oldu. İngiliz subayından önce bir Hintli subay da casuslarıyla halkı döverek, hapsederek servet toplamıştı. Siyasi suçlardan dolayı hapsedilen adamlara mahsus bir hapishane müdürü bir İngiliz albayının mahkumların ayda 3 liradan ibaret olan yiyeceklerinden bile çalarak servet topladığı söyleniyordu.

Böyle şeyler o kadar çoktur ki saymakla bitmez. Adeta yolsuzluk yapmayan İngiliz subayı yoktu. Bizim Suriyeliler, Ermeni ve Rumlar, aynı zamanda Yahudiler İngiliz ordusuna tercüman diye yazılmış, casusluk ve bizim ordudan ele geçirilen evrakın incelenmesi gibi işlerde, Türkiye aleyhine herşeyde kullanılıyorlardı. Bunlardan birisine üç ay maaşından fazla olarak iki lira verilmiş, bir gün bu tercümana bir İngiliz yüzbaşısı gelip, «Ben sana üç ayda 6 lira kazandırdım. Sen bana bir lira bahşiş vermez misin?» demiş, o da vermiştir. Bunu o tercümanın ağzından işittim. İngiliz subay ve askerleri bahşiş kelimesini öğrenmişlerdi. Bahşiş diye açıkça isterlerdi. Bir de «Souvenir» (Hatıra) derler ve her bulduklarını alırlardı. Bu kelime ile bütün esir ve subaylarımızı da soymuşlardır.

Sanatkar Ermeniler harıl harıl çalışıp İngilizler'e eyer, bomba gibi şeyler hazırlıyordu.

İngiliz askerleri sokaklarda dilenir gibi zorla para toplarlardı. Kime rastgelseler askerce bir temannah edip İngilizce, «Bir kuruş!» der ve ellerini uzatırlardı. Vermezsen döverlerdi. Dükkanlara da girer, para isterlerdi. Verilmezse birşey kırarlardı. Bir gün bir Türk eczahanesine giren bir İngiliz askeri bir kuruş istemiş, eczacı vermemiş, İngiliz orada eline geçirdiği elbise fırçasını karşısındaki büyük kristal aynaya atıp kırarak defolup gitmiştir. Bunlar böyle şeyleri bol bol yapıyorlardı. Suçüstü halinde bile görülseler Mısır polisi bunlara el sürmek yetkisine sahip değildi. Eğer sokakta bir İngiliz askerine bir kuruş istediği zaman çantanızı, kesenizi çıkarırsanız elinizden kapıp kaçardı. Bu sebeple hepimiz evden çıkarken ayrı bir cebimize dört beş tane birer kuruşluk korduk, para istendikçe dilenci askere, çıkarıp, bir kuruş verirdik. Bunlar kuruşu alır almaz hemen en yakın meyhaneye dalıp içerlerdi. Körkütük sarhoş olurlardı. Gelene geçene takılır, tecavüz ve hakaret eder, feslerini yere atıp çiğnerlerdi. Yahut bir yerde sızıp yıkılır, kalırlardı. Çoğunlukla sokaklarda sızmış askerlere rastgelinirdi. Nihayet İngiliz hükümeti askere içkiyi yasak etmiştir. Doğrusu İngiliz askerinin karnı tok idi, fakat buna rağmen zorla para alıyorlardı. Galiba bu dilencilik viski bulabilmek içindi!

Bir defa İngiliz askeri Özbekiye'de umumhanelere (genelevlere) gitmişler, çıkarken para vermemişler, kadınlarla aralarında kavga çıkmış, bir iki kadını pencereden sokağa atıp öldürmüşler, gelen İngiliz polisine teslim olmamışlar, İngiliz askeri getirilmiş, ancak gelen asker bunların üzerine silah atmamış, nihayet İngilizler Mısır askeri getirmeye mecbur olmuşlar, çarpışma başlamış, içerideki asi askerler umumhaneyi ateşe vermişlerdi. Bu olayda civardaki birçok ev yandı. Olay sırasında görmek için oraya gittimse de nöbetçiler yanaştırmadılar. Daha sonra gidip yanan evleri gördüm.

Bir defa bu asker Kahire'de ne kadar mücevher satan dükkan varsa bir gece bu dükkanları basıp kırdılar. Bütün mücevherleri yağmaladılar. Yağma edilmiş dükkanlardan üçünü gidip bizzat gördüm. Tamtakır olmuşlardı.

Bu askerin kapıları çalıp, açılınca içeriye daldıkları ve içeride her adi hareketi yaptıkları da pek çoktur. Her gün sokakta ve hatta evlerde bunların saldırısına uğrayacağız diye ödümüz kopardı. İşte böyle kötü şeyler bol bol olmuştur. İngiliz askerinin dilendiğini, cinayet işlediğini, yangın çıkardığını, dükkan soyduğunu bizzat görmüşümdür.

Bir de Mısır'da şunu gördüm ki, Avusturalyalı ve Yeni Zelandalı askerler İngilizler'i sevmiyorlar, hele İrlandalılar hiç sevmiyorlardı. Taburlarda bile onlarla pek konuşmuyorlardı. Ellerinden geldiği kadar İngilizler'in aksine hareket ediyorlardı. Mesela hapishanede Türkler'e İngiliz subayları fena, İrlandalılar iyi muamele ediyorlardı. İskoçlar da İngilizler'i sevmiyorlar, divan-ı harp'teki duruşmam sırasında tanıdığım bir İngiliz subayına bir gün sokakta rast geldim. Beni bir birahaneye davet etti. Konuşuyorduk. Konuşma sırasında «Siz İngilizler'i diye hitap etmiştim. Subay kendisine hakaret etmişim gibi bir tavır aldı, suratı asıldı. Ne yaptığımı anlamayarak korktum. Derhal bana, «Ben İngiliz değilim!» dedi. Hayret içinde kalıp, «Nesiniz?» diye sordum. «İskoç'um!» cevabını verdi.

Mısır'da bu sırada Suriye'li Müslüman ve Hıristiyan bizim uyruktan Yahudi, Rum ve Ermeni'nin halleri pek dikkate değerdir. Bunlar burada yüzlerinden maskeleri atmışlardı. Bütün varlıklarıyla İngilizler'e hizmet ediyor Türkiye aleyhine çalışıyor, Türkler aleyhine ağız dolusu küfür savuruyorlardı. Suriyeliler İngilizler'in önemli aletleridirler. Bunlardan komiteler vardı. Masraflarını İngilizler temin ediyorlardı. Bu komiteler Suriye'deki ordumuz hakkında casusluk yapıyorlardı. Hele Yahudiler, Yafa'daki Yahudi kurumları vasıtasıyla bu işi güzelce görürlerdi. Bugün Suriyeli komiteler Fransız aleyhinde İngiliz adına çalışırlar.

Gazze cephesindeki ordumuz subaylarından dört kişi muhtelif zamanlarda kaçıp İngilizler'e gelmişler, ordu hakkında bildikleri sırları İngilizler'e söylemişlerdir. İngilizler bunlara bol maaşlar, hele birine büyük bir görev de vermişlerdir. Bunlardan ikisinin önemli askerî sırlar verdiğini, bu sırların İngilizler'in işlerine pek yaradığı rivayet edildi. Bunların biri Arap, ikisi Arnavut idi. Milliyet konusunda bu da Türklere derstir. Bunlardan birinin sonra genelev işlettiği de söylendi.

Araplar'dan bizim askerî ve sivil okullardan yetişmiş, hatta büyük makamlara çıkmış birtakım insanlar burada toplanmışlar, Türkiye'nin

çökmesini, Arap'ın bağımsızlığını, emel edinmiş çalışıyor, bir kısmı İngilizler'e, bir kısmı Fransızlar'a hizmet ediyorlardı. İngilizler bunlara Arap bağımsızlığını vaad ederek ağızlarına bir parmak bal çalmışlardı. Türkler aleyhine ağız dolusu küfürler ediyorlardı.

İnsan o zaman orada onların ne kadar değersiz olduğunu açıkça görüyor, anlıyordu. Gerçekten o sırada Mısır'da bulunmak bir Türk için en büyük felaketti. Fakat aynı zamanda da en büyük dersti. Bunların sözlerine, yaptıklarına dayanmak da güç bir işti. İnsanını bunları görüp de koyu bir milliyetçi, dehşetli bir Türkçü, sönmez bir kin ile Arap düşmanı olmaması mümkün değildir. Beni Türkçülüğe şiddetle sevkeden sebeplerin en önemlisi bu derstir.

Mısırlıların İngilizler'e karşı hoşnutsuzluğu müşhişti. Fakat bir şey yapamıyorlardı. Nihayet Melik Hüseyin Kamil'e İskenderiye'de bir pencereden bomba attılar. Bomba Sultan'ın arabasının atının üstüne gelip oradan yere düştü, ehemmiyetsiz bir surette patladı. Mısır gençlerinden böyle işler yapmak için bir komite oluşturmuştu. Henüz acemiydiler. Bombayı iyi yapamamışlardı. Hüseyin Kamil Paşa kurtuldu.

Bundan sonra Hüseyin Kamil Paşa pek sık sokağa çıkmadı. Nihayet uzun süredir yakalandığı verem hastalığı arttı. Kendisine morfin şırıngaları yapıyorlardı. Verem ve morfin ile nihayet öldü (1917).

Yerine kardeşi Fuad Paşa İngilizler tarafından «Sultan I. Fuad» unvanıyla geçirildi.

3 yıl saltanat sürmüştür.

Hüseyin Kamil Paşa'nın şahsen iyi bir adam olduğu, hatta Mısır'daki bu değişikliğe razı olmadığı söylenmiştir. Oğlu Prens Kamil için de halktan daima iyi sözler işittim. Kızı Prenses Kadriye Hanım Türk yazarlarındandır. Güzel yazıları ve birtakım Türkçe eserleri vardır.

SULTAN FUAD

İsmail Paşa'nın oğlu olan bu kişi 9 Ekim 1917'de tahta geçti. Oğlu Faruk'u kendisine velihat yaptı.

Artık Merkezi Hükümetler düşüyordu. İngilizler Gazze cephemizi bozup Kudüs'ü ele geçirdiler. Kudüs'ün Müslümanlar'dan kurtulduğunu kiliselerde ve resmi törenlerle kutladılar. Böyle bir şeyi biz yapsaydık İngilizler ve Avrupalılar bizim için tutucu diye bar bar bağırırlardı. Fakat bu işi yanyana savaştığımız dostumuz Avusturyalılar da yapmıştır.

Nihayet savaş bitti. «Versay»da barış konferansı toplandı. Mısır Vilson'un 14 maddesini gördü. İngilizler'in himayesinin geçici olduğu hakkında vaatleri de vardı. Bütün Mısır artık bağımsız olduğunu sanıp herkes meydanlara, sokaklara döküldü. Şenlikler, eğlenceler düzenlediler. Baştan aşağı sevindiler. Bu heyecan ve sevinç eşsiz bir şeydi. Adeta ani biçimde ve kendi kendine olmuştu.

Mısır aydınları savaşın esir milletleri kurtarmak için olduğunu, artık kurtulduklarını söylüyorlardı. Tam bağımsızlık kazandık diyorlardı. Bu sözleri Fellah'ın, en aydınların bile ağzından işitiyor, henüz dünyadan habersiz bulunduklarını, bir memleket yönetecek seviyeyi asla bulamadıklarını görüyor, acıyordum.

Üç-dört gün süren, Mısırlılar'ın «Tezahürat» dedikleri bu gösteriler sırasında sokaklarda, meydanlarda dolaşıp gezdim. Halkla konuştum. Nihayet durumu anladım.

Bu sırada Mısırlılar deli olup azmışlardı. Halk sokaklara dolmuş, çılgın bir halde eğlenceye dalmıştı. Herkes en üst noktada bir sevinç halindeydi. Opera Meydanı o kadar dolmuştu ki, bizim iğne atsan yere düşmez deyimi tamamen geçerliydi. İçine karıştığım bu kalabalıkta bin zorlukla dolaşabiliyordum. Ellerde bayraklar vardı. Bu bayraklar Türk ve Mısır bayrağı idi. Ötede beride nutuklar söyleniyordu. Bazı bayraklar üzerinde «Tam Bağımsızlık» yazılıydı. Fellah kadınları veya adi fahişeler «karo» denilen uzun arabalara binmiş, çalgı çalarak, araba üstünde göbek atarak türkü söyleyerek dolaşıyorlardı.

Gezdiğim yerlerde halka bunun ne olduğunu soruyor, onlardan «Bağımsızlığımızı kazandık, İngiliz'i kovduk!» cevabını alıyordum. Tanıdığım birkaç Mısır aydınına rast geldim. Bunlar Hizb-i Vatani'ye mensuptular. Onlara da sordum. Onlar da, «Bağımsızlık aldık. Onun şerefine şenlik yapıyoruz» dediler. Henüz bir şey almadıklarını ve kazanmadıklarını söyledim. Bana, «Hem de tam bağımsızlık» cevbanını verdiler. Benim «Bağımsızlık ve hürriyet böyle düğünle alınmaz, mutlaka kan ile alınır» dememe onlar, «Aldık, bitti» karşılığını verdiler. Zavallılar İngilizler halen Mısır'da, tepelerindeydi, onlar ne havada geziyorlardı?!..

Kıbtiler, papasları, kilise heyetleri ile beraber Ezher Camii'ne giderek oradaki din adamları ile kucaklaşıp öpüştüler, birbirlerine «din şahsi münasebet olup aralarındaki münasebete zarar veremeyeceğini, Müslüman ve Hıristiyan kardeş ve memleketin gerçek sahibi olduklarını» söylediler. Sonra Ezher mensupları da Kıbti kilisesine gidip öpüştüler ve aynı şeyleri tekrarladılar. Kırmızı zemin üzerine beyaz ay-yıldız ve bezin serbest ucuna yine beyazdan bir haç olan bayraklar yapıp bu bayrakları Müslüman da, Hıristiyan da taşıdı. İnsan bunu görünce derhal kendinde tesirini hissediyordu. Yüzyıllardan beri Müslümanlar tarafından aşağılanmış, kendileri de vatanları aleyhine yabancı Hıristiyanlar'a alet olan Kıbtiler artık Müslümanlar'la elele vermişti. İki taraf da memleketin hakiki evladı ve sahibi, gayeleri bir kardeşler olduklarını idrak etmişler demekti. Bu da Mısır tarihinde gösteriler sırasında önemli bir olay ve önemli bir yenilik idi.

Bu gösteriler sırasında yeniden uyanmaya, kendini göstermeye başlamış olan Hizb-i Vatani derhal karşısında başka bir parti buldu ve sönmeye başladı. Halk Hizb-i Vatani aleyhine döndü. Onunu zaten üyeleri pek az kalmıştı. Canlanmaya gayret ediyordu. Halk ise bu üyeler aleyhine fena şeyler söylüyordu. Yeni hizibin önünde dikiş tutturamayıp bitti. Bu olay Hizb-i Vatani'nin cenaze töreni gibi de olmuştur.

Fransız-Alman ateşkes anlaşmasının yapılmasından (11 Kasım 1918) birkaç gün sonra Meclis-i Teşrii'nin (Yasama Meclisi'nin) ikinci reisi Said Zağlul Paşa bu meclis üyelerinden oluşan bir heyetle İngiltere Fevkalade Komiseri Sör Vingat'a gidip, «Mısır'ın şerefli bir tarihe ve evvelce tam bir bağımsızlığa sahip, sınırları belirli, milleti tek vücut, dili bir servet niteliğinde olup hürriyete layık olduğunu» söyledi. Meclis-i Teşrii 18 Ekim 1904'den beri İngilizler tarafından kapatılmıştı. İngiliz

Komiseri bu sözlere kulak vermedi. Bunun üzerine Said Zağlul Avrupa'daki «Meclis-i Ali»ye Mısır'ın arzusunu anlatmak için bir cemiyet (Vefd) heyeti, elçilik heyeti kurdu. Halktan binlerce üye ile kendisine bu konuda yetki verildi. Mısır'ın haklarını savunmak için Avrupa'ya gitmek istedi. Fakat İngilizler bu heyetin Avrupa'ya gitmesine müsaade etmediler. Bu sırada kabine reisi Rüşdi Paşa idi. Mısır Hükümeti de bu konu için ayrıca onu göndermek istiyordu. Rüşdi Paşa'nın istekleri Said Zağlul'unkine oranla pek hafifti. Ona da müsaade etmediler. Rüşdi Paşa istifa etti (12 Aralık 1918). Bunun üzerine Mısır uzun süre kabinesiz kaldı. Kabine kurmayı kimse kabul etmedi.

Vefd heyeti (elçilik heyeti) Konferans'a 2 Ocak 1919'da bir muhtıra gönderdi. Bu muhtırada, «Millet tarafından Konferans'a hürriyetimizi sağlamak için gelmemiz men edildi» deniyordu. Bunun üzerine İngiliz generali Vatson bu heyetten en başlıcaları olan Said Zağlul, İsmail Sıdki, Muhammed Mahmud ve Hamid'i tutuklatıp Malta'ya gönderdi. (8 Mart 1919).

Bu darbe yeni bir şekilde gösterilere sebep oldu. Bu gösterilere okullular başladılar. Sonra Fellah, şehirli, bedevi, aydın herkes iştirak etti. Kahire'de tramvaylar devrildi. Hücumlar oldu. Bu durum bütün Mısır'a yayıldı. Tren hatları, istasyon binaları tahrip edildi. Telgraf telleri kesildi, trenler yoldan çıkarıldı, soyuldu. Minya'da hükümeti kovup bir Hükümet-i Muvakkate (Geçici Hükümet) kuran bir komite işleri eline aldı. Müslüman, Kıbti Hilal ve Haç'tan oluşan bayraklarla dolaştılar. Markos Sergiyus adında bir Kıbti papası yanına Ezher öğrencilerinden bir grup alıp sokak sokak dolaşarak halkı bağımsızlık almaya davet etti. Taşralarda ele geçirilen İngiliz asker ve subayları kesildi. Bunlardan birkaçının cenazesi trene atılıp sahibi meçhul bir armağan gibi Kahire'ye gönderildi.

Asıl iş Ezher Camii tarafında gösteri yapan bir halk kitlesinin içinde bir Ermeni'nin rovelver ile bir Mısırlı'yı vurmasıyla patlak vermiştir. Ermeni, göstericilerin içine karışmış ve sebepsiz Mısırlı'yı öldürmüştür. Diğerleri de Ermeni'nin üzerine üşüşmüşler, herifi öldürmüşlerdir. Bunun Ermeni olduğu anlaşılıp bu haber her tarafa yayılınca halk Ermeniler aleyhine kükremiş, Ermeniler'e müthiş bir hücum başlamıştır. Çoğunlukla ayaktakımından bir sürü insan gözleri dönmüş öteye beriye koşuyor, Ermeni arıyor, yakaladığı Ermeni'yi öldürüyordu. Ermeni evlerine hücum ediyor, eve giriyor, içeride bulduğu Ermeniler'i ya orada öldürüyor veya pencereden canlı canlı aşağı atıyordu. Yine takım takım Ermeni dükkan ve mağazalarına hücum edip kapı ve camlarını kırıyor, sahiplerini öldürüyor, eşyları yağmalıyordu. Bu sırada Şar-ı Abdülaziz'de komşum olan doktor Şerafeddin Bey'in muayenehanesine gitmiştim. Ben orada iken elinde iki şişe ile giden bir Ermeni'yi ayakları çıplak kundura boyacısı birkaç çocuk yakaladılar. Şişeleri elinden alıp kafasında parçaladılar. Adam kanlar içinde yere yıkıldı. Bununla da öfkelerini alamamışlardı. Yine ellerine geçen her şeyle Ermeni'ye vuruyorlardı. Nihayet savuşup gittiler. Yaralı Ermeni yerde serili kaldı. Bunu balkondan gördük.

Bu sırada sokağa çıkmak tehlikeliydi. Biri «Ermenli» (Ermenidir) de-

yiverse derhal adamın üzerine üşüşüp öldürüyorlardı. Düşmanlıkla «Ermenidir» diyerek yerlilerden bile öldürülen oldu. Bu sırada bir-iki Türk casuslarından da öldürdüler.

Birkaç gün anarşi ve hükümetsizlik devam etti. Halk istediğini yaptı. İngilizler hiç meydana gözükmediler. Sanki Mısır'da tek İngiliz yoktu. İnsan onların ortadan çekilmiş olmalarına hayret ediyor, manasını anlayamıyordu.

Nihayet İngiliz askerleri meydana çıktılar. Meydanlara, sokak başlarına «Levis» makinalı tüfeklerini kurdular. Tüfekli İngiliz askerleri otomobillerle dolaşmaya başladılar. Toplu buldukları halkın üzerine ateş açtılar. Birçok insanı devirdiler. Utbetül-Hadra'da bir direğe yapıştırılmış bir ilanı okumak için beş-altı kişi direğin önünde durmuştu. Orada bulunan İngiliz müfrezesenini gayet genç bir subayı bunlara yanaşıp tabancasını üzerlerine boşalttı, köpek öldürür gibi ikisini devirdi. Diğerleri kaçtı.

İngilizler bütün Ermeniler'i toplayıp asker muhafazası altında Kahire'den elektrikli tarmvayla 20 dakika kadar mesafede olan Helyopolis'e götürdüler. Bir kamp kurdular.

Bu işler olduktan sonra İngilizler Mısırlılar'ın tutuculuk dürtüsüyle Hıristiyanları kestiklerini, Avrupalılar'ın hayatları tehlikede olduğunu ilan ettiler. Helyopolis Ermeni Kampı'nın resimlerini aldılar, bunları Paris'te Konferans'a verdiler ve «Mısır'da tutucu olup Hıristiyanlar'ın ve Avrupalılar'ın kesildiğini, bunların hayat ve mallarının muhafazası için İngiltere'nin Mısır'da kalması gerekli olduğunu» söylediler.

Bununla İngilizler'in olay sırasındaki sükutlarının sebebi anlaşıldı. Daha da önemli birşey keşfedildi. O da Ezher cihetinde Mısırlı'yı öldüren ve bu kanlı olaya sebep olan Ermeni'nin üzerinde İngiliz askerine mahsus beylik tabanca bulunmasıdır. Bunun üzerine halk tarafından o gösteride orada yakalanan birkaç Ermeni ve Rum'un da üzeri aranmış, onlarda da aynı tabanca bulunmuştur. Halkın baskısı üzerine bunlardan biri tabancaların Mısır subayına bir İngiliz albayı tarafından kendilerine verildiği, aynı zamanda para da verilip kanlı bir olay çıkartmaları tenbih edildiği itiraf edilmiştir.

İşte bunlar güzelce ispat eder ki, İngilizler Mısır'da kalmaya hak kazanmak için bu olayı bizzat düzenlemişler ve çok kanlı bir olay çıkması için de uzun süre ortadan çekilip kargaşalığı men etmemişlerdir.

Zavallı Ermeniler yine alet edilmişler, İngiliz siyasî hırsı için yine kanlar akıtılmıştır. Hem Mısır'da da fena ad ve düşmanlık kazanmışlardır. Bu talihten kurtulamayan, tarihleri böyle olaylar ile baştanbaşa dolu olan bu milleti bu olayda da laboratuvar hayvanı durumunda görüyoruz. Tavşan, kobay gibi laboratuvar hayvanları nasıl insanların sağlığı uğrunda tecrübe için kullanılır, türlü eza ile öldürülürse, Ermeniler de İngiliz menfaat ve keyfi yolunda öyle feda edilir. Nasıl o hayvanların feci bir surette katli henüz insanlık tarafından leke sayılmazsa, Ermeni'nin sürü sürü ve feci bir surette öldürtülmesi de fena bir şey sayılmamıştır.

Bu tarz, İngiliz tarzıdır. Nitekim Mısır'ı işgal için de böyle yapmışlardır. Bu usulü bir memlekette egemenlikleri için uygularlar.

Eskiden ve Dünya Savaşı zamanında da Mısırlılar, hele asker ve memurları İngilizler'den o kadar korkar ve onlara o kadar saygılı davranırlardı ki, İngilizler'in önünde put gibi durur, hatta başlarını kaldırıp yüzlerine bile bakmaya cesaret edemezlerdi. Şimdi ise onlara sert sert ve kin dolu nazarlarla bakıyorlardı. «Ya ibnül-Kelb-i İngilizi!» (Köpekoğlu İngiliz!) diye bağırıyorlardı. Halkta İngilizler'e karşı isyan noktasına gelmiş, açığa vurmuş esaslı bir nefret vardı.

Kahire halkı İngilizler'in öldürdükleri Mısırlılar'a muhteşem cenaze törenleri yaptı. İngilizler bunlara ve tabutlar üzerine de ateş ettiler. Bunlardan da epeyce öldürdüler. Cenaze törenine katılanların ellerinde bayraklar vardı. Bu bayrakların bazısı Türk bayrağıydı. İngilizler'in en çok ateş ettikleri Türk bayrağını taşıyanlardı. Bir ateş sırasında cenaze alayından bir öğrenci göğsünü mitralyöz ateşine karşı açmış, «Vurun!» diye bağırmıştır. Şimdiye kadar genel olarak kansız, miskin zannedilen Mısırlılar bu olaylarda böyle cesaretler, fedakarlıklar göstermişler, cidden takdire layık olmuşlardır. Demek ki Mısır gençliği ruh, kan ve ateş ile yetişiyordu.

Said Zağlul'ün karısı ve daha birtakım kadınlar bir meydanda toplanıp miting yaparak Zağlul ve arkadaşlarının hepsini protesto ettiler. Bir manga İngiliz askeri gelip bunları kuşattı. Saatlerce kadınları güneş ve süngü altında tuttu. Sonra bıraktı.

Mısır'da epeyce İngiliz askeri vardı. Buna kanaat etmeyip Sudan'dan da Zenci asker getirdiler. İngilizler'in bu Zenci askerlere güvenleri vardır. Ordularını iki kola ayırıp birer general komutası altında birini Said'e, diğerini Delta'ya doğru sevkettiler ve Mısır'ı taradılar.

İsyan Kahire'den taşra şehirlerine yayılmış, her taraf kan ve ateş içindeydi. Her yerde ele geçirilen İngilizler doğranıyordu. Şimdi intikam sırası İngilizler'indi. İsyan olan yerlerde halkı kırıp geçirdiler. Demiryollarını bozulduğu yerler civarındaki köyleri bu işte ilgileri olsun olmasın kuşatıp eşyalarını bile taşımaya zaman vermeden köyden dışarı çıkmalarını söylediler ve petrol döküp köyü yaktılar. Köylülerin üzerlerinde buldukları paraları, kıymetli eşyayı aldılar. Bu sırada İngiliz askerlerinin kadınların parmaklarını kırarcasına, kulaklarını yırtarcasına yüzük ve küpelerini yağmaladıkları da olmuştur.

Bir taraftan da uçaklar köyleri bombaladılar. Feyyumda önemli bir isyan çıkmış, İngiliz müfrezesi tepelenmişti. Onları da çok acımasızca doğradılar.

İngilizler bu ihtilali her tarafta merhametsizce bastırmışlardır. İngilizler'in yaptıkları facialar hakkında Mısırlılar Arapça ve Fransızca broşürler yayınladılar. Döve döve öldürülen vücutları yaralanan Mısırlılar'ın fotoğraflarını aldılar. Bunlardan epeyce toplamıştım. Olayları gördüm ve inceledim. Ayrıca günü gününe not ettim. O zaman İngilizlerden çekinerek yazamadım. Sonra İstanbul'a gelirken de cesaret edip getiremedim. Bu belgelerin kaybolmasına acıyorum.

İşte bu suretle Mısır'da ihtilal bastırıldı.

Gösteri yaparak, kandökmeden ve fedakarlık göstermeden bağımsızlıklarını aldıklarını zannetmiş olan Mısırlılar şimdi bu ateş ve demir masajından sonra ayılmışlar, bağımsızlık ve ihtilalin ne demek ol-

duğunu anlamışlardı. Artık bağımsızlığa kan besmelesini çekmiş, o sahaya girmişlerdi. Artık böyle bayrak, nutuk ve düğünle bağımsızlık alınamayacağını acı bir dersle öğrenmişlerdi. Şimdi silah sağlamanın çarelerini düşünüyorlar, teşkilatlı, hazırlıklı bir ayaklanma yapmak yollarını arıyorlardı. Mısır'ın hürriyet davası böyle açıkken bundan sonra gizli yollara dökülmüştür. Şimdi için için yol almaktadır.

Diyebiliriz ki, Mısır'ın bağımsızlık istemesine, bu suretle birçok kanlar dökülmesine sebep Vilson'un 14 maddesi ve bu kan ve canların sorumlusu Vilson'dur. Vilson bu maddelerini söylemeseydi belki de Mısır böyle bir işe teşebbüs etmezdi. Amerika o İngilizler'in önce pohpollayıp da sonra onların sersem dedikleri Vilsonlar'ı ile insanlığa fenalık etmişlerdir. Çünkü bu yalnız Mısır'da değil, başka yerlerde de olmuştur. Herkes Vilson'un maddeleri ile hürriyete kavuştuklarını zannediyormş.

Mustafa Kamil'den ve Ferid'den beri Mısır milliyetçiliği kendisine bir baş arıyordu. Bu olaylarda Said Zağlul başolmuştur.

Loid Corc Suriye fatihi, Suriye'yi elimizden alan general Allenbi'yi Mısır'a Fevkalade Komiser olarak gönderdi. Bu sırada bütün Mısırlı memurlar terk-i işgal etmişlerdi. Bu günlerce sürdü.

Allenbi yumuşak davranmak gereğini hissedip 7 Nisan 1919'da Zağlul ile arkadaşlarını serbest bıraktı. Bunlara pasaport da verdi. Heyet Paris'e gitti. Zağlul ve arkadaşları Vilson'a müracaat ettiler. Vilson hem bunların isteklerini reddetti, hem İngilizler'in Mısır üzerindeki himayesini uygun buldu. Davalarını açıklamak için Konferans'a kabul edilmelerini istediler, o da olmadı. savaşta İngilizler için bu kadar can ve mal feda eden Mısırlılar hiç olmazsa «dominyon»lar (sömürgeler) gibi Meclis'e de kabul edilmediler. Şimdiye kadar saflık içinde olan Mısır Heyeti ve Mısır, iş nedir, Avrupalılar'ın yüzlerindeki insaniyet maskesi ne cins maldır anladılar. Hey gidi Vilson! Ne demiş, ne işliyordu! Dönüvermişti..

9 Nisan'da Rüşdi Paşa kabineyi kurdu. Fakat İngilizler'le en ılımlı istekler de bile uyuşulamayacağını görünce 22 Nisan günü istifa etti.

Bu sırada soruşturma yapmak üzere İngiltere sömürgeler Nezareti tarafından Lord Milner Mısır'a gönderildi. Bu lordun görevi nasıl bir hükümetin Mısır'da başarılı olacağını, himaye altında yabancıların çıkarlarının temini tarzını bulmaktı. Gerçekte ise Lord'un asıl memurları halk ile temasa gelip Zağlul ve taraflarının Mısır'ı temsil etmediklerini Avrupa'ya göstermekti.

Korumanın kalkmayacağını öğrenen Mısırlılar Milner ile temasa gelmeyi reddettiler. Bu sırada Reis-i Vükela (başbakan) olan Said Paşa da Milner'i poretsto edip istifa etti. 2 Kasım 1919'da İskenderiye'de yine isyan çıktı. Halk sokaklara siperler yaptı. İngiliz askerleri yine mitralyözle işi bitirdiler.

Milner Komisyonu 7 Aralık 1919'da gelmiş, hiçbir şey yapamadan Mart 1920'de dönmüştür. Milner Vafed, Hizb-i Vatani, Mehmed Ali Ailesi, Ezher uleması, Kıbti ileri gelenleri, müfti, baro, kısacası herhangi bir sınıf, heyet ve şahıs ile temasa gelmek istemişse de başarılı olamamıştır.

Bunun üzerine Milner bir rapor verdi. Bu raporda himayenin

kaldırılıp tam bir bağımsızlık verilmesini, aynı zamanda Kanal civarında bir İngiliz kuvveti, Kahire'de de dış ilişkileri, maliye ve adliyeyi kontrol için bir fevkalade komiser bırakılmasını, savaş durumunda Mısır arazisinden istifade edilmesini bildiriyordu.

Rapordaki esaslar üzerine İngilizler Mısırlılar'la ilişkilere girmeye teşebbüs edip Said Zağlul'a müracaat ettiler ve kendisini diğer birtakım kişilerle birlikte Londra'ya davet ettiler. 1920 yılı Ağustos sonunda Said Zağlul bu esaslar üzerine görüşmüş, bu esaslara yakın bazı vaadler alıp bunları aray-ı umumiyeye (umumun görüşlerine) sunmak üzere Mısır'a dönmüştür.

Bu anlaşmayı Rüşdi ve Servet Paşalar ile beraber ılımlılar kabul ettiler, aşırılar yani Said Zağlul partisi reddetti. Bu suretle Mısır ikiye bölündü. Mısır uzun süre kabinesiz kaldı. Nihayet ılımlılardan ve halis bir Türk aileden olup şimdiki Mısır'ın en önemli kafalarından biri olan Adil Yeğen Paşa kabine kurmayı kabul etti (17 Mart 1921). Adli Yeğen Zağlul ile uyuşamadı. Bu iki kişinin arasında rekabet vardı. Zağlul belki de onu Türk olduğundan çekemiyordu. Zağlul Türk düşmanıdır. Adli Yeğen Mutediller'den bir heyetin başında, fakat halkın yuhaları arasında, Milner esası üzerinde görüşmek için Londra'ya gitti (Temmuz 1921).

Adli Yeğen Londra'da birşey yapamadı. Mısır'a dönüp istifa etti. Yerine hiçkimse kabine teşkili vazifesini kabul etmedi. Mısır yine kabinesiz kaldı.

Adli Yeğen'in başarısızlığı Ilımlılar'a da İngilizlerin samim olmadıkları, oyalama ve aldatma siyaseti güttükleri fikrini verdi. Bu da Aşırılar ile ılımlıları birleştirdi. Zağlul tekrar genel reis oldu. Ve bütün eski saygınlığını ve etkinliğini yeniden kazandı.

Allenbi 22 Aralık 1921'de bir bildiri yayınlayıp genel toplantıları yasakladı. Zağlul'e de Kahire'den bir köye çekilmesi, bundan böyle siyasete karışmaması emrini verdi. Milli reis bu emre itaat etmediğinden 23 Kasım'da tutuklandı. Port Said'e götürülüp oradan Seylan adasına sürüldü. Kendisiyle beraber daha birtakım milliyetçiler de sürüldü. Bunların arasında Fransızca yayınları ile tanınan Kıbti Vasıf Batras Gali de vardı.

Bu olay üzerine Kahire, İskenderiye, Süveyş, İsmailiye, Tanta, Tırte, Küfrüzzeyyat, Feyyum'da isyan çıktı. Allenbi şehirlerde mitralyözler, köylerde uçaklarla isyanı bastırdı.

Evet... isyan yine bastırıldı. Fakat tam tersine heyecan arttı. Bütün heyetler, Müslüman ve Kıbti bütün dini ve içtimai kuruluşlar Zağlul'un tutuklanmasını, İngiliz askerlerinin zulümlerini, sıkı yönetimin devamını protesto ettiler. Hindistan gibi «adem-i iştrak» (iştiraksizlik) silahına müracaata başlandı. İngiliz mallarına boykot yapıldı.

Bunun üzerine Lord Gürzon Allenbi'yi görüşmek için Londra'ya davet etti (22 Şubat 1922). Allenbi Mısır'a dönerek hiyameyinin kaldırıldığını, Mısır'ın bağımsızlığını ilan etti. Bu ilanda yalnız Süveyş yoluyla Hindistan ulaşımının güvenlik altında tutulması için Mısır'ın yabancı saldırısına karşı müdafaası, Mısır'da yabancıların himayesi ve Sudan meseleleri hakkında Mısır ile müzakere edileceği, İngiltere hükümeti

herhangi bir üçüncü hükümetin Mısır işine karışmasını dostluk dışı bir hareket sayılacağı bilirtiliyordu. Bunlar yapılmakla beraber açıkladığımız meseleler çözümlenineeye kadar Allenbi Mısır'da statükonun yani İngiliz Askerî diktatörlüğünün geçerli olduğunu da ilan etti (28 Şubat 1922). Ilımlılar bu açıklamayı samimi zannettiler. Bunlardan Servet Paşa kabine kurma görevini kabul etti (1 Mart 1922). Bu tarihe kadar kimse kabine kurma görevini kabul etmemişti. Bu tasdik üzerine Sultan Fuad bir bildiri yayınlayıp Mısır'ın bağımsız bir devlet olduğunu ilan etti.

İngiliz Mısır Komiseri Lord Allebi

İngilizler'in bildirisi 4 maddeyi içine almaktadır:

1- İngiltere'nin ulaşım hatlarının temini. Bunun için Süveyş Kanalı ile Mısır'ın stratejik noktalarının İngilizler'in elinde bulunması.

2- Mısır'daki azınlıkların İngiltere tarafından himayesi.

3- Avrupalılar'ın Mısır'daki çıkarlarının İngiltere tarafından himayesi.

4- Sudan meselesinin görüşmeler yapılarak çözümlenmesi.

İngiltere birinci madde ile yine Mısır'ı işgal altında tutuyor, ikinci ve üçüncü maddelerle Mısır'ın yasama ve yönetim işlerine müdahale ediyor, son madde ile de Sudan'ı Mısır'a vermiyordu.

Aşırılılar bunlara inanmamışlardı. Bunu da yeni bir aldatmaca sayıyorlardı. Cami-i Ezher, Kıbti ruhban heyeti, baro, sülale prensleri fiili bağımsızlık, basın hürriyeti, İngiliz askerlerinin Mısır'dan gitmesi, sürgünlerin getirilmesi istekleriyle Allenbi'ye cevap verdiler. Sultan Fuad Kale'de Mehmed Ali Camii'nde Cuma namazında Abidin Sarayı'na dönerken halk kendisine «yuha» diye bağırdı. Fuad'ı kurtarmak için

halkın üzerine süvari ile hücum etmek gerekti. İngiltere'de bu bağımsızlık komedyasına karşı yapılan gösteri isyan şeklini aldı. Bu durum Tanta ve diğer şehirlerde de oldu. Yine mitralyözler işe giriştiler (21 Mart 1922).

Mısır şimdi ilan edilen bağımsızlığın gerçekten uygulanması için bir Meclis-i müessesan (kurucu meclis) toplanmasını istiyordu. Yedi kişiden oluşan ve Zağlul'un yerine geçen Vefed (Vafed) Heyeti bu konuda ısrar ediyordu. Vefed adeta yarı resmi bir Mebusan Meclisi durumundaydı. Servet Paşa kabinesi buna kulak vermeyip Rüşdi Paşa'nın başkanlığı altında 30 kişiden oluşan bir heyet kurarak, bu heyeti bir teşkilat-ı esasiye kanunu (anayasa) yapmakla görevlendirdi. Kral Fuad bunların görevlerini onayladı. Yani bu heyet İngiltere tarafından seçilmiş demekti. Heyet çalışıyordu. Fakat aylar geçiyor Allenbi'nin resmi vaadlerinden hiçbirinin fiilen yapıldığı görülmüyordu. Hem halk böyle bir heyet yerine bir Meclis-i Müessesan (Kurucu Meclis) istiyordu. Bu sırada Zağlul Seylan'da ağır bir surette hastalandı. Bunun üzerine Vefed üyelerinden Müslüman ve Kıbtiler arasındaki önemli kimselerden oluşan bir heyet toplandı. bu heyette meşhur avukatlardan Vasıf, Morkus Hanna, Feyyum Bedevileri reisi Hamade Paşa, Batras Gali vardı. Toplantıların sonunda 1922 Temmuz günlerinde bunlar bir bildiri yayınlayıp Zağlul'un serbest bırakılmasını, sıkıyönetimin kaldırılmasını talep ettiler. İngilizler bu heyetin üyelerini derhal tutuklatıp bir İngiliz divan-ı harbine verdiler. Bunların avukatlarına savunmalarını hazırlamak için 48 saatlik bir zaman bile vermediler. Bunun üzerine avukatlar Mısır bağımsız olduğundan Mısırlılar'ı bir İngiliz divan-ı harbinin yasal olarak yargılayamayacağını bildirdiler. İngilizler bu kadar haklı bir şeye de kulak vermedikleri gibi bu yedi üyeyi idama mahkum ettiler. Fakat idama cesaret edemeyip cezaları yedişer yıl hıdemat-ı şakka (taş kırmak, toprak kazmak gibi angarya işler) ile büyük miktarda para cezasına çevirdiler.

ADLİ YEĞEN PAŞA

Bunlar da Mısırlılar'ı korkutamıyordu. Diğer yedi kişi mahkumların yerine Vefed'e merkezi üye oldular.

Nihayet Said Zağlul iklimi zararsız olan Cebelüttarık'a gönderildi, bir süre sonra da Fransa'da oturmak üzere serbest bırakıldı. Daha sonra Mısır'a da dönmesine müsaade edildi. Döndü. Halk ve hatta Kral Fuad tarafından olağanüstü biçimde karşılandı.

Rüşdi Paşa Heyeti teşkilat-ı Esasiye Kanunu'nu (Anayasa'yı) yaptı. Yaptığı tam bir parlametarizmdir. Yani meclis yönetimidir. Bu kanuna göre Mebusan Meclisi üyeleriyle Senato üyelerinin beşte üçü çoğunluğun oylarıyla seçiliyor, Senato'nun beşte ikisi Kral tarafından atanıyordu. Ancak Sudan meselesi için bu heyetle İngilizler arasında ittifak mümkün olamadı. İngiltere Sudan'ın sömürge tarzında kendi tarafından yönetilmesini istiyordu.

MISIR ARMASI

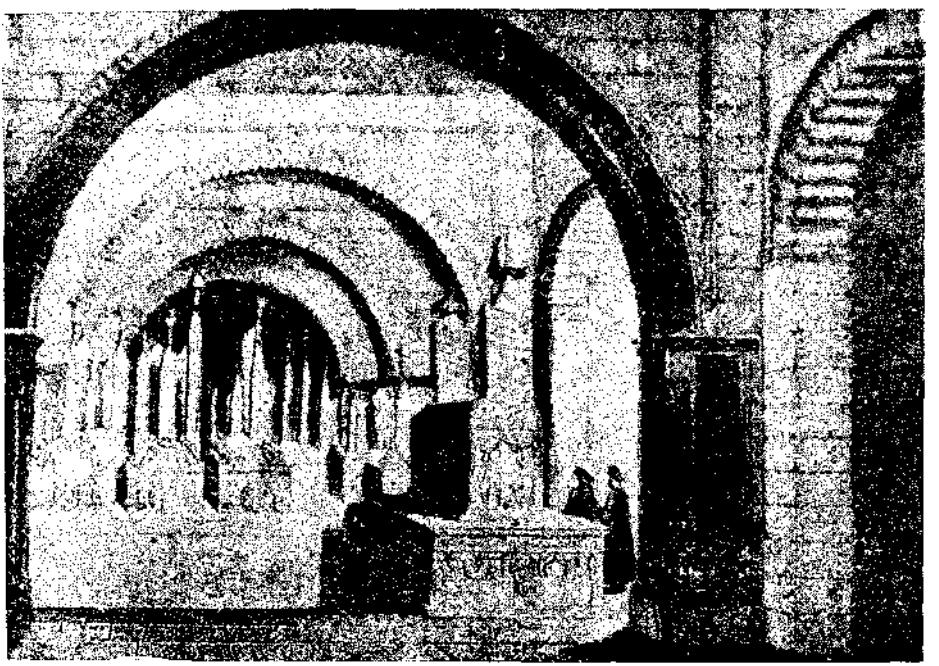
Sudan meselesi Mısır için pek hayati bir meseledir. Çünkü Sudan elinde olan İngilizler istedikleri zaman oradaki su bentleri araçla Mısır'ın sulama işlerine egemen olabilirlerdi. Hatta bu vasıta ile Nil boyunu bir çöl haline koymak mümkün oluyordu. Nihayet Sudan meselesini askıda bırakarak meşrutiyeti ilan ettiler.

İngilizler Sudan'ı, yani Mısır'ın yarı ülkesini kendilerine almak istiyor, Mısırlılar hâlâ buna şiddetli muhalefet ediyorlardı. Ocak 1924'de yapılan seçimde 211 üyeden 190'ını Zağlulcular kazandılar. Adli ve Servet'in partileri olan Hürriyetperverleri'i bu suretle büyük bir çoğunlukla ezdiler. Kral Fuad Zağlul'u kabineyi kurmakla görevlendirdi. Tam bağımsızlığını istiyordu.

Mısır ile İngilizler arasındaki gerginlik devam ediyordu. Sultan Fuad da tabii kendinden öncekiler gibi bir korkuluktan farksızdı. İngilizler'in dümen suyunda gitmekten başka bir şey yapamamaktaydı. Halk özellikle Zağlulcular, Fuad'ın şiddetle aleyhindeydirler. Sultan Fuad kendisine karşı suikast yapılacağı korkusuyla ihtiyatla yaşamaktaydı. Bir aralık Zağlulcular'a meyleder gibi olduysa da onların birşey yapamayacağını anlayıp yine İngilizler'e dönmüştür.

Mısır gençliğinin komitecileri durmuyorlardı. Bu sefer İngilizler'den birkaç subay ve memur öldürdüler. İngilizler'in aleti olan Ahrar Partisi'nden Hüsni Abdürrezak Paşa ile avukat İsmail Zühdi Bey'i de öldürdüler. Nihayet Mısır askerinin başkomutanı ve Sudan Genel Valisi İngiliz Sör Listeg Paşa'yı da öldürdüler ve bir otomobil ile kaçtılar. Uzun zaman katiller bulunamadı. 1921'den beri 15 kadar suç işleyen bu komitenin en önemli üyesi yedi kişi olup sonunda eskiden kendilerine arkadaşlık etmiş, sonra polis olan bir Mısırlı'nın hile ve oyunuyla yakalanmışlardır. Yakalananlardan birine sorgu yargıcı diğer arkadaşlarının cürmü itiraf ettiklerini söylemesi üzerine siniri zayıf olan bu genç bu sözleri doğru sanarak bütün olayı itiraf etmiştir. 1925 yılı içinde bunların duruşmaları yapıldı ve idam edildiler. Bu komitenin en önemli şahsiyeti hukuk doktoru Şefik Mansur Bey'di. Vaktiyle Batras Galinin öldürülmesinde de 1914'de Hüseyin Kamil'e yapılan suikastta da onun parmağı vardı.

Bunların arasında bir-iki İnayet kardeşler vardı ki, bunların diğer kardeşleri de Hüseyin Kamil'e atılan bomba olayından hapsedilip hapishanede ölmüştü. Bu komite üyelerinden bazıları da bu sırada yakalanıp cinayet mahkemesinde duruşmalarına (eserin yazıldığı tarihte) başlanmıştır.

İmam Şâfii Mezarlığında
MEHMED ALİ AİLESİ TÜRBESİ

GENEL İNCELEME

KAVALALILAR ZAMANINDA MISIR VE MISIR MİLLİYETÇİLİĞİ

Bu Türk Devleti 1841'de kurulmuştur. Bugüne kadar devam etmektedir. Yani şimdiye kadar 85 yıllık bir ömrü olmuştur. Eğer Mehmed Ali Paşa'nın irsi özelliklerini almadan önceki valiliği de hesaba katılırsa bu müddet takriben bir yüzyıldır.

Bu aileyi kuran kişi, yani sülalenin birincisi Mehmed Ali Paşa, günümüzde tahtta oturan sonuncusu I. Fuad'dır. Bu ailenin ilki deli olarak ölmüştür. Bu aileden şimdiye kadar 8 kişi gelmiştir. İbrahim Paşa vali vekilliği ettiğinden onu bu hesaba dahi etmedik.

Bunlar ilk önce irsi vali (1841), sonra Hıdiv (26 Haziran 1867), nihayet «sultan» (18 Kasım 1914) unvanlarını almış ve taşımışlardır. Vali ve hıdiv iken kendilerine «paşa» denirdi, sultan olunca paşalığı kaldırmışlardır. Kendilerine şimdi «melik» denmektedir. Görülüyor ki bu aile unvan bakımından üç devre geçirmiş, gittikçe gelişen bir evolosyon (yenileşme) yapmışlardır. Bizde «hıdiv deyimi «Vis-rua» (vice-roj) deyimi karşılığıdır. Hıdivlik devresinde İngilizler Mısır'ı askerî işgal altına almışlardı. Sultanlık da kendilerine İngiliz himaye ve boyunduruğu ile beraber gelmiştir. Bu devletin İngiliz tutsaklığı altındaki ömrü 44 yıl olup hâlâ devam etmektedir. (Eser yazıldığı tarihte İngiliz boyunduruğu devam etmekteydi.)

Valilikleri ve hidivlikleri zamanında resmi yazışmalarda «fehametlü devletlû» lakaplarıyla anılmışlardır.

İlk vali Mehmed Ali Paşa son vali ve ilk hıdiv İsmail Paşa, son hıdiv II. Abbas Hilmi Paşa, ilk melik ve sultan Hüseyin Kamil, şimdiki Melik Sultan Fuad'dır.

Valilik 26, hıdivlik 47 yıl sürmüş, sultanlık 12 yıldan beri devam etmektedir.

Bu vali ve hıdivlerin de Mısır yazılı belgelerinde ve halk dilinde «efendina» yani «efendimiz» denmiştir. Hâlâ sultanlara da «efendina» denmektedir. Bunun gibi bizim «seniyye» deyimini de kullanmışlardır. Nitekim «maiyyet-i seniyye» derler.

Mısır Mehmed Ali Paşa'dan beri irsi ve monorşik bir hükümettir.

Bu ailenin valilik ve hıdivlik zamanlarında bu Mısır Türk Hükümeti'nin bayrağı aynen Türkiye bayrağıdır. Yalnız şahıslarına mahsus ola-

rak aynı renkte ve bir ay içinde üç yıldızlı bir bayrak kullanırlardı. Sultanlık ile beraber bayrak kırmızı zemin üzerine beyaz üç ay ve ayların herbirinin içine beş köşeli ve tamamıyla bizim tarz ve yine beyaz birer yıldız yapılmıştır.

Bu ailenin bir de önceki sayfada yer alan resimde görüldüğü şekilde arması vardır.

Bu ailenin Kahire'de Abidin, İskenderiye'de Resütteyn adında iki resmî sarayı vardır. Kışı Abidin'de, yazı İskenderiye'de geçirirler. Vezirler, devlet adamları, büyük hükümet memurları da yazın İskenderiye'ye giderler. İskenderiye Mısır'ın sayfiyesi halindedir.

Bu aile pek zeki ve sonunda deli olan bir adamla başladı. Tarihin bize gösterdiği gibi her büyük aile bozulursa da bunlarda bozulma pek çabuk görüldü. Bunu Mehmed Ali Paşa'nın kızında görüyoruz. Bu hanımın sebep olduğu olaylar onun normal olmadığını, açık biçimde ortaya koyar. Mehmed Ali Paşa'nın oğullarından Abbas kadınlaşmış bir erkekti. Fuhuş, sefahat derhal almış yürümüştür. Bunun da en iyi örneği İsmail Paşa'dır. O bir çılgındır. Özellikle İsmail Paşa'ya bakınca sefahat ve fuhuşta bunların ne derece ileri gittikleri anlaşılır.

Bugün bu aileye bakılırsa derilerini esmerleştiği, gözlerinin siyahlandığı, yerli Mısırlı gözü gibi bir şekil aldığı görülür. Hatta içlerinde Habeş derecesine yaklaşanlar vardır. Bunun sebebi önce iklim ve kızgın güneştir. Böyle bir güneşte derinin esmerlenmesi, parlak ışınlara karşı gözün siyahlaşması zorunludur. Aynı zamanda Mısır ahlak ve adetlerinden de bazı şeyler almışlardır. Demek bu ailede fizik ve moral bir değişme vardır. Şimdiye kadar kendi aralarında Türkler ve Mısır'a getirdikleri çerkes cariyeler ile evlendiklerinden kanlarını tazeliyorlardı. Buna rağmen yine bir yüzyıl içinde bu kadar değişime uğramışlardır. Eğer bu aşı olmasaydı belki de değişmeleri son raddesine varır, bozulma derecesini bulurdu.

Bu ailenin anadili Türkçe'dir. Arapça'yı bilmekle beraber saraylarında, aile arasında hâlâ Türkçe konuşurlar. Mehmed Ali Paşa ve oğulları Bulak'ta pekçok Türkçe eser bastırmışlardır. Okullara Türkçe öğrenim koymuşlardır. Bu suretle Mısır'da Türklüğe hizmet etmişlerdir. Bunlar gösterir ki, o zaman Mısır'da Türkçe geçiyormuş, yani çok Türk varmış. Hele Mehmed Ali Paşa'nın Türkçe'ye hizmeti pek büyüktür. İngiliz işgaline kadar Mısır'da okullarda öğrenim Türkçe idi. Vakıflarla ilgili belgeler de Türkçedir. İngilizler gelince okullardan Türkçe'yi kaldırmışlardır. Fakat askerî terimler hemen hemen tamamen ve yönetimle ilgili terimler de çoğunlukla hâlâ Türkçe'dir.

Geçmişte yüzyıllarca bir Türklük yuvası olan Mısır'a bugün bakarsak yıkılan Türklüğün enkazından bir anıtları bir de bu aileyi görürüz. Bunlar orada Türk'ün izi halindedir. Mısır'da Türklüğün temsilcisi olan bu aileye sempatimizi ifade etmek bize görevdir.

Mısır milliyetçileri bu aileyi hiç sevmemektedirler. Bugün fırsat bulurlarsa onları rezil ederek Mısır'dan kovarlar. Bunları da İngilizler'den farklı saymaktadırlar. Belki de bu ailenin Mısır'da hayatları İngilizler'in sayesindedir.

Bu aile Mısır'ı kalkındırmıştır. Bunlar Mısır hakkındaki bilimsel ince-

lemelerden istifade etmişler ve yeniden Mısır ve Sudan'ı inceleterek bilimsel ve coğrafi birçok keşif yapılmasını sağlamışlardır. Kanallar, limanlar, demiryolları, telgraflar, binalar yapmışlar, sulama işini, tarımı olağanüstü geliştirip ve hükümeti tanzim etmişler, yayın ve istatistikler ile bugünkü Mısır hükümetini tamamıyla yeni bir duruma kavuşturmuşlardır. İngiliz işgalinden önce bu bayındırlık işlerini yapmışlardı. İngilizler de bu işlerden yarım kalanları tamamlamışlardır. Yalnız başlarında yabancı tokmağı vardır.

Bu aile Mısır'ı o kadar uygar hale koymuştur ki, Mısır meydanlarına çok yıllar önce heykeller bile dikmişlerdir. Fakat bir isyanda halkın ilk işi bu heykeleleri devirmek olmuştur. Ancak tunçtan olduklarından kıramamışlardır. Sonra yine yerlerine dikilmiştir.

Mısır'da bu devirde 28 kabine kurulmuştur. İlk kabi-

Kavalılar zamanında Mısır Başkanları

ne İsmail Paşa zamanında ve Nubar'ın başkanlığı altında kurulmuştur. Buraya bu kabine başkanlarının resimlerini yayınlıyoruz.

Mısır'da Müslümanlar için «seydi», efendi, bey ve paşa kullanılıp Hıristiyanlar'a «havace» derler ve bunu «havacat» suretinde çoğul yaparlar. Bu kelime Farsça «hoca» olması gerekir. Ancak bunlar kelimenin yazılışındaki «vav» harfini telaffuz ederler. Mısır'a bu Farsça kelimenin bizimle ve bizden önceki Türkler'le girmemiş olduğunu sanırım. Çünkü bizde «hoca»nin bu makamda kullanıldığı görülmüyor. Biz bunu din adamları hakkında da kullanmış olduğumuzdan bizden geçseydi Hıristiyanlar'a verilmezdi. Belki de bu Müslümanlık'tan önce Mısır'ın İran İstilası zamanından kalmadır. Çünkü bugünkü Mısır dilinde «kafi» manasına olan acemce «pes» de vardır. «Bes» telaffuz ederler. Biz ve diğer Türkler «pes» kelimesini pek az kullanırız. Bu makamda Arapça «kafi» kelimesini almışız.

Mısırlılar unvanları adların sonuna getirmeyip iki ad arasına koymaktadırlar. Mesela Ali Bey Muhammed, Hasan Paşa Eyyub derler. Kadınlar «Sitti» (Es-seyyide) ve «Hanım» (Hanım) derler yahut ikisini birden alarak «Sitti Zeynep Hanım» derler.

Bu Mısır ve Mısırlılar'ın diğer durumları hakkında ikinci ve üçüncü bölümlerde de bilgi vereceğiz.

Şimdiki Mısır Arapça'sı Kur'an Arapçasından çok farklıdır. Adeta ayrı bir dil gibidir. Bu dile pek çok Türkçe kelimeler de girmiştir. Mısır Arapçasının Kur'an Arapçasına oranı şimdiki İtalyanca'nın Latince'ye, şimdiki Rumca'nın Elenika'ya karşılaştırılması gibidir. Buna rağmen kitaplar ve gazeteler hatasız Arapça ile yazılmaktadırlar. Fellah Arapçasıyla az da olsa bazı eserler yazılmıştır. Kısacası Fellah arapçası bağımsız bir dildir. Kuralları kendine mahsustur. Vilyam Vilkoks İşgal-i Umumiye Nazırı (Genel İşgal Bakanı) bulunduğu zaman Mısır'ın hükümet ve yazı dilini halk Arapçası yapmak istemişse de Mısırlı yazarlar buna şiddetle karşı çıkmışlardır. Halk ve yazı dillerinin ayrı ayrı olması Mısır'da öğrenimi güçlendiren etkenlerdendir.

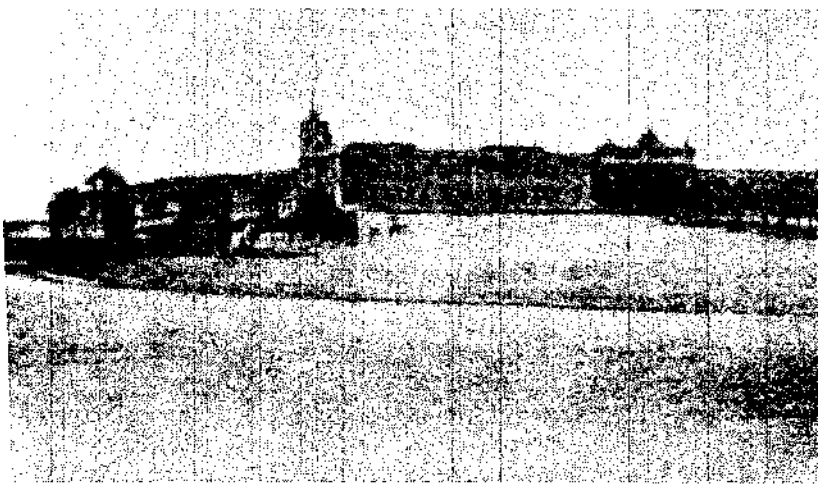
Esasen bazı yazarlar Mısırlılar'ın yüksek öğrenime yetenekli olmadıklarını söylemektedirler. Yüksek öğrenime devama Mısırlıların gözlerindeki zayıflık ve miyopluk engel oluyormuş. Bir de Mısırlılar'ın kol ve maddi işlere de yeteneksiz oldukları söyleniyor. Oysa Mısırlılar bende aksi bir tesir doğurmuştur.

Mısır'da büyük memurluklar İngilizler'le Avrupalılar ve Hıristiyanlar'ın elindedir. Mısır'da Sudan memuriyeti vaktiyle bizim Yemen memuriyeti nasılsa öyle kabul edilir. Çünkü oraya gidenlerin çoğu sıcaktan ve hastalıktan ölürler. Bu sebeple oraya memur gönderebilmek için hükümet bunlara fazla maaş verir.

Bu aile zamanında Mısır'ın dört önemli siyasi olayı vardır. Bunun biri Sudan seferleri ve Mehdi isyanı, biri Süveyş'in açılması önemli ve dünya çapında diğer olayı İngiliz işgali, dördüncüsü Mısır milliyetçilerin hareketidir.

Mısır'ın Mehmed Ali Paşa'dan önce başlayan İngiliz ve Fransız siyaset oyununa ve rekabetine sahne olması ve bunun uzun süre böyle devam etmesi sonucu bu iki devletin elinde oyuncak olmuştur. Bunlardan

biri Mısır'da birşey isterse diğeri derhal reddetmiştir. Süveyş Kanalı'nın açılması, demiryolu inşası ve diğerleri hep böyle olmuştur. Mısır bu iki siyasetin arasında bocalayıp durmuştur. Zavallı Mısır bu iki devletin sömürge siyaset ve hırsı uğrunda türlü güçlüklere, zararlara, belalara uğramıştır.

İskenderiye'de Resütteyn Sarayı

Napolyon'u Mısır'dan kovduktan sonra İngilizler Mısır'ı ele geçirmek için çalışıp duruyorlardı. Bu gayeye varmak için Mısır'ı anarşiye sevketmişler, İrabi (Arabi) olayını hazırlamışlar ve bu bahane ile Tevfik Paşa zamanında Mısır'ı işgal etmişlerdir.

İngilizler Mısır ile beraber Sudan'ı da elde etmek istiyorlardı. Hıdivler Sudan'ı fetih hevesine düşüp önemli paralar ve canlar sarfıyla orada fetihler yapmış, bu ülkeyi Mısır'a katmışlardı. İngilizler gayelerine varmak için Sudan'ı da anarşi, ateş ve kan içinde çalkalayıp nihayet Sudan'ı Mısır'dan ayırmışlar, bir süre yeniden istila edip İngiliz bayrağını oraya dikmişlerdir.

İngilizler Mısır'ı ele geçirince müthiş taş yürekli bir siyaset tutmuşlardır. Mısırlılar'ı köle gibi ve hakaret altında kullanmışlardır. Mısırlılar'ın cahil kalmalarına çalışıp yalnız tarımın gelişmesine hizmet etmişlerdir. Yani Mısırlılar'ı ehlileştirilmiş hayvanlar ve Mısır'ı gayet verimli bir çiftlik durumuna koymuşlardır. Hâlâ işletip duruyorlar (1926'ları kastediyor).

Mısır için devletlerle İngilizler arasında uzun savaşlar, tartışmalar olmuşsa da ve Mısırlılar isyan etmişlerse de İngilizler kalemle veya silahla hepsini de ezmişlerdir.

İngilizler Dünya Savaşı'nda bu zengin memleketi de canıyla, malıyla kendi menfaatları uğrunda ufak para gibi sarfetmişlerdir. Mısırlılar'ın ses çıkarmamaları için 2 Kasım 1914'de Sıkı yönetim ilan etmişler, Meclis-i Şura'ül-Kavanın'i kapatmışlardır.

İngilizler'in Mısır üzerine çullanmalarının sebebi hep Hindistan ve başka yerler için Fransız rekabeti ile Mısır'ın serveti ve ticaret için en

uygun depo olmasıdır. Mısır'ın coğrafi durumu onu Hindistan yolu üzerine koymuştur. Mısır yoluyla Hindistan'a ulaşım en kısa yoldur. İngilizler Hindistan'a kolayca varmak ve Hindistan'a başka bir devleti yanaştırmamak için Mısır'ı elde tutmak mecburiyetindedirler. Hele Süveyş Kanalı açılınca Mısır'ın önemi ve bu zorunluluk birdenbire başka bir müstesna biçim almıştır. İngilizler'i kesin biçimde Mısır'ı işgale sevketmiştir. Süveyş Hindistan'ın açılan kapısıdır. Gerçi Süveyş'in açılması dünya için, bütün insanlık ve uygarlık için bir nimet olmuşsa da, Mısır'ın da başının kara belası olmuştur.

Sudan zahmet ve felaketlerini Gordon Paşalarıyla, diğer İngiliz memurlarıyla meydana getiren, Mehdi'yi, dervişlerini isyan ettiren İngiltere bunu boşuna yapmamıştır. Bunda büyük bir sebep ve İngilizler hesabına yüksek bir gereklilik vardır. İngiliz siyaseti pek yüce, iyi düşünülerek, bilime ve tarihe dayandırılarak çizilmiş, pek geç bir geleceği bile hesaba katmış, sabit, muhkem bir siyasettir. Hindistan'ın geleceğinin güvenliği için Mısır'ı aldılar. Mısır'ın geleceğinin güvenliği için de Sudan'ı almışlardır. Mısır'ın pençeleri altında kalmasını temin etmek onlar için pek akla yatkın bir gerekliktir. Mısır'ın İngiliz lehine geleceğini güvenlik altında bulunduracak olan şey de Sudan'dır. Diğer bir tarif ve deyimle Sudan Mısır'ın kuvvetini daha da arttırdı. Sudan'ı elde tutan kolayca Mısır'ı da elde tutar. Sudan ve özellikle Hartum Nil'e egemendir.

Nil'se Mısır'ın hayatıdır. «Vecaelna min el-ma-i küll-i şey'i hay.» (Herşeyi su ile diri kıldık) Ayetini «Mısır'ı Nil ile dirilttik» suretinde açıklamak da o gerçeğe yakın olur. Nil'in kaynaklarının başı ise Sudan'dadır. Mısır'a hayat veren Nil'in sularını Sudan'ın dağları verir. Mısır'ın sulama işleri bu vasıta ile tarımı, nihayet serveti Sudan'dan gelir ve Sudan'dan alt üst edilebilir. Hatta diyorlar ki, açılacak bir kanal ile Nil'i Nübe taraflarında çevirip Kızıldenizi'ne akıtmak mümkündür. Bu takdirde Mısır 14 milyon insanı, hayvanları hatta otları ile beraber birkaç gün içinde kurur, mahvolup biter. Böyle bir olay dünya tarihinde eşsiz bir felaket olur. Kısacası Sudan hangi devletin eline geçerse Mısır mutlaka o devletin mahkumu olur. İşte yine bu sebeptendir ki, Mısırlılar da halen Sudan'ın Mısır'dan ayrılmasını hayati bir mesele addedip bir türlü buna razı olamıyor, İngilizler'le uyuşamıyorlar. İşte bu sebeptendir ki, İngilizler Sudan'ı da elde etmişlerdir. Bunun için de Sudan'ı ateş ve kanda yüzdürmüşler, Sudan'ın zaptında Mısır'ın asker ve malını kullanmışlardır.

Şurası da gariptir ki, İngilizler'in orada isyan ve anarşi çıkaran memurlarını Mısır bizzat kendisi atayıp göndermiştir!..

İngilizler muhtelif vesile ve olaylarla gerek kendi yasama meclislerinde, gerek diplomatik yazışmalarında, gerek resmi bildirilerinde daima Mısır'da geçici olarak durduklarını, ülkeden çıkacaklarını söylemişlerdir. Fakat daima da Mısır'da asayişin teminini, Sudan savaşlarını, Hıristiyanlar'ın ve Avrupalılar'ın hayat ve mallarının muhafazasını sebep göstererek ülkeyi boşaltmayı bir günden öbür güne atmışlar, hâlâ da atmakta ve çıkmamaktadırlar. Son zamanlarda Mısır'a koydukları himayeyi kaldırmış, Mısır'a Mebusan meclisi vermiş,

Mısır'ın bağımsızlığını ilan etmişlerse de, çıkmamak için yine türlü bahaneler bulmaktadırlar.

Durum böyle olunca, yani meselenin ruhu anlaşılınca İngilizler'in Mısır'dan çıkmayacaklarına hükmetmek güç olmaz. Bu, gün gibi ortadadır. Mısır dünyanın o noktasında, o Süveyş Kanalı da orada oldukça İngilizler Mısır'dan çıkmazlar. Ancak bu kanalı oradan kaldırıp Mısır'dan uzak bir yere koymak mümkün olsun!... Bu da insan gücünün üstündedir. O halde işi çözümleyecek olan kuvvettir. İngilizler'i Mısır'dan çıkaracak kuvvet de Mısırlılar'da yoktur. Olacağı tasavvuru da boştur. Bu işi yapacak güçte yabancı bir devlet de bugün yoktur. Eğer İngiltere içinden veya başka bir sebeple yıkılırsa o zaman Mısır'ın yüzü güler. O da ne zaman olacak!?. Demek Mısır henüz hürriyetine kavuşacak bir durumda değildir. Daha çok zaman tutsaklık ve acı altında yaşamak Mısır'ın kaderidir.

Gerçeğin hiçbir tarafını gizli bırakmamak için şunu da söylemeli ki, Mısırlılarca altın kanatlı bir hayal, büyük milli mutluluk sayılan ve rüyasıyla oyalanıp yaşanan İngilizler'in Mısır'dan def olmaları gerçekte Mısır'ın felaketidir. Çünkü Mısırlılar henüz bizzat hükümet ve kendilerini yönetecek seviyeye ulaşmamışlardır. Sırtlarından bu ağır yük kalkınca derhal Mısırlılar birbirini yiyecektir. Parti kavgaları, mevki hırsı ve entrikaları Mısır'ı kasıp kavuracaktır. Memleket anarşi içinde kalacaktır. Bu bir acı gerçektir. Hürriyetlerini isteyen Mısırlılar bu akıbeti göze almalı, şimdiden sinelerini bu dertlere hazırlamalı, bu belalara katlanmalıdırlar.

Bu böyle olmakla beraber hürriyet davasından vazgeçmek olamaz. Bu, insanın tabii hakkıdır. İnsanlara bu haklarına vermemek pek haksızlıktır. İnsanların bu haklarını bizzat kullanmaya çalışmamaları da en büyük bir kusurdur. Ama o bin bela ile beraber gelirmiş... Ne yapalım, tabiat gülünü dikenle beraber yaratır, gülü seven için dikenine katlanmak gerekir.

Bu devrenin diğer önemli meselesi milliyetçiliktir. Bunun da babası Cemaleddin Efgani'dir. Türk olan bu kişi[1] en çok Mısır'da etkinlik kazanmıştır. Orada Ezher'de Şeyh Muhammed Abduh gibi bir öğrenci yetiştirdi. Onu Avrupa düşmanlığına, milliyetçiliğe yöneltti. İrabi'ye de bu kişi ders vermiştir.

İrabi (Arabi) İhtilali Mısır'ın ilk milli ihtilalidir. İhtilali İsmail Paşa'nın delice borçlanmaları, mirasyedi gibi para harcamaları hazırlamıştı. Bu adam bu suretle Mısır'ın bağımsızlığını rehin vermiş, Mısır'ı Avrupa'nın mali tutsaklığı altına koymuştu. Sonra mali felakete çare bulmak için de ağır vergiler salmıştı. Bunlar, İsmail'in Avrupalılaşmak adına yaptığı şeyler Mısırlılar'da tepki uyandırmıştı. Lozrob Studdar İngilizce eserinde şöyle diyor: «Mısır'da yüksek bir sınıf vardır. Bunlar Türkler ve Türkler'in Mısır'a getirdikleri bir miktar Çerkes, Arnavut ve Kürtlerdir. Bunlar arasında Suriyeli, Arap ve Mağribi de vardır. İngilizler'den önce Mısır'da her şeyi ellerinde tutanlar bu Türkler ve onların getirdikleri Türklermiş Çerkes, gibi bu insanlardı.»

1- Bu hususta Cild: 5'de İran hakkında bilgi vermiştik. Bu kişinin Türk olduğunu sonradan Şair Emin Beyefendiye söylemiş olduğunu muhterem şarimiziden işittim.

Adi sebeplerle başlayan bu hareket sonunda İsmail ve Hıdiv ailesi ile bunların etrafını alan, ona gereksiz masraflar yaptıran, imtiyazlar kapan Avrupalılar, Hıdiv'in dayanağı olan Türk ve Çerkesler, müthiş yolsuzluklar ve karaborsa yapan Ermeni ve Suriyeli sarraflar aleyhindeydi. Bu dolgunluk Hıdiv Tevfik'in ilk zamanında patlak verdi. Mısırlılar Avrupalılar'la beraber Asyalıları da yani yabancı dedikleri biz Türkler ile Suriyeliler'i de Mısır'dan kovmaya teşebbüs ettiler.

İngilizler gelip bu ihtilali bastırdılar, Mısır milliyetçilerini boğdular. İşleri eline alan, Mısır'da 20 yıl bir kral gibi hüküm süren ve cidden önemli bir adam olan İngilizler'in Fevkalade Komiseri Lord Kromer Mısır'ı ümitsiz bir müflislikten çıkarıp servete kavuşturmuşsa da Mısır'ı memnun edememiştir. Bu adam Nil boyunu, çağdaş ve model bir çiftlik haline koydu. İngilizler'in Mısırlılar'ın rahatına, aydın kişiler haline gelmesine baktıkları yoktu. Rene Grosse'nin deyimine göre, «Mısır'ı sade bir pamuk tarlası yapmışlardı. Yalnız bu tarlayı işletmeyi düşündüler. Yani işçisini hiç düşünmeyen, yalnız onları adamakıllı çalıştırıp para kazanan fabrikacılar gibi oldular. Ve bu halka hiç olmazsa Avrupa'da işçiye verilen haklardan hiçbirini vermeyi akıllarına bile getirmediler.»

MUHAMMED ABDUH'UN VAAZLARI

Bununla beraber Mısır milliyetçiliği durmayıp yavaş yavaş yürümesine devam etmiştir. Bu sırada Muhammed Abdüh vatandaşlarına hürriyet ve bağımsızlığa bilim ve teknik ile varmaları vaazlarını veriyordu.

Fransızlar da Mısır'daki okul ve öğretmenleriyle Mısırlılar'a İngiliz düşmanlığı öğretiyorlardı. Fransız kültürü Mısır'da diğer Avrupalı milletlerin kültüründen yüksek bir durumdaydı.

Bu kişinin yöntemi «*Mısırlılar Mısır için, Mısır da Mısırlılar içindir*» idi. «El-Liva» bu kişinin meşhur gazetesidir. Bu büyük bir adam, büyük bir yetenek sahibiydi. Aşk ve şevk içinde çalkanan bir eylemler önderiydi. Nutuklar söylüyor, makaleler yayınlıyor, İngilizler bir gazetesini kapatıyor, o diğer bir yenisini çıkarıyordu.

Bu sırada Mustafa Kamil zuhur etmiştir. Bu kişi aşırı bir milliyetçi, ateşli bir gençti. Gayretli, yorulmaz bir yapıya sahipti. Gazetenin bir nüshasında, «Biz soyulduk, soyguncular İngilizlerdir. Biz kutsal hak istiyoruz. İngilizler bu hakkımıza elkoyanlardır. Er geç muvaffak olacağımıza güvenimiz işte bundan dolayıdır. İnsan bir hak sahibi ise o hakkı eline geçirmesi ancak bir zaman meselesidir» diyordu. Bu adam kuvvetle İngilizler'e karşı birşey yapılamayacağını anlamış, bu yola dökülmüştür. 1908'de 34 yaşında ölmüştür.

Yerine Muhammed Ferid geçti. Bu adam Mustafa Kamil gibi yetenekli ve güzel söz söyleme becerisine sahip değildi. Sövüp saymaya başladı. Kıbtiler'i gücendirmek hatasını da işledi. Onlar için, «Şeytan, maymun yüzlü, deve kuyruklu, kahbe oğulları» diye yazıyordu.

Kromer 1907'de çekildi. Yerine Sör Elden Gorest Fevkalade Komiser oldu. Bu kişi zalim ve baskıcı değildi. Uyuşma ve anlaşma yoluyla Mısır'ı yönetmek istiyordu. Kendisi Liberal partidendi.

1908'de Türkiye'de meşrutiyet ilanı Mısırlılar'a bağımsızlıkları için

ümit verdi. Ancak İngilizler Fransızlar'la «Samimi Anlaşa»yı yapınca Mısırlılar Fransa'nın etkisiyle İngilizler'den kurtulacakları hakkında besledikleri ümidi kaybettiler.

Mısırlılar bağımsızlık istiyorlardı. İngilizler ise Mısır'a Londra ile Hindistan arasında hayati bağlantı gözüyle baktıklarından İngiliz temsilcisinin uzlaşma siyaseti mümkün olamıyordu. Nihayet bu kişi İngiltere'ye «Mısırlılar'a verilen her müsaade onlar tarafından İngilizler'in zaafı olarak kabul ediliyor» diye yazmıştır.

BİRİNCİ DANYA SAVAŞINDA MISIRLILAR TÜRK ORDUSUNU DÖRT GÖZLE BEKLEDİ

1911'de Lord Kiçner temsilci olarak atandı. Kiçner Ümm-i Derman'da Halife'yi ve dervişlerini ezen şiddetli bir askerdi. siyasi gazeteleri kapattı. Milliyetçileri hapsetti veya sürdü. Bunlar İngilizler'in Mısır'ı boşaltmak niyetinde olmadığını gösteriyordu. İngiliz gazeteleri Mısır'dan asla söz etmediler. Bu da Avrupalılar'a Mısır'ı unutturuyordu.

Bu suretle Mısır'a sükunet geldi; fakat Kiçner heyecanı gerçekten durdurmuş değil, onu gizli bir maceraya sokmuştu. Mısır bu durumdayken Dünya Savaşı çıktı.

İngilizler Genel Savaş'ta (Birinci Dünya Savaşı'nda) Mısır'dan pek korkuyorlardı. Kimsenin kendilerini sevmediğini biliyorlardı. Bu yüzden sıkıyönetim ilan ettiler. Mısır meclisini kapattılar. Mısırlılar bütün Dünya Savaşı süresince İngiltere'nin mağlubiyetini, Türk ordusunun Mısır'a girmesini dört gözle beklediler. Halk da, aydınlar da aynı görüşte idiler. Fakat aydınlar Türk'ün gelip Mısır'dan İngilizler'i kovarak Mısır'ı Mısırlılar'a teslim edip çekilmesini istiyorlardı. Ama Türkiye'nin bu fedakarlığı ne için yapacağını da hiç düşünmüyorlardı!..

Ateşkesten sonra daha önce geniş biçimde anlattığımız gösteriler ve suikastler oldu.

Bu sırada milliyetçilik Mısır'da her kesimde yayıldı. Dünya savaşı Mısırlılar'ın gözünü açmıştı. Mısır milliyetçiliğine yeni bir reis çıktı. bu reis Zağlul'dur. Savaşıp duruyor. Bağımsızlık ve hürriyet arzuları her Mısırlı'nın yüreğinde yer tuttu. İngilizler ile Mısırlılar'ın arası pek gergin bulunuyor. Bakalım gelecek neyi gösterecektir?

BÖLÜM II

1- TABİİ DURUM:

a) Coğrafya
b) Madenler
c) İklim ve hava

2- ETNOGARFYA

3- SAĞLIK DURUMU

4- EKONOMİK DURUM:

a) Ulaşım
b) Tarım
c) Sanatlar
d) Ticaret
e) Antikalar

1- TABİİ DURUM

a) Coğrafya:

Fransızca «Tarih-i Kamus-ı Umumi»ye göre Mısır'a Türkler «Abeha», İbraniler Mısraim (Tevrat deyimi), Kıbtiler «Keti» yahut «Keme», «Kemya», Latinler «Egipte», Araplar «Mısır», Avrupalılar «Ejipit» (Egypte) derler. Bu kelime Habeşçe «İ-Gıbt» kelimesinden gelir ki, o dilde «Kanallar Memleketi» demektir. «Mısraim» İbranice «Mısır»ın çoğuludur.

Bugün siyasi coğrafyada Mısır; Asıl Mısır, Nübe, Sudan ve Tur-ı Sina yarımadasından oluşur. Mısır da bunlarla beraber İngilizler'in egemenliği altındadır. Biz Asıl Mısır'dan söz edeceğiz. Diğerleri hakkında vereceğimiz bilgiler bu arada geçecektir.

MISIR'IN YERİ, SINIR, ALANI

Avrupalılar'ın Ejipt ve Egıpt, Yahudiler'in Mısraim dedikleri Mısır Afrika'nın kuzeydoğu köşesidir. Kuzeyinde Araplar'ın «Bahrür-rum» veya «Bahrül-Mutavassıtül-Ubeyz» yani «Romalı Denizi», (Orta Ak-Deniz» dedikleri Akdeniz, güneyinde Habeşistan ve Sudan, doğusunda Süveyş Kanalı ve Araplar'ın «Bahrül-Ahmer», «Bahrül-Kulzüm» ve «Halicül-Arap» dedikleri Kırmızı Deniz yani Şap Denizi (Kızıldeniz), batısında Sahray-ı Kebir yani Büyük Çöl ile Bingazi vardır. Batı sınırı Akdeniz üzerindeki «Sellum»dan başlayıp güneyde «Halfa»da Nil ırmağına ulaşır ki, buradan aşağısı Sudan'dır (Dokuzuncu ve Onuncu ciltteki haritalara bakınız).

Mısır iki kısımdır: Bayındır ve Çöl. Hepsinin birden alanı 900 bin kilometrekaredir. Afrika'nın 1/31 kısmı demektir. Bütün Mısır çölleriyle beraber Almanya ile Fransa kadarsa da oturulan ve işe yarar arazisi ancak Belçika kadardır. 400 bin milkareden ancak 12 bin milkare, yani 30 bin kilometrekaresi, yani 6.5 milyon fedan toprak ekilmeye elverişlidir. Bunun 22 bin 300 kilometrekaresi ekilidir. 1 fedan 4 bin 200 metrekare yani yaklaşık 4 dönümdür. İşte bu bayındır olan kısımdır ki, Nil boyuna yani Nil'in her iki tarafından 15-30 kilometre eninde toprağı kaplar. Bu toprak en geniş yerinde 12 mil enindedir ki, burası Kahire civarındır. Demek Asıl Mısır birkaç önemsiz vaha çıkarılınca Nil Irmağı denilen bir yeşil şeritten ibarettir. Ekili arazi de bütün Mısır'ın 1/30'u kadarıdır.

Mısır'ın Akdeniz sahili kumluk, Kızıldeniz sahili inbattan arınmış yüksek bir çöl (sahra)dür. Mısır'ın Akdeniz sahili Delta yönünde Nil'in yığdığı çamurlar münasebetiyle her yıl iki buçuk metre olmak üzere denize doğru büyümektedir.

Mısır'ı Aşağı Mısır, Yukarı Mısır adıyla iki kısma ayırırlar. Birincisi Kahire ile Akdeniz, ikincisi Kahire ile Nübe arasıdır. Birinci kısma Delta da derler. Bu iki kısımdan kuzeydekine «Vech-i Bahri» (Deniz Yüzü), güneydekine «Vech-i Kıbli» (Kıble Yüzü) de derler. Vech-i Kıbli'ye «Said» adı da verilir. Bazıları da Mısır'ı üç kısma ayırıp Yukarı Mısır ile Aşağı Mısır arasında bu iki parçadan ayrı olarak oluşturdukları bölüme de «Orta Mısır» derler. İşte bunlar Araplar'ın «Mısr-ı Ulya», «Mısr-ı Vusta», «Mısr-ı Süfla»larıdır.

Delta'ya Yerliler, armuda benzettiklerinden «Rab» yahut «Rib» demişlerdir. Arapça yazılmış tarihler ise Delta'ya «Rif» demektedirler.

Jeoloji

Mısır arazisi doğudan batıya doğru eğilmiş bir düzlem durumundadır. Yani Batı Çölü Libya Çölü'nden daha yüksektir. Bu meyil vahaların çoraklıklarında son bulur. Bu arazi şu durumda teşekkül etmiştir.

1- Kızıldeniz yönündeki arazi granit, yeşim taşlarındandır.

2- Geniş tepeler ikinci ve üçüncü tabakalardan olan rüsubi taşlar yani kum taşı, kireç taşındandır.

3- Batı Çölü'nde Kireç tepelerinde büyük çukurlar olup oralardan yağmurlar başlamış ve Vahat-ı Bahriye, Frafere ve Harce ve Dahle bu suretle oluşmuştur.

4- Büyük bükünlüler bulunan kireç ve kaya tuzu mevcut ikinci tabaka kayalarından bir kısım. Buralarda son zamanlarda fazla miktarda petrol bulunmuştur.

5- Vadiün-Nil ile Büyük Çöl yollarında tabii suların aşındırmaları.

6- Kuru rüzgarın etkisiyle gelip toprağı örten kum tabakaları. Bu kumlarda tuz billurları parıldamaktadır.

Kahire civarında taşlaşmış bir orman da vardır.

Ölçme Yönetimi (Kadastro) ve Jeoloji Müzesi

Mısır'da arazi vergisini belirlemek için ölçen, Mısır'ın topagrafi haritalarını yapan ve kendisinden pek çok yararlanılan böyle bir yönetim, yani kadastro idaresi vardır. Orada bir de Mısır arazisinin her tabakasından, madenlerinden, taşlarından birer örnek ile Mısır'da bulunan hayvansal ve bitkisel fosilleri gösterir bir müze vardır. Bu müze Nafia (İşgal-i Umumiye, bayındırlık) Nezareti dairesi bahçesindedir.

Asvan (Assuvan) (Syène) taraflarının taşları serttir. Buralar granit dağları halindedir. Firavunlar heykellerinin, dikili taşlarının granit taşlarını bu dağlardan almışlardır. Bu dağlarda pembe ve siyah granit, gnes (bir çeşit sert somaki) (Gneiss), serpantin, profir, kuvars, killi şişt, su mermeri vardır. Granit kitlesini arasıra bu cins taşların damarları kesmektedir. Bu taşların içinde bir çeşit akik (jaspe), süleymani akik (cornaline) bulunmaktadır. Serpantin Arap Dağları'nda da vardır. Orada killi şist ve feldispat tabakaları arasındadır. Bazı yazarlar buna yeşil mermer cinsindendir derler. Assuvan taraflarında diğer bir güzel mer-

mer vardır ki, ak, sarı, mavi ve kırmızıya çalar cinsleri vardır. Bazen bu mermerler serpantin ile karışık bulunur. Bu cins taşa «antika yeşil» (Vert antique) derler.

Granit Libya Dağları'na özgüdür. Sina Dağları'nda da sinait adıyla bir çeşit taş vardır.

Teb taraflarında granit pembe ve talklı olup içinde kuvars billurları yoktur. Buna karşılık mikası çoktur. Assuvan'dan İsna'ya geldikçe dağlar gre (grès) olurlar. Bu, kumlu taştır. Kahire'nin evleri genellikle bundandır. Çürük bir taştır. Bir düziye ve kendi kendine dökülür.

İsna'dan beş fersah aşağıda kireçli taşlar başlar. Ondan sonra kuzeye doğru bu dağlarda kireç ve gre taşları aralıksız veya bir arada bulunmaktadır. Bu gre taşları sudan tortulanmış ve zamanla donmuştur. İçlerinde bu sebepten balık fosilleri ve midye kabukları vardır. Bu cins toprak kuzeye doğru Vadiün-Nil'de yoktur. Çünkü dönüp Kızıldeniz sahiline gider. Bu sahilde zümrüt, zebercet gibi kıymetli taşlar bulunan granit tepeleri vardır. Nil boyu Kahire'ye doğru ilerledikçe Libya ve Arap dağ ve çölleri kireçli, kumlu (gre), mikalı, yumuşak, kolay yontulur taştan oluşur. Firavunlar devrinin hemen bütün binaları bu taşla yapılmıştır. Bu iki çöl killi ve kireçli bir tabakadan ibaret olup bu tabaka ince tane kuvarstan oluşan sarı ve kırmızımtrak bir kum tabakası ile örtülür. bu kum tabakası buranın ürünü olmayıp yabancı kökenlidir ve tuzla karışıktır.

Buralarda sünger taşı da vardır. Bu oluşum gösterir ki, dördüncü devrede buralar deniz olup Akdeniz Kızıldeniz ile bir arada bulunurdu. İşte Nil limyun denilen çamurlarını bunların üzerine koyup Vadiün-Nil'in tarıma yarar tabakasını meydana getirmiştir. Bu tabaka bazı yerlerde 10 metre kalınlığına kadar ulaşır. Bu limyun kum ve kilden ibarettir. Kum rüzgarlarla suya gelip kile karışmıştır.

Nil'in böyle limyunla yaptığı tarıma elverişli arazi gittikçe çoğalacaktır zannedilirse de tersine çöllerden rüzgarların getirdiği kumlar çimlenmeyi yani bitkilerin tutunmasını önler, bu tabakayı daima örtüp ilerletmeye gayret eder. Hatta bu suretle de Nil Vadisi daima daralmaktadır. Bunun asıl sebebi ikidir: Biri Nil'in bir düziye yığdığı çamurla Nil'in kenarlarının yükselmesi ki, bu suretle taşkının yüksek olmaması; diğeri çağlayanların seviyesini - taşlarının cerayan ve suda mevcut karbonik asitle aşınarak - bir düziye alçalmasıdır. bereket versin ki toprağın bu yükselmesi sanıldığından az bir gidişle olmaktadır. Horner Menfis ovasında incelemeler yapmış, görmüş ki, toprağın yüksekliği 3000 yılda ancak 2 metre 85 santimetre (2.85 m) yükselmiştir. Kum tabakasından itibaren ise Nil çamurunun tabakası aynı yerde 9.75 m.'dir. Buna göre 3000 yıldan beri toprağın yükselme durumu yüzyılda 90 mm., yılda 0,0009 desimilimetre olmuştur. Bu yükselme durumuna Libya çöllerinden rüzgarların getirdiği kumlar da yardım etmektedir.

Herodot Nil'in yükselme durumunu görerek, «Bir gün toprağın yükselmesi öyle bir noktayı bulacak ki, en yüksek taşkınlar bile artık onu aşamayacak, Mısır çöl olacak, halksız kalacaktır» demiştir. Her ne kadar Mısır Herodot'un ileri sürdüğü akıbetten henüz uzaksa da günümüzde ekili arazinin miktarı Firavunlar zamanındakinden çok

azalmıştır. O zamanda ekili arazi 20 milyon hektar iken şimdi 2 milyon 85 bin hektar kalmıştır. Yani ekili arazinin onda biri kalmıştır. Demek onda dokuzu mahvolmuştur. Bugün Nil'in kenarları Yukarı Mısır'da 5-6, Aşağı Mısır'da 2-3 metre yüksektir. Bununla beraber teknik ona çare bulup yeni bir sulama usulü ile yine Mısır'ı bayındır durumunda tutabilir.

Bir de çöl ekili araziye bitişik olan yerlerde daima ekili araziyi örtmeye uğraşmaktadır. Bu da ekili arazinin miktarını azaltmaktadır, demiştik. Bunlara oralara yapılacak kanallar engel olabilecektir.

Delta'ya gelince eskiden mevcut değildi. Akdeniz Büyük Piramit'in dikildiği kumlu sahanın ayağına kadar gelir, eski Menf şehrinin biraz kuzeyinde son bulurdu.

Delta sonradan ve zamanla Nil'in Habeşistan'dan getirdiği yığınların çamurlaşmasıyla oluşmuştur. İlk devrede Delta bataklık, adalar ve göller halindeyken insan eliyle düzeltilmiştir, bataklıklar kurutulmuştur. İlk firavun Mena'dan önce bu delta oluşmuştu. Halen her yıl toprağı Delta'nın kaidesinde bir metre kadar Akdeniz'den yer kazanmaktadır. Bu hesaba göre bu Delta 740 yüzyılda oluşmuştur. Bazı yazarlar buna 4 yüzyıl derler. Fakat ilerleme Dimyat ve Reşit ağızlarında olup kireç kayalarından bir kordon halinde olan diğer kısımlarda yok gibidir.

Aşağı Mısır'da oluşan bu Delta üçgen biçiminde olup zirvesi Kahire'nin 21 kilometre kuzeyindedir. Kaidesi dışbükey (konveks) olup Akdeniz sahilidir ve Kahire'den 200 kilometre uzaktadır. Bu üçgenden başlıca iki Nil kolu geçer: Dimyat, Reşit. Bu iki kol hesapsız denecek derecede çok sulama kanallarıyla birbirleriyle ortaktır.

Delta'nın kaidesinde Maryot, Edgü, Burlos ve Menzele gölleri vardır ki, Delta'nın limyundan oluşan arazisini işte bu göller denizden ayırırlar. Burada birçok göl kurutulup, tuzu kaldırılıp ekilir duruma getirilmiştir. Maryot gölü de ekilir bir toprak durumuna konmuş idiyse de 1791'de İngilizler denizin girmesini önlemek için yapılmış olan setti Fransız ordularını çevirmek maksadıyla yıkmışlar, yine o araziyi deniz suyu basmıştı. Sonradan set tamir edilmiş olduğundan bu göl yine kurumakta ve her yıl tarıma elverişli yeni arazi kazanılmaktadır.

Nil'in daimi yükselmesi yeniden göller teşkiline sebep olacak idiyse de şimdiki Nil Firavunlar ve Batlamyuslar zamanında olduğu gibi yedi kolla akmayıp ancak iki kolu olduğundan bu tehlike azalmıştır. Zaten buna engel olmak üzere bir dizi setler de yapılmaktadır.

Birkaç yazar bir garip durumla karşılaşmışlardır. O da Delta'nın bütünüyle kuzeye doğru yürümesi ve denize doğru ilerlemesidir. Gerçekten 2000 yıl öncesi Delta'nın zirvesi Kahire'nin 7 kilometre kuzeyindeyken bugün 21 kilometre yukarıdadır. Bu hesaba göre bu yer değiştirme yılda 7 metredir.

Mısır'ın Gölleri

Akdeniz yönünde Maryot, Edgü, Berlis, Menzele; Süveyş Kanalı yönünde Timsah Gölü ve Meret (Acı) Göl; içlerlerde Feyyum'un batısında Karun, Vadiün-Natrun gölleridir. Hepsi dokuz tanedir. Büyükleri üç ta-

nedir. İçlerinde pekçok balık bulunur. Bir kısmından tuz çıkarılır. Bürket-i Karun adındaki göl de tuzludur ve sathı denizinkinden 83 metre aşağıdadır.

Mısır'ın Çölleri ve Dağları

Mısır bütün çölden ibaret gibidir. Yalnız bu çölün ortasından Nil geçerek ot, ağaç bitmesine, bu suretle bayındır olmasına sebep olmuştur. Nil'in kuzeydoğusundaki çöle Arap Çölü (Sahra-yı Arap), güneydoğusundaki çöle Libya Çölü (Sahra-yı Libya) derler. Libya Çölü böyle bir ad taşırsa da esasen Sahra-yı Kebir'in bir parçasıdır.

İki önemli dağ güneyden kuzeye doğru Nil'i aralarına alarak yürür. Biri doğuda Arap Dağı (Cebelül-Arap), diğeri batıda Libya Dağı'dır. Vadiün-Nil işte bu iki dağın arasındadır. Bu dağlar güneyde birbirine yakın olduğundan Vadiün-Nil oralarda dar, Kahire'den itibaren ise birbirinden uzaklaştıklarından Vadiün-Nil Vech-i Bahri (Deniz yüzünde geniştir. Bu dağlar Delta'nın zirvesinden itibaren alçalmaya başlayıp nihayet ovanın sathıyla birleşerek yok olurlar. Bu sebepten Delta'yı kuşatan, tehdit eden dağ yoktur. Bu dağlar güzergahlarında çeşitli yerlerde çeşitli adlar taşırlar. Bunların da en meşhurları Silsile Dağı'yla Hara Dağı ve Kahire'nin doğusundan geçen Mukattam Dağı'dır. Bu dağların en yüksek noktası denizden 550 metre yüksektir. Bu dağlardan yağmurlardan ortaya çıkan ve çok zaman yıllarca kurak bulunan birkaç dere oluşup Nil'e doğru akarlar.

Bu dağlardan Mukattam Dağı Kahire'den görünür. Sarı, kirli ve insana kasvet verir bir renkte, bitki bulunmayan, donmuş bir kum kitlesine benzer bir dağdır. Kahire kalesinin arkasından geçer, gider.

Irmakları

Yalnız Nil'dir.

Nil:

«Nil-i Mübarek» diye ad verilmiş olan bu ırmak dünyadaki büyük sulardan biridir. Boyu 4 bin mildir. Mısır'daki boyu ise bin mil yani bin 500 kilometredir. Eni ortalama 500 metredir. Bazı yerde 2 bin metre kadar genişler, bazı yerde 240 metreye kadar daralır. Nil'in kaynağı Afrika'nın ortasındaki birçok göllerdir. Bunların başlıcaları Viktorya, Niyanza, Albert Niyanza, Albert Edvard gölleridir. Bu göllerin suları ise civardaki dağlardan gelen sulardır. Bu dağların en önemlisi ekvatordaki «Rovanzori» Dağı'dır ki, oranın halkınca «Ay Dağı» demektir. Asıl Nil'in kaynağı burasıdır. Bunu İtalyan Dük dez Abruz (Duc des Abruzze) keşfetmiştir. Bu dağ 6 bin 800 metre yüksekliğinde olup daima karla, sisle, bulutla örtülüdür. Bu sebeple burasının keşfi güç olmuştu. Fakat bu dağ eski coğrafya kitaplarında Ay Dağı diye bilinirdi. Eski Mısırlılarsa Nil'in kaynağını gökteki suyun olduğunu kabul ederlerdi. Taşkını da İris'in gözyaşından olduğunu sanarlardı. İlk önce «Keçire»

çayı Viktorya Gölü'ne gelir, Nil bu gölden çıkıp Albert Niyanza Gölü'ne girer, oradan da çıkıp Sudan'ı geçerek Mısır'a ulaşır ve nihayet bir Delta oluşturarak İskenderiye'nin doğusunda Akdeniz'e akar. Nil'in içinde bütün seyri devamınca ufak ufak adalar vardır.

Nil Albert Niyanza Gölü'nden çıkınca Bahrül-Cebel (Dağ Denizi), Sudan ortalarında Nilü-Übeyz (Ak Nil) adını alır. Hartum'dan sonra artık Nil adını taşır. Nil'e kaynağı yönünde de birtakım çaylar akar. Bunlara Bahrül Gazal (Ceylan Denizi), Nil-i Ezrak (Mavi Nil) vb. derler.

Nil Kahire'nin kuzeyinde Femmül-Bahr (Fevmül-Bahr-Deniz Ağzı) denilen yerde ikiye ayrılıp biri Dimyat, diğeri Reşid (buna Avrupalılar Rozet -Rsette- derler) kolları olarak Akdeniz'e akar. Bu iki kolun arasındaki arazi işte Delta'dır.

Nil birinci, ikinci gibi adlarla altı tane çağlayan yapar. Bunların birincisi Assuvan Çağlayanı'dır. Diğerleri Assuvan'la Hartum arasındadır. Çünkü Nil oralarda dağlık araziden geçer. Assuvan'da önemli su mahzenleri yapılmıştır. Bu çağlayanlar seyru sefere engel ise de tabii bentler halinde olup taşkınları yükseltme bakımından faydaları vardır. Eğer bu çağlayanlar olmayıp su tutulmasaydı Nil'in suları her tarafı basıp harap ederek birkaç günde denize akar, Nil her yıl uzun süre kurur ve Mısır denilen memleket de olamazdı.

Nil, Luksor civarında büyük bir büklüm yapar.

Nil sayesinde ekilen ve bayındır olan, Nil boyundaki şeride Vadiün-Nil (Nil boyu) adını verirler.

Bu şerit, yani ekili arazi Nil'in sağ sahilinde sol sahilinden daha azdır.

Nil'in suyu biraz berrak ise de taşkın zamanında çamur gibi bulanık ve kırmızıdır. Taşkından önce yeşilimsidir. Nil'e Yunanlılar «Melos», İbraniler «Şjor», Kıbtiler «Arhiri» derler ki hepsi de siyah demektir. Acemler ise «çivid» manasına «Nil» demişler ve bu ad kalmıştır. Sudan Dağları'ndan akan sellerin getirdiği toprağı Nil Mısır'a getirir. Taşkınla veya sulama vasıtasıyla bu su kum üzerine her yıl bir tabaka toprak bırakarak tarıma elverişli bir tabaka meydana getirir. İşte Vadiün-nil bu tabaka ile örtülüdür. Bu tabakayı her nerede eşseniz altında adi çöl kumu çıkar. Nil başka ırmaklar gibi değil, yalnız su getirmez. Bir de tarıma pek faydalı ve içinde çabuk özümlenebilen azotlu maddeler bulunan böyle bir çamur da getirir. Bu çamura fen dilinde «liymun» (limon) derler. Demek Nil Mısır'ın vücudunun sebebi, velinimetidir. Nil olmasaydı Mısır ve bu zenginlik olamazdı. Herodot, «Mısır Nil'in bağışıdır» demiştir. Bir iyi baba bir aileye ne ise, Nil de Mısır'a öyledir. İşte onun bereketindendir ki, Eski Mısırlılar Nil'e ululuk derecesine çıkarıp ona tapmışlardır, yüceltilmesi için dualar etmişlerdir.

Nil'in suyu tarıma pek faydalı, sağlığa ise zararlıdır. İçinde türlü asalaklar (parazitler) vardır. Yüzyıllardan beri vebanın doğduğu yer sayılmıştır. İnsanlara musallat olan dizanteri, ankilostum, okziyur ve başka asalaklar pek çoktur. Hele eskiden yaptığı bataklıklarla sıtmaya çok rastlanırdı. Halen köylerde yapılan «birke»ler sağlığa pek zararlıdır. Nil veya Nil'in bir kanalı civarında köylüler toprağı havuz gibi oyarlar, alt tabaka olan kumdan Nil'in suyu sızıp bu çukuru doldurur. Orası göl

gibi olur. Bu havuzların suyu akmaz, durgundur. İşte bunlara «birke» derler. Sıtma gibi diğer asalaklar bunların içinde kaynar.

Nil'e Mısır halkı «Bahr» derler. Deniz bilmediklerinden onu deniz sayarlar. Bu böyle olmakla beraber asıl Nil'e ilk «Bahr» diyenler Araplar olmuştur. Çünkü onlar memleketlerinde böyle büyük bir ırmak görmediklerinden Nil'i deniz sanmışlardır. Bu aldanış da Mısırlılar'a geçmiştir.

Nil'in suyu yılın bazı aylarında çoğalır, bazı aylarında azalır. Ekvatorda, Sudan'da yaklaşık bütün yıl sürekli ve şiddetli yağmurlar yağarsa da, bu suların bu değişikliğe etkileri o kadar önemli değildir. Ancak Habeşistan'da yağan yağmurlar Nil'in suyunu çoğaltırlar. Orada bürkani dağlar (volkanlar) vardır. Nisanla Eylül arasında çok yağmur yağar. Bu yağmur suları oraların topraklarıyla beraber akıp Nil'in rengini çamur yaparlar. İşte Mısır'ın tarımına en çok fayda veren bu topraklardır. Bu yağmurlar zamanında Mısır'da Nil'in suları yükselir, buna «feyezan» (taşkın) derler. Bu yağmurlar kesilince su azalır.

Mavi Nil'in suyu Nisan'da çoğalmaya başlar. Bu çoğalma Assuvan'da Mayıs ayında görülür. Kahire'de ise Haziran'da belli olur. Sular Assuvan'da Eylül ortasında, Kahire'de Ekim başlarında en son çoğalma derecesine ulaşır. Bundan sonra Nil'in suları alçalmaya başlar ve Haziran ayında en az derecesine iner. Bu sırada Nil'in rengi yeşile çalar. Çünkü yatağında sazlar, lotüsler, çimen gibi bitkiler yetişmeye başlar.

Nil'in her yıl ne kadar yükseldiği kenarındaki «Kıyasün-nil» (Nilometre) denilen mikyasla belli olur. Bu mikyas dikey bir demir veya mermerden ibaret olup üzerine metre ve dereceleri yazılmıştır. Nil'in ne kadar yükseldiği bundan belli olduğu gibi ne kadar yükseleceği de Habeşistan'da yağan yağmurların derecesiyle anlaşılır. Mısır hükümeti ona göre taşkın için tedbirler alır.

Nil'in pek eskiden yatağı sabit değildi. İkide bir yatağını değiştirdi. Sonradan yapılan setlerle yatağı sabit olmuş, Mısır o zaman oluşmuştur.

Nil'in orta yüksekliği 8 metredir. Ender olarak 9 metre olur. O zaman taşkından korkulur. Sular birtakım ariziyi basar. Ekinleri harap ettiği gibi başka hasarlara da yol açar.

Suyun mili Assuvan'da da, Delta'da da bir olup bir kilometrede 75 milimetredir. Nil'in suyunun akış hızı taşkın zamanında saniyede 640, taşkınsız zamanda 450 milimetredir. Olağan zamanda Kahire'deki kanatıradan günde 25 milyon ton su geçer, taşkın zamanında ise bu miktar 800 milyon ton olur.

Mikyas-ı Nil (Nil Ölçeği)

Mısır için önemli bir şeydir. Nil üzerinde dört yerde mikyas-ı Nil (Nil Ölçeği) vardır: Vadi-i Halfa'da, Assuvan'da, Kahire'de, Mısır-ı Kedime'nin karşısında Roza (Ravza) adasında, Kanatırül-Hayriye'de. Sudan taraflarında da bu ölçeklerden vardır. Oralardan ölçeğin her günkü yüksekliği telgrafla Kahire'ye bildirilir. Eğer bir taşkın olacak kadar sular oralarda çoğalmışsa, bu sayede daha taşkın olmadan gereken tüm tedbirler alınır, kaza ve hasarlar önlenir. Bu ölçekler birer kare-

havuzların ortasına dikilmiş birer mermer direkten ibaret olup, bu direklerin üzerinde bölüm işaretleri bulunur. Havuzların da duvarları deliklidir. İçindeki su Nil'deki su ile aynı seviyededir. Kahire'de Mikyas-ı Nil (Nil Ölçeği) 19,53 m. yükseklik gösterirse taşkın şiddetlidir; 18,50 m. 19,31 m. gösterirse iyidir; 18 m. gösterirse zayıftır; 17.50 m. gösterirse pek yetersizdir.

Şimdi en uzak mikyas-ı Nil Vadi-i Halfa'dadır. Taşkın zamanında sular Hartum'dan Vadi-i Halfa'ya 26 günde, Vadi-i Halfa'dan Assuvan'a 4 günde, Assuvan'dan Delta'nın zirvesine 9 günde varır. Suların çekildiği zamanda Vadi-i Halfa'dan Delta'nın zirvesine 15 günde ulaşır. Oysa taşkın zamanında aynı mesafeyi 13 günde kateder. Nilometrelerin yüksekliği her yerde bir olmayıp Said'de 20-24 ziraya (1 zira 75-90 santimetre arasında değişen çeşitleri vardır) kadar çıkar. Kahire civarında 15 zira olur.

Demek Said'den Akdeniz'e geldikçe yükseklik azalır. Bununla beraber bazı sebepler vardır ki, bu yüksekliğin bu kuralı bozarak değişmesine sebep olur. Mesela İsna Kana'dan yukarıda iken taşkının yüksekliği İsna'da Kana'dan az olur. Bu sebepler yatağın dar ve geniş olması, rüzgarların esmesi gibi şeylerdir. Suyun yüksekliği yatağın dar olan yerlerinde fazla, geniş yerlerinde azdır. Suyun akış yönüne karşı rüzgar esen yerde sular bir derece durdurulduğundan yükseklik çoğalır, eğer rüzgar suyun akış yönünde ise yükseklik azalır.

Nil Suyunun Bileşimi

Bu su erimiş ve erimemiş (askıda duran) halinde bitkisel maddeleri içinde bulundurur. Bitkiler suyun eritip eriyik (mahlul) durumunda kökleriyle çektikleri topraktaki gıda maddelerini birkaç yıl içinde bitirirler. O zaman toprak tarıma yaramaz bir hale gelir. Gübrelemek gerekir. Oysa Nil bu gübreleme işini kendisi üstlenir ve gerekli şeyi kendisi getirir. Demek Mısır'ın Nil'i iki vazife yapar:

Hem bitkiler için gerekli gıda maddelerini getirir, hem bu gıda maddelerini eritip köklerin çekip almalarına hazır bir duruma kor. Su yaprakları yıkayıp bitkilerin solunumuna hizmet eder. Bu yağmur suyudur. Mısır'da yoktur. Ancak kök bol su bulursa bitki solunuma ihtiyaç duymayabilir. Nil ise Mısır bitkilerinin köklerini bol bol sular. Nil suyundaki maddeler şunlardır:

	Taşkın zamanında Gram	Taşkının başlangıcı sırasında Gram
Erimemiş maddeler	1,2480	0,2397
Erimiş maddeler	0,1694	0,2548

Demek yeşil sularda erimiş maddeler erimemiş maddelerden çok, kırmızı sularda ise tam tersidir. 1887'de yapılan bir anazile göre, bir litre Nil suyunda yılın çeşitli aylarında şu miktarda maddeler vardır:

Ocak Şubat	Mart Nisan	Mayıs Haziran	Temmuz Ağustos	Eylül Ekim	Kasım Aralık	
1,324	0,494	1,427	1,819	3,903	2,914	Erimemiş Madde
0,000187	0,000210	0,000560	0,000169	0,000148	0,00161	Erimiş Maddeler (Amonyak halinde hesaplanmış azot)
0,0464	0,0467	0,0417	0,0427	0,0432	0,0421	Kireç
0,0102	0,0134	0,0191	0,0209	0,0084	0,0091	Potas
0,0028	0,0028	0,0031	0,0032	0,0019	0,0014	Organik Maddeler
0,0138	0,0121	0,0105	0,0240	0,0195	0,0149	Asit sülfür
0,0341	0,0363	0,0410	0,0372	0,0301	0,0408	Karbonim asit
Çok az	Çok az	Çok az	Çok az	Çok az	Çok az	Fosforik asit

Yeşil suların rengi çözülmekte olan organik maddelerden, kırmızı suların rengi demir oksittendir. Sular biraz durgun durursa bu maddeler çöker, suyun kırmızı rengi de gider. Amonyak pek çoktur. Bu mitar amonyak içme suyu için zararlı ise de tarla için pek yararlıdır. Nil suyunun Mısır'ı verimli yapan maddesi suda erimemiş durumda bulunan maddelerdir. Şimdiki Mısır toprağı, yani liymun (limon), kil ve ferrohidroksiti zengin olup fosfatca fakirdir.(*)

Mısır'ın ortaya çıkışına Nil sebep olduğu gibi Mısır'ın heryerden önce uygarlığın beşiklerinden biri olmasına da yine Nil sebep olmuştur. Çünkü buradaki halk Nil'i kuşatan kızgın susuz çöllerde barınamayıp, yiyecek, içecek veren Nil kenarında oturmaya, bu suretle göçebelikten çıkıp toprağa yerleşmeye mecbur olmuşlardır. Yerleşince de toprağın bataklık olan yerlerini kurutup tarıma elverişli duruma getirmeye ve sulanamayan yerlerini de sulamaya çalışıp bunun için kanallar açmışlar, su hazineleri, setler yapmışlar, memlekete zenginlik gelmiş, göçebelikten kurtularak kendilerine uygar teşkilat ve kanunlar yapmışlardır. Yani Nil Mısır'a gerçekten Allah'ın bağışıdır ve bu özelliğinden dolayı Eski Mısırlılar'ı kendisine tapındırmıştır.

Bugün Nil'de büyük gemiler işleyemezse de küçük yelken gemileri, özel ve küçük vapurlar işlemektedir.

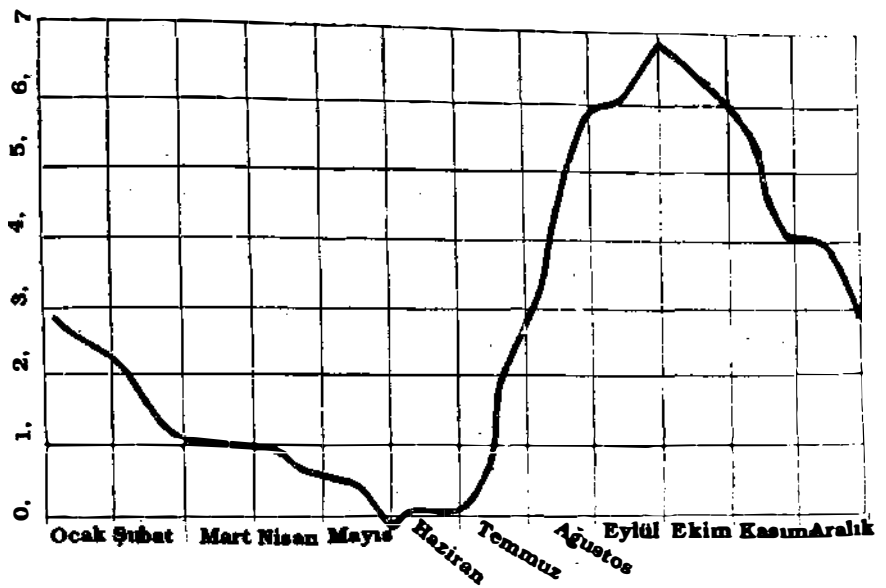
Nil Mısır'ın şahdamarı, kanı, hayatıdır. Onsuz bu güzel vadi kumdan bir çöl olarak kalır, üzerinde hayvan bitki yetişmez ve insan yaşamaz. Yine Nil'siz Mısır denilen memleket bayındır olmaktan çıkar. İşte bütün bunlardan dolayı Nil'in kaynağının yakınlarında yatağını değiştirip Mısır'ın mahvedilmesi imkanının olup olmadığı düşüncesi Mısır için çok önemli bir meseledir. Bazı söylentilere göre Assuvan taraflarından Nil'i Kızıldeniz'e akıtarak Mısır'ı mahvetmek mümkündür.

M. 738, H. 120 yılında Nübe Sultanı Ali Bala (Baba) Nil suyunu çevirmeye teşebbüs etmişse de daha sonra vazgeçmiştir.

(*)Bütün bunları uzun uzadıya yazmamızdaki maksat bir memleketin nasıl kalkındığını, memleketimizin de kurtulması için böyle incelemelere ihtiyacı olduğunu göstermek içindir. Mısır bize bu konuda model ve derstir.

M. 1624, H. 1106 yılında Nil'de sular pek azalmış, müthiş bir kıtlık tehlikesi gözükmüş, söylentiye göre, El-Mustansır Yakubiler'in patrikini sebebini öğrenmek ve gidermek üzere büyük hediyelerle Habeşistan'a yollamış, yalvartmış, bunun üzerine Habeş Kralı suları Afrika çöllerine akıtan bir setti yıktırıp suyu Mısır'a yollamış ve bir gün içinde taşkın olmuş ve seviyesi 3 zira birden yükselmiştir.

Demek oralarda Mısır'a böyle bir hainlik imkanı vardır.

Nil'in Feyezanını, aylara göre çoğalıp azalmasını gösterir grafiktir.

Süveyş Kanalı

Mısır ile Tur-ı Sina arasını oyan, Akdeniz'le Kızıldeniz'ini birbirine birleştirip birinden diğerine en büyük gemilerin bile geçmesine hizmet eden bir kanaldır. Bu kanal Timsah Gölü ile Acı Göl'lerden geçer.

Bu kanalın boyu 105 mil, yani 168 kilometredir. Eni 45-100 metredir. Derinliği eskiden 8 iken şimdi 11 metredir. Bütün boyunca elektrik lambaları ile aydınlatıldığından gece bile gemiler geçer. Bu kanalı açmak imtiyazını Kahire'de Fransız Konsolusu olan Ferdinan dö Leseps adında bir Fransız mühendisi Hıdiv Said Paşa zamanında yani 1854'de müsaadesini almış, İngilizler'in engellemeleri ile iş kalmışsa da, 1856'da kazılara başlamış ve kanal 1869'da gemilere açılmıştır. Bu kanalın açılması 20 milyon İngiliz lirası masrafa malolmuştur. Bugün kanal tahvillerinin yarısı İngilizler'in elindedir. Yani maliye bakımından bu kanala İngilizler sahiptir. Bu kanalın epeyce masrafı varsa da önemli bir gelir getirmektedir. Akdeniz tarafından ucunda Port Said (Said Li-

manı), diğer ucunda Süveyş ve Port Tevfik (Tevfik Limanı), ortasında İsmailiye limanı ve iskeleleri vardır. Kanalın kumdan olan kenarlarının aşağı kısımları billurlaşmış bir tuz tabakasıyla örtülüdür.

Süveyş Kanalı'nın imtiyazı 1968 yılında bitecektir. Bu imtiyazı şimdiden sınırlamak istemişlerse de eczacı Verdani tarafından Reisün-Nüzzar Kıbti Batras (Petro) Gali Paşa'nın vurulması gibi bir olaya sebebiyet verdiğinden 1910 yılında bu istek reddedilmiştir.

Süveyş Kanalı İsmailiye Kanalı vasıtasıyla Nil ile birleşir.

Bu kanal doğu ile batı arasında yani Avrupa ile Asya ve Avustralya arasında önemli bir ticaret damarıdır. Bütün dünya için önemli olduğu gibi İngiliz için hepsinden de önemlidir. Çünkü kanalın açılmasından önce İngiltere ile Bombay arasındaki mesafe Ümit Burnu'ndan dolanılınca 11 bin mil iken şimdi bu uzaklık 5 bin 800 mil olmuştur. Yani bu mesafe yarı yarıya kısalmıştır.

Port Said'de Ferdinand dö Leseps'in Heykeli

Süveyş Kanalı'nı vapurlar 15-28 saatte geçerler.

Yılda bu kanaldan 4 bin gemi geçer. bunun beşte üçü İngilizdir. Yılda yarım milyon adam buradan geçer.

Kanal beynelmilel olup savaş ve barış zamanında her devletin savaş ve ticaret gemilerine açıktır. Kanal yönetimi her gemiden ton başına 7.5 ve adam başına 10 frank vergi alır.

Firavunlar zamanından beri bu iki denizi birleştirmek fikri vardı. Hatta milattan altı yüzyıl önce böyle bir kanal açılmasına başlanmıştı. 120 bin işçi çalıştırıp dururken Firavun daha sonradan bu işten vazgeçmişti. Sonradan Dara bunu tamamlamışsa da çeşitli zamanlarda kumla tekrar doldurmuştu. Tekrar açılmış, yine doldurmuş. Kanalı temizleyenler Batlamyuslar, Romalılar'dan Trayan ve Araplar'dan Amr İbnül-As'dır.

Şirket gelirinin yüzde 71'ini tahvil sahiplerine, yüzde 15'ini Mısır hükümetine, yüzde 10'unu kurucularına yüzde 4'ünü müdür ve memur-

larına verir.

Bu hesaba göre 1910 yılında Mısır hükümetine 12 milyon 361 bin 56 frank vermiştir.

Süveyş Kanalı Şirketi hakkında daha geniş bilgi almak, yönetimini, sermayesini, tüzüğünü, tahvillerini, fiyatlarını, Mısır hükümetiyle yaptığı mukaveleler, mevcut mallarını ve başka bilgileri öğrenmek isteyenler şu esere müracaat etsinler: Compagnie Universelle de Canal Maritime de Suez (1854-1910), Le Caire. 1911.

Yalnız şunu da ekleyelim ki bu şirketin ilk önce çıkardığı 400 bin tahvilden 176 bin 602'si Hıdiv'indi. Bunu nihayet İngiltere almıştır.

Bu kanal her devletin iştihasını kabartıyordu. İşte bu yüzden belalara, istilalara uğramıştır. Bu kanalla beraber Mısır'ın zenginliği de Mısır'ın başına bela olmuştur.

Vahalar ve Feyyum

Nil'in batısında yani Libya Çölü'nde beş vaha vardır. Bunlar düz ve alçak arazidir. Vahalar Nil ile sulanmaz. Ancak kendilerinde su vardır. İhtimal ki, rüzgarlarla vaktiyle buralar oyulmuş ve az bir derinlikte olan sulu tabaka bu suretle meydana çıkmıştır. Vahalar çöl ortasında kumla kuşatılmış ekili yerlerdir. Bu beş vaha Feyyum'un batısında Vaha-i seyve (Siva), Minye müdiriyetinde (sancağında) Vahatül-Bahriye, Asyut müdiriyetinde Vahatül-Frafere, Kana (Kına) müdiriyetinde Vahatüd-Dahle vel-Harce'dir. Feyyum da vaha addedildiğinden hepsi beş tane eder.

Vahalarda su kuyulardan çıkar, Feyyum ise böyle değildir. Çapı 40 kilometre olan bu çukurluk Bahr-i Yusuf kanalı vasıtasıyla Nil'den sulanır.

Vahalarda hurma, tahıl, soğan, zeytin yetişir. Hayvanları deve, sığır ve davardır. Vahalara Vüdiün-Nil'den develer sırtında kafilelerle gidilir.

Vaha-i Seyve'nin nüfusu 6 bindir. Burası eski Mısırlılar zamanında Ammon heykeli ile meşhurdur.

Diğer vahaların nüfus ve önemleri daha azdır.

Feyyum çöl ile kuşatılmışsa da Nil oraya «Ter'a-i İbrahimiye»ile ulaşır. Kuraklık zamanı varken İbrahim Paşa'dan beri bu ter'a sayesinde yılın bütün müddetinde sulanır.

Feyyum'da pamuk, yonca gibi bitkiler ekilir. Ayrıca bostanları çok olup, güzel meyveler de yetişir. Kahire'de en makbul üzüm, incir, nar gibi meyveler Feyyum'unkilerdir.

Nübe

Sudan'ın kuzey kısmına yani asıl Mısır ile Sudan arasındaki Nil boyuna -ki Nil'in en büyük dirseği civarıdır- Nübe derler. Buna Mısırlılar «Berber» ve halkına «Berberi» derler. Fransızlar'sa «Nubi» (Nubie) demektedirler. 2 milyon 500 bin nüfusu vardır. Nübe'nin Nil'in geçtiği yerin dışında kalan bölümü çöldür. Batısındaki çöl Nübe Çölü adıyla anılır. Bu çöl Abade Paşa'ya göre eskiden bir denizmiş, burada taşlaşmış

önemli bir orman vardır. Nübe'nin yukarı kısmı Dungala'dır. Buna «Ordo» da denir ki, Türkçe bir isimdir.

Nübe'de Kölemenler'den yani Türkler'den ihtilaller dolayısıyla kaçıp yerleşenlerin eserleri halen görülür. Hatta Mısır Abbasiler'in elinde iken Halife El-Memun zamanında ve M. 854, H. 240 yıllarında Nübe'de Ali Baba adında bir Türk hükümdar vardı. Mehmed Paşa da karşıtlarından birçok Türk'ü -asker ve sivil- buralara sürmüş, onlar orada yerleşmiş ve asıl halk ile karışmıştır. Ta Abbasiler'den, Sultan Yavuz Selim'den beri oralara Türkler yerleşmiştir. Buralar birçok zamanlarda Türkiye'nin sürgün yeri idi. İstanbul'dan pek çok adam sürülür ve bunlar burada kalırdı.

Bu duruma göre Berberiler'den önemli miktarda Türk vardır. Gerçekten o civar halkı kendilerinin Türk olduğunu iddia ederler. Halen adlarında, aile lakaplarında Türkçe adlar vardır. Dillerinde bozulmuş ve bozulmamış birçok Türkçe kelime vardır. Kahire'ye gelip kapıcılık, otellerde ve büyük evlerde sofracılık (garsonluk) yaparlar. Kahire ve İskenderiye'nin «Bevvab» adı verilen kapıcılarının yüzde 95'i Berberi'dir. Mısırlılar, Berberiler demek için çoğul olarak «Berabire» derler. Bunların yüzlerine bakılırsa bir kısmı bizdeki esmer insanlar kadar açık renkte, bir kısmı da koyu siyah renktedir. Fakat her iki sınıfı da Afrika'nın diğer Zenciler'i gibi iri dudaklı, basık ve biçimsiz burunlu, suratsız olmayıp gayet güzel vücutlu ve güzel yüzlüdürler. Adeta insanı çekerler. İşte bu da kanıtlar ki, bunlar güzel bir milletle karışmışlardır. O da Türkler'dir. Şiyoniform adlı Alman seyyahı da «Afrika Seyyahatnamesi»nde oraların halkının kendilerine Türk dediklerini yazmıştır. Bu halk kendilerine özgü bir dil ile tuhaf bir şiveyle Mısır Arapçası ile konuşurlar. Nübe'de yerli halk olarak çirkin, sarkık dudak ve basık burunlu, Sudanlılar gibi insanlar da halen vardır.

Şiyoniform'un kitabında gördüğümüze göre, Nübe'de birtakım çiftlikler vardır. Bu çiftliklerin sahipleri Halil Ağa, gibi «ağa» lakaplı adamlardır. Bunlar Türk'tür. Hatta Mısır'da «efendi» lakabı olup «ağa» lakabı bugün mevcut değilken Nübe'de halen vardır.

Nübeliler Firavunlar zamanında birkaç defa Mısır'ı ele geçirip orada devlet kurmuş ve saltanat sürmüştür. Firavunlar zamanında Nübe'de de büyük bir uygarlık olmuş, büyük tapınaklar, heykeller yapılmıştır.

Berberiler akıllı, çalışkan, sebatlı ve özellikle çok dürüst insanlardır. Hatta Mısır'da hizmetçi ararken doğruluklarından dolayı özellikle Berberi ararlar. Hırsızlık yapmazlar, namus konusunda dikkatleri vardır. Dinlerine çok bağlıdırlar. Bunların savaşlarda düşman yaralılarından ele geçirdiklerinin yüreğini yarıp pişirip yemek adetleri varmış. Bu adet eski Türk masallarında görülür. Bu benzerlik de dikkate alınacak bir durumdur. İntikam için «Onun kanını içeceğim» de derler ki, bu da bizde söylenir bir sözdür. Yine Nübeliler köpek ulamasını evden bir ölü çıkacağına bir delil sayarlar ki, bu da bizde halen olan bir inançtır. Nübeliler Mısırlılar'da pek fazla olan yaltaklanma bilmezler ve sevmezler.

Kahire'de hekimlik ettiğim zaman hasta olarak müracaat eden berberiler gördüm ki, bunların hepsi beyazdır. Sarışın olanları bile vardır. Bunlarda Turgut, Tosun gibi adlar da gördüm ve hemen hepsi bana

Türk olduklarını söylerlerdi. Hatta birazcık Türkçe bilenler bile gördüm.

Şimdi bunlara göre hükmedebiliriz ki, orada yüzyıllardan beri birçok Türk yerleşmiş, yerlilerle evlenip karışmış, oranın Zenci olan biçimsiz yüzlü halkı hem güzelleşmiş, hem renkleri açılmıştır. Hatta bazen bunlardan öyle güzel adam gördüm ki, yüzüne bakmakla doyamadım. Bunlar Habeşi derecesinde esmer hatta kuzguni siyah idiler; fakat yüz, göz, ağız, dudak, burun olağanüstü güzeldi.

Sudan

Sudan hakkında açıklamalara girişmeyeceğimden burada Sudan'ın coğrafyası ile ilgili bilgilerden başka en önemlilerinden diğer bazı bilgiler de verilecektir. Ekvator Sudan'ın güney kısmından geçer.

Sudan'ın kuzeyinde Mısır yani Nübe, doğusunda Kızıldeniz, İtalyan sömürgesi Eritre ve Habeşistan; güneyinde İngiliz'in Uganda sömürgesi ve Kongo batısında Franız Kongosu ve «Vaday» vardır.

Sudan'ın yüzölçümü 950 bin milkaredir. Yani Mısır'dan iki buçuk defa büyük olup Avrupa'nın dörtte birine eşittir.

Mısırlılar Sudan'a «Sudan-ı İngilizi-i Mısri» derler. Hartum'da Mısırlılar'ın deyimince «Hakim-i Amım» adıyla bir İngiliz memur vardır. Bu kişi aynı zamanda Mısır askerinin başkomutanıdır.

Nüfus yaklaşık olarak iki milyondur (Eserin yazıldığı tarihlerde). Bunun da 14 bini Mısırlı ve Avrupalı'dır. Bundan bir yüzyıl kadar önce 7 milyon 500 bin olduğu ve Mehdiler zamanındaki yüzyıl iç kıyımlarla bir milyona indiği söylenmektedir. Sudan bütün Nil kaynaklarından gelen Nil'in çeşitli kollarının bulunduğu araziyi içine alır. 5 bin 500 metreye kadar yükselen dağları vardır. Vahalardan, dağlardan ve Nil kaynakları vadilerinden başka kısmı geniş ve ıssız çöllerdir; fakat Nil Mısır'dan çok Sudan'ı sulamaktadır. Çünkü Nil'in kaynakları olan ırmaklar burada birçok kollar halinde bulunup arazinin birçok kısmını sular. Bunların başlıcaları Bahrül-Cebel, Bahrül-Gazal, Nehrüs-Sübat, En-Nilül-Übeyz, En-Nilül-Ezrak ve başkalarıdır.

Nil'in altı çağlayanından beşi Sudan'dadır.

Sudan Mehmed Ali Paşa zamanında ve 1820 tarihinde fethedilerek Türkiye'nin Mısır eyaletine katılmıştır.

Sudan 14 müdirliğe (sancağa) ayrılmıştır. Mısırlılar bizce «vilayet» olan şeye «el-Müdiriyet» derler. Bu müdirlikler şunlardır: Hartum, Berber, Dunkala, Vadi-i Halfa, Bahrül-Ahmer, Nilül-Übeyz, Nilül-Ezrak, Senar, Kisla, Ealiün-Nil, Bahrül-Gazal, Kerdufan, Müncela (Mangola), Darfur.

Darfur bu Dünya Savaşı sırasında 1916 yılında İngilizlerin yönetimindeki Mısır askeri tarafından zaptolunmuştur.

Port Sudan (Eski adı Şeyh Birgos'dur) adıyla Sudan'ın Kızıldeniz üzerinde yeni ve önemli bir limanı vardır.

Sudan pek sıcak bir memlekettir. Hararet orada Mısır'dan yüksektir. Çünkü bir kısmı ekvator üzerinde ve bir kısmı da ona yakındır. Bununla beraber az sıcak olan yüksek yerleri de vardır.

Sudan'da boralar ve sürekli, şiddetli yağmurlar vardır. Bunun da se-

bebi ekvator mıntıkası olmasıdır. İşte bundan dolayıdır ki, Güney Sudan'da yağmur çok, Kuzey Sudan'da ise azdır. Kuzey kısmın yani Nübe taraflarının havası kuru, yazın diğer kısmına nisbetle çok sıcak, kışın çok soğuktur. Nisan ve mayıs ayları sıcağın en çok olduğu mevsimdir ki, 20 fahrenhayt yani 50 santigraddır. Ocak ayları en soğuk zamandır ki, 50 Fahrenhayt yani 10 santigrad sıcaklık vardır. Güney tarafları pek sıcak ve rutubetlidir. Yaz ve kış arasındaki sıcaklık farkı pek azdır. Bu sebeple özellikle yazın türlü hummaların ortaya çıkması sebebiyle bizler o iklimde yaşayamayız.

Doğu tarafı ise hiçbir insan yaşamayacak bir haldedir. Mısır'dan oralara memurlar -maaşların dolgun olmasına, memurların iktidarları meselesine bakılmamasına rağmen- gitmek istemezler. Kasım, Aralık, Ocak ve Şubat aylarında yağmurlar kesilmiş, Sudan ilkbahar haline girer. Bu mevsimde Kahire'nin bu ayları kadar soğuk olmaz, sebze ve meyveler hep bu mevsimde yetişir.

Sudan'ın ekili arazisi bir milyon fedandır ki, Mısır'ınkinin 1/6'sı kadardır. En önemli ürünü zerre (züre; Mısırlılar «dura» okur. Bizim «mısır» dediğimiz bitki)dir. Sudanlılar'ın başlıca gıdasını bu teşkil eder. Bakla, soğan, susam, karpuz, kavun, ful sovanı (Amerikan fıstığı), buğday, arpa, hurma ve pamuk yetişir. Dura iki defa ekilir.

Sudan'ın toprağı verimli ve tarım yapılabilir arazi pek çoksa da henüz kanallar açarak sulama meselesi tamamlanmamıştır. Bunlar yapılırsa Sudan önemli bir servet kaynağı olur.

Sudan ucuzluktur. Bir kuzuyu Mısır parasıyla 10, bir tavuğu 1 kuruşa satarlar.

Ormanları

Sudan'da önemli ormanlar vardır. Bu ormanlar Sudan'ın önemli bir servet kaynağını oluştururlar. Bu ormanlardan zamk, kauçuk, kereste, ve içlerinde yaşayan hayvanlardan alınan maddeler çıkarılır. Zamk ticareti pek önemlidir. Kauçuğu en iyi cinstendir. Abanoz mevcuttur. Eğer tarım ve ticaret usulleri düzeltilirse bunları pek büyük gelir getirirler.

Hayvanları

Deve, at sığır, koyun ve keçidir. Uzun boynuzlu öküz ve tavuk çoktur. Ancak Sudan koyunu ile tavuğunun lezzeti iyi değildir. Mısır'da yerli ete oranla ucuz satılır. Yabani hayvanları ise pek çoktur. Ormanlarda yaşarlar. Bunlar da fil, manda, arslan, zürafa, maymun, türlü türlü ceylanlardır. Maymunlar türlü cinslerde ve sürülerle mevcuttur. Terbiye edip Mısır'a getirirler. Bunları bazı evlerde kedi, köpek gibi beslenir. Sularında timsah ve deniz aygırı, hipopotam vardır.

Kuşları da çok ve güzel renklerdedir. Pek çok devekuşu vardır.

Fildişi ile Avrupa'da kadınların şapkalarında kullanılan devekuşu tüyü önemli bir ticaret teşkil eder. Eskiden oralara giden birkaç Lübnanlı bu ticareti yapmışlar, önemli servetler yığmışlardır. Çünkü cahil halka beş para etmeyen boncukları vererek fil dişlerini, devekuşu tüylerini

alıp Avrupa'ya sevkederek pahalı satmışlardır. Türkler böyle ticaretlere alışsalar ne güzel olur! Bunun için evde oturmak olmaz, güzel bir öğrenim yaptıktan sonra seyahate çıkmak, dünyayı dolaşmak gerekir.

Şimdi fildişi, devekuşu tüyü ve hayvan derisi ticaretini hükümet kendi tekeli altına almıştır.

Eskiden timsah Mısır'da da Nil'in içinde varken oralarda vapurların sıkça işlemelerinden sonra Sudan'a çekilmişlerdir. Timsahın iki tane karnında, iki tane de koltuklarında yumurta hacminde misk vardır. Bu misk en iyi misktir. Timsah kumu eşip içine 30-40 yumurta yumurtlar ve her gün gelip yoklar. Yavruları çıkınca sırtına alıp suyun içine götürür. Sudanlılar bu yumurtaları yerlerse de kokusu ağırdır. Onlar deniz aygırının etini de yerler.

Küçük Hayvanlar

Bataklık kısımlarında yoğun bir şekilde çekirge, sinek, bir çeşit ak karınca, sivrisinek vardır. Bu sebepten havası pek vahim olup yaşamak güçtür. Sinekler arı kadar olur. Sığırı sokup öldürür. Ak karınca tahta da yediği için evlerin kısa zamanda harap olmasına yol açar. Bu hayvanlara telgraf direkleri dayandırmak mümkün olmaz.

Madenleri

Kızıldeniz sahilinde inci avlanır. Madenleri henüz belli değildir (Eserin yazıldığı tarihlerde). Ancak altın, bakır, linyit ve demir çıkarılmaktadır.

Halk

Kuzey kısmında göçebe Araplar vardır. Güneyinde koyu siyah Zenci, asıl yerli halk bulunur. Bu Zenciler Şilük, Dunka, Nivir, Yamyam adıyla kabilere ayırılır. En zekileri ve bünyesi kuvvetli olanları Yamyamlar'dır. Bunlara Avrupalılar «Nyamnyam» derler. Eskiden insan eti yerlermiş. Şimdi bu adetleri yoktur. Sudan halkının çoğunluğu bedevilik halinde yaşarlar.

Sudan'ın kuzey kısmı halkı Nübeliler gibi çoğunlukla Türk'tür. Hatta Şiyoniform bile Hartum halkına, «Oralarda Türk diye anılırlar. Hartum civarında Kudi isminde bir kasaba vardır ki, halkı bir Türk kabilesidir» diyor. «Kudi» kelimesi bir Türkçe kelimeye benzer.

Ticareti

İhracatı yıllık 350 bin, ithalatı 1 milyon 350 bin cinye (gine) yani Mısır lirasıdır. Zamk Fransa, İngiltere, Almanya ve Amerika'ya; fildişi sade İngiltere'ye; devekuşu tüyü İngiltere ve Fransa'ya; hurma ve mısır Arabistan'a, pamuk İngiltere'ye gönderilir. Kumaşlar Mançeşter'den, tütün Türkiye ve Yunanistan'dan, şeker Avsuturya ve Mısır'dan, kereste ve tahıl Türkiye ve Rusya'dan, diğer ticaret ve sanayi malları

İngiltere'den gelir. En önemli ticaret merkezleri Hartum ve Ümm-i Derman'dır.

En önemli ticaret yolları Mısır ve Halfa demiryolu hattı ile Port Sudan ve Savakin limanlarıdır. Eskiden bağımsız olarak Halfa idiyse de Nil ile Port Sudan arasında demiryolu yapılınca ikinci derecede kalmıştır. Port Sudan'a güzel, yeni bir liman yapılmıştır.

Halen Sudan'ın gömülü servetine göre ticareti azdır. Bunun da sebebi sulama ile tarımın ilerletilmemiş olması, halkının azlığı, ulaşım araçlarının yetersizliğidir.

Mısır eşyası Sudan'a gümrük resmi vermeksizin geçer.

Sudan'da Mısır paraları işler. Bir kısmında ise peygamber pazarı, yani eşyayı eşya ile değiştirmek (takas) usulü vardır.

Sudan'ın Yolları

Halfa'dan Hartum'a kadar 575 mil boyunda bir demiryolu vardır. Bu hat Nübe'den geçer. Aynı zamanda Atbara'dan bu ilk hattan bir kol Kızıldeniz kenarında Port Sudan'a varır. Bunun uzunluğu 250 mildir. Üçüncü demiryolu 200 mil uzunluğunda olan Ebi Hamd Kerime hattıdır.

Hartum'dan Habeşistan'a iki basit yol vardır. Diğer birtakım yollar daha vardır ki, buralardan kervanlar geçer. Çağlayanlar engel olmakla beraber Nil'de gemiler ve hükümetin vapurları işler. Ancak taşkın zamanında suyun akış hızı çok olduğundan tehlike vardır. Bir de Sudan'a kömür götürmek masraflı olduğundan trafik artırılmamaktadır.

SUDAN'IN HÜKÜMETİ

Mısır'a bağlıdır. Fakat Mısır ile beraber asıl İngiliz'in sömürgesidir. Sudan'da Mısır ve İngiliz bayrakları beraber yanyana dalgalanır. Sudan'a bir «Hakim-i Amm» (yönetici) hükmeder. Bu hakim-i amm'ı eskiden Mısır Hıdivi, şimdi Mısır Sultanı göreve atar. Görünüşte böyle ise de gerçekte bu atamayı İngiltere yapar ve daima görev başına getirilen bir İngiliz'dir. Bu hakim-i amm aynı zamanda «Sudan Serdarı» unvanıyla oranın askerî komutanıdır da. Müfettiş-i Amm, posta ve telgraf müdürü, maarif müdürü, bayındırlık müdürü, demiryolu müdürü gibi idareler vardır. Bunlar da hükümet idaresi yürütülür. Bu memurların hepsi İngiliz'dir. Diğer küçük memurlar Mısırlı ve Sudanlıdır.

Sudan'ın adliye kanunları kendine özgüdür. Kanunları Sudan hükümeti yapar, Mısır «Meclis-i Vüzera'sı onaylar ve hakim-i amm yayınlar ve uygular. Her yerde mahkeme-i şer'iyye (Şer'i mahkeme) de vardır.

Sudan'ın başkenti Hartum olup 16 bin nüfusu vardır. Nil üzerindedir. Bulunduğu yer fil hortumuna benzediğinden bu ad verilmiştir. Mısırlılar «hortum»a «hartum» derler. Mehmed Ali Paşa zamanında inşa edilmiştir. Adı Türkçedir. Bundan dolayı biz «Hortum» demeliyiz.

Mehdililer zamanında Dervişler Hartum'u yıkmışlardır. Sonradan onarılıp güzel binalar yapılmış, elektrik aydınlatması konulmuştur. Sokaklarında buharlı tramvaylar bile vardır. Ümm-i Derman da güzelce

düzenlenmiştir. Ve tramvayı vardır. Bu iki şehirde bizden kalma kale gibi binalar vardır. Yani Türk eserleri halen görülmektedir. Hartum'la Ümm-i Derman arasında Nil'de vapurlar işler ve aralarındaki uzaklık vapurla 40 dakikadır. «Kerkük» adıyla kumaş dokunur bir kasaba da vardır. Bu da bir Türk ismidir. Mısırlılar «Kerküc» yazarlarsa da «c» onlarda bizim «k» sesini verir. Fransızlar'ın istila edip İngilizler'le aralarında düşmanlığa sebep olan meşhur Faşuda da Sudan'dadır. Faşuda'nın asıl adı «Güdük»dür ki, bu da Türkçedir.

Eğitim

Pek ilkeldir. Hartum'da Gordon Paşa'nın yaptığı bir darülfünun (üniversite) vardır. Adına «Külliyet-i Gordon» (Gordon Darülfününu) derler. Muallim (öğretmen), kadı (hakim) yetiştirir. Ve halka dülgerlik, demircilik gibi sanatları öğretir. Ümm-i Derman'da bir iki okul vardır.

Bütçe

1906'da Sudan hükümetinin geliri 800 bin cenye, gideri 830 bin cenye idi. Halen gelir de, gider de çoğalmıştır ve daima bütçede açık vardır. Bu açığı Mısır hükümeti kapatır.

Türk Hilali Sudan'ın her yerinde ve daha içeri kabileler arasında bile yayılmıştır. Onların bazı eşyalarında bile hilal resmi görülür.

Nübe ve Sudan hakkında bu kadar bilgi vermeyi yeterli gördüm. bundan sonraki bilgiler yalnız sırf Mısır'a aittir.

b) Madenler

Mısır maden bakımından zengin değildir. Önemsiz derecede demir vardır; fakat pek karışık bir bileşimde olduğundan arıtılması çok masraflıdır. Kömür madeni de yoktur. Bu sebeple Mısır sanayi memleketi olamaz. Dışarıdan kömür getirmek masraflı olduğundan her zaman tarım memleketi olarak kalacaktır.

Taşlar

Granit ve mermer taşlar bulunmakla beraber çok kireçli, kumlu ve dayanıksız bir taş vardır. Bu taşın en önemli ocakları Kahire ile Hulvan arasında, İskenderiye ve Said civarındadır. Kahire'nin binaları bu kireçli taşla yapıldığından bir süre sonra taş, kendi kendine toprak halinde dökülmeye başlar. Eğer Kahire bizim iklimler gibi yağmuru ve soğuğu çok bir bir memleket olsaydı bu binalar bir-iki yıl içinde yıkılırlardı. Firavunlar tapınaklarını, piramitlerini granitten yapmışlardır. Granitler Assuvan'dadır. Granitlerin bir çeşidi pembe granittir.

Nitrat, fosfat, soda ve tuz, çimento vardır. En önemli tuzla Maryot Gölü'ndedir. Mısır'da yılda 60 bin ton tuz çıkarılır ki, kıymeti 200 bin

cenye'dir. Nitrat'la fosfat çok olup suni gübre imal edilir. Çimento da önemli bir ticaret malıdır.

Altın, Arap sahrasında bulunur.

Petrol

Süveyş'in batısında «Cebelüz-Zeyt» denilen yerdedir. Petrolu bir kumpanya işletmektedir. Pek iyi biçimde arıtamaz ise de Mısır'ın ihtiyacına yetmektedir. Özellikle Amerikan ve Bakü petrolüyle karıştırılınca randımanı (verimi) artar. Bu petrol savaş sırasında Mısır'ın ihtiyacını karşılamıştır.

Zeberced (zümrütten daha açık yeşil olan değerli bir taş) ile zümrüt de vardır.

c) İklim ve Hava

Mısır 22 ve 31 derece kuzey enlemleri arasındadır. Güney kısmı sıcak bölgeler içindedir. Bu sebeple Mısır'ın havası sıcaktır. Aynı zamanda kurudur. Yazın gölgede sıcaklık 43 santigrada kadar çıkar. Kışın ender olarak sıfırın üstünde 8 dereceye kadar iner. Fakat İskenderiye ile Akdeniz sahilinde iki mevsim arasında bu kadar büyük fark yoktur.

Gece ile gündüzün sıcaklık farkı çoktur. Bu durum halka bir nimettir. Gündüz sıcaktan boğulan halk gece bir nefes alır. Bu farkın sebebi göğün bulutsuz ve havanın kuru olmasından dolayı ışığın merkezden etrafa doğru dalgalanması denilen «teşa'u»nun çok olup sıcağın yayılıp gitmesindendir. Gece ile gündüz sıcaklıkları arasındaki fark bir yıl içinde ortalama olarak 20 santigraddır ki, bu pek büyüktür.

Ekili arazide sıcak, çöller kadar şiddetli değildir. Gündüz ile gecenin sıcaklığının farkı azdır.

Kuzeye çıktıkça sıcak ve soğuk daha azalır. İskenderiye Kahire'ye oranla daha serindir. Bu sebepten yazın Kahire'nin zenginleri İskenderiye'de oturur. Hatta hükümet de oraya naklolunur. Sultan, vüzera (bakanlar) yaz mevsimini İskenderiye'de geçirirler.

Mevsimler

Mart'ta ilkbahar gibi değişik bir mevsim başlar. Bitkiler ve çiçekler belirir. Bu süre az zamanda kaybolur ve Nisan ayında sıcaklar başlar. Sıcak Mayıs ayının sonunda şiddetlenip Haziran, Temmuz ve Ağustos pek sıcak gider. Ondan sonra biraz hafifleyip Ekim ayında biraz serinler. Aralık, Ocak ve Şubat soğuk gider. En sıcak ay Haziran, en soğuk ay Ocak'tır.

Yazın sıcak ortalığı kavurursa da akşam üzerleri «bahri» denilen bir hafif rüzgar çıkıp insana biraz nefes aldırır. Mısır'da ilkbahar ile sonbahar kısa ve belirsiz bir surette olur. Kar ve buz görülmez, ender olarak dolu yağar ve bu tarıma zarar verir. Mısır'da Delta kısmında bazen don olayı görülür. O da uzun sürmez.

Fakat 1895-1896 kışında Yukarı Mısır'da pekçok şekerkamışı donup mahvolmuştur.

Kahire'de yazın üç ay için ortalama sıcaklık 29, kışın üç ayı için 13 santigrad olup bütün yıl için ortalama sıcaklık 22 santigraddır. İskenderiye'de sıcaklık yazın 25, kışın 15 santigrad olup bütün yıl için ortalama sıcaklık 20,7 derecedir. Havaların en çok sıcak olduğu zamanlarda, mesela hamsinler(*) sırasında Teb tarafında gölgede 48, Kahire'de 41 santigrada kadar çıkar. Hartum'da, yani Sudan'da daha fazladır. İskenderiye'nin havası pek rutubetli olduğundan demiri çabucak paslandırır ve çürür.

Gök daima açık ve bulutsuzdur. Geceler yıldızla doludur. Ve yıldızların ışıkları parlaktır. Göğün bu durumu çok güzeldir. Geceleri adeta hafif bir mehtap var gibi bir derece aydınlık olur.

Yağmurlar

Mısır'da yağmurlar çok az yağar. Kışın bazen yağar ve asla sürekli olmaz. Gelir, geçer. Gök hemen daima bulutsuzdur. Pek ender olarak bulutlu bir gökyüzü görülür. Kahire şehrinde bazı yıl hiç yağmur görülmez. Bazı kış biraz yağar. On beş dakika veya yarım saat devam eder. O da şiddetli değildir. Ancak halk bu yağmurdan -alışık olmadıklarından- korkar. Herkes evine çekilir. Ticarete bile sekte gelir. alış-veriş adeta durur.

Akdeniz sahilinde ise yağmur sık ve süreklidir. İskenderiye halkı yağmura alışıktır. Orada şemsiye görülür.

Yağmur mevsimi Eylül ve Aralık aylarıdır. Haziran, Temmuz ve Ağustos aylarında asla görülmez. Yağmur taşkın çok olduğu yıl çok olur, yani taşkına bağlıdır.

Halk kar, don bilmez. Ancak 1833 yılında İskenderiye'ye birazcık kar düşmüş, halk şaşalayıp kalmıştır.

Mısır'da çiy boldur.

Rutubet ve Kuraklık

Ekili, arazide rutubet vardır. Çölün havası ile kupkurudur. Kahire kuru, İskenderiye rutubetlidir. Bu sebeple Kahire'nin sıcağı İskenderiye'ninki kadar insanı etkilemez. Ancak Kahire'de kışın bazen öyle rutubet olur ki, sabahleyin kalkınca evin duvarları -pencereler kapalı olduğu halde- sırsıklam bulunur ve hatta su duvarlardan akıp yerlerde birikir. Fakat bu durum bir hafta, on gün kadar devam eder. Rutubetin sebebi bulut değil Nil'in taşkınıdır. Nil'de taşkın olunca su her tarafı basar.

Kahire'nin toprağı bir metre kazılsa su tabakası bulunur. Bu su duvarlara, evlere rutubet halinde çıkar. Bazen öyle olur ki, biraz oyulmuş yerlerde sular birikir. Rutubetin en çok olduğu zaman Eylül ve Ekim aylarıdır. Esasen bu aylar taşkın zamanıdır.

(*)**Hamsin:** "Erbain" denilen karakıştan sonra gelen elli günlük kış.

Mısır sıcak ve kurudur. Sıcak ve rutubet bitkilere pek faydalı, fakat hayvanlara ile insanlara zararlıdır. Mısır'da taşkın ve sulama sürekli olarak bir buharlaşma alanı hazırladığından hava rutubetlenir. Bu suretle Mısır iklimi tarıma çok yararlı, insana ise zararlıdır.

Üstte daimi bir güneş, altta daimi bir su tabakası olduğu için Mısır'da bitkilerin yetişmesi pek hızlıdır.

Kahire'de rutubet ortalama olarak yüzde 67'dir. Aralık'ta yüzde 82'ye kadar çıkar. Mayıs'a kadar yavaş yavaş azalıp yüzde 52 olur. Sis ender görülür. O da Aşağı Mısır'da olup Yukarı Mısır'da görülmez. Şarl Paşa Kahire'de Londra'daki gibi sis gördüğünü açıklamıştır. Gerçekten Kahire'de kışın bazı zamanlar sabahları böyle pek kalın sis olursa da az bir süre içinde dağılır gider.

Rüzgarlar

Rüzgarları sabit değilse de en önemlileri iki çeşittir. Biri «bahri» yani kuzeyden gelen serin rüzgar, diğeri «hamsin» yani güney veya güneybatıdan gelen sıcak rüzgardır. Bu ikincisi yılda yaklaşık elli gün kadar estiğinden bu adı almıştır. Nisan ve Mayıs aylarında başlar. Bahri yani kuzey rüzgarı yazın sağlık için pek gerekli olduğundan Kahire'de bahri yönünde penceresi olan evler üstün tutulur. Bu rüzgar yazın Mısır'ın cehennemi sıcağında insana taze hayat verir.

Sam Yeli

Mısırlılar'ın «Semum» dedikleri Samyeli Hamsin olup Nisandan Kasım'a kadar olan süre içerisinde ara sıra eser. Estiği zaman Mısır'ı tamamıyla ve tam manasıyla cehenneme döndürür. Adeta bu rüzgar fırın ağzından çıkan bir hava gibidir. O sırada her şey ateşte kızdırılmış gibi sıcaktır. Bazen el dokunduramayacak kadar eşya ısınır. Bizde bazen yazın fazlaca sıcak olur, insan elini ayağını karyola demirine, duvara kor, bir serinlik alır. Oysa Kahire'de bundan sakınmak gerekir. Çünkü karyola demiri öyle ısınmıştır ki, oraya dokunan el ve ayak yanar, bir kaza sonucu dokunmuşsa insan elini, ayağını birden çeker. Bu sırada en serin olan insanını bedenidir. Sebebi dökülen şiddetli terlerdir. Yoksa bu sıcağa tahammül mümkün olmaz. Mısırlılar bu sıcağa alışıktırlar. Fellah bu sırada yine güneşin altında, başında basit bir takke ile tarlalarda çalışır. Oysa bu sırada sıcaklık gölgede 48, güneşte 70 santigradı bulur ve geçer. Güneşin altında bir yumurta pişebilir.

Bu rüzgarlar sürekli değil, arasıra eser. Çoğunlukla geceli gündüzlü üç gün, bazen beş ve ender olarak yedi gün devam eder. Geçince ortalık birkaç gün için serinler. Sonra korkunç sıcaklık egemenliğini sürdürür. Bu rüzgar bazen fırtına halinde olur. Birdenbire ortaya çıkar ve ortalığı karıştırır. Çölden getirdiği kum bulutlarını her yere çarpar, yayar. Güneş kapanır, hayal meyal gözükür. Yakın ağaçlar ancak bir silüet halinde görünür. İnsan uyuşuk olmaya başlar. Solunum ve kısa kısa nefes alıp verilir. Deri kurur, yanar. Terleme durur. Oysa sıcakta bol ter Mısır'da en güzel şeydir. İnsanı ancak o yaşatır. Büyük bir susuzluk

başlar. Ne içilse, ne kadar içilse susuzluk geçmez. İnsan ve hayvan yerlerine çekilir. Bir derin hüzüne batmış olan evrende yine üzüntülü bir sessizlik oluşur. İş güç hepsi durur. Çölde olanlar yolunu kaybeder. Durup beklemekten başka çareleri yoktur.

1836 yılında 40 bin kişilik bir Mahmel'i (Her yıl Mekke ve Medine'ye giden haç kafilesi) çölde yakalamış, çadırlarını yırtmış, çoğunu öldürmüştür.

Bu sırada pencereler, pancurlar, kapılar ve perdeler sıkı sıkı kapanır. Asla açılmaz. Bu sayede evlerin içi sokaklardan az sıcak olur. Bizde bir sıcak olsa hemen pencere ve kapı açılıp hava alınır, burada ise aksi yapılır. Böyle havalarda havluyu ıslatarak sarılıp yattığımı, bunun da 15 dakikada kuruduğunu bilirim.

Bu rüzgarlar elektrikli olup çok defa çöllerden ince kumlar getirirler. Bu sebeple bu havanın solunumu adeta mümkün olmaz dereceyi bulur. Bu kumlar sokakları ve binaların dışarılarını kum renginde bir renge boyarlar. Hava bulanık olup göz gözü görmeyecek hale gelir. Ta evlerin içine girip bütün eşyayı her üç, dört saatte bir temizlemeye rağmen bir milimetre kadar bir kum tabakasıyla örter. Ağıza girer, dişler cıyır cıyır öter, boğazı acıtır, aksırtır, uyku getirir. Gözlere girer, rahatsız eder ve hastalık yapar. Ekinlere de pek zarar verir. Nazik bitkiler, çiçekler, yeni oluşan taneler bütün yanar, biter. Bereket versin bu rüzgarda her zaman çok kum yoktur. Sıcaklık da aşırı değildir. Hamsin estiği zaman her şeyi kurutur. Zamanı da çoğunlukla Mayıs ayıdır. Bu havanın bir metreküpünde Mösyö Pikte'ye göre 1 gram kadar kum bulunabiliyormuş.

Mısır'da özellikle Said tarafında serap denilen bir durum vardır. Güneşle kum kızınca uzaktan bir göl gibi görünür. Buna serap derler. Said'in köyleri çoğunlukla tepecikler üzerine yapılmış olduklarından orası sıcaklarda göl içinde köyler durumunda gözükür. İşte bu serap şiirlere girmiştir. Bunu bilmeyen nice susamış zavallılar çölde su diye sevinip koşmuş, o koştukça bu göller de uzaklaşmıştır. Bir türlü göle ulaşmak mümkün olamamıştır. Serap, su diye yanmış insanları aldatır, ümit verir, fakat asla kandırmaz.

Serapın diğer bir çeşidi vardır ki, güneşle kızan havanın ayna gibi olup gölü, orman göstermesidir. Fakat bu asıl serap gibi olmayıp yaklaşınca kaybolur. İlerde başka göl varsa, bir başkası ortaya çıkar.

Bizim gibi insanlar Mısır'da iki üç yıl kalıp yazları Mısır dışında hava değişimine gitmezlerse sağlıkları bozulur. Mısır'da zaten bütün yerli halkta genel bir kansızlık (anemi) vardır. Kanlı yüzlü insan görülmez. Zaten mizaçları safravi (safra ya da öd ile ilgili) olduğundan yüzleri pek kirli sarıdır. Bizlerden Mısır'a gelen mesela beyaz, sarışın, yüzü gül gibi pembe olan bir adam bir iki yaz sonra solup kül gibi olur. Aklık da kaybolup esmerleşir. Mısır'da sıcaklığın insanı yavaş yavaş etkileyerek kansızlığa uğratmasından sıcağın kandaki alyuvarlar üzerine öldürücü bir etkisi olduğu anlaşılır. Bir de Mısır'da insan, sürekli olarak bir fırın içinde yaşar gibidir. Yani bir güneş vurması hastalığına uğrar. Bunlardan dolayı olmalıdır ki, insanın dimağı da uyuşup zekası azalır.

Fırtınalar

Kışın arasıra fırtına eser; Mısır'ın fırtınaları çoğunlukla sert ve devamlıdır. Hatta bazen öyle şiddetli olur ki, dalları kırar, ağaçları söker. Bir başlayınca iki üç gün devam eder. Az zamanda geçenleri de vardır. Bazen da yağmurla beraber başlar. Bazı yıl fırtına hiç olmazsa da bazı yıl da bir ile üç defa olur.

Şimşek ve yıldırım Mısır'da pek azdır. Arazi volkanik olmayıp deprem de hafif ve nadirdir. Ancak M. 1203; H. 600 yılında büyük bir zelzele olup birçok bina yıkmıştır.

Mısır'ın güneşi kavurucu bir güneştir. Bütün yaz ve kışın güneş vardır. Kapalı ve bulutlu hava ender olursa az devamlıdır. Kışın dünyanın çok yerlerinde haftalarca güneş görülmezken Mısır'da her gün güneş vardır. Mısır'ın güneşinde bizler bir iki saat yürürsek mutlaka güneş vurmasına uğrarız. Bu güneş yazın böyleyse de kışın öğle üzeri insana güzel bir sıcaklık ve keyif verir. Cidden bulunmaz şeydir.

Mısır ve Kahire'nin kışı şiddetli değildir. Çoğunlukla gündüzleri sıcaklık 12 ile 15 santigrad olur. Bundan aşağı düstüğü pek görülmez. Ender olarak bazı geceler sıfıra doğru yaklaşır. Mısırlılar ısıtma usulü bilmezler. Burada kışın odun ve kömür masrafı yoktur. Yalnız bazı zenginler ve Mısır hükümeti yılda iki ay kadar evlerini, daireleri ısıtırlar. Kalorifer enderdir. Genellikle petrol sobaları ve kömür mangalı kullanılır. Resmi daireler petrol sobalarıyla ısıtılır.

Mısır'ın kışı soğuk değilse de Fellahlar kışın pek üşürler. Bütün kafalarını, yüzlerini bezlere sarar, sokakta öyle gezerler. Fakat garibi şu ki, Fellah'ın kışın da ayağı yine çıplaktır. Vücudu hemen hemen yine aynı elbiseler içindedir. Yalnız kafasını örter, sarar ve bununla ısınır. Zenginler üstüste yün fanilalar giyerler ve yatak çarşaflarını filan hep yünden yaparlar.

Bizlere göre Mısır'ın kışının soğuğu hiç ise de insan bir kere yazın sıcağını yedikten sonra soğuğa karşı duyarlı oluyor, adeta dayanamıyacak dereceye geliyor. Kalın palto giymeye mecbur oluyor. Ben Mısır'a kış başlarında gitmiştim. O kış ancak 20 gün kadar pardesü giydim; fakat ondan sonraki kışta aylarca kalın palto giydim.

Mısır'ın kışı yabancılar için en güzel bir kıştır. Fransa'nın Nis'ini, «Kan»ı, Monako'yu, İtalya'nın San Remo'sunun yani bütün «Mavi Kıyı» (Côte D'Azur) denilen sahili gördüm ve oralarda kış geçirdim. Kışının yumuşaklığı, kışın güneşinin bolluğu ve çiçeklerinin çokluğu ile meşhur olan bu yerlerin kışı asla Mısır'ın kışı gibi güzel olamaz. Oralarda rahatsız edici yağmurlar yağarken Mısır'da ebedi ve yazınki gibi kızgın değil, hayat verici bir güneş vardır. Ağaçlar sürekli bir surette yeşil yapraklıdır. Otlar, çimenler daima tatlı bir yeşil renktedir. Kışın bile açmış türlü çiçekler vardır. Bahçelerdeki mandalina, portakal, turunç, ağaçlarında yeşil yapraklar arasında top top altın gibi asılı durur. Çoğunlukla 14-15 derece hararet olduğundan soba gürültüsü olmadığı gibi kahvelerin pencere ve kapıları da kapamaz. Yani bizlerdeki kapalı odalara tıkılarak geçirilen kapalı kış hayatı yoktur. Hava güzel, rutubetsiz, tatlı bir havadır. Her türlü taze sebze ve bazı yemişler mevcuttur.

Kısacası kışın şiddet ve zahmetinden kaçan zenginler için dünyada en iyi kış geçirilecek yer Mısır'dır.

Bu mevsim Kasım'ın yarısından Mart yarısına veya sonuna kadardır. Ondan önce ve sonra Mısır'da oturulmaz. Ocak ayında Kahire biraz soğuk olur. Ancak bu sırada Assuvan tarafları ve Sudan pek güzel bir bahar hüküm sürer.

Bir Mısırlı'ya göre Mısır şöyledir: Yazı ılımlı, kışı fazla ise de yağmuru ender, gökyüzü açık, yanardağ, deprem yıldırım korkusu yok, güzel bir iklimdir. Kışın soğuktan kaçanlar Said tarafına gitsin, soğuk görmez. Yazın sıcak diyenler İskenderiye'ye varsın, sıcak yüzü görmez. İşte bir Mısır'lı Mısır'ı böyle bulur. Oysa bir yabancı için Mısır yazın cehennem, kışı gayet güzeldir. İşte Mısır'ın kış mevsiminin güzelliği yüzünden Mısır'a her yıl Avrupa ve Amerika'dan birçok turist gelir, hem mevsimden istifade ederler, hem de aynı zamanda eski yapıları anıtları ve müzeleri gezerler. Bu turistler Mısır'a pek çok para bırakırlar.

2 - ETNOGRAFYA

Nüfus

Mısır'da Firavunlar ve Batlamyuslar zamanında 8-10 milyon, Arap fethi zamanında 14 milyon kişi vardı. Kölemenler'den Şeyhülbeledler zamanında bunların sürekli ihtilalleri, savaşları, boğuşmaları, gelirleri ceplerine indirmeleri, sulama ve tarım işlerine bakmamaları yüzünden nüfus azalmaya başladı. Ve Fransızlar Mısır'ı işgal ettikleri zaman ancak 2 milyon kişi kalmıştı. Mehmed Ali Paşa'dan beri ise artmaktadır.

Mısır'ın nüfusu otuz yıl önce 6 milyon dolaylarındayken o zamandan beri iki misline çıkmıştır. Mısır hükümeti 1917'de yeniden bir daha nüfus sayımı yaptı. 1917'de Mısır'ın nüfusu 12 milyon 566 bin idi.

Son 10 yılda bir milyondan çok artış olmuştur. 1897 yılında 9 milyon 600 bin idi. Son istatistikte Bedeviler dahil değildi. Bunların sayısı 600 bindir.

Çoğunlukla Arap Çölü'nde göçebe halinde yaşarlar. Bu halde yuvarlak hesap Mısır'da 13 milyon kişi vardır. Bu sayının 700 bin kadarı Kıbti, 400 bin kadarı da sayılarının çokluğu sırasıyla Rum, İtalyan, Ermeni, Türk, Suriyeli, İngiliz, Fransız, Yahudi ve başkalarıdır. Diğer kısmı Mısırlı ve Müslüman'dır.

Eski istatistikler Mısır'ın nüfusunu şöyle gösterirdi:

Yıl	Nüfus	Yılda 100 kişide ortaya çıkan artma
1800	2.460.200	1,45
1821	2.536.400	22,98
1846	4.476.400	11,81
1882	6.831.131	23,89
1897	9.734.405	14,9
1907	11.287.359	14,9

Bu istatistiğe göre yüz yıldan beri nüfusu artmaktaysa da artma oranı son zamanda azalmıştır. Fakat yalnız 30 yılda mevcut nüfus iki misli olmuştur.

1907 istatistiğine göre Mısır'da 62 bin 975 Yunanlı, 34 bin 926 İtalyan, 20 bin 653 İngiliz, 14 bin 591 Fransız vardı.

Keza 27 bin 591 Türkiye uyruğu saf Türk, 33 bin 947 Suriyeli, 7 bin 746 Ermeni mevcuttu.

Halen 100 binden çok Yunanlı ve bir o kadar İtalyan, 10 bin kadar Suriyeli (Lübnanlı), bir miktar Yahudi ve başkaları vardır. İngilizler'in sayısı da artmıştır.

1907 yılı hesabına göre Mısır'da bin erkeğe 992 kadın vardır. Yine bu hesaba göre yüzde 0,85 erkek, yüzde 0,3 kadın Mısırlı okuyup yazma bilmektedir.

Mısır'da 1907 yılı istatistiğine göre 5 milyon 761 bin 677 bekar adam olup bunun 3 milyon 246 bin 771'i erkek, 2 milyon 514 bin 906'sı kadındır.

Mısır kadını
(Fellâh sınıfı)

Evlilerin sayısı 4 milyon 638 bin 270 olup 2 milyon 253 bin 137'si erkek 2 milyon 384 bin 833'ü kadındır. Dulların miktarı ise 790 bin 31 olup 116 bin 432'si erkek, 773 bin 599'u kadındır.

1918 yılında Mısır'ın başkenti olan Kahire şehrinin nüfusu 790 bin 939 olup bunun 405 bin 848'i erkek, 385 bin 91'i kadındır.

Bunun 631 bin 163'ü Müslüman, 86 bin 868'i Ortodoks, 36 bin 133 adedi Katolik, 29 bin 207'si Yahudi, geri kalanı diğer din sahipleridir. Bu sayısının 486 bin 306'sı okuyup yazma bilmez.

Kahire'de 721 bin 973 Mısırlı, 12 bin 81 Türk, 7 bin 524 İngiliz, 8 bin 252 Fransız, 15 bin 655 İtalyan, 15 bin 254 Rum olup diğerleri başka milletler uyruğudur ve sayıları azdır.

İskenderiye'nin nüfusu ise 400 bindir.

Milletler

Mısır'ın asıl halkı Firavun nesli olan halktır. Bunlar Kıbtiler ve Fellahlar'dır. Mısır halkı birçok bilgine ve özellikle kıymetli bir bilgin olan Maspero'ya göre, yerli bir ırktır. Yine birçok bilgine ve Morgan gibi kıymetli bilginlere göre Mezopotamya'dan gelmişlerdir. Bunlara «Nilotik» (Nil Irkı) derler.

Mısır'da çeşitli mumyaları antropologlar incelemişler, bunları dolikosefal (kafasının uzunluğu genişliğinden çok olan kimse) bulmuşlardır.

Bugün Mısır'da iki tip vardır: Biri ince uzun boylu, omuzları geniş, kolları ince uzun, kalça kemikleri ufak, bacakları ince, ayakları ince ve uzun, başları kısa, yüzleri yumurta şeklinde (oval), alınları biraz çökük, gözleri büyük, burunları büyük ve hafif koç burnu, ağızları geniş, dudakları etli, dişleri küçük ve güzel, kulakları yüksek, derileri doğuşta beyaz sonra güneşle esmerleşmiş, saçları kıvırcığa yatkın sakalları seyrektir.

İkinci tip, az olup kısa boylu, tıknaz ve ağırdır. Göğüsleri daha geniştir. Gövdeleri ile aşağı kısımları arasında aykırılık vardır. Yani kalçaları dar, bacakları incedir. Başları uzun olduğu gibi yüzleri de ötekilerden uzundur. Burunları düz, kısa ve biraz çökük, burun delikleri geniş, gözleri ufak, dudakları kalınsa da bükük değildir. Yüz güzellikleri kabadır.

Bugünkü Kıbtiler'de, Müslüman Fellah da dolikosefal'dir. Kısacası bu halk antropoloji noktasından da eski Firavunlar zamanı Mısırlılar'ın gerçek neslidirler. Mısır'da Bedevi Araplar da dolikosefal'dir.

Asıl Mısırlılar'ın kafatasılarının oluşumunda bir özellik yoktur. Dimağlarının ağırlığı da Arya neslininki kadardır. Ancak Mısırlılar'ın kafalarının kemikleri kalındır. Fikir üretmeye o kadar yetenekleri yoksa da el işlerinde beceri sahibidirler. Mısırlılar'da günümüzde şekli biçimsiz, yani dejenere denilen kafalar çoktur. El işlerinin örneği Fellah'ın o zahmetli çalışkanlığıdır. Bugünkü Saf Mısırlının yüzü, kafatasının şekli tamamıyla Firavunlar zamanından kalma heykellerdeki insan resimlerindeki şekillerin aynıdır. Bunların kafaları küçük, alınları basık ve biçimsizdir.

«Fellah» rençber demektir. Bizde ise «Arap» manasına kullanılmaktadır. Köylerde oturan halk bunlardır. Şehirlerde asıl insan kitlesini de bunlar oluşturur. Bunların 700 bin kadarı İslam olmayıp Hıristiyan kaldıklarından kendilerine eski adları olan «Kıbti» adı verilir. Bu kelimenin çoğulu «Ikbat»dır.

Bizde «Kıbti» çingene manasındadır. Sebebi ya bu millet pek pis ve çingene gibi sefil olduğundan ecdadımızın Mısır'da bunları görünce o zamanlar bizde herşeye arapça ad vermek modası olduğundan bizim çingenelere de «Kıbti» demişler, yahut da bizim çingeneler bu «Kıbti» neslinden olduğundandır. Çünkü vaktiyle Firavunlar Anadolu'yu ele geçirmişler ve oralara Mısır'dan halk götürmüşlerdi. Galiba bizim çingeneler Anadolu'da kalan o halktır. Gerçekten onların şekilleri, renkleri Mısırlılar'a benzemektedir.

Dinleri de ihtimal Eski Mısır dinidir. Bizim çingeneler'in gizli dinleri iyi araştırılırsa ihtimal ki eski Mısırlılar'ın dinlerine dair yararlı bilgiler meydana çıkar. Fakat genellikle çingeneleri Hindistan'dan gelme bir millet sayarlar.

Fellah çoğunlukla böyle, geniş göğüslü, adaleli, dişleri sağlam olur. Boyunlarının kaidesi büyüktür. Bu da başta yük taşımaktan olmuştur. Bir de elbiseleri yakasız olduğundan boyun bizdekinden kalın görünür. Bu da onların boyunlarının çok kalın olduğu zannını verir. Dişlerinin kuvveti o kadardır ki, adeta el gibi kullanılır. Dişleri ile yük kaldırırlar.

Türk milletinden yerleşip kalan saf veya Mısırlılar'la evlenerek ortaya

çıkan nesle de «Bazramid» derler. Çerkesler de bunların arasındadır. Bazramidler'in miktarı belli değilse de pek çokturlar. Adeta Kahire'nin halkının dörtte üçünü oluştururlar. Köylerde ve Fellah olmuş Bazramidler pek çoktur.

Diğer şehirlerde çokturlar. Eskiden Mısırlılar'a biraz Arap da karıştığından bugün Mısır milletine Eski Mısırlılar'la Türk ve Arap kanından oluşmuş bir millet denebilir.

Bedeviler

Göçebe yaşayan Arap ve Mağribiler'dir. Bunlar Nil boyuna girmeyip çölde yaşarlar. Sayıları 600 bindir. Deve ve koyun beslerler. Mısır'da Araplar'ın zaptından evvel bunlar vardılar. Sanatları hırsızlık, eşkıyalık yapmak kervan ve köy basmaktır. Bu yüzyıllardan beri böyledirler. Şimdi sanatlarını eskisi kadar yapamamaktadırlar. Bu aşiretler zannolunduğu gibi tamamen Arap değil, bir kısmı da Trablus'dan, Tunus'tan, Cezayir'den, Fas'tan gelme Mağribiler'dir. Bunu bilmeyip Mısır'da hepsine de Arap derler. Bunlar Mısırlılar gibi «C» harfini «G» okumazlar. Mehmed Ali Paşa zamanında Mısır çöllerinde 60 kadar Bedevi kabile varmış.

Nübe tarafında Ubabde ve Bişari kabileleri vardır. Tarihte adları geçmektedir. Ubabde Nübe ile Kuseyr yani Kızıldeniz arasında otururlar. Bu iki kabile de arap değil, Afrikalıdırlar. Yani Zenci'dirler.

Dimyat tarafında Napolyon istilasından kalma Fransızlar vardır. Fakat Müslüman olmuş ve asıllarını unutmuşlardır. Bunların sayısı beşaltı yüz kişiyi geçmez. İçlerinde sarışın olanları çoktur.

Şamlılar

Sonradan Suriye'den ve özellikle Lübnan'dan gelip yerleşen Hıristiyanlar ve Müslümanlar var ki, bunlara burada Müslüman-Hıristiyan hepsine birden Şevvam derler. Kelimenin tekili «Şami»dir. Bunlar Şamlıdırlar.

Mısırlılar bütün Suriye'ye «Şam» dediklerinden o halka bu adı vermişlerdir. Bunlar çoğunlukla Hıristiyan'dır.

Nübe'den, Sudan'dan gelip yerleşmiş Zenciler de vardır.

Berberiler

Nübe'ye Mısırlılar «Berberiye», «Berber» dediklerinden Nübeliler'e de «Berberi», çoğul olarak «Berabire» derler. Bunlar Kahire'de çoğunlukla apartmanlarda kapıcılık yaparlar. Bunlara «Bevvab» derler. Bir kısmı sofracı ve uşaktır.

Bir de Mağribi dedikleri halk vardır ki, Batı Trablus, Tunus, Cezayir ve Fas'tan gelmiş olan kimselerdir. Sayıları azdır.

Bunlardan başka ırktan olan halk yabancıdır. Fakat bunların da çoğu yerleşmiş, mal mülk sahibi olmuştur. Bunlar da Rum, İtalyan, İngiliz, Ermeni ve başkalarıdır.

Diller

Mısır'da konuşulan dil Arapça'dır; fakat başka şive iledir. Diğer Araplar'ın dillerini, özellikle Şamlılar'ınkini beğenmezler, soğuk ve kaba bulup eğlenirler. «C» harfini «G», «KA» harfini «Ayn» okurlar. «Kaf» sesini «Kef» ile yazarlar. «Yay» harfini fetha (Arap alfabesinde harfleri a, e okutan işaret) olarak da kullanırlar. «Vav» sesini «O» harfiyle gösterirler. «Zel» harfini «Dal», «Zı» harfini «Tı» gibi söylerler. Bütün Araplar gibi «P» harfini söylemezler.

Hükümetin resmî dili Arapça'dır. Eskiden Türkçe de mevcut iken şimdi yerine İngilizce konmuştur. Bütün basılı resmî evrak Arapça, İngilizce yani iki dille birden yazılmıştır.

Eskiden okullarda Türkçe dersi varken bugün hiç kalmamıştır. Türkçe dili büsbütün unutulmaktadır. Bununla beraber Mısır Arapçasında Türkçe kelimeler hesapsız derecede çoktur. Hükümetin resmi terimlerinde, başkatip, kavuş-ağası gibi birçok terim mevcuttur. Askerî komutanlar, emirler hep Türkçe'dir. Şurası gariptir ki, Mısır'da bazı Türkçe kelimeler bizdekinden daha doğrudur. Mesela «kışla»ya «kışlak» derler. Ve zaten kelimenin aslı budur. Hele «-ci» edatımızı çok kullanırlar.

Ancak «-gı» okurlar. Eczacı, topçu gibi... Ama onlar «Topgı» diye telaffuz ederler. «Köprü»ye «kobri» derler. Oysa bizde İstanbul'da «cisr» denir! Bizim güzel kelimemiz Arapça'ya geçmişken biz hâlâ «cisr» haltı yer duruz.

Eski Firavun dili ve yazısı kaybolmuş ölü diller arasına karışmıştır.

Dinler

Mısır'ın resmî dini İslamiyet'tir. Asıl yerli halk Müslüman'dır. Mezhepleri çoğunlukla Şafii ve Malikidir. Hanefi ve Hanbeli azdır. Bu yerli halktan Kıbtiler Hıristiyan'dır. Kıbtilerin Hıristiyanlık'taki mezhepleri Yakubiye Mezhebi'dir. bunlar önceleri Bizanslılar'dan pek zulüm görüp Araplar'a kucak açmışlarsa da, onların da türlü zalimlikleri ile karşılaşıp çoğu Müslüman olmuştur. Kahire'de patrikhaneleri vardır. Duaları Kıbti dili iledir. Habeşistan da bu mezhebde olduğundan orası dinen Kıbti Patrikhanesi'ne bağlıdır. Oradaki papaslar Mısır'dan gitme Kıbti papaslarıdır.

«Yakubi» adı, Yakub Baradai adındaki bir Suriyeli papasdan gelir. Bu adam Milat'tan sonra Onuncu Yüzyıl'da Suriye ve Irak'da dağılmış Hıristiyanlar'ı bir kiliseye toplamak için oralarda dolaşmıştır. Yakubilik Hıristiyanlığın mezheplerinden biridir. Kıbtiler tutucudurlar. Kahire'de oturan patriklerine pek itaat ederler. Patrik'i papaslar seçerler ve kendisine tam yetki verilir. Vaftiz'i kilisede yaparlar. Eskiden sünnet de yaparlardı. Günah çıkarmayı kulak usulüyle yaparlar. Evli olmayan papas olamaz.

Artık Kıbtiler'de ve papaslarında Kıbtice bilen kalmamışsa da yine dualar Kıbtice yapılır.

Erkek çocukları doğuşunun 40'ıncı günü, kızları 80'inci günü vaftiz

ederler. Vaftiz edilmeden ölen çocukların öteki dünyada kör olacağına inanırlar. Kiliselerde bir köşesinde geniş bir toprak küp gibi bir şey vardır. Vaftiz'i orada yaparlar. Bu küpe ılık su korlar. Papas biraz mukaddes yağ ekler. Sonra çocuğu bu suya üç defa daldırıp çıkarırlar. Bu sırada Kıbtice dualar okurlar.

Kıbtiler günde yedi defa ibadet ederler. Bu ibadetler güne doğmasından gece yarısına kadar belirli saatlerdedir. İbadet sırasında Zebur ve İncil okurlar. Her ibadetin sonunda 41 defa arapça ve Kıbtice «Yarap, bana acı!» derler. Bunun için de 41 taneli bir tesbih kullanıp her söyledikçe bir tanesini çekerler.

Her ibadetten önce yüzlerini doğuya çevirip adeta bizim gibi abdest alırlar.

Sokakta gezerken de dua okuduklarından, çeneleri, sakalları varsa sakalları, daima kıpırdar. Kiliselerde ibadet zamanında kadınlar ayrı bir yerde, kafes arkasında dururlar. Kiliselerinde heykel yoktur. Yalnız birkaç Azize resmi bulunur. Kiliseye girerken kundurularını çıkarırlar; fakat diğer Hıristiyanlar gibi başlarındakileri çıkarmazlar.

Bedevi Kadını

Yerlerde hasır vardır. Ellerinde birer değnek ayakta dururlar. İbadet sırasında bizim secde gibi başlarını yere kadar eğerler. Kiliselerinde çan yoktur. Büyük bir zil ile herkesi kiliseye çağırırlar. Bu bizim ezan yerinedir. Papaslar ibadet sırasında gösterişli ve özel elbise giyerler.

İbadet iki-üç saat sürdüğünden orada oturup dinlenirler. Bu rahat zamanlarında kilisenin içi birçok zil sesleriyle çınlatılır. İbadet sırasında Yakup bir papas halka, dolaşarak, tütsü verir.

İbadetin sonunda şaraba ekmek batırılır. Bu ekmek halka dağıtılır. Şarabı papaslar içer. Papas kutsal su'dan herkesin üstüne serper.

Yakın olanların sakallarını da bu su ile ıslatır.

Perhizleri uzun ve şiddetlidir. Bir defa Ninova hatırası için 3, bir defa 5, bir defa 28, bir defa 15 gündür. Aynı zamanda bütün yıl cuma ve çarşamba günleri perhiz günleridir.

Yedi büyük bayramları vardır.

İsa'nın vaftizi gününde herkes kiliselerde yaptıkları havuzda veya civardaki kanal veya Nil'de yıkanır. Bu havuzlar ve Nil önce kutsal su ilavesiyle kutsanır. Bu ayin sırasında henüz yıkanmayıp bekleyenler yıkananlara, «Baban, anan gibi yıkan! Müslümanlığı gönlünden kov!» derler.

Yakubi Kıbtiler Müslümanlar'dan çok diğer Hıristiyanlardan nefret ederler.

Kıbtiler arasında Ortodoks, yani «Hükümdar taraflısı» (Bizans hükümdarının mezhebinin taraflısı) azdır. Mehmed Ali Paşa zamanında ancak 5 bin kadar vardı.

İşte Yakubi mezhebi diğer Hıristiyan mezheplerinden esası, felsefesi bir olmakla beraber ayrıntılarda ve bazı biçimlerde pekçok ayrıdır. Bugün içlerinde Ortadoks, Katolik ve Protestan da vardır.

Bazramidler çoğunlukla Hanefi'dir.

Şamlılar'ın az bir kısmı Müslüman, büyük çoğunluğu çeşitli mezhepde Hıristiyan'dırlar. Aralarında Dürzi de vardır. Ermeniler'in bir kısım Katolik, bir kısmı Gregoryen'dir.

Hıristiyan milletlerin herbirinin kendilerine özgü kiliseleri, patrik ve patrikhaneleri ve diğer dinî kurumları vardır.

Kıyafetler

Yukarı tabaka pantolon giyer. Başlarında fes vardır. Fes'e «tarbuş» derler. Aşağı tabaka uzun bir entari giyip başına ya fes veya takke takar. Köylüler ise Acem kulahına benzeyen keçeden döğülmüş veya örülmüş çoğunlukla koyu sarı renkte birşey giyerler. Üzerine de ufak beyaz bir sarık veya renkli bir mendil sararlar.

Zengin yerlilerden bir kısım «celbiye» (gelebiye) denilen uzun entari giyerlerse de bunu beyaz keten, sadakur veya yollu ipek kumaşlardan yaparlar. Gayet güzel olur. Buharalılar'ınki gibi yenleri uzun ve geniştir, elleri örter. Başlarına kalıpsız ufak, püsküllü mavi ve büyük bir fes giyip üzerine güzel bir sarık sararlar.

Aşağı tabaka kışın entarilerinin üzerine bir ceket giyerler. Diğer halk ise kaftan denilen geniş ve uzun bir şey giyerler.

Renkli cübbeler de vardır.

Bu konuya dair «El-Eczaci-ün-Nasih» adındaki eserimin açıklama bölümünde bilgi vardır.

Aşağı tabaka halkın çoğu ayağına don giymez. Bu da yazın iyi bir şeydir. Kadınlar «mülaye» denilen siyah bir çarşaf giyip yüzlerine bürka (yaşmak, peçe) takarlar. Bunu «buru» diye telaffuz ederler. bir nevi peçedir. Bu siyah peçeyi elde örerler. Bu peçe ile beraber ve burun üzerine gelen «gruse» denilen altın veya altın yaldızlı gümüşten içi boş bir boru takarlar. Kibarları İstanbul çarşafı gibi siyah çarşaf örtüp yüzlerindeki

buru beyazdır. Bunların gruseleri olmayıp burunlarının yarısından yukarısı açıktır. Bu peçeyi kulaklarının arkalarından ve gerdanlarından dolaşan bir şeritle tuttururlar. Peçe pek incedir. Bütün yüz adeta örtünme yokmuş gibi meydandadır. Fazla olarak göğüs açık, bluzu göze çarpar renklerde, kordela ve çiçekleri vardır.

Mülaye (çarşaflı) ve bürka (peçe)lı Mısır kadınları.

Çarşafların eteklerini kaytanlar ve püsküllerle doldurmayı severler. Bazılarının çarşafı püsküllerden adeta bir kanape gibi olur. Boyunlarında, kulaklarında altın ziynet eşyası çoktur. Hele kollarına hesapsız altın bilezikler doldururlar.

Köylü kadınları siyah mülaye takarlar ve başlarına yine siyah kat kat birçok bezler örterler. Yalancı paralarla boyunları, peçeleri doludur.

Kıbtilerde erkek ve kadın Müslümanlar gibi giyinirler. Bu iki sınıfı birbirinden ayırmak mümkün değildir.

Hıristiyan Şamlılar pantolon giyerler. Kadınları ya alafranga giyerler, yahut peçesiz olmak üzere çarşaf örtünürler ki Suriye'de de böyledirler. Mısır askeri de başına fes giyer.

Polis yazın beyaz, kışın siyah elsibe giyer. Bedevi Araplar başlarında «Agel» dedikleri eğlil (Arap erkeklerin kefiyelerinin üzerine bağladıkları, yünden örme kalın çember bağ) taşırlar.

Ütücü Dükkanları

Mısır yazın pek sıcak olup insan günde üç defa terlediğinden veya daima su gibi ter içinde olduğundan çok çamaşır değiştirmek gerekir. Buna yazın beyaz keten ve sadakur ceket, pantolon veya celebiye giymek zaruretini ilave edince çamaşır yıkanmasının ve ütünün Mısır'da pek gerekli olduğu anlaşılır. Bu sebeple hemen adım başında bir ütücü

dükkanı vardır. Bunlar özellikle elbise ütülemekle geçinirler. Bunlara «mekveci» (makvağı) ve ütüyü «mekve» derler. İşte bu sebepten burada böyle bir meslek de türemiştir. Bunların bir kısmı gömleklere kola da yapar.

Bünyeleri

Yerli halk, Müslüman ve Kıbti aynı bir bünye, bir şekildedir. Bunların derileri esmer, kirli sarı, zeytuni bir renktedir. Saçları kara, kirpikleri kara ve uzun, gözleri kara olur. Kılları o kadar bol değildir. Uzun saçlı kadın yok gibidir. Kaş, göz ve kirpiği güzel kadınlar çoktur.

Yüzleri bir kısmının tıpkı Firavunlar'dan kalan eserlerde işlenmiş insan resimlerine benzer. Bize güzel gelmeyen bir yüzdür.

Bunların mizaçları safravidir. Yavaş, ağır hareketli adamlardır.

Mısır'da bir de Zenci insanlar pek çok olarak görülür. Bunların Mısırlılar'la karışmasından doğan nesil de farkedilir. Çünkü bu nesil Zenci'nin siyah derisini almış, fakat yüzünün şekli Mısırlı şekline benzemiştir. Bunların bir kısmı da Habeşi renkte olup saçları ise tıpkı bizdeki tüyünün dip kısmı siyah olup uc kısmı bir tuhaf kırmızı olan bazı koyunların tüyleri gibidir. Bunlar ak ve kara yünlü koyunların birleşmelerinden meydana gelir.

Bu manzaradaki saçı görmek pek tuhaf oluyor; fakat bunların sayıları çok değildir.

Mısır halkını antropoloji bakımından inceleyen bir kitap yoktur. Böyle inceleme ve araştırmalar pek masraflı ve zamana bağlı olduğundan ayrıca büyük çaba gerektirdiğinden henüz geniş biçimde yapılmamıştır.

Bazramidler Mısır'ın en güzel halkıdır. Aralarında birçok sarışın insan vardır. Birçoğu halen Türk'ün güzel yüz biçimini taşır. Bir kısmı ise Mısırlılar ve hatta Zenciler'le karışmıştır. Fakat bunlardan çıkan çocuklar da esmer veya zenci olmalarına rağmen yine Türk gibi güzeldirler. Mısır'da bir güzel görüldüğü zaman eğer yabancı değilse onda Türk veya Çerkes kanı olduğuna hükmetmek gerekir.

Bazramidler'in eski olanlarında göz, kirpik ve kaşların şekli değişmekte, Mısır'a özgü bir hal almaktadır. Herhalde sıcağın ve şiddetli güneş ışıklarının gözleri sürekli etkilemesinden dolayı gözün rengi koyulaşıyor. Bu iklimde saç ve kıl gereksiz olduğundan azalıp kısalıyor. Bu durumlar asıl Fellah'da da vardır.

Bir de Fellah'la karışmış Bazramidler'de esmer deri ve mavi göz bulunduğu gibi çoğunlukla yeşil göz görülmektedir. Bizde ender olan bu göz Mısır'da çoktur.

Sudanlılar'ın Mısırlılar'ı siyahlaştırmaya gayret etmelerine karşılık Türkler, Çerkesler, Acemler, Yunanlılar ve Romalılar gibi eski fatihler de bunları ağartmaya çalışmışlardır. Yani Mısır ak insanlarla kara insanların birbirine karıştıkları, aklık ve karalığın çarpıştığı bir yerdir. İki taraf da onu kendisine benzetmeye ve çekmeye uğraşmıştır. Hâlâ uğraşıyor ve uğraşacaktır da. Mısır iklimi Zenci'yi ağartamıyorsa da ak'ı zamanla esmerleştirmekte, ona Mısır'ın özel rengini ve yüzünü vermektedir.

Mısırlılar'ın zekaları basittir. Aralarında zeki adam azdır. Mısır'dan çıkan büyük adamların hepsi Bazramid veya diğer yabancı ırklardandır. İhtimal o yakıcı güneş, akıl kuvvetini uyuşturmaktadır. Gerçekten yazın ben orada uyuşuk gibi oluyordum ve herkesi de yarı uykuda gibi görüyordum.

Mısırlılar'ın ancak aldatma ve yalandaki ustalıkları anadan babadan ve herkesten görüle görüle artık otomatikleşmiş bir beceri durumunu almıştır. Yani bu beceri zekanın ürünü değildir. Aldatana Mısırlılar «şatır!» derler, onu takdir ederler. Aldanan da onu kayıp bilmeyip iftiharla anlatır.

Ahlak ve Adetler

Mısırlılar'ın kendilerine özgü ahlak ve adetleri vardır. Mısır halkı büyük bir çoğunlukla onursuz insanlardır. Orta tabaka ise çoğunlukla onurunu düşünen insanlardır. Vatan duyguları henüz tam manasıyla olgunlaşmamıştır.

Din konusunda da pek duyarlı değildirler. Dinlerine, analarına, babalarına yüzlerine karşı küfredene bir şey yapmazlar. Hele birbirlerine ulu orta her saat «muarrıs» (pezevenk) derler ve bundan hiç de kızmazlar. Bu durum pek uzun süren mahkum millet hayatı yaşamalarındandır. Bizde «pezevenk» küfründen cinayet bile işlendiği olur.

Kim kuvvetli, kim zenginse ona bağlı olurlar, ona saygı gösterirler. Daima itaat etmeye alışmışlardır. Komuta edemezler. Hiçbir teşebbüs kuvvetine sahip değildirler. Uyuşukluk içindedirler. Zaten her hareketleri yavaş yavaştır. Sanki kımıldamak istemez gibidirler. Hele bu durumları yazın sıcak zamanlarında çoğalır ve uyku da gibi dururlar. İhtimal ki, buna, bu milletin ahlakının gevşekliğine bu iklimin etkisi büyük olmaktadır.

Hemen genel kural gibi dilden dile dolaşan bir söz vardır: «Hiçbir Mısırlı doğru söylemez. Daima yalan söylerler. Her işte, her muamelede ilk düşündükleri şey karşılarındakileri aldatabilmektedir».

Aldatabilene, hatta hiç olmazsa birşey satın alırken bir miktar da - her ne surette olursa olsun- fazla alabilene «şatır» ve bu işe «şetaret» derler. Bunun manası işgüzar ve işgüzarlık, açık gözlülük demektir. Bunlarca dolandırılıcılığın, hırsızlığın adı şetaret'tir.

Bir şey almak için sokağa gidip de böyle şetaret yapan çocuklarını eve dönünce ebeveyni takdir eder. Bir örnek vereyim: Hastalarımdan ve benimle dost geçinen 50 bin lira kadar servete sahip biri bana her söz arasında sana ne istersen yapmaya hazırım derdi. Savaş sırasında kağıtların itibarı azalmış olduğundan parası olanlar bunları İngiliz lirasına çevirip saklıyorlardı.

Bir gün biri benden 10 liralık İngiliz lirası istedi. Ben de bu dosttan istedim. «Hazır» (Hadir) yani «başüstüne» dedi. Banknotları da aldı; fakat günler geçti vermedi. Ümidi kesmişken bir gün gönderdi. Sahibine verdim. Bir süre sonra adamcağız geldi. Paralar kezzaplanmış olduğundan 50 kuruş eksikmiş.

Dosta söyledim ve paraları iade ettim. Almak istemedi. Ve ben doktorun hatırı için günlerce arayıp buldum dedi. O sırada benden çocuğuna bir tıbbi rapor aldı. 20 kuruş vermesi gerekirken onu da vermedi. Dostluk adına beni 70 kuruş dolandırdı.

Şimdi bu işte içiçe adilikler var. Bir defa dostluğun rezil edilmesi, ikincisi aldatma ve dolandırıcılık, üçüncüsü viziteyi saraflık saymak. Gerçekten dediği gibi bu adam benim için lira aramıştır. Hem de pek yorulmuştur. Fakat zahmeti lira bulmak için değil! Onda çoktur. Ancak eksiğini bulmak, yani şetaret aşkına yorulmuştur. Oysa bu adam Mısırlı da değil, Mağribi. Ancak babasının babası Tunuslu, kendi Mısır'da doğma ve büyüme olup Mısırlı ahlakıyla yoğrulmuştur.

Kuvvetli her ne hareketi, her ne zulmü yapsa kendilerine kayıtsız şartsız itaat ederler. Buna karşı bildikleri ve söyledikleri şey yalnız «hazır!»dır. «Başüstüne» manasına olarak bu kelimeyi birçok defa söylerler. Böyle esirce itaat huyu mutlaka bu millete ta en eski yüzyıllardan beri yabancı milletlere mahkum yaşamış olmalarından gelmiş ve yerleşmiştir.

Mısırlılar'da kişiler arasında karşılıklı güven asla yoktur. Hiç kimse bir başkasının sözlerine inanmaz. Her muamelelerini senetle, kontratla yaparlar. Yine öyleyken birbirine oyun ederler. Güven duymak, söze itimat etmek, verilen sözün kadrinin büyüklüğü, tükürdüğünü yalamamak gibi şeyler bunlarda yoktur. Fakat bunlar şimdi dünyadan kalkmış ya!.. Hele Dünya Savaşı'ndan sonra... Herhalde Mısırlılar'ın bunda hakkı vardır. Zannımca bütün bunlar Avrupa'nın hodbin ve maddi uygarlığının sonucudur.

Mısır'da güvensizlik o derecedir ki her yerde, her şeyde, her işte görülür. Bu durum Mısır'ın tramvaycılarında bile hemen göze çarpar. Dünyanın her tarafından tramvaylarda bileti kesip verir, sonra parayı alırlar. Bileti verirken Mısır'ın tramvaycıları ilk önce elini uzatıp parayı alır, çantasına atar, ondan sonra bileti kesip verir. Bu suretle hem kendisine, hem de yolcuya iki iş yapar. Yanı görevli bir parayı vermek, bir de bileti almak için iki defa kolunu uzatmaya, iki defa yorulmaya mecbur olur.

Mısırlılar söze aldırmazlar. Ne dense hepsini «Maleş!» derler. Aralarında bin ayrılık çıkarırlar, birbirlerini dolandırırlar, fena söz söylerler, yine hepsini de sonunda «Maleş»e bağlarlar. Size biri en fena şeyi yapsa, siz de yüzüne vursanız hemen «maleş»i bastırır. «Maleş» zararı yok, pardon demektir.

Geçmişin hatırası onlarda asla kalmaz. Bu konuda «Elli fatmat!» deyip geçerler ki, «geçen öldü» demektir. Bunlarca her olan şey ne kadar feci, ne kadar onur kırıcı, ne kadar zalimce olursa olsun biraz sonra ölmüştür. «Diriler ölülerin yönetimi altındadır» diyen hakimin hikmetini bilmezler. Onlara göre gelecek filan da yoktur. Her şeyleri o dakikaya aittir. O dakikada şatır olsun onlara yeter. Çünkü gerisi önemsizdir. Yani ne kaparsa kardır.

Mısırlılar genellikle çapkındırlar. Ne kadar namuslu ve örtük olursa olsun sokakta hiçbir kadın rahat yoluna gidemez. Kadına rast gelen her erkek ona sataşır, türlü adi sözler söyler. Arkasına düşer, önüne geçip

yoluna durur. Eğer bir erkek eşiyle beraber sokağa çıksa ona da aldırmazlar. Yine sataşırlar. Kan sahibi bir erkek her gün sokakta beş-on kişiyi dövmesi gerekir.

Mısırlılar çok yaltaklanırlar. Bu da bir çıkar ümidine bağlıdır. O ümit kaybolduğu gün Mısırlı da sizden uzaklaşır.

Onların sözlerine, hareketlerine, saygılarına, verdikleri sözlerine asla inanmamak gerekir. Mısırlılar randevularına da asla dikkat etmezler. Söz verir, sizi o saatte boşuna bekletir, işinizden alıkorlar.

Bir de Mısırlılar'da tuhaf bir adet vardır. Üç-dört kişi bir kahveye otursa, giderken parayı vermek için hepsi birden davranır, hepsi de «hali!» yani «bırak!» diye bağrışırlar, fakat elleri havadadır. Bir türlü ceplerine girmez. Eğer elini cebine sokan olursa o da bin türlü elini cebinden çıkarmaz. Dakikalarca devam eden bu durum görülecek şeydir. Nihayet içlerinde sıkılması biraz daha fazla olanı parayı verir. Diğerleri kurumlu kurumlu «maleş maleş» derler.

Bir de bir Mısırlı'ya vereceğiniz bir para veya borcunuz var da verirseniz parayı alır, cebine kor, sonra eğer gerekliyse dursun, sonra verirsin, der. Şu duruma bak! Bu söz gönülden gelen bir çömertlikse neden parayı almadan söylemezler!

Mısırlı'ya ne kadar doğru söyleseniz, bin de yemin etseniz yine inanmaz. Çünkü Mısırlı karşısındaki herkesi kendi gibi sanır. Çünkü kendisi her karşı karşıya geldiği, muameleye girdiği adamı mutlaka aldatmak yollarının düşünür. Tabii sizi de kendi gibi zanneder. Doğrusu bunda hakları vardır.

Çünkü dünya maalesef bu duruma gelmiş. Gerçi sözlerinin doğru olduğunu bildirmek «Kelam-ı Osmanlı», «Kelam-ı Türki» yani Türk sözü derlerse de bu da onlara göre aldatmak yoludur. Bu deyimler atalarımızın biz Türkler'in doğru sözlü ve sözünün eri olduğunu onlara öğretmiş, zihinlerine yerleştirmiş olduğunu gösterir.

Mısırlı karşısındakini kandırmak için «vehayatık», «vehayat-ı Nebi», «bişerefi», «bizimmeti», «bişerefekü» diye yırtınır. Fakat gerçekte hiçbirinin de aslı yoktur. Bu kelimeler sırayla «başın için», «Peygamber hakkı için», «namusuma», «onuruma yemin ederim», «namusun hakkı için» demektir.

Tuhafı şu ki, «namusum için» dediğine inanmadığınız zaman bu sefer sizin namusunuza yemin eder, Sizin namusunuzla oynar. Bunları dili söyler ama, kalbi öyle şeyleri bilmez. İşte bu yüzden dolayı inanmamak gerekir. Mısır'da dört yıl hekimlik yapıp halkın her tabakasıyla ilişkide bulundum. İlk yıl her sınıfı da beni aldattı. Hastalıkları için pazarlık ettikleri paranın büyük kısmını iyi olunca vermeden savuşup giderlerdi. Tecrübeli bir Türk hekime dert yandım. Bu kişi bana durumu ve tutulacak yolu anlattı. Ben de sonra onların sözlerine her ne derlerse inandım.

Parayı önce peşin alırdım, vermeyen olursa bakmazdım. Bu tarz Mısır'da genel usuldür. Hele köylü ve kıratta olanlara muayenehanede vizite parası olan bir riyali almadan bakmamalıdır. Bakar, reçetesini yazar, eline verirsen mümkün değil parayı vermez. Pek zorlarsan beş kuruş verir, daha zorlarsan beş kuruşun üstüne iki kuruş kor ve sonunda

yok deyip işin içinden çıkar. Bazı Mısırlı hekimler birbirlerini iyi bildiklerinden bir eve hastaya çağrıldıkları zaman viziteyi gitmeden alırlar. Maalesef Mısır'dan dönümüşümüzde gördük ki, bizde de işler bu yöne doğru yol almış!..

Bir gün tuhaf birşey başıma geldi. Bir şeyhülbeled (belediye başkanı) bana idrarını tahlil ettiriyordu. İdrarı getirdi. Şeyhülbeled zengin insandır. Tahlilin ücreti 100 kuruştu. Parayı vermeden gidiyordu. Peşin vermesi için uyardım.

«Veririm, sen tahlili yap da!» dedi. Oysa bu adam evvelce benim bir vizitemi ödememiş ve beni aldatıp elimden sıyrılmıştı. Böyle bir geçmiş varken de yine beni dolandırmayı kurmuştu. Çünkü beni şatır değil bilmişti. Adamcağız parayı peşin vermeyecek, sonra da vermeyecek, bense emek sarfetmiş ve tahlil yapmış olacağım. Bizim zaman ve emeğimiz boşa gitmiş olacak. Parayı vermesi için ısrar ettim. O da vermemek için ısrar etti. Bana bin dereden su getirdi. Ben hepsini kuru gördüm. Bana «bişerefi» dedi.

Ben de «Bifelüsün!» (?) dedim. O «Bezimeti!» dedi. Ben de «Bifelüsün!» dedim. O «Vehayat-ı Nebi» dedi. Ben «Vehayate felüsün!» dedim. Yani namusum adına diyordu, ben paran adına diyordum. O şerefim adına doğru söylüyorum diyordu, ben paran adına isterim diyordum. O Peygamber hakkı için veririm diyordu, ben «paran!» diyordum. Nihayet paraları verdi. Yoksa biraz zaaf göstersem, ısrardan utansam herif o gün şatır olmuş gitmişti!.. Parayı verdikten sonra bana, «Sen benden şatırmışsın!» dedi. Beni takdir ve tebrik etti.

Mısırlılar gayet hilekar ve onlarda hileye eğilim pek fazladır. Mesela gazete satanlar bazılarına gazeteyi yalnız okumak üzere bir para karşılığında verirler. Birkaç saat sonra onları toplarlar. Bir de ele geçirebildikleri ne kadar o günkü okunmuş gazete varsa onları da toplarlar. Bunlar tabii buruşmuş olduğundan hepsini bir ütücü dükkanında ütületip yeni diye yeniden satarlar.

Bir Mısırlı'da karar denilen şey yoktur. Hiçbir işte kararları olmadığı gibi sebatları da yoktur. Bir iş yapacakları zaman hısım akraba toplanırlar. Saatlerce ve defalarca o işi görüşürler. Konu komşuyu dolaşırlar, ahbaplarına danışırlar, herkesten görüş alırlar. Gerçi danışma ve dikkatlice iş yapmak pek güzel bir usulse de aynı zamanda şahsi teşebbüs sahibi olunmadığını da ortaya koyar. Aldatılacaklarına inanırlar. Çünkü namus, söz ve onurun hükümsüz şeyler oldukları görünüşündedirler. Onlara göre her şey paradadır. Resmen ve Razariyeten bir Tanrı'ya taparlarsa da pratik hayatlarında taptıkları şey Yahudiler'in eski Allah'ı olan «Altın Boğa»dır. Ticarette kendilerine bile asla güvenmezler.

Mısırlılar korkak adamlardır. Savaşa elverişli değillerdir. adeta istisnasız gölgelerinden korkarlar. Gerçi aralarında çok kavga ederler, çünkü aldatıcı olduklarından kavga sebebi hiç eksik değildir. Fakat kavgaları sözden ibarettir. Dövüşe filan girişmezler. Böyle şeyler az meydana gelir. Lafla, türlü küfürlerle kavga ederler, bol bol mahkemelere başvururlar. Mahkemelerin Mısır'da daima işleri başında aşmıştır. Avukatlık burada en kazançı mesleklerden biridir. Avukatlar da asla doğru

iş görmezler. Çoğunluğu hem davacıdan ve hem de davalıdan para alırlar. İşleri davaları sürüncemede bırakmaktır. kanunlar ellerinde bir para dolabı haline getirilmiştir. Maalesef bu da şimdi her yerde böyle ya!.. Bu korkaklık da bu milletin yüzyıllardan beri mahkum olarak yaşamasından ileri gelmiştir.

Mısırlılar 1300 yıl önce ne iseler bugün de öyledirler. O zaman Mısır'ı fetheden Amr İbnül-As'ın Ömerül-Faruk'a gönderdiği mektupta, «Arzıha zeheb nisvanüha turab, gulmanüha laab, ehlüha galeb» demişti. Türkçesi şöyledir: «Mısır'ın toprağı altın, kadını oynak, çocuğu hava ve hevesi, halkı kuvvetliye bağlıdır.» İşte bu, Mısırlılar hakkında Arap fikri ve hakkında bu kadar özlü bir vecize olamaz.

Mısırlılar gayet pistir. Aşağı tabaka kadın erkek yalın ayak gezerler ve o ayakla yatağa girerler. Elbiseleri bir entariden ibarettir. Bu entariyi bir defa giyer, ta parça parça oluncaya kadar yıkamazlar. Giyilemeyecek duruma gelince çıkarıp atar, yerine bir yenisini alırlar. Bey entariler simsiyah ve muşamba gibi olur, rengi tanınmaz. Bu tabakada çamışır yıkayanlar azdır. Bazen sokakta öyle büyüklere veya çocuklara rastlanır ki, insan görünce kusacağı gelir. Hele kendilerine özgü Kayseri pastırmasına benzer bir kokuları vardır. Terin kokmasından ve pislikten hasıl olan bu koku iki metreden insana bulantı getirir. Tramvaylarda bunların yanlarına oturulamaz. Bütün elbiseleri ve başları bit doludur. Çok defa elbiselerinde bit öyle sıralanır ki, insan bir dikiş zanneder.

Bu aşağı tabaka bitini sokaklarda, tramvaylarda kırarlar. Hele kadınların duvar diplerine oturup çocuklarının ve kendilerinin bitlerini hiç çekinmeden ayıklamaları seyredilecek manzaralardandır. Saçlarında püskürme inci gibi sirke doludur. Evime gelen bir hizmetçi kadının bitleri artık saçlarında sirke yapıştıracak yer bulamadıkları için yün ceketinin yakısındaki tüylere sirkelerini yapıştırmış olduğunu gördüm.

Mısır'da eve bir hizmetçi alınca hemen çırçıplak soyup başını, vücudunu iyice yıkamalı. Erkek veya küçük kız ise saçlarını sıfır numara ile kestirmeli. Elbise ve çamaşırlarını kaynattırmalı. Sonra başına iyice petrol sürüp 2,3 gün böyle bırakmalı. Sonra da evine ziyarete yollamamalı. Bir gün bile giderse yine bit alır, gelir. Ben evime gelen hizmetçileri bu suretle temizleyip bit hücumundan kendimi kurtarabildim. Yüzlerini, ellerini yıkamayı asla bilmezler. Hele genç kızlar asla el, yüz yıkamazlar; saç tarayamazlar. Temizlik onların aşüfteliğine verilir. Köylerde sabun bilmezler. Ellerini, yüzlerini, çamaşırlarını yalnız su ile yıkarlar. Bulaşığı ise kumla ovarak yıkarlar. Kızlar öyle pistir ki, bir kızı gelin olacağı zaman bir gün ve gece bir yere oturtup etrafına kızgın tuğlalar dizerler ve önüne kaynar su koyup kızın vücudunu buğusuna tutarlar. Bol bol terler, o doğduğundan beri yığılmış ve duvar çamuru gibi kurumuş olan kiri ancak böylelikle yumuşatarak yıkayıp giderebilirler. Bir de o sırada vücutlarını törpülercesine bir siyah taşı sürttürürler. Mısırlılar banyoyu sağlığa zararlı sayarlar. Büyük ailelerin çoğunda bile küçük çocukları yıkattırmaya, hastalıkları sırasında bile temizletmeye hekimler muvaffak olamazlar.

Çocukların, hatta büyüklerin her gözüne yirmişer, otuzar sinek üşüşür de bir defa ellerini kaldırıp kovmazlar bile. İşte şu pisliğe, bu duygusuzluğa ne demeli?.. Soyumuzun Araplar'a «pis Fellah» demelerinde yerden göğe kadar hakları vardır. Belki Türkçe'nin bu deyimi atalarımızın bunları görerek bu sözü söylemelerinden meydana gelmiştir.

Bu aşağı tabaka mensupları sokaklara çömelip büyük ve küçük abdestlerini yaparlar. Çocukların duvar diplerine sebilhane bardağı gibi dizilmiş biçimde abdestlerini yaptıkları her zaman görülür. Ayrıca her adımında pislik bulunan sokaklar Mısır ve İskenderiye'de pek çoktur. Kahire'nin göbeği olan Atabetül-Hadra'da evimin yanındaki boş arsaya halk girip gelen ve geçene aldırmaksızın büyük abdestlerini yapardı. Hatta erkeklerin karşısında kadınlar da gelip çömelir ve bazen erkek ve kadının sohbet bile ederek abdestlerini yaptıklarını her gün görürdüm. Bunlar yalnız viraneye, sokağa değil, cami duvarlarına da işerler. Birkaç defa Mısırlı yüzüne sahip ve kıyafetinde adamların cami duvarına işediğini görüp hayret etmiş, belki Kıbti'dir demiştim. Fakat Kıbti de olsa bu kayıtsızlığa hayret etmiştim. Çünkü ister Müslüman, ister Hıristiyan bir milletin tapınağına biri işerse onu halk da, hükümet de önler. Burada öyle bir şey yoktu, donunu açan işiyordu.

Merakımı çözümlemeyi tasarlamıştım. Nihayet yine bir gün birinin cami duvarına işediğini gördüm. Herif işini bitirdikten sonra yürüdü, arkasından vardım, «saide» dedikten sonra adını sordum. Herif «Muhammed!» dedi. «Maleş, seni başkasına benzettim!..» deyip çekildim. Bununla zannımın yanlış olmadığını, bizzat Müslümanlar'ın camilerine işedikleri gerçeğini bir üzüntü ile öğrendim. Müslümanlar kendileri işedikleri gibi Kıbtiler, Rum ve Ermeniler de tabii işerler. Ne onlara, ne bunlara bir şey diyen yoktur. Bizde «Eceli gelen köpek cami duvarına işer» diye bir söz vardır. Demek ki, Türkler cami duvarına işeyen başıboş bir sokak köpeğini bile öldürürler. Nerede kaldı ki, aklı yerinde bir insan böyle bir şeye cesaret etsin. Burada ise herkesin gözü önünde olan bu çirkin şeye kayıtsız ve tepkisiz duruluyor. Böyle bir insana hakaret eden, veya bir öğüt, bir ders veren bile yoktur. Hatta yaptığı hareketten memnun olmadığını bir bakışla belli eden bir kimse bile çıkmıyor. Oysa Mısır'da sokağa işemek kanun ile yasaklanmıştır. Buna rağmen cami duvarına işendiği bile polisin görev duygusunu uyandırmaz!

Bunlar böyle olduğu gibi yukarı tabaka halk da pistir. Evlerinde halıların üzerlerine, koltuklarına tükürür, eteklerine burunlarını silerler. Bu tabakadan pek çok insanda, muayene ederken çamaşırlarının arasında bitler görürdüm.

Mısırlılar'da tuhaf bir adet de vardır. Uzun entari giydiklerinden koşacakları, merdiven çıkacakları zaman eteklerini ağızlarına alıp koşarlar. Bu da bir yabancı için hayret edilecek bir harekettir.

Burada arabacılar «destur!» yerine «İva rğlek!» (Oku rüclek) diye bağırırlar. «Ayağını sakın» demektir. İnsan bununla bu memlekette ayağın baştan kıymetli olduğu görüşüne kapılır!

Mısırlılar'da el ele musafaha (selam ve dostluk için el ele tutuşma) vardır. Hatta kadın erkekle de musafaha eder. Biri diğerine çok sevgi

göstermek isterse elini onun avucuna şiddetle vurup sonra şiddetle sıkar.

Fellahlar sakallarını traş ederler. Sakallı adam azdır. Başlarında saçı kısa bırakırlar. Yahut bir kısmı başını tıraş edip alnında veya hem alnında hem şakaklarında kâkül gibi saç bırakırlar.

Aydın gençler İngilizler'i taklit edip bıyık ve sakallarını tıraş ederler ya da bıyıklarını kısa keserler. İngilizler gibi ağızlarında pipo, dolaşan Mısır gençleri de çoktur.

Bazramidler

Yalnız halk dilinde mevcut, melez manasına bir kelimedir. Kanı karışmış insana ve hatta horoza bile «Bazramid» derler. Bunlar Mısır halkının en iyi, en ahlaklı kısmısıdır. Bunlar genellikle temiz olurlar. Hele Türklük'ten henüz daha uzaklaşmamış olanları pek temizdir. Her ne kadar bunların bir kısmı Mısırlılar gibi olmuşlarsa da yine cinslerinden bazı şeyler irsi olarak kendilerinde kalmıştır.

Bunlar Türk ve biraz da Çerkes ve bunlarla karışmış Mısırlılar'ın soyudur. Yani Türk olan ya anası, ya babası bir Mısırlı ile evlenerek meydana gelen halktır. Büyük çoğunluğu Türkçe'yi unutmuştur. Bir kısmı ancak birkaç kelime bilir.

Bir kısmı ise yarım yırtık ve Arap şivesiyle konuşur. Bunlar Mısır halkından yarısından fazlasını oluşturur. Adeta Mısır'da atalarından ya anası, ya babası Türk olmayan ender gibidir. Bu nesilse rengi siyah olanlar bile varsa da asıl saf Mısırlı gibi çirkin değil, güzeldir.

Bunların sözlerine oldukça güvenilir. Hatta aralarında pek onurlu adamlar vardır. Önemli işler, önemli memurluklar bunların elindedir. Çünkü saf Mısırlı olanlar yetenekli değildir.

Bir de Mısır'da bir kısmı dilini unutmuş, bir kısım unutmamış, fakat Bazramid olmayıp saf kalmış Türk aileleri de vardır. Bunlar Mısır'ın kibar ve soylu tabakasını oluştururlar.

Mısır hükümetinin bakanlarının ve memurlarının çoğu bunlardandır. Bunlar akıllı, terbiyeli, uygar, becerikli, üstün yetenekli olup daima büyük işlerde ve yüksek tabakada bulunurlar.

Bazramidler'in bir kısmı Türk soyu olduklarını bilirler bir kısmı ise bunu da unutmuştur. Ancak yüzlerinin biçimi ve güzelliği bu gerçeği ortaya çıkarır.

Bazramidler çoğunlukla gelir sahibi olup zengindirler.

Fellah tabakası Bazramidler'i sevmez ve hatta Mısır hükümetinin kendilerinde değil, Bazramid elinde olduğunu söyleyip hükümete Bazramid hükümeti derler. Ancak bu sevmelik ve çekememezlik o kadar büyük ve genel değildir.

Mısır'ın yukarı tabaka halkı da maalesef ahlakça Fellahlar'dan aşağı değildir. Aralarında dolandırıcılık, sefahat ve kumar pek yaygındır. Bunlardaki ahlaksızlık en çok uygarlaşmak hevesinden, Frenk'i taklit etmekten gelir.

Fellah gibi onlar da aynı biçimde insanı aldatır ve dolandırırlar, sözlerine güvenmek asla doğru değildir.

Kıbtiler

Avrupalılar «Kopt» (Copte) derler. Küçük yuvarlak kafalı, basık alınlı, gözleri ufak ve uzun, burunları kısa, ağızları büyük, dudakları geniş, kol ve bacakları değnek gibi ince, ayak tırnakları uzun ve geniş, bedenleri çoğunlukla ince, renkleri koyu esmer hatta siyahca, bıyık ve sakalları az insanlardır. Sünnini (Sonnini) adında bir Avrupalı tarihçi Kıbtiler için şöyle diyor: «İnsanların en çirkini, en pisi, en iğrencidirler.» Avrupalı yazarların Kıbtiler hakkındaki antropolojik (insan bilimi ile ilgili) tarifleri hep birbirinin zıddıdır.

Bu da bunların Mısır'ı fethetmiş olan birçok milletlerle karışmış olmalarındandır. Ahlaksızlık ve pislik cihetiyle Fellah'lardan yüz kat daha aşağıdırlar. Bunların yalan ve dolanlarının dünyada daha bir eşi yoktur. Eski zamanlarda Mısır hükümetinin maliye işleri bunların elindeydi. İçlerinde zengin olanlar vardı. Fakat genellikle eskiden pek sefil ve aşağılık iken İngiliz yönetiminden beri Hıristiyan oldukları için yükselmeye başlamışlar, yüksek dereceli memurluklara girmişler, zengin olmuşlardır. Kendilerine okullar, hastahaneler ve başka uygar kurumlar yapmışlardır. Halen Mısır'ın hesap ve maliye işlerinde yine çoğunlukla Kıbtiler memurdur.

Bunlar genellikle Arapça konuşurlarsa da kiliselerinde Kıbti dili vardır. Papaslar arasında bu dili bilen pek azdır. Bu dil Eski Mısır'ın dili olup halen ölü diller arasına karışmıştır.

Mağribiler

Bunlar ahlaklı, namuslu, sözünün eri, mert, dinine bağlı insanlardır. Kendileri de güzel, beyaz ve kafaları biçimlidir. Ancak Mısır'da doğanları bozulmaktadır. Gerçekten her kim olursa olsun, Mısır'da biraz oturmakla, ahlakça ve şekilce bozulmakta olduğu görülmektedir. Hatta bu konuyu göstermek için bir hikaye anlatırlar. Bu hikaye şöyedir:

Vaktiyle İstanbul'da Müslüman bir tacirin büyük bir fıçı zeytinyağına fare düşmüş, böyle bir yağ mekruh (dini bakımdan pislenmiş) olduğundan tacir, Şeyhülislam'a danışmış. O da kendisine şöyle cevap vermiş: «Bu yağı ancak Mısır'da satmana izin vardır. Git orada dükkan aç. Gelen müşteriye yerli misin diye sor, yerliyim derse hemen ver. Yok yerli değilim derse kaç yıldır Mısır'da olduğunu sor. Eğer beş yıl olmuşsa ona da ver.»

Bana kalırsa bizim Şeyhülislam müddetin belirlenmesinde yanılmıştır. Çünkü bir insan burada üç yıl otururşa ahlakının bozulması için yeterlidir. Ben kendi üzerimde tecrübe ettim. Burada güvensiz, herkesten ve her muameleden şüphe eder, herkesi namussuz görür bir adam oldum. Daha otursam kimbilir daha neler olurdum.

Bedevi Araplar

Bunlar çoğunlukla hırsız, yol kesici olurlar. Çiftlikleri soyarlar. «Azbe» (İzbe, uzbe, çiftlik) sahipleri bunların şerrinden çok ra-

hatsızdırlar. İçlerinde iyi kabileler de vardır.

Bunlarla beraber Mısırlılar'da iyi insanlar vardır. Özellikle «küçük burjuvazi» denilen orta tabakada kalabalıktır. Mısırlılar'ın iyiliklerini de, kusurlarını da yazıyorum. Her millette bazı kusurlar olduğu gibi, bunlarda da bazı kusurlar vardır. Kendilerine bol bol Türk kanı karışmış olan bu kardeş milletin şeref ve mutluluğu arzumuzdur.

Şamlılar (Suriyeliler)

Bunlar Beyrut ve Lübnan cizvit okullarında okumuş Hıristiyanlar'dır. Dilleri Arapça olup Fransızca'yı aşağı tabakadan olanı da soylusuda bilir. Zekaları Mısırlılar gibi uyuşuk değildir. Mısır hükümetinin önemli memurluklarını işgal ederler. Ticaretin önemli bir kısmı ellerindedir. Fakat ahlak cihetiyle pek zayıftırlar. Hükümet dairelerinde bir memuriyete geçmek, memuriyette ilerlemek, maaşına zam yaptırmak için her türlü vasıtaya başvururlar ve böylece yükselirler. Ticarette dürüst değillerdir. Aldıkları zaman da, sattıkları zaman da aldatırlar. Doğru söylemezler.

Emin, Esad, Abdullah, İbrahim, Sabit gibi bizce Müslüman adı sayılan adları taşırlar. Bunlardan bu adla İstanbul'da bir grup vardır ki, bize son zamanlara kadar Müslüman gibi göründüler. Biz saf Türkler de onları Müslüman zannettik. Bizi türlü türlü siyasi, ticari işlerde aldattılar.

Mısırlılar bunları hiç sevmezler. Halk kitlesi İngilizler'i sevmedikleri halde, Şamlılar'dan daha çok nefret ederler. Bunlara «Şavvam» (Şamlılar) derler ki, bu kelimeyi aşağılama sözcüğü gibi kullanırlar.

Daireler

Mısır'da zenginler çoktur. Her zenginin büyük evine «daire» derler. Bu dairelerde bizim eski paşa evleri gibi birçok cariye, uşak, at, araba, otomobil vardır. Bakanlar ile beraber bunlar Mısır halkının en yüksek tabakasını oluştururlar. Servetleri ayda 500-10 bin 20 bin altın Mısır lirası gelir getirir. Bunlar Türk cinsidirler. Hatta halen dillerini de koruyabilenler bile vardır. Yerli Mısırlılar'dan da bu derece zenginler varsa da onlar böyle daireler yapıp, böyle güzel yaşayamazlar. Çoğunlukla hasis olup hatta sefalet içinde ömürlerini geçirirler.

Daire sahiplerinin bizim Meşrutiyet'ten önceki gibi selamlıkları vardır. Sofraları açıktır. Her gün beş, on, yirmi kişi gelip yemek yer.

Bunların servetleri topraktır. Onların terimlerine göre «çamur»dur. Mesela «Ahmed Paşa'nın beş yüz fedan çamuru var» derler. 1 fedan bizim 4 dönüme eşittir.

Bu çiftliklere «Azbe» derler. Bu azbeleri yöneten müdürler, vekiller, nazırlar, müfettişler, hesaplarına bakan hesap memurları, katipler vardır.

Mehmed Ali Paşa ailesinin prens ve prenslerinin çoğunun da böyle ve pek zengin daireleri vardır. Bunların içinde ayda otuz, kırk bin Mısır lirası geliri olanlar bulunur.

Fellahlar

Mısır halkının en büyük kitlesi Fellah yani çiftçidir. Bunlar çoğunlukla toprağa sahip değildirler. Mısır toprağı birçok azbelerden oluştuğundan Fellahlar yalnız tarım işçisi olarak çalışırlar. Dünyanın en zahmet çeken ve bu zahmete katlanan halkı bu Fellah'lardır. Az bir şeyle su ve çamur içinde, Mısır'ın güneşi altında sabahtan akşama kadar çalışır, akşam çamurdan yapılmış evine gider. Karı, kız, erkek, manda, koyun, keçi, öküz, güvercin beraber o çamurdan yapılma ve zeminle beraber olan meskeninde mısır ekmeği ful (bir çeşit bakla) ve turp yiyerek yaşar.

Bunun hayatı yüzyıllardan beri böyledir. Bütün fatihler gelmiş, bu Fellah'ı böyle çalıştırmıştır. İşte bu Fellah'dır ki, putperest, Hıristiyan, Müslüman olmuş, yine aynı yük altında kalmıştır. Başına hükümdar diye Firavun gelmiş, paşa vali gelmiş, yine aynı şeyi çekmiştir. İşte bu Fellah'dır ki, eskiden piramitleri yapmak gibi eziyetleri çekmiş, Mehmed Ali Paşa zamanında kanatını yapmak yükünü sırtına almıştır.

Bu iki tabaka, yani azbe (çiftlik) arasında birtakım zenginler de vardır ki, köyleri büyük olmakla beraber 30-50-100 fedan büyüklüğündedir. Bunların sahiplerinin çoğu da Bazaramid soyundandır. Son zamanlarda Fellahlar'dan da böyle çiftlik sahipleri çoğalmıştır.

Diğer tabaka halk da şehirlerde kahveci, berber, bakkal ve esnaftır. Fakat bu işleri yapanların çoğu Rum, Ermeni ve İtalyan'dır.

Mısır'da demek asıl belli başlı iki tabaka halk vardır. Biri dairelerle azbe (çiftlik) sahipleri, diğeri Fellah'dır. Birinciler Fellah'ı çalıştırır, yerler. İş görmezler ve çalışmazlar. Fellah çalışır, onlara verir. Fellah onların kölesi, onlar Fellah'ın efendisidirler.

Said ve Feyyum halkı başka tabiattadırlar. Bunlar Mısırlılar gibi mutabasbır (yaltakcı) ve yumuşak değil, sert olurlar. Namus konusuna dikkat ederler. Mısırlılar Saidliler'den korkarlar. «Feyyum'un meyveleri bile iri olur» derler.

İşte «azbe», «Fellah» Mısır'ın önemli bir toplumsal yarasıdır.

Mısır'da vatan ve din duyguları zayıftır. İnsanlık ve yardımlaşma duygusu yok gibidir. Fakat son zamanda bir yolda bir uyanış, silkiniş ortaya çıkar gibi olmuştur. Yirmi, otuz yıldan beri oluşmuş ve son zamanlarda sönmüş olan Hizb-i Vatani Cemiyeti Mısır gençlerinde vatan duygusu uyandırmıştır. Bu Hizib ehlinin de fikrini oldukça açmıştır. Bugün Mısırlılar Türk'ü severler.

Bunun da sebebi Türk'ün Müslüman olmasından ve Türk'ün ahlaklı bulunması hakkındaki fikirlerindendir. İngiliz'i asla istemezler; fakat memurların çoğu ve yukarı tabakadan bir kısmı İngilizler'i sever ve ona hizmet eder. İngilizler'in Mısır'da en bağlı hizmetkarları Şamlılar'la Ermeniler'dir.

Bu savaş sırasında halk gizli gizli Türk'ün Mısır'a girmesini temenni ederdi; fakat başka bir şey yapamazlardı. Zaten onların yapıları kendilerinden başka bir şey beklenmemesini gerektirir.

Şimdiye kadar birçok yerde Mısırlılar'ı korkak ve kansız dedik. Ve böyle gözükürlerdi; fakat Mütareke'den sonra bu halk büyük bir vatan

duygusu, fazla bir cesaret göstermiş, İngilizler'le kanlı bir surette dövüşmüştür.

Mısır'ın yeni gençleri Mısır'dan İngilizler'in gitmesini ve Türk'ün de gelmemesini isterler. Onlar kendi kendilerine bir hükümet teşkil etmek hevesindedirler. Bu fikir ve partinin temsilcisi Zağlul Paşa'dır. Bu kişi fazla Türk düşmanıdır. Fakat içlerinde henüz hükümet yönetecek adamlar yetişmemiştir. Yapabildikleri şeyler ikinci derecede önem taşıyan görevlerdir. Ben zannediyorum ki, Mısır bugün bağımsız olsa derhal idaresizlik ve mevki hırsiyle birbirine karşı durmak yüzünden bu memleket anarşi içinde kalır.

«En-Nuhbetül-Ezheriye» (Ezher Okulu'nun seçkinleri) sahibi Mısırlılar'ın oyuna, zevke, yabancı taklidine, fuhuşa olan meyillerini, kendilerinde vatan hissinin bulunmamasını Mısır'ın daima yabancı yönetim ve baskı altında kalmış olmasına bağlanmaktadır. İşte bundan dolayıdır ki, Mısırlılar'dan fikir hürriyeti, kahramanlık ve mertlik gitmiştir. Sonuçta hakimin hayali korkusuyla korkaklığa alışmışlardır. Bununla beraber İngiliz istilası Mısırlılar'ı uyandırmaya da başlamıştır.

Lakaplar

Mısır'da «efendi» makamına «seydi» kullanılır ve söylerken kısaltıp «si» derler. Mesela «Ahmed Efendi» yerine «Si Ahmed» derler. Bazen saygı göstermek için «Si Ahmed Efendi, Si Ahmed Bey» de derler. Fasihi «Seyyid»dir. Bu «Si»den başka efendi, bey, paşa unvanları vardır. Kadına «sitti» derler. Asıl Arapça «hanım» «Es-Set», «Seyyide»dir. «Es-Sitti» benim hanım demektir. Tıpkı Avrupalılar'ın «dam» yerine «madam» demeleri gibidir. Mesela «Sitti Huriye» derler. Daha çok saygı göstermek isterlerse adın nihayetine «hanım» dahi ilave edip «Sitti Huriye Hanım» derler. Bu «hanım» bizim «hanım»dan gelir. «H» harfini pek çekik söylerler. Mısırlılar Hıristiyanlar'a genellikle «efendi» makamına «havağa» derler. Bunu «Havace» yazarlar. Esasen bu kelimeden alınmadır. Gerçi Mısırlılar öğretmene «muallim» «müderris» dedikleri gibi «hoga» da derler. Bu iki kelime de Farsça «havace» (hoca) ise de her iki kullanışta da başka suretle okurlar.

Yemekler

Mısırlılar yemeklerine çok biber ve baharat korlar. Her yemeklerinde fazla miktarda sarımsak vardır. Bu da bütün sıcak memleketler halkının ortak bir alışkanlığıdır. Sıcağın etkisi ile iştiha azaldığından baharat iştihayı açmak için kullanılmış ve adet olmuştur. Sarımsaksız yemek onlarca tatsızdır. Ekmekleri bizim pide gibidir. Yabancılar için bizim ekmekler gibi ekmek şehirlerde vardır. Belirtilmeye değer özel yemekleri vardır:

1- Ful: Mısır halkının başlıca ve esaslı gıdaları ful'dür. Ful, kuru bakladır. Ancak bizim bakla gibi iri olmayıp hemen bizim irice kuru fasulya büyüklüğündedir. Mısır'ın her tarafında fulcü dükkanları vardır. Aşağı tabaka halk sabah, öğle ve akşam oralara dolar ve bir «taiye» (pa-

ra)ye bir ekmekle bir tabak ful alır, yer. İşte bu milletin gıdası bundan ibaret gibidir.

Kuru fulü özel çömlekler içerisinde bir miktar su ile fırına veya hamamların külhanlarına korlar. Suyu azaldıkça su ilave etmek şartıyla 24 saat bırakırlar. Bakla kolayca ezilecek bir duruma gelir. Bunu dükkanlarda bakır ve özel şekilde güğümlere, güğümleri de ateş üstüne korlar. Müşteri geldikçe dükkancı bir kepçe ile alıp tabağa kor, üzerine tuz, sirke ve zeytinyağı ilave edip verir. Çoğunluğu fulü soğanla beraber yerler.

Zenginler de ful yemekten geri kalmazlar. Onların sabah kahvaltısını oluşturur. Zenginler sabahları ya fulcülerden alır, veya kendileri özel surette fırınlarda pişirtir, yerler. Onlar da sirke, limon, zeytinyağı ve hatta soğanla yerler. Bazen de üstüne tereyağı koyup yerler. Mısır'da derler ki «Ful sabahleyin zenginin, öğlene Fellah'ın, akşama eşeklerindir» Yani Mısır'da ful'e ihtiyacı olmayan bir yaratık yoktur. Hatta güvercinlerine bile onu verirler.

Böyle pişmiş fulü ezip ezme halinde tereyağı veya zeytinyağı ve sirke ile yedikleri gibi bunu tekrar tencerede başka şeylerle pişirerek başka yemekler de yaparlar.

«Ful-i müdemmes» dedikleri bu ful yemeği fena bir şey değildir. İnsanı besler, lezzetli de iyidir. Hele alışınca, özellikle gayet ucuz olduğundan fakirler için pek önemli bir gıdadır. Bir millete ekonomi için de faydalı olur. İnsan sabahleyin yese, öğlene adeta karnı acıkmaz. Sebebi bizim için hazmının güç olmasıdır; fakat alışılıyor. Halk için hazmı güç değildir. Hatta midesinden rahatsız bazı Mısırlı hastaların -ben perhiz tavsiye ederken- onların ful-i müdemmes yiyerek rahat edebildiklerini söylediklerini hayretle gördüm.

2- Ful-i nabit: Kuru fulü su içine koyup iki-üç gün bırakırlar, çimlenir ve beyazlanır. O zaman adına «ful-i nabit» derler. Çimlenme fiilinden dolayı içinde diyastazlar oluştuğundan bu fulün hazmı daha kolaydır. Bundan yemekler yaparlar. Bir de bu fulü suda kaynatıp suyunu alır, hastalarına içirirler. «Ma-i ful» (Ful suyu) adıyla bu su Mısırlılar'ın baş ilaçlarıdır. Her hastaya bu suyu verirler. Gerçekten hummalı hastalıklarda yemek verilmeyen hastaları, midesini yormaksızın bir derece besleyen güzel bir yiyecektir.

3- Taamiye: Ful-i nabiti havanda dövüp sarımsak, baharat ve maydanoz karıştırarak yassı köfte şekline koyduktan sonra kızgın zeytinyağına atıp kızartırlar. İşte buna «taamiye» derler. Bunu evlerde yaptıkları gibi sokaklarda tablalarla gezdirip patlıcan kızartması, domates ve soğan salatasıyla beraber satarlar; fakat sokaktakiler pamuk yağıyla kızarmıştır. Zaten evlerde de Mısırlılar bu yağı yerler. Bu pamuk yağının adı «zeyt-i teyyib»dir. Zeytinyağını yabancılar, Bazramidler yer, Mısırlılar anlamaz. Yalnız pamuk yağı üç çeşit olup en iyi kaletisini zenginler, diğer iki sınıfını fukarası yer.

4- Fesih: «Fesih» bir çeşit kokmuş balık olup Mısırlılar'ca pek geçerlidir. Hatta bunu bayramlarda adeta şeker yerine, nefis bir taam diye yerler. En çok Salihiye şehrinde yapılır. Başını koparmadan ve içini temizlemeden kefal balığını güneşte biraz kuruturlar. Sonra tuzlayıp zem-

bil içine koyduktan sonra böylece toprağa gömerler. Bir süre toprak içinde bıraktıktan ve kokmaya başladıktan sonra çıkarırlar. İşte fesih böyle yapılır. Yani fesih kokmuş bir balıktır. «Fesih» sözlüklerde de kokmuş manasınadır. Biz bunu yemek değil, on metre uzaktan kokusuna bile dayanamayız. Zaten adı üstündedir.

Mısır'da bir bayramda erkeğin evine fesih getirmemesinden dolayı bile karısıyla kavga edip birbirinden boşandıkları olur. Okkasını 10-15 kuruşa satarlar. Bunu böyle yedikleri gibi bir de ufak ufak doğrayıp soğan ve baharatla karıştırıp yerler. Ben bundan bir ziyafette bilmeyerek yedim. Baharat kokusunu kaybetmişti. Lezzetliydi. Sonra söylediler. Hasta olmadım, çünkü salata gibi ve pek az yemiştim.

Mısırlılar böyle kokmuş şeyleri çok yerler. Hatta lokantalarda çöp tenekelerine dökülen ve süprüntü çeşidinden olan makarna, kadayıf, et, sebze gibi her türlü yemek artıklarını satın alıp makarnaları, et ve kemik parçalarını ayıran ve bunları tablalarla Özbekiye'de, Klot Bey sokağında, Kıbti Pazarı tarafında satanlar vardır. Fakir takımı bunları yerler; böyle bir pislik, böyle bir sefalet başka bir diyarda görülmez! Yemek artıkları köpek hakkıdır, yahut süprüntülüğe atılır, gübre olur. Bu Mısırlılar'ın fakirlerinin sefaletlerinin derecesini gösterir.

İşte bundan dolayı olacaktır ki, Mısırlılar 8-10 günde bir müshil içmek mecburiyetindedirler ve içerler. Böyle mideleri tabii sık sık temizlemek gerekir. Zaten sıcağın etkisiyle de bağırsaklarda bozulma çok olduğundan bu ihtiyaç ile çok sık karşılaşılır. Bunlarda ayda bir müshil içmek hemen genel bir adet halindedir. Mısırlar müshile «Şarbe» derler ve şerbet gibi içerler. Hem de bizde mesela Hint yağının hastalar için fazla miktarı 30 gram iken burada yetmez. Bunlar etkisini görmek için 50-60 gram içerler. Buna bir sebep de mizaçlarının safravi olmasıdır.

5- Müluhiye: Ispanağa benzer, fakat daha ufak yapraklı bir ottur. Yapraklarını iyice kıyıp etle ve bol sarımsakla pişirirler. Erir, peltemsi bir madde olur. Mısırlılar'ın zengin fakir en makbule geçen yemekleri budur. Pek çok severler ve hemen her gün yerler.

6-Turp (Fiğ, Füci): Bizim bayır turpu pek fakir takımın esaslı ve her günkü yemeğidir. Her gün satın alıp ekmekle yerler. Bu takım adeta bundan başka yemek bilmez. Arasıra ful yerse kendisine ziyafet çekmiş olur. Bayır turpu bizde ender görülürken, burada yerli mahallelerinde bütün dükkanlarda doludur.

7- Turşu: Mısırlılar turşuya pek düşkündürler. Adı da Türkçe'den alınmış ve «türşi» suretinde telaffuz ederler. Sirke ruhu ile yaptıkları sirkeye, hıyar, zeytin, patlıcan ve her şeyi karıştırıp turşuyu kurarlar. Bir taiyelik (paralık) turşuyu alır, bütün bir ailenin efradı ekmekleriyle etrafına geçer. Lokmalarını turşunun suyuna biraz dokundurup ekmeği yutarlar. Bu bir taiyelik turşu bir aileye, bir, bazen iki öğün yemek olur. Mısırlılar zaten ekmeği bol yiyip yemeği pek az yerler. Müluhiyeyi de böyle yerler. Ekmek lokmasını yemeğin sade kokusu ve birazcık lezzetli gelmek için yemeğe şöyle bir hafif dokundurup çekerler. Yani onların yemekleri yemek lekesi sürülmüş ekmekten ibarettir. Bilmem bu aşağı tabakada olan müthiş bir fakirlikten mi, yoksa bu halkta mevcut olan müthiş hasislikten mi? Orta tabakalarda bu durum ve adet yaygındır.

8- Meyş: Mısır'da bir de kurtlu, kokusuna dayanılmaz bir peynir vardır. Halkın özellikle köylü Fellah'ın pek çok sevdiği bir yemektir. Peynir ne kadar çok yıllanmışsa, içinde kurt ne kadar çoksa o kadar makbüldür. İnce, ak, yarım santimetre boyunda hesapsız kurtlar içinde koşuşup kaynaşır dururlar. Bu, Mısır'ın Fellah'ı için de, ileri gelenleri için de o kadar tatlı bir şeydir ki, üzerine türküler yapmışlardır. Yerken bazen onun övgüsüne dair türküler söylerler.

Mısır'ın pekmezi «kasab», Mısır'ın telaffuzunca «asab» denilen şekerkamışından çıkarılır. Çoğunlukla şeker yerine sarfedilir.

9- Asab (Kasab) Şeker Kamışı: Sonbaharda çıkar. Her sokakta satılır. Halk bunu alıp dişleriyle kabuğunu soyar ve yine dişiyle içini koparıp çiğner, usaresini (özünü) emip posasını yere atar. Usaresi tatlıdır. Mevsiminde Mısırlılar'ın elinde bir kamış otururken, yürürken kemirir dururlar. İnsan bunların dişlerinin kuvvetine hayran olur. Posa ve kabuklarını da fakirler toplayıp odun yerine yakarlar.

Mısır'ın aşağı tabaka halkı bizim tarzımızdaki ekmekleri kendi ekmekleriyle katık niyetine yerler. Kemiğin baş kısımlarını da çiğnerler. Dünyada görülmemiş bir şeydir. Kahire'de horoz ve tavuğun başlarıyla ayakları bile hatta «Sukül-Huzar» denilen halde satılır. Mısırlılar bunları yerler

10- Tirmis: Bu, fasulye gibi bir şeydir. Suda bırakırlar. Şişer, kabuğunu çıkarıp yerler. en çok meyhanelerde fukara halk meze yapar. Bizde Kuzguncuk'da Yahudi meyhanelerinde vardır. Galiba Yahudi fasulyesi derler.

11- Kürat (Kurat): Sarımsağın yeşil yapraklarına benzer bir sebzedir. Demet demet satarlar. Yerli halk mideye yarar diye çiğ olarak yerler.

12- Halbe (Hulbe): Bu da Mısır'a özgü bir sebze olup bir çok beyaz kökü vardır. Bunu ilaç gibi yerler. Bir Mısırlı bundan yılda bir defa olsun yemelidir.

13- Kulkas (Ulas): Çocuk başı kadar olup ortasından ve eksenine dik olarak kesilirse içinin beyaz ve kırmızımsı birçok daire biçiminde tabakalardan ibaret olduğu görülür. Bunu soyup parça parça eder, sıcak suda bir iki saat bırakırlar. Bu suretle peltemsi bir madde çıkarır. Bu maddeyi su ile beraber atarlar. Parçaları etle pişirirler. Patetes gibi olur. Güzel, besleyici bir fakir yemeğidir. Bizde özellikle köylerimize duyurulmalıdır.

14- Batata (Patata, Patates): Tatlı patatestir. Yarım yumruk hacminde ve iğ şeklinde olur. Bunu suda pişirirler. Tıpkı bizim suda pişmiş kestane gibi olur. Yahut fırında susuz olarak pişirirler. Bizde de özellikle köylerimize duyurulacak ucuz ve besleyici bir gıdadır.

15- Ful-i Sudani: Sudan baklası dedikleri Amerikan fıstığını pek çok yerler. Bunu satan birçok dükkan olduğu gibi sokakta gezdirerek satanlar da hesapsızdır. Bunu ya tuzla, ya tuzsuz kavururlar. sokaklarda hemen her erkeğin, hele bütün kadınların ceplerinde, ellerinde vardır. Boyuna yerler.

16- Çekirdek: Karpuz, kavun, kabak gibi şeylerin çekirdeklerini tuzlu veya tuzsuz kavurup onu da ful-i sudani gibi satar ve yerler. Bu da

Mısırlılar'ın ellerinden düşmez. Tablaların içinde türlü şekiller, mesela ev, cami şeklinde döktürüp gezdirirler.

17-Melane: Köküyle koparılmış henüz taneleri yeşil nohuttur. Nisan ayında çıkar. Bunu Mısırlılar genellikle yerler. Bu mevsimde sokaklarda herkesin elinde bulunur. Evde, kahvede, otururken, sokakta yürürken yerler.

18- Yersim (Bersim): Bu bir çeşit yoncadır. Daha önce de bu bitki hakkında bilgi verdik. Köylülerden bunu bile marul gibi yiyenler vardır.

Kille (Cile, Tezek-Miske)

Mısır'da at, inek ve başka hayvanların pisliklerini toplayıp pide gibi yaptıktan sonra güneşte kuruturlar. Sonra bunun 10 tanesini bir taiyeye satarlar. Halk «kille» kelimesini ağır bulduğundan bunun adına «miske» derler. Bu miske Mısır'da yakacak maddelerindendir. Bununla yemek bile pişirirler. Eskiden yakacak hep bu imiş. Çünkü Mısır'da orman yoktur. Şimdi ise hem odun, hem her çeşit kömür geliyor. Özellikle petrol lambaları yaygınlaşmış ve miskenin yerini tutmuştur. Bununla beraber fakirlerde halen vardır.

Irakül-Havanım

«Hanımlar teri» demek olan bu şey pul halinde billurlaşmış beyaz bir madde olup kadınlar düzgün (bir çeşit krem) gibi yüzlerine sürerler. Yüzlerinde nokta nokta parlar ve bu durumuyla gerçekten tere benzer.

Örtünme ve Açıklık

Mısır'da örtünme geleneği pek zayıflamıştır. Hele aşağı tabaka ile pek yukarı tabakada yok denecek duruma gelmiştir. Yukarı tabaka Avrupalılığı, Hıristiyanlığı taklit sevdasına düşmüş, bu durum moda olmuştur. Her erkeğin yanına açık saçık çıkarlar ve sokaklarda da beyaz peçeleri hiçbir şeyi örtmez.

Aşağı tabaka ise peçe bile takmaz. Birbirlerinden hiç kaçmazlar. Erkeklerle daima beraberdirler. Sokakta başlarında adi bir bezle açık saçık gezerler. Sokakta satıcılık ederler, dükkan bile açıp alışveriş yaparlar.

Zaten bu tabakanın evleri yer katında toprak üzerinde bir oda olup bütün aile ana, baba, gelinlik kız, güveylik oğul, küçük çocuklar, hatta bazen hısım akraba bu bir odada oturur ve yatarlar. Böyle yanyana birçok odalara birer aile dolarlar. Tabii bu durum karşısında örtünme mümkün olamaz.

Biraz örtünme orta tabakada vardır. Hele orta tabaka Bazramidler bu konuya dikkat edip eteklerini bile göstermek istemezler. Bunlar terbiyeli insanlardır.

Bazıları sokakta saçlarını bütün dışarı çıkarırlar, peçeleri yüzlerini örtmez, göğüsleri memelerinin yukarı kısmını da göstermek şartıyla açık dekoltedir.

Kaşlarına rastık yakarlar, yüzlerine badana derecesinde pudra sürüp yanaklarını ve dudaklarını allıkla kızıl ateş rengine boyarlar.

Mısır'da kadınlar küpe, gerdanlık, bilezik gibi altından veya yalancı süsleri takmayı pek severler. Hele bileklerinde hatta 20-40 kadar bilezik bulunanlar ve sokakta böyle gezenler vardır. Zaten böyle kadınlara «setat temam» yani tam hanım derler.

Fellahlar boyunlarını boncuk ve yalancı paralarla doldururlar. Fellahlar'ın erkek ve kadın çoğunlukla ayakları yaz kış çıplaktır.

Bir de Mısır'da sürme pek yaygındır. Sürmesiz kadın yok gibidir. Sürmeyi yukarı tabaka kadınları da sürerler. Hatta sürme çeken erkekler de çoktur.

Mısır kadınları düzgüne (bir çeşit krem) pek düşkündürler. en beğendikleri renk kırmızı renktir.

Orta tabaka ile aşağı tabaka kadınları el ve ayaklarına kına yakarlar.

Mısırlılar başparmaklarına da yüzük takarlar. Burunlarına da hatta erkeklerden bile koca bir halka takanlar vardır. Erkeklerden küpe de takanlar vardır. Hatta kulaklarının üst ucuna da «hanta» denilen ve kulak deliğinin önündeki ufak kısma da küpe takarlar. Böyle kulakları iki yerinden delik erkekler pek çoktur.

Mısır kadınları ayaklarına da bilezik takarlar. Bunlara «halhal» denir. Adi demirden, gümüşten, altından olanları vardır. Bu halkaların küçük parmak kalınlığında olanları vardır. Bazıları yalnız ise de bir kısımları salkımlı ve püsküllüdür. Bu halkalar mahpusların (hükümlülerin) ayaklarına takılan zincirlerin halkalarına benzer. Çocuklara yürümeye başladıkları zaman birçok çıngırakları olan halhalları takarlar. Bu sayede çocukların yürüdüğü haber alınır, merdivenden filan düşmemesine dikkat edilir.

Ayrıca erkeklerin de süsleri vardır.

Dövme: Dövme vücudun derisini iğne batırarak kan çıkarıp üstüne mürekkep veya başka bir boya sürerek orada bırakılan lekedir. Boya deri altına gidip yerleşir, kana karışmaz, eriyip yok olmaz. İşte bu leke ömrün sonuna kadar kalıp asla çıkmaz. Çıkarmak istenirse orayı bir yanıcı madde ile yıkamalı veya deriyi çıkarıp atmalıdır. Bu lekelerin rengi genellikle mavi olur fakat kırmızı renk de yapılabilir. Bazılarının süslerinde bu iki renk de karışıktır.

İşte bu usulle Mısırlılar yüzlerine, ellerine, kollarına türlü şekiller yaparlar, yazılar yazarlar. En yaygın şekiller balık, terazi, hurma ağacı, mühr-i Süleyman'dır.

Dövme Mısır'da pek yaygındır. Ancak yukarı tabakada ve Bazramidler'in şehirli kısmında yoktur. Fellahlar'da ise yaygın gibidir. Zannıma göre dövme Mısır'ın en eski adetlerindendir. En yaygını şakaklarına birer kuş resmi yapmak veya dikey ya da yanyana üç çizgi çizip bunların yukarı ucuna üçgen oluşturacak biçimde üç nokta koymak tarzıdır. Bir söylentiye göre bunlar süs, bir söylentiye göre baş ağrısından kurtulmak içinmiş. Bazılarına göre de bunlar damga makamında işaretlermiş. Çenelerine, dudaklarına da türlü resimler yaparlar. Hele elleri bilekleri insan, balık, kuş gibi türlü resimler ve nakışlarla doludur ki, bunlar ziynettirler.

Kıbtiler ellerinin başparmaklarıyla işaret parmakları arasına haç resmi yaptırırlar.

İnsanı insanlıktan çıkaran, çirkin bir şey eden bu dövmeler onlarca güzelliktir. Nitekim İngilizler'in bir kısmında da bu iki renkle dövmeler yapmak adettir. Hatta zamanıyla gayet güzel bir İngiliz kızını İstanbul'da görmüştüm. Bana dövmeleri çıkartmak için başvurmuştu. Zavallının bütün kolları ve göğsü nakışlı idi. Sebebi de balalorda dekolte giyildiğinden vücudun süslü görülmesi gereği imiş. Mısırlılar geri bir kavimse de ötekiler uygar insanlardır.

Dövmenin asıl bir garibini söyleyeyim. Mısır'da araştırmalarım sırasında aşağı tabaka oropsuları incelemek için hükümetin resmî umumhaneler (genelevler) doktoruna rica etmiştim. Beni gezdirdi. Ve muayenelerinde bulundurdu. Bunlarda frengi ve belsoğukluğu arıyordu. Cinsel organlarını muayene ediyordu. Yanımda elli kadar kadın muayene etti. Bunların ferecelerinin (cinsel organlarının) cibil-i zühre denilen yerlerinin büyük ve küçük dudaklarının balık, kuş, türlü çiçek dövmeleri ile süslü olduğunu hayretle gördüm. Bugün artık Mısır'da dövme azalmak üzeredir. Gençlerde de görülmemektedir.

Evlenme

Mısır'da erken evlenirler. Dokuz, on, on iki yaşındaki kızları kocaya verirler. Gerçekten de bütün sıcak memleketler gibi Mısır'da da kızlar bu yaşlarda hayz (adet) görürler.

Fakirler üç, beş lira ile evlenebilirler. Fakat zenginler gösterişli düğünler yaparlar. Düğünlere «zeffa» derler. Mihr-i muacceli (Nikahlanmada kıza peşin verilen para ve ağırlık), güvey mutlaka peşin olarak kız tarafına verir. Düğün gecesi ziyafetler verilir, türlü çalgılar çalınır, oyunlar oynanır. Kadınlar «lulululu!..» diye bağırırlar. Gelin sokakta önde çalgı olmak üzere büyük bir alayla dolaştırılır. Dünyada kanlar çaylar gibi dökülürken (Birinci Dünya Savaşı sırasında) de Mısır şehirlerinde bu düğün alayları dolaştı. Değil dünyanın bir ucunda hatta kanlar Kahire'nin kapısında da dökülse Mısırlı yine düğününü yapar. Nitekim Napolyon Mısır'ı istila etmiş, Kahire'ye girerken de halk yine düğünlerini yapmış, Napolyon da bunların bu durumuna şaşmıştır.

Yukarı tabakanın düğün alayları sokaklarda debdebelerle dolaşır. Düğün evleri, evin bulunduğu sokak bayraklarla donatılır. Çadır kurulur, şarkılar söylenir.

Sünnet

Mısır'da erkeklerin sünneti bizimki gibiyse de burada kızları da sünnet ederler. Şafiiler'de bu sünnet mevcuttur. Kadının şehvetini azaltmak için bızırın kabuğunu çıkarmak şer'i sünnettir. Fakat burada bunu bilmezler. Bızırla beraber ferecin bütün yukarı kısmını da oyup çıkarırlar. Yerinde fena bir yara izi kalır.

Bu sünneti yapanlar kadınlardır. Cahilliklerinden fereci böyle fena bir duruma ve biçime korlar.

Özellikle ameliyatın sonrasında bitkinleşmeler olur. Böyle birkaç tanesini bitkinlikten ölme tehlikesinden kurtardım.

Aşağı tabakada fena bir adet vardır. Gelinin bikrini güvey değil, güveyin ve gelinle güveyin ebeveyni huzurunda bir kadın parmakla izale eder, kanlı bez herkese gösterilir.

Mısırlılar'da taadüd-i zevcat (çok karılılık) pek yaygındır. Çoğunun 2-4 karısı vardır.

Kadınlarda da, erkeklerde de Mısırlılar'da şehvet pek çoktur. Bu da iklimin etkisinden dolayı olmaktadır. Dört karısı olan bir erkek yine çapkınlıktan elini çekmez.

Bu kadar israf tabi bunların cinsel kuvvetlerini genç yaşta, çoğunlukla 30 yaşlarında tüketir. Artık cinsel kuvvetlerini uyandırmak için menzul içmeye, macunlar yemeye, hekimlere müracaata başlarlar. Fuhuşun büyük ölçülerde olması, her geçen gün de artması başka sebeplerle beraber başlıca bu sebepten olacaktır.

Mısır'da aile hayatı bozuktur. Aile hissi, aile sevgisi zayıftır. Kadınlar ev işlerini, yönetimini, çocuğa bakmayı, kocalarını rahat ettirmeyi, memnun edip evine bağlamayı bilmezler. Mısır erkekleri daima Türk kadınlarıyla evlenmeyi arzulamaktadırlar. Türk kadınlarının temiz, iş bilir, nazik ve ev kadını olduklarını bilirler.

Aşağı tabakada evde yemek pişirip karı koca birlikte yemek adeti hemen yoktur. Erkek karısına yiyeceği için biraz para verir. Kadın da bu para ile geçinir. Erkek yemeğini dışarıda yer. Böyle aileden hayır olur mu?

Mısır'da devamlı olarak evlenme, eve bağlanma azdır. Çoğunlukla boşanma yapılır. Her adam mutlaka beş, on kadın değiştirmiştir. Erkekler bir süre bir kadınla yaşadıktan sonra onu boşayıp atar. Bir başkasını alır. 1907 yılında yapılan nüfus sayımı bu konuda pek açıktır.

Mısır'da 116 bin 432 dul erkek varken buna karşılık 673 bin 599 dul kadın vardır. Yani dul kadınlar erkeklerden altı defa daha fazladır. Bunun da toplumsal ve ahlaki sonuçları korkunçtur. Kadınlar da geri kalmayıp birçok koca değiştirirler. Henüz 25 yaşlarında ve o zamana kadar 20 kocaya varmış bir kadın gördüm. Kimbilir daha da ne kadarına varacaktır. Böyle şey hiçbir yerde görülmez. İşte Mısır'ın bugünkü ahlak bozukluğunun sebeplerinden biri de budur.

Mısır'ın erkekleri bu muameleyi yani sık sık boşanmayı Türk kadınlarına da yaparlar. Onun için Türkler Mısırlılar'a ya kız vermemeli veya verirken resmen iyi şartlara bağlamalıdırlar. Çünkü bir iki ay içinde veya uzun sürerse bir iki yıl sonra boşayacakları muhakkaktır. Bu nokta Türklük bakımından ve toplumsal açıdan önemli bir mesele olduğundan devletimiz bu konu ile ilgilenmelidir. Çünkü İstanbul'dan, Anadolu'dan birtakım zavallı, Mısır'da olup bitenlerden habersiz kızları, kadınları türlü vaatler ve parlak bir ufukla Mısır'a getirip evlendiriyorlar. Bunlar bir süre sonra boşanarak sokağa atılıyorlar, sonra da çoğu fahişeliğe düşüp mahvoluyor.

Fellahlar evlenme düğünlerini sünnet düğünleriyle beraber yaparlar. Sokakta başında muzika olan alayın önünde kapalı gelin arabası, ar-

kasında içinde başları sırmalı bezler, fesler ve mücevherlerle süslü kız ve oğlan sünnet çocukları doludur. İki işi birden çıkarırlar.

Ballasili Kadınlar

Mısırlılar'da her şeyi başta taşımak adeti vardır. Hatta bundan dolayı olacak ki, Mısırlılar'ın boyunları kalın ve boyun adaleleri bizim kayıkçıların pazularının adaleleri gibi etli ve kuvvetlidir. Mısır'a gelen bir yabancı bir Fellahı görünce birden kalın bir boyun gördüğünü hemen anlar. Bu kalın boyunların bir yabancının dikkatini çekmemesi mümkün değildir.

Bu gelişmenin sebebi başta yük taşımak olmakla beraber bir de Mısırlılar'ın gömleklerinin yakası olmayıp boyunlarının bütün kaidesi hatta köprücük kemikleriyle beraber meydanda olmasından gözün biraz da aldanmasındandır.

«Ballâsî»si ile Nil kenarına su almaya giden kadın.

Bu, yük taşımanın en orijinal örneği Fellah kadınlarının «Ballasi» denilen, gövdesi gayet geniş ve yayvan bir desti ile Nil'den su alarak Nil'in kenarını tırmanıp su taşımalarıdır. Başlarında desti, elleri sarsık, vücutları canbaz gibi lastiki bir Denge biçimini almış bu kadınların yürüyüşleri görülecek şeydir.

Bu kadınlarda ağırlık merkezi tepeden ve omurga kemiğinin dikenlerinden geçer. Bu denge durumu Mısırlılar'a irsi olarak gelmektedir.

Piramitlerde çalışanlar da kaldırabildikleri yükü başlarında taşımayı adet etmişlerdi. Demek bu en azından 5000 yıllık bir verasettir. Fellah kadını güzel değildir. Bazramid olursa pek esmer güzeli olurlar. Boyları iyi, kıçları azdır. 25-30 yaşına gelince çökerler ve ihtiyar gibi olurlar. Çok çalışkandırlar. Tarım işlerinin çoğunu, bütün ev işlerini bunlar görürler.

Bu ihtiyarlamaya bu yorgunlukların sebep olması gerektir. Çok doğururlar. Fakat bakmasını bilmediklerinden, pislikten ve fena hurafelerden dolayı çocuk ölümleri çok olur.

Kocaları gibi bunlar da tok gözlü olup dura (mısır) ekmeği, ful, turp ile geçinirler.

Karo

Mısır'da açıklamaya değer bir şey de «Arabiye Karo» dedikleri Karo arabasıdır. Uzun, dört tekerlekli bir araba olup eşekle çekilir. Bu araba payton gibi kullanılır. Üzerine karmakarışık bir biçimde erkek, kadın Fellahlar binerler. Bu arabalar şehirlerin ulaşım araçlarındandır. Ara sıra bunların üzerine Özbekiye'nin adi Fellah fahişeleri binip darbuka ve defle şarkılar söyleyerek ve üstünde raks ederek sokaklarda dolaşırlar. Buna da «Zeffe» derler. Bu zeffe onların hastahaneden çıkmaları şerefine yapılır. Yani fena hastalıklarla hasta olan bu kadınların hastahaneden çıkmalarını, böylece temizlenmiş olmalarını halka, müşterilerine ilandır. Bu çirkin şeyi ne İngilizler, ne de Mısır hükümeti men etmez. Halk, çocuk kız bunu görür, bilir.

Fahişelik

Namus yani iffet meselesi de Mısır'da zayıftır. Özbekiye denilen mahallede Fellah kadınlarından adi ve resmi bir umumhane (genelev) vardır. Avrupa fahişeleri -sanatları Mısır'da fazla geçen bir meslek olduğundan- Mısır'a çok gelmişler, çalışmaktadırlar.

Türkeler'den de maalesef İstanbul'dan çıkarılan birtakım Türk fahişeler buraya gelmiş ve çalışmaktadırlar. Bunların buradaki hareketleri Türk milletinin yüzünü kızartacak bir durumdadır. Bir defa her orospu piyasını yükseltmek için kendisinin bir bakan, bir paşa, İstanbul bakımından o sırada şöhreti olan adamlardan birinin kızı olduğunu söyler. İstanbul'da mevcut olup bundan haberi olmayan zavallı insanlar Mısır tarafından namussuz tanınır. Mısırlılara Türkler'in en büyük ailelerinin bile bozuk olduğu fikrinin verirler. Bunlar tabii Müslüman, Hıristiyan, Fellah, Bazramid, Zenci, Rum, Ermeni, İngilizler Türk fahişelerine pek düşkündürler. Gerçi Ermeniler Mısır'da İstanbul'un intikamını almak için Türk kadınlarına hücum ederlerse de İngilizler'in bu hevesini açıklayacak bir sebep bulamıyorum.

Fahişelik bu resmisinden başka Mısır'da pek geniş mikyastadır. Birçok özel evler vardır. Çok erkek geceleri kahve, meyhane, kulüp ve umumhanelerde (genelevlerde) dolaşır; çok kadınlarda «Yallah! İndi sahiy!» yani «Hadi, dostumun yanına gidelim!» derler. Birtakım kadınların düşünceleri ve fikirleri budur.

Bununla beraber her erdeme sahip tam bir aile hayatı süren aileler de vardır.

Aşağı tabakada Fellahlar arasında da fuhuş boldur. Bunlardan sağlam aile bulmak güç bir duruma gelmiştir. Zaten bu Fellahlarda örtünme yok, herkes bir oda içinde. Çocuklar ana, babalarının her şeylerini görürler. Hatta bir genç güvey olur, zifaf gecesi yine bütün aile aynı odada yatarlar.

İşte Mısır'ın toplumsal ve derin yaralarından biri daha. Gerçi bu durumlar her memlekette de dört nala gelişip gitmektedir. Bu duruma ne İngilizler, ne de Mısır hükümeti engel olmak istemezler. Halk aydınlarının da buna engel olmak için toplumsal tedbirler almaya yöne-

lik girişimleri yoktur. «Londra'da bir umumhane bile yokken İngilizler'in burada bol bol müsaade etmeleri mahsus yapılan bir iştir. Çünkü Mısırlılar'ın fuhuşa dalıp siyasetle uğraşmaya zaman bulamayacak surette meşgul olmalarını, ahlaklarının bozulmasını isterler.»

Genelevler

Kahire'de ve büyük şehirlerde genel ve resmî genelevler vardır. Hükümet Müslümanlar'ın da resmî genelev açmalarına müsaade eder. Kahire'de resmî ve gizli, yerli ve yabancı, Müslüman ve Hıristiyan pek çok genelev vardır. Hiçbir memlekette bu kadar genelev yoktur.

Bir de erkekler için genelevler vardır. Buraların sermayeleri olan erkekler bıyık ve sakallarını ağda ile yolarlar, saçlarını kadın gibi uzatırlar. Pudra ve allık sürerler. Uzun entari giyerler. Böylece sokaklarda dolaşırlar. Bunlara «Havl» «Allık» derler. Halkın bir kısmı gidip para vererek bunlara lütilik işlerler (cinsel ilişkide bulunurlar). Bu sermayelerin içinde 40-50 yaşına kadar gelmiş, hâlâ işinde devam edenler çoktur. Bunlar bu işlerinde küçüklüklerinden beri büyümüşlerdir. Sokakta bütün kıyafeti üzerinde ve yaşı 60 olan bir tanesini bana gösterdiler.

Hükümet fahişeleri sıkı bir tıbbi muayeneye tabi tutmaktadır. Her fahişenin elinde bir belgesi vardır. Her hafta resmi ve gayrıresmi bir hekime gidip matbu (basılı) rapor varakasına (belgesine) hastalığı olmadığına dair imza ettirmezse işini yapmasına izin verilmez. Hükümet hekimleri serbest bırakmışsa da gayrıresmi hekimler de imzasının sorumluluğunu taşırlar.

Mısır'da her çeşit fuhuş olduğu gibi bir de yerli kadın alıştırdığı eşeğin uzviyetinin dibine mendil bağlayarak kendisiyle münasebette bulundurup bu sırada parayla manzarayı seyrettirmiş. Bunu görmedim, fakat beni götürüp böyle bir sahneyi göstereceklerdi. Gidecektim. İhmal ile gidemedim. Yani ben gözümle görmedim. Eğer doğru ise olağanüstü ve işitilmemiş bir şeydir.

Zeberül-bahr

İskendereyi sahillerinde denizde yosunlar içinde hıyara benzer bitkisel bir şey vardır ki, buna da «Züberül-bahr» yani «deniz siki» derler. İçinde yapışkan bir sıvı vardır. Yerli kadınlardan bunları cinsel organlarına sokarak seks yapanlar varmış...

İşret

Mısır halkı işrete pek düşkündür. Burada bizim duz, mastıka çok içildiği gibi, konyak, şarap, gibi her çeşit içki de bol bol içilmektedir. Özellikle İngiliz içkisi olan viski pekçok kullanılır. İklimin sıcaklığına nazaran Mısır'da içki zararlıysa da buna rağmen halk içkiye pek düşkündür. Meyhanelerin büyük kısmı Rumlar'ındır. Bunlar şehirde, köyde her adım başında bir meyhane yapmışlardır. Rakıları, konyakları adi ispirtodan yapıp Fellah'ın boğazına dayarlar. Bu meyhanecilerin ka-

zancı yüzde seksendir. Bunların bir kısmı da İtalyan'dır. Fellahlar Müslüman oldukları halde Ramazan'da da bu meyhanelerde açıkça içerler. Bu meyhanelerin çıraklan, uşakları Fellah'dır. Bizde bir Müslüman açlıktan ölse meyhane çıraklığı edemezse de, Mısırlı böyle şey düşünmez.

BOZA

Mısır'da bozahaneler vardır. Buralarda boza yaparlar. Kelimeyi «buzzate» yazıp «buza» okurlar. Fellah bozahanelere gidip içer ve sarhoş olur. Bozayı «susak»larla içmek adettir. Kahire'de biri Bulak Caddesi'nde, diğeri Süleybe civarında olmak üzere iki bozahane vardır. Bunların önlerinden geçerken ekşi bir mayalanma, ekşime kokusu gelir. Bozanın bir Türk içkisi olduğuna göre Mısırlılar'a biz Türkler'den kaldığına şüphe yoktur. Bugün boza bizde sarhoş etmez bir surette yapılırsa da Mısır'da tıpkı rakı gibidir. Bozayı aşağı tabaka halkı içer. Fellahlar bu bozahanelere dalıp içer ve sarhoş olurlar.

Menzul

Mısır'da bu adda bir macun vardır ki, şehveti uyandırmak için kullanılır. Bu macun aynı zamanda sarhoş da eder. Bunun bileşiminde afyon, esrar ve bu gibi maddeler vardır. Bu maddenin cinsel birleşmenin müddetini uzattığını söylerler. Bu, doğrudur. Çünkü içindeki uyuşturucu maddeler hissi iptal ettiklerinden meni'nin inzalinin gecikmesi ve hatta hiç çıkmaması mümkündür. İstanbul'a eskiden şehveti artırmak için «Mısır macunu» diye getirilen macun budur. II. Abdülhamid ile vezirlerinin çoğu bunu getirtirlerdi. «Mısır macunu» diye şöhreti vardı. Fakat bundan kazalar çıkmaktadır. Fazla yiyenler zehirlenirler. Böyle dört-beş adam tedavi ettim. Arasıra bundan ölenler de olur.

Menzul Mısır'ın meşhur hoşa giden maddelerindendir. Bu maddeyi Fellah da, yukarı tabaka da yutar.

Haşiş (Esrar)

«Haşiş» Arapça ot demektir. Hint kenevirinden çıkan bir maddedir. Bu otu iki misli tereyağıyla kapalı bir kapta üç gün kaynatırlar. Sonunda ortaya çıkan maddeyi cenderecen geçirip esrarı almış olan tereyağını alırlar. İşte bu madde ham esrardır. Mısırlılar'ın esrara düşkünlükleri pek çoktur. Sigara ile içtikleri gibi, özellikle guze (cüze) denilen ve Hindistan cevizinden yapılan özel şekildeki nargilelerle de içerler. Esrarkeş kahvelerine dolup esrar cüzesini beş on kişi ağızdan ağıza dolaşarak nefes çekerler.

Esrarın Mısır'a sokulması yasak olduğundan bugün okkasına 30-50 lira bile verip alır, yine içerler. Bu yüzden para kazananlarsa Rum ve Ermeniler'dir. Onlar esrar kaçakçılığı yaparlar. Mısır'da esrar ve esrar kahveleri yasaktır. Bunlar kanun gereği tahip edilirler.

Mısır'da ham esrardan birtakım maddeler yaparlar. Bunlar da sekiz

türlüdür. Hepsine de genel ad olarak menzul derler:

1- Hindi. Ham esrar, en büyük servet çeşididir.

2- Düvaviş. Ham esrara misk karıştırarak yapılır.

3- Garaviş. Ham esrara badem karıştırarak yapılır.

4- Mürbate-i guze-üt-tayyib. Esrara Fransızlar'ın «muskad» (Muşcade), bizim Hindistan cevizi dediğimiz cevizi buna karıştararak yapılır.

5- Macunül-verd. Ham esrara gülyağı karıştırarak yapılır.

6- Macunüz-Zafran (Safran macunu). Ham esrara safran karıştırarak yapılır.

7- «Şire» adıyla andıkları şey ise Şirazlılar'dan alınma Acem mahsülüdür. Bunu guze (cuz, cevz) ile içerler. Gayet hafiftir.

8- «Bareş» (veya «Barş») dedikleri şey ise bütün bu söylediğimiz şeyleri karıştararak yapılır. Cinsel birleşmenin müddetini uzatmak hassası olduğuna inandıklarından gençler tarafından kullanılır.

Bunların hepsine de şeker, tarçın, karanfil, sakız, kakula, akbiber, karabiber, reçineli maddeler gibi şeylerle bir miktar afyon ilave edilir. Bu maddelere «mukavviyat» yani «kuvvet verici şeyler» denir.

Menzul ise Mısır'da bu bileşimlerin en yaygın, en kullanılan ve en tanınmış olanıdır. Hindi'nin cinsel isteği arttırdığını zannederler.

Şehveti arttırmak için esrara kunduz böceği, timsahın cinsel organı, mumyaların cinsel organları, Sudan'dan gelen bir çeşit kertenkele, inci, tatavla bile ilave ederler.

Oysa esrarın böyle bir hassası yoktur. Tersine insanı uyuşturur. Vücuda genel bir kırıklık getirir, kulaklar vızıldar, hezeyan durumu gelir, cinsel güç azalır. Bu macunlardaki uyandırıcı özellik kunduza aittir. Esrarın en mühim zararı beyinedir. Esrarkeşlerde beyin mahvolur. Bunlar kansız, dermansız, ahmak olurlar. Yüzleri kum renginde bir sarılık alır. Ancak içtikleri zaman hayallere dalarlar. Esrarkeşlerin hayalleri, her şeyi büyük ve tabiat üstü görmeleri meşhurdur.

Tarihte meşhur olan Hasan Sabbah adamlarını esrar içirdikten sonra cennete sokardı(!)

Haşşaşlar

Bu münasebetle Mısır'ın haşşaşlarından da biraz söz edelim. Mısır'da esrar içenlere yani esrarkeşlere «haşşaş» derler. Bunlar Mısır'ın tulumbacıları, külhanbeyleri gibidirler. Bunlara mal edilen birçok gülünç sözler, hikayeler, şakalar Mısırlılar'ın her gün ağızlarında dolaşır. Bu bakımdan Mısır'ın haşşaşları bizim Bektaşiler'e benzerler. Bu konuda «El-Eczaci'in-Nasih» adlı eserimde bazı bilgiler vardır.

Kokain

Mısır ayyaşlıkta pek ileri gitmiş, ilerlemiş memleketlerdendir. Mısırlılar Avrupa'nın bilimini, sanatını, yeni buluşlarını değil, eskilerini bile daha hâlâ öğrenmemişlerdir de içkiye gelince Avrupa'nın henüz en yeni kokainini hemen öğrenmişler ve bugün Kahire'de belki Paris'ten fazla kokain içmektedirler. Kokaini tıpkı Avrupa'daki kokain çekenler

gibi elin başparmağının dibindeki çukura koyup burunlarına çekerler. Bu dehşetli zehir bugün pek fazla yayılmaktadır. Savaş dolayısıyla pahalılaştığından gramına 50-60 kuruş vererek ve kapışarak aldıklarını gözlerimle gördüm. Oysa bunu asıl fiyatı 3,5 kuruştur. İnsan bunların kokaine günde bu kadar para verirlerse günlük ihtiyaçlarına, ailelerine nereden para bulacaklarına şaşar. Kahire'de kokain içilen özel evler vardır. Bu yüzden çok para kazananlar olur. Bunlar da Şamlılar'dır.

Kumar

Mısır'da diğer kötü şeyler gibi kumar da yaygındır. Kumar oynanmayan kahve, kumar oynamayan Mısırlı yok gibidir. Özel kumarhanler de vardır. Bundan başka evlere de toplanıp kumar oynarlar. Kıçında donu olmayan bir Fellah bile oturur, kumar oynar. Çocuklar bile sokaklarda oynadıkları çocuk oyunlarını kumar durumuna sokmuşlardır.

Kahvehaneler

Yerli kahveleri orijinaldir. Bunlarda bakırdan özel biçimlerde güğümler, cezveler bulunur. Hele sapları kamış «cezve» (cuze) denilen nargileler belirtilmeye değer güzelliktedir. Bunlarla tönbeki içtikleri gibi haşhaş da içerler. Fellah kahvehanelerinde o Anadolu'nun en ıssız köylerine varıncaya kadar bulunan tıpkı bizim peykeler gibi peykeler vardır. Zaten Mısır'ın her nesine baksanız onda Türk malına benzeyiş, Türk adeti, Türk usulü görülür. Mısır Türk izini gözler önüne açıkça sermektedir.

Türklük mührü Mısır'ın yüzünün her köşesinde vardır.

Mısırlılar kahveden başka kahve gibi yine kaynamış tarçın suyu içerler. Kahvenin içine çiçek suyu korlar.

Serbetçi Dükkanları

Mısır'da birçok gezici şerbetçilerden başka hemen her adımda bir serbetçi dükkanı vardır. Yazın bunların satışları çok fazladır. Bunlar iki kısımdır: Biri yerli şerbetçiler olup bizim bakır bakraçlar ile limonata, temr-i Hindi (Hind hurması, demirhindi) şurubu satarlar. Buzu içine korlar.

Bu fukara kısım içindir. Diğeri sifonlu şerbetçilerdir. Bunların dükkanlarında çeşitli billur (cam) ve musluklu variller içinde şuruplar vardır. Kumpanya suyu (şehir şebekesinden sağlanan su üzerinde buz olan helezoni bir borudan geçip soğuduktan sonra yine billuri (cam) ve kapalı bir kaba gelir. Bu gelen suya karbonik asit bataryasından biraz gaz verilir.

Su, gazlı su olur. Bir müşteri gelince istediği şurubdan bardağa biraz koyup üstüne bu gazlı ve soğuk sudan kor. Gerçekten pek güzel bir içecek olur. Ancak bu şerbetçilerin şurupları taklit ve boyamadır. Mısırlılar «şerbetçi»yi yine Türkçe'den alarak «şerbetli» demişlerdir. Daima «eczacı» gibi «-ci» edatıyla alırken bunda yanılmışlardır.

Ziyaretgahlar

Kahire'de birçok türbe vardır. Halkın dine karşı kayıtsız olmasına rağmen hurafelere düşkünlüğü çoktur. Bu türbelerin her biri bir şifa verici özellik ile meşhurdur. Özellikle kadınlar oralara çok giderler. Para verirler. Koyun, horoz veya güvercinden kurban keserler. Daima bu yerlere her zor bir durum için adaklar adarlar. Bunların kimisi sinirli durumları giderme, kimisi gebe olmayanların gebe kalmasını sağlama özelliğine sahiptir. Mesela Kale civarında Seyyide Sekine'ye yakın olan Şeceretüd-Dürrü'ün kabri sinirli kadınların bu hastalıklarını iyi edermiş! Bu maksatla orada kadınlar banyo yaparlar. Oysa bu kadın evliyadan değil, Mısır'ın Türk hükümdarlarından biridir. Bu ziyaretgahların en meşhuru «Seyyide Zeyneb»dir. Seyyidina Hüseyin, gibi daha birçokları vardır. Seyyide Zeynep Peygamber'in kızlarından, Seyyidina Hüseyin de Hz. Hüseyin imiş. Bunların kabirleri üzerine yaptırılmış güzel camileri de vardır.

Seyyar Limonatacı

Fakat Hz. Hüseyin Kerbela'da şehit edilmiş, ne naaşı, ne de başı Mısır'a asla getirilmemiştir. Neyse böyle daha çok yanlış zanları vardır.

Mevlit

Seyyar Şerbetçiler

Mısırlılar özellikle kadınlar bir hastaları, olacak bir işleri varken bizdeki adak gibi «iyi olursam, işim olursa» diye Mevlit adarlar ve adarken «şu kadar para sarfedeceğim» de derler. Bu mevlide «Leyle» derler. Mevlit kadınlar içinse birkaç kadın fakih, erkekler için ise erkek fakih getirirler. Bu «fakih» dedikleri adamlar çoğunlukla kördür. Bu «leyle»lerde bazen yemek ziyafeti de verirler. Fakihler Kur'an ve Arapça nâ'tlar okurlar. Ancak Mısırlılar Kur'an'ı, nâ'tı dinleyecek yerde konuşurlar, eğlenirler, sigara ve kahve içerler. Hatta bazen de Kur'an'ı bıraktırıp şarkı söyletir ve darbuka çaldırırlar. Yani bu Mevlit değil, adeta bir cümbüştür. Zaten Mısırlılar Kur'an'ı şarkı yerine dinlerler. Gerçi okunurken arada, bazen bir ağızdan ve yine sigaraları ellerinde olduğu halde «Allah Allah!» diye bağırırlarsa da bunu şarkı söylenirken de yaparlar.

Zar

Mısırlılar'ın itikadınca her şeyin bir «afrit«i vardır. Bu kelimenin oradaki telaffuzu bizdeki gibi «ifrit» değil, «afrit»dir. İfrit'in hatta Müslüman'ı, Hıristiyan'ı, Şeytan'ı varmış. İfritler'in reisi , başı da «Sultan Gin (Cin) el-Ahmer»dir. Biri hasta olunca onun zarını yaparlarsa, hasta iyi olurmuş! Yani zar Mısır'a özgü bir tedavi usulüdür. Buna «tedavi-i bizar» desek iyi olur!..

Bu inanış en çok kadınlar arasında vardır. Hatta yukarı tabaka kadınları da inanır, zar yaptırırlar. Bu arada prenseslerden de zara gi-

denler, tedavi olunanlar vardır. Kısacası zar Mısır'da çok yayılmıştır.

Özel zar yapan usta kadınlar ve özel evler vardır. Bu zarcı kadınlar bu sanatla geçinirler. Zar yaptırmak isteyen hanım ya zarcının evine gider, ya zarcıyı evine çağırıp kendi evinde yaptırır.

Bir zar yaptırmaya 10-20 lira gerekir. Hele zarcı deve kesilmesini söylerse iş yamanlaşır.

Zar darbuka ile yapılır. İki üç kadın sürekli olarak darbuka çalarlar. Bunun tekdüze kulak delici bir iki havası vardır. En meşhur havası «Sudaniye« dedikleri havadır. Adeta insan bu sırada beyninden bir testere geçiyor zanneder. Hızlı hızlı çalarlar. Kadınlar, özellikle hasta kadın kalkıp tepinir, oynar. oynarken «afrit»i Hıristiyansa şapka giyer, afrit'i kırmızı afritse kırmızı elbise giyer. Afrit'inin çeşidine göre bir renkte elbise giymek gereklidir. Kurban etmesi için zarcı kadına güvercin, tavuk, koyun, deve parası verirler. Bunlar kurban edilip kanları tedavi olan hastalara sürerler.

Biri bir yerde düşerde o sırada oraya tükürmezse onu oranın «afrit»i tutar, hasta edermiş. Hastanın zarını yaptırmak için yemenisini veya elbisesini «şihe»ye yani zarcı kadına verirler. O da yatarken başının altına kor. Rüyasında ne görürse onları ister. Gördüğü şeyler çoğunlukla tavuk, koyun, para, yemiş ve diğer böyle şeylerdir. Raks ederlerken odada bir bakır tepsiye gayet büyük üç mum dikip yakarlar. Mumları kurdelalarla süslerler. Bir de hastayı tütsülerler.

Zar, zarcı çağırılıp evlerde yapılırsa da fakirler için haftanın belirli bir gününde daima zar yapılan özel evler vardır. Fakirler oralara gidip iki, üç kuruş vererek tütsülenirler ve raksederler.

Zarcı kadınların başlarına «Gudiye» derler. Tütsüyü o yapar. Bu kadınlar cin'e uğramış olanları da -ki «müteşahir», kadınsa «müteşahire» derler- tedavi eder. Kısır kadınları da tedavi eder.

Mısır'da özellikle kadınlarında boş inançlar (hurafeler) pek çoktur. Eğer hepsi yazılsa ciltler doldurmak gerekir. Hepsi de tuhaf şeylerdir.

Bu zar pek dikkate değer olanıdır. Bunda cinler, «Sultan-ı Cinü'l-Ahmer» (Kızıl Cin Sultan), hızlı darbuka çalmak, dans gibi şeyler vardır. Bunlara bakınca Eski Türkler'in şamanları, cin toplama veya kaçırmaları hatıra gelir. Şamanları ayınıyla def çalarak cin toplarlar, raks ederlerdi. Bu benzeyiş Mısır'da da Şamanizmin mevcut olduğuna delil, ondan kalma bir adet olduğu zannı verebilir! Firavunlar'ın inançlarında böyle birşey olduğunu görmedim. Hiksoslar'da olduğunu görseydim onların Turanlı olduklarına dair bende ortaya çıkan fikri takviye ederdi. Bu şaman adeti, ihtimal, Dolunlular'dan beri Mısır'da oturan Türkler tarafından oraya getirilmiştir.

Fethül-Mendel (Fal Açma)

Bu mendel ile şeyh ölü veya kayıp insanları bir çocuğa gösterir ve ondan bilgi alır. «Mendel» Arapça sihirbaz tarafından çizilmiş bir daire denir. Şeyh bu daireye girip ruhları çağırır ve onlardan bilinmeyen olayları, haberleri sorar kaybolan, çalınan şeylerin yerini öğrenir. «Mendel» kelimesi «avd» kelimesinin anlamdaşıdır. Bu «avd» evlerde yakılan koku-

lu ağaçtır. Şeyh işe başlarken «Tarşun!» veya «Tarpuşun!» diye bağırır. Bunlar cin adlarıdır. Günlük, kişniş, amber gibi şeyler yakar. Bir çocuğun avucuna mürekkeple bir kare çizer. Ortasına büyük bir nokta koyup bu nokta etrafına birtakım manasız resim gibi birşeyler yapar. Çocuğun gözünü oraya tesbit eder. Çocuğun gözünü oradan ayırmaması şarttır. Sonra çocuğa sorar, çocuk cevap verir. Çocuğun 7-8 yaşında olması gereklidir.

Bu da zar gibi Mısır saçmalarındandır. Bu şeyhler birer hilekar dolandırıcıdırlar. Fakat cahil halk bunlara çok fazla inanmaktadır.

Bu adet Suriye'de de vardır. Zaten bunlar Arap belalarıdır ki, biz Türkler arasında da yayılmıştır. İlhanlılar'da da böyle daireli bir usulü görmüştük.

Mezaristan

Mısırlılar mezarlıklarına «karafe» (arafe) derler. Mısır'ın mezarlığı başka Müslümanlar'ın mezarlıklarına benzemez. Bir şehir gibidir. Birçok evden oluşur. Evler arasında sokaklar vardır. Ölüler evlerin altında toprağa gömülür. Bunlar adeta Eski Mısırlılar'ın piramitleri gibidir. Zaten adetin Firavunlar'dan kalma olduğunu söylüyorlar. Kahire'nin Kale yönünde «İmam Şafii» denilen büyük bir mezarlık vardır. Mehmed Ali Paşa ailesinin kabri de buradadır. Fakat onların mezarlığı bizimki gibi türbe halindedir.

Bu mezarlığa «İmam Şafii» denmesinin sebebi Şafii mezhebi kurucusu olan kişinin orada gömülü olmasıdır.

Mısırlılar bayramlarda bu mezarlığa giderler. Giderken peyke ve eşya ile mutfak takımlarını götürüp birkaç gün ve gece oradaki evlerde yatarlar. Bu, ölülerini ziyaret ve matem tutmak içindir. Kur'an okuturlar. Fakat şimdi orada mükemmel yemekler yapıp ziyafetler çekerler, eğlenirler, hatta kanun, gelenek ve terbiye dışı türlü haller bile olur.

Mezarlıklardaki evler yılın diğer zamanlarında da boş kalmayıp içinde bekçi adıyla aileler vardır. Kenefleri (hela, tuvalet) de mezarların yanındaki toprağa akar. Mısırlılar kabir ziyareti yaptıkları zaman çiçekler de götürüp, mezarların üzerlerini süslemektedirler.

Burada garip bir hikaye anlatacağım: Pek hurafelere kapılmış olan Mısır kadınlarının çocuğu olmayanları kendi mezarlarına gidip henüz ölmüş akrabasından birisinin mezarını açtırıp içinden cenazeyi çıkararak üstünden yedi kere atlarlar. Bu güya gebe kalmak, «Ümm-i Şehre»yi gidermek ilacı imiş! Kadın gibi duygulu yaratıkların yapabilecekleri şey midir bu bilmem?!..

Cenaze Alayı

Mısır'ın cenaze alayı da bizimkilere benzemez. Tabutu ipekli örtüler, kadifeler ve türlü renkte çiçeklerle süslerler. Hatta kadınların tabutuna beyaz ipek kumaşla kırmızı kurdelalar ve başucuna gelin telleri ve pulları korlar. Ve bu süsleme adetini o kadar ileri götürürler ki, bir şey bulamayan fakirler hiç olmazsa tabutun başucuna birkaç tane adi saat

korlar. Önde «Hanuti»ler, fakih denilen hafızlar sıralınıp kendilerine adi bir makamla dualar okurlar. Bu fakihler genellikle kördüler. Birbirlerinin koltuklarına girip yürürler. Ağızlarını yayarak okurlar, önlerinde çoğunlukla gözü sağlam bir çocuk vardır ki onların yürümelerine yardımcı olur.

Tabutun arkasında halk ve birtakım ayağı çıplak Fellah kadınlar vardır. Bunların bir kısmı da karo arabalarına dolarlar. Bunlar «Neddabe»dirler. Bu kadınlar ellerine ve yüzlerine çamur sürerler, yahut el ve yüzlerini çivitle maviye boyarlar. Ellerinde birer mavi yemeni vardır. Bu yemeniyi büküp bir şerit haline getirdikten sonra birer ucundan tutup boyunlarına atarlar ve daima bir defa bir eliyle, bir defa diğer eliyle ters yöne çekerek yemeniyi hareket ettirirler. Sürekli bağırarak ve kendilerine özgü acı ve hoş olmayan bir makamla ağlarlar. Böylece mezarlığa kadar giderler.

Zenginlerin cenazelerinin önünde iki sıra dizilmiş, bellerinde peştemal bağlı, ellerinde içinde çiçek bulunan ve Hıristiyanlar'ın buhurdanlığı gibi şeyler vardır. Bunların önüne yine iki sıralı Mevlaî dervişlerini dizerler. Her mevlaîye bir cenazeden bir riyal ücret verilir. Bunların önüne de yayan ve daha öne de atlı polisleri dizerler. Önde bir iki deve vardır. Giderken bu develerden halka yemiş serperler.

Bazen Müslüman cenazesinin önüne mızıka bile koydukları olur. Bu adetlerin ta Firavunlar'dan beri geldiği rivayet olunmaktadır.

MISIR MUSLUMAN MEZARLIĞI
(Haneleri ve Sokakları ile tıpkı bir şehir gibidir.)

Şimdiki Mısırlılar halen Eski Mısırlılar gibi büyük cenaze alayları yapmaya özen gösterirler.

Türkler'de cenazede ağlamak, «neddabe» yani sağucılar, ilhanlılar zamanında yas işareti olarak el ve yüze mavi boya veya çamur sürmek, enseye bir bez atmak olduğunu görmüştük. Mısırlılar'ın bu adetleri de eski Türk adetlerine benzemektedir. İyice incelenmesi gereken bir konu...

Matem (Meytem)

Mısırlılar'ın «meytem» dedikleri matem usulü Mısır'da geçerlidir. İslamiyet'te matem yoksa da Mısır müslümanlarında vardır. Zaten onlarda dine aykırı çok şey vardır. Matem bilindiği gibi Eski Türkler'de vardır. Hatta Osmanlı Sülalesi'nin ilk zamanlarında bile vardı. Bir evde cenaze olunca neddabeleri oraya getirip sürekli olarak ağlatır ve bağırtırlar. Bu kadınlar parayla ağlarlar. Ölüyü överler. Yüzlerine, göğüslerine vurarak ağlar, bağırırlar. Evin içerisinde ailenin kadınlarıyla beraber ağlaşırlar.

Cenaze gittikten sonra erkekler için o evin önünde çadır kurup fenerler yakarlar. Bir peyke korlar. Üzerine bir fakih oturup Kur'an okur. Eş, dost gelir. Gelenlere kahve ve sigara ikram olunur. Kahve matem işareti olarak siyah fincanlarla ve daima sade olarak verilir. Sigaraların ucları bile siyah kağıdla yapılmıştır. Kadınlar odanın bütün eşyasını kaldırıp siyah örtülü minderlere otururlar. Girip çıkanlar birbirlerine selam vermezler. Kuşluk yemeği verirler. Bu yemek düğün yemeği gibi mükelleftir. Ve aksine tatlıları çoktur.

Mısır'da hafızlar Kur'an'ı pek güzel okurlar. Usulleri kendilerine özgüdür. «Hafız»a «fakih» derler. Gerçekten iyi sesli bir fakihin Kur'an'ını insan dinlemekten ayrılamaz.

Ölüsü olan aile 40 gün matem tutar. Bütün bu müddet zarfında siyah elbise giyer. Mendilerinin kenarı siyahtır. Evde halıların tersini üstüne çevirirler. Masaları, sandalyeleri, aynaları, levhaları, resimleri siyah bezlerle örterler. Kırkıncı günü bizdeki gibi lokma yapıp dağıtırlar.

Mısır Müslümanlarında Hıristiyanlık Eserleri

Mısırlılar Müslümanlık'tan önce Hıristiyan idiler. Onlarda halen bazen Hıristiyan adetleri vardır. Mesela cenazeyi çiçekle süslemek, cenazede muzika çalmak, matem tutmak gibi. Bundan başka Mısır'da birtakım buhurcular vardır ki, ellerinde papaslarınki gibi bir buhurdanlık olup içinde günlük yakarlar. Üstleri başları pek pejmürde ve pistir. Sokaklarda insanları, kahve ve dükkanları para ile tütsülerler. Bir de Mısırlılar nazara ve hastalıklara karşı çocukların başlarına, boyunlarına ve bazen muska gibi haçlar takarlar. Bu haçlar çoğunlukla tahtadandır. Bu haç adeti Suriye Müslümanlarında da vardır.

Vefaün-Nil

Kahire'de her yıl bu adla resmî bir tören yapılır. Bu tören Nil'in sularının çoğalması şerefinedir. O gün hükümet daireleri tatil edilir. Kasr'n-Nil Köprüsü civarında vapurlar, tekneler, kayıklar bayraklarla donatılır. Vezirler, ileri gelen kişiler ve halk toplanır. Toplar atılır. Gece kandiller yakılır, donanma yapılır. Bu törenin ruhu kız şeklinde birşeyi Nil'e atmaktır. Bu töreni yapmaktaki sebep, Eski Firavunlar'ın Mısır'ın hayat kaynağı olan Nil'e şükran makamında bir kız kurban etmeleridir. Firavunlar her yıl Nil'e bakanlardan birinin kızını kurban etmelerini adet haline getirmişlerdi. Söylentilere göre İslamiyet Mısır'a girdiği zaman canlı kurbandan feragat edilip o şekilde bir cisim atılması usulü Mısırlılar'a kabul ettirilmiştir. Amr ibnül-As bu konuyu Ömerül-Faruk'a yazmış, o da «Ey Su, irade-i İlahiye ile akıyorsan yine taş! Yoksa taşmamak elindedir» yazılı bir kağıt atılmasını emretmiş. Bu suretle her yıl kız kurban etmenin önü alınmıştır. Fransızlar'a göre bu adeti Napolyon kaldırmıştır. Fakat ikisi de doğru olması gerektir. Çünkü halen kağıt değil, bir heykel atarlar. Araplar'ın söylentisi doğru olsaydı halen kağıt atılmak gerekirdi. Fransızlar'ınki de doğru değildir. Çünkü onlardan çok önce canlı kız atmak adeti Mısır'dan kalkmıştı.

Dehebiye

Bu «dehebiye» yani altınlık, altına mensup demektir. Ancak Mısırlılar'da «zel» harfini «dal» telaffuz ettiklerinden «dehebiye» derler. Bunlar kendine özgü biçimde gemilerdir. İçinde salon, yatak odası, mutfak vardır. Büyük ve küçükleri, demir ve ahşapdan olanları, içinde buharla işler makinesi, elektriği olanları bulunur.

Bu gemiler birer sayfiyedir. Yazın zenginler sıcaktan bu gemilere kaçarlar. Kahire'de Nil'in her kısmında birçok dehebiye vardır. Gerçekten bu dehebiyeler Kahire'nin en güzel en sağlıklı sayfiyeleridir. Kahire için adları gibi altındırlar. Hele bizim gibi denizde büyümüş olanlara[*] Kahire'de en sağlıklı şeylerdir. Yazın kavurucu sıcağında bu dehebiyelerde biraz hava, biraz serinlik vardır. Fakat maalesef dehebiyeler adeta birer resmi olmayan genelev durumuna getirilmiş olduğundan aile hayatı güçleşmiştir. Bu dehebiyelerde her gece cümbüşler olur. Hükümet de pek aldırmaz. Zaten bu Mısır'da hemen her şey sağlam bırakılmayıp sefahat kadrosuna kolayca geçirilir!..

Mahmel-i Şerif

Mısır'da bizim «Sürre Alayı» gibi alay vardır. Her yıl Mekke'ye «Mahmel» gider. Biz buna «Mahmel-i Mısri» demekteyiz. Bunun için Mısır'da büyük törenler yapılır. Hediyeler süslü develer üzerinde gider.

(*) Dr. Rıza Nur kendisi Sinoplu (Karadenizli) olduğundan bu ifadeyi kullanmaktadır. (Toker Yayın Komisyonu.)

Kahire'den Şevval ayının 27'sinde hareket eder. Bir devenin üzerindeki süslü sandığa Kabe'ye gidecek örtü ile iki nüsha Kur'an konur. Mahmel Mekke'ye para ve diğer hediyeler de götürür.

Mısır'da Mahmel'i Türk hükümdarlardan Şeceretüd-Dürr kurmuştur. Fakat Fatımiler zamanında hacca gidilirdi.

Mısır'da bizim «efendi», «bey», «paşa» unvanları geçerlidir. Bir de «havaga» vardır. Bu «efendi» demekse de Hıristiyanlar'a söylenir, Müslüman'a söylenmez. «Havace» yazarlar. Bu kelime ya bizden veya doğrudan doğruya Acem istilası zamanında Acemler'den kalmış bir kelime olmalıdılar.

İsim ve Ünvanlar

Mısırlılar unvana, nişana pek düşkündürler. Beyler kendi adlarını söylerken «bey» sözünü de eklerler. Bizde ayıp ise de burada değildir. Beyler yaftalarına ve kartvizitlerine de «bey» yazarlar. Bundan başka halktan herkes «si»dir. Bu «seyyid»den bozulmadır. Kadınlara «sitti» derler ki, bu da «seyide»den bozmadır. Din adamları «şeyh» unvanını taşır. Kadınlara «hanım» da derler. Fakat «haanım» telaffuz eder, «hanım» yazarlar. Büyük bir hanıma hitap ederken «ya Sitti Hanım» derler. En az adlıdırlar. Üç, beş adlı olan erkekler çoktur. En çok adları Muhammed, Ahmed, Mahmud'dur. Herkesin ilk adları bunlardan biridir. Bu suretle Kıbtiler'den ayrılırlar. «Hasaneyn» yani «İkinci Hasan» adı çoktur. «Matmazel» mukabili olarak «ance» derler.

Bazı İnanışlar

Mısır'da güvercin etinin şehveti arttırdığı inancı vardır. Bu sebeple kadınlar kocalarına sıkca güvercin yedirirler. Ve güvercin yedirdikçe kocalarından evlilik ilişkisi beklerler. Yani güvercin bu arzuya işarettir. Mısır kadınları kocalarının kendilerini sevmesi için türlü büyü ve türlü ilaç yaparlar. Bu arada iki şey vardır ki, pek pis ve çirkindir. Biri kadınlar kendi ayaklarını yıkayıp suyundan biraz bir şerbete karıştırarak kocalarına içirirler. Diğeri daha pis olup kadının kendi kakasını bir şerbet ve yemekle kocasına yedirmesidir. Kadınları bu inançları sayesinde Mısır'da kadın erkek hesapsız büyücü, falcı mevcut olup yaşamaktadır.

Arabacılar bizde «destur», «varda» yerine «O'a» derler. Fakat çoğunlukla «O'a rığlek» (riclek) derler. Yani «bacağını sakın» demektir. insanın sanki burada başından, bedeninden çok ayağı kıymetlidir. Tuhaf insanlar!

Mısırlılar'da kör, hele tek gözü kör türlü göz hastalığına yakalanmış insanlar pek çoktur. Adeta mutlaka çoğunun gözlerinde ak vardır. Sağlam gözlüler de çoğunlukla yakını görmezler. Bir kağıdı okurken burunlarına kadar yaklaştırırlar ve yan bakarlar. Bu bakışları insanın tuhafına gider! Yazın Fellahlar gözlerinin üstüne yemeni bağlarlar. Yürürken başlarını kaldırıp mendilin altından yere bakarlar. Bizde körebe oynar gibidir. Bunu gözlerini güneşin güçlü ışınlarından korunmak için

yaparlar.

Bizim atalarımızın onlara «Kör Fellah» demelerinde hakları varmış. Özellikle o zamanda Mısır'da kör, kör olmayandan çok imiş, şimdi azalmış.

Bir de konuşurken ve hatta birşeye bakarken çoğunlukla bir gözü kapayıp bir gözle bakmak adetleri vardır. Bu tuhaf şeyin sebebi nedir bilmem.

Mısırlılar birine kızdıkları zaman sol ayaklarını kaldırıp ellerini bilekten oynamak şartıyla silkelerler. Bu sırada işaret parmağıyla orta parmak birbirine vurup «şırap!» gibi bir ses çıkarır. Bunu yaparken «hazu!» veya «orbaş!» diye bağırırlar. Bu iki kelime de Türkçe'den bozulma olup biri bizim «kazık», diğeri «kırbaç»tır. Fakat bunları Osmanlı Türkleri gibi «hazi» «irbaş» demediklerinden bu kelimeler onlara Osmanlı Türkleri'nden değil, daha önce Kölemen Türkleri'nden yadigar kalmıştır.

Bir Mısırlı şükrederken elinin içini ve sırtını da öper. Birine sadaka veya bir fakire sizden kazandığı hakkını verirseniz teşekkür makamında sizden aldığı parayı öpüp başına koymak, sonra cebine atmak adetleri vardır.

Mısırlılar bacaklarını açıp yayarak otururlar. Bir tramvayda oturdukları zaman iki kişilik yer kaplarlar ve dizlerini yanındakilerin dizlerine dayarlar. Sıkılma eserleri gösterirseniz ona da aldırmazlar. ayaklarını o kadar açarlar ki, tavırlarından eğer daha güçleri olsa daha da çok açacakları anlaşılır. Yanlarına başka adamlar da gelse yine öyle oturmakta devam ederler.

Mısırlılar Gözünde Türkler

Bugünkü Mısırlılar Türkler'i severler. Buna da sebep kendilerine Türk kanının karışması, Müslümanlık, Türkiye'nin Müslümanlığın tek direği, dayanağı olması ve Türkler'in Mısırlılar'ı İngilizlerden kurtaracağı ümididir.

Bu halk gerçekten Türkler'e büyük bir sevgi beslemektedir. Bu sevgi manevi alandadır. Bilmem Mısırlılar bu sevgiyi eylemsel alanda da gösterebilirler mi? Bununla beraber Hilal-i Ahmer (Kızılay) için toplanan birkaç yardım da bu sevgiyi göstermişlerdir.

Mısırlı gözünde Türk demek doğru, sözü bir, namuslu, şiddetli bir adamdır. Türk'ün doğruluğu onlarda özdeyiş olmuştur. Mesela bir doğru söz istedikleri zaman birbirine «kelam-ı Türkî... Kelâm-ı Osmanlı... » yani «Türkçe söz mü, doğru söz mü» derler.

Türk deyince, hemen yatırıp döven bir dehşetli adam gözlerinde belirir.

Bize Türk, Türki, Osmanlı, bir de Guz derler. eski Arapça kitaplarda da Türk'e «El-Guz» denir. Halen aralarında «Ahır hizmetül-Guz alkah...» özdeyişi vardır ki, Türk'e hizmetin sonu dayak demektir. Bu özdeyişle bizim enerjik adamlar olduğumuzu nitelemekle beraber bir de Türk'e yaranılamadığını düşündürmek isterler. Bu da Mısırlılar'ın zamanıyla hediyeler, türlü özel hizmetlerle istedikleri doğru olmayan şeylere başarılı olmadıklarını ve hatta dayaktan bile kurtulamadıklarını yorum-

lar. Tabii bu yorumda onlara çok dayak attığımız, zulmettiğimiz de vardır.

Mısır'da Takvim

Aylar alafranga, Kamerî (Hicri) ve Kıbti aylardır. Bir de İbrih ayı vardır ki, yılı şimdi (1926'da) 5688'dir. Mali aylar tıpkı Avrupa'nınki gibidir.

Yılbaşı da Miladi'dir. Yani yıl şimdiki 1926'dır. Ayların adları: Yenair, febrair, ebril, mayu, yuniye, yuliye, ağıst, sebtember, oktobır, novembir, desembir'dir. Kıbti yıl bugün 1634 olup aylarının adları şöyledir:

Gihek, tuba, emşir, bermehat, bermuda, beşnis (beşinis?), baune, ebib, misri, nesi, tevt (tüt) (yılbaşıdır), babe, hatur.

Resmi dairelerin tatil olduğu günler şunlardır:

1- Mevlüd-i Nebi, 12 Rebiülevvel.
2- Şem-i nesim, 21 Erbir (Nisan), Bu bizdeki «Nevruz» karşılığıdır. Mısırlılar'ın büyük bir günü olup halk o gün kırlara çıkar, henüz tohum halinde olan yaş nohut yer, çiçekler ve otlar takarlar.
3- İngiltere Kralı'nın cülus günü.
4- İngiltere Kralı'nın doğum günü.
5- Ramazan Bayram arefesi.
6- Ramazan Bayramı.
7- Mahmel.
8- Mahmel'in hareketi.
9- Vefa'ün-Nil (Cebrül-Halic). Ağustos'un sonunda.
10- Kurban Bayramı'nın arefesi.
11- Kurban Bayramı.
12- Hicri yılbaşı.
13- Mahmel'in dönüşü.
14- Mısır sultanının doğumu.
15- Mısır sultanının cülusu.

Mısır'da Avrupa'da olduğu gibi öğle vakti top atılır.

Mısırlılar'ın ahlak ve adetlerinin en önemlilerini ve hemen çoğunu «El-Eczacı'ün-nasih» (Usta Eczacı) adıyla yazdığım «Operet» adındaki eserimde anlattım. Bu eserin okunmasını da tavsiye ederim.(*)

Mısır'da Tarikatlar

Halen Mevlevî , Bektaşî, Nakşibendi, Şazeli, Halveti, Rüfai, Kaadiri gibi tarikatları vardır. İlk beş tarikat Türk'tür. Güzel tekkeleleri, dervişleri, tekkelerin gelirleri vardır. Kazan kaynar. Mevlevî tekkesi eski Hilmiye'dedir. Bektaşîler'inki El-mukattam Dağı eteğindedir. Şazeli dergahı Bab-ı Mütevelli'dedir.

(*) Eser henüz basılmamıştır.

Dans ve Şarkı

Kendilerine özgüdür. Bizimkine biraz benzer. Göbek atarlar. Zil, def ve kamıştan bir düdük çalarlar. Şimdi ud da pek yayılmıştır.

Şarkıları arapça ise de havaları tamamıyla bizimkilerdir. Bizim şarkıların bir kısmını Arapça'ya tercüme etmişlerdir. Bizim fasıllar, ma-

Mısır çalgısı ve dansı

kamlar aynen Türkçe adlarıyla mevcuttur.

Mısır'da milli bir müzik yoktur. Hıdivler zamanında ve onlar tarafından bizim müzik oraya sokulmuştur.

3- SAĞLIK DURUMU

Eski Mısır'da ömür uzundu. Sağlık yolundaydı. Şimdi ise ömür kısa, ölümler çoktur. Hele Mısır'da çocuk ölümleri müthiştir. Sıcaktan bağırsak hastalıkları şiddetli olur. Ayrıca kadınların çocuklarına bakmamaları, onlara her şeyi yedirmeleri de eklenince bu hastalık çocukları kırar, geçirir.

Eğer Mısırlılar sağlık durumlarını düzeltirlerse iklim onlara uygundur. Fakat bizim gibi yabancılar, hatta Zenciler bu iklime dayanamıyıp ölmektedirler.

Sokaklar

Mısır şehirlerinin sokakları genellikle dar, dolambaçlı ve pistir. Kaldırım yoktur. Sokaklarda daima üç-dört parmak toz vardır. Sokaklara atılan pislikler, süprüntüler, gübreler de bunlara karışır. Halk biraz serinlik olsun diye sürekli evlerinin, dükkânlarının önünü suladıklarından bu sefer de cıvık bir çamur oluşur. Hele yağmur yağınca sokaklar müthiş bir çamur deryası olur. Bereket versin Mısır'da yağmur ender yağar.

Kahire'nin kale civarı, Suleybe, Cami-i Tolun ciheti, Sukü's Salah ciheti, Bulak, Mısr-ı Kadime böyledir. Geceleri ışık da pek azdır. Fakat yeni yerler iyidir. Özellikle Opera Meydanı, Bulak Caddesi, Meneyre ve Kasrül-Aynı cihetlerinin sokakları geniş, düz ve çoğunlukla asfaltla döşelidir. Buralarda Mısır'ın zenginleri, özellikle İngilizler ve yabancılar oturmaktadır. Yani onların şerefine yapılmıştır. Asıl halkla ilgilenen yoktur. Kahire'nin sokaklarında havagazı ve elektrik aydınlatması mevcuttur. Elektrikli tramvaylarla her tarafı dolaşmak mümkündür. Zaten Mısır'ın büyük şehirlerini hepsinde elektrik, gaz aydınlatması ve bir kısmında elektrik tramvayı vardır.

Mısır'da şehirlerde sokak köpekleri yoktur.

Kahire civarında Abbasiye denilen, sokakları, binaları güzel, modern bir büyük mahalle vardır. Gize (Cize) denilen yerde de güzel köşkler vardır. Gize bahçelik bir yerdir. Şubra denilen yerde tarlalar arasında olup düzenli binalı ve sokaklı bir mahalledir. Bir de halkının Mısır-ı Cedide (Mısırlılar «Mısır»a «Masır» dediklerinden bunu da «Masır-i Gedide» telaffuz ederler) dedikleri Helyopolis (Güneş Şehri) vardır. Mısır'dan elektrikli tramvayla bir çeyrek saat mesafededir. Burası çölden ibaret iken Belçikalı bir kumpanya tarafından mükemmel oteller, evler, sokaklar, bahçeler yapılarak bayındır bir hale getirilmiştir. 800 odalı bir otel bile vardır. Mimari tarzı ise Mısır'ın anıtlarının taklidi olup orijinal ve pek güzeldir. Örnek bir şehirdir.

Kahire'nin bu güzel mahalelerinin evlerinin çoğunun önünde biraz bahçesi vardır. Bu bahçelerde «cehennemiye»ler ve başka güzel çiçekler gözleri okşar dururlar. Hele mevsiminde yaseminler evlerin duvar ve parmaklıkları üzerine mis gibi kokularıyla geçenleri memnun ederler.

Kahire'de yağmur olmadığından sokak suları için lağımlara pek gerek yoksa da ancak sağlık bakımından yine de gereklidir. Mısır hükümeti sokaklara lağımlar yapmaktadır.

Kahire, İskenderiye ve başka şehirlerin sokaklarının çoğunun adı Türk adlarıdır. Kahire'de «Şar-ı Bulak» («Bulak» Türkçe kaynak demektir, Mısırlılar «Bula» okurlar), Şar-ı Ak-buğa, Şar-ı Şamaşırcı (Çamaşırcı), Şar-ı Kara-Ali, Şarı Ak-sungur, Hare-i Yarım-Ağa, Utfe-i Kanbur (Kanbur Çıkmazı) gibi adlar pek çoktur.

Mısır şehirlerinde Laz-oğlu Meydanı, Şamaşırgı (Çamaşırcı) Sokağı, bey, paşa sokakları hesapsızdır. Bunlar Türk saltanatını hâlâ gösterip dururlar.

İnsan bu adlara bakınca Mısır'ın adeta Anadolu'dan daha çok Türk olduğunu görür. Mısır Türklüğünü, Osmanlı Türklerinden daha iyi sak-

lamıştır. Gafil eski Osmanlı Türkleri! Siz atalarınızı atıp Arap'ın adlarını almanız sizi çöl yabanisinden başka bir şey olmamış ve olmayacak olan Arap'ın manevi etkisi altına koymuş, kutsal cinsinizi mahvetmeye yol açmıştır. Mısır'da antikaları gezme konusunda ve Kahire şehrinin anlatımında da böyle adlar kaydettik.

Kahire civarında Nil üzerinde on, on beş kadar demirden yapılma büyük ve önemli köprüler vardır.

Kahire'nin pek güzel ve birçoğu halka açık bahçeleri vardır. Güzel bir hayvanat bahçesi vardır ki, içinde nadide hayvanlar ve hele birçok maymun, papağan vardır. Çiçekleri, ağaçları eşsiz ve güzeldir. «Cehennemiye» denilen çiçek kıpkırmızı ve ateş gibi bir kitle halindedir. Yaseminler'in türlü ve güzel kokulu çeşitleri vardır. Bir de «ful» adıyla bir yasemin cinsi beyaz çiçekli ve katmerli bir çiçeği vardır ki, burada pek değerlidir. Mısırlılar «ful gibi temiz» diye özdeyiş yapmışlardır. Gerçekten pek ak ve kokusu çok güzel ve keskindir. Ancak çok naziktir, dokunulunca hemen sararıp bozulur.

Evler

Köylüler'in evleri çoğunlukla çamurdan ve bir kattır. Şehirlerde evler kagirdir. Mısır'ın eski mahallelerindeki evler gayet büyük ve kapanık yapılmıştır. Bunların güneş görenleri enderdir. Rutubet içindedir. Kapıdan girince hemen çok keskin bir küf, rutubet kokusu insanın buruna çarpar. Bu koku Mısır evlerine özgü bir kokudur. Nasıl ki İstanbul'da Yahudi evlerinde onların kendilerine özgü bir kokusu varsa, bir de Mısır kokusu vardır. Evler kat kat olup her kat bir ayrı evdir. Yani Mısır evleri apartman usulüdür. Apartman'a «şa'aa» (şakka) derler. Köşklerden, villalardan başka müstakil ev yoktur. Merdivenler genellikle dar ve diktir. Eski binalarda duvarlar pek kalındır. Evlerin dışarılarında çıkma vardır. Çıkmaların altında yine taştan destekler vardır. Bunların biçimleri hep birbirine benzer. Ve garibi şu ki, bunlar İstanbul'da mevcut olan birkaç kagir eski binaya benzerler. Zaten bu evlerin çoğu eskiden bir Türk paşa veya beğinin evi imiş. Yani bu tarz eski Türk tarzının Mısır'a göre yani çok güneş görmemek, serin olmak maksadıyla değiştirilmiş bir biçimdir. Bu evlerin ortasında genellikle bir avlu vardır.

Evlerin sofaları hep taştandır. Tahta yoktur. Tavanları kaplamalı olmayıp çarpık ağaçlardan yapılmış hatılları (duvarı sağlamlaştırmak için taşların arasında yatay olarak yerleştirilen direk) görülmektedir.

Kahire'nin yeni kısımlarındaki binalar ise tamamıyla Avrupa binaları gibidir. Güzeldir. İçlerinde elektrikleri, kumpanya (şehir) suları mevcuttur.

Dünya Savaşı (Birinci Dünya Savaşı) zamanında Mısır hükümeti Kahire'nin her tarafına genel tuvaletler yaptırmıştır. Bunlara «mürahayz-ı umumiye» derler. Gerçekten Mısır'da en iyi hayrat budur. Çünkü aşağı tabaka sokaklara pislemektedirler. Bu şekilde şehrin sağlığına hizmet edilecektir.

Halkının sözüne göre Mısır'ın yerli köpeklerinde kuduz olmamak-

tadır. Abade Paşa da kitabında bunu doğruluyor.

Haşerat

Mısır'da haşerat, asalaklar, zararlı hayvanlar, mikroplar pek çoktur. Kahire evlerinin en temizleri bile bunlarla doludur. Bunlara karşı esaslı bir çare de yoktur. İnsanı çok rahatsız ederler.

Sivrisinek: Kahire'nin her tarafında vardır. Sivrisinekten uzak kalmış ev pek ender bulunur. Ancak Helyopolis'de sivrisinek azdır. İnsanı fena halde sokarlar. Yazın çoğalır, kışın kaybolmayıp ancak azalır. Cibinliksiz yatmak mümkün değildir. Bundan dolayı İngilizler evlerinin pençerelerine çoğunlukla ince telden ağlar ve odalarının kapılarına da ağ gererler. Mısır'dan bundan dolayı karyolaların dört köşesinde bir buçuk metre yüksekliğinde demir direkler vardır. Oralara cibinlik gerilir. Sivrisineğe «nemus» derler. Bununla Türkler güzel bir kelime oyunu yapmışlardır. Şöyle ki, bir Türk Mısır'a geldiği ilk günlerde çapkınlık yapmak istemiş. «Burada namus var mıdır?» diye sormuş. Fellahlar «namus»u sivrisinek zannedip ve adetleri veçhile de yalan söyleyip «bizde asla nemus yoktur» demişler. Türk ise sivrisinek yerine namus ve iffet yok anlamış!

Tatarcık: Nil boyunda, dehebiyelerde pek çok tatarcık vardır. Bir yaz hastalanarak kiraladığım bir dehebiyede birkaç ay oturdum. Az kaldı tatarcıktan ölecektim. En sık cibinlikten bile giriyorlardı.

Karasinek: Mısır'da bu sineğin o kadar çok çeşidi vardır ki, insan hayretle seyreder. Bizdeki gibi daha ufağı, yeşili, bizde olmayan bir kırmızısı, ufak fakat kanatları büyük bir çeşidi vardır.

Bu sinekler Mısır'ın özellikle eski kısmında milyonlarca bulunur.

İnsanların gözlerinde, dükkanlarda, hele satılan hurmaların üzerinde, kasap dükkanlarında sürülerle kaynaşırlar. Eczane temiz bir yer iken, akşam üzeri öyle dolarlar ki, havagazı fanusunun borusu, elektrik ipleri simsiyah kesilirdi. Likopodu aleve tutarak bir kağıt borudan üfleyip her gün binlerce karasinek öldürdük de yine ertesi akşam bir miktarcık olsun azaldığını görmezdik.

Bir de bu sinekler pek inatçı ve pek arsızdır. Kovmakla uzaklaştırmak mümkün değildir. Kovdukça yine inadına aynı yere gelir, konar. İnsana adeta yazı yazdırmaz. Hem de bu sinekler ısırırlar. Burada «Mısır'ın sinekleri de Mısırlılar gibi arsız» sözü meşhur sözlerdendir.

At kılından veya bir çeşit sazdan yapılmış «mineşşe» denilen sineklikler kullanırlar. Sokakta bile temiz insanların ellerinde bundan bir tane vardır. Hem yürür, hem mineşşeyi sürekli sallayıp sinek kovarlar. Adeta Mısır'da insanın bir eli yalnız sinek kovma işi ile meşgul olur. Bu elin başka işe zamanı olmaz. Zihni birşeyle rahatça meşgul olamaz, sinekler gelip insanın zihnindekini unuttururlar. bu eserimin «Mısır» konusunu burada yazarken bu sineklerden çektiğimi ben bilirim. Burada insanların atlar gibi kuyrukları olup elleri işle meşgul olurken kuyruğu da sinek kovmakla uğraşmalıydı!..

Çekirge: Mısır'ın çekirge istilası müthiştir. Her zaman olmazsa da bazen öyle çok olur ki, gökyüzünü tutar, güneş kapanır, bizim sisli ha-

vadaki durum gibi göz gözü görmez. Çekirge evlere bile dolar. Ekinleri harap edip bitirir. Geçtikleri yer bunlarla tamamıyla kapanır, ekin ve toprak görünmez olur. Yalnız çekirge görünür. O zaman tarlalarda bunu kaçırmak için davul ve teneke çalarlar. Yahut kuru ot yakarlar. Çünkü çekirgeler dumandan kaçar. Yükseklerde uçamadığından yönünü değiştirir.

Böyle bir zamanda çekirgelerin havadaki durumu kışın bizde «lapa, lapa» dediğimiz sık ve iri kar yağmasına benzer. Hatta böyle günler benim için en güzel günlerden olmuştur. Çekirge borasını bizim kar borası niyetine vatana hasretle neşe içinde günlerce seyretmiş ve seyrine doyamamıştım.

Geçtiği yerde az zaman içinde yeşillikten eser kalmaz. Bu Mısır'ın afetidir. Fakat sık olmaz. Çekirge havada 300 metreye kadar yükselebiliyor. Bir defa Kahire'nin üç gün güneşini tuttular. Evlerin içlerine de doldular. Mısırlılar çekirgeyi ya çiy yerler, yahut su ve domatesle pişirirler. Yani çekirge Mısır'ın karidesidir. Bir gaz tenekesi dolusu 5 kuruşa satıyorlar. Eğer çekirge iri ise tenekesi 10 kuruş kadar ediyor.

Eşek arısı: Mısır'da bu da çoktur. Bu hayvanın bizde evlere girmek alışkanlığı yok iken burada evlere de girer, insanı korkutur, bazen de sokar. Soktuğu yeri şişirir ve ancak izi iki üç günde ortadan kaybolur. Ekim ayında ortaya çıkar.

Bit: Mısır'da iri ve çeşit çeşit bitler vardır. Adeta hepsi de «kuyruklu» soyundandır. Mısırlılar'dan bitsiz insan da azdır. Hatta zenginlerde, temiz giyenenlerin çoğunda bulunur. Üzerlerinde yürüdüğünü insan görür. Onlar buna aldırmazlar. Adeta onlarda bit ayıp değildir. Bizde olsa, birinin üzerinde biri bit görüp söylese yüzü kıpkırmızı olur. Mısırlılar'ın ise rengi bozulmaz. Zaten kimse de onlara üstünde bit var demez. Hizmetçilerde mutlaka bit vardır. Eve hizmetçi alınca ilk bu önemli şey düşünülür. Bit tifüsü (lekeli humma) insandan insana nakleden hayvan olduğundan Mısır'da tifüs eksik olmaz.

Pire: Mısır'da pire pek çoktur. Her evde vardır. İlkbaharda ortaya çıkıp karınca gibi kaynar. Bu sırada pireden hergün azap çekmeyen Mısır'da enderdir. Isırdığı yer sivrisineğinki gibi kabarır ve şiddetle kaşınır. Yaz sıcaklarında hemen tamamıyla kaybolur, fakat sonbaharda tekrar ortaya çıkar. Ancak o zaman ilkbahadaki kadar çok olmaz. Mısır'da evlerde kilim, halı usulü fenadır. Yerlere muşamba döşemelidir. Pire demek ki Mısır'ın yazının sıcağına dayanamıyor. Zaten bu sıcaklarda iki üç ay diğer haşerat, hatta karasinekler bile azalır.

İşte böylece eskiden Mısır'da sık sık veba salgınlarının olmasının sebebini anlamak güç değildir. Çünkü bunu insandan insana nakleden pire ve benzeri haşerat boldur. Bir de bu hastalığa tutulan faredir. Fare ise Mısır'da hesapsızdır. Sürü sürüdür. Adeta Kahire sokaklarında insan gibi dolaşırlar, hem de çok iridirler.

Pireye karşı burada bir çare vardır. Bir tabak içine sabunlu su koyup ortasına bir idare kandili oturturlar. Karyolası olanlar bunu böylece karyolanın altına, olmayanlar odanın bir yerine bırakırlar. Gece yerdeki pireler karyolaya çıkacağına bu sabunlu suya girip ölürler. Hatta karyoladaki pireler de inip suyun içine girer, ölürler. Bu tecrübeyi bizzat

yaptım. Her sabah 15-25 pire ölüsü buluyordum.

Tahtakurusu: Bu da çok bol olan haşerattandır. Hele bir uzun ve iri çeşidi vardır.

Hamam böceği: Burada «sırsar» denilen ve Mısır'ın en müthiş belalarından biri de hamam böceğidir. Evleri ordular halinde basarlar. Tabakalar üzerinde, tencerelerde, dolaplarda, çamaşırların aralarında, elbiselerde, sandıklarda, çöp tenekesinde, abdesthanelerde dolaşırlar. En ufak deliklerden en kapalı şeylerin bile içlerine girerler. Bir yere girmelerini men etmek mümkün değildir. Bu hayvanla, kendime iş edinip, çok uğraştım. Fakat başedemedim. Bir akşam pek kızıp ortalığı iyice temizlettim. Her tarafa antiseptik (mikropkıran) gibi şeyler döktürdüm. Çöp tenekesini de iyice kapatıp apartmandan dışarı koydum. Elektriği söndürdük. Deliklerinden çıktılar. Biraz sonra hallerinde telaş görüldü. Yiyecek bulamıyor, oradan oraya ve acele acele koşuyorlardı. Bunu ay ışığından görebiliyorduk. Derken daire kapısından sürü sürü çıkıp kimi yukarı, kimi aşağı apartmanın içine dağılıyorlardı. Sevindik, uyuduk; fakat kalanlar uykuda gözümüze dolmuşlar, bizi acı acı uyandırdılar. Artık bu tedbirden vazgeçip kendimizi kurtarınak için mutafakta yiyecek bırakmaya mecbur olduk. Bu suretle kendimizi yemelerinden kurtulduk.

Bunlar uçarlar da. Yani bir masanın ayaklarına su koyarak üstündeki gıda maddelerine çıkmalarını önlemek de mümkün değildir. Bu sefer uçarak oraya atlarlar.

Bunlar beyaz çamaşırların aralarına da girip pislikleri ile kirletirler. Pislikleri ırmik büyüklüğünde ve siyahtır. Yiyecek hiçbir şey bulamazlarsa kitap kaplarını ve hatta el yazması yazıları yerler. Aç kalınca insana da saldırırlar. Gece uyurken gözüne, ağzına, burnuna ve terlemiş yerlerine üşüşüp insanı uykudan uyandırırlar.

Gündüzün görünmeyip gece meydana çıkarlar. Pis şeyler üzerinde yürüdükten sonra temiz şeylerin üzerine gidip o pislikleri bulaştırırlar. Eğer gece sürü ile dolaşırlarken birden elektriği yakarsanız hızla koşuşup her biri bir deliğe girer.

Bizde hamamdan başka bir yerde bulunmayan bu haşerat Mısır evlerinin sürekli sakinlerindendir. Zaten Mısır evleri de güneş görmemek ve özellikle rutubet ve sıcak yönünden hamamdan farklı değildir. Bir de evlerin pisliklerinin bunda etkisi çoktur. Böyle sırsarlı (hamam böceği) bir evi temizlerseniz böcekler o evden göç ederler. Kökleri kesilmezse de azalır.

Bunların bir santimetre uzunluğunda, iki milimetre kalınlığında, 4 milimetre eninde yumurtaları vardır. Bunu kıçlarında taşırlar. Nihayet bir yere yapıştırıp üstünü ağızlarıyla çalışarak oranın rengiyle örterler. Yani oradan kaldırdıkları tozları yumurtanın üzerine yapıştırırlar. Bu yumurtaları deliklere, dolaplara, tahta aralarına yerleştirirler. Bir süre sonra yumurta açılıp yavrular çıkar. Yavrular ilk önce beyaz, biraz sonra sarı-siyah olurlar. Bir yumurtanın içinde arı peteği gözleri gibi fakat altıgen değil dikdörtgen biçiminde 13 gözenek vardır. Her birinden bir yavru çıkar ki, bir yumurtadan 13 yavru çıkar demektir. Bu yumurtalar fasulya gibi iki kapaktan ibaret olup zamanı gelince yivli yeri çatlar. Yu-

murta ortasından ayrılır. Her iki kapakta mevcut olan 12 gözenekten yavrular çıkar. Bu suretle nesilleri boldur. Evleri dolduracak derecede yavru çıkarırlar. Başka memlekette bunların hayatlarını incelemek zor ise de burada pek kolay olduğundan zooloji (hayvanbilim) bilginlerinin bu işi burada yapmaları gerekir. Zannedersem şimdiye kadar da bu pis hayvanların hayatı ve sağlığa olan etkileri gerektiği gibi incelenmemiştir. Napolyon'un bilginleri bunların birçok çeşidini bulmuşlardır.

Hamam böcekleri bütün yıl mevcut olup ancak kışın şiddetli soğuk aylarında kaybolurlar. Bir gün tesadüf olarak hizmetçi kız bir kase turşu suyunu mutfakta yere bırakmıştı. Sabahleyin kasenin içini hamam böcekleri ile dolmuş bulduk. Saydık 139 taneydi. Hepsi de ölmüştü. Bunun böyle bir tesadüflü hamam böceklerine karşı bir çare olduğun anladım. Evde ekmek ufağı, zerzevat meyve süprüntü tenekesi gibi hamam böceklerine yem olacak birşey bırakmamak gerekir. Bir de turşu ilacı yapılırsa pek azalır. Bu sefer de kendinizi korumanız gerekir.

Bürs (Burs): Bu hayvan kertenkele ve bukalemun sınıfındandır. bizde yoktur. Mısır'a özgüdür. Ankara'da ender gördüm. Kertenkele gibi dört ayağı, bir kuyruğu, bir başı vardır. Gözleri iri olup insanlarda mevcut bir çeşit göz hastalığı gibi bir taraftan tarafa hızla döner. Derisi yok gibi beyaz et rengine yakın birşeydir. Çıkmaz ve iri lekelerden ibaret bir deri hastalığı vardır. İşte onun rengi bu hayvanın rengine benzediğinden öyle adamlara «Abras», bizde ise «Abraş» derler. Ayakları pençelerden oluşur. Pençenin her birinde cımbız gibi çifte ve birbirine karşı açılır kapanır karnıbahar tohumuna benzer toplu iğne başını andıran parçalar vardır. Bu sayede bu hayvan duvarlarda, özellikle tavanlarda sırtı aşağı, karnı yukarı dolaşır. Zaten en sevdiği ve çok durduğu yer tavandır.

Bu da Mısır evlerinin ziyaretçilerindendir. Kışın kaybolur. Biraz sıcak başlayınca yani Mart'ta meydana çıkar. Tuhaf ve gür bir ötmesi vardır. Hamam böceklerinin birinci düşmanıdır. Onları avlayıp yer, bu suretle geçinir. Bu cihetten Mısır için yararlı hayvanlardandır. Kendi etini de kediler pek severler. Mısırlılar bu hayvanı uğursuz sayarlar. Mısırlılar'ın inanışınca onun yumurtalarını yiyen cüzzam hastalığına tutulurmuş. Bu hayvan yumurtalarını tuz içine koymayı sever. Bu sebeple tuzları sıkı sıkı kapatırlar. Sarımsak kokusundan kaçar.

Karınca: Mısır evlerinde bir bela da karıncadır. Hatta evlerin ötesinde berisinde yuva yaparlar. Evin katı ne kadar yüksek olsa yine bulunur. Yiyecekleri bunlardan korumak çok zordur.

Güve: Elbiseleri yiyen güveler de Mısır'da çoktur. Ve bizimkiler gibi öyle naftalinle, biberle uzaklaştırılamaz. Sandıklara bu maddelerden avuç avuç korduk. Yine güve bulurduk. Bu maddelerin etkileri ancak üç-beş gündür.

Gelincik: Mısır'da pek çoktur, evden eve dolaşırlar. Adeta insandan korkmazlar.

Keme: Fare, özellikle iri bir keme bol miktarda mevcuttur.

Akrep: Ufakları olduğu gibi el içi kadar büyükleri de vardır. zehirleri soktukları çocukları öldürmeye yeterlidir. Böyle olaylar azsa da eksik değildir. Kına Müdiriyeti (Sancağı) akrebiyle meşhurdur. Orada bütün

evlerde adi haşerat kadar çok ve aynı zamanda bavurya kadar büyüktür. Zehirlidir. Her gün birkaç kişi bunlar tarafından sokulup ölür.

Yılan: Kahire'nin içinde yılan olan evler de mevcuttur.

Kısacası Mısır'da haşerat o kadar çoktur ki, birçok türleri bizde bulunmaz. Bulunsa da azdır, yahut evlere girmez. Bu haşeratın yıl boyunca biri kaybolsa yerine hemen bir diğeri meydana çıkar. İnsanı bir an boş ve rahat bırakmazlar. Adeta her mevsiminin bir-iki haşeresi vardır. Kısacası Mısır'a haşerat memleketi dense pek doğru olur.

Mikroplarla Asalaklar ve Hastalıklar

Mısır'da mikroplar ve asalaklar da bizimkinden çoktur. Bunların bazıları bizde bulunmaz. Bir kısmı da pek azdır. Bu yönden de Mısır çok şansız bir memlekettir. Sıcak ve halkın pisliği de bunların üremesine yardım eder.

Mısır'da herkes kansızdır. Hemen herkeste mide genişlemesi vardır. Yazın boyuna su içmedikçe yaşanamaz. Bu da mideyi şişirir, genişleme olur. Genişlemeden sonra da başka mide hastalıklar ortaya çıkar ve hazımsızlık başlar. Bu sebeple Mısır'da hemen herkes hazımsızlıktan, iştahsızlıktan, mide ağrılarından şikayet eder.

İçilen suyun çoğu terle çıktığından idrar azalır. Bu da idrarın taşıdığı maddeleri kolaylıkla terin atması sonucunu doğurur. İşte bu sebeple Mısır'da böbrek ve mesanede kum ve taş çok olur. Hem taşları büyük ve sert olup kırmak için bizim aletler yeterli gelmediğinden İngiltere Mısır'a özgü olarak bu aletleri kuvvetli yaptırmıştır.

Pisliğin Mısır'da hastalık konusunda önemli rol oynadığını her Mısır'a gelen anlar. Genel ve alışılmış pislik yetmiyor gibi bir de halk fena bir alışkanlık sebebiyle hasta çocuklarını yıkamazlar. Bunlara asla su dokundurmazlar. Bir-iki ay hasta kalmış olan çocukların vücutları, elleri, hatta yüzleri sanki çamura bulanmış gibi simsiyahtır. Hekimler ne kadar söyleseler de hasta çocukların yıkanmasını sağlayamazlar. Bu tavsiyede bulunan hekimi cahil zannederler. Kahire'de hekimliğimde bu konuda ne kadar mücadele ettimse de dinletemedim.

Veba: Mısır'ın o kutsal Nil'i eskiden beri veba rahmi olarak tanınmıştır. Araplar buna «taun» derler. Mısır'ın tarihinde veba salgınları vardır ve meşhurdur. Veba Mısır'ın büyük bir belası idi. Veba halen vardır fakat eskisi gibi salgın değildir. Şimdi yılda 80-100 vakadan çok görülmüyor. En çok Delta cihetinde olurdu.

Şu istatistik Mısır'da vebanın 18 yıllık durumunu gösterir:

Yıl	Hasta sayısı	Ölüm
1899	93	45
1900	127	60
1901	205	102
1902	481	291
1903	303	160
1904	854	501

1905	266	181
1906	631	475
1907	1253	914
1908	1511	780
1909	513	207
1910	1238	615
1911	1656	1401
1912	884	441
1913	654	304
1914	219	111
1915	235	120
1916	1702	828
18 yıl	12825	7536

Ölüm oranı yüzde 56'dır.

Hummaün-nil (Nis Çıbanı, Nil Harareti): Bir çeşit cilt hastalığıdır. Temmuz, Ağustos ve Eylül aylarında ortaya çıkar. Halk bunu Nil'in etkisine yorar. Ortadan kalkmak üzeridir. Zannımca tedavi olunmayan pişikten azmaktadır.

Bilharziya: Nil Nehrinin bir pisliği de bu asalaktır. Tarımsal sulama işleri yapılan yerlerde, özellikle bürklerde bu asalaklar pek çoktur. Tarlalarda su içinde çalışan Fellahlar'da, hele bürkelerde yıkananlar «bilharziya» denilen hastalığa yakalanırlar. Eskiden Nil suyunu süzmeden içmekle bu hastalığın asalaklarının bedene girdiği zannolunur idiyse de halen banyo vasıtasıyla Nil suyunun bedene temasıyla deriden içeri girdiği anlaşılmıştır. Bu konuyu göstermek için fareler adı geçen suya konmuş, sonra patolojik mikroskopla incelenmiş, bu asalakların deriden girdiği görülmüştür. Bu asalaklar vücuda girince kana karışarak karaciğerin altında kapı toplardamarı içinde yerleşip yumurtlamaya başlar. Yumurtalarını çoğunlukla mesaneye, döker. Bu sebeple bu hastaların idrarında bol kan vardır. Mısır'da şehirlerde, özellikle köylerde erkek, kadın kan işemeyen insan az görülür. Yani bu hastalık burada bu kadar çoktur. Mısır'ın büyük bir belasıdır. Hastalar ilk zamanda idrarın sonunda birkaç damla kan geldiğini görürler. Zamanla idrar bütün kandan ibaret olur. Mesane hastalıklarının her türlü belirtileri ve ıstırapları ortaya çıkar. Nihayet mesane de yara oluşur.

Bu hastalık uzun sürer. On beş, yirmi yıl ve daha çok sürdüğü vardır. Şifası yoktur. Sonu ölümdür. Ancak ilk devresinde iken Mısır'ı terkedip İstanbul gibi iklimde uzun süre yaşanırsa hastalığın geçtiği görülür. Eğer geçmezse bile bir zarar yapmaz.

Bu hastaların idrarlarında daima bilhazriyanın yumurtacıkları mikroskopla görülür.

Buradaki dizanterilerin bir çeşidini de bilhazriya yapar. Bu da sık sık büyük abdeste gidilmesi ve insan pisliği yerine balgam ve kan inmesidir. Bu sebeple buranın dizanterilerinde teşhisi mikroskopla tam suretle yapmak gerekir.

Pellağra: Mısır'da şehir hastalıklarındandır. Mısır yemekle oluşur. Çoğunlukla delilikle son bulur.

Ankilostum: Bu, bağırsaklara yerleşen bir kurttur. Avrupa'da maden işçilerinde görülür ve bizde ender ise de Mısır'da pek çoktur. Müthiş bir kansızlığa sebep olur.

Dizanteri Amibi: Amipli dizanteri Mısır'da pek çoktur. Bizde ise basili çeşidi çok olup amiplisi azdır. Burada basilli çeşidi o kadar çok değildir.

Mısır'da bu hastalık en yaygın hastalıklardandır. Bunun da sebebi yine kutsal Nil'dir. Gerçi halk çamur gibi bulanık olan Nil suyunu «zir» denilen küplere koyup altından damlayan berrak suyu içerler ve bu mesamatlı küpler filitre gibi iseler de mikropları tutmaya yetmezler.

Kahire'deki bizim Terkos gibi olan suyu da iyi süzülmüş, temizlenmiş değildir. İçinde, tifo, dizanteri, okziver ve başka hastalıkların mikrop ve asalakları vardır. Hatta bu suyu içmekten bizzat kendim iki defa dizanteriye, bir defa da okzivere yakalandım. Bunun üzerine hemen eve bir şamberlan süzgeci koydurdum. Daima ondan su içtim. Bir daha hastalıklardan hiçbirine uğramadım. Bu da Nil suyunun pisliğinin ispatıdır.

Hal böyleyken halk şehirlerde doğrudan doğruya kumpanya (şiher) suyunu içerler. Köylerde ise bir kısmı suyu başlarında «ballası» denilen özel şekildeki testiyle getirip «zir»e koyar ve süzülen suyu içer. Fakat çoğunlukla doğrudan doğruya «ulle» (kule) denilen ufak testiyle koyup bardaksız herkes kuleyi ağızlarına diker ve bu suretle içer. Kule Mısır'a özgü güzel bir şeydir. Bu testi mesammatlıdır, yani suyu sızdırma özelliğine sahiptir. Testinin dış yüzüne sızan su buharlaşıp, testideki suyu soğutur. Bu «kule» (ulle)ler burada adeta buz gerektirmez. Yoksa bunlarsız su Mısır'da ılıktır. İçmesi güçtür. Bu kuleler bizim İstanbul'un Göksu testileri gibiyse de suyu onlardan çok daha soğukturlar. Hele kule rüzgar gelen gölgelik bir pencereye bir saat bırakılırsa pek soğur, yahut kule bir ıslak beze sarılıp böyle bir pencereye bırakılırsa buz gibi olur. Bu testiler Mısır'da en gerekli eşyalardandır.

Okziver: Bizde ender olan bu asalak da Mısır'da pek çoktur. Yüzde 60 insanda vardır. İnce ve bir santimetre kadar boyda bir kurt olup makatta bulunur ve şiddetli kaşınmalar yapar.

Hummay-ı Racî: Obermayir «İspril»i ile aynı olan bu hastalık da bizde ender iken burada pek sık rastlanır. Daima mevcut olduğu gibi bazen salgın da yapar.

Malta Humması: Bu da bizde enderken Mısır'da çoktur. Mısır'a Malta'dan maltız keçileriyle gelmiştir. Bu keçilerin sütleri, özellikle idrarları ile bulaşır ve salgın için tehlikelidir.

Malarya: Eskiden Mısır'da bataklıklar ve sıtma da pek çokmuş. Şimdi az ise de büsbütün yok olmamıştır.

Tifo: Mısır'da salgınlar yapmaktadır.

Tifüs: Bizde enderken hapishanelerde, ordularda ortaya çıkan tifüs Mısır'da salgınlar yapmaktadır.

Kolera, difteri, çiçek, kızamık da arasıra başgösterip salgınlar yapar.

Bunlardan başka Mısır'da deri hastalıkları da tabiatıyla çoktur. Biz-

lerde olan bütün hastalıklar Mısır'da mevcut olduğu gibi üstüne de fazla olarak bizlerde bulunmayan birçok, hem de çoğu vahim, müthiş hastalıklar vardır. Yani Mısır tarım açısından pek iyi bir memleketse de sağlık için pek berbat bir yerdir.

Bu hastalıkların mevsimi ilkbahar veya sonbahardır. Yazın yok gibidir. Galiba bu tüfeyliler ve mikroplar yazın sıcağına dayanamıyorlar. Bu etüv gibi oluyor. Allah'a şükür ki bu böyledir. Eğer tabiat bu bedava sonuçsuz bırakma işini yapmasaydı Mısırlılar'ın bu pisliklerivle durumları yaman olurdu.

Saka, getirdiği suyu «zer» denilen küpe boşaltıyor. Su bu küpten süzülüp altındaki kaba damlar.

Zührevi Hastalıklar: Mısır'da belsoğukluğu ve frengi pek çoktur. Adeta bunlara yakalanmayan yok gibidir. Bu hastalıkların uzmanları iyi para kazanırlar. Denebilir ki bu hastalıklar Avrupa'da ne kadar yaygınsa burada da o kadar yaygındır. Bu hastalıklar Mısır'da yeni değil, ta Firavunlar devrinden beri mevcuttur. Tevrat'ın Hz. İbrahim'in haremini elinden aldığından dolayı Cenab-ı Hakk'ın gazap edip Firavun ailesinin cinsel organlarında yaralar çıkarttığını, bu suretle cinsel organlarının döküldüğünü söylemesi o zaman onlarda frengi ve yumuşak şankrının bulunduğunu gösterir. Aynı zamanda «Palladyus»un söylentisine göre «... adlı kişinin Mısır'da aktristlerle fuhuş çamuruna dalmasından dolayı cinsel organı yara ile düşmüştür. (Dr. Rıza Nur, Fenn-i Hitan (Sünnet Tekniği.) Sayfa: 55) İşte bu da eskiden Mısır'da bu hastalıkların mevcut olduğunu ispat eder. Demek fuhuş yönüyle bugünkü Mısır, eskiden beri aynı Mısır'dır.

Ben Mısır'da hekimlik yaparken ençok bu hastalıkların tedavisinden

para kazanırdım. Bu sebeple bu hastalıklara alay tarzında «veli-i nimet» derdim.

Remedler (Göz ağrıması): Mısır'da göz hastalıkları pek çoktur. Bir de «Mısır hastalığı» denilen trahom oldukça fazladır. Bundan başka yazın özellikle çocuklarda remed-i muttakih denilen ve özel bir basilin etkisiyle ortaya çıkan göz hastalığı vardır ki, bir çok gözü 12-24 saat içinde yumruk gibi şişirir, gözden musluk gibi irin akıtır. Eğer süratle yetişilmezse göz birkaç gün içinde biter, gider. Siyanür dö merkürle yıkamak ve protar-golden damla damlatmak iyi gelir.

Bu hastalık Mısır'ın bütün hayvanlarında bile olmaktadır.

Sıcaktan ve güneşin parıltısından Mısır'da gözlere kan gelir, bu da iltihaba sebep olur. Bu sebepten göz hastalıklarını mevsimi yazdır. Tozlar da göz hastalıklarının yayılmasına sebep olur.

Mısır halkının binde 13'ü de tek gözdür. Gözlerinde ak olanlar hakkında henüz istatistik yapılmamışsa da binde 200 kişi olsa gerektir.

Mısır'da halk daima göz ilacı kullanır. Bizim tıbbi terimde «kuhl» dediğimiz damlaya bunlar «atra» (Katre-Damla) derler. Bütün eczahaneler sulfat duzenk (kibritit tutya)dan, protar-golden damlalar yapmışlardır. Hazır olarak bulunur. Satarlar. Mısır'ın en iyi ticaretidir. Açıkgöz Avrupalılar da Mısır'da böyle şeyin gerektiğini ve geçtiğini bildikleri için Mısır'a özgü olarak birtakım espasyaliteler gönderirler. Bunların en meşhuru ve çok sürümü olanı halkın «katretüb-bint» dedikleri ve üstünde kadın resmi olduğundan bu adı verdikleri damladır.

Bir de halk kuru kuhl dediğimiz, ancak modern hekimlikte terkedilmiş olan ilacı da çok kullanırlar. Bu da tutya asidi ve bor asidi tozları karışımından ibarettir. Bazen buna şeker tozu da karıştırırlar. Bu tozun içine korlar. Faydası görülür. Halk buna «şeşem« der. Bu, göz manasına olan Farsça «çeşm»den gelir. İhtimal ki, bu tedavi usulü de Mısır'da İran saltanatı zamanından kalmadır. Çünkü başka türlü bu ad açıklanamaz.

Eski Doğu şairlerinin «tutya» diye her derde deva gibi kullandıkları şey işte bu göz ilaclarının esasıdır. Avrupa buna «zinc», biz «tütye» deriz.

Hastaneler: Kahire'de «Kasrü'l-Ayni adıyla bir Tıp Okulu vardır. Bunun hastanelerinde hastalara ücret alınmadan bakılır. Bundan başka Kahire'de Abbas Hastanesi ile Deliler Hastanesi, bulaşıcı hastalıklar için ayrı ve güzel bir hastahane daha vardır. Bir de Evkaf Nezareti (Bayındırlık Bakanlığı) büyük şehirlerde birkaç hastane açmıştır. Hükümet de müdiriyetlerde (sancaklarda) merkez hastaneleri yapmıştır. Fakat bu hastaneler iyi işlemezler. Pis oldukları gibi doktarları da adeta angarya çalışırlar. Halk bu hastanelerden asla memnun değildir.

Göz hastalıkları Mısır için çok önemli olduğundan 1903 yılında gezgin göz hekimleri ve hastaneler yapılmış ve bir derece hizmetleri de görülmüştür. Ancak sonuç istenilen derecede olamamıştır.

Bu konuda bazı paralar da yenmişse de halen bu teşkilat her yıl arttırılmaktadır. 1915, 1916 yıllarında Minye ve Santa'daki göz hastaneleri ıslah edildiği gibi Feyyumda'da yeniden bir tane açılmıştır.

Son 10 yıl zarfından 13 göz hastanesi ve 4 gezgin göz hastanesi açılmıştır.

Bütün göz hastanelerinde yatırılarak 1915 yılında 52 bin 752 hasta tedavi edilmiştir. 1914 yılına oranla hastaların sayısında yüzde 5 fazlalık vardır. 1916 yılında bu hastalar 68 bin 304'e çıkmıştır. Ayakta bakılan hastaların sayısı 1915 yılında 735 bin 919, 1916'da 943 bin 813 olmuştur. 1915 yılında 42 bin 167, 1916 yılında 54 bin 205 kişi ameliyat edilmiştir.

Bu hastaların yüzde 5'i bir yaşına kadar, yüzde 37'si 1-5 yaşına kadar olan çocuklardır. Bakılan hastalardan 1911 yılında yüzde 19, 1915 yılında yüzde 12, 1916'da yüzde 11 kişi kör olmuştur. Demek körlerin sayısı giderek azalıyor.

Hükümet bu konuda para sarfediyor ve gayret gösteriyor. Bu Mısır için ölüm-kalım derecesinde önemli olan meselelerdendir. Bunda gördüğüm faydadan dolayı idi ki, Sağlık Vekili olduğum zaman Adana ve Maraş taraflarında mevcut trahoma karşı mücadele açmış ve bu tarzda teşkilat yapmıştım.

Bunlardan başka Alman, Nemse, Fransız, İtalyan, Rum, Ermeni ve Kıbti hastaneleri vardır. Bunlar yerli hastanelerden daha düzenlidir. Halk bu hastanelere müracaat etmekte ve parayla oralarda tedavi olunmaktadır. Halkta bizde olduğu gibi hastanede yatmak korkusu yoktur. Aksine bir ameliyat yapılmak gerekse ameliyatı hastanede yaptırmayı tercih ederler.

Ne olurdu ki Kahire'de bir de Türk hastanesi yapılsa, usta bir cerrah ile, bir iç ve göz hekimi yönetimine verilseydi. Bunun maddi ve manevi menfaati akla gelenden çok daha fazladır. Bir de Rum ve Ermeni'nin bile hastanesi olup da Türk'ün olmaması acıdır.

Doktorlar: Mısır'ı yabancı doktorlar basmıştır. Her milletten bir sürü hekim orayı doldurmuştur. En çok bulunanlar Yunan'dan yetişen doktor taslaklarıyla bizden yetişip Mısır'a gelen Rum, Ermeni ve Yahudi doktorları, bir de Beyrut Amerika ve Fransız Tıp Fakültelerinden yetişen doktor adındaki insan kasaplarıdır.

Kasrül-Ayni'den yerli doktorlar yetişir. Fakat yılda sayıları 10-15 kişiden ibarettir. Hem de bu okulda öğrenim çok basit olup hekimleri hekim denecek halde değildirler. Ancak bunlardan sayıları 10-15'i geçmeyen bir miktar vardır ki, Fransa, İngiltere ve Almanya'da öğrenim görmüşlerdir. Mısır'ın en iyi hekimleri bunlardır. Pek çok iş de yapıp zengin olmuşlardır.

On beş kadar da Türk hekim vardır. Bunların da çoğu halk tarafından saygı gösterilen doktorlar arasındadır. Bunlar da servet sahibi olmuşlardır.

Mısırlı hekimler, özellikle Ermeni ve Rumlar'la Beyrut'tan yetişmiş olan Şamlı hekimler pek şarlatan olup halkı aldatmakta ve soymaktadırlar. Bunlar türlü üzüntü duyulacak işler yapmaktadır. Mesela hiçbir hastalığı yok iken hastasın diye Fellah'ı tedavi edip parasını alırlar. Yaralarını kasten fena edip iyileşmesini uzatırlar. Hiç gerek yokken ameliyat yaparlar. Uyutup yalnız bir çizgi ile deriyi kesip yine dikerler! Fellah da ameliyat yapıldım zanneder, Eczahanelerle uyuşup reçete tutarlarından yüzde 20-30 komisyon alırlar. Her hekim kendi eczahanesinden ilaç almaya zorlar. Hatta Fellah buna alışmıştır. Reçeteyi eline

verince «eczaneniz nerede» diye sorar. Hastalara muayenehanelerinde değerinden pek yüksek fiyatlarla ilaç satarlar. Salgın hastalıkları hükümete ihbar etmek hekimlerin kanuni vazifelerinden olduğundan ve halk da etüvden geçmek istemediğinden hastadan para çekip haber vermezler. Hele köylerde merkez hekimlerinin yaptıkları işler müthiştir.

Bir de buranın hekimleri bol bol deri altına şırınga yaparlar. Çünkü bu uzun sürer, para kazandırır. Hele her hastaya kuvvet şırıngası tavsiye ederler. Halk da buna alışmıştır. Demir, arsenik bileşiklerinden ampulleri bol bol şırınga ederler.

Mısır hekimleri arasında tıp yemini denilen (Déontologie médicale) şey asla yoktur. Bir hekimi konsültasyona davet etseniz mutlaka hastayı elinizden almaya gayret eder. Yahut baktığınız hastaya bir hekim daha getirseler arkanızdan sizi kötüler. İlk söylediği şey «Onun verdiği bu ilaç zehirdir. Hastanız az daha zehirlenecekmiş!» olur.

Bugün Mısır hekimle dolmuştur. Yalnız Kahire'de Atabetül-Hadra'da birbiri üstüne kırk kadar hekim vardır. Yani bu cihetle Mısır çok para kazanılır gibi görünmez. Ancak hastalık da çok olduğundan hekimler yine çok para kazanırlar.

Eczaneler: Mısır'da eczaneler pek çoktur. Adeta adım başına eczane vardır. Eczacılar hemen genellikle bizden yetişen Rum, Ermeni ve Yahudiler'dir. Türk eczacı da çoktur. Burada eczacı olmayan biri eczane açar, diplomalı bir eczacıyı 8-15 cenye maaşla kullanır. Böyle diplomasını kiraya vererek kendisi eczacılık etmeden geçinen eczacılar da vardır.

Birçok doktor da eczane açmıştır. Bir eczacı çalıştırırlar. Hem hekimlikten, hem de hastalarını kendi eczanesine sevk ederek eczacılıktan kazanırlar. Bunlar bizde yasaktır.

Bu savaş (Birinci Dünya Savaşı) sırasında ilaçlar pek çok pahalanmıştır. Hatta okkası yirmi kuruşa olan banzonaftol 50 Mısır altınına kadar çıkmıştır. Bu sebepten ecza depoları pek külliyetli paralar kazamışlardır.

Berberler: Mısır'da berberler de cerrahlık ve hekimlik yaparlar. Hükümetten müsaadeleri bile vardır. Hatta köylerde ölüm ruhsatı bile verirler. «Müzeyyin» denilen bu berberlerin ellerinde türlü kazalar olmaktadır.

Su Kumpanyası: Eskiden Mısır'da artezyen kuyularının suları kullanılmıştır. Halen Helyopolis Su Kumpanyası'nın suyu artezyen suyudur. Basınçla evlere dağıtılır. Ancak bu su pek kireçlidir. İlk zamanlarda kabızlık yapar. Ve musluktan süt gibi akar. Yere dökülüp silmeden buharlaşmaya bırakılsa yeri badana olmuş gibi bembeyaz yapar.

Şimdi Kahire'de Bulak'ta Gaz ve Tramvay Kumpanyası yanında bir Su Kumpanyası kurulmuş, Nil'den suyu alıp «Rozül-Ferec»deki süzgeçlerinden süzer ve basınçla şehre su pompalar. Ayda bir eve 32 kuruş abone ücreti alarak su verir. Fakat iyi bir kumpanya değildir. Suyu iyi temizlemez. Hükümet de bir şey yapamaz. Çünkü zamanıyla imtiyazı ağır ve halkının zararına olan şartlarla verilmiştir.

Bu kumpanya buz da yapar. Bütün Kahire'nin buz ihtiyacını o karşılar. Bu yüzden kazancı çok fazladır. Çünkü yazın Kahire'de en

önemli şey buzdur. Kahire'nin elektrik, gaz ve tramvay kumpanyaları da iyi değildir. Halk sıkıntı çeker, fakat imtiyaz aldıkları zaman ağır şartlar koymuşlardır.

Halvan Kaplıcaları: Bizim gibi «Halvan» değil «Helvan» biçiminde söylerler «Halvan» kelimesi tatlı demektir. Kahire'den 25 kilometre uzakta olup trenle yarım saatte gidilir. Kahire'de «Babül-Levk (Luk) da istasyonu vardır. Güzel bir sayfiye yeridir. Halkı 10 bin kadar olup Hıdiv Tevfik Paşa tarafından yapılmıştır. Önce kimse rağbet etmediğinden Tevfik Paşa arzu edenlere parasız toprak vermiştir. Bugün villaları birçok güzel otelleri, tiyatrosu vardır. Nil'e yakınsa da Nil'den ve Kahire'den 35 metre yüksektir. Deniz seviyesinden olan yüksekliği 58 metredir.

Halvan'da birkaç göz olarak kükürt ve demir içeren bir sıcak su vardır. Avrupa tarzında bir hamam yapılmıştır. Ancak «Zander» kurumu gibi değildir.

Halvan'ın havası pek kurudur. Bu sebeple Mısır'da veremlilerin ve romatizmalıların hava değişimi bakımından ünlenmiştir. Romatizmalılar gidip banyo alırlar. Esasen Kahire'nin havası kuru olduğundan romatizmalılara pek iyidir. Bende romatizma ağrıları vardır. Mısır'a gidince birkaç ay içinde geçti. Bu yıla eserin yazıldığı 1925'lere kadar da gelmedi.

Aynüs-Sayde: Kahire'de İmam Şafii yönünde bu adda çamurlar vardır. Ağrı ve sızı ile deri hastalıkları için halk gidip çamurların içinde yatarak tedavi olur.

Mısırlılar'da bizden farklı bazı şeyler vardır. Biri derilerinin sert olmasıdır. Ameliyat yaparken bıçak kolay kesmez. Bir de kesilen deri bizdeki gibi çabuk ayrılmaz. Demek derileri bizdeki gibi elastiki değildir. Yara Fellahlar'da toprak içinde oynayan çocuklarda çabuk iyi olmaz. Bunlarda irin suludur ve verem irini gibi bir duruma dönüşür. Böyle olunca iyi olması güçleşir. Bunun mutlaka Mısır'a özgü bir mikrobun etkisiyle olması gerekir. Bu mikrobu keşfe çok heves ettimse de aletsizlik yüzünden başarılı olamadım. İncelemeye değer bir meseledir. Bir de bunlarda, özellikle Kıbtiler'de klorofrom pek çabuk etkili olur. Esrarkeşlerse daha çabuk etkilenirler. Oysa Zenciler hemen bayılmazlar ve çok dayanırlar.

Doğum ve Ölüm: 1910 yılında şehirlerde 1 milyon 449 bin, bütün Mısır'da 10 milyon 932 bin 371 kişi yerli ve şehirli, bütün Mısır'da 164 bin 556 yabancı varken şehirlerde 83 bin 981, bütün Mısır'da 503 bin 505 Mısır'lı, şehirlerde bin 251, bütün Mısır'da bin 183 yabancı doğmuştur. Ölüme gelince sıra ile rakamlar şöyledir: 56 bin 807, 302 bin 856 Mısırlı ve 2 bin 190, 2 bin 200 yabancı ölmüştür.

Şehirlerdeki Mısırlılarda doğum yüzdesi, köylerdeki Mısırlılarda yüzde 45.8'dir. Ölüm ise birincilerde yüzde 39.2 ikincilerde yüzde 27.5 dir. Şehirlerde yabancıların ölüm oranı yüzde 14.2, köylerde yüzde 13.5'dir. Demek Mısırlılar'dan daha az ölüyorlar.

Kahire şehrinde 1910'da yerli çocuklardaki ölümün oranı şöyledir:

1 yaştan aşağı	1-10 yaşında
1.262	9.314

Bu kayıp birincilerde bütün doğumlara oranla yüzde 92, bütün ölümlere oranla yüzde 37.1, ikincilerde bütün ölülere oranla yüzde 29.5'dur. Yabancılarda ise aynı yılda Kahire'de 303 kişi doğmuş, 774 kişi ölmüştür.

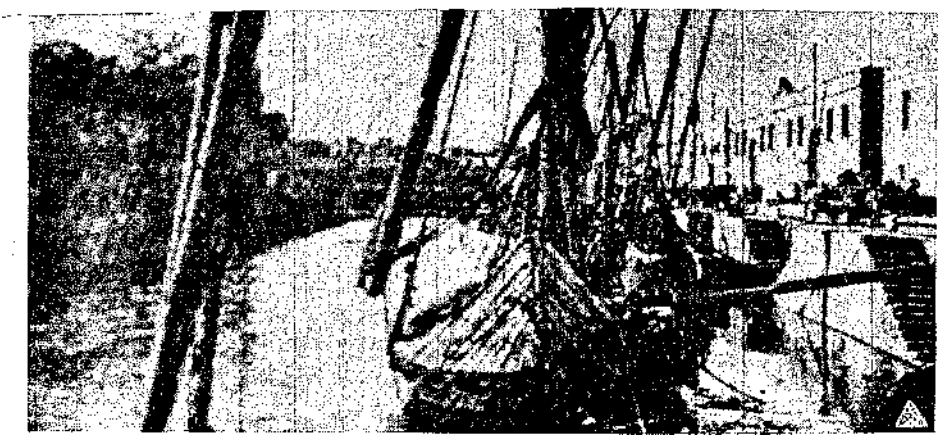
1 yaştan aşağı	1-10 yaşında
177	123

Bu kayıp birincilerde bütün ölümlere oranla yüzde 22.9, ikincilerde yüzde 15.9'dur.

4- EKONOMİK DURUM

a) Ulaşım Araçları

Mısır kıtasında ulaşım ya kara ya su yolu ile yapılar. Karadaki

İskenderiye'de Mahmudiye Kanalı
(Pamuk yüklü bir gemi)

ulaşım başlıca tarım yolları ve demiryollarıdır. Suda ise Nil, kanallar ve denizdir.

Demiryolları

Nil boyunda, kanallar arasında demir yolları mevcuttur. Bunların büyük bir bölümü devletin malıdır. Bazı ikinci derecedeki hatlar ile batı vahaları hatlarından başka Mısır'da 2 bin 681 kilometre demiryolu vardır. Yazın Mayıs, kışın Kasım başlarında tren hareket saatleri değiştirilir. Demiryolu genellikle geniş hat olup, Feyyum hattı ayrı bir şirketin olduğu için dar hattır. Vech-i Bahri'de de dar hat vardır.

Ücret kilometre başına birinci mevki için ortalama olarak 4, ikinci mevki için 3, üçüncü mevki için 1,5 milim'dir. Savaş zamanında ücret bir misli fazlalaştırılmıştır.

Kahire ile İskenderiye arasındaki hattın boyu 130 mildir. Bu hatta sürat katarları işler. Kahire'den İskenderiye'ye üç saatte ulaşılır.

Diğer esaslı hat Kahire-Süveyş hattı olup uzunluğu 160 mildir. Dünya Savaşı'nda İngilizler bu hattı Süveyş Kanalı üzerine kurdukları bir köprüden geçirip Sina Çölü'nden Suriye'ye götürdüler ve Suriye hatlarıyla birleştirdiler. Bu hatla beraber Nil'in suyunu da Gazne'ye kadar götürmüşlerdir.

Üçüncü esaslı hat, Port Said hattı olup uzunluğu 50 mildir.

Dördüncü hat, Kahire-Dimyat hattıdır ve uzunluğu 130 mildir.

Beşinci hat, Kahire-Assuvan hattı olup 555 mil uzunluğundadır. Bu Sudan yoludur.

Bunların merkezleri hep Kahire'dir. Diğer ikinci derecedeki ve tarımsal hatlar dardır ve bunlar Delta cihetinde çoktur.

Demiryollarından Mısır Hükümeti yıllık 2 milyon cenye kadar hasılat almaktadır.

İskenderiye limanı son sistem ve pek geniş bir limandır ve Mısır'ın dış ülkelerle ulaşımının en önemli merkezidir.

Nil'de Gemicilik ve Kanallar

Nil'in akış yönü güneyden kuzeye olup rüzgar ise kuzeyden güneye eser. Suyunun akışı asla ve hiçbir zaman şiddetli değildir. Bu sebeple Nil'de trafik pek kolaydır. Nil Mısır'ın şah damarı gibi en önemli, en büyük ulaşım damarıdır. Ancak Mart'tan Ağustos'a kadar Delta yönünde kollar ve kanallarda su azaldığından gemicilik oralarda geçici bir süre yapılamaz.

Nil'de özel şekilde mavna gibi ve pek uzun direkli ve pek büyük yelkenli gemiler trafiğe çıkar. Taşıdıkları şeyler kömür, odun, taş gibi kaba şeyler, tahıl, bakla ve benzeridir.

İçinde gemiler işleyen meşhur ve önemli kanallar şunlardır: Mahmudiye Kanalı, (Teratül-Mahmudiye), Riyahül-Menufi, Bacuriye, Bahr-i Sebteyn, Bahr-i Teyre (Tire), Riyahüt-Tevfiki, Bahr-i Sagir, Bahr-i Moris, Teratül-Vadi, İsmailiye, İbrahimiye, Bahr-i Yusuf.

Riyahül-Bahr 82 kilometre boyundadır. İskenderiye (Rahmaniye) Kanalı, Teratül-Mahmudiye Reşid Kolu'ndan İskenderiye limanına ulaşır. İskenderiye şehrine tatlı su götürmek için açılmıştır. Teratül-İsmailiye Nil'den Timsah Gölü'ne ve Süveyş Kanalı'na ulaşır.

Mahmudiye Kanalı'nın açılışı hakkında yazılıp bir taşa kazılmış olan bir tarih vardır. Buraya alıyorum:

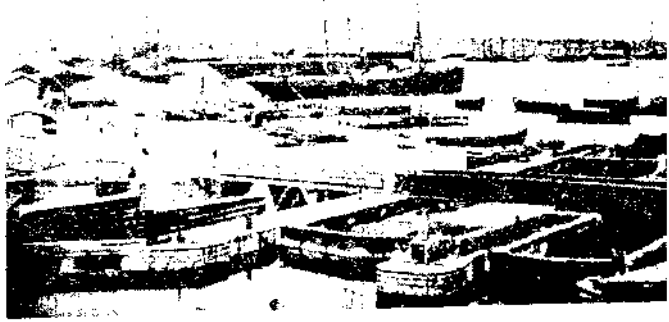
Ali Paşa kulı Sultan-ı Cihan-bülend
Bezl-i can ile, şayeste değil sarf-ı nukud
Kuvvet-i kahiresi himmet-i şahanesidir.
Gelmedi misli anın halk-olalı misl-i vücud
Nice âsâr edüb anı muvaffak Mevla
Eyledi hizmeti Sultan-ı Zamanı hoşnud.
Akıdub sim üzeri suya yene ol asaf
Yandı Hakanı içün nev-eser alem-sud

Eşrefî ter'asına itdi yene Nil revan
Eylemişken bunu kim sebil havadis mesdud.
O şehrin bir kavle cuş itse muhit ger mi?
Çevirir istese deryaları manende-i rud.
Def'iderdi dahi sed yapmasa Yecüc-i şerri
Vüzerası ile İskender olıdı madud.
Nil ihsanını zevn itme gelür mi fikre
Öyle mikyas mı var akl-ı beşerde mevcud
Vüzera saye-i adlinde olup asude
Ola her emrini icrada ı zıll-ı Mabud.
Cereyan eyledi izzet-i kaleminden tarih
Yene Nil akdı yapub te'ayı Sultan Mahmud.

Şoseler

Mısır'ın yolları iki çeşittir. biri araba işleyen gelen yollar, diğeri arabaya uygun olmayan tarımsal yollardır. Tarım için açılmış yollarda yayan ve atlı gidilir. Bunlarda en çok deve ve eşek ile gidilir. Bu yollar pek çoktur. Kanalların kenarına kanallardan çıkan topraklar yığılarak yapılmıştır. birincilere «Et Tarikür-Reisiye» derler. Mısır'da 331 tane tarik-ı reisiye ve tarım için açılmış kanal vardır.

Posta ve telgraf Mısır'ın her tarafında vardır. Birçok şehirler telefonla da birbirine bağlanmıştır.

İskenderiye Limanı

b) Tarım

Mısır'ın en önemli kaynağı tarımdır. Mısır tarım memleketidir. Bütün servetini tarım oluşturur ve bu memleketi altına boğar. Toprak kum ise de yüzyıllardan beri üzerine Nil'in getirdiği çamurdan oluşan tabaka tarım için çok verimli bir toprak meydana getirmiştir. Bir de ağaçların kökleri bir-iki metre aşağıda Nil'den süzülüp gelen bir su tabakası bulunur. Toprakta nem eksik değildir. Diğer taraftan da şiddetli bir güneşin parlak ışığı vardır. İşte tabiatın bu iki bağışı, bu iki kuvvet bitkileri en verimli biçimde ve süratle büyütürler. Böylece Mısır eşsiz bir tarım memleketi durumuna gelir.

Nil'in getirdip Mısır'ın sathına yaptığı bu kuvveli toprak, Nil vasıtasıyla sulanır ve ürünü alındıkça suni gübrelerle kuvvetlendirilir.

Sulama

Mısır'da sulama çok önemlidir. Bana göre de pek gerekli bir olgudur. Bize yol gösterici olduğu için bu konular hakkında fazla bilgiler vermekteyim. Mısır'da buna «El-rey» derler. Nil boyu dümdüz bir arazidir. Ancak bir kısmı Nil yüksekliğinden, bir kısmı Nil'den yarım ile bir metre kadar alçak, bir kısmı da o kadar yüksektir. Bu irtifadan biraz daha fazla olan arazi sulanamaz. Demek ki böyle bir arazi her türlü bitkiden, hatta ottan bile uzak kalmış, çıplak bir kumdan ibarettir.

Mısır'ı sulayan Nil'dir. Fakat bu sulama işini çeşitli biçimlerde yapar. Mısır'da sulama usulü iki türlüdür:

1- Er-Reyus-Sayfi (Yaz sulaması).

2- Er-Reyün-Nili (Nil sulaması).

Bunların ikisi de kanallar vasıtasıyla yapılır. Bu kanallara «cetvel» ve «ter'a» derler.

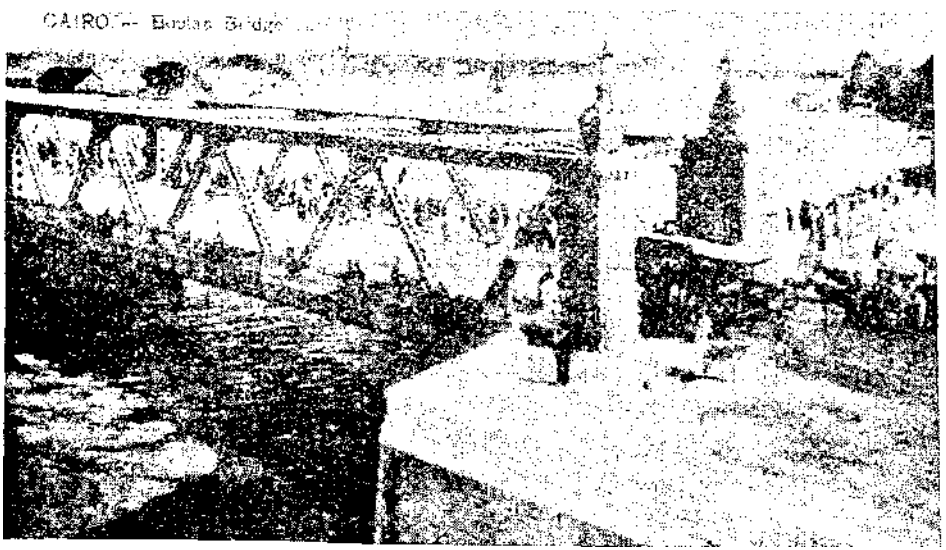
Mısır'da özellikle Delta kısmında birçok kanal açılmıştır. Bu kanallarla Nil suyu her tarafa götürülmüştür.

Veçh-i Kıbla (Kıble ciheti)nın en meşhur arkları şunlardır:

Sühaciye Kanalı (eni 100 metredir), İbrahimiye Kanalı, Bahr-i Yusuf Kanalı, Zümer Kanalı, Haşab Kanalı, Mecnune, Zaviye, Saadiye, Ramadi ve Muhamid.

Vech-i Bahri (Deniz ciheti)nin meşhur kanalları şunlardır:

Riyan-ı Büheyre yahut Garbi, Riyah-ı Menufiye yahut Vusta, Riyah-ı Tevfiki yahut Şarki kanallarıyla Bahr-i Moris, Bahr-i sagt, Bühye, Behram Selemi, İsmailiye, Şarkaviye, Kartamiye, Felfele ve Halili, Bacuriye, Bahr-i Seyf, Caferiye, Nu'naiye, Sürsaviye, Firavniye, Hazraviye, Hatatiye, Handeküş-Şarki, Handekül-Garbi, Hacer ve Abu Dayyab kanallarıdır.

Kahire'de Nil üzerinde Bulak Köprüsü

Rey-i Seyfi bütün yıl boyunca araziyi sular. Rey-i Nili ancak taşkın zamanında havuzlar vasıtasıyla sular.

Mehmed Ali Paşa zamanında rey-i sayfi ender olup bütün sulama su hazineleri yani taşkın vasıtasıyla olurken onun himmetiyle bugün rey-i sayfi haline konmuştur.

Kanallar da iki türlü olup biri «sayfi cetvel», diğeri «Nili cetvel» adını taşır. Yaz kanallarının dibi kuraklık zamanında Nil suyunun düzeyinden aşağıdır. İster Nil'de su az, ister çok olsun bütün yıl boyunca içlerinde su bulunur. Nili cetvellerin (kanallarının) dibi kuraklık zamanında Nil'in suyunun düzeyinden yüksektir. Bu sebeple içlerine su ancak taşkın zamanında gelebilir. Kuraklık zamanında ise susuz olurlar.

Yaz kanalları araziyi her zaman sularlar. Bu sulama ya kendi kendine olur, o zaman «rey-i bi-l-raha» derler; yahut birtakım aletlerle uygulanır.

Delta ve Feyyum yönündeki çiftliklerin tamamı ile Vech-i Kıbla'daki çiftliklerin bir parçası rey-i sayfi ile sulandığı için bu çiftliklerin arazisi yılda iki yahut üç defa ekilmektedir.

Nili cetveller havuzları doldurmaya yararlar. Havuzların yapılışı şöyledir: Nil'e paralel bir rıhtım yapılır; buna dik olarak ve birbirine paralel ve çöle kadar üç metre yüksekliğinde diğer birtakım rıhtımlar daha yapılır. İşte bu rıhtımlar arasındaki araziye havuz derler. Bu havuzları katederek bir Nili cetvel geçer. Bu havuzları 600 ile 50.000 fedan büyüklüğünde olmaktadır.

Ağustos ortasında Nil'de taşkın başladığı zaman suyun düzeyi Nili cetvelin dibi seviyesine gelince veya onu geçince suyun bentteki gözü açılır, cetvele (kanal) su gelir, 2.5 metre yükselir, taşar, havuzları doldurur. Havuzlarda su 40 gün kalır, çamuru dibe çöker. Bu sırada oralardaki köyler birer ada halinde gözükür. Çünkü köyler yüksekçe yerlere yapılmıştır. Bir süre sonra mevcut özel kanallarla su Nil'e akıtılır. Suyu Kasım ayında def ederler. İşte o zaman bu havuzlar tarıma hazır olur. Böyle arazi yılda ancak bir defa ekilir, yani bir defa ürün verir. Buna da kış tarımı derler. Ürün kalkınca toprak ta gelecek taşkın zamanına kadar boş kalır. Bu usul Firavunlar zamanından kalma eski bir usuldür. Diğer usül ise Hıdiv Mehmed Ali Paşa ile Mısır'a girmiştir.

Rey-Nili ile sulanan arazinin genişliği Nil'in taşkını derecesine göre bazı yıl çok, bazı yıl az olur. Bazı yılar su gelmeyen çiftliklere «Etyan-ı bi-l-şeraki» adı verilir. Yüksekte olup da her yıl suyun örtemediği araziye «şeraki» derler. Bu sebeple «şeraki» kurak yer manasına da kullanılmaktadır. Bu arazi evvelce su fazla gelip örtmediği zaman aletlerle sulanırdı; fakat yapılan bentler sayesinde şimdi hemen hemen şeraki toprak kalmamıştır.

Eskiden taşkın sebebiyle Firavunlar büyük binalarını şeraki yerlerde yaparlardı. Bu sebeple bu binaları su basmasından kurtarırlardı. Günümüzde bu yerleri de taşkın kapladığından bu eserlerin bir kısmı su altında kalmış, mesela Assuvan'da Fila adasındaki eski binalar bugün su altındadır.

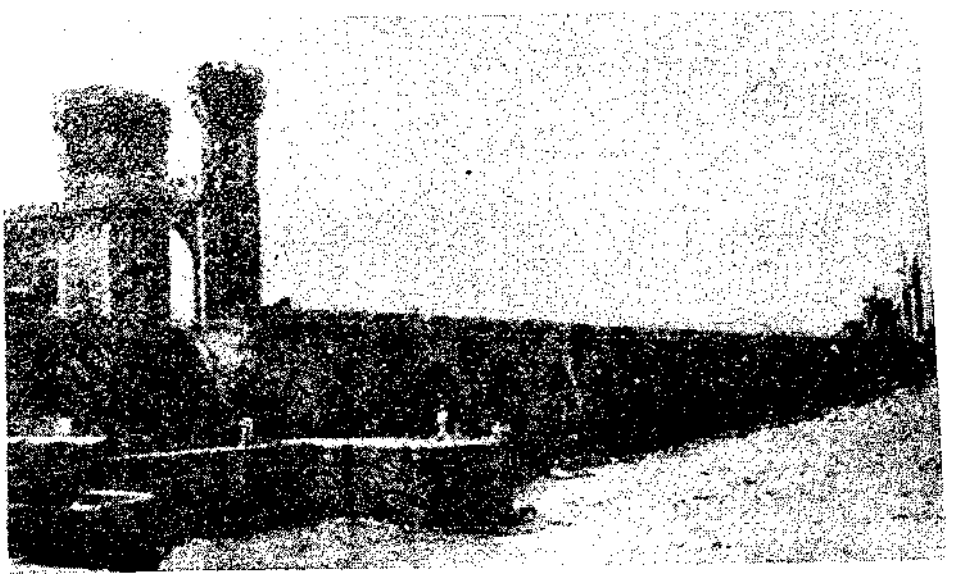
Rey-i sayfi ile sulanan arazi böyle kuraklıktan korkmaz. Her yıl su görür. Bu sebeple iki üç defa ekilir. Ancak yılda bu kadar ürün veren

arazinin kuvveti kaçarsa da suni gübre usulüyle kuvvetlendirilir.

Mısır'da sulama için pek faydalı bir usul daha uygulanmıştır. Bu da Akdeniz'e akan Nil suyunu boşuna akıtmayıp hapsetmektir. Bu sebeple «kanatıra» (kanatura) denilen birtakım gözlü rıhtımlar, yani su bentleri yapılmıştır. bu bentler suyu tutup Nil'in seviyesini yükseltirler. Bu sebeple Nili cetvellerden çoğuna da bütün yıl boyunca su girer, yani Nili cetvellerin çoğu da sayfi cetvel haline geçer. Havuzlar da bütün yıl sulanır.

Birkaç kanatıra yapılmıştır. Önemli inşaattırlar. Bunların en önemlileri şunlardır:

1-Kanatırül-Hayriye: Buna «Kanatırüd-Delta» da denir. Buradaki yabancılar «baraj» (barrage) derler. Bu kanatıra gayet büyük ve önemli inşaattandır. İnşası piramitler kadar yardıma ihtiyacı olmuştur. Özellikle o zamanda henüz su içinde yapılan inşaat hava basıncı ve başka imkanlarla mükemmelleşmemiş olduğundan yapılan yardımın büyüklüğü anlaşılır. Bu bent Kahire civarındadır. 1833'de Mehmed Ali Paşa tarafından yaptırılmıştır. Bundan maksat Delta'daki bütün kanalların suyunun düzeyini yükseltmektir. Yapıldığı yer Nil'in iki kola ayrıldığı yerdir. Dimyat kolundaki boyu 522, Reşid kolu üzerindeki kısmın boyu 452 metredir. Birincide 71 göz, her ucunda bir kapak (éculse), ikincide 61 göz ve yine iki ekluz vardır. Bu iki kısım dairevi bir rıhtımla bir diğeriyle birleştirilmiştir. O mahallin adı «Femmül-Bahr» olup Mısırlılar'ın telaffuzuna göre «Fumül-Bahr»dır. Bu bendin gözlerinin demir kapakları, istenince makinalarla açılır, istenince kapanır.

Kanatırül-Hayriye

Yahut az veya çok açık bırakılır. Güney tarafında Nil suyunun yüksekliği kuzey tarafındakinden daima yüksektir. Eskiden su 1,75 metre yükseltilebilirken ve bentler harap olmaya yüz tutmuşken son zamanlarda onarılmış ve suyun seviyesi de 3 metreye çıkarılmıştır.

Bu kanatıra görülecek şeydir. Orası bir ufak deniz gibidir. etrafına da pek güzel bir bahçe yapılmıştır. Otel ve kahvehane de vardır. Bu sebeple Kahire'nin en güzel gezinti ve ferahlama yerlerinden biri de olmuştur. Bendin üzeri geniş bir yol halindedir. Buralarda epeyce gezdim ve gördüm. Hayrete daldım. Doğrusu bunu görünce Mehmed Ali Paşa'nın yüksek bir yaradılış olduğunu onaylamamak elden gelmez. Maspero bu konuda şunları söylüyor: «Bu bent piramitlerden daha önemli ve güç inşatlardandır.»

Taşkın olmadığı zaman gözleri kapatırlar, su yükselir. Sonra sıra ile her kanala su verirler. Taşkın zamanında ise su çok olduğundan gözleri kapatmaya gerek yoktur.

Bu kanatıra bütün Delta arazisini sular.

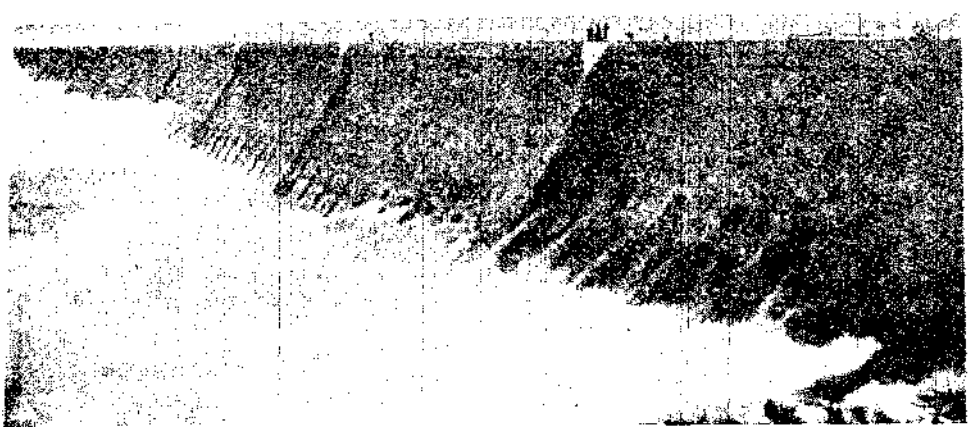
2- Kanatır-ı Zefti: Dimyat kolu üzerindedir. Yakın zamanlarda yapılmıştır.

3- Kanatır-ı Asyut: Yakın zamanlarda yapılmıştır. Kahire ile Asyut arasında yarım milyon fedan kadar araziyi rey-i sayfi ile sular.

4- Kanatır-ı İsna: Son zamanda tamamlanmıştır.

5- Hazzan-ı Assuvan: (Assuvan Su Mahzenleri): İlk şelalede Assuvan'ın güneyinde yapılmış önemli ve büyük su mahzenleridir. Bunların uzunluğu iki kilometredir. Son zamanda yapılmış, bu Yüzyıl'ın en önemli geometrik inşaatıdır. Yapımına iki milyon lira harcanmıştır. Kapaklı 140 göz vardır. Bu havuzlardan maksat önemli miktarda suyu hapsedip gerektiğinde Nil'in düzeyini yükseltmek için salıvermektir, yani suni taşkın yapmaktır. Kenarları granit taşındandır.

Halen bu hazinenin yüksekliğini daha da yükseltmek tedbiri düşünülmektedir. Eğer bu da yapılırsa Mısır'da «Eş-Şeraki» (kurak arazi) denilen hiçbir yer kalmayacak, Nil sulaması kalkacak, hiçbir yerde kuraklık olmayacak, Mısır genellikle yaz sulamasıyla sulanacaktır.

Assuvan Su Hazineleri

Assuvan mahzenlerinde su kışın toplanır ve miktarı 2 bin 300 milyon metreküptür. Eğer burada Çağlayan'a türbinler konursa 41 bin 500 beygir kuvvetinde bir kuvve-i enerji gücü sağlayacak büyüklükte elektrik de elde edilecektir. Bu ise Mısır için Nil'in ayrı bir nimetidir.

Kanatır vasıtasıyla toprağı boş kalmaz, her mevsim de ürün yetiştirir. Ancak bu tarımın bir mahzuru vardır ki, toprağın verimlilik gücü çabucak biter. Özellikle taşkın olmadığı zamanlarda bu kanatırlar tarlaları berrak olan, yani gübre yerine geçen çamuru bulunmayan bir su ile sularlar. Buna da gübrelemek ve suni gübre usulüyle çare bulunmuştur.

İşte bu usullerle Mısır'da topraktan en son noktada ürün almak mümkün olmuştur.

Bugün Mısır'da sulanan arazi 6 milyon 500 bin fedandır. 660 bin fedan da göllerin arazisi vardır ki, bunların ıslahı da mümkündür. Bu hesaba göre Mısır'ın ekilebilir arazisi yedi milyon fedan arazidir ki, bir fedan iki buçuk dönüm olduğu için bizim hesapla 17 milyon 500 bin dönümdür.

Halen 6,5 milyonun 5 milyon 300 bin fedanı ekilmektedir. Bunun 4 milyonu yaz sulaması ile sulanmaktadır.

Sulama Aletleri

Bunlara «Kaldırıcı Makineler» derler. Su, söylediğimiz usuller ve kanallar vasıtasıyla her tarafa gelir. Bu noktada suyu kanallardan alıp tarlaya akıtmak gerekir. Nil suları çekildiği zaman küçük kanalların suyu da kurur. O zaman orada olan tarlalar kuyular yaparlar. İşte artık iş kanallarla beraber bu kuyulardan suları tarlalara çıkarmaya kalır. Bunun için Mısır'da birtakım usul ve aletler kullanılmaktadır ki, bizde de uygulanması bakımından çok önemli şeylerdir. Bu aletler az bir yüksekliğe çok su çıkarmaya yararlar.

Bu aletleri eski ve basit olanlarından, bugün yeni ve mükemmellerine doğru sıra ile açıklıyorum:

Şaduflar (Şevadif): Nil'in kenarına yanyana iki direk dikip bunların yukarı taraflarını da yatay bir direkle birbirine bağlarlar. Sonra uzun bir direği dayanak noktası ortasında olmamak üzere- kaldıraç tarzında bu yatay direğe tuttururlar. Bu kaldıraçlar 4-6 metre kadar boyda olurlar. Bunun aşağı ucuna yani kısa kısmına bir kova, yukarı ucuna yani uzun kısmına bir taş bağlarlar, yahut çamur sıvayıp bağlarlar. Fellah kovalı ucu eğince kova suyu batıp dolar, bırakınca diğer uçtaki ağırlık vasıtasıyla kova yukarı çıkar. Fellah kovayı yukarıda yaptığı ufak toprak havuza boşaltıp tekrar Nil'e indirir. Bu işi tekrarlar. Sular bu havuzdan açılmış ark vasıtasıyla tarlaya gider. Bu kovalar her defasında 10 litre kadar su çıkarır. Eğer kaldıracın boyu 3 metre ve kollarından biri 2 metre ise konacak çamur 25 okka kadar olmalı ki 10 litre suyu çıkarabilsin. Bir tarlada bir, bazen beş, on tane şaduf olur. Her sadufu bir adam yönetir. Şaduflarla bir adam 3 metre derinlikten daikada 100 litre suyu çeker. Bu da saatte 6 metrekup su eder.

Şadufların iyiliği insanın adeleleriyle değil, yalnız vücudunun

ağırlığıyla iş görmesidir. Bundan dolayı insan az yorulur, çok su çıkarır. Bu alet güzel bir usuldür; ancak büyük çiftlikler için uygun değildir.

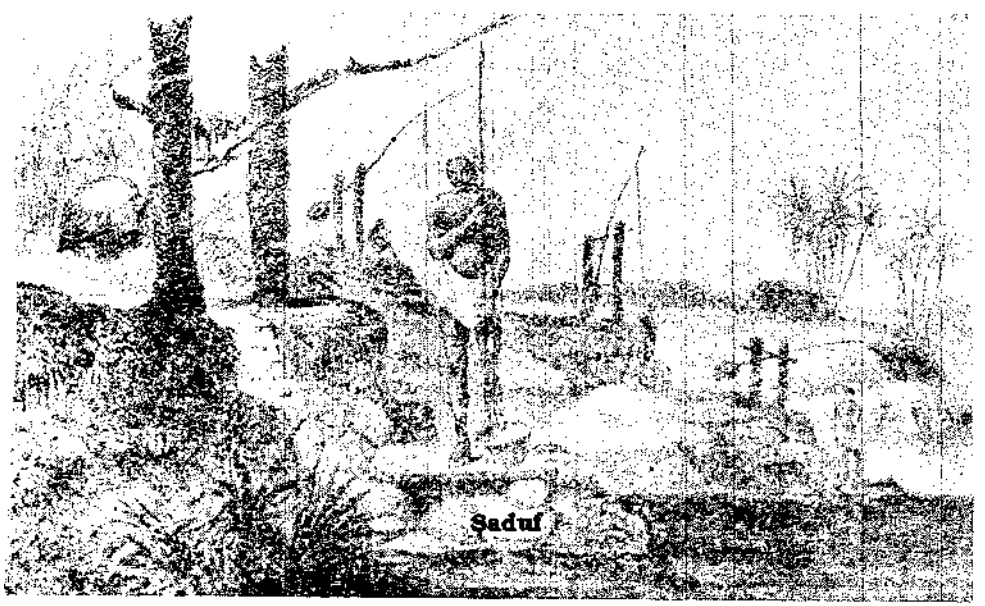
Yukarı Mısır'da olduğu gibi 3 metreden yüksek yerlere su çıkarmak için Nil kenarından itibaren iki, üç şaduf yapıp birinden diğerine su çıkararak tarlalara su sevkedilirse de pahalı ve zahmetlidir. Yerine sakliye kullanmak daha iyidir.

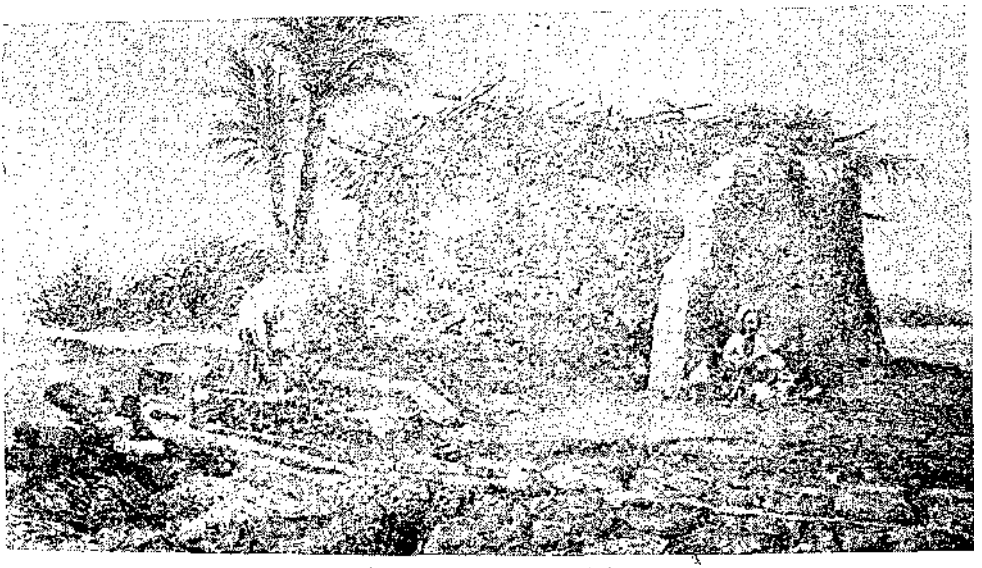
Bizde bazı yerlerde şaduf gördüm; fakat tarım için yararlanılacak derecede çok değildir.

Tanburlar (Tanabır): Buna «el dolabı» dersek daha iyi olur. Fransızlar «Arşimed Vidası» (Vis d'Archimede) derler. Tahtadan bir boş silindirin içine helezoni bir eksen etrafında döner birşey konmuştur. Dolabın bir ucu suya daldırılır. Meyili konur. Bir çocuk yukarı ucundan çevirir. Su kendi kendine çıkar. Eğer su derinde ise tabaka tabaka böyle üç dolap koyarak su yukarıya çıkarılır. Her dolabın arasında çamurdan ufak bir havuz yapılır. Bizde yaygınlaştırılacak önemli bir buluştur. Anadolu'da Çorum taraflarında vardır, diyorlar. Gayet kolay, ucuz olan ve çok su çıkaran güzel bir alettir. Bu vidaların çapı 25-50 santimetre arasındadır. Boyu çapının 10-15 defa büyüklüğünde olur. Dakikada 40 devir yapılmak şartıyla verimi yüzde 40-60 olur. Bu aletlerin su çıkardıkları yükseklik 3,5 metreden yüksek olmamalı. Olursa üst üste iki ve daha çok alet koymak gerekir.

Sakiye: Buna «daliye» de derler. Tahtadan yapılır ve tamamıyla bizim bostan dolabıdır. Öküz, inek, manda, eşek veya beygirle döndürülür. Mısır sakiyelerinin su kabları bir buçuk litrelik çömleklerdir. Bir sakiye saatte 150-200 devir yapar, iki hektar toprak sular. Demek bir sakiye dört şadufa bedeldir.

Maalesef ağaçtan olması ve fazla çarkları bulunması hayvanın kuvvetinin yani enerjisinin bir kısmının boşuna harcanmasına sebep olur. Suyu pek yüksek yere çıkarmak gerekirse birbiri üzerine iki, üç sakiye yapılıp bu suretle pek yükseklere su çıkarılabilir.

Sakiye (Boston Dolabı)

Nuriya: Bunlar çarkları demirden yapılmış sakiyelerdir. Sakiye'nin gereksiz kısımları kaldırılmış, toprak ağır su kapları yerine, teneke ve çinko kaplar koyarak yük hafifletilmiştir. Bu suretle sakiyede hayvan kuvvetinden boşuna sarf edilen kısım tasarruf edilmiştir. Bunlar en mükemmel makinelerden bile çok su verebilirler.

Tabutlar: Bunlar yalak tarzında birtakım kapları bulunan bir çark demektir. Tahtadan içiçe iki davul yaparlar. bunların aralarına yarıçap yerine perdeler korlar. Bu suretle birtakım bölümler oluşur. Kenarlarına delikler delinmiştir. Bu delikler vasıtasıyla su dolar ve boşanır. Bunlar da sakiyeler gibi öküz, manda, gibi hayvanlarla döndürülür. Kanalda iki kayığın arasına tesbit edilir. Suyu 4 metre yükseğe kadar çıkarır. Bu aletle çok su elde edilir. Demek bunlar da güzel aletlerdir.

Makineler: Büyük araziyi içine alan çiftlikleri sulamak için tulumba tarzında su alan makinelere ihtiyaç vardır. Mısır'da en çok kullanılan «Zivvin» (Givvinn) yahut «Dümon» (Dumont) tulumbalarıdır. Bunlar su buharıyla işler.

Bu makinelerin İngiliz lokomobili denilen çeşiti kolaylığı, ucuzluğu dolayısıyla hemen bütün Mısır'a yayılmıştır. Fiyatı 200 İngiliz lirasıdır. Maden kömürü yakar.

Bazı makineler de vardır ki kömür yaktığı gibi pamuğun saplarını da yakar. Kömür Mısır'da pahalı ise de pamuk sapları çiftlik sahiplerine bedavaya gelen bir çeşit yakacaktır. Aynı zamanda bazı büyük çiftliklerde benzin, petrol ve elektrikle işleyen makineler vardır.

Sulama için fedan yerine göre yıllık 2 Frank'tan 25 Frang'a kadar masraf olursa da sulama yüzünden hasılatta hektar başına (1 hektar 10 bin metrekare olup takriben 2,5 fedan demektir) yetmiş altın Franklık artış olur. Bu durumda fedan başına 30,4 Franklık bir artış düşer.

Mısır'da sıcak sebebiyle su çabuk buharlaşıp gittiğinden tarlalar üzerinde klorürler ve özellikle tuzdan oluşan beyaz bir tabaka kalır. Tuz yüzde 3 civarını bulursa o toprağı tamamıyla verimsiz yapar. Bunun için Mısır'da toprağı yıkarlar. Bunu da üç usulle yaparlar. Bu usullerin esası tarlaları suya bastırıp bir süre böyle bırakmak, tuzu erittikten sonra tuzu akıtıp uzaklaştırmaktır.

Etyan (Azbe - Çiftlik)

Mısır'da ekilen toprağa yani çiftliğe «etyan», sahiplerine etyan sahibi derler. Bunlar Mısır'ın zenginleridir. Mısır'da büyük çiftlikler vardır.

Bunların içinde dekovil bile olanlar vardır. Fellahlar bu çiftliklerde işçi olarak çalıştırılır.

Mısır'ın toprağının bileşimi şöyledir: (Bu analiz 100 gram toprak esas alınarak yapılmıştır.)

İnce toprak	98,20
Taş	1,80
Kireç	3,40
Azot	0,77
Fosforik asit	1,50
Potas	4,24
Klor	0,25

Bu miktarlar bölgelere göre aşağı yukarı değişikliğe uğrar.

Bu analize göre Mısır toprağı azotca fakir, fosfor ve potas bakımından zengindir. Eski topraklara bakılırsa tarım için gerekli maddelerin hepsi daha fazla vardır. Bu sebepten çok eski yıllarda Habeşistan'daki Nil'e akan suların aktıkları dağlarda o maddeler çoktu. Şimdi ise aşına aşına o tabaka kaybolup yerine bu değerli maddelerden yoksun bir tabaka ortaya çıkmıştır. Sular da şimdi bu fakir maddeyi getirmektedir.

Şimdi Mısır bunu gübrelerle karşılamaktadır.

Gübre

Ekilen bir toprağın tarım için hangi maddelere ihtiyacı olduğu analiz sonucu anlaşılır. Bu maddelerin ne miktar eksik bulunduğu veyahut mevcut olup da özümlemeye uygun durumda olmadığı da tesbit edilir. Böylece eksik maddeleri özümleme yapabilecek bir halde o toprağa vermek usulüne gübrelemek, toprağa verilen maddeye de gübre derler.

Mısır'da iki türlü gübre vardır: 1- Tabii ve 2- Suni.

Halen Mısır'da suni gübreler önemli bir yer tutar ve önemli bir ticaret oluşturur. Avrupa ve Amerika'dan suni gübreler gelir. Bunun Kahire ve İskenderiye'ye birçok tüccarları vardır. Mısır'da gübreye «semad», «sebah» adı verilmektedir.

Çiftlik Gübresi: Saman, Mısır sapları, koçanları gibi şeylerle hayvanların idrar ve pisliğinden olaşın gübre dünyanın her tarafında kul-

lanılırsa da Mısır'da bu pislikler kille yapılıp yakacak olarak tüketildiğinden bu türlü gübre hemen hemen yok gibidir. Zaten kille de yapılmasa Mısırlılar bizim gibi hayvan beslemek işini yapmayıp yalnız tarım için gerekecek kadar öküz, inek beslediklerinden tarıma yeter derecede gübreleri olamaz. Hayvan beslememelerinin esaslı sebebi de Mısır'da tabi çayırların bulunmasıdır. Bu yüzden «birsim» adı verilen yonca da çok pahalıdır.

Koms (Coms) (Sebahük-Kefr-Köy Gübresi): Bu, eski şehir harabelerinin toprağıdır. Mısır'ın her tarafında böyle harabeler vardır. Bunları tarlalara nakledip gübre yerine kullanırlar. Bu topraklarda tarıma elverişli maddeler bulunur.

Güvercin Gübresi: Fransızlar buna Colambine derler. Biz de «güvercinin» deyip dilimize bir kelime kazandırmalıyız. Teknik terimlerimiz böyle zenginler.

Mısır'da bahsi geçeceği gibi pek çok güvercin beslenir. Adeta bu hayvan o güzel etinden çok gübresi için üstün tutulur.

Yüzde hesabıyla güvercin gübresinin bileşimi şudur.

Azot	3,93 gram
Fosforik asit	1,67 gram
Fosforik Potas	3,63 gram

Pudracık: Fransızların, «pudret» (poudrette) dedikleri insan tersi kurutulup gübre yapılır. Topu 15 Frank'tır.

Pudracık'ın bileşimi söyledir:

Azot	1,5 gram
Fosforik asit	2,5 gram
Potas	0,5 gram

Bu gübre için tuhaf bir şey vardır. Köylülerin çukur ve abdesthaneleri olmayıp Fellahlar evlerinin yanına abdestlerini yaparlar. Bu pislikler yığıla yığıla kömür olur. Bunlara «küm» derler. Fellahlar bunlar için kavgalar ederler. Kahire civarındaki çiftlikler bundan tarım için yararlanırlar.

Sokak Çamurları: Kahire ve İskenderiye şehirlerinin sokaklarının çamurları da gübre diye kullanılır. Gerçekten bu çamurlar tarıma yarar sağlarlar.

Salhane (Mezbaha) Pisliği: Eskiden mahvolup giderken bir Fransız Kumpanyası bunun imtiyazını almış, bunlarla gübre yapmaktadır. Bu gübre gayet kuvvetlidir.

Suni yani kimyasal gübrelere gelince: Bunlar Avrupa ve Amerika'dan gelir, Mısır'da pahalı satılır. Azotlu, fosfatlı, kibritit amonyaklı, potaslı çeşitleri bulunur. Büyük çiftlikler şimdi bu gübrelerden kullanmaktadırlar.

Tarım ve Usulü

Mısır'da Avrupa bitkilerini hemen hepsi yetişebilir. Aynı zamanda sıcak memleket bitkilerinin bir bölümü de yetişir. Ancak burada ekilen şeyler birkaç yıl geçince bozulmaya, başka şekle girmeye başlıyor. Bunun da çaresi birkaç yılda bir o tohumu yabancı memleketten getirmektir Mısırlılar da öyle yapıyorlar.

Mısır'da tarım üç mevsime ayrılır:

1- Yaz tarımı: Nisan'dan Temmuz sonuna kadardır. Buna «Müddetüz-Ziraatüs-Sayfiye» derler.

2- Nil tarımı: Ağustos'tan Kasım sonuna kadardır. Buna «Müddetüz-Ziraatün-Nilye» derler.

3- Kış tarımı: Aralık'tan Mart sonuna kadardır. Buna «Müddetüz-Ziraatüş-Şitaviye» derler.

Ekili arazinin çoğu yılda iki defa ürün verir. Bu sebepten Mısır'ın ekili toprağının genişliği bir misli daha fazla demektir. Yani ekili arazi 27 bin kilometrekare iken iki misli olan 54 bin kilometre kareye ulaşır. Mısır tarımının esası, yani Mısır başlıca ürünü tahıl ile yonca ise de ülkeye her yıl önemli bir para getiren ve Mısır'ın esas servetini oluşturan tarım ve ürün pamukla şeker kamışıdır. Pamuk ekimi daha çok Aşağı Mısır'da, şekerkamışı ekimi de Yukarı Mısır'da yapılır.

Yaz ürünlerinin en önemlileri pamuk, şekerkamışı, mısır, pirinç, fasulye, böğrülce, karpuz, «şemmam» denilen kavundur.

Nil tarımın ürünleri mısır ve pirinçtir.

Kış tarımının ürünleri buğday, arpa, ful (bakla), mercimek, soğan, fasuyle, keten ve bersim denilen yonca'dır.

Tarım usulleri en yeni usullerdir. Havuzları sade ekip bırakırlar. Diğer kısımları kare parçalar halinde sürüp ekerler ve sıra ile sürekli her kareyi sularlar. Pamuk ile pirinç suyu çok istediğinden onları suya boğarlar.

Firavunlar zamanından kalma sapan ve döven gibi eski aletler mevcut olduğu gibi çiftliklerde en yeni aletler de vardır.

Ürünler:

Mısır'ın ürünleri şunlardır:

Pamuk, mısır (dura, zerre), pirinç şekerkamışı civit, Amerikan fıstığı (ful-i Sudani), Susam, buğday, arpa, ful (bakla), mercimek (ades), ebegümeci (Hubeyziye) (Bunu bizim gibi kırdan toplamayıp özellikle ekerler), müluhiye, soğan (ufak ve tatlıdır. eski Mısırlılar'ın kutsal bitkilerindendi. Şimdiki Mısırlılar da soğanı çok sever, çok yerler), sarımsak, hulbe (bir çeşit kökü püsküllü acı bir bitkidir ki, Mısırlılar ilaç yerine yerler), bersim (bir çeşit yoncadır ki pek bol olup hayvanları bununla beslerler. Pek güzel bir üründür. Bizde de yayılsa çok iyi olur. Bunun gibi Mısırlılar mısırı sık dikip henüz tane vermeden biçer ve kurutup hayvanlarına ot, saman yerine verirler. Bu da hayvanlara pek güzel bir gıda olup köylülerimize öğretilecek bilgiler arasındadır. Sebzeler ise şunlardır:

Pırasa, lahana, karnabahar, kereviz, fasulye, patates, patat (iri, uzun, patates gibi birşey olup tatlıdır. Suda veya fırında pişirerek yerler. Suda pişmişi tıpkı suda pişmiş kestane gibi olur. Ucuzdur. Bizde de yetiştirilse çok iyi olur. Fukara için önemli bir gıdadır.), hıyar, semizotu, kabak, patlıcan (bizim kemer patlıcanı gibi olanlarla beraber bostan patlıcanı da vardır. Fakat pek büyük, bir çocuk kafası kadar olur. Bir başka çeşit patlıcan daha vardır. Bu bembeyaz olup ufaktır.), ıspanak, bamya, kereviz, lubiye (börülce), marul, salata, maydanoz, turp, şalgam, havuç, domates (önemli ürünlerdendir, ihraç edilir.) pancar (bangar, bancar), enginar, zeytin.

Mısır'da yetişen meyveler ise şunlardır: Üzüm (özellikle Feyyum'da yetişen çeşidi fena değildir), zerdali, armut (azdır), elma (fenadır), dut (az ve cinsi fenadır), incir, nar (özellikle Feyyum narı iri ve tatlıdır), portakal (güzeldir), mandalina (adı Yusuf Efendi'dir ve güzeldir), gavafe (cuvafe-Ayva şeklinde bir meyve olup kokusu tahtakurusu kokusuna benzer ve on metre uzaktan hissedilir, fakat alışınca güzeldir), manga (Hindistan'dan getirilmiş armut gibi bir meyve olup yeşil veya sarı olan kabuğu soyulunca içinde sarı ve gayet güzel kokulu, sulu ve lezzetli bir meyve çıkar. Ortasında büyük ve sert bir çekirdeği vardır. Buranın makbul meyvesi olup pahalıdır. Tanesi 1-2 kuruştur ki, her biri bir çocuk yumruğu kadardır), ışta (kışta-kaymak demek olup sunubriye cinsinden ve bizim fıstık kozalığı meyvesi gibi meyvesi olur. Yapraklarını kaldırıp emerler. Gayet güzel kokulu, lezzetli beyaz bir etli bölümü vardır.), kavun (şemmam, gağur, acur, «abdüllavi» adlarında çeşitleri olup hepsi de tatsız kabak gibi şeylerdir. Şekersiz yenmez.), karpuz (batih-İri olursa da tatlısı enderdir.) limon (gayet ufak ve yuvarlak olup cüssesine rağmen pek sulu ve pek güzel bir kokusu vardır.), narenç, ağaç kavunu, tatlı portakal, tin-i şevki (dikenli incir, frenk inciri. İçi çekirdekli ise de alışılınca güzel bir lezzeti vardır. Üstü dikenli olduğundan satanlar kabuklarını soyup verirler.), çilek (iri ise de bizimki kadar lezzetli değildir.), belah (hurma), muz, zeytin, temr-i Hindi (demirhindi). Safran da yetişir.

Mısır'da yaz, kış sebzelerin her çeşidi mevcuttur. Ancak Türkler Mısır sebzelerinin bizimki kadar lezzetli olmadığı inancındadırlar. Meyveler de mevsim mevsim çıkar. Olmayan mevyeler önemli ölçüde ticaret yapar.

Ziraat Vekaleti (Tarım Bakanlığı) bütün bu ürünlerin dikilme zamanını, hasat zamanını, hastalıklardan korunmasını gösterir takvimler genelgeler, duyurular yayınlar. Bunlar bizde de yapılsa ne iyi olur.

Pamuk ile şekerkamışı Mısır'ın en önemli ürünü ve zenginliğinin sebebidir. Pamuğun cinsi de iyidir; fakat bu iki önemli ürün çabucacık toprağın kuvvetini giderer. Bu sebeple bir yere her yıl pamuk ekilemez. Ara sıra toprağa rahat vermek yani dinlendirmek, dinlendirmekle beraber yerine başka bir ürün ekmek gerekir.

Pamuk: Pamuk tarımı Mısır'da pek eskidir. Firavunlar zamanında vardı. Naturalist Pilen de Mısır'da pamuk olduğunu belirtilmiştir. Zamanımızda mumyaların sargılarında mikroskopla pamuk keşfolunmuştur. Fakat Mehmed Ali Paşa zamanına kadar unutul-

muştu. İşte bu kişi Mısır'a pamuk ektirmiş, pamuk tarımını canlandırmıştır. İlk tohumlar Hindistan ve Amerika tohumları olup Mısır'da yeni bir tür durumuna dönüşmüştür. Bu cins güzel olduğundan kendi memleketlerinde pek çok pamuk yetişen Amerika ve Japonya bile kendi pamuklarına karıştırmak için Mısır'dan pamuk almaktadırlar. Pamuğun bir cinsi yılıktır. Yani her yıl kökten ekilir. Ürün verdikten sonra kurur. Diğer cinsi birkaç yıl ürün verir. Bir, bir buçuk metre kadar boyu olur.

Mısır pamuğunu aranılır ve diğerlerinden pahalı yapan iki özelliği vardır: Biri tereyağı rengi, diğeri ipliğinin muntazam olması.

Mısır'da hamuli, bamiye, übeyz, meyyit, afifi, sea-island, kallini, zafiri, füseyha, hariri, müsekkin adlarında çeşit çeşit pamuk vardır. Bu pamuk çeşitlerinin arasında son dördünde Mısır pamuğunun o iki önemli özelliği yoktur.

Toprağın cinsine göre bir usul ile ekildiği gibi, sulama zamanlarının çeşitli olmasına göre de pamuk tarımının ayrı adları vardır.

Pamuğun başlıca türleri şunlardır:

Es-Sakalaridis
En-Nubari
El-İşmoni
Ez-Zacuriye
Ey-Yanoviç
EL-Afifi

Eskiden en çok ekilen afifi idi. Halk buna «humarüs-sûk» derdi. Yani bu da tarımının kolaylığından ve her cefaya tahammülündendi. Bugün en çok rağbet «sakalaridis»edir. Bu da çok kaliteli olmasındandır. Bu iki sınıfın arasındaki fiyat farkları iki lira kadardır. Önem sırasına göre bunlardan sonra «nubari» gelir. Ancak Said taraflarında ekilen tür «işmoni»dir. Bunun ipliği kabacadır. Yani toprağın kabalığı ile uygun düşmektedir. Ve tarladayken doğal zahmetlere dayanıklıdır. İşmoni'nin fiyatı «afifi»den 4 lira aşağıdır. «Nubari» de bazen «afifi» kadar para eder, bazen ondan az ve eksik olur. «Zacuriye» önemsizdir.

Bu yılın (1918) borsasında ortalama olarak sakalaridis'in fiyatı 10 Mısır lirasıdır.

Tarım usulü:

1- Toprak Mısır terimlerine göre tahtit ile hat hat karıklar açıldıktan sonra sulanır, kuruyunca üç gün sonra çekirdek karıklara konur, sulanır. Çimlenir. Büyür. Bu usule «Keffani» denir.

2- Kuru toprağa çekirdek konur. Sonra sulanır. Bu usul çok kere yama usulüne başvurulmasını gerektirir. Yani bir kısmı çıkmadığından yerlerine yeni çekirdek ekmelidir. Bu usul Delta kısmında uygulanır. Çünkü toprak daima rutubetlidir.

3- Yalnız karıklar hafifçe sulanır. Çekirdekler iki saat kadar suya konduktan sonra toprağa ekilir. Bu suretle çabuk çimlenmesine hizmet edilir.

Genellikle pamuk tarımı Miladi takvime göre yılın 15 Şubat-3 Mart tarihleri arasındaki müddette yapılır. 1 Ekim-3 Kasım arasında ise ürün toplanır.

Her yıl aynı toprağa pamuk ekilmez. Her yıl bir çiftliğin yarısına ekilir, yarısına ekilmez. Pamuk ekilmeyen kısma gelecek yıl ekilir. sebebi de pamuğun köklerini toprağa yarım metreden fazla girerek toprağın kuvvetini azalttığından bir yıl ekip, bir yıl dinlendirilmesi gerektiği içindir. Şekerkamışı, nabaris denilen cins dura pamuk gibi çok kök salıp toprağın kuvvetini emdiklerinden bunların toprağı da pamuğunki gibi bir yıl dinlendirilir. Kiracılar kiraladıkları toprakların yarısından çoğunu bunlardan ekerlerse iki kat kira verirler. Bu kontratların şartları arasına konur.

Ancak bazı zayıf topraklar vardır ki, bu dinlendirme usulünün dışında tutulurlar. Tuzlu olup buğday ve bersim gibi ürünleri yakan topraklara bu gibi ürünler ekilemiyeceğinden buralara daima pamuk ekerler. Bu suretle pamuğu bol suladıklarından tuzu da eritip götürerek toprağı da yenilemiş ve canlandırmış olurlar.

Bu pamuğa dört çeşit kurt üşüşüp ürünü harap eder. Bunlara Mısır'da «dudetük-kutna» derler. Kimisi pamuk ağacı henüz ot halindeyken musallat olur. Kimisi yapraklarını yer, kimisi tohumunu kemirir. Bunların türlü türlü çareleri varsa da kesin bir surette etkili bir deva henüz bulunamamıştır.

Toprağın kuvvetine göre her fedan 4-7 kantar pamuk verir.

Pamuk toplanır, sapları yakacak yerine kullanılır. Toplanılan pamuk fabrikaya götürülüp tohumu ayrılır. Ayrılan pamuk su basınçlı makinelerle sekizer kantarlık birbuçuk metreküp hacminde balyalar yapılır. Tohumlarda biraz daha yapışık pamuk kaldığından bunlarda özel bir makine ile ayrılıp sonra kalburdan geçirilerek pamukları ayrılır. Pamuk kantarla satılır. Avrupa özellikle İngiltere ve Amerika'nın bu işle meşgul meşhur ticaret evlerinin Mısır'ın her tarafında memurları, yazıhaneleri vardır. Daha ürün toplanmadan köylüye para dağıtıp pamuğu satın alırlar. Bu yazıhanelerde Rum ve Ermeni'den birçok memur vardır. Bu sayede herbiri zengin olmuştur. Yazık Türklere ki böyle kazançlı işlerden uzak dururlar!

Pamuk alışverişi piyasaya bağlı olup borsada muamelesi yapılır.

Mehmed Ali Paşa güzel dokumahaneler yapmışsa da bu fabrikalar işlememektedir. Mısır'ın pamuğu dışarıda bez, kumaş olur.

Yılına ve zamanına göre bir kantar pamuğun fiyatı 2-12 Mısır lirasıdır. Ancak çoğunluka 4-5 liraya satılmaktadır.

Mısır 1915'de dış ülkelere 19 milyon 146 bin liralık (cenye) pamuk, 2 milyon 352 bin liralık pamuk tohumu satmıştır.

1910 yılında 1 milyon 603 bin 266 fedan araziye pamuk ekilmiştir. Aynı toprağa her yıl pamuk ekilmez. Üstüste eken olursa hükümet pamuğu söker. Hükümetler pamuk tarımı konusunda önemli gayretler göstermekte, yardımlar yapmaktadır. 1907'de Mısır'da 700 bin kantar pamuk yetişmiştir. Şimdiye kadar bu miktar her yıl çoğalmaktadır.

Pamuk tohumundan yağ çıkarmak için fabrikalar vardır. Üç çeşit pamuk yağı çıkarırlar. Mısır halkı zeytin yağı diye genellikle bunu yerler. Ve iyi çeşidine «zeyt-i tayyib» derler.

Şekerkamışı: Mısır'ın ikinci önemli ürünü şekerkamışıdır. Yukarı Mısır'ın en başlıca tarımıdır. Mehmed Ali Paşa'dan önce bu tarım pek

önemsizdi. Onunla ve özelikle İsmail Paşa'dan bu yana önemli bir gelişme olmuştur.

Mısır'da iki türlü şekerkamışı ekilir: Biri Burno'nun ak şekerkamışı, diğeri Tabiti'nin kırmızı şekerkamışı. Mart sonundan Mayıs'a kadar ekilir, kamışı parça parça kesilip açılan arklara gömülür. Her 12-15 günde bir bolca sulanır. Aralık ayının 15'inden Nisan'ın 15'ine kadar biçme zamanıdır.

Bu kamışlardan şeker çıkarılır, pekmez yapılır, ya da halk çiğneyerek özsuyunu emer. Pekmezine halk «asel» (bal) adını verir. Siyah sarı renkte ve şurup kıvamındadır. Kötü kokusu olmasa tadı güzel olur. Asıl bu kamıştan şeker çıkırılır ve işte bu şekerdir ki, Mısır'ın servetinin önemli bir kısmını oluşturur.

Kamışlar şekerhanelere naklolunur, yaprakları maden kömürünün pahalılığından ve orman da bulunmamasından dolayı odun yerine bu fabrikalarda yakılır.

1907'de 100 bin fedan araziye şekerkamışı ekilmiştir. 1915'de dışarıya 574 bin liralık şeker satılmıştır.

Mısır'da beş tane şekerhane yani şeker fabrikası vardır. Bunlar 14 milyon Frank sermayeli bir şirketindir. Her yıl 100 bin ton şeker çıkarırlar. Bu fabrikalarda 17 bin ile 29 bin işçi çalışmaktadır.

Bu kamışlardan şeker elde etmek için 7 çeşit işlem yapmak gerekir:

1- Özsuyunu çıkarmak.
2-Posasını ayırmak.
3- Kemik kömürüyle köpük taşından süzerek rengini almak.
4- Buharlaşma ile suyunu uçurmak.
5- Şurup haline gelen bu maddeyi süzmek.
6- Pişirme.
7- Turbinleme.

En nihayet kalıplara konur. Mısır'da piramit biçiminde olan «kelle şekeri» ile, bunu kırarak yapılan ve kare biçiminde olup «makine şekeri» denilen şeker, bir de «Sükkername» denilen diğer bir cins şeker yapılır. Sükkername küp biçiminde ve dar hacminde billurlardan oluşan bir şekerdir. İki çeşit olup biri sarımsı, diğeri aktır. Ucuz olup fukaraya özgü olan sarımsı çeşidinin tadı iyi değilse de beyaz renkli türü pek güzel bir şekerdir. Mısır'da genellikle bu şeker kullanılır.

Çivid Ağacı: Bundan çivit yapılır. Bu da Mısır'ın önemli bir ticaretini oluşturur. Yukarı Mısır'da çoktur. Açılan deliklere tohumları konup örtülür. Bol sulanır. Birer ay ara ile üç defa biçilir. Bu otları taş dibeklerde dövüp üzerine sıcak su korlar. Su mavi olur. Bu suları kablara korlar. Mavi olan nişastalı maddesi çöküp donar. Kalan suyu dökerler. Bu maddeyi ufak parçalara ayırıp güneşte dövdürürler. İşte bu «çivit»tir. Bu, basit usul olup bu ürün Avrupa'da satılamadığından Mehmed Ali Bengale'den ustalar getirterek Hindistan usulünü esas alarak bu işi canlandırmıştır.

Ancak bir tohumdan 2-3 yıl ürün alınınca bozulur. Ülke dışından yeni tohum getirilir.

Çivit otu 10 yıla kadar yaşarsa da ilk yılın yapraklarında boya çok olduğundan her yıl ekerler.

Kök boya bile ekerler. Bu da Mehmed Ali zamanında Mısır'a bir Rum vasıtasıyla getirilmiştir.

Safran dikilir ve çiçeklerinin çiçek taçları işe yarar.

Kına dikilir ve yaprakları kurtulur. Ellere yakılan kına olur.

Keten dikilir.

Feyyum'da gülyağı için gül yetiştirilir.

Bunlardan sonra önemli ekinler arasında tahıl ekimi gelir. Her yıl 2 milyon fedan araziye buğday ve arpa ekilmektedir. Önem sırasına göre daha sonra mısır gelir. 1 milyon fedan araziye mısır ekilir. Sonra ful, pirinç ve bersim yâni yonca gelir.

Her çeşit sebze yetişirse de zamanla cinsi bozulduğundan daima Avrupa'dan yeni tohum getirmek gerekir. Bunlardan soğan en önemli ürün olup her yıl Avrupa'ya epeyce ihracat yapılır. İkinci ihracat yapılan sebze domatesdir. İstanbul'a Mısır'dan dometes, hıyar, gibi turfanda sebze gönderilmektedir.

Hurma, portakal, limon mandalina, muz ağaçları hariç tutulursa Mısır'da iyi meyve ağacı yetişmez. Meyveleri cılız ve lezzetsiz olur.

Her yıl 7 milyon kantar pamuk yetişir. Bu da 10 milyon lira eder. 3 milyon erdeb tohum yetişir, parasal değeri 1.5 milyon lira eder. 6 milyon erdeb tahıl yetişir, 7 milyon lira eder. 8 milyon erdeb mısır (zerre) yetişir. Bunun da parasal değeri 6,3 milyon lira dolayındadır. 26 milyon kantar şekerkamışı yetişir. Bundan 1,5 milyon kantar şeker yapılır. Bu da 800 bin lira eder. 4 milyon liralık da bersim (yonca) yetişir.

Mısır'da esrar, tütün ve tömbeki tarımı yasaktır.

Mısır'da orman yoktur. Kereste yurt dışından gelir. Yahut binalarını hurma ve söğüt ağaçlarından yaparlar.

Mısır'da toprak üç kısımdır:

1- Büyük çiftlikler.

2- Orta çiftlikler.

3- Ufak çiftlikler.

Büyükler en çok Hıdiv ailesinin elindedir. Orta çiftlikler en çok Mısırlı Türklerindir. Fellah bunlarda işçi olarak çalışır. Üç-Beş fedanlık çiftlikler Fellahlarındır. Büyük ve orta çiftlikleri yönetenler vekil, müfettiş, nazır adıyla üç sınıf memurlardır ki, çoğunlukla Türkler'den seçilirler. Çünkü Türkler her ne kadar tarıma bir Avrupalı derecesinde vakıf değilse de sert ve çalışkan davranışlarıyla Fellah'ı kendilerine itaat ettirirler. Doğru insanlardır. Bu çiftlik sahipleri Mısır'da Türkler'den çok yararlanmaktadılar.

Bir fedan toprak kuvvetine göre yılda 8-15 Mısır lirası gelir getirir.

Mısır'da arazi pahalıdır. İyi cins bir fedan 150 lirayadır. 70-80 liraya da vardır. Toprak vergileri de ağırdır.

Mısır'da yerlilerin ekili toprak olarak 4 milyon 743 bin 559, yabancıların 720 bin 230 fedan malı vardır. Yerli mal sahiplerinin sayısı 1 milyon 334 bin 336, yabancı mal sahiplerinin herbirinin büyük büyük araziye sahip oldukları anlaşılır. Bu yabancıların mallarının miktarı her yıl çoğalmaktadır. Bunun da iki sebebi vardır: Biri yerlinin bunlardan yüksek faizle borç para alması ve daha sonra borcunu ödemeyip toprağının onların eline geçmesi, diğeri yerlilerin üstüne çok düştükleri se-

fahat ve hesapsızlık yüzünden mallarını yabancılara ve yabancı bankalarına kaptırmalarıdır.

Kısacası Mısır olağanüstü verimli bir topraktır, tarım memleketidir. Tarım kalmalıdır ve kalacaktır.

Hayvanlar

Yabani Hayvanlar: Mısır'da ormanlar olmadığından bu tür hayvanlar azdır. Kurt, sırtlan, tilki, ayı, Mısırlılar'ın «hınzır biri» dedikleri sürü sürü gezen, tarlaları harp eden yaban domuzu, kumlarda gezip oradaki ufak otlarla geçinen ceylan (gazal), «daman» denilen bir tür hayvan ve tavşan'dır.

Su aygırı (Hipopotam): Eskiden Mısır'da vardı. Şimdu Sudan taraflarına çekilmiştir. Çok yiyen bir hayvan olduğundan eskiden Mısır tarlalarına çok zarar verirdi. Girdiği tarlada hayır kalmazdı. Eski Mısırlılarca bu da kutsaldı. Buna Araplar «fersül-bahr» derler ki, «Hipopotam» da Yunanca aynı manadadır. Tatlı suda yaşar.

Maymun, kirpi vardır.

Firavun Faresi: Muzır böcekleri, hayvanları yediğinden Firavunlarca tanrı yerine geçmiş olan hayvanlardandır. Halen Mısırlılar'ın bazılarında terbiye olunmuş ve kedi gibi evde bulunanları vardır. Fare, yılan, kuş, tavuk ve yumurta yer. Alışınca evden ayrılmaz. Sansar gibidir. Derisi makbul olup kürk yapılır.

Fareler: Pek çok olup çeşit çeşit ve iri kemeler vardır. Gelinciklerle beraber Mısır'ın belalarıdır. Şehirler bunlarla doludur. Mehmed Ali Paşa zamanında bir yıl fareler o kadar çok olmuştur ki, tarlaları harap etmiş, Mehmed Ali her 20 fare getirene 1 kuruş ödül vermeye mecbur olmuştur. Bu sayede birçok köylü vergilerini fare ile ödemiştir. Gelincik daha çok harabeleri sever.

Kertenkele, bars, bukalemun vardır.

Bukalemun: Üzerine birçok masallar söylenmiş olan, şiirlere girmiş bulunan bu hayvan Mısır'da mevcut olup kertenkele gibidir. Başı sivri ve üstünde miğfer var gibidir. Ayakları bursunkine benzeyip cımbız halindedir. Gözleri bursunki gibi oynar. Aynı zamanda iki zıt noktayı görebilir. Hiç kımıldamadan saatlerce durmayı becerebilen bir hayvandır. Her nerede durursa oranın rengini alıp kendisini yiyen hayvanlara vücudunu göstermez. Fakat bu özelliği dendiği gibi tam değildir. Bir derecede bulunduğu yerin rengine yaklaşabilir. Esasen kendisi yeşildir.

Timsah: Eski Mısır'ın Koptus taraflarının kutsal hayvanlarındandı. Ona Tanrı diye taparlardı. Şamanlar onu besler, ayaklarına bilezikler, kulaklarına küpeler takarlardı. Ancak ön ayakarını zincirle birbirine bağlarlardı. Ölünce mumyasını yaparlardı. Mısır'da iki tür timsah olup 25 kadem kadar uzun olan cinsi vardır. Tapılanı küçüktür. Zararsızdır. Taşkından önce gözükürdü. Bu özelliği tapılmasına sebep olmuştur. Timsahlar balık, kurbağa gibi şeyler yerler. Her hayvandan farklı olarak alt çeneleri sabit olup üst çeneleri oynar. Dişileri 80-100 yumurtayı kuma saklarlar. Bunlar kaz yumurtası büyüklüğündedir. Güneşte yavrular çıkar. Eğer semenler, yırtıcı kuşlar yumurtaları ve yavrularını yeme-

seler bunlar Mısır'ı istila ederlerdi.

Mısır'da çoktan beri timsah kalmamıştır. Nil'de gemi ve vapurların çoğalmasından Sudan'a çekilmişlerdir. Zenciler bir eline bıçak alır, diğer elini kalın bir deri ile sarar. Sonra timsaha doğru ilerler. Derili elini yan olarak timsahın ağzına verir. Bu eli timsah yakalar. Dili üst çenesine çok yapışık olduğundan ağzında çeviremez. Yutamaz, uğraşır, çeviremez, eli suya bırakıp tekrar yutmak ister. Böyle uğraşırken Zenci bıçağını alt çenesindeki ete batırır. Bu et yumuşaktır. Hemen su çiğerine gidip timsahı boğar. Avlamak için bir başka usul kalın bir sopa ile yanaşıp çenesine vurarak kırmaktır. Ağzına aldığı şeyi ezen kuvvetli bir ağzı varsa da bu işi gören çene kemiği çabuk kırılmaktadır. Çene kemiği kırıldı mı artık timsahtan korku kalmaz. Bir iki gün sonra da ölür.

Yılanlar

Boynuzlu Yılan: Zehirlidir. İki boynuzu vardır. Kahire hayvanat bahçesinde bir tane gördüm. Mısır'ın çölünde yaşar. İnce bir kum üzerinde bir kapda yıllarca gıdasız yaşar. Boynuzları ak ve parlaktır. Arpa başağı dikenine benzer. Mısırlılar buna «hayye» derler. Kleopatra'nın kendisini sokturduğu «aspik» (Aspic) adındaki yılanın bu olması muhtemeldir.

Mısır'da daha birçok yılan ve haşerat vardır. Bu bakımdan da zengin bir memlekettir.

Mısır'da kelebekler azdır. Böcekler çoktur. Hamam böceği gibi bir çeşit Firavunlar zamanında kutsal hayvanlardandı.

Örümceklerin birçok çeşidi vardır. Evlerde bulunur. Bir büyük türü vardır. Bir gün muayenehanemde bunların bir tanesini eterkiprit şişesinin mantarı ile ağzı arasına burnunu koymuş gördüm. Dokunmadım. Saatlerce durdu. Demek eteri sevmişti. Eter, koklayana güzel bir sarhoşluk verir bir maddedir!

Akrepler de meşhurdur. İrileri vardır. zehirler, Öldürür. Mısırlılar akrep sokmasından çok korkarlar.

Kuşlar

Devekuşu: Çölde ve Kızıldeniz kenarında yaşar. Şimdi Sudan'da çoktur. Kanatlarıyla ayaklarına yardım ettiğinden onun kadar seri koşan bir hayvan yoktur. İnekten yüksektir. Başı ve boynu çıplak bir çirkin hayvansa da tüyleri pek makbuldür. Bu tüyler Avrupa'da kadınların şapkalarını süsler, yelpazeler yapılır. Yumurtası birbuçuk kilogram kadardır.

Kaşıkçı kuşu vardır. Nil kenarındaki göllerde boldur.

Kara Leylek (İbis): Firavunlar'ın kutsal hayvanlarındandı. Onu öldürmek ölüm cezasını gerektirirdi. Hiyerogliflerde, katakumblarda mumyası vardır. Beş çeşidi vardır. Nil kenarında dolaşır.

Kartal: Dört türü vardır.

Akbaba ve Çaylak: Birkaç türü vardır. Halk bunlara saygı gösterir. Mehmed Ali zamanında Rumeli Meydanı'nda bunlara et verirlerdi. Bu

hayvanlar için Müslümanlar vakıf kurmuşlardı. Kahire'nin içi halen çaylak doludur. Adeta insandan kaçmazlar. Kahire'nin göğü bunlarla doludur. Bir düziye ve pek yükseklerde uçarlar. Şehirde çok kötü bir sesle öterler. Gözleri pek uzaktan görür. Sokaklarda bir hayvan leşi filan görürlerse uçarak inip alırlar.

Karga: Kargalar Mısır'da ve şehirlerinde sürülerledir. Ekili alanlara zarar verdikleri gibi pis pis öterek daima kulağı da rahatsız ederler. Adeta insandan kaçmazlar. 3-5 metre yaklaşılabilir. Zeki bir hayvandır. Haşerat da yediğinden devenin üzerine konar, böcek toplar. Deve de memnun olur; fakat bazen açgözlülüğünden çok ağzını açar, deveyi yaralar. O zaman o sabrı pek meşhur olan deve hemen yere yatıp yuvarlanır ve kargayı kaçırır. Yani arsız karga devenin bile sabrını tüketir.

Siksak (Yağmur kuşu): Ufak bir kuş olup Nil kenarında yaşar. Timsahın geleceği zaman bağırır. Bundan timsahın geldiği anlaşılır. Timsah su üstüne çıkınca bir takım sinekler ağzına dolarlar, bu ağzı severler. Timsah bunları uzaklaştıramaz. Çünkü dili yok derecesindedir. Hayvanı rahatsız ederler. Bu kuş da gidip timsahın ağzına girer, o sinekleri avlar. Bundan dolayıdır ki timsahı görünce bağırır. Timsah ondan memnun olur.

Yarasa: Mısır'da sekiz kadar türü vardır. Mısırlılarca yarasanın kanı sürülen yerde kıl bitmezmiş. Bu sebeple kadınlar kullanırlar. Yarasaya «vatuvat» dediklerinden bir tüysüzün tüysüzlüğünü anlatmak için «muvatuvat» yani yarasalanmış derler.

Nil'de bir çeşit yabani ördek vardır. Fakat Said taraflarındadır.

Serçe, kırlangıç ve Martta gelen bıldırcın vardır. Tarlalara ağ gerip diğer taraftan bağırırlar. Bıldırcın bu gürültüden ağa doğru kaçar ve tutulur.

Bülbül yoktur. Demek Mısır şairane bir memleket değildir.

Evcil Hayvanlar

Mısır'da 1910 yılında eti yenen hayvanlardan 675 bin 392 manda, 672 bin 91 diğer hayvan vardı.

Deve: Deve Mısır'ın yerli hayvanlarından değildir. Sonradan gelmiştir. Mısır'da en önemli ulaşım hayvanı budur. Sayısı çoktur. Bir hörgüçlüdür. Hecin (cümel-iki hörgüçlü deve) az olup orduda kullanılır. Mısır'da bir hecin fırkası vardır. Deveye yük taşıttıkları gibi sütünü içerler, yününden bezler yaparlar, etini de yerler.

Mısır'a devenin ne zaman getirildiği belli değilse de Hz. İbrahim'e Mısır'da Firavun'un verdiği armağan arasında deve de bulunması Hiksoslar zamanında Mısır'da deve bulunduğunu gösterir. Ancak o zaman pek az olduğundan bunu da at gibi Hiksoslar'ın Mısır'a getirdiklerini kabul etmek yanlış olmaz. Zaten bu da at gibi Türkler'in hayvanlarındandır. Deve'nin asıl vatanı da Orta Asya'dır.

Eşek: «Hamir», «humar» denilen bu hayvan Mısır'da çoktur. Köyler, şehirler eşekle doludur. Yük taşıdığı gibi binek hayvanı da budur. Mısır'ın eşekleri pek iyi cinstir. Pek hızlı koşarlar. Tramvayla yarış eden ve hatta elektrikli tramvayı geçenini gördüm. Mısır'ın en iyi ve en çabuk

giden eşeği Hicaz'dan gelen bir ak eşektir. Bunların adeta bir katır kadar büyük olanları vardır. Demek Hicaz eşeği daha kıymetlidir. Eşeklerin tüylerini türlü türlü keserek nakışlarla süslerler, binek olanlarına mükellef eğerler korlar.

At: Mısır'da at azdır. Tarımda manda, öküz kullanıldığından yalnız arabalarda kullanılır. Türkiye'den gelir. Mısır'a atı getirenler Hiksoslar'dır. Bu cins atların nesilleri halen Nübe'de mevcuttur. Mehmed Ali Paşa da Vahabi Seferi'nden sonra Necid atları, hem de pek çok getirmiştir. Bunlar güzel hayvanlardır. Pek zekidir. Bunlara «küheylan» derler. İki bin yıla kadar şecereleri olanları vardır.

Katır: Bu da çok değildir.

Manda: «Camus» dedikleri ve bizim «manda» yahut «gömüş» dediğimiz hayvan Mısır'da en çok bulunan hayvanlardandır. Öküz yerine tarımda kullanılır. Manda'yı İran'dan Mısır'a Türkler getirmiştir. Eski antikalar üzerinde asla manda resmi yoktur. Anadolu'da gömüş denmesine ve Mısır'da da «gamuş» olarak telaffuz olunması adının da Türkçe'den Arapça'ya girdiği zannını verir. «Malak»a «acöl» derler. Dana eti yerine bunu keserler. Etine «lehümm-i acali» derler. Halk hemen hemen bunu yer.

Öküz ve İnek: Azdır. İnek yalnız sütü için kullanılır. Zaten en çok kullanılan süt de manda sütüdür. Mısır'ın et ihtiyacı için gereken miktar Türkiye'den ve diğer ülkelerden gelir.

Keçi: Çok değildir. Çoğunluğu maltızdır. Said tarafında pek ufak, fakat yünü bizim Ankara keçisininkine benzer bir çeşit keçi vardır.

Koyun: Çoktur. Kuyrukludur. Sudani cinsinin yüzünün ortası pek çıkık olur. Yerli koyunun eti zararsızsa Sudan koyunundaki lezzetsizdir. Koyun da Anadolu'dan çok gelmektedir. Mısır'da koyun besleyenler yalnız Bedeviler'dir.

Tavuk, kaz, ördek, dik-i Rumi denilen hindi vardır. Hindi'yi Mehmed Ali Paşa getirmiştir. Kaz ve ördekler bürkelerde yüzer dururlar. Tavuklar küçüktür. Etleri lezzetli değildir. Yumurtaları pek küçüktür. Adeta güvercin yumurtası kadardır. Ancak çok yumurtlarlar. Kuluçka yatmayı sevmezler. Hindiler de küçüktür. Mısır'ın kaz ve ördekleri iri olur. Hindi eti burada pek makbul olup ziyafetlerde yenir. Mısır'a ilk gelen bir yabancı tavuk yumurtalarını görünce ufaklığına hayret eder.

Güvercin: Mısır'da güvercin pek çoktur. «Hezaz» denilen ve başını göğsünü daima titreten, kuyruğunu kaldıran, havada takla atan, ak, güzel bir türü vardır. Yine «yemani» denilen güzel bir çeşidi bulunur. Ayrıca paçalılar ile beyaz, sarı boz, alaca kısacası türlü renkte birçok cinsleri vardır. Halk şehir ve köylerde güvercini bol miktarda besleyip etini yer. Bizde dağ güvercininden başkası yenmeyip özellikle camilerde sürülerle bulunur. Bunların kesilmesini günah sayarlar. Oysa Mısır'da camilerde güvercin yoktur. Yalnız bizdeki gibi birşey Venedik'te görmüştüm. Orada meşhur San Marko Kilisesi'nin avlusunda sürülerle güvercin ve bizdeki gibi darı satanlar vardır. Turistlerden bu satıcılardan darı alıp güvercinlere serperler. Onlar da alışıktır. İnsanın eline bile konup darı yerler. Güvercini ful yedirerek beslerler. Gübresi tarıma pek faydalı olduğundan satarlar. Hatta yılda bir iki yüz liralık güvercin güb-

resi satanlar vardır. Kendisi her ay iki yumurta yumurtlar. Yalnız bir ay yumurtlamaz. Yavruları bir ayda kocaman olur. İşte size bedava et!..

Bizde de güvercin köylerde beslense, halk yese pek iyi olur. Köylü hem et yer, hem gübresinden yararlanır, hem masrafsız kendisine bir tavuk daha çıkar. Bu konuya hükümetin ve halkın dikkatini çekerim.

Bu hayvanların hemen hepsine başka şeylerle beraber ful (bakla) da yedirirler.

Ada tavşanı: Bu hayvan da Mısır'da pek çoktur. Köylüler sürülerle yetiştirdikleri gibi şehirliler de güvercin gibi evlerinde beslerler. Çabuk ürer, her defasında en az dört ve en çok on kadar yavru doğurur. Beyaz, siyah, sarı ve alaca, iri, ufak çeşitleri vardır. Kepek, yonca, ekmek ve bütün sebze döküntülerini yer. Yani adeta beslenmesi bedavaya gelir. Eti beyazımsı ve yumuşak olur. Mısırlılar tavşanı çok yerler. Bizde de yayılsa çok iyi olur. Herkes ucuz ve bol bol et yiyebilir. Bu durum da halkımızın ve hükümetimizin dikkatini çekecek önemli ekonomi maddelerindendir. Yalnız başıboş salıverilmemeli. Tarlalarda çoğalır, ekinleri mahveder, büyük bir bela olur.

Balık: İskenderiye'den Kahire'ye deniz balığı geldiği gibi, Nil'de bile balık avlanır. Deniz balıkları, istiridye, midye, istakoz, karides Kahire'de bulunur. Ancak bunlar pahalıdır. Ve lezzeti de bizim Boğaz balığına asla eş olamaz. Mısır'da genellikle yerli halkın yediği balıklar Nil balıklarıdır. Bunların «bultu» denilen bir çeşidi vardır ki, bizim pisi balığı şeklindedir. Bu balığı halk çok yer ve çok boldur. Kahire sokaklarında birçok özel balıkçı dükkanları vardır. Baharat içinde durduktan sonra adi pamuk yağları içinde kızartıp tepsilere dizer ve satarlar. Bir de «bayat» denilen ve burnu hortum gibi uzun olan bir balık vardır ki, Nil balıklarının en makbulü budur. Pek yağlı olur. En bilinen cinsler bunlardır.

Balık Nil'de avlandığı gibi göllerde de avlanır. Bu konuda en önemli göl Menzele Gölü'dür.

Fesih (füseyh) en çok Dimyat tarafında yapılır.

Bir de dikenli bir balık mevcut olup istediği zaman kendisini şişirmek özelliğine sahiptir. Şişince sırtı ağır gelir, karnı üste çıkar, bu suretle su ile akar gider.

«Pişir» adındaki balık yılan gibidir. Pulları pek sert olup bıçak kesmez. «Cebelaye»nin bulunduğu bahçede akvaryumlar olup Nil'in bütün balıklarının orada örnekleri vardır.

Mısır'da yılık 200 bin liralık balık avlanır.

Kahire'de Nil'de balığı bizdeki çapari tarzındaki oltaları bir kayıkla Nil'e bırakıp bir süre sonra gelip çekerek yahut saçma ağı ile tutarlar. Bir de kamışların ucuna olta bağlayarak balık avlarlar.

Köpek: Bugün şehirlerde sokak köpeği yoktur; fakat Mehmed Ali Paşa zamanında varmış. Bugün şehirlerdeki köpekler Avrupa'daki gibi aynı cinslerden süs köpekleridir. Hıristiyan evlerinde vardır. Mısırlılarca köpek pek fena hayvandır, pek pis sayılır. en büyük küfürleri «Kelb», «ibn-i kelb» (köpoğlu), «evlad-ı kelb» (köpek oğulları)dır. Fakat buna rağmen Avrupalılaşma ve Avrupa modasına uygun olarak Mısır büyük aileleri de köpek beslemektedir. Hatta bu adet basit ailelere kadar bile

yayılmış ve genel olmak derecelerine gelmek üzeredir.

Mehmed Ali zamanında mevcut olan köpekler Mısır'a özgü bir cinsti. Yiyecek bulamazlarsa birbirlerini yerlerdi. Bazen koyun ve başka hayvanları da yalnız bulurlarsa yerlerdi. Sürü sürü mezarlıklarda otururlardı. Bizim eski İstanbul köpekleri gibi mahalle mahalle olup birbirinin mahallesine gidemezlerdi. Yanlışla giden köpeği o mahallenin köpekleri hepsi birden başına üşüşüp parçalamaya uğraşırlardı. Aynı zamanda ne şehirlerinki köylere, ne de köylerinki şehirlere gelemezdi.

Kedi: Mısır'da çoktur. Halk sever. Hatta Mehmed Ali Paşa zamanlarında hasta kedilere hastane yapan dindar Müslümanlar vardı. Bu durumun eskiden kalma bir adet olduğuna şüphe yoktur. Çünkü Firavunlar zamanında kedi kutsal hayvanlardandı. Biri bir kediyi öldürse halk mutlaka o adamı parçalardı.

Bitkiler

Mısır'ın gerçekten yerli olan bitkileri çölde bulunur. Kumda, araları birbirinden çok açık olarak yetişir, yani enderdir. Hemen hepsi de yıllık veya iki yılık (zatüs-seneteyn)dır. Bundan fazla yaşayanlar enderdir. Bu otların bulundukları yerler çukur olan yerlerdir. Kış yağmurları, rüzgarlar tohumları bu çukurlara getirirler. Bu çukurlarda otlaklar oluşur. Bu otlar mart ve nisan aylarında çiçeklenir, mayısta hepsi kurur. Yazın bu çöllerde bir tane bile ot bulunmaz.

Genellikle bu otların yeşillikleri soluk, beyazımtraktır. Sapları cılız ve kurudur. Tüylü ve dikenlidir. Boyları uzun olmaz. Kökleri iplik gibi ince ve toprağa çok girerler. Çoğunlukla iki çeneklidirler. Bu otlar her manasıyla cılızdırlar. Başka memleketlerin bitkileri gibi yalnız kökle gıdalarını temin etmeyip, zeminden yukarıdaki kısımlardaki gözeneklerle gecenin rutubetini çekerek yaşayabilirler.

Bodur ağaçlardan en çok bulunan akasya, sitaldir. Bunların dalları dikenlidir. Derileri kırmızımsı ve serttir. Ender olarak çiçek açarlar. Etrafına ince bir kum toplanır. Çok defa bu kum toplana toplana akasyayı tamamıyla örter ve yerinde bir kum tepeciği oluşur. Çölde bulunan tepelerin çoğunun esası bu ağaçtır.

Papirus: Latince «siperus papirus» (Cyperus papyrus), Araplarca «berdi» denilen bu bitki Mısır'ın önemli bitkileri arasındadır. Eskiden Mısır hayatında ve uygarlık dünyasında önemli rol oynamıştır. Eski Mısırlılar bunun saplarından pekçok şey yaparlardı. Bunların en önemlileri kağıt ve kayıktır. Eski zamanın kitaplarının çoğu bunun Ağıtları üzerine yazılmıştır. En çok Dimyat taraflarında yetiştirilirdi. Bugün nesli kalmamıştır. Mehmed Ali Paşa zamanında son bulmuş durumdaydı.

Bu bitkinin parlak yeşil bir sapı vardır. Bu sap üçgen şeklinde olup ancak ucu koni biçiminde olurdu. Bu bitkiyi çok iyi tarif etmiş olan meşhur naturalist Plin (Pline) kökünün bir insan kolu kadar kalın olduğunu söylüyor. Sapının boyunu 15 kadem kadar diyor. Fakat Mehmed Ali Paşa zamanında bulunanlar 10 kademden çok değilmiş. Sap zeminden iki kadem yukarıdan itibaren bütünüyle yapraklıdır. Yaprakları oyuk, sivri ve sarımsı bir renktedirler. Bu bitkinin başı bir kadem

kadar boyunda yaprakvari birçok lifleri ihtiva eder. Bu liflerden her biri enine doğru ayrılmıştır. Ortasında dört çiçek salkımı olup bunlar dana kulağı biçiminde hariri bir püskün ile son bulur.

Lotüs: Bu, nilüfer cinsindendir. Hindistan gibi Mısır'ın da dini hayatında önemli rol oynamıştır. Kutsal bitkilerdendir. Resmi siyasi sembol olarak da kullanılmıştır. Mısır mimarisine girmiş, resimleri eski binaları, tapınakları süslemiştir.

Nil'in kanallarında, göllerinde, bataklarında bulunurdu. Yaprakları geniş ve değirmidir. Üç çeşidi olup birinin çiçeği parlak ak, diğerinin güzel mavimtrak, diğeri sarıdır. Firavun binalarında pembe bir cinsi resmolunmuşsa da, bugün bu çeşidi kalmamıştır. Ender olarak Dimyat taraflarında bulunabilir. Yaprakları suyun üstüne yatar, yüzer gibi durur. Bir sapı sudan çıkıp çiçeğini açar. Çiçek açtıktan sonra yapraklar da yükselip sudan kurtulur. Çiçekleri büyük güller gibi durur. Pek güzeldir. Gündüzün açar, gece kapanır. Şiire, mimariye, dine girmesi güzelliğinin delilidir. Başka başka anlatmaya gerek yoktur. Eski Hindistan'da da Mısır'daki gibi çok geçerli ve saygın olmuştur.

Çiçeğin küçük taçları dökülünce tıpkı bahçe sulanan tenekenin süzgeci gibi olan meyvesi meydana çıkar. Hatta onun gibi delik deliktir. Orada tohumları vardır. Serçeler bu tohumları yemek için üzerine dolarlar. Bu tohumlara «Mısır baklası» derler. Lezzetlidir. Eskiden Firavunlar'ın en değerli yemeklerindendi.

Kutsal lotüs'e «lotüs papirus» derler. Firavunlar'ın inancına göre tanrı bunun taç yaprakları içinde doğmuştur. Tanrıça İzis'in heykelinin elinde daima bir lotüs demeti ve etrafında lotüsler vardır. Lotüs'e Firavunlar «şaşin», Kıbtiler «süşen», İbraniler «şüşan», Araplar «suzan» Latinler ve Yunanlılar da «suzan» derler. Bizim dilimize en uygun olan lotüs kelimesini almalıyız. «Nilüfer» denebilirse de bu ad, bu çiçeğin diğer çeşidine özgü kalmalı. (Daha fazla bilgi için Dr. Rıza Nur'un Lakme adlı eserine başvurunuz.)

Ağaçlar:

Hur (ak söğüt), bakis (kara söğüt) bahçelerde ekilirler. Sarus (servi), «dut-ı beldi» denilen ak dut, «dut-ı Şami» denilen kara dut vardır. Mısır iklimi dutlara iyi ise de bizdeki gibi güzel meyve vermezler. Dutları ufak ufak ve lezzetsizdir.

Zeytin: Bu ağaç en eski zamanlardan beri Mısır'da vardır. Fakat eskiden kıymetini bilmezlerdi. Meyveleri iri olur. Feyyam'da, İskenderiye yönünde çoktur. Mehmed Ali Paşa Mısır'a pek çok zeytin ağacı diktirmiştir.

Hatab-ı Ahmer (Tarfe-tamarin): "Kırmızı odun" manasına gelir. Sakiyelerin olduğu yere gölgelik yapmak için dikerler. Kabuğunu dericilikte kullanırlar. Bir de siyah boya yaparlar.

Hurma: Mısır'ın en eski ve en çok olan ağacıdır. Yukarı ve Orta Mısır'da çoktur. Bu ağaçların bir kısmı dişi, bir kısmı erkek olur. Erkeğin «tal tozu» denilen ve menisi olan tozunu Araplar alıp çiçek vaktinde dişinin çiçeğine ekerler. Bu suretle döllenme olup dişisinde hurma

olur. Erkek ağaç hurma vermez. Bu cins ağaçlara «çift çenekli» denir. Hayvanlarda genel olan bu durum ağaçlardan hurma ve incir'de vardır. Yani dişi ve erkek organları her ağaçta, her otta beraber bulunur. Bu cins bitkilere de «tek çenekliler» denir.

Said'de büyük hurma ormanları vardır.

Bu ağaçlar 6-80 kadem boyunda olurlar. Dalları yoktur, gövdesi çıplaktır. Yalnız tepesinde yaprakları olan beş on dal gibi şeyler bulunur. Hurmalar beş-on okkalık salkımlar halinde olur. Üzüm salkımlarına benzerler. İlkönce ak, sarı, sonra kırmızı olurlar. Nihayet olgun olunca siyahlaşırlar. Bu salkımların ağaçlarda manzarası güzel olur. Tozdan, böcekten muhafaza etmek isteyenler bu salkımlara torbalar geçirip oluncaya kadar böyle bırakırlar. Sonra salkım salkım toplarlar.

Mısır'da pek çok çeşit hurma varsa da genel olarak ürünlerinin rengine göre üç çeşittir:

1- Beyazımtırak, etli çeşidi. Reçel yapmak için kullanılır. Karanfille yapılan reçelleri gerçekten çok nefistir. Kaymakla beraber yemesi hoştur.

2- Sarı çeşidi. Meyve gibi yemek içindir.

3- Kırmızı çeşidi. Durunca yumuşayıp olur ve olunca rengi siyaha dönüşür. Meyve gibi yemek içindir. Bunun bir çeşidi ise kırmızı ve sert iken yenir. Buna «zelül» derler.

Hurma Ağustos içinde toplanır. Mısırlılar hurmaya «belek» derler. Hurmadan rakı, sirke yaptıkları gibi, çekirdeklerini döğüp develere yedirirler. Kahveciler de kavurup öğüterek ful-i sudani gibi bununla da kahveyi karıştırırlar. Bizdeki kahveye nohut karıştırmak hilesi gibi.

Yapraklarının dallarından sepetler, kafesler, hatta evler yaparlar. Bu dallara «şamruh» derler. Dalların diplerinde olan liflerden süpürge, ip, gemiler için halat yaparlar. Bu liflere «lis-leys» derler. Ağacı yumuşak olursa da binaların hatıllarını bunlardan yaparlar. Şimdi dışarıdan kereste geldiği için az kullanılmaktadır.

Ağaç büyüdükçe tepede yeni dallar olur, alttakiler kurur. Bu kuruyanları keserler. İşte bu sebepten hurma ağacının bütün bedeni büyük büyük pulları var gibi durur. Bunların sırasının adediyle bir hurma ağacının yaşı belirlenir. Yüzyıllarca yaşamış hurma ağaçları vardır. Bu mukatta'lar (katlar) sayesinde ağaca merdiven gibi çıkılmaktadır.

Cemmiz: Biz buna «firavun inciri» deriz. «Adem inciri» de derler. Fransızlar «sikomor» (cycomore) adını verirler. Dayanıklıdır. Bin yıldan beri yapılmış olan Kahire camilerinde bulunan bu ağacın hatılları hâlâ sağlamdır. Meşhur Dolunoğlu Camii hatılları bundan yapılmıştır. Kurtlar yiyemez. Pek büyük bir ağaçtır. 5 kadem çevresinde olanları vardır. Mart sonunda yeni yaprak verir. Yenisi çıkınca eski yapraklar dökülür. Yani sürekli yapraklıdır. Meyvesi her ağaç gibi ince dal uclarında olmayıp kalın dalları ve kütüğü üzerinde olur, asla yapraklar arasında olmaz. Meyve verince bütün ağacın bedeni meyve ile örtülür. Meyvesi Temmuz'da olur. İncir gibi yenir. Ve yılda üç defa meyve verir. Fakat asıl incir gibi lezzetli değildir.

Firavunlar'ın tabutları bu ağaçtan yapılmıştır. Binlerce yıl da-

yanmıştır. Mesela 4 bin yıllık olanları vardır. Çürümemiş, o mumyaları bize kadar muhafaza etmiştir. O zaman bu ağaçtan sandalye, heykelcikler gibi çeşit çeşit eşya da yaparlardı.

Muz: Aşağı ve orta Mısır'da bulunur. İnsan boyundan biraz yüksek, sapları yeşil ve otvari olur. Yaprakları gayet büyüktür. Ekim ayında çiçeklenir. Sonra meyve verir.

Badem: Arapça «luz» derler. Mısır'ın yerli bitkilerindendir. Hem acı, hem tatlı badem vardır. Fakat meyvesi o kadar iyi olmaz.

Arapça «mişmiş» denilen kayısı, «huh» denilen şeftali ağaçları varsa da meyveleri bizimkiler kadar güzel değildir. Az da olsa elma, armut bile yetişir. Fakat pek adi cinstir. «Sefercel» denilen bir meyve daha vardır. İncirleri, üzümleri, «dümman» dedikleri narları güzeldir. Hele Feyyum'dan gelenler pek iyidir. İki yumruk kadar tatlı narlar vardır. Diğer cins nar ekşi nardır.

Frenk inciri: Dikenli, etli ve yeşil yaprakları olup tarla kenarlarına dikerler. Ağaçları insan boyundan yüksek olurlar. Yaprakları üzerinde sarı çiçekler açıp bir süre sonra incir olur. Bu incirler armut gibi olur. Üstleri diken doludur. Güzel ve lezetlidir. İçinde hesapsız ve darı kadar çekirdekleri vardır. Dikeninden dolayı satıcıları satarken soyup verirler. Akşamdan soyup bırakırlar, gece soğur, sabahleyin yerler.

Üzüm asmaları vardır.

Portakal: «Burtuğan» derler. Sulu ve tatlı bir portakaldır. Kan portakalı cinsi de vardır. Mısır'da portakal çok olup tarlaları vardır.

Mandalina: Buna Mısırlılar «Yusuf Efendi» derler. Yumruk kadar olanı vardır. Güzeldir.

Limon: Limonu gayet küçük, yuvarlak, kabuğu ince ve kokusu kendisine özgü ve pek güzeldir. Küçük olmasına rağmen pek suludur. Mısırlılar «leymun» derler.

Çilek: İri ve boldur. Yılda birkaç defa ürün verir.

Fıstık: Çok ve meyvesi güzeldir.

Babab: Birçok kökü olan ve her dalında kökler salıverip yayılan garip bir ağaçtır. Hindistan konusunda bundan söz ettik. Kahire'de Özbekiye Bahçesi'nde güzel bir örneği vardır. Ilgın (bir cins - orman ağacı), mencure, meyvelerinden yağ çıkarılan ahlic ağaçları vardır.

Dum: Çadır şeklinde olup kaz yumurtası kadar çekirdeği olan bir meyvesi vardır. Dum'a «müfl» de derler. Tanta cihetlerinde bulunur.

Mısır'da gül, sümbül gibi her çeşit çiçek vardır. Ful denilen gayet güzel ve sert kokulu beyaz ve pek nazik bir çiçek vardır. Ak, güzel ve temiz bir şey için Mısır bunu örnek olarak gösterir. «Zil ful» yani «ful gibi» derler. Yaseminlerin birçok çeşidi vardır ki, kokuları çok olduğundan Avrupalı parfüm üreticileri bunları alırlar. Mısır'a özgü ve bizde olmayan ve yaşamayan daha birçok çiçekler arasında bir de cehennemiye (gehennemiye) denilen bir çiçek vardır. Bu çiçek küme halinde olup çiçeği koyu kırmızıdır ve bir demet halindedir. Genel görünümü ile tıpkı ateş gibidir. Gerçekten cehennem manzarasındadır. Bir çeşidi de kışın bile çiçeklidir. Bahçeleri, villaların önlerini süsler. Sarı ve biçimsiz ufak çiçekleri olan kına çiçeğini de Mısırlılar pek severler. Mevsiminde aşağı tabakanın elinde gezer. Bu çiçeğin şehveti artırdığını ileri sürerler.

Sarı sabır (Subur): Mısır'da çoktur. Bizim limonluklardaki gibi olmayıp pek büyür. Müslümanlarca muteber olup hacca gidenler kapılarına asarlar. Aynı zamanda kötü ruhları eve girmesini önlediğine inandıkları için Müslüman, Hıristiyan, Yahudi bütün Mısırlılar bu çiçeği kapılarına asarlar. Bunun özsuyundan müshil ilacı yapılır. Bir başka çeşidi vardır ki yapraklarının kenarları sarı olmaz. Tohum vereceği zaman ortasından 5-6 metre kadar ful kalınlığında bir sap hızla büyüyerek tepesinde çiçek açar, sonra baldıran gibi salkımlar halinde tohum verir. Daha sonra kurur.

Keten: Mısır'ın önemli bir ürünüdür. Firavunlar zamanından beri ekilmektedir.

Zakkum: Mısır'da çoktur. İyi yetişir. Çiçekleri çok güzel olur. Pek katmerlidir. Bahçeleri bol bol süsler.

Bambu: Pek güzel serpilip büyür.

İşte bu bitkiler en önemlileridir. Daha da önemsiz birtakım ot, ağaç ve bitki vardır. Faydalı ve ekilen bitkilerden olup da burada yazılmayanların en önemlileri tarım bölümünde anlatıldı.

c) Sanatlar

Mısır'da demir ve kömür madenleri olmadığından bu memleket sanat memleketi olamaz. Almanya, Amerika ve İngiltere'nin sanat memleketi olmasının sebebi bu iki madenin oralarda bulunmasıdır. Bununla beraber tarım Mısır'a kafidir. Bu suretle sağlanan servet Mısır'ın ihtiyaç duyduğu sanayi mamullerini dışardan almasına yardımcı olur.

Pamuk Mısır'da çıkar, İngiltere'de Liverpol'e gidip oradan Mançester'e varır, kumaş olup Mısır'a döner. Mısır'da demir, kömür az olmasına rağmen eğer burada fabrikalar yapılırsa demir ve kömür getirmek için fazla masraf edildiği halde yine kumaş Mısırlılar'a gelebilir. Bu sebeple burada böyle birtakım fabrikalar da yapılmıştır:

Hallac Fabrikaları: Bu fabrikalar pamuğu atıp tohumunu elyafından ayırırlar. Sonra da sıkıştırıp balyalar yaparlar. Zukarık, Küfrüz-Zeyyat, Mansure, Zefti gibi şehirlerde birçok fabrika vardır.

Zeyt Fabrikaları: Pamuğun tohumunu sıkıp yağını çıkaran fabrikalardır. En meşhurları İskenderiye, Küfrüz-Zeyyat, Kahire, Reşid, Dimyat gibi mahallelerdedir. Bu yağlar Mısır'da sarfolunur. Halk zeytinyağı yerine bunu yer.

Tohumun çoğu ise Avrupa'ya ihraç edilmektedir.

Bez Fabrikaları: Kahire'de, Bulak'ta ve İskenderiye'de birer bez fabrikası vardır.

Şeker Fabrikaları: Bu fabrikalarda şekerkamışı ufak parçalar halinde doğranıp cenderelerle sıkılarak özsuyu çıkarılır. Pekmez yapılır. Buna «asel» (bal) derler. Rengi siyah olduğundan da «asel-i asud» derler. Bunlar şekerkamışı ekilen yerlerdedir. Buraları Baba, Menağa, Eş-Şeyh Fazl, Mutai, Abukırkas Er-Roza ve diğerleridir.

Asıl şeker yapan fabrika ise Kahire civarında Gize (Cize)dedir. Yılda 60 bin ton şeker yapar. Kamışın şeker çıktıktan sonra geri kalan kısmından ispirto yaparlar. Kahire'de ispirto fabrikası da vardır. Bu se-

beple Mısır'da ispirto ucuzdur. Halk yemeklerini «vabur» dedikleri hava tazyikli petrol lambalarında «primus» pişidiklerinden ispirtoyu çok kullanırlar. Çünkü bu lambalar evvela ispirto ile yakılır.

Pirinç Fabrikaları: Bu fabrikalar pirinci kabuğundan ayırırlar. Pirinç ekilen Dimyat, Reşid ve Feyyum'da vardır.

Mısırda sabun, dericilik (İskenderiye'de), bira, çimento, kibrit fabrikaları vardır.

Tersane: Bulak'da Nil'deki gemileri yapmak ve tamir etmek üzere bir tersane vardır.

Fes Fabrikası: Kahire civarında Aha (Kaha) denilen köyde bir fes fabrikası vardır. Fakat yerli ustalar olmadığından bütün işleri Türk ustaları yaparlar. Savaş zamanında Avusturya'dan Mısır'a fes gelemediğinden ve bu fabrikanın sahibi ve Bazramid olan kişi -ki henüz Türçe'yi unutmamış ve Arap şivesiyle söylemektedir- pek zengin olmuştur. 1914 yılından beri fabrika yıllık 300 bin fes imal etmektedir.

Sigara Fabrikaları: Mısır'da en önemli fabrikalardan biri de sigara fabrikalarıdır. Tütünü çoğunlukla Türkiye'den ve bir miktar da Yunanistan'dan getirip Kahire ve İskenderiye'de türlü türlü sigaralar yapıp Mısır'da sattıkları gibi Avrupa'ya özellikle İngiltereye de sevkederler. Bu fabrikaların sahipleri Rumlar ve Ermenilerdir. Önemli mühim servetler yapmışlardır. En önemli fabrikalar Çanaklis ve Dimitri (Rum), Milkonyan, Matosyan ve Kamsaragan (Ermeni)dır. Ne olurdu şu bizim tütünlerin karını yabancılara bırakacaklarına bizim Türkler yapsalardı! Dünya Savaşı'nda bizden tütün gelemediğinden Yunan ve Japon tütünleri gelmiş, piyasada bizim yerimizi tutmuşlardır. Mısır sigaraları Avrupa'da pek makbuldür. Kibarların gittikleri eğlence yerlerinde, her yerde pek pahalı olarak satılır. Hükümet vergi bakımından Mısır'a yaprak tütün ithaline pek çok kolaylıklar göstermektedir.

İskenderiye'de Mehmed Ali Paşa tarafından kağıt ve cam fabrikaları da yapılmışsa da işletilememiştir.

Civciv Fabrikaları: Mısır'da önemli bir şey de budur. Eski Firavunlar'dan beri mevcut olan tavukçuluk pek ileri gitmiştir. Fırınların üstlerinde bir odamsı yer olur. Orası biraz sıcaktır. Fellahlar oralara yumurtaları korlar, iki günde bir Fellah içeri girip yumurtaları bir bir çevirir, civcivler çıkar. Biraz büyütüp satarlar. Köylerde civciv çıkarma yeri sofası topraktan bir metre yüksekte ve ortasında geniş bir delik olan odadır. Fellah bu sofanın altında daima bir ateş yakar, sıcaklık 43 derece olur. En önemli piliç fabrikası Bürme kasabasındadır.

Bunlardan başka kunduracı, terzi gibi el sanatları ve bunları yapan yerli ve fakat çoğu Rum ve Ermeni esnaf vardır. Mısır'da Kıreyşe denilen bizim el dokuması gömlek bezi pek bol bulunur ve kullanılır. Bizdeki gibi yalnız beyaz değil, türlü renklilerini ve çiçeklerini yaparlar. Yaz için pek uygundur. Bizde de yaygınlaştırmaya değer. İpek dokumacılığı bile yapılır. Feyyum'da hasır üretilir. Bizde «Mısır hasırı» diye meşhurdur.

Küfr-i Ammar'da önemli bir kiremit, tuğla ve çanak-çömlek fabrikası vardır. Sahibi «Surnaca» adında bir İtalyan'dır. Kahire'de «Sağa» sokağı ile «Han-ı Halil» denilen yerde kuyumcular vardır. Han-ı Halil bizim bedestan gibidir. Kuyumcular Ermeni ve Hıristiyan Şamlılar'dır. Güzel el

işleri yapan doğramacılar vardır. Fırınlar da çoktur ve büyük iş yaparlar. İçinde 100 işçisi olan fırınlar vardır. Ancak fırınların çoğu fırınlarını gübre yakarak ısıtırlar. Bizim tarzda, Avrupa tarzında ekmek yapan fırınlar genellikle Rum ve İtalyanlarındır.

Tuz ve Soda Şirketi: Avrupalı bir şirket olup sermayesi 500 bin İngiliz lirasıdır.

İsment yani Çimento Fabrikası: Mansure'de olup yıllık 200 bin ton çimento üretmektedir.

Kısacası Mısır sanat memleketi değildir. Bugün Mısır'da mevcut olan sanat çocuk halindedir. Onlar da yine tarıma bağlı sanatlardır.

d) Ticaret

Mısır tarım memleketi olup sanat memleketi olmadığından ticaretinin ihracat kısmı tarım ürünlerine, ithalat kısmı madenler, makineler, kumaşlar, kömür, kereste gibi şeylerle, ilaçlardır. Mısır'da ihracata «sadırat», ithalata «varidat» derler.

Mısır'ın ticareti önemlidir, yani Mısır önemli bir ticaret pazarıdır. Bu sebeple Mısır'da çok yabancı tüccarlar, Avrupa fabrikaları vekilleri ve yazıhaneleri vardır.

1907'de Mısır'ın ihracatı 28 milyon İngiliz lirası, ithalatı 26 milyon Mısır lirası olmuştur. 1910'da ise ihracat 28 milyon 944 bin 461, ithalat 23 milyon 552 bin 826 cenyedir. İhracat 1890'da 13 milyon kadar olup her yıl çoğalmış, ithalat ise aynı yılda 9 milyon olup 1907 yılına kadar artış göstermiş, bu yıldan sonra azalmaya başlamıştır. Refah içinde olan bir memlekettir.

İhracat maddeleri şunlardır: Pamuk, pamuk tohumu, sigara, soğan, ful, şeker, zamk-ı Arabi (Sudan'dan), pirinç, deri, yumurta, yün, fildişi (Sudan'dan), buğday, arpa, devekuşu tüyü (Sudan'dan), kına pamuk yağı, domates Amerikan fıstığı mercimek hurma zerzevat (İstanbul'a gider), çivit.

Mısır'ın ithal ettiği maddeler de şunlardır: Dokuma ürünleri, kereste (Türkiye'den), demir, çelik, kömür, makinalar, tabak, çinko, ev eşyaları, bakır, petrol, tereyağı, kahve, tütün, ehlileştirilmiş hayvanlar, içkiler. Biraz da halı, kilim, seccade, sabun, şeker, kağıt, mum, kibrit, cam.

Son zamana kadar İngiltere'den sonra Mısır'a Türkiye'nin ihracatı çoktu. Fakat Fransızlar bizi geçtiler. Biz üçüncü dereceye indik. Türkiye'nin Mısır'dan aldığı maddeler ise azdır. En büyük ticaret İngiltere'nin elindedir. Mısır'da İngiltere ve İngiliz tacirleri istedikleri gibi alıp vererek büyük bir kazanç sağlamaktadırlar. İngilizler İngiliz tacirlerini açıktan himaye ederler.

1910 yılında Mısır'a giren eşyanın yüzde hesabıyla miktarını gösterir cetvel şöyledir:

	Yüzde
İngiltere	33,6
Fransa	11,8
Türkiye	10,3
Avusturya	7,1
Almanya	5,6
Belçika	3,9
Rusya	2,3
Yunanistan	0,6

Diğer yüzde 21'ini de öteki devletler gönderir. Bizim ithalatımız 1890 yılında yüzde 16,8 miktarını teşkil edermiş. Her yıl azalmış. Hükümetimiz ve halkımız bunun farkına varamamış ve bu işin çaresine bakılmamıştır.

Tütün ticareti hususunda Türkiye birinci durumdaydı. O da gitti.

Mısır'dan tütün, tömbeki, sigara ithallerinin yıllara göre miktarları şöyledir:

Yıllar	1890	1904	1905	1906	1907	1908	1909	1910
Türkiye	85,5	62,6	59	52,4	49,8	50,6	51,2	51,6
Yunanistan	18,5	19,7	26,7	30,9	30,4	27,9	30,1	27,2

(Bu rakamlar yüzde hesabı iledir.)

Diğer devletlerin ithalatı önemsiz miktarda olduklarından buraya almaktan vazgeçtim.

Şimdi bu cetvel incelenirse görülür ki, Mısır'la olan tütün ticaretimiz her yıl azalmıştır. Oysa bizimki azaldıkça Yunan'ınki çoğalmış. Bu konuda bize Yunan önemli bir rakip olmuştur. Hele bu savaşın bütün dört yılında tütün bakımından Mısır'ı besleyen Yunanistan olmuştur. Böylece bizim elimizdeki piyasayı da kapmıştır. Zaten İskeçe tarafları da eline geçtiğinden bizi bu işten de nasipsiz çıkarmıştır. Neredesiniz Türkler, uyanın! Bizim Mısır'a gönderdiğimiz mallar şunlardır: Kereste, tütün, mısır, aldığımız mallar da şunlardır: Şeker, pirinç, hurma ve sebze. Mısır halkında Türk malına pek itibar vardır. Bu sebeple tüccarımız Mısır'la alış-veriş'e koyulursa çok kazanır. İşte bu sebeptendir ki, buradaki Rum ve Ermeni tüccarı ticarethanelerine «İslambuli» gibi Türk adlarını korlar ve mallarının Türkiye'den geldiğini söylerler. Mısırlılar İstanbul'a «İslambul» derler.

Kahire'de bir Rum «Yıldız» adıyla bir börekçi dükkanı açmıştır. Bizim poğaçaları, ekmek kadayıflarını, muhallebiyi yapar. Bu suretle çok para kazanır. Hacı Bekir'in şekerci dükkanı da iyi kazanç elde etmektedir. Türk işi, Türk sanatı olan bu şeyleri Rum ve Ermeni yerine bizim sanatkarlarımız yapsalar, onların kazandıkları Averof gibi zırhlılar almış olan ve Türkiye aleyhine kullanılan bu paraları Türkler kazanıp Türk vatanına sarfetseler ne olur!..

Mısır'ın İskenderiye, Port Said, Süveyş adıyla üç büyük; Dimyat, Reşid, El-Kuseyr adlarında üç küçük limanından en önemlisi İskenderiye'dir. Mısır'ın en önemli ticareti İskenderiye vasıtasıyla yapılır. Bütün Mısır ticaretinin 12'de 11'i İskenderiye'de olur. Bu ticaretin miktarı 46 milyon cenye'dir. Bu liman Doğu ve Batı ticareti arasında merkezi bir nokta gibidir. Yılda bu limana bin 800 gemi girer, çıkar, bunun 800'ü İngiliz'dir. Liman büyük olup mükemmel rıhtımları, vinçleri vardır.

Bu liman da Mehmed Ali Paşa'nın eseridir. Bu hesapta bizim ancak 80 gemimiz vardır.

İskenderiye'nin iş yaptığı limanlar İngiltere'de Liverpol, Kardif, Nivkasl, Londra olup diğerleri Marsilya, Cenova, Napoli, Venedik, Triyeste, Selanik, İstanbul, Odessa ve Hamburg'dur.

Port Said de büyük bir limandır. Bu limanda önemli kömür depoları vardır. Bir buçuk milyon ton kömür depo edilir. Bu kömürü vapurlar alırlar. Port Said'in ticareti 2,5 milyon liradır.

Dimyat limanına vapurlar giremezse de yelken gemileri girer. Çoğunlukla ticareti Türkiye ve Yunan iledir.

Gümrükler

En önemlisi İskenderiye'dedir. Giren eşyadan da, çıkandan da gümrük alınır. Şimdiye kadar ithalattan yüzde 8 gümrük alınmaktaydı. Tütünle mücevherden özel hususi bir vergi alınmaktadır. İhracattan ise yüzde 1'dir. Yani Mısır son zamana kadar bize bağlı olduğundan bu usul bizim usuldür. Zaten önce bizde olduğu gibi burada da hâlâ yabancılar için imtiyazlar vardır. Mısır'da yabancı malı ve yabancılar her bakımdan hür ve seçkindirler. 1906'da gümrük vergisi 3 milyon 250 bin liraya yükselmiştir. Dünya savaşı zamanında Mısır gümrüklerinin geliri olağanüstü artmıştır.

1910'da Mısır'a 22 milyon 397 bin 755 liralık eşya girip 28 milyon 565 bin liralık eşya da Mısır'dan çıkmıştır. 1885'de giren eşyanın kıymeti 8 milyon 715 bin 236, çıkan eşyanın kıymeti 11 milyon 424 bin Mısır lirası imiş. O zamandan beri bu iki miktar da düzenli olarak artmıştır. Fakat daima Mısır'ın ihracatı ithalatından fazladır.

Bu ihracatın beş ya da altıda birini pamuk teşkil eder. Her yıl Mısır'dan dış ülkelere 6 ila 7 milyon kantar dolaylarında pamuk satılır. Bundan da -fiyat her yıl değiştiğinden- Mısır'a 15 ile 25 milyon Mısır lirası girer. Bu pamuğun yarısını İngiltere çeker. Diğer yarının önemli kısımlarını Almanya ve Fransa alır. Geri kalanı da Avusturya'ya, Amerika'ya, Rusya'ya, İtalya'ya gider.

Pamuktan sonra pamuk tohumu gelir.

Yıllık Gelir ve Gideri

Mısır'ın genel gelir ve giderini bilmek için ticaretini, bunun için de ithalat ve ihracatını bilmek gerekir. Gerçi bundan başka bir de halkın ürettiği ve sonra yine kendinin tükettiği kısım varsa da onun aradığımız

dengeye bir etkisi yoktur. Ancak bir halkın ferahlık ve bol yiyecekle yaşaması durumunun bu konuda bir rolü olmak gerekirse de bizce bu miktar hesaplanmaya değmeyecek kadar bir şey olur. İleride göstereceğimiz Mısır'ın ithalat ve ihracatı gereğince genel Mısır halkının yıllık olarak ürettikleri ve bir başka deyişle Mısır'ın geliri 1915 yılında 27 milyon 179 bin lira olup halkının yılda tükettiği şey yani Mısır'ın giderleri 10 milyon 51 bin liradır. Buna hükümete yapılan masraf yani 17 milyon 759 bin 418 lira ile halkın kendi geçim masrafları da eklenirse Mısır'ın genel geliri ile genel gideri ortaya çıkar. Burada bu miktara (H) dersek şu iki düstur meydana gelir:

Gelir = 27.179.000 + 17.759.418 + H
Gider = 20.051.000 + 17.795.418 + H

Görülüyor ki Mısır gelirinden az sarfeder, masrafından çok kazanır. Demek Mısır zengindir, daha da zenginleşir; mutludur, daha mutlu olur demek geçerlidir. Gelirinden çok yemez. Öyle olsaydı iflasa doğru giderdi. Nitekim daha önce öyleydi.

Mısır halkının servetini 180 milyon lira (altın) tahmin etmektedirler. Adam başına yaklaşık 14 lira düşer. Mısır'a göre bu miktar azdır. Demek Mısır'ın genel serveti yolunda değildir. Ancak düzelmek imkanı vardır. Bu da Mısır'ın yerli ve iyi bir yönetime sahip olup yabancı imtiyazlarından, Avrupalı sömürüsünden kurtulmasına bağlıdır. Bugün bu sömürüden, Mısırlılar'ın cehalet ve sefahetlerinden Mısır halkı yabancılara yani yabancı bankalara 40 milyon lira borçludur. Bu borca karşılık mülkleri, toprakları bu bankalar rehinlenmiştir.

e) Antikalar
(Kılavuz-Kitap: Rehber)

Bu konu Mısır'da bulunan antikaları ziyaret etmekle ilgilidir. Mısır'da seyahat ve ziyaret edilecek yerleri görmek için bu konu güzel, pratik bir bölümdür. Bununla Mısır'ı gezen bir turist boşuna vaktini kaybetmez, boş yere yorulmaz, gereksiz yere fazla para sarfetmez.

Biraz parası olanlar, kışın şiddetinden kurtulmak isteyenler Kasım ayından itibaren Mart sonuna kadar Mısır'a gelirse hem büyük ve Yunan Uygarlığı'na esas olmuş ve onun doğmasını sağlamış bir uygarlığın kalmış eserlerini görür, hem ilkbahar gibi bir mevsim geçirir. Şubat içinde Kahire biraz soğuk olursa da o zaman Assuvan yönü gayet güzeldir. Bununla beraber Kahire'nin o soğuğu da bizim için önemsiz şeydir.

Mısır'da görülecek yerler şunlardır:

Aşağı Mısır
İskenderiye, Kahire ve civarı, Port Said, Süveyş.

Yukarı Mısır
Teb (Karnak, Luksor ve diğerleri...), Assuvan (Fila adası, Çağlayan gibi...)

İskenderiye için 2, Port Said için 1, Süveyş için 1, Kahire ve civarı için 10 yani Aşağı Mısır için15 gün; Yukarı Mısır için de 10 gün yeterlidir. Yani 25 günde Mısır'ın bütün görülecek yerleri görülebilir. Tabii daha çok durulursa, daha çok otururlursa elbet daha iyidir. Ancak acelesi olanlar için 20-25 gün yeterlidir.

Mısır'a gelen Türkler bu memleketi iyi göremezler. Çünkü Mısır hakkında tam bir bilgiye sahip değildirler. Çok zaman ve para sarfederler. Bunlara hizmet için bu konuyu yazdım.

İstanbul'dan İskenderiye'ye haftada iki posta vardır: Hıdiviyal ve Romanya postaları. Birinci kumpanya vapurları posta İzmir ve Pire'ye uğrar. İstanbul'dan çarşamba günü saat 10'da kalkıp pazartesi sabahleyin İskenderiye'ye vasıl olur. Birinci ve ikinci mevki yemeklidir. Birincinin ücreti 20 Mısır lirası, ikincininki 13 Mısır lirasıdır.

Mısır'a Avrupalılar Egypte derler. Bu kelime Habeşçe «Yijipt» kelimesinden gelir ki, «Kanallar Memleketi» demektir. Araplarsa «Büyük Şehir» manasına «Mısır» derler. Aslı «Mısır» ise de Mısırlılar «Masr» telafuz ederler. Biz Türkler de «Mısır» deriz. Mısırlılar Kahire'ye «Masr» derler ve kitabette «Mısrül-Kahire» yazarlar.

Mısır'da en güzel seyahat mevsimi Kasım'dan Nisan ortasına kadardır. Fakat Yukarı Mısır'da Ocak ve Şubat daha uygundur.

Mısır tarım yönüyle ekme, biçme, taşkın adıyla üç mevsime ayrılırsa da iklim bakımından yaz ve kıştan ibarettir. Ekim'den Mart sonuna kadar ılımlı, Nisan'dan Eylül sonuna kadar pek sıcaktır.

Ortalama Sıcaklık

	Yaz	**Kış**
İskenderiye	28	15
Kahire	30	13
Yukarı Mısır	40	22

Bu cetvelden anlaşılır ki, İskenderiye, Kahire'den yazın serin, kışın sıcaktır. Ancak yazın Kahire'de hava kuru, İskenderiye'de rutubetlidir.

İskenderiye

Üç kilometre boyunda bir dalgakıranla yapılmış büyük bir limandır. Solunda Resüt-Teyn (İncir Burnu) Burnu vardır ki, burada Mısır sultanlarının sarayı bulunur. Limana girince bavulları ve kamarayı kilitlemelidir. Çünkü hammallar hücum edip sahibine sormaya gerek görmeksizin eşyayı kapışır ve birbirleriyle kavga ederler. Bunların arasında otellerin tercümanları elbiselerinden fark edilir. En iyi çare bir tercümanla işi çözümlemektir. Gümrükte yalnız pasaport veya bir kartvizit isterler. Gümrük yolcu eşyasından parça başına 1 kuruş alır. Araba 10 kuruştur.

İskenderiye'nin her tarafında elektrikli tramvay vardır. Her tarafında birçok otel, birahane, lokanta, kahvehane, pastacı, Avrupa bankalarının çoğunun şubeleri, vapur acentaları vardır.

Kulüpler:

Cercla Hedivial-Hıdiv Kulübü: Şerif Paşa sokağında.
Cercle Français-Fransız Kulübü: Şerif Paşa sokağında.
Cercle İtalien-İtalyan Kulübü: Rozet sokağında.
Club Hellénique-Rum Kulübü: Rozet sokağında.
Kuk Kampanyası'nın yeri de Reşid sokağındadır.
İstasyonları iki tanedir: Mısır'da İstasyona «muhatta» derler. Bunlar da Kahire ve Remle (Ramla) Muhattaları'dır.
Hastaneleri: Diyakones, Avrupalılar Hastanesi, Mısır Hastanesi, Yahudi Hastanesi, Rum Hastanesi'dir.
Rozet sokağında bir eski eserler müzesi vardır. Bu müze pazar ve cuma günleri 9-12, diğer günler sabahleyin 9-12, öğleden sonra 3-5 saatleri arasında açık olup çarşamba günleri kapalıdır.
Zinriya ve Elhamra adıyla iki tiyatro ve birçok sinema vardır.
Gazeteleri Arapça «Vadiün-Nil» olup Kahire gazeteleri de sabahleyin erkenden yetişir. Fransızca, İngilizce, İtalyanca, Rumca gazeteler de vardır.

İskenderiye'nin Tarihçesi

Bu şehri M.Ö. 331 yılında Makedonya Kralı Büyük İskender kurmuştur. Adı buradan gelmektedir. Yerinde o zaman ufak bir Fenike köyü vardı. İskender Mısır yönetiminin merkezini buraya nakletmiştir. Sonra İskenderiye bilim ve ticaret yönüyle dünyanın en önemli şehirlerinden oldu. Tıb, felsefe, aritmetik ve din bilgisi öğrenimi için üniversite ve önemli bir kütüphane yapıldı. Meşhur feneri, müzeleri ve başka şeyler vardı. Fener «Faros» denilen adadaydı ki, bundan dolayı fenerlere «fenar» adı verilmiştir. Şimdi yerinde Resüt-teyn Sarayı'nın batısında «Fener İstihkamı» yahut «Kaid Bey İstihkamı» denilen istihkam bulunmaktadır. Bazı Arap tarihçiler eskiden burada aynalı bir kule olup bununla uzaktaki düşman gemilerinin yakıldığını rivayet ederler ve gerçekten de orada bir minare tarzında ve Dolunoğlu ve Zahir Baybars tarafından tamir de edilmiş bir kule var idiyse, bu fenerden ibaret olup diğeri Arap uydurmasından başka birşey değildir.
Batlamyuslar zamanında İskenderiye'nin nüfusu 900 bini bulmuştur. İskender'den sonra şehir Batalamius adındaki generaline kaldı. Şehrin ortasında süs eşyasına ait şeyler satılır bir pazar yapıldı. Sanayi Yunan sistemindeydi. Halk Mısırlı'dan çok Yunanlı idi. Hatta «Guide Nilson» adlı esere göre şimdi bile oradaki halkın fena ahlakı bu mensup oluşu gösterir. Eski halk hafifmeşrep, alaycı olup hükümet aleyhine hicviyeler yaparlardı. Karakalla ile de alay ettikleri için Karakalla bir katliam yaparak intikam almıştır. İyi asker değildirler. Horoz döğüştürürlerdi. İtaatsız, daima isyana hazır idiler. Mahkemelerin resmî dili Yunanca idi. İskenderiye birçok savaşa hedef olmuştur. Kleopatra zamanında pek bayındırdı.
İskenderiye: Gümrük (Gümrük), Münşiye, Leban, Minaül-Basl (Soğan limanı), Attarin, Muharrem Bey ve Er-Reml adıyla yedi mahalle-

ye ayrılır. Suyu Mahmudiye kanalından bir kumpanya getirir.

M. 640'da İskenderiye iç savaşlar yüzünden harap olup yüzyıllar boyunca öylece kaldı. Sonra Türkler'e geçti. Sonra Haçlılar'ın saldırısına uğradı. Sonra (M. 1798) Bonapart istila etti. Daha sonra İngilizler şehri bombardıman edip yaktılar. Nihayet Mehmet Ali Paşa İskenderiye'yi, limanı ve başka yerleri de yaparak, yeniden canlandırdı. Bugün sokaklarında Mehmed Ali Paşa'nın, İbrahim Paşa'nın tunçtan heykeleri ve bunların çevresinde de güzel bahçeler vardır.

İskenderiye'de 370 bin kişi vardır. Şehir bugün iki kısımdır: 1- Türk yahut Mısırlı Mahallesi, 2- Avrupalılar mahallesi. Şehrin «Meydan-ı Mehmed Ali» adında büyük bir meydanı vardır ve Mehmet Ali Paşa'nın heykeli de oradadır. En kalabalık sokakları Şerif Paşa ve Reşid (Rozet) sokaklarıdır. Yerli mahallesinin sokakları dar ve pistir.

Meşhur «Kaside-i Bürde» sahibi İmam Busayri ile Danyal Aleyhisselam'ın kabirleri İskenderiye'dedir.

Meşhur Fener

Acaib-i seb'a-i alem (Dünyanın yedi harikası)den biriydi. II. Batalamius zamanında Kınıtlı Sokrat tarafından yapılmıştır. (M.Ö Üçüncü Yüzyıl'da). Bu fener ak mermerden 180 m. yüksekliğinde bir dikey sütun biçimindeydi. Miladi On beşinci Yüzyıl'da bir deprem ile harap olmuştur. Halen orada İngilizler'in bombardımanın eserleri görülür. Fener'in bulunduğu Farus adası 1.300 m. uzunluğunda bir rıhtımla karaya bağlıdır.

Batlamyus Direği

Bab-ı Sidre'ye giden yol üzerindedir. Batalamius'a dayandırılırsa da İmparator Dioklesiyenin şerefine dikilmiş bir direktir. Boyu 27, çevresi 9 metredir. Kırmızı granitten yapılmıştır.

Katakumb

«Gümüş-Şavgafa» denilen enkazdan şekillenmiş tepenin kaidesinde yer altında bir mağaradır. Helezoni bir merdivenle inilir. Elektrik ışığı vardır. İki kattır. Asıl mühim olanı aşağı katıdır. Kayada armudi olarak yontulmuş bir büyük oda olup duvarlarına yuvalar tarzında hücreler yapılmıştır. Burada bir iki heykel ve hücrelerde kemikler vardır. Bu, eski İskenderiye zamanından kalma bir mezarlıktır.

Resüt-teyn Sarayı, Remle'de Saray-ır-Reml ve Saray-üm-Müteneze adıyla saraylar vardır.

Remle (Ramla)

«Ramla» telafuz ederler. «Kumluk» demektir. Gerçekten bütün oralar kumluk olup güzel deniz banyoları yapılır. Remle sahilindedir. Elektrikli tramvayla yarım saatlik bir mesafededir. Bol ağaçlıktır. Salkım söğütler, bambular, okaliptus gibi ağaçlar, villalar vardır. Burada Mısır'ın zengin-

leri yazı geçirirler. Havası ılımlı, oldukça kuru, gerçekten güzel bir yerdir. Yolu İskenderiye'nin en güzel bir piyasa gezinti yapma yeridir. Akşam üzerleri herkes orada piyasaya çıkar (gezinir), otomobiller, gösterişli arabalar dolaşır.

Remle'nin eski adı «Nikopolis» yani «Zafer Şehri»dir. Çünkü Oktav Antuvan'ı orada mağlup etmişti.

Sahil boyu güzel bahçeli köşklerle doludur.

En iyi oteli «San İstefanu» otel ve gazinosudur. Burada konserler verilir, çiçek sergileri açılır.

Tramvay her beş dakikada vardır. Birinci mevki iki, ikinci mevki bir kuruştur.

İskenderiye'den Remle'ye kadar tramvay yolunda İbrahimiye Seyyidi Gabir (Cabir), Bülkeley, Bakos, Sefer, Sanistefanu istasyonları vardır. Bülkeley 1881'de Fransız ve İngiliz ordularının savaşıp Fransızlar'ın mağlup olduğu yerdir.

Mahmudiye Kanalı

Çevresi ağaçlık olup saat 5 dolaylarında suda türlü renkli yansımalar olur. Bu saatte orada gezinmek çok güzeldir.

Nüzhet Muhtar Paşa ve Antonyadis Bahçeleri

Pek güzeldirler. Belediyeye verilmiştir. İçinde kauçuk, limon ağaçları vardır. Sarısabırlar ve daha pek güzel ağaçlar, çiçekler vardır. Muhtar Paşa'nınkinin ortasında «Numra-i Telate» (selase) (Üç Numara) sarayı vardır.

Müze

Ençok Yunan ve Roma eserleri bulunur. Mısır ve Kıbti eserleri de, paralar ve mumyalar da vardır. Rozet kapısındadır. Cuma, pazar 9-12, başka günler 9-12 ve 15-17 saatlerinde açıktır. Çarşambaları kapalıdır. Giriş ücreti 1 kuruştur. Kataloğu vardır. Ziyaretçiler onunla içerde bulunan antikaların adlarını öğrenirler. Müzenin beş salonu vardır. İskenderiye ile Kahire arasında günde dört ekspres tren vardır. Bu demiryolu 1855'de yapılmıştır. Bu iki şehir arasındaki istasyonların büyükleri şunlardır: Seyyidi Caber, Küfr-i Devvar, Demenhur, Küfr-i Zeyyat (Ziyat), Tanta (büyük şehirdir), Bünha, Tüh (Tevh), Kalyub.

Kahire

Doğu'da İstanbul'dan sonra en güzel ve büyük şehir Kahire olup Mısır'ın başkentidir. Kahire'nin nüfusu 654 bin 476'dır.

Kahire'nin çevresi çöl olup bir tarafında Mukattam Dağı vardır. İsmailiye denilen Nil kenarındaki mahalle Avrupalılar'ın mahallesi olup muntazam, temiz ve bayındır durumdadır. Burada güzel villalar vardır. İsmailiye yerli mahalleleri olan Eski Mısır'la Bulak arasındadır. «Haliç»

adıyla bir kanal Nil'den çıkıp şehrin ortasından geçerken bugün kapanmış ve üzerinden bir tramvay geçmekte, fakat henüz o adı taşımaktadır.

Mısır'da «meydan»a «meydan», cadde'ye «şar», Sokağa «hare», «çıkmaz»a «atfe» derler. Mısır sokaklarının çoğunun adı Türk adlarıdır. Mesela «Şar-ı Özbek», «Özbekiye», Ak-buğa, Ömerşah, Topcu, Karaali, Şamaşırcı (Çamaşırcı), Dıramallı (Dramalı), Sungur gibi... Kahire'nin meydanlarında tunç heykeller vardır. Opera Meydanı'nda İbrahim Paşa'nın, Lazoğlu Meydanı'nda Lazoğlu'nun heykeli vardır. Bir Türk Mısır'a gelip Müslüman memleketinde sokaklarda dikilmiş heykel görünce tuhafına gider. Benim gibi Avrupa'da heykel görmeye alışmış olanlarında fesli, eski Osmanlı kıyafetinde dikilmiş heykeller görmesi tuhafına gider.

Kahire Özbekiye, Bulak, Müsekki, Bab-üş-Şiriye, Haccaliye, Abidin, Darbül-Ahmer, Seyyide Zeyneb, Huleyfa ve Mısrül-Atika adlarıyla 11 mahalleye ayrılır. Her mahallede bir karakol binası, içinde polis, subay ve askerler vardır. Karakol'a «araul» dedikleri gibi «kısım» ve «sümen» de derler. «Sümen» (semen) yani «sekizde bir» demelerinin sebebi eskiden Kahire Polis İdaresince kısımlara taksim edildiği zaman 8 kısma ayrıldığından bu «semen» (sümen) karakollara da isim olmuştur. Kahire'deki karakollar Babül-Halk'daki «Muhafaza» denilen, Kahire Muhafızı'nın yani valisinin oturduğu binada oturan «Hükümdar» adındaki İngiliz Polis Subay'na bağlıdır. Bunun unvanı «paşa»dır. Bu büyük bina eskiden bizim paşalardan birinin konağı imiş!..

Tercümanların gündeliği 30-38, yarım günlüğü 19-23 kuruştur. Avrupalı turistler eşeklere meraklıdırlar. Eşekler Büyük İstasyon'da, Opera Meydanında, Müsekki'nin başında, hatta otellerin önlerinde dururlar. Bir eşeğin yakın bir yere gidiş ücreti 2, bir saatliği 3, bir günlüğü 10 kuruştur.

Birinci sınıf oteller Aden Palas, Bristol, Otel Ruvayyal, Otel Dupari, Otel Metropol, Otel Hıdiviyal, Otel Emperyal olup bunlarda yatma, yeme hepsi günde ortalama 50 kuruştur.

Tiyatroları Opera, Kürsal, Müserrahül-Arabi, Darüt-Temsilül-Arabi, Kristal, Özbekiye Bahçesi içindeki tiyatro ve başkalarıdır. On beş kadar da sinema vardır.

Birçok kahve, birahane vardır. Bunların en güzelleri Opera Meydanı ve civarıyla Bulak Caddesi'ndedir. «Solt» ve «Gruppi» adıyla ve opera civarındaki sokaklarda iki güzel pastacı mahalli de vardır. Bu iki yerde saat 16-17 arasında Avrupa'daki gibi bir çalgı vardır. Herkes pastalar yer, çay ve viski içerler.

Eskiden Kahire'ye yaklaşık olarak iki eşit kısma taksim ederek geçen Haliç adındaki kanal pek eski bir kanal olup dolmuşken onu Amr İbnül-As temizletip açtırmış, Hicaz'la Kahire arasındaki ulaşımı sağlamıştır. Bu kanal Roza Adası'nın Nil Ölçeği'nin yanından başlayıp Kızıldeniz'e ulaşır. Buna Araplar «Cedvel-i Kahire» yahut «Cetvel-i Emirül-Müminin» derlerdi. Halkın gezinti yeriydi.

Sonradan Halife Ebu Caferül-Mansur Medine'de ihtilal çıktığından oraya yiyecek gönderilmesini men için kanalı doldurmuştur. Halen bu-

rası Kahire'de Haliç adıyla bir sokaktır. Üzerinden tramvay geçer.

En önemli bankaların şubeleri vardır. Kuk'un şubesi, vapur ve acentaları vardır. Bunlar Opera civarındadır.

Yerli hastaneler olduğu gibi, her milletin de bir hastanesi vardır.

Kahire'de Mukattam, Ehram, Efkar adlarında ve daha bir iki Arapça gazete vardır. En mühimleri Mukattam'la Ehram olup sahipleri ve yazarları Hıristiyan Şamlılar'dır. Fransızca «Journal du Caire», «La bourse égyptienne», İngilizce «Egyptian mail» gazeteleri, birkaç Rumca, iki Ermenice, bir Acemce gazete vardır.

Türk hamamları vardır.

Kulübler: Fransız kulübü (Cercle français): Şar-ı Kamil'de Alman Kulübü (Cercle allemand): Şar-i Menah'da İtalyan Kulübü (Cercle İtalien) Club Mohamed Ali (Mehmed Ali Kulübü) Savua Oteli civarında)

Bunlar şehrin ileri gelenlerinin ve zenginlerin gittikleri yerlerdir.

İstasyonları: Muhatta-ı Kebire, Muhatta-i Küpri (Köprü)-i Leymun, Muhatta-i Halvan'dır.

Müzeleri: Eski Mısır Eserleri Müzesi (Küpri-i Kasrün-Nil'de)- Asar-ı Arabiye Müzesi (Babül-Halk'da kütüphane binasında).

Tarihçesi: Kahire ilk önce Firavunlar zamanında Babil'den getirilmiş Babil esirleri tarafından yapılmış olup o zaman Babil Kalesi adını taşırdı. Bir tarafta da Menfis vardı. Amr İbnül-As geldiği zaman «Fustat» denilen yerde ordu kurmuş ve Babil Kalesi'ni ele geçirmiştir. Amr İbnül-As Miladi 640 yılında Menfis civarında Fustat'ı (Şimdiki Mısrül-Kadime'dir) inşa etti. Amr İbnül-As ordugahını buraya kurmuştu. İskenderiye'ye gideceği zaman çadırının üstünde bir çift güvercinin yuva yaptığını görüp çadırı kaldırmayıp bırakmıştı. Dönüşünde burası bir şehir halini aldı. Etrafına bir sur çekti. İşte «Fustat» denmesine sebep budur. Çünkü «Fustat» arapça «çadır» demektir. Fustat'ın varoluşu da bir ufak şehir halini almış «El-Asker» adını taşırdı. Sonra Dolunoğlu kendi camiinin bulunduğu tepe yere «El-Kutaiye» adıyla bir başkent yapmıştır (M. 870). Sonra Fatımiler'den Sultan Ebu Temim Muad'ın -ki Muizzüddin-illah lakabıyla meşhurdur- komutanı Cevherüs-Sakalli Mısır'ı kendi hükümdarı adına ele geçirince Bağdat'a rekabet olmak üzere sekiz kapılı «Kahire» adıyla bir şehir kurdu (M. 970, H. 359). «Cami-i Ezher» i de yapan bu zattır. Sonunda M. 1171 yıllarında Salahaddin-i Eyyubi şimdiki «Kale»yi veziri Bahaeddin Karakuş vasıtasıyla yaptırmış, Kahire çevresine Cize piramitlerinden küçüklerini yıktırarak onların taşlarıyla bir sur yaptırmıştır.

Sultan Guri (Gavri) de Mısr-ı Kadime'den Kale'ye Nil'in suyunu getiren 3 kilometre boyundaki su bendini yaptı. Baybars Meliküz-Zahir de bunu tamir etti ve tamamladı. Sonra Kölemenler zamanında Bulak meydana gelmiş ve nihayet bu parçalar birbirleriyle birleşerek bugünkü Kahire ortaya çıkmıştır. «Bulak» Türkçe bir kelime olup «menba, kaynak» demektir.

Helyopolis, Abbasiye (Kışlalar, Harbiye Mektebi, Timarhane, Emraz-ı Sariye Hastanesi buradadır), Zeytun, Mutriye (Muttariye) gibi sayfiye yerleri de son zamanda meydana gelmiştir.

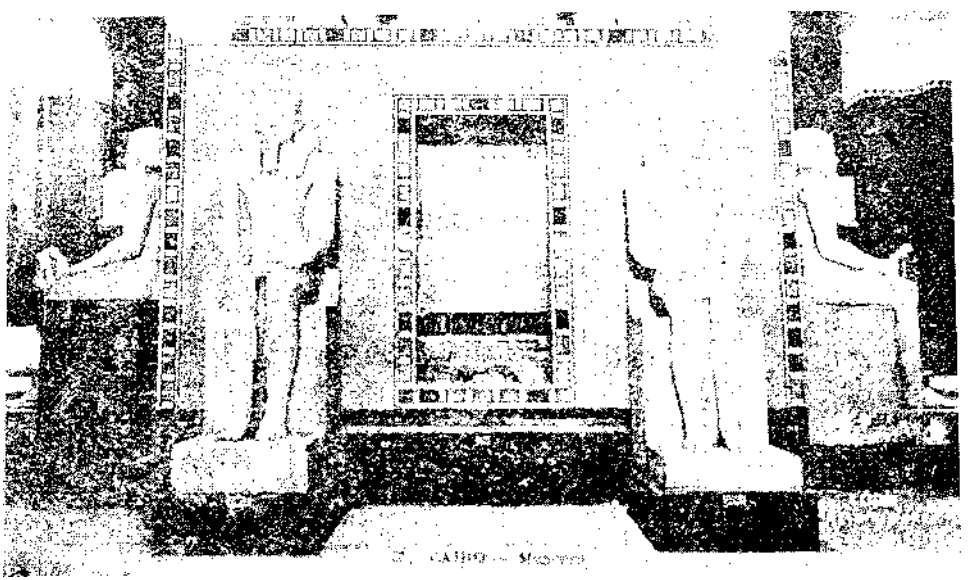
Kahire'nin bugün «Ez-Zahir» yazılıp «Ed-Dahir» denilen güzel ve bü-

yük bir mahallesi de vardır ki, bu da El-Meliküz-Zahir Beybars adlı Türk hükümdarını anmak için kurulmuştur.

Kütüphane: Kütüphane-i Hıdivi şimdi adını değiştirdiler ve «Darül-Kütüb-i Sultaniye» derler. Babül-Halk'dadır. 1869'da İsmail Paşa tarafından kurulmuştur. Maarif Nezareti'ne (Eğitim Bakanlığı'na) bağlıdır. Giderlerini vakfı karşılar. İçinde 85 bin cilt kitap vardır. Bunun 43 bin adedi Fransızca, Almanca, İngilizce olup bir miktar basılı Arapça kitaplar olmakla beraber özellikle el yazması Türkçe, Arapça ve Farsça pek kıymetli ve eski eser niteliğinde kitaplar vardır. Bunların çoğununu hatları güzel ve usul-i tezhipleri pek zariftir. Hele Kölemenler'den kalma Kur'an-ı Kerim'ler güzel sanatlara tam bir örnektirler. Ayrıca bir salon yapılıp bunlar camekanlar içinde sergilenmiştir. Güzel Acem ve Türk minyatürleri vardır. Bu Kur'an'ların hemen hepsi Kölemen Türklerinden kalmadır. Yani Türk eserleridir. Bu kütüphanede Türklerin bilinen en eski kitabı olan «Kutadgu-Bilik» adındaki manzum kitabın da Arap harfleriyle yazılı bir yazma nüshası vardır. Bu eser, Türkçe'nin Uygur lehçesine yazılmıştır.

Kur'an'lardan biri Cafer tarafından H. 83-146 yılarında yazılmıştır. Diğer en meşhurları Ahmed Yusuf (M. 730), üç tanesi Sultan Barkuk (M. 1382-1399), bir tanesi Kayıtbey (M. 1468-1496) adındaki Türklere aittir.

Kütüphane'nin genel bir okuma salonu, istenen kitapları aramak için kataloglar vardır. Pazartesi günlerinden başka her gün kışın saat 9-13 ve 4-20, yazın 8-12 ve 5-20 arası herkese açıktır. Ancak yönetimi pek mükemmel olmayıp giden okuyucular istedikleri kitapları almak için bazen bir iki saat beklerler. Ancak bir iyiliği varsa o da evde okumak için de müracaat edene kitap verilir. Bunun için ya bir teminat gösterir, ya parasını verir ve kitabı getirince tekrar parasını alır. Yahut

Kahire Asar-ı Atika (Eski Eserler) Müzesi

saygın bir kefil bildirilir. Maaşı ayda 35 liradan aşağı olmayan bir hükümet memurunun kefilliği yeterli sayılır.

Bu kütüphanede 5 bin kıta eski para da vardır. En eski para Abdülmelik bin Mervan (H. 77) zamanında basılanıdır.

İçinde eskiden beri Mısırlı olup Arapça veya Türkçe eser yazan Türkler'in eserleri ve Bulak Matbaası'nın bastığı Türkçe eski eserler bulunması yönüyle biz Türkler içinde bu kütüphane önemlidir.

Asar-ı Arabiye Müzesi: M. 1870'de «Frenc» Paşa tarafından kurulmuştur. İçindeki eserler kandil, Kur'an, Kur'an kabı, vaaz kürsüsü, cami kapısı, kufi yazılar, rahle gibi. Camilerden toplanan eserlerdir. Müze güzel ve zengindir. Bunlara «asar-ı arabiye» (Araplarla ilgili eserler) derlerse de hepsi Türk eserleridir. Bu konuda ayrıca bir yazı yazacağım için tarzları da orada tek tek açıklanacaktır.

Asar-ı Atike Müzesi: Kasrün-Nil'de Köprü'nün başında güzel bir binadır. Işığın eserleri iyi aydınlatması için binanın tavanı camdan kubbe halinde yapılmıştır. İçinde mumyalar, Firavunlar'a, Makedonyalılar'a ve Romalılar'a ait birçok eser vardır. ziyaret edenler kataloğuyla -ki müzede satılır- gezerlerse daha iyi bilgi alırlar. Müze'nin 13 bin kitabı bulunan bir de kütüphanesi vardır.

El-Ezher Camii: Mısır'ın en önemli, dünyanın en büyük Sünni Medresesi olan bu cami de turist için ziyarete değerdir. Müsekki'den gidilir. Seyyidina Hüseyin Camii'ne yakındır. Civarı Mısırlılar'ın mahalleleri olup bu sokaklar ve dükkanlar kendine özgü bir halde olduklarından turistler için görülmesi gerekir. Burası ile ilgili açıklamalar başka konunu içinde verilecektir.

Han-ı Halil, Şar-ı Sağa (Kuyumcular Sokağı) görülecek yerler olup Mısır kadınlarının taktıkları altın takımlar burada yapılır. Aynı zamanda antika şeyler burada satılır. Turistler buralarını da gezmelidirler. Ancak esnaf bir turist, bir yabancı görünce 10 kuruşluk şeye 100 kuruş ve hatta fazla ister. Bunu bilmeli.

Buralarda beyaz yelken bezi gibi kalın bezler üzerine türlü renkte kumaşlarla eski Firavun heykellerinden hiyeroglifler ve baroliyeflerin resimlerinden yaprak meydana getirdikleri levhalar satılır. Bunlar orijinaldir. Memleketine Mısır'a özgü bir oda yapmak isteyen turistler bunlardan alıp duvarlarını süslerlerse pek zarif olur.

Hamamlar: Türk hamamları olup en meşhurları Et-Tabale, Hamamüs-Sultan, Hamam-ı Yasbak, El-Müeyyed, El-Harkuk, El-Sekeriye'dir. Bunları yapanlar hep Türkler'dir.

Sebiller: Pek çok olup hepsi de Türk hayrat ve eserleridir. Mimari bakımdan pek güzelleri vardır. Bunların çoğu ise Osmanlı Türkleri mimari usulündedir. Süleybe'deki Sebil-i Ümm-i Abbas, Tosun ve İsmail Paşa sebilleri gibi. Bu sebillerin üzerlerinde güzel yazılar ve kitabeler vardır. Bugün artık Kahire'nin her tarafında ve evlerin çoğunda kumpanya suyu olduğundan eski önemleri kalmamıştır. Fakat eskiden bunların Mısır için ne derecede önemli hayrat olduğu şüphesizdir.

Camiler: Kahire'de adeta hesapsız cami vardır. Hemen hemen tamamı Dolunlular, Kölemenler veya Osmanlılar, bir kısmı Fatımiler tarafından yapılmıştır. Kendilerine özgü bir mimari ve mimarlık tekniği

bakımından güzellikleri vardır. Bu konuya dair ayrıca bir bölüm yazılacağından burada başka açıklamalardan vazgeçilmiştir. Ancak muhakkak gezilecek camilerin adlarını sayalım: Cami-i Tolun, Sultan Barkuk Camii, Kayıtbey Camii, Sultan Hasan Camii, Mehmed Ali Paşa Camii, Ezher Camii.

Şerbetçiler: Kahire pek sıcak bir memleket olduğundan hesapsız şerbetçi dükkanı, gezici şerbetçiler vardır. Buzlu ve gazozlu su ile türlü şerbetler yaparlar. Gezici şerbetçilerin ellerinde bakır taslar vardır. Onları şıkırdatarak gezerler.

Eşek ve Eşekçiler: Bunlar turistleri piramitlere götürürler. Eşekçiler eşeklerini pek süslerler. Hele nazar değmesin diye boynuna boncuklar asarlar. Bu eşekler bir kulağı aşağıda bir kulağı yukarıda başını sallayarak pek güzel yürür ve koşarlar.

Tercümanlar: Bunlar otellerin kapılarında beklerler. Bedeviler'dendirler. Birkaç dil bilirler. Uzun bir entari giyerler. Turistleri gezdirirler. Amerika ve İngiliz turistlerinden iyi para çekerler. Burada tuhaf bir şey vardır. Amerika ve İngiliz turistlerinden bazısı kadın ve hatta erkekler bu tercümanlarla cinsi münasebet kurarlarmış. Piramitler civarına çadır kurdurup orada günlerce bunlarla cümbüş edenler varmış. Hatta o kadınların bazıları bunların bazılarına o kadar gönül verirlermiş ki, dönüş zamanı geldiğinde bir türlü onlardan ayrılamazlar, ağlarlarmış. Beraber memleketlerine götürdükleri tercümanlar bile varmış. Ertesi yıl tanıdıkları Mısır'a gelirse kendi dost tercümanlarını onlara tavsiye edenler olurmuş. Bu konuda doktor Portukalis «Tedavi Bi-l-Bedevi» adında bir Fransızca eser yazmıştır.

Özbekiye Bahçesi: Özbek kelimesine kıyaslama edatı eklenmesiyle meydana gelmiştir. «Özbek» bir Türk kabilesi adı olmakla beraber Mısır'da zamanıyla etkinlik sahibi olmuş bir Türk'ün de adıdır. Gayet güzel ve büyük bir bahçedir. Kahire'nin göbeğinde ve Opera ile Opera Meydanı'nın yanındadır. Birçok ağacı Sudan'dan, Hindistan'dan, Avustralya ile Japonya'dan ve Amerika'dan getirilmiştir. Orada bir baobab ağacı vardır ki görünümü pek acayiptir. Belki 40-50 parçası olup bütün çevresini ancak elele vermiş 6-7 insan dolanabilir. Bu ağaç her dalından bir kök salıverip mesela 3 metre yukarıdan bir kök toprağa inip girer ve kalınlaşıp ağacın bir gövdesini daha oluşturur. Bu sebeple ağacın her dalında uzun kısa birçok püsküller sarkık durur. Yaz kış yaprakları yeşildir, dökülmez. Kahire'nin diğer taraflarında da bunlardan birçok vardır. Bu bahçeyi çok severdim. Evime yakındı. Çalışmaktan yorulunca oraya gider, çiçeklere baka baka başımı dinlendirirdim. Opera Meydanı'nda Mehmed Ali Paşa'nın oğlu İbrahim Paşa'nın at üstünde tunçtan bir büyük heykeli vardır. Bir eli ile Şam tarafını göstermektedir! Bunun manası vardır!... Yani «Türkiye'yi istilaya doğru» demektir. Diğer meydan Utbetül-Hudra (Atebetül-Hadra)dır. Bütün tramvayların merkezidir. Ticaret yeridir. Birçok hekim de burada bulunur. Müsekki Sokağı yerlilerin en iyi ticaret yeridir.

Halifeler Mezarlığı: Buna «Kayt-bay Mezarlığı» da derler. Müsekki'nin sonundadır. Mezarlar burada taşla örtülüdür. Baş ve ayak uçlarında birer dikili taş vardır. Zenginler cami kubbeleri tarzında kubbeli türbeler yaparlar.

Kale: Eskiden «Rum-ili» şimdi «Menşiye» denilen meydanın yanındadır. Bu Kale'yi ilk önce Salahattin Eyyubi yaptırmış, Eyyubiler düştükten sonra bir aralık terkedilmişsede sonradan Baybars zamanında içine güzel saraylar yapılarak bayındır hale getirilmiştir. Barkuk zamanında da gelişmiştir. Mehmed Ali Paşa o sarayları ve binaları kaldırıp yerine güzel bir cami yaptırmıştır. Bu cami Osmanlı Türk'ü mimarisinin Mısır'da güzel bir örneğidir. Mehmed Ali Paşa Kale'nin duvarını da tahkim etmiştir. Halen içinde köşk, saray, camiler, baruthane, tophane, darphane, büyük kuyular, evler bulunmaktadır. İki kapısı vardır. Birisi «Babül-Azab» olup Mehmed Ali Kölemenler'i orada öldürmüştür. Diğer kapını adı «Babüc-Cedid»dir. Cami'den, Kale'den bütün Kahire'nin panoroması görülür.

Yusuf Kuyusu: Kale'de Mehmed Ali Paşa Camii'nin arkasındadır. Buna Yusuf Aleyhisselam'a atfederlerse de Eyyublular'dan Salahaddin tarafından Kale'ye yönelik bir kuşatma olduğunda su vermek için yapılmıştır. Salahaddin'in asıl adının Yusuf olmasından bu ad konmuştur. Avrupa'nın cahil turistleri bunun gibi Fustat'daki geniş mahalleri de Firavun'un veziri Yusuf Aleyhisselam tarafından yapılmış zannederek Hazret-i Yusuf Ambarları derlerse de, bu da Salahaddin'in veziri Karakuş'un her yıl vergi olarak gelen zahire için yaptırdığı ambarlardır. Yusuf Kuyusu halen kurumuştur.

Bu kuyu bir kayaya oyulmuştur. Üç kısımdan oluşmuştur. Birinci kısmı 88, ikinci kısmı 40, diğeri 48 metre derinliğindedir. Bir kısım yazar bunun hepsinin birden derinliğinin 300 metre olduğunu söylüyorlar. Kuyu helezonidir. Eskiden her kısımda bir bostan dolabı bulunup su bu suretle kattan kata çıkarılırmış.

Bektaşi Tekkesi: Mukattam Dağı üzerinde olup güzel bir binası, güzel bir bahçesi vardır. Tekke'nin bir kısmı da dağın altına oyulmuş geniş bir mağaradır. Orada dervişlerin mezarları bulunur. Bu mağaranın içindeki sıcaklık yaz ve kış sabit olduğundan yazın sıcağında burası pek keyifli olur. Dervişler Türk ve Arnavut'tur. İçinde Türk şairlerinden ve Bektaşi babalarından «Kaygusuz Sultan» yatar. Bektaşiler güzel üzüm yetiştirirler.

Piramitler: Dört köşeli som taştan yapılmış binalardır. Bunların dört yüz ve dört kenarı olup kenarlarından her biri doğu, batı, kuzey, güney yönlerine bakar. En önemlileri «Gize» telafuz edilip «Cize» diye yazılan yerdedir. Bunları ziyaret için rüzgarsız bir gün seçmelidir. Yoksa rüzgar kumları kaldırır, insanı rahatsız eder. Buraya elektrikli tramvaylar gider. birinci mevki 3 kuruştur. Tramvayın sonunda güzel bir otel, bahçesi ile bir gazino ve lokanta vardır. Bu otelde her istenilen şey bulunur. İstasyondan piramitlere (ehramlara) kadar yayan, yahut eşekle gidilir. Mesafe 250 metreden fazla değildir. Oralarda mehtapda gezmek de pek güzeldir. Yanında bir göl ve gölün kenarında ağaçlar vardır. Bunların görünümü eşsizdir. Tramvay Utbetül-hadra'dan başlar, Şar-ı Bulak'tan geçer. Süre 50 dakika kadardır. Şehirden çıktıktan sonra Ehram Yolu ağaçlı ve pek güzeldir.

Piramitlerde özel surette eğerlenmiş develer vardır. Turistlerin üzerine binip fotoğraf çektirmeleri adettir. Bunlar güzel bir hatıra olur. Ben de yaptım.

Cize'de 3, Sakkara'da 8, Dehor'da 4 ve başka yerlerde de birkaç tane olmak üzere halen 20'den fazla sağlam piramit vardır.

Bütün piramitlerin en büyüğü Cize'deki Huvu (Hhouwou) (Heops-Khéops) piramididir. Milattan dört yahut beş bin yıl önce yapılmıştır. Piramitler Firavun Hanedanı'na mezar olarak yapılmıştır. Yani piramit, kral mezarıdır. Bu piramit yüksekçe bir mahalde kum ortasında yapılmıştır. Adeta bir oda büyüklüğünde büyük granit taşlarından yapılmıştır. Yalnız bu taşları nakletmek için gerekli yol 10 yılda yapılmıştır. Yüzbinlerce adam çalışırdı. Bu piramidin yüksekliği 92,5 ve genişliği 19 metredir. Piramidin dışarıdan rengi çölün kumu rengindedir. Üstü düzensiz bir merdiven halindedir. Sebebi de üzerinden başka binalar için Araplar ve Kölemenler zamanında birçok taşın alınmış olmasıdır.

Ufak bir delikten içeri girilir. Bu delik piramidin kuzey cephesinin ortasındadır. Tercüman denilen adamların kimisi önden ve yukarıdan çekerek, bir kısmı da alttan ve arkadan iterek çıkarırlar. Bu piramidi gezdiğim zaman böyle girerken doğrusu yolun darlığından ve eğri büğrü olmasından, hele bazı yerlerinde büsbütün dar olmasından korkmuşumdur.

20 metre çıktıktan sonra yine öyle bir yola inilir. Yer altında bir odaya varılır. Tekrar yürünüp 70 metre gittikten sonra başka bir odaya varılır. Sonra başka bir yoldan «Kraliçe Odası» denilen odaya ulaşılır. Bu oda piramidin tam ekseninde ve zeminden 22 metre yukarıdadır. Bundan başka bir oda vardır. Buna da «Kral Odası» derler. Firavun'un mumyası burada imiş. Hâlâ içinde granitten oyulmuş bir mezar (Sarcophage) vardır. Bu odanın üstünde beş oda daha ve bu odaların içinde hiyeroglif yazıları vardır. Piramidin içi karanlıktır. Gezdiren tercümanlar yani rehberler mum ve mağnezyum yakarlar.

On dakikada dışından piramidin tepesine çıkılabilir. Turisti rehberler ellerinden tutarak çıkarırlar. Tepesinde 10 metre genişliğinde düz bir yer vardır. Buranın manzarası hoştur. Hele güneş batarken çöl bütün kırmızı ve eflatuni renge boyanır. Nil yeşillikler arasından akar. Kahire minareleriyle beraber görülür.

Piramidin dibinde Fellah vardır. Bunlar kim bahşiş verirse onun gözü önünde 3 dakikada tepeye çıkıp inerler. Bu ta turistlerin bir eğlencesidir.

Eski Mısırlılar'ın inançlarına göre ölümden sonra ruh bir gün yine cesedine girer, o adam yine dirilirdi. Ve ruhun devamı bedenin devamına bağlıydı. Onun için ölülerini mumya yapıp birçok sargılarla iyice sararlar, sonra tabuta, onu da taş ve tek parça bir mezara korlar, bunları da saklamak için hükümdarlar kendileri için piramitler yaptırırlardı. Bundan maksat cesetleri yabani hayvanlardan saklamaktır. Zenginlerin mücevherlerini de boynuna, kulağına takarak mezarda bırakırlardı. Hatta dirildiği zaman gerekecek diye yanına bazı eşya, hatta silah ayrıca yiyecek ve içecek de korlardı.

Bu piramidi ilk önce Abbasiler'den Memun açtırıp içinde keşif yaptırmıştır. Bunların o zaman oradan birçok altın, gümüş, pırlanta gibi süs eşyası aldıkları rivayet olunmaktadır. Piramidin deliğini pek güç-

lükle bulabilmişlerdir. Çünkü Firavunlar piramitlerin deliklerini yani kapısını belli olmaz bir surette kapatırlardı.

İsfinks (Sfenks) (Ebuil-Hul; Ebul-Havl): Bu yatmış bir arslan olup başı insan şeklinde bir heykeldir. Mısırlılar böyle bir yaratığın varlığına inanırlardı. İnfinks'in bazı heykellerinde baş koç başıdır.

Bu heykel çok büyük olup büyük piramidin yanındadır. Kum daima kendisini örtmekte olduğundan daima etrafı eşilip kumlar kaldırılmaktadır.

Bu heykelerin yüzü Nil'e bakar. Maalesef yüzü, özellikle burnu tahrip olmuştur. Bunu da yapan o uygarlığı kimseye vermeyen Fransızlardır. Napolyon Mısır'ı istila ettiği zaman Fransız askeri nişan eğlencesi için gülle ile bu tahrip olayını yapmışlardır. Onların yabani ve eski eserlere saygısız dedikleri biz Türkler bu kadar yüzyıl Mısır'da oturmuşuz da bu heykele zarar vermemişiz. Oysa onlar bir iki yıl süren ikametleri sırasında uygarlığa karşı bu saygısızlığı yapmışlardır. Bu heykelin yüksekliği 19 metredir. Kulağı 1,97 m, burnu 1,79, ağzı 2,32 m olup yüzünün genişliği 4 metredir.

Cezire Bahçesi: Bu, yol üzerinde ve Nil'in ortasında bir adadır. Kahire'ye ve diğer yakaya köprü ile bağlıdır. Gayet güzel bir bahçe olup su kenarı dairevi bir yoldur. Tıpkı bizim Büyükada'nın «Tur»u gibi Mısırlılar otomobiller ve arabalarla orada akşamları piyasa yaparlar.

Hayvanat Bahçesi: Görülecek bir yerdir. 50 fedan arazi üzerine yapılmıştır. Özellikle Afrika'ya ait sıcak memleket hayvanları çoktur. Cize yolunda olup tramvay da önüne kadar 10 dakikada gider. Pazar ve cuma günleri içinde müzik de vardır. Gazinosu, büyük havuzları, havuzlarında türlü kuşları vardır. Giriş ücreti bir tarife ile belirlenmiştir. Pazarları 5 kuruştur. Her gün sabah saat 9'dan güneş batana kadar açıktır.

Ceblaya ve Ceninetül-İsmak (Dağ ve Balık Bahçesi): Bu bahçe Cezire'dedir. Oraya suni bir dağ yapmışlardır. Mısırlılar'ca böyle bir dağ önemli bir şeydir. Çünkü bizdeki gibi dağ nedir bilmezler. Böyle bir tepecik onlarca dikkate değerdir. Bu dağdan dolayı Cebelaye (Cblaye) derler. Dağın altı oyuk olup 24 tane camdan yapılmış balık havuzlarını içinde bulundurur. Bu havuzlarda 280 tane Nil balığı vardır ki, 28 fasile (familya)ye aittir. Sabahın 9'undan güneş batana kadar her gün açıktır. Giriş ücreti 5 milimdir. İçlerinde yarım santimetre boyunda ve hiç büyümeyen bir cins balık da vardır.

Bulak: Kahire'nin bir önemli iskelesidir. Orada hükümetin mükemmel bir matbaası vardır. Bu matbaada Türkçe ve Arapça el yazması birçok eser basılmıştır. Burada Tersane ve Sanayi Mektebi, Havagazı Fabrikası, tramvay idaresine özgü fabrika vardır.

Embaba (İmbaba): Bugün Kahire'nin gezme yerlerinden yeşillik ve ağaçlık bir yerdir. Burası tarihte Piramitler Savaşı'yla meşhurdur. Napolyon burada Murad Bey komutasındaki Kölemen ordusunu mağlup etmiştir. Murad Bey ordusu 10 bin Kölemen ile 3 bin Arap süvarisinden ibaretti. Ordu arkasını Nil'e vermişti. Napolyon ordusunu beş kare halinde dizdi. Murat Bey bozguna uğradı. Bu askerin bir kısmı Fransız süngüsünden geçti, bir kısmı da Nil'de boğulup tamamen mahvoldu.

Asar-ı Antika (Eski Eserler) Müzesi: Kasrün-Nil'in yanında güzel bir binadır. İçindeki eserler ışıklandırılmış olup iyi görünmek için üstünde camdan kubbesi vardır. Bu müzeyi Mariyet 1858'de kurmuştur. Maspero, Dö-Morgan da düzenlemiştir. Zaten Egyptologue-Mısır bilimci denilen bilginler esasen bunlardır. Egyptologue-Mısır-bilig bilimini bunlar kurmuşlardır. Bu müzedeki ve Avrupa müzelerindeki Mısır eserlerinin çoğunu bunlar çıkarmışlardır. Her gün 9-4,5 raddelerinde açık olup cuma ve tatil günleri kapalıdır. Orada satılan katalogda gerekli açıklamalar vardır. Kataloglar Arapça ve Fransızca'dır. Pazartesi günleri ücretsiz, diğer günler giriş ücreti 1 kuruştur. Kışın ise 5 kuruştur. İçindeki heykellerin en meşhuru Şeyhülbeled heykelidir.

Yılancılar: Buna Mısır'da «rüfai» denir, bunlar yılanla oynayanlardır. Bizde buna bir deyim olmadığından ben «Yılancılar» dedim. Bunlar yılanları koyunlarında beslerler, sokaklarda oynatırlar. Bir yerde yılan varsa, çağırırlar, yılanlar gelir. Yılanı ensesinden tutup ip gibi boyunlarına, kollarına sararlar. Bunlar şeyh olup yılana kulaklarının aşağı kısmını ısırtarak aşılanmış kimselerdir ki, yılanlar bunlara dokunmak şöyle dursun, mutlaka seslerini duyar duymaz deliklerinden çıkıp koşar gelirler. Bu sanat Mısır'da Firavunlar kadar eskidir. Bunlardan Hindistan'da da vardır. Bunlar yılanı çalgı ve şarkı ile de oynatırlar.

Bu adamlar özellikle «Naya» denilen yılanı pek alıştırırlar. Bunun ensesine basıp üzerine soğuk su dökerek yılanı baston haline korlar. Zaten «Tevrat» da Mısır sihirbazlarının yılandan baston yaptıklarını söylemektedir. Yılanlar gerçekten insana çabuk alışır. Kahire'de birçok evlerde yılan vardır. Kimseye birşey yapmaz. Hele bir kadın evini yılan yuvası haline getirmiştir. Onları besler. Bunu bana sözüne inanılır biri anlattı.

Bunlar yılanın gözlerine sabit bir bakışla bakarak yılanı kendisine bağlar. Nitekim yılanlar da küçük kuşları böyle kendine bağlarlar. Kuş gidemez, kalır. Yılan gelip tutar ve yer. Bunun da sebebi yılanın çıkardığı bir maddenin «asefetida» (Şeytan tersi) gibi olan fena kokusudur, diyorlar. Nitekim bir çeşit yılanın bu maddesinin kokusu beygir, insan ve başka birtakım hayvanları bayılttığından beygir bu kokuyu alırsa hemen oradan uzaklaşır.

Yılancıların bir yerde yılan olup olmadığını haber vermesi de bu koku iledir ki, onlar buna alışıktır, tanırlar.

Bu adamların bilmedikleri bir bahçeye girip de yılan çağırmaları ve orada da yılan varsa yılanın gelmesi, yılanı oynatmaları- bu konuda incelemeler yapıp tesbitlerini yazanlara göre- masal değil hep doğrudur. Ancak sebebi belli değildir. Yılancılar bunu tarikatlarına, rahmani bir kuvvete atfedip sır diye saklarlar. Ancak yılana kendilerini sokturarak aşılandıkları da belli olduğundan bakteriyolojinin serum ve aşı keyfiyetleriyle bunu teknik açıdan araştırmak gerekir. Ancak halen açıklanamamıştır. Buna inanmayıp işi şeyhlerin hilelerine atfedenler varsa da Doktor Abade Paşa böyle bir şeyhi evine alıp çırılçıplak soymuş, sonra yalnız bir gömlek giydirip bahçesinden yılan toplatmıştır. Sonra bu adam Abade Paşa'nın yılandan pek korkan uşağının kulağını yılana ısırtarak destur vermiş, o korkak adam ondan sonra yılandan

korkmaz olup yılan toplamaya başlamıştır. Ciddi bir eser yazmış olan Doktor'un bu gözlemlerine inanmak gerekir. Yani bu yılancılar «yalancılar» değildir. Bununla beraber Mısır'da dükkan dükkan dolaşıp parayla dükkanlardan yılan çıkaranlar vardır ki, bunların çoğu şarlatan olup elbiselerinde sakladıkları ve terbiye etmiş oldukları yılanları göstermeden çıkarıp para alırlar.

Alman Şiyuniforn'un kitabında zikrettiğine göre Sudan'da yılanlar evlere, çadırlara girerlermiş. Kimseye bir zarar yapmazlarmış. Her birinin Ahed, Mehmed gibi adları varmış, Adı çağırılan yılan ilerlermiş. Bunlara yiyecek verirlermiş, üçü beşi bir olursa yiyeceği kapmak için koşuşur ve kavga ederlermiş!

Yılanlar gerçekten terbiye oluyor ve insana alışıyor. Doktor Abade Paşa Mısır'da herkesin bildiği bir İngiliz kadının sevdiği bir yılanı yanından ayırmadığını, gece daima beraber bir yatakta yattığını da söylemektedir.

Bunları ben görmedim. Yalnız yılancıların koyunlarında yılan taşıdıklarını, yılanı yere koyup düdükle oynattıklarını gördüm. Belki de bu yılanların zehir akıtan üst dişlerini söküyorlar...

Helyopolis (Mısrül-Cedide): Kahire civarındadır. Elektrikli tramvayla 15 dakikada gidilir. Birinci mevki 2 kuruştur. İstasyonu Bulak Caddesi'nde Mısır telgrafhanesinin önüdür. Yolda «Köpri-i Leymun» (Limon Köprüsü), «Demerdaş» (Demir Taş), «Küpri-i Kubbe» istasyonları vardır. Bu istasyonlarda tarlalar, ağaçlar ve güzel köşkler vardır. Demir-Taş ise eski Kölemen Türkleri'nden birinin türbesini bulundurduğundan bu adı taşır. Mısırlılar bu adı «Demerdaş» diye telaffuz ederler. Bu ailenin soyu halen mevcut ise de dilini, cinsine sevgisini unutmuş ve bozulmuştur. Adından başka her şeyi kaybetmiş, tam manasıyla Mısırlı, hatta Mısırlı da değil İngiliz olmuştur. İngiliz emellerine hizmet ederler. Kubbe'de Hıdiv II. Abbas Hilmi Paşa'nın sarayı ve çiftliği vardı. Elinden alındı.

Helyopolis kum ortasında güzel otelleri, ağaçlık geniş caddeleri, mükemmel evleri olan bir yerdir. Sinemaları, açık bir tiyatrosu, Paris'teki gibi bir «Lunapark»ı vardır. Mısırlılar'ın akşamları ve geceleri güzel bir gezinti yeridir.

Buranın civarında eski Helyopolis-Güneş Şehri (On)-vardı. Mısırlılar buna «Pero» derlerdi. Yunanlılar aynı anlamda «Helyopolis» demişlerdir. Bugün Mısırlılar «Aynüş-Şems» derler.

Türkler'le Fransızlar arasında bir savaş da burada olmuştur. Fransızlar dört kare halinde dizilip süvari ve topçuyu ortaya koymuşlar, Türkler Mutriye'de istihkam yapmışlardı. Türkler 70 bin kadar idiyseler de uzaktaydılar. Yalnız 6 bini Yeniçeri ve birazı süvari olmak üzere bir kısımı Mutriye'deydile. Fransızlar Yeniçerileri bozup Mutriye'yi aldılar. Asıl Türk ordusu «Merg» (Merc) yönüne yetişti. 10 bin kişilik olan Fransızlar bu orduyu da bozdu.

Aynüş-Şems'e Kahire'de Babül-Hadid'de Büyük İstasyonun yanındaki Leymun İstasyonundan (Mutta-ı Leymun) gidilir. İlk önce Zeytun, sonra Kubbe, Hılmiye, Mutriye, Aynüş-Şems gelir. Bundan sonra da Merc vardır. Bu hat Merc'de son bulur. Bunlar bütün bizim Erenköy cihetleri gibi sayfiyelerdir.

Burada eski Mısırlılar'ın gayet güzel ve İsfinksler'le süslü bir koridoru bulunan bir Güneş Tapınakları vardı. Bazı önemsiz eserler halen mevcuttur. Burada bir dikilitaş (Obélisque) da vardır.

Dikilitaş (Obélisque): Pembe granitten 20 metre boyunda bir direktir. Mısır'ın zaten granitleri genellikle pembedir. Piramitlerinki de böyledir. Milattan 3200 yıl önce yapılmıştır. Üzerinde On ikinci Aile'den «Ozurtezen» adı, her dört cephesinde hireyoglif yazısı vardır.

Obeliksler Eski Mısır'a aittir. Tapınakların veya büyük kişilerin mezarları önüne dikilirlerdi. Tek parça taşlardır. Bizde de Sultanahmet Meydanı'nda Bizanslılar tarafından Mısır'dan getirilmiş bir tane vardır. İşte bizdeki Öbelisk Aynuş-Şems'den alınmış olup şimdi orada bulunanın eşidir. Obelikslerin hiyeroglifleriyle çoğunlukla üzerlerinde onları yapan Firavunlar'ın ve tahsis olundukları tanrıların adları yazılıdır.

Halyopolis üzerindeki «muhatta»larda bir de tren işler. Her yarım saatte bir tren hareket eder. Bu tren Kubbe'den sonra Helyopolis'e gitmeyip Zeytun, Mutriye, sonra Hilmiye, sonra Aynüş-Şems, sonra Merc denilen yerlere giden bir varoş (banliyö) hattıdır. Bu yerlerde de güzel bahçeler ve villalar vardır ve hepsi de Kahire'nin sayfiyeleri arasındadır.

Meryem Ana Ağacı: Mutriye'de gayet iri vecaibüş-şekil (acayip şekilli) bir ağaç vardır. Cinsi «cemyiz» (cemiz)dir. Bu ağaç burada «Şeceretül-Azera» adıya bilinir. Turistlerin ziyaret ettikleri yerler arasındadır. Söylentiye göre Aile-i Kudsiye yani Hz. İsa Ailesi'nin Mısır'a firarında bu ağacın altı onlara mesken olmuşmuş! Üzerinde turistlerin adları olmak üzere çakı ile birçok isimler yazılıdır. Ağacın bulunduğu bahçenin bütün kuyularının suyu acı iken bir tanesinin suyu tatlıdır. Bu kuyuda bir bostan dolabı öküzle çevrilerek su çıkarır. Bu kuyunun suyunun tatlı olmasını Meryem Ana'nın orada ikamet etmesi ile ilgili gösterirler.

Aşkından Züleyha'nın Yusuf'un eteğine yapıştığı yer de burası imiş...

Mutriye Devekuşu Bahçesi: Burada devekuşu yetiştirilir. Burası da turistler için görülecek yerdir.

Kölemenler Mezarlığı, İmam Şafii Mezarlığı: Memluklar (Memalik) Mezarlığı denilen bu mezarlar Kale ile Mukattam Dağı arasında bulunan İmam Şafi Mezarlığı'ndadır. Mukattam Dağı eteğine kadar dayanır. Tosun Paşa ve ailesi, Mehmed Ali ve Hıdiv ailesi mezarlıkları da buradadır. M. 1200'de yapılan İmam Şafii Camii de buradadır. İmam Şafii Mezarlığı Kahire'nin en büyük mezarlığıdır.

İbn Tolun Camii: Araplar «Tulun» yazar ve okurlarsa da, hatta halk «Talon» derse de aslı «Dolun»dur. Bu kelime Türkçe «bedr» demektir. Bu kişi Mısır'da sultanlık yapmış en eski Türk'tür. Camii dikkate ve ziyarete değer niteliktedir. Bütün Avrupa turistleri burayı ziyaret ederler. Minaresinden bütün Mısır'ın panaroması görülür.

Jeoloji Müzesi: Nafia Nezareti (İşgal-i Umumiye; Bayındırlık Bakanlığı) dairesinin bahçesindedir. İçinde Mısır'ın madenleri, fosilleri vardır. Ücretsizdir. Herkese açıktır. Kasım ayı başlarından Eylül ayı sonuna kadar ziyaret zamanları 8-15 saatler arası olup pazarları 12'de kapanır. Mayıs başlarından Eylül sonuna kadar saat 7 ile 13 arası açık olup resmi tatil günlerinde de kapalıdır. Böyle idari ve müzenin bizim memleketimizce gereği pek fazladır.

Mısr-ı Kadime: Tramvayla 20 dakika kadardır. Yerli mahallesi olup sokaklar ve evler fena ve pistir. Burada Kale'ye evvelce su götüren bentler görülür. Bir de eski bir Kıbti kilisesi vardır.

Fustat: Araplar'dan Amr İbnü'l As'ın yaptığı şehir olup son zamanda topraklar kaldırılıp şehrin kalıntıları meydana çıkarılmıştır. Fustat Nil'in doğu kıyısında şimdiki Mısrül-Atika'nın yanında ve Kahire'ye orta yürüyüşle yirmi dakika mesafededir. Yeri Araplar'dan önce doğu yönüne hakim olan Mukattam Dağı ile bu dağın eteğinden sahiline kadardır. Yalnız burada «Kasrüş-Şemi» denilen bir kale vardı ki, bunda Doğu Roma İmparatorları tarafından Mısır'a vali olarak gönderilen kimse yahut onun vekili olup Araplarca «Şıhne» denen kimse otururdu. Bu kalenin duvarından birazı hâlâ görülmektedir. Hz. Ömer'in Hilafeti zamanında Mısır'a gelen Amr İbnül-As dördüncü savaş yeri olan bu kalenin civarına çadırını kurup savaşa tutuştu. Kuşatmanın uzaması üzerine Halife'den yardım istedi. Ashab'dan Zübeyr İbnül-Avam, Mıkdad İbn Esved, İbade İbn Samet, Müselleme İbn Muhalledül-Ensari ve bir söylentiye göre Harice İbn Huzeyfe bile dahil olduğu halde gelen 4 bin kişilik bir kuvvetle beraber yedi ay devam eden kuşatma ve savaştan sonra Zübeyr'in günün birinde kaleye dayadığı merdivenle yukarıya çıkması üzerine Kasrüş-Şemi fetholundu.

Kale'nin kuşatılması zamanında Mukokus kalenin karşısında bulunan adaya gelip gider ve kuşatılmış olanlara yardım ederdi. Amr ona bir miktar vergi vermek şartıyla barış teklif etti. Bunu Mukokus canına minnet bilip kabul etti. İstanbul'a yazdı. Aldığı cevap ret ve uyarı cezası oldu. Çaresiz savaşa devam etti. Amr bu kaleye yerleşmek üzere çadırını kaldırtmak emrini verdi. Ancak bir kumrunun çadırının üzerinde yuva yapmış olduğunu gördü. **«Vallahü mâ-kenâ len's limen nözl-i bidârinâ ve itmâ'in âlâ canibin akaru haymeti la-hayn avdeti»** deyip hayvana dokundurmamış, H. 20 yılı Rebiülevvel'inde İskenderiye'ye gitmiştir. Dönüşünde ordugahın etrafına kabileler toplanıp çadırlar kurmuşlardır. Artık evler yapıldı. Cami-i -Amr yapıldı. İdare merkezi İskenderiye'den buraya naklolundu. Burası bir şehir halini aldı. Çadırdan dolayı da Fustat adı verildi. Fustat şehrinin yakınında Abbasiler tarafından kurulan ve Fatımiler'den Mustansır-ı Billah tarafından tahrip edilen Asker şehrinin H. 130 yılında kuruluşuna kadar Fustat şehri Mısır'ın hükümet merkezi olmuştu.

Fatımiler'in ortaya çıkışı zamanında Kutai ile beraber yüzbin evlik bir şehir halini almıştı. Bir diğeriyle birleşen Fustat Asker ve Kutai şehirlerinin oluşturdukları bayındırlık dairesi pek çok artmış, altı ve yedi katlı evler, şeker ve sabun fabrikaları, pekçok bağ ve bahçeler yapılmıştır. Fustat Kahire'ye hücum eden Haçlılar'a karşı bir askerî tedbir olmak üzere Vezir Şaver tarafından zorla tahliye ettirilerek neft yağı ve meşaleler yakılmış ve yangın elli dört gün devam etmiş, şehir yok olmuştur. Bugün eski Fustat'ın bir kısmı olan Mısrül Atika'da her Ramazan'ın son haftası cumasında Sultan Cami-i Amr'a gidip cuma kılar. O gün oraya pek çok halk toplanır. Aynı zamanda Mısrül-Atika'da Kale'ye Nil'den su götüren su kemerleri bir de dolap olmak üzere mukassemiyle beraber yapılmış bir büyük bina ve bunun yanında Mehmed Ali Paşa

zamanında inşa edilmiş olan baruthanenin enkazı, Sen Jorj'a mensup bir Ortodoks kilesesi ve Ceziretür-Roza da denilen Nil adındaki adada zenginlerin köşk ve bahçeleri vardır.

Roza adası: Nil'in ortasında bir adadır. Burada İbrahim Paşa'nın bir sarayı vardır. Bir de Mikyas-ı Nil (Nil ölçeği) bulunur. «Tevrat»a göre Hz. Musa doğduğu zaman Nil'e bırakıldığı zaman Firavun'un kızı tarafından bu adanın kenarında bulunmuştur.

Taşlaşmış Orman, Musa Kuyusu: Mukattam Dağı üzerinde çöl ortasında biri büyük, diğeri küçük taş haline gelmiş iki orman vardır. Burada bir ufak kaynak vardır. Buna da Ayn-i Musa (Musa Kuyusu) derler.

Su Bendi (Kanatır-ı Hayriye): Buraya Büyük Muhatta'dan tren vardır. Bent'e yakın inilir. Sonra ya yaya ya raylar üzerinde Fellahlar tarafından sürülen küçük arabalara binilir. Bu bentler dünyanın en önemli inşaatındandır. İnşasına 1835'de Mehmed Ali Paşa tarafından başlanmış, 1890'da Kolen tarafından bitirilmiştir. Bu bentlerin yapılmasındaki amaç Delta'da Nil suyunu aynı yükseklikte (4,5 metre) tutmaktır. Bu suretle sulanamayan arazi de sulanmaktadır. Piramitler kadar önemli inşaattandır.

Bu bentler iki tane olup biri Dimyat Şubesi diğeri Reşid Şubesi üzerindedir. Burası hem görülecek bir yer, hem de bahçeleri güzel bir gezinti mahallidir.

Menfis: Bu şehir de Kahire civarındadır. Orada Menfis'in heykeli vardır. Bu heykelin boyu 8 metredir. Bu şehir tarihin zaptedemediği kadar eski bir zamana aittir. Sonraları bayındırlık bakımından Teb'i bile geçmiştir. Milat'tan sonra halkı Hıristiyan olmuştur. «Fitah» adındaki tanrıya özgü önemli bir tapınağı vardı ki, bir kısmı Mariyet, Maspero ve Morgan taraflarından meydana çıkarılmıştır. Bir tanesi gayet büyüktür ve merdiveni vardır. Buna «Sakkara Dereceli Ehramı» derler.

Menfis'den biraz ileriye gidince çölde on bir tane daha piramit vardır. Bunlar ikinci takım piramitlerdir. Bunlara Sakkara (Sahra) Piramitleri denir. İçlerinde bütün Firavun ailelerinin mezarları bulunur. Aynı zamanda eski Mısır adetlerini gösteren oyma resimler, hiyeroglifler vardır.

Serapeum (Apis Mezarı): Menfis civarında 85 metre uzunluğunda, 3 metre genişliğinde, 6 metre yüksekliğinde bir binadır. İçinde 23 tane mumya yapılmış Mukaddes Boğa cesetleri olan tabutlar vardır. Bu boğalara «Hapi» yahut «Apis» denirdi, eski Mısırlılar'ın tanrılarındandı. 28 yıl tapınaklarda kendilerine ibadet edildikten sonra Nil'e atılır, öldürülürlerdi. Sonra da kendisine 60 gün genel bir yas tutulurdu. Ölünce İlah Oziris olurlarmış. Bu sebeple ona Oziris-Apis adını verirlerdi. Ancak zamanla bu ad «Serapi» olmuştur. Bu sebeple mezarlıklarına zamanımızda «Serapeum» denmiştir. Bunlar 6000 yıldan beri vardır. Bazı kısımlarına önceleri insanlar girip soymuşsa da bir yeri vardır ki oraya hiçkimse girmemiştir. Orada çalışmış olan işçinin zeminde mevcut kumda çıplak ayak izi hâlâ bellidir.

Halvan: Açıklama yukarıda geçmiştir. Turist için oteller gerekli olduğundan Grand Otel Halvan (Halvan Büyük Oteli) (Yatma ve yiyecek 60 kuruş ve bundan yukarı), Heçel Oteli (40 kuruştan yukarı), Hotel

Deben (Banyolar Oteli) (40 kuruştan yukarı) otelleri sayabiliriz. Halvan treni 50 dakikada Halvan'a varır. Tren ücreti birinci mevki 5, ikinci 3 kuruştur. Bu demiryolu üzerinde Tura (Türkçe bir isimdir. Savaş sırasında İngilizler'in eline düşen Türk esirleri burada da hapsedilmiştir), Müdabığ, Muadi, Seyyide Zeyneb İstasyonları vardır. Kahire'deki ilk istasyon Babül-Lavk'dedir. Tura'da Kahire'nin genel hastaneleri, taşları, eskiden bazı piramitlerin inşaasında kullanılmış ve halen işletilen önemli taş ocakları vardır. Muadiye'de bu savaş sırasında İngiliz eline düşen Türk esirlerinin çalıştırdığı bir yer vardır.

Tiyatroları: 15 kadar sinemadan başka, opera, Abbas Hilmi Tiyatrosu, Darüt-Temsilül-Arabi, Özbekiye bahçesinin içindeki tiyatro (bu tiyatro bugünlerde yıktırılmaktadır). Pariziyena, Eldorado Tiyatroları vardır. Bu sonuncuda göbek atan yerli rakkaseler bulunur. Tiyatrolarda Avrupa tarzında oyunlar oynandığı gibi Mısır'ın durumuna dair de yerli kostümler ve danslarla oyunlar vardır.

Yerli çalgı kamış düdük, zurna, def ve darbukadan ibarettir.

Gezintiler bahçelerde özellikle Cezire'de ve yelkenli kayıkla Nil üzerinde yapılır.

Port Said

Demiryolu Kahire'de Babül-Hadid'de bulunan Büyük İstasyon'dan hareket eder. İskenderiye hattı üzerinde gider, sonra Zukazik yönüne döner, Zukazık'dan Ebul Ahzar'a varır. Daha sonra İsmailiye Kanalı'nı takip eder. Bu kanal Kahire'de Kasrün-Nil civarından başlayıp daha sonra ikiye ayrılarak biri Port Said'in kuzeyinde, diğeri Süveyş'in güneyinde Süveyş Kanalı'na ulaşır. Suyu tatlı Nil suyudur. Sonra İrabi Ordusunu İngilizler'in mağlup ettikleri Tellül-Kebir'e vasıl olur, Nüfeyşe (Nefişe)de Süveyş'e giden tren yolu ayrılır. Sonra İsmailiye'ye gelir.

Kahire'den İsmailiye 157 kilometre olup 3,5 saatte gidilir. Buradan kanalın elektrikli tramvayı alınıp Port Said'e gidilir. Kahire ile Port Said arası 239 kilometredir. İsmailiye'den Port Said'e iki saatte varılır. Yol üzerinde önemli istasyon El-Kantara'dır ki, eskiden Asya ile Afrika arasında işleyen kervanlar buradan geçerdi.

Port Said'in limanı ve fenerleri vardır. Fenerlerin ışığı 20 mil uzaktan görülebilir. Ticaret, Tersane, Şerif kısımları adıyla limanın üç kısmı, rıhtımda kanal yönetiminin binası ve bir İngiliz kışlası, Büyük Fener'in yanında Ferdinand Leseps'in heykeli vardır. Limanda birçok gemi, yük ve büyük bir hareket vardır. Bu liman Aksay-ı Şark, Avustralya ve Hindistan ile Avrupa ticaretinin köprüsüdür. Süveyş Kanalı açılmadan önce Port Said mevcut değildi. Nüfusu 50 bin kadardır.

Şehirde büyük oteller, bankalar, ticarethaneler, posta ve telgraf, Kuk Kumpanyası'nın idare yeri vardır.

Süveyş Kanalı

Açıklaması daha önce yapılmıştır. Kanal üzerinde Kantara, İsmailiye şehirleri, Timsah Gölü, Toun, Serapeum şehirleri vardır.

Süveyş Şehri

Halen önemli bir şehir değildir. Ancak Süveyş civarında Tur'da doğudan gelen kolera gibi hastalıkların Avrupa'ya girmemesi için büyük bir karantina yeri vardır. Bu şehre eskiden Araplar «Medietül-Kulzüm» derlerdi.

Yahudi anlatımlarına göre Mısır'dan kaçıp Firavun ordusu tarafından takip edilen Yahudiler bu yerde denize çıkmışlardır. Araplar'a ve Müslümanlık anlatımına göre de Hz. Musa'nın Mısır'dan kaçtığı yer burasıdır. Deniz burada çok olan cezir dolayısı ile çekilip denizle göller arasından geçit verir. Özellikle bu cezir ay tutulaması zamanlarında fazla olur. Musa demek cezirden yararlanarak Firavun'un elinden kaçmıştır.

Burada «Ayyun-ı Musa» denilen kaynaklar vardır ki, Kur'an'da, «Biz asanı taşa vur dedik. Oradan 12 göz açıldı» deniyor. Hakan Kanuni Süleyman H. 932 yılında burada bir tersane yaptırmıştır. Burada yapılan 20 kadırga ile Süleyman Reis Kızıldeniz'e geçip Yemen ve Aden'i ele geçirmiştir. H. 954'de Piri Reis de buradan 30 kadırga ile gidip Muskat'ı ele geçirmiştir. Özdemir Paşa komutasında Kızıldeniz'in batı sahiline yapılan sevkıyatın hareket üssü de burasıydı. Turist kayıkla buralarda gezerse mercan ağaçlarını da görebilir.

Yukarı Mısır (Said)

Buraya yapılacak gezi acele olacaksa trenle 4 gün kadar ister. Kahire'de Büyük Muhatta'dan günde iki ekspres kalkar. Tren 15 saatte Luksor (şimdiki Mısırlılarca adı El-Aksar'dır)a varır. Luksor'dan Assuvan'a mesafe 8 saattir. Kahire'den Nil vasıtasıyla vapurla da gidilebilir. Kuk Kumpanyası'nın güzel vapurları vardır. Seyyahlar bu vapurlarda aradıkları her şeyi bulur ve rahat ederler. Yani vapurlarda duşlara varıncaya kadar bütün konfor vardır. Kuk Kumpanyası bu vapurlarla gezintiler düzenler. Vapurla bu gezi 10-15 gün sürer.

Yukarı Mısır'da en çok görülecek yerler eski Teb şehri (Luksor, Karnak) ve Assuvan'dır.

Luksor'da Otel Luksor, Otel Karnak, Grand Otel; Assuvan'da Grand Otel Assuvan, Çağlayan Oteli (Otel Dö La Katarakt), Hotel Savua vardır.

Yukarı Mısır'da gezmek için izin almak gerekir. Bu da Kahire Müzesi'nden satın alınır. Fakat daha iyisi, bunu da, her şeyi de Kuk Kumpanyası'ndan sağlamaktır.

Assuvan'a yarım saat mesafede «Fila» denilen yerde Çağlayanlar seyredilir.

Luksor Firavun II. Ramses'in sarayının harabeleriyle meşhurdur. Karnak eserleri de en meşhur eserler arasındadır.

Vapurla harekete karar verildiği takdirde, vapura Kahire'de Kasrün-Nil civarında binilir. Biraz ilerleyince doğu sahilinde Mehmed Ali Paşa'nın oğlu İbrahim Paşa'nın Türk mimarisine göre yaptırdığı sarayı, sonra Kasrül-Ali görülür. Sonra Cezire'de piramitler ortaya çıkar. Bundan sonra sahilde olan eski Halvan'a gelinir ki, yenisi de görülür. Sonra

Beni Suif (Süveyf) toprağından geçilir ve Deyrül-Bekre'ye gelinir.

Deyrül-Bekre: Burada Nil'in doğu sahilinde bir dağın tepesinde bir Kıbti Kilisesi vardır. Papasları eskiden beri oradan makaraya geçmiş iple sahile indiklerinden bu ad verilmiştir. Halkı turistlerin önünde çıplak suya girip yüzer, dalar, yani bir çeşit gösteri yapıp bahşiş alır. Bu durum Napoli'deki gösterileri andırır. Napoli'de birtakım adamlar denize atılır, gemilerden atılan paraları dalıp toplarlar. Sonra Menya yönüne varılır. Bu şehir eski Tumum şehri harabesi üzerine kurulmuştur.

Tumum Kıbtice «kilise» manasındadır. Çünkü eskiden Tumum'da birçok kilise vardı. Halen Menya'da önemli bir şeker fabrikası olup burada bin işçi çalışır. Sonra Beni Hasan şehri gelir. Burada halk kadın erkek bahşiş diye insanın başına üşüşürler. İnsan kendisini ellerinden kurtaramaz. Zaten Said tarafları hep böyledir. Birçok çocuk bir ağızdan «Bakşiş ya havaga (havace)!» diye bağırır. Bu durum Mısır'ın her tarafında da böyledir. Buradan eşeklere binerek bazı eski eserleri ziyarete gidilir. Buranın eşekleri pek küçüktür. Eşeğe bineceği zaman eşekçilerin birbirini itip kakmaları, kavga ve küfürleri müşteriyi herbirinin kendi eşeğine çekmesi görülecek şeydir.

İstabl-ı Anter: Deyrül-Bekir'de dağda Mısırlılar tarafından «İstabl-ı Anter» denilen ve Avrupalılar'ın Diyan Mağarası (La grotte de Diana) dedikleri kayaya oyulmuş bir mağara vardır. Bu mağarada bir kısmı zamanla bozulmuş bazı resimler vardır. Bu Tapınak «Paht» adında bir tanrıya özgü olarak yapılmıştır. III. Totmes'e ait Paht'a kurban sunan bir resim vardır. Bu resim Hicret'ten 2250 yıl önce yapılmıştır.

Bu mağaranın bir yerinde «Oziris» adı da yazılıdır. Mumyalanmış insan ve hayvan cesetleri bulunan yerleri de vardır.

Beni Hasan Mağaraları: İskeleden 3 kilometre mesafede yine dağda Beni Hasan Mağaraları adıyla meşhur olan birçok mağara vardır. Bunların ikisi çok önemlidir. 12'nci Firavun ailesine aitdirler. Yani Hicret'den 3645 yıl öncedir. O aile krallarına özgü mezarlardır. İçlerinde odalar ve kuyular vardır. İçindeki resimler sahiplerini ve önünde halkının tarım işiyle uğraşmasını, raks etmesini, bir kısmının çalgı çalmasını, güreşmesini, hükümdarların av avlanmasını gösterir. Fakat birçoğu tahrip edilmiştir. Bir de Avrupa ve Amerika turistlerini bu eserler üzerine adlarını yazmak gibi fena bir adetleri olduğundan eserler kirletilmekte ve bozulmaktadırlar. Bu suretle bozulmuş Mısır'da pek çok eser vardır. Avrupalılar Mısır antikalarının çoğunu memleketlerine aşırdıkları gibi burada kalanlarını da adlarını yazarak harap etmektedirler. Acaba o adlar o eserlerin yanına yakışır mı?!..

Bu mağaralardan önemli olanlardan biri I. Ozurtezen'in komutanı olan Ameni-Amenemhat'a ait olup onun hayatı ile ilgili yazıları içerir. Bu komutan Habeşliler'le savaşmıştır. Diğeri ise Num-Honep adında bir diğer komutana aittir. Bu mağaralarda birçok erkek ve kadın resimleri vardır. Bir resimde ise insanların bir kısmı üzüm toplar, bir kısmı suyunu çıkarır, bir kısmı şarap yapar, bir kısmı da şarabı doldurur.

Bu mağaraları magnezyum ışığıyla seyretmelidir.

Beni Hasan İskelesi'nden sonra Roza'ya gelinir. Orada önemli şeker fabrikaları vardır. Günde bu fabrika 100 bin kilo şeker

çıkarabiliyormuş, 24 kazanla işliyormuş. Fabrika yalnız şekerkamışının hasat zamanında çalışır. Burada şekerkamışı tarımı da bu sayede artmıştır. Roza Kahire'de 182 mil mesafededir.

Sonra Tellül-Amarene'ye gelinir. Burada heykeller ve yazılar vardır. Bir mermer ocağı da vardır.

Timsah Mağarası: Tellül-Amarene ile Menflut arasında Timsah Mağrası adıyla meşhur olan mağara ve içinde mumyalanmış birçok timsah cesetleri vardır. Bunların arasında altın varaklarla sarılı insan mumyaları da vardır.

Buradan sonra vapur Asyut'a ulaşır.

Asyut ve Antikaları

Asyut eski bir şehir olup Kahire'den 300 kilometre mesafededir. Said'in başkenti durumundadır. Eski adı Saut olup Kıbtiler «Siyut», Araplar «Asyut» yapmışlardır. Yunanlılar'sa «Likopolis» demişlerdir. İrabi ve Mehdi olaylarından önce Sudan ticareti buradan geçerdi.

Cebel-i Garbi (Batı Dağları)'da Eski Mısırlılar'a ait birçok mağara ve mezar vardır. Bunlar On ikinci Firavun Ailesi zamanınındır. Maalesef çoğundan Avrupalılar tarafından birçok şey çalınmış ve bir kısmı harap edilmiştir. Bu durum karşısında Mısır Hükümeti son zamanlarda bunlara demir kapılar koyup bekçiler görevlendirmiştir. Bu mağaralardan en meşhuru oranın halkınca «Mağaratül-Asker» denilen mezardır. Böyle denmesine sebep olan duvarlarında asker resimleri bulunmasıdır. Bu askerlerin emirlerinin adı «Markara» imiş. Mağaranın yanında büyük bir kahin olan «Neb-ab» adlı kimseye ait bir mağara ve bunun içinde renkli resimler vardır. Mısır'a Hıristiyanlık yeni girdiği ve Romalılar bunları tepeledikleri zaman bir kısım Hıristiyan bu dağa sığınıp bu mağaralarda oturmuşlar ve tutuculukları yüzünden birtakım resim ve hiyeroglifleri çamurla sıvamışladır. Bu dağda Makedonyalılar ve Romalılar'dan kalma mağaralar da vardır.

Buradan sonra «Ebi Tih» ve «Kav» gelir.

Kav: Kav'a yakın «Antepolis» adındaki büyük bir eski şehir yeri vardır. Bu şehir Yunan hurafelerince denizler ve karalar tanrısı adına yapılmıştır. Burada bu tanrının babası Neptün adına insan kafalarından bir bina yapılmıştır. Herkül buradan üç defa geçmiş... Buranın Mısırca adı «Tuka»dır. Bunu Kıbtiler «Tukav», Araplar «Kav» yapmışlardır. Buranın heykeli 1823 Nil taşkınında harap olmuştur. Yine Kav gibi Nil'in doğu kenarında «Kavül-kebri» denilen «Cebelüş-Şeyh-Herbedi» üzerinde bulunan birçok mağarası olan bir yer vardır. Burada eski Mısırlılar'ın binaları için taş çıkardıkları taş ocakları da vardır. Bu taşlar serttir. Yanında Cafer Kanalı vardır ki, buna «Tera-i Haznedariye» de derler. Bu kelime bizim «hazinedar»dan bozulmadır. «Tera» kanal demektir.

Buradan sonra Tahta gelir. Burası camileri ve din adamları olan bir yerdir. Fıkh-ı Hanefi'ye yazı yazan «Eş-Şeyhüt-Tahtavi» buradan yetişmiştir.

Sonra Cürca gelir.

Cürca

Mısırlılar «Gurga» diye telaffuz ederler. Burada Kumaş fabrikaları vardır. Akreplerinin çokluğuyla meşhurdur. Gece gündüz, sokakta, evde, her yerde akrep vardır. Burada II. Ramses'in babası I. Seti'nin heykeli, yine birtakım mağaralarda, «Beline ve Garabetül-Medfune» adlı yerler vardır. İkinciye «Arabatül-Medfune» derler. Oziris'in bütün organları bu ikinci yerde defnolunmuştur. Burada Oziris Tapınağı da vardır. Seti heykeli gayet sanatkarane yapılmış bir heykeldir. Burada Maryet Paşa 76 Friavun'un adı yazılı bir levha bulmuştur. Bu levha halen Londra Müzesi'ndedir. II. Ramses'in heykeli harap durumdadır. Bu heykel Paris'in Konkord Meydanı'ndaki Obelisk (dikilitaş) ile aynı yüzyılda yapılmıştır. Yine burada «Tanis» adlı şehrin harabesi vardır. Bu şehir Mısır uygarlığının yatağı, beşiği olmuştur. Oziris Eski Mısırlılarca Hıristiyanlar'ın «Beyt-i Mukaddes»i derecesindeydi. Ancak bu tapınaktan halen bir eser kalmamıştır. «Göm-i Sultan» denilen yer de buradadır. «Plutark»a göre Eski Mısırlılar'ca bu toprak orada mezarlarını yapmak için pek yüksek fiyatlarla satın alınırdı. Bunun da sebebi Oziris'e civar olarak gömülmüş olmaktı.

Buradan sonra Ferşut gelir. Maksim Dö-Kam timsahların buradan itibaren ortaya çıkmaya başladığını söylerse de şimdi ancak ilk çağlayandan sonra görülür.

Buradan sonra Daşna gelir. Buradan da Kına'ya ulaşılır.

Kına: Kahire'den 638 kilometre uzaklıktadır. Konupolis adlı eski bir şehir üzerine kurulmuştur. Kına Süveyş Kanalı açılmadan önce Hicaz'la olan ticaretin kervanlarının güzergahı olan önemli bir şehirdi. Toprağı ince ve çömlek yapımı için çok güzel bir yerdir. Burası çömlek fabrikasıyla meşhurdur. Ülle (Kule)leri (Mısır'ın suyu soğutan su testisi) Kahire'de makbuldür. Burada meşhur Dendere heykeli vardır.

Buradan sonra sahili «Ballasi» denilen testilerle dolu El-Ballas şehri, sonra Kölemenler'in makamı olan Kubt (bu bizim kaba manasına olan «kubad» olacaktır), Nakade, El-Aksar ve Arment vardır.

El-Aksar (Luksor): Luksor Firavunlar devrine ait meşhur Teb şehri, şimdiki bu Karnak, Luksor ve Abu köylerinin olduğu yerdir. Burada da dağda mağaralar, içinde resimler, boyalı yazılar, hükümdar mezarları, harabeler gibi pekçok eser vardır. Bunlar sahilden altı kilometre içerdedir. En meşhurları On dokuzuncu ve Yirminci Ailelere ait olanlarıdır.

I. Seti'nin Mezarı: Bu Seti II. Ramses'in babasıdır. Yunanlılarca adı «Sezostris»dir. Bu mezar resim ve başka dallardaki sanatların güzel örnekleri ile meşhurdur. Renkler pek parlaktır. Avrupalılar bu güzel resimler üzerine de isimlerini yazmışlardır! Bu eser Avrupaca «Orubi» adıyla meşhurdur. Mumyaları saldırıdan ve hırsızlıktan korunmak için özenli odaları vardır.

Deyrül-Bahri: On sekizinci Aile'den Hatasu'ya ait bir tapınak harabesidir. Bu tapınak Milat'tan 1640 yıl önce yapılmıştır. Mimarlık tekniği bakımından pek önemlidir. Burada firavunların Somali subaylarına dair yazılar ve Mısır askerlerinin resimleri vardır.

Hatasu'nun hükümette ortağı olan kardeşi Tatmes zamanında Mısır,

bizzat Nübe, Sudan, Irak, Kürdistan ve Anadolu'nun bir kısmını egemenliği altına almıştı.

Ramses Harabesi: Sezostris adıyla bilinen II. Ramses'e ait bir tapınaktır. Bu bina altı oda ile diğer bazı kısımlardan ibarettir. İçinde Ramses'in fetihlerine ve kahramanlıklarına dair resimler, odaların birinde Ramses'e ait büyük bir heykel vardır. Bu heykel granitten olup 1 milyon 217 bin 872 kilogram ağırlığında ve 17 metre yüksekliğindedir. Hıristiyanlık başladığı zaman Kıbtiler tarafından hasara uğratılmıştır.

Deyrül-Medine: Batlamyus Vilupatur tarafından yapılmış bir tapınaktır. Bu da III. Amenüfis'e ait olan bir tapınağın üzerine yapılmıştır. Hıristiyanlık başlayınca kilise yapıldığından adı «Deyrül-Medine» kalmıştır.

III. Amenüfis Heykeli: Deyr-i Medine'ye 10 dakikalık mesafededir. On sekizinci Aile'dendir. Bu heykeller iki tane olup pek büyüktür. Bunlar tapınağın kapısındadırlar. Her heykelin yüksekliği 19 metredir. Bunlardan biri Hicret'ten önce meydana gelen bir depremle yere yıkılmıştır. Buna Avrupalılar «Memnon'un sesli Heykeli» (Statue vocale de Memnon) derler. Çünkü Romalılar bundan daima ses çıktığını işitip buna dinî ve ilahî birçok manalar vermişlerdi. Bundan dolayı kaldırıp yerine tekrar dikmişler ve ses de o zaman kesilmiştir. Gerçekten bu heykel yatarken ondan bir ses çıkarmış. Bu da heykelin içi oyuk olduğundan sabahleyin güneşin etkisiyle ısınan havanın bir delikten dışarı çıkarken ses yapmasıdır, diyorlar.

Abu Şehri (Medine-i Abu, Elephantine): Bu harabe III. Ramses tapınağıdır. Burada Totmes'e ait harabe de vardır. Bunda Romalılar'dan Adriyan'a, Antuvan'a ait yazılar da bulunur. Burada Migdol-Ramses Köşkü adıyla gayet güzel bir yer daha vardır. Daha birçok eser varsa da görülmesi tarifinden çok daha iyidir.

Aksur Harabesi (Luksor, Kavs, Kus): Bu harabe Nil kenarındadır. Bir rıhtımı da vardır. Kapısı iki burç arasındadır. Burçlardan birinin eni 8,40, yüksekliği 20 metredir. Kapının eni 4 metredir. Birçok direği olan, içinde resimler, yazılar ve heykeller bulunan meşhur bir harabedir. Bu tapınak I. Seti ile II. Ramses'e aittir. Bina bin 982 metrekare arazisi üzerine kurulmuştur. Burada bulunan ve II. Ramses'in diktiği obelisk (dikilitaş) yerindedir. Üzerinde II. Ramses'in adı vardır.

Luksor'da mükemmel oteller vardır.

Karnak (yahut Kurna) Harabeleri: Aksur (Aksar) şehrinden gidilir. Bunlar çok sayıda harabelerdir. Başlıcaları Hansu ve Oziris tapınaklarıdır. Açıklamaları uzundur. Buradaki eserler pek önemli ve pek güzel olup görülecek şeylerdir.

Armint (Arminet): Eski adı «Hermonitis»dir. Eskiden meşhurdu. On sekizinci Firavun Ailesi zamanında vilayet merkeziydi. Romalılar zamanında daima bir askeri merkez oldu. Halen kuvvetli ve ısırıcı köpeği ile meşhurdur. Bu köpekler Fransızlar Kölemenler'i uzaklaştırdıkları zaman Fransız köpekleri ile yerli köpeklerin çiftleşmesinden meydana gelmiş güzel bir cinstir. Bu köpekler bekçilikleriyle meşhurdur.

Sonra İsna'ya gelinir.

İsna

Burada limandan 20 dakika mesafede meşhur İsna Harabesi vardır.

İsna'nın eski adı Şinva'dır. Strabon bu şehri «Lanupolis» adıyla belirtmiştir. Bu ad orada çıkan kutsal bir balık dolayısı ile verilmiştir. Burada çarşaf ve testi yapılır.

İsna harabesi 10 metre yüksekliğindedir. Burada birtakım direkler de vardır. Bunlar Batlamyuslar zamanına aittir. Odalardan birinde astroloji burçlarının resimleri yapılmıştır. Ancak buradaki yazılar bozulmuştur. 24 direkli tavan mevcuttur. Her direk 11 metre boyundadır. Bu eserler sanatça biraz kabacadır. Bu harabe ışıksız gezilemez. İsna eskiden Mısırca orospuların sürüldükleri yer idi. Orada birçok rakkase vardı. Halkı eğlenceye ve zevke yatkındı. Maksim Dö Kam 1849'da oraya yaptığı bir gezide «Köçek Hanım» adında biriyle karşılaştığını anlatır.

İsna Hıristiyanlık dünyasında meşhurdur. Roma Kralı Daklidyanus Hıristiyan dinin kabul edenleri burada öldürmüştür. Aynı zamanda Kölemenler'in Fransızlar'la yaptıkları bir savaş da meşhurdur.

İsna'dan sonra Kab ve İdfu'ya gelinir.

Kab (El-Kab)

Kab'da On sekizinci Firavun Ailesi zamanına ait birtakım mezar, mağara ve harabeler vardır. Bunların içlerindeki resim ve yazılar tarih bakımından değerli ve önemlidir. Özellikle Firavunlar zamanındaki tarıma ilişkin bilgi vardır. Şehrin evleri kerpiçten yapılmıştır. Buradan sonra Cebelüs-Silsile ortaya çıkar.

Cebülüs-Silsile

Bu iki dağdan doğudaki Cebelül-Arap, batıdaki Cebelül-Libiye'dir. Burada vapur iki dağ arasından geçer. Eski Mısırlılar, binaları için, bu dağdan pek çok taş kesmişlerdir. Yerleri halen durur. Maryet Paşa'ya göre burası Nil'in kutsanması için önemli bir yerdir. Bu dağ üzerinde o zamana ait bazı dualar bulunan levhalar vardır. Bir de bu dağda On sekizinci Aile'nin sonuncusu olan Firavun Hurus'a ait içinde birtakım resimler bulunan bir eser vardır. Bunların ikisi çok önemlidir. Birisi Firavun Hurus'u bir tanrıça tarafından emzirilmesini tavsir eder. Bu resim pek sanatkaranedir. İkincisi Hurus'un savaştan başarı ile dönüşünü anlatır. Firavun 12 subayın taşıdığı bir sandalyaya oturmuştur. Arkasında da ellerinde meşaleler olan insanlar vardır.

Gemi bu iki dağ arasından geçtikten sonra Silve, Kevm-i Ambu'ya varır. Bu ikinci yerde eski bir istihkamın izleri vardır. Sonra Dirav'a varılır. Burası Mısır askerlerinin merkezidir. Buradan sonra Assuvan'a yaklaşılmaya başlanır. Her iki dağ birbirine yaklaşır. Hatta bazı yerde bu ekili toprak 2 metre eninde kalır. Taşkın geçtiği zaman Nil suyu çekilip tarım için bir parça daha yer bırakır. Ötede beride Assuvan taş ocakları görünür. Assuvan'a varılır.

Asvan (Assuvan)

Eski adı Siyen (Syéne)'dir. Araplar Asvan dedikleri gibi «Suvan» da derler. Assuvan «Asvan» suretiyle de yazılır, «Suvan» da denir. İskele

Muhafaza ve Hükümet Dairesi ve Kışlak önündedir. Asker ve toplar vardır. İskelede yine eşek, eşekçilerden oluşan kalabalık ve gürültü eksik olmaz. Burada Beşariye ve Ababde adıyla iki kabile mevcut olup çocukları Nübeliler rengindedirler. Bunlar çıplak ve yalnız bellerinde kısa bir peştemalla gezerler.

Kahire'den 920 kilometre uzaklıktadır. Mısır'ın son şehridir. Bu şehirde Mısırlı, Türk, Kıbti, Nübeliler, Beşariye ve Ababde kavimlerinden oluşan bir halk topluluğu bulunur. Turistler için çok güzel oteller vardır. Burada hurmanın çeşitleri çoktur. Binaları kerpiçtendir.

Assuvan'da eşekle kumluk çölden taş ocaklarına gidilir. Bu mesafe bir kilometredir. Buranın taş ocakları çok ve hepsi de büyüktür. 6 bin metre boyunda ocaklar vardır. Taşların cinsi hep granittir.

Ceziret-i Ansüv-Vücud (Fila, Aalak, Pilak)

Bu adanın yeri, manzarası pek güzeldir. Cebel-i Garbi'den gelen ufak bir granit silsilesi burada Nil'i geçip Libiye Dağına ulaşır. İşte bu silsile Assuvan Çağlayanları'nı oluşturur. Zaten Nil'in diğer çağlayanları da böyle bir tabii oluşum sonucudur. Ancak diğerleri yumuşak şistli bir kitleyken, bu granittir. Eskiden «Pilak» adını taşırdı. Halk «Ceziretülbirba» yahut «Kasr-i Ansüv-Vücud» der. «Birba» arapça tapınak demektir. «Ansüv-Vücud» hayatın tatlılıkları demektir. Tapınak Oziris'le İzis'e aittir. İzis, hiyerogliflere göre, «İlak» hükümdarıydı. «İlak» Eski Mısırlılarca «ada» demektir. «F» harfi ile «Filak» olur ki, Yunanlılar bunu «Philoe» yapmışlardır. Bu ada Kahire'den bin kilometre mesafededir. Uzunluğu 400, genişliği 150 metredir. Etrafından Romalılar tarafından yapılmış bir kale duvarı vardır. Bu ada baştan başa heykel, tapınak, hiyeroglif yazılar, resimler ve başka eski eserlerle doludur. Yukarı Mısır'ın en güzel yeridir. Turistler için görülecek en birinci yerdir.

Eski Mısırlılarca bu ada pek kutsaldı. Havasının ve manzarasının güzelliği bakımından da gerçekten kutsal olmaya layıktır. Hıristiyanlık başlayınca buradaki binalar kiliseye çevrilmiştir. Halen üzerlerinde Hıristiyanlık işaretleri vardır. Apis, eşi İzis, oğlu Hurus ve Hatur'un heykelleri vardır. Diğer meşhur bir binada Batlamyus Vilumitur'un resimi vardır. Burada bir de Mısır'ın Fransızlar trafından işgalini ve bu tarihi belirten bir yazı vardır. Halen Londra Müzesi'nde olup «Levhatür-Reşidiye» adıyla bilinen levha buradan alınmıştır. Direklerin üzerinde dinî yazılar bulunur. mevcut bir büyük binanın kurucusu Batlamyus Filadelf'dir. bu harabenin üzerinde Hatur'a, İzis'e ve Husur'a ait dini yazılar, Makedonya ve Roma hükümdarlarından bazılarının adları, buhur aletler, Batlamyuslar'ın ve Romalılar'ın tanrılarına kurban sunuş resimleri, Hurus'un doğduğu oda vardır.

Burada diğer bir geniş bina vardır ki, tanrı Sat için yapılmıştır. On direği vardır. İçinde 10 direkli bir taht mevcuttur. Bu tahtın üzerinde astrolojiye ait resimler bulunur. Buradan bir merdivenle Oziris tapınağındaki Oziris'in öldüğü yere gidilir. Daha birçok şeylerle beraber pembe granitten bir mihrap (Autel) vardır. Aynı zamanda Batlamyus Filadelf'in İzis tarafından emzirildiğinin resmi de vardır. Daha harap ol-

muş birçok şey vardır. Bir de turistlerin ilgi ile gezdikleri «Firavun Tahtı» diye meşhur ufak bir bina vardır ki, 14 direkli olup Romalılar'dan Tiberyus zamanına aittir. Bu eserlerin açıklaması çok uzundur. Turist bizzat görerek daha iyi anlar.

Çağlayan

Sandallarla gidilir. Buradan su hızla düşer ve tehlikeli girdaplar oluşturur. Yaklaştıkça su akışının kuvveti artar. Yarım saat sonra Elefantin adasına varılır.

Elefantin Adası

Buna «Ceziretüs-Sac» da derler. «Sac» abanoza benzer bir ağaçtır ki, orada çoktur ve ana yurdu Hindistan'dır. Avrupalılarca «Hat-ı Sertan Bahçesi» adıyla meşhurdur. Bu adada tamamıyla harap olmuş iki tapınak vardır. Bu da önceki ada gibi Eski Mısırlılarca kutsal sayılan adalardandır. Bu adanın bir kenarında eski bir Mikyas-ı Nil (Nil Ölçeği), bir de Romalılardan kalma bir bostan dolabı kuyusu vardır.

Assuvan halkı «ikfal» (kilitleme) yaparlar. Yani kızların cinsel organlarını küçükken dikerler. Gerdek gecesi güvey bıçakla yararak açar (Fenn-i Hıtan, Dr. Rıza Nur).

Sör Garanfil Mağaraları: Yune Assuvan'da Cebel-i Garbi üzerinde ve tepededirler. Adını kaşifi olan bu İngiliz'den alır. Buraya da sandalla gidilebilir. Bu mağaralarda da heykeller, resimler, yazılar vardır. Fakat bunlar sanatça kaba şeylerdir.

Assuvan'dan sonra İdfu gelir.

İdfu

Bunun Kıbtice adı «Atbo» yahut «Anfo» imiş. Yunanlılar Apollo-tupolis demişlerdir. Burada halk kendi yaptıkları taklit şeyleri eski eser diye turistlere satarlar. Eşeklerle yirmi dakikada İdfu harabesine varılır. Burası iki burç arasında yapılmıştır. İnsan bunun önünde hayret ve takdire dalar. Bina sağlam ve içindeki resimler, hiyeroglifler güzel ve pek sanatkaranedir. Burası Dördüncü Batlamyus Filupatur tarafından yapılmış bir tapınaktır. Bu tapınak III. Totmes Tapınağı'nın yerine yapılmıştır. Eski Mısır eserlerinden Hıristiyanlar'ın tahribatından en az zarar gören bu eserdir. İdfu Tapınağı diğer Mısır tapınaklarından odaların yukarı kısımlarındaki resimleriyle çok daha değerlidir. Her odada o odanın yüzölçümü Eski Mısır ölçeği ile yazılıdır.

Bu azametli bina dikdörtgen şeklindedir. Granit taşından yapılmıştır. Her burçda 145 merdiven basamağı, içinde odalar, direkler, kapılar vardır. Açıklaması uzundur. Görmeden anlatmak zordur.

ONBİRİNCİ CİLDİN SONU

Dr. RIZA NUR

TÜRK TARİHİ

(Cilt:12)

BÖLÜM: III

MISIR TÜRK DEVLETLERİ
(Devamı)

(KAVALALILAR)
(Devamı)

A- MISIR DEVLETİ'NİN KURULUŞU

Mısır 1914 yılının sonlarına kadar Türkiye'nin yönetiminde ve İngiltere'nin geçici askerî işgali altında bir «Hıdivlik» iken Türkiye ile İngiltere arasında savaş çıkınca İngilizler'in Mısır'ın Türkiye ile ilgisini kesip doğrudan doğruya Mısır'a kendi himayeleri altına aldıklarını ve bu durumu ilan ettiklerini, eskiden Türkiye'nin Mısır'da imtiyazlı valisi «hıdiv» ve «paşa» unvanına sahip iken bu sefer bu unvan «sultan» olarak değiştirilip Hıdiv yerine İngiltere boyundurluğu altında bir Sultan oturtulduğunu anlatmıştık. Mısır parası Türkiye Padişahları adına basılırken artık Mısır Sultanı adına basılmıştır.

İngiltere'nin egemenliğini «Naip» unvanında bir İngiliz temsil etmektedir.

Mısır Devleti'nin kendine özgü kanunları düzenleri ve kuruluşları vardır. Gerçi işlerini yönetmekte bağımsızdır, ama bütün önemli memurluklar İngilizler'in elinde olduğundan Mısır Devleti'nin dizgini İngilizler'in elindedir. Naip, Sultan üstündedir. Mısır Devleti İngiltere nasıl isterse öyle adım atar.

Sultan'ın Kahire'de «Abidin Sarayı» adıyla anılan bir sarayı vardır ki, kışın burada oturur. Sarayın karşısında Hassa Askerine özgü «El-Kışlak-ı Tevfikiye» adıyla bir kışla vardır. Görülüyor ki Mısırlılar bu Türkçe kelimeyi bizden daha doğru söylüyorlar! Yazın İskenderiye'de Resütteyn Sarayı'na giderler. Bundan başka Sultan ve ailesinin diğer fertlerine özgü birçok güzel saray ve yazlık köşk vardır.

Hükümet bu saltanat ailesinin bir kısmına maaş vermektedir. Birçokları ise pek zengin olup içlerinde yılda 100 bin liradan fazla geliri olanları vardır.

Hıdivlik zamanında olduğu gibi şimdi de sarayda Divan vardır. Eskiden adı «Divan-ı Hıdiv» idi. Şimdi «Divan-ı Sultani»dir. Bu Divan'da teşrifatçılar, «Emma» adıyla mabeynciler, katipler, yaverler gibi bir saray teşkilatı neyse hepsi vardır.

Sultan: Mısır Hükümeti bugün bir sultanlıktır. Sultanı Mehmed Ali

Paşa soyundan gelen Melik Fuad'dır(*). Dünya Savaşı'na kadar Türkiye'ye bağlı bir Hıdivlik'ti. 18 Eylül 1914'de İngilizler Hıdiv II. Abbas'ı tahttan indirdiler ve Mısır'ın Türkiye'den bağlantısını kesip kendi egemenlikleri altında «Sultanlık» yaptılar. Yine aynı aileden Prens Hüseyin Paşa'yı «Sultan Hüseyin Kamil» adıyla sultan olarak atadılar.

Mısır Hükümeti esasen «hükümet-i mutlaka» (mutlakıyet hükümeti) ise de şimdi ne otokratik, ne de demokratik bir hükümettir. Zaten bir bağımsızlığı yoktur. Bu hükümet ayakları köstekli, ağzına gem vurulmuş, üstüne de bir yabancı binici binmiş bir yarış atı gibidir.

Naib: Mısır'da İngiliz Saltanatını «naip»in oturduğu ve «Darül-Himaye» dedikleri yer temsil eder.

Sör Veygant adında biri (1915) bu Darül-himaye'nin baş memurudur. Memuriyetinin unvanı «İngiltere Kralı'nın Naibi»dir. Gerçekten Mısır'a egemen olan bu kişidir. Her bakanlığa her önemli memuriyete, askerin, polisin başına İngiliz müsteşarlar ve memurlar konmuştur. Bilfiil iş onların elinde bulunduğu için bunlar Naip'in yürütme araçlarıdır. Adeta Mısır'da iki hükümet birden vardır.

Mısır bayrağı Sultanlık ilanıyla beraber değiştirilip Ay-Yıldız'ın yanına yine iki yıldız daha ilave edilerek yıldız sayısı üçe çıkarılmıştır.

Mısır'ın bir arması olup bunun üst kısmına Avrupa devletleri tarzında bir tac resmolunur. Ancak tepesindeki haç yerine, Ay-Yıldız konur. Devletin resmî kitaplarının ve resmî herşeyin üzerine bu arma konur.

Sultan Ailesi pek kalabalıktır. Prens ve prenses adlarını taşırlar. Bunların büyük bir bölümü zengindir. İçinde servetsiz olanlar da vardır.

Mısır'ın devlet daireleri hep bir yerdedir. Gerçi resmi daireler çeşitli binalar da bulunurlarsa da bunlar birbirlerine yakındır. Tüm resmi daireler Laz-oğlu Meydanı civarındadır.

Bu binalar İsmail Paşa zamanında «Şerif» adında birisininken hükümet tarafından dairelere çevrilmiştir. Bu binalar pek güzel değilse de Mısır için yeterlidir.

Mısır'da kapitülasyon geçerlidir. Dünya Savaşı sırasında bunların kaldırılması için bir heyet kurulmuş ve çalışmalara başlamışsa da henüz bir şey meydana konmamıştır.

Bu dairelerin hepsinin işleri İngilizce ve arapça olarak basılmış kağıtlarla yürütülür. İş sırasında bu kağıtlar sadece doldurulur. Bir de her kalemde yazı makinesi, yani daktilograf (daktilo) aleti vardır. Bu sebeple işler eskisine nisbetle çok hız kazanmıştır. Bu makinelerin bir kısmı İngilizce, bir kısmı Arapça yazar.

Vüzera Meclisi (Vezirler Meclis): Sultan, devleti vezirleri vasıtasıyla yönetir. Bunlara «nazır» (bakan) ve meclislerine «Meclisün-Nuzzar» (Bakanlar Meclisi) derler. İngiltere'ye katıldıktan sonra Türkiye'ye benzememesi için «vezir» ve Meclisül-Vüzera» (Vezirler Meclisi) denmiştir.

Nezaretler (Bakanlıklar):

Riyaset-i Meclisül-Vüzera yahut Sadrazam makamı ki Reisün-Nuzzar, Nazırün-Nuzzar adlarını taşır.

Evkaf Nezareti.
Maarif-i Umimiye Nezareti.
Hakkaniye (Adliye) Nezareti.
Maliye Nezareti.
Dahiliye Nezareti.
Alri (İrva, sulama) ve'l-İşgalül-Umumiye Nezareti.
Ziraat, Sınaat, Ticaret ve Milahat Nezareti.
Harbiye Nezareti.
Bahriye Nezareti.

Sadaret (başvekilik) ile beraber on nezaret vardır. Ancak Reisün-Nuzzar aynı zamanda Dahiliye nazırıdır. Hariciye Nezareti Hıdiv zamanında mevcuttu. İngiltere himayesinden beri bu nezaretin kalemleri İngiltere Kralı Naibi'ne bağlandı ve böylece nezaret ortadan kaldırılmış gibi bir duruma düştü. Son bir iki yıl önce yeniden kurdular ve başka memleketlere elçiler gönderdiler. Harbiye ve Bahriye yok denecek derecede önemsiz olduklarından İşgal-i Umumiye ile üçü birden bir nazır (bakan) yönetimi altındadır. O nazır üç ismi birden taşır.

Çoğunlukla bu nazırlar Türk kökünden olurlar. Mesela şimdiki reisün-nuzzar Hüseyin Rüşdi Paşa ile Adliye Nazırı Adli Yeğen Paşa Türk'türler (1915).

Mısır'da dokuz nezaret (bakanlık) varsa da bunları 7 nazır (bakan) yönetir. Sadaret ile Dahiliye reisün-Nuzzar'da, Nafia ile Harbiye ve Bahriye bir nazırın; Ziraat, Maliye, Maarif, Adliye ve Evkaf birer nazırın yönetimindedir. Her nazırın bir İngiliz müsteşarı vardır. Nazırlar yılda 3 bin, müsteşarlar 2 bin Mısır lirası maaş alırlar. Bir de «vekilün-nezaret» adıyla süsekreterdetalar vardır. Bunların maaşı da bin 500 liradır.

El-Cemiyetü-Şeriye: Devletin kanunlarını yapmaya özgü bir meclistir. Adeta başka milletlerin meclis-i mebusanları derecesindedir. Meclis-i Şuraül-Kavanin'in yerine geçmiştir (1 Temmuz 1913). Bu meclis nazırlar, seçici ve seçilmiş üyelerden oluşur. Seçilmiş üyelerin sayısı 66, atanan üyelerin sayısı 17'dir. Seçilmiş üyeler bütün müdiriyetlerle (sancaklarla) Kahire şehrinden, yani bütün Mısır'dan seçilir. Seçim usulü bizimki gibi iki dereceli seçim usulüyle ve gizlidir. Yaşı 20 olan her Mısırlı -kendisinde Seçim Kanunu'nun engel saydığı şeyler olmadığı takdirde- bu meclise üye seçme hakkına sahiptir. Her 50 kişi birini seçer. Meclise üye olacaklar için yaşları 35'den aşağı olmamak, okuyup yazma bilmek, emlak sahiplerinden bulunmak şarttır. Üyelik süresi altı yıldır. Maaşı ayda 25 liradır. Meclis, Sultan tarafından feshedilebilir. Meclis kendi kendisine kanun yapamaz; hükümet tasarı verir, Meclis onaylar. Yani bu Meclis hükümetin arzusuna, hatta İngilizler'in arzusuna millet arzusu boyasını sürmeye yarar. İrabi Vakası'nda Meclis dağılmış, sonra tekrar açılmıştır. 1914'te Dünya Savaşı başlayınca Meclis resmen feshedilmemişse de oturumlar men edilmiştir. Bu Meclis'in tutanakları her yıl Bulak Matbaası'nda (Matbaa-i Emiriye) basılıp yayınlanır. Son yıllarda tam bir Millet Meclisi yapılmıştır.

Li-Cennet-i Kazayaül-Hükümet: Bu meclis üç müsteşardan oluşur. Bunun görevi hükümeti kanunlar konusunda aydınlatmak ve mesalih-i hükümeti (hükümet işlerini) mahkemelerde savunmaktır.

Li Cennetül-İstişaretül-Şeriye: Bunun görevi kanun tasarıları yapmaktır.

Kanun-ı Muameletül-Ecanib: Kapitülasyon, yani yabancılarla ilgili imtiyazlar yürürlüktedir. Mısır mahkemeleri Avrupalılar'ı yargılayamaz. Bu sebeple 1876'da «Mehakim-i Muhtelite» kurulmuştur. Bu mahkemelerin kanunları Avrupa devletleri tarafından onaylanmışsa da ancak her sanığın mensup olduğu devlet kabul ettiği takdirde o sanık bu mahkemede yargılanabilir. Karar o devletlere sunulur. Onlar tarafından kabul edilirse, karar uygulanır. Yabancılara salınan vergiler ve Avrupa devletlerinin onayına bağlıdır.

Rütbeler ve Nişanlar: Mısır'da efendi, bey, paşa, rütbeleri vardır. Sultanlık ilan olunduktan sonra Türkiye nişanları kaldırılıp yeniden «Nişanün-Nil» ve başka adlarla nişanlar ihdas edildi. Sultanlık'tan sonra efendi, bey, paşa unvanları da maaşlarına göre tesbit olundu. Neyse bu unvanları kaldırmadılar.

Sulta-i Diniye (Dini Otorite, Hükümran olan Din): Hükümetin resmi dini İslam'dır. Bunun reisi Şeyhül Camiül Ezher» ile Müftiüd-Diyarül-Mısriye»dir. Kıbtiler Kahire'de oturan bir Patrike bağlıdırlar.

Mısır Devleti'nin yönetimine ait olan kanunlar, fermanlar ve diğer her şey kitaplar halinde Fransızca, Arapça basılmıştır. Bu konularda geniş bilgiler almak isteyen şu esere başvurabilir: Code administratif égyptien, Henri, Paris 1911.

Her nezaretin teşkilatı ilk önce «maslahat» (maslaha) ayrılır. Mesela Dahiliye Nezareti'nde «Maslahatüs-Sıhha» olduğu gibi, her «maslahat» da «kalem»lere ayrılır. Her kalemde müdür, vekil adıyla müdür vekili, bizdeki gibi reis-i kalem, vekil-i kalem adıyla memurlar ve bunlardan başka müvazzaf-ı müstahdem adıyla da katipler bulunur. Müdürler yanlarında «sekreter» adıyla katipler bulundurur. Bunlara «başkatip» de derler. Muvazzaflar üç sınıftır. Bunlara «muvazzaf-ı derece-i evvela», «Muvazzaf-ı derece-i saniye» gibi adlar verilir. Halk bu memurlara «müstahdem» der.

Bazı dairelerin kontrolcu memurları vardır. Bunlara «murakıp» derler. Müfettişlere ise bizim gibi «müfettiş» derler.

Mısır Devleti'nin kanunları bizimkine pek de benzemez. Bizden ayrı kanunlar da yapmıştır.

Mısır Devleti'nin güzel kanunlarından bir tanesi de hükümet memurları hakkındaki kanundur. Bu kanun gereğince memur olacak kişilerin öğrenim, ahlak ve sağlık noktasından sahip olmaları gereken şartlarla, memurların bir künye defteri olması, mükafat ve cezaların kayda geçirilmesi usulü vardır. Özellikle cezalar kısmı çok önemlidir. Bunlar uyarıdan başlayıp memurun bir günden üç aya kadar aylıklarını kesmekten, sınıfını indirmekten, emekliye sevketmekten veya emeklilik hakkından yoksun bırakılarak azline ve suçu adliyece takibi gerektiriyorsa mahkemeye teslimine kadar gider. Buna «itaat cezası» adını verirler. Nitekim Fransızlar da «Peine Dissiplinaie» derler. 15 günlük maaş kesilmesine varıncaya kadar bu cezaların küçük kısımlarını memurların mensup oldukları kalem reisleri verebilirler. Daha büyük cezalar için Mısırlılar'ın «Meclis-i Tedib», Fransızlar'ın «Conseil de Dissipline»

dedikleri, gerekli olduğu zaman toplanan meclis yetkilidir. Eğer suç memurun azline kadar varan daha büyük bir suç ise Meclis-i Tedib'in hükmü o dairenin nazırına sunulur. Nazır bu hükmü ya onaylar ya da onaylamaz. Eğer onaylamazsa özel bir meclis kurup işi oraya havale eder. Özel meclis,,memurun mensup olduğu nezaret sekreteri (Evkaf'da bizzat nazırdır), Mehakim-i Ehliye Naib-i Umumisi (Müdde-i umumi, savcı) ve Müsteşar-i Sultaniden oluşur. Sultan'ın iradesiyle atanan büyük memurlar ayrı ve özel bir mecliste hüküm görürler.

Meclis-i Tedib pek önemli olup bizde de «İtaat Meclisi» adıyla uygulanması pek gereklidir.

Meclis-i Tedib «müdiriyet»lerde müdür ve merkez memuru tarafından kurulur.

B- EVKAF VE VAKIF NEZARETİ

Mısır vakıf ile doludur. Her adım başında bir cami olup hepsinin de birtakım arazisi ve binaları vardır. Vakıf arazisinin miktarı 55 bin fedan, meskenlerin miktarı 18 bindir. Eskiden Mısır'da zenginlerin malları için el konulma tehlikesi olduğundan buna çare olmak üzere zenginler birer cami yaptırmışlardır. Servetlerini de bu camiye vakfederek kurtarmışlardır. Vakıflarına kendilerini mütevelli (vakıf yöneticisi) olarak atarlardı. Bu suretle gelir kendisine ait olur ve öldükten sonra da çocuğuna geçerdi.

Vakıf işleri burada oldukça muntazam bir hale konmuştur. İşe yaramaz şeyler yıkılıp yerlerine gelir getiren binalar yapılmış, vakıflar bu suretle canlandırılmıştır.

Mısır'da vakıf iki türlüdür: Vakf-ı ehli, vakf-ı hayri.

Vakf-ı Ehli: Geliri belirli kişilere -ki çoğunlukla çocuklardır- ait olan ve onların ölmeleri sonucunda cami, medrese, hastane, gibi umur-ı diniye ve hayriyeye sarf edilmesi şart olan vakıftır.

Vakf-ı Hayri: Ehli vakıf olup zamanla bağlı olduğu zürriyet (soy) yok olarak hayrata kalmış ve doğrudan doğruya geliri umur-ı hayriyeye (hayır işlerine) tahsis edilmiş olan vakıftır.

Bu vakıflar, Evkaf Nezareti memurları atanarak yönetilir. Genellikle kiraya verilir. Görevliler gelirleri toplar ve vakıf binalarının onarılmasını sağlar.

Teşkilat: Evkaf Nezareti birtakım kısımlara ayrılmıştır. Bunlar birinci, ikinci kısım adlarıyla anılır. Her kısmı bir memur yönetir. «Tahsilci» adıyla tahsildarları, ustaları, mühendisleri, katipleri vardır.

Sultan'a kalmış «evkaf-ı hususiye» adıyla bir takım evkaf da vardır ki, bunun gelirini kendisi alır. Bunlar yılda önemli bir yer tutar.

Bir de «evkaf-ı Haremeynüş-Şerifeyn» vardır.

Meclis-i Hasbi: Bu meclis yetimlerin haklarına ve miras işlerine bakar.

Bütçe: Geliri daima artmaktadır.

	Gelir	Gider	
1903	417.593	333.714	cenye
1915	969.420	839.596	cenye
1918	1.171.656	1.145.136	cenye

Vakıflar'ın daima fazla yedek parası vardır.

1915 yılının sonuna kadar Evkaf Nezareti'nin yönetimi altına 593 vakıf geçmiştir.

Bu nezarete ait birçok okul varsa da sonra 146 tanesini Maarif yönetimine vermiş, kendisinde az bir şey kalmıştır. Yine kendi yönetiminde bin 847 cami mevcut olup bunun 632 tanesi Kahire ve civarındadır. Bu camilerin memurları 9 bin 527 kişidir. Nezaret camilerin bir kısmını elektrikle aydınlatmaktadır.

Bu nezaretin Kahire, İskenderiye ve Tanta'da olmak üzere dokuz hastanesi, 6 tekkesi, bir tane de yetimler yurdu vardır.

Bu nezaretin işleri henüz tam düzenli değildir. Mesela bir kiracı bir tamir için on defa başvurur ancak yine tamirine bakılmaz. Böylece bina boşuna harap olur.

Mısır'daki vakıfların yüzde 95 kısmı Türkler'in hayratıdır. Türkler beraberlerinde memleketlerinden getirdikleri ve Mısır'da kazandıkları paraları Mısır'a dökmüşlerdir. Rumlar ve başka yabancılar gibi Mısır'da kazanıp kendi memleketlerine götürmemişlerdir. İşte bu suretle Macaristan'da, Arabistan, Suriye ve Irak'ta nice servetleri terkedip elimiz böğrümüzde çekildik ve ve öylece kalakaldık. Yalnız bu olsaydı... Bir de birçok Türk oralarda yerleşmiş, terkederken bir kısmı kılıçtan geçmiş, yahut hızla Hıristiyanlaştırılmış ve dili unutturularak çekilirken assimile edilip bitirilmiştir. Mısır'da da çekilirken böyle birçok Türkü bırakıp Araplaşmalarına seyirci kaldık. İşte artık aklımızı başımıza alalım. Her şeyden önce anavatanı, Anadolu'yu düşünelim.

C- MAARİF NEZARETİ

Mısır maarif bakımından pek geridir. Yalnız bir okuyup yazma bilenler bile azdır. Bütün Mısır'da 8 bin 900 okul vardır. Bunun 5 bin 600 kadarı ufak tefek önemsiz okullardır. 12 bin tanesi devlet okullarına ait olmak üzere Mısır'da 200 bin öğrenci vardır. Demek Mısır Devleti maarif konusunda önemsiz bir gayrette bulunmaktadır.

Bu nezaretin okulları iki kısımdır:

1- Muahid-i Diniyetül-İlmiyetül-İslamiye (Medreseler).

2- Medarisül-Emiriye (Devlet Okulları).

Muahid-i Diniye: Bunların en önemlisi Kahire'de Camiül-Ezher'dir. Bir de İskenderiye, Tanta, Desuk, Dimyat ve Asyut'da muahhidler vardır.

Ezher: Bu cami Seyyidina Hüseyin tarafındandır. «Şeyhül Camiül-Ezher» adıyla bir kişinin yönetimindedir. Bu şeyh din adamları arasında en büyük imamdır. Bu camiin bir yönetim meclisi olup bütçe denetim, öğretmen atanmasını, ders kitaplarının belirlenmesini öğretim görevlile-

rinin maaş ve yiyecek konularını yönetir.

Bu meclisin üyeleri Hanefi, Şafii ve Maliki mezhepleri din adamlarından 3 kişi ile yine her yıl sırayla bunlardan bir bilgin olmak üzere 4 üyeden ibaret olup Şeyhül-Ezher'in riyaseti (başkanlığı) altındadır. Bunlar Meclis-i Vüzera kararı üzerine «irade-i sultaniye» tarafından atanırlar.

«Meclisül-Ezherül-Ala» adıyla 12 üyeden kurulu diğer bir meclis daha vardır. Bu mecliste Evkaf Nazırı da üyedir. Bu meclis ulum ü umur-ı diniye'ye (dini ilimler ve işlere) bakar.

Ezher Camii Hicret'in 359 yılında «El-Kaaid-i Cevherül-Katibüs-Sakali Mevlaül-Muizzüddin» tarafından yaptırılmıştır. Kahire'nin en büyük camiidir. Bu cami islam Dünyası'nın en büyük arınağınıdır. Her tarafta şöhreti vardır. Türkiye'den, Hindistan'dan ve bütün İslam diyarından -azsa da yine- yüksek tahsil öğrencileri gelir. Daha sonra yine Türkler tarafından birçok tamir görmüş, genişletilmiş ve gelirler vakfolunmuştur. Bir köşesinde Ak-buğa'nın, bir köşesinde yine bir Türk olan Bay-bars'ın okulları vardır.

Öğrenciler, «Talebe-i revak» denilen yerlerde yatarlar. Türk öğrencilerin yiyecekleri için de yine eski Türkler'den biri bir revak yapmış ve vakıf bırakmıştır. Bugün (1915) Türk öğrencilerin sayısı 100 kadardır. Ancak buradaki Türk öğrencilerin çoğu haylaz oldukları gibi Mısır'ın çapkınlığına da alışmış ve bu işe koyulmuşlardır. Bunların arasında 10-15 yıldır okuyanları vardır da birşey bilmedikleri gibi hâlâ doğru dürüst Arapça bile konuşamazlar. Ya sıkı tedbirlerle bunların durumların düzenlemeli, yahut buraya Türk öğrencilerin gitmesini engellenmelidir. Çünkü bunlar birer çapkın, sefih oluyorlar. Bunların içinde dışarıda ticaret ve esnaflık yapanlar bile vardır. Hele çoğu ömrünü kahvehanelerde tavla oynamakla geçirirler.

Ezher böyle büyük bir yer iken henüz öğretim yüzyılın gerekleri derecesine vardırılamadığı gibi, yönetim ve özellikle öğretim düzeni de pek eksiktir. Öğrenciler camiin hasırları üstünde oturur, hasırlar delik deşik ve toz içindedir. Önlerinde kitaplar, kimi yatar, kimi oturur. Yemeklerini de burada yerler. Genellikle bu yemek bir belediyece belirlenen ekmek yani pide ile bir adi çanakta sirkede yüzen birkaç ful tanesinden ibarettir.

Ezher'in genel kütüphanesi vardır. Adı «Darül-Kütübül-Ezheriye»dir. İçinde bugün 40 bin cilt kitap olup bunun 15 bin adedi el yazması olmak üzere pek çok güzel ve ender bulunan kitaplar vardır. Bu kütüphane Ezher öğrencilerinden başka herkese açıktır. Bunlar başka revakların bazılarında, kısaca, Türk revakında 6 bin 645 cilt, Mağribiler revakında 8 bin 157 cilt, Şamlılar revakında 3 bin 341 cilt, Hanefi revakında bin 306 cilt kitap daha vardır.

Ezher'in bütçesi 1916-1917 yılında 31 bin 795 Mısır lirası olup ayrıca ekmek bedeli 18 bin 250 lira masrafı daha vardı.

Ezher'den 381 öğretmen ile 9 bin 19 öğrenci vardır. Bu öğrencilerin 8 bin 454 adedi Mısırlı, 565 adedi yabancı Müslümanlar'dandır. Öğrenciler başlarına ince ve beyaz bir sarık sarıp entari ve bir cübbe giyerler. Müderisler (profesörler) kürsülerde oturup bizdeki cami usulü gibi etrafına öğrenci toplanır.

Ezher Fatımiler zamanında yapılmışsa da daha sonra pek çok onarıma ve genişletilmeye uğramıştır. Bu sebeple bağımsız bir mimarisi yoktur. Üç minaresi, altı kapısı, 300 direği vardır. En başlıca kapısının adı «Babül-Müzeyyen» (Berber Kapısı)dır. Bu cami 8 bin 200 metrekaredir.

Medaris-i Emiriye: Bunlar devletin okullarıdır. Özel okular azdır. Hele yerlilerinki pek azdır. Bu özel okular en çok Cizvitler'in (Hıristiyan misyoner tarikatı), Protestan misyonerlerinin, İngilizler'in okullarıdır. Bunlar oğlan ve kızlar için gündüzlü (yatısız) ve yatılı okullar ve kolejlerdir. Binaları şehrin en güzel mahallelerinde, bahçeler içinde ve en güzel yerlerdedir. Yatılı kısımları da vardır. Ufak bir para ile tahsil ettirilirler. Mısırlı Hıristiyanlar çocuklarını bu mekteplere gönderirler. Yerli Mısırlılar da şimdi bunlara rağbet etmektedirler.

Medaris-i Emiriye: «Medaris-i Ula» (İptidaiye, İlk Okul), «Medaris-i Saneviye» (İdadiye, orta Okul), «Külliyat-ı Aliye» (Mekatib-i Aliye, Yüksek okul) olarak üç sınıftır. Bunlardan başka «Darül-muallimin»ler vardır.

Birincilerden hepsi Kahire'de 93, müdiriyetlerde 47 tanedir. Medaris-i Saneviye 3 tane Kahire'de, 3 tane müdiriyetlerdedir.

Mekatib-i Aliye ise «Medresetüt-Tıb ves-Saydeliye» (Tıp ve Eczacılık Fakültesi), «Medresetül-Mualliminüs-Sultaniye» (Yüksek Öğretmen Okulu dengi), «Medresetül-Mualliminün-Nasriye», «Medresetül-Muallematüs-Seniye», «Hukuk Mektebi», «Ziraat Mektebi», «Sanayi Mektebi», «Ticaret Mektebi», «Medrese-tüh-Hendese» (Mühendis okulu), «Ec-Camiatül-Mısriye» olup hepsi de Kahire'dedir. «Camiatül-Mısriye» Babül-levk'dadır. «Darül-Fünun» demektir. Suriye'de «darülfünun» (üniversite)a «külliye» derler. Biz de Türkçe ad koyacağımıza «darülfünun» diye Arapça bir ad uydurup koymuşuz. Fakat Araplar'la bununla birleşememişiz. Baksanıza onlar «camia», «külliye» diyorlar. Yani bizde Arap kelimeleriyle iş görmek hiçbir fayda vermez. Tersine Türk dilini bozduğundan zavallı Türk Milletine zarar olur. Şimdi adına «Darül-Kütübüs-Sultaniye» denilen «Kütüphane-i Hıdivi» de Maarif Nezareti'ne bağlıdır. 140 Evkaf Okulu'nun da giderleri Evkaf'dan olmak üzere yönetimi Maarif Nezareti'ne havale edilmiştir.

Bu okullar arasında «Medrese-i Kızlar» (Kızlar okulu), «Medrese-i Mihmandariye», «Sebil-i Haznedariya», «Medrese-i Darüssaade ağası» gibi Türk adlı ve Mısır'ın bize olan tarihî alakasının şahitleri birtakım okullar daha vardır.

Mısır'da öğretim ücretsiz değildir. Hem de ücret pahalıdır. Orta okullarda yatılı öğrenciler 20 Mısır lirası verir.

Öğretim Arapça, İngilizce ve Fransızca ile olur. Sınavlar pek şiddetlidir. Her yıl öğrencilerin yaklaşık üçte ikisi imtihanı geçemezler. Orta okullardan alınan şehadetnameye (diploma) «bakalorya» derler. Mısırlılar okullarda ücretlerin fazlalığını, imtihanların şiddetli olmasını İngiliz siyasetine bağlarlar ve İngilizler Mısır'da maarifi böyle yaparak halkın cahil kalmasına, hükümet memurluklarına girememesini sağlamak için yapıldığı şeklinde yorumlarlar. Bu cidden doğrudur. Okul ücretlerinden dolayı herkes okula giremez. İmtihanların şiddetinden dolayı da her yıl birçok çocuk okuldan kovulur, öğrenimleri kalır. Zaten

mekteplerdeki ders programları da hiçbir şey öğretemeyecek haldedir. Bakalaryasız biri devlete memur olamaz. Memur olacakların aynı zamanda hastalıksız, olması da şarttır.

1916-1917 yılında orta okul öğrencilerinin sayısı 2 bin 620'den ibaretti ki, Mısır için pek azdır. Maarif Nezareti'ni İngiliz müsteşarı yönetir.

Medresetüt-Tıb: Buna «Kasrül-Ayni» derler. Çünkü«Ayni» adında bir şeyhin vakfı olan arazide ve binadadır. Bu okul sönüktür. Öğrenim müddeti dört yıldır. Eczacılar 3 yılda yetişir. Her tıb öğrencisi yılda 30, her eczacı öğrenci 20 lira verir. Müdür İngiliz'dir. Hocalar İngiliz ve yerlilerdendir. İmtihaları Londra Fakültesinden gelen mümeyyizler yaparlar. 1916-1917 yılında öğrencilerin sayısı 321 kişiydi. Öğretim eksik olup iyi hekim yetişmez.

Bu münasebetle burada önemli bir şeyden sözedeceğim. Bu da yine Türkçe'miz ve ilmi terimlerimiz meselesidir. Kasrül ayni birkaç tıbbi eser yayınlamıştır. Bunlardan birkaçını gördüm. Terimler tamamıyla Avrupa terimleridir. Oysa biz tıbbi terimlerimizi büyük bir hata olarak Arapça koymuşuzdur. Mesela kimya'da «permanganat dö potas»a «fevk-i manganit-i potas» demişiz. Mutlaka «-it» edatını da uydurarak kelimeye arapça hali vermişizdir. Oysa Mısırlılar arapça yapmadıkları gibi, bizim uydurma Arapçamıza da yanaşmamışlardır. Zaten bizim Arapçalar kısmen bizde Araplar'ın aynı kelimeye verdikleri manada da kullanılmaz. Bunun ufak bir örneği «istidat» kelimesinin bizde «kabiliyet», Mısır'da «hazırlık» manasına olmasıdır.

Bilmem bu Arapçalardan ne fayda vardır? Milletlerarası ortak bir bilimsel dile yönelmek doğru bir hareket ise de bizim bu Arapçamız o maksatla da değildir ve olamaz. Milletlerarası bilimsel terimler Latince'dir. Hadi bizim bu usulümüz Doğu milletlerini hiç olmazsa Türk ve Arap'ı birleştirmek maksadıyla olsaydı, o da olmamıştır. Kısacası dilimizi Arapçalar ile bozmuşuz, çirkinleştirmişiz ve bilim öğretimini de güçleştirmişizdir. Yeni bilimler eski Arapça uygarlığı zamanında olmadığından binlerce terim tabii yoktur. Bunları birtakım Arapça kelimelerle uydurmaya savaşmak bilmem nasıl bir aklın kandırı..

Maarif Nezareti giderleri kendisine ait olmak üzere her yıl çeşitli şubeler için Avrupa'ya öğrenciler göndermektedir.

Mühendis Okulu'nda elektrik, yol inşaatı, mimarlık ve özellikle sulama öğretimi yapılır.

Bulak'ta bir Sanayi Okulu vardır. Babül-levk'da «Medresetül-hamiye» veya «Medrese-i Ümm-i Abbas-ı Evvel» adıyla kız ve erkek çocuklara özgü ve bu hayırsever kadının sağladığı vakıf ile yönetilen fukara sanayi okulu vardır ki, cidden nefis şeyler yapar. Öğrencilerin yaptığı şeyleri Şar-ı Süleyman Paşa'da bulunan ve okulun sergisi olan güzel ve geniş dükkanda satarlar. Burada sedef kakmalı, kufi yazılı, arabesk türü ev eşyası vardır. Bir de bu eşyanın eski Firavun tarzında olanları vardır. Güzel işlenmiş ve bin 500 liraya kadar salon takımı vardır.

Bunlardan başka bir de 1908'de «Ec-Cami'atül-Mısriye» adıyla bir darülfünun açılmıştır. Dersler genel ve fakat para iledir. Edebiyat, tarih, yabancı dil felsefe, hukuk okunur.

Maarif'in bütçesi 364 bin 573 liradır ki, Mısır için pek azdır.

Matbuat ve Matbaalar: Matbuat (basın) Mısır'da çok ileridir. Bunların çoğu Hıristiyan Şamlılar'ın elindedir. En büyük gazeteleri yönetenler onlardır. Bugün Arap dilinin en iyi yazarları onlar, yahut Türk ırkından olan Mısırlılar'dır. Devletin Bulak'ta önemli bir matbaası, resmi gazete ve takvim ve neticesi (takvim özeti) vardır.

Tiyatrolar: Tiyatrolar Mısır'da oldukça çoktur. Burada tiyatro yahut «darüt-temsil» adını taşır. Opera devletindir. Buna «Darüt-Temsil-i Sultani» derler. İsmail Paşa tarafından 1869'da Süveyş Kanalı'nın açılış töreni, Kraliçe Öjeninin ve başka Avrupa krallarının bu açılışta bulunmaları sebebiyle yaptırılmıştır. İnşaatı ancak beş ayda bitirilmiştir. Bu operada ilk önce «Rigoletto» oynamıştır. Kasım ayı başlarından Nisan sonuna kadar açıktır. İçinde dekorlar, 700 cilt müzik notaları vardır. Arapça ve her dilde oyunlar oynanır. Son zamanda Avrupa piyesleri Arapça'ya tercüme edilmeye başlanmıştır. Hatta «Ayda Operası» da manzum olarak tercüme edilmiştir. Bu, işleri yapanlar, oynayanlar hep Şavvam, yani Hıristiyan Şamlılar'dır. Biz hâlâ bir opera kuramadık. Ne yazık! Kültürümüz için pek muhtaç olduğumuz şeydir.

Müzik: Buranın müziğine Arap müziği derler. Fakat evvelce de söylediğimiz gibi bütün usulleri, makamları Türk malıdır. Zaten Arap müziği adeta bir mavaldan ibaret basit birşeydir. Nitekim Arap'ın şiirinin de şekli bir tane, o da «kaside»dir. «Mısır» yahut «Arap Musıkisi» diye karıştırılan müzik evvelce pek basit, cezbesiz bir şey iken, İsmail Paşa'nın himmetiyle Türk müziğinden benzetmeler yaparak oldukça mükemmelleştirilmiştir. Bugün Arap müziğinde bizim «peşrev»ler ve bütün «fasıl»lar hatta adlarıyla mevcuttur. «Peşrev»e «beşrev» derler. Mısırlılar bizim havalara bayılırlar. Ve çalınırken «Allah!», «Ya-ayni, dahilik!» diye bir ağızdan bağırırlar. Onların zaten genel bir yerde böyle müzik dinlerken arasıra bir ağızdan bağırmak adetleri vardır. Mısır'da alafranga müzik de orduda mevcuttur.

Mısır'da yerli ilk okullar (küttab) ve medreselerden ibarettir. Mısırlılar «mekteb»e «medrese» derler. Onlarda medrese bizdeki gibi ulum-ı diniye talimi (dini bilimler öğretimi) yeri değildir. «Mekteb» ise onlarda «yazıhane» demektir. Mesela «Mektebül-Muhammi-i Mahmud» «Avukat Mahmud'un Yazıhanesi» demektir. Küttab eski usulde ufak, basit okullardır. Devlet bunların bazısının masraflarını vermektedir. 1910-1911 yılında devletin yönetiminde 144 küttab ve 464 hocası mevcut olup 8 bin 968 erkek, 4 bin 499 kız çocuk öğrenci vardı. Yine aynı yılda serbest küttab okullarının sayısı 3 bin 427 olup 7 bin 9 hoca ile, 184 bin 486 erkek, 17 bin 609 kız olmak üzere 202 bin 95 öğrenci vardı.

Yine aynı yılda devletin malı olan okullar 67 tanedir. Hocaları 913'tür. Öğrencileri erkek çocuklar 14 bin 817, kızlar 726 olmak üzere 15 bin 543'dür. Hükümetin yardım ettiği okullar 8, öğretmenleri 163, öğrencileri bin 528'dir.

Serbest medreseler yine aynı yılda 482 tane olup öğretmen sayısı 3 bin 665 öğrenci sayısı 78 bin 275'tir.

Yabancı okullar yine aynı yılda 479 tane olup öğretmen sayısı 2 bin 769, öğrenci sayısı 54 bin 665'tir. Bunun 33 bin 521'i erkek çocuktur.

Daha birçok önemli bilgi almak isteyenler «Annuarie statistique de l'Egypte (1911)» adlı esere başvurabilirler.

D- HAKKAANİYE NEZARETİ (ADLİYE)

Bu vekalet (bakanlık) Mısır Kanununun «Sulta-i Kazaiyye» dediği şeye memur, yani gurama (ceza-i nakdi), hapis, sürgün, idam gibi cezaların uygulama yetkisine sahiptir. Yani bizdeki adliye işlerine bakar. Mısır'da «dava»ya «kaziye», «avukat»a «afokatu» yahut «muhami» derler.

«Hakkaniye Nazırı» adıyla Mısır Hükümeti'ne ait bir nazır ve «müşteşar» adıyla bir İngiliz tarafından yönetilir.

Mısır'da dört çeşit mahkeme vardır:

1-Mehakim-i Ehliye (Yerli Mahkemeler).
2- Mehakim-i Muhtelite (Yabancılarla ilgili imtiyazların uygulandığı mahkemeler).
3- Muhakim-i Ahval-i Şahsiye. bunlar da iki çeşittir.
   a) Mehakim-i Şeriye ve Mecalis-i hasbiye.
   b) Mecalis-i Milliye vel-Tavaif-i Gayrül-İslamiye.
4- Mehakim-i Konsuliye (Konsoloshane mahkemleri).

Mehakim-i Ehliye: Bunlar sivil, ticari işlere, suçlusu Mısırlı olan ufak suç ve cinayetlere bakarlar. Dini işlere bakamazlar. 1856 yılına kadar Mısır mahkemeleri sırf şerî mahkemelerden ibaretti. O tarihte kurulmuşlardır. Bunlara ilkönce «Mecalis-i Mahalliye» adı verilmişti. Mahkemelere 1883'de yeniden çeki düzen verilmiştir.

Mehakim-i Muhtelite: Bu mahkemeler 28 Haziran 1875'de İsmail Paşa'nın hıdivliği, Ermeni Nubar Paşa'nın sadareti zamanında açılmıştır. Beş yıl için açılmışken bugüne kadar devam etmiştir. Bu mahkemeler Yunan'a varıncaya kadar bütün Avrupa devletleri ve Amerika'nın katılımı ile açılmıştır. Bu devletlerin sayısı 14'tür. Bu mahkemeler yabancıların, yabancılarla davası olan Mısırlılar'ın sivil ve ticarî işlerine bakar. Kanunları özeldir ve bunların ruhu kapitülasyondur.

Mehakim-i Ahval-ı Şahsiye: Evlenme, veraset, vesayet gibi dinî işlere bakarlar. Davacı ile davalı Mısır ve Müslüman iseler «mahkeme-i şeriye»ye Mısırlı ve Hıristiyan iseler «Patrikhane Meclisi»ne, Mısırlı ve Yahudi iseler «Hahamhane»ye, yabancı iseler Konsoloshaneler mahkemelerine giderler. Eğer davacı ile davalının millet, din ve devletleri ayrı ayrı olursa dava o zaman davalının bağlı olduğu mahkemeye ait olur. Kadıları 1914 yılından önce Türkiye tarafından atanan Mısır kadısı, şeyh-i Cami-i Ezher, Müftü-i Mısır ve Adliye Nazırı'ndan oluşan bir heyetin seçimiyle Hıdiv atardı. Mısır Mehakim-i Şeriyesi'nin kanunları Hanefi mezhebi üzeredir. 1909 yılında yeniden canlandırılmıştır.

Mehakim-i Konsuliye: Konsoloshanelerde olan mahkemelerdir. Bu mahkemeler her devletin uyruğu arasında meydana gelen cinayet'ten başka genellikle nikah, miras gibi dini davalara bakar. Dil Arapça'dır.

Mehakim-i Ehliye «Mahkemetül-istinaf», «Mahkemetül-Nafaka vel-İbram», «Mahkemetüc Cinayat», «Mehakim-i İbtidaiye», gibi yedi çeşittir.

Savcıya Müddei «naib-i umumi» derler. Mısır'ın muhtelif şehirlerinde olmak üzere yedi «Mahkeme-i İbtidaiye» olup bunlara başkanlık eden «Mahkeme-i İstinaf»dır. O da Kahire'dedir.

Mehakim-i Muhtelite'nin kısımları şunlardır: «El-Mahkemetül-Mevaddüc-Cüziye», «El-Mahkemetül Medeniye», «El-Mahkemetüt-Ticare», «El-Mahkemetül-Mevaddül-Müstacele», «El-Mahkemetül-Tedibiye», «El-Mahkemetüc-Cinayat». Mehakim-i Muhtelite'de dil Arapça, İngilizce, Fransızca ve İtalyanca'dır.

Mehakim-i Muhtelite'nin hakimleri yabancı ve Mısırlılardan oluşur, fakat daima yabancı üyelerin sayısı fazladır. Mehakim-i Muhtelite-i İbtidaiye'de beş üye olup üçü yabancıdır. Mehakim-i Muhtelite-i İstinaf'da yedi üye olup dördü yabancıdır. Bu mahkemelerde eskiden Hıdiv, şimdi Sultan yani Mısır Devleti adına karar verilir.

Mehakim-i Muhtelite Konsoloshane Mahkemeleri'nin işini azaltmış, önemini düşürmüştür.

Mehakim-i Şeriyye üç çeşit olup birincisi «El-Mahkemetül-Kahiretüş-Şeriyyetül-Ulya»dır.

Mecalisül-Hasbiye de üç tane olup «Meclis-i Hasbiül-Merakiz», «Meclis-i Hasbiül-Muhafazat-ü Müdiriyat», «Meclisül-Hasbiül-Ala»dır. Bunlar hacer (taş), vekalet-i aynil-gaibin, vasi ve kayyum (mütevelli) tayin ve azli, sinn-i bülug ispatı gibi işlere, lağvolunan eski beytülmal kalemleri işlerine bakarlar. Bu meclisler her beldenin din adamları ve ileri gelen kişileri tarafından oluşur ve başkanı hakimdir.

Bunlardan başka Mısır'da İngiliz Askeri, Men-i Ticaretür-Rakik, Gümrük, Sikke-i Ziraiye, İbadetüc-Cerad, gibi birtakım özel mahkemeler de vardır.

Hukuk Okulu (Medresetül-Hukuküs-Sultaniye) Hakkaniye Nezaretine bağlanmıştır.

Bir de bu nezarete ait «Medresetül-Kuzzaüş-Şeri» vardır ki, şeri davaların çözümüne bakan mahkemelere kadı, şeri dava vekileri yetiştirir.

Genellikle mahkemeler yazın tatil yaparlar.

2 Kasım 1914'de Mısır'da savaş dolayısıyla İngiliz Hükümeti tarafından Sıkı yönetim ilan edilmiş, Sultan-i Askeriye'ye yani İngiliz Başkomutanı'na ait mahkemeler kurulmuştur. Fakat Mısır'ın asıl mahkemeleri tatil edilmemiştir. Bu «Divan-ı Harb»ler yalnız savaşla ilgili işlere bakmışlardır.

Mısır'da mahkemelerde iş bitirmek zor bir iştir. İnsana mesele içinde mesele çıkarırlar. Dava eden de, edilen de pişmandır. Hele avukatlar müthiştir. Çoğu davacıdan da, davalıdan da para alıp dalavere yaparlar. Bunların eline yakayı verenin hali yamandır. Mısır'da en işi çok ve en kazançlı meslek avukatlıktır. Mısır kanunları avukatlar tarafından kumar, borsa oyunları haline getirilmiştir. Türlü türlü şeytanlıklar düşünür ve bu şeytanlıklarına kanunları alet ederler. Bu suretle akla ve hayale gelmez düzenler kurarlar. Davalar uzayıp kazançları artar. Avukatların Kahire'de bir «Baro»su vardır.

Bütçe: Giderleri 1915 yılında 821 bin 219, gelirleri 821.219, varidatı (kaydiye, mahkeme masrafı) 1 milyon 237 bin 531 liradır.

Mısır kanunları hakkında bilgi almak isteyenler şu esere başvurabilirler:

«Recueil des décretes et documents officiels intéressants le ministère de la justice. (De 15 juillet 1840 au 31 dé cembre 1899), Le Caire, 1899.»

Mısır'da 1910'da isteyerek 414 kişi, zehirle 29 kişi, istemeyerek 157 kişi, ayrıca 118 kişi öldürülmüş, 509 kişiye de sarkıntılık edilmiştir. 1899'dan beri mevcut olan bu türlü istatistiklere bakalıp her yılın rakamları incelenirse Mısır'da cinayetlerin her yıl arttığı görülür. Mesela 1899'da isteyerek 122 kişi öldürülmüş, 149 kişi öldürülmek istenmişken 1910 yılında isteyerek 414 kişi öldürülmüş ve kişinin hayatına son vermek niyetiyle 509 kişiye saldırılmıştır.

1910 yılında Mısır'da ırza tecavüz ve küçük çocuklara alçakça saldırının sayısı 170'dir. 1899 yılında bu rakam 88 imiş. Sırayla her yıl artmıştır. 1910 yılında Mısır'da kasten 559 mesken yakılmıştır. 1910 yılında hırsızlık 355 adettir. Oysa 1899'da 294 hırsızlık olmuştur. Bu sayı az ise de bunda da artma vardır. Dolandırıcılık ise eskiden de çoktur ve her yıl çoğalmıştır. Kısacası Mısır'da cinayetlerin sayıları bunlar olup her yıl artmaktadır.

Küçük suçlar da Mısır'da her yıl çoğalmıştır. Bu suçların içinde doğrudan doğruya cinayet olayları arasına girmeyen öldürme ve yaralama, hırsızlık, namusa ve ahlaka saldırı da vardır. Bunlar da hesaba konunca 1910 yılında Mısır'da bin 461 kişi öldürülmüş, bin 918 kişi yaralanmış, 439 namus ve ahlaka saldırı olayı olmuş, 21 bin 336 hırsızlık ve 2 bin 905 dolandırıcılık olayı meydana gelmiştir. Aynı yılda Mısır'ın nüfusu 12 milyon kadardır.

E- MALİYE NEZARETİ

Mısır'ın en önemli nezaretlerinden biridir. Mısır eskiden bizim bir vilayetimizken bugün bütçesi Türkiye'nin bütün bütçesine denk bir dereceyi bulmuştur. Yani 1917 bütçesi 23 milyon Mısır lirasıdır ki, bu miktar bizim altın para ile 26 milyon lira eder. Bu sayfaların basıldığı 1926 yılında ise Mısır bütçesinin Türkiye bütçesinden olan fazlalığı pek artmıştır. Bu halde bugün ekili toprağı bir ufak vilayetimiz kadar olan Mısır bütün Türkiye'den çok gelir sağlamaktadır. Mısır Hükümeti'nin özellikle İngiliz memurlara verdiği hiçbir yerde görülmemiş bol maaşlar ve mükafatlar, bize verdiği vergi borçları ile ağır masrafları varken gelirleri de çoktur. Hele bu gelir bu Dünya savaşı sırasında pek yükselmiştir. Bu sebeple Mısır hazinesinde daima yedek bir para vardır.

Maliye Bakanlığı, Mısırlı bir maliye nazırı ile İngiliz bir müsteşar tarafından yönetilir. Bu müsteşar diğer müsteşarlar gibi olmayıp Meclis-i Vüzera'ya da dahil olur. Sözü herkesce üstün tutulur. İngiltere Hükümeti bu makama önem vermiştir. Bu sebeple bu müsteşara fazla etkinlik ve yetki tanınmıştır.

Para Hesabı: «Para»ya bizim gibi «sikke» demezler. «Umle» derler. «Sikke» onlarca «yol» demektir. Mesela demiryollarına «sikk-i hadidiye» derler. Ancak «meskukat» da derler. Biz kendi dilimizde kelime varken neden böyle «sikke» demiş, neden Arapça kelime kullanmışız? Beş çeşit para vardır. Bakır, nikel, gümüş, altın, banknot. Para hesabı en güzel hesap olan «milim» üzerinedir.

Bakırlar çeyrek ve yarım milimliktir. Halk buna «fazza» der. Onların hurdası bizce pul derecesindedir. Yarım milimlik bakır para 20 hurda ve çeyrek milimlik bakır 10 hurda'dır.

Nikeller 1, 2, 5, 10 milimlik olmak üzere dört çeşittir. 1,2 milimlik paraya «nikele», 5 milimlik paraya «tarife», «iriş (kuruş) tarife», 10 milimliğe «iriş-i sağ» yahut büyük kuruş derler. Bunların eskileri olduğu gibi savaş zamanında Sultan Hüseyin Kamil adına basılmış ortası delik çeşitleri de vardır.

Gümüşler «bir kuruş-i sağ», «iki kuruş-ı sağ», bizim çeyrekler gibi «beş kuruşluk», «on» ve «yirmi» kuruşluk paralardır. Bozuk paraya «fekke» derler.

On kuruşluğu «talei», yirmi kuruşluğa «riyal» derler. altın 10 ve 100 kuruşluktur. 100 kuruşluğa «cenye» derler. Bunu «gaynih» telaffuz ederler. Halk «giyneh» de der. İngilizceden alınmıştır. Kelimece bizim «lira»ya muadildir. Kıymetçe daha yüksektir. Kuruşları da kıymetçe bizim kuruşlardan biraz fazladır.

Kağıt paraları 50, 100 kuruşluk; 5, 10, 50 ve 100 liralıktır. Bunlar «Bank-t Ehli» yani «Milli» (Egyptian Banck) denilen banka basar.

Mısır'da İngiliz ve Fransız liraları çok tedavül eder. Birinciye «Cenye-i encilizi», ikinci paraya da «Bunte» derler. Cenye-i Encilizi 97,5, Bunte 77,5 kuruştur. Bizim lira 87,8 kuruş eder.

«Milim»i halk «mellim» diye telaffuz eder.

10 milim - 1 kuruş
100 milim - 10 kuruş
1000 milim - 100 kuruş, yani 1 liradır.
1 ceyne - 25,90 Frank eder.

Mısırlılar'a kuruş bizden kalmıştır. Kelimeyi «kurş» diye çoğul yaparlar. «Sağ»da Türkçe'den alınmıştır. «Temiz para» demektir.

Bütçe (Gelir ve Gider): 1880 yılından beri Mısır Devleti'nde bütçe yapılmaktadır. O tarihte gelir 9 milyon 584 bin 430 gider 7 milyon 691 bin 425 Mısır lirası imiş. O zamandan beri gelir de, gider de sürekli olarak artmıştır. Gelir yaklaşık her beş yılda 1 milyon lira olarak artmıştır.

İlk zamanlarda altı yıl kadar gelir, gideri kapatamayıp yılda yarım milyon liradan aşağı bir açık bırakmışsa da 30 yıldır daima gelir, gideri kapattıktan sonra artmakta ve yedek akçesi birikmektedir.

1910 yılının geliri 16 milyon 337 bin 667, gideri 16 milyon 948 bin 82 ceyne olup 1 milyon 551 bin 194 lira fazla bırakmıştır(*).

Adam başına 1880'de yılda 1 lira, 11 kuruş, 9 milim vergi düşerken, o zamandan beri azalmış, 1910 yılında 93 kuruşa düşmüştür. Demek Mısır'da vergiler hafiflemiştir ve buna rağmen ülke kalkınmıştır. Demek Mısırlılar bu konuda dünyanın en mutlu insanlarıdır.

1880 yılında 4 milyon 714 bin 406 fedan toprak üzerine vergi salınıp 4 milyon 880 bin 518 cenye vergi almıştır. Bu hesaba göre fedan başına 1 lira 3,5 kuruş vergi düşmüştür. 1910 yılında ise 5 milyon 657 bin fedan araziye vergi konmuş ve 5 milyon 118 bin 887 lira vergi alınmıştır.

(*) Burada herhalde eserin aslının baskısında bir yanlışlık olmalıdır. Düzeltme imkanı olmadığından aynen çevirilmiştir. (Toker Yayın Komisyonu)

Bu hesaba göre fedan başına 90 kuruş 4 milim vergi düşmüştür. Bu vergi de 1880 yılından beri azalmıştır. Halen toprağın kıymetine göre her fedanın vergisi değişip 10 kuruştan 160 kuruşa kadar çıkar.

Mısır Devleti'nin 1917-1918 yılı geliri 23 milyon 250 bin liradır. Devlet'in 5 milyon kadar da hazinesinde yedek akçesi vardır. Gelir 1905 yılı gelirine oranla 5 milyon 117 bin lira çoktur. Bu çoğalmanın başlıca sebebi gümrük hasılatının artmasıdır. Savaş zamanında giderler de çoğalmışsa da demiryolu ücretleri yüzde yüz arttırıldığından gelir kapatılmıştır. Demiryolu hasılatı 6 milyon liraya çıkmıştır. Gelir ve giderin çoğalmasının sebebi hep Mısır'da birçok asker bulunmasıdır. 1918 yılı gideri 22 milyon 496 bin 948 liradır. Yine yedek akçası bir miktar daha artmıştır.

Mısır Devleti'nin Borcu: «Sanduküd-deyn» adıyla bizim «Düyun-ı Umumiye» gibi borçlanma işe bakan bir kurum vardır. Bu borcun miktarı 94 milyon 28 bin 840 lira olup yılda anapara ile faizine karşılık verilen para 4 milyon 590 bin 591 liradır. Garbiye, Menufiye ve Buheyre Müdirlikleri ile gümrük, tütün, demiryolları, telgraf ve İskenderiye limanı hasılatı doğrudan doğruya güvence olarak bu kuruma verilmiştir. Demek Mısır ağır bir borç ödemektedir. Bu da olmasa Mısır son derece mutlu ve refah bir ülke olur.

Mısır'da ilk borçlanan 1862 yılında Said Paşa'dır. Bunun miktarı 3 milyon 292 bin 800 cenye, faizi yüzde 7 idi. Sonra İsmail Paşa da birçok borç para almıştır. 1873 yılına kadar bu borçların hepsi 68 milyon 497 bin 160 cenye olmuştur. Hepsi de yüksek faizlerle alınmıştı. «Daire-i Seniyye» denilen Sultan ve Ailesi borcu ile devletin «Düyun-i Gayr-ı Muntazaması» miktarı 28 milyon cenyeyi bulmuştur.

1876 yılında Devlet borcunu ödeyemez duruma düşmüş düyun-ı umumiye kurulup yönetimi yabancılara verilmiştir.

1878 yılında tekrar ve 8 milyon 500 bin cenyelik bir borç daha yapılmıştır. Bu borcun faizi yüzde 5'tir.

1879'da düyun-ı umumiye idaresi bir tasfiye işlemi yaptı. Bu da İsmail Paşa'nın tahttan indirilmesine sebep oldu. Bunun üzerine İstanbul İsmail Paşa'nın yerine geçen Tevfik Paşa'ya verdiği fermanda ancak bu parasal bunalımı ortadan kaldırmak üzere borç alma hakkını verdi.

1885'de İngilizler'in Mısır asker ve parasıyla yaptıkları Sudan Seferi Mısır'ın maliyesini sarstığından Londra Şartnamesi yapıldı. Bunda da Mısır'a 9 milyon İngiliz lirası borç verildi. Görülüyor ki Devlet zora düşüyor veya düşürülüyor, hemen Avrupalılar toplanıyor, Hükümete yeniden borç veriyorlar. Her zaman yapacaklardır. Avrupalıların işi budur. Bu iş siyaseten olduğu gibi, sarraflık yönünden de Avrupalılar için pek karlıdır.

1919 yılında Mısır Devleti'nin borcu 85 milyon kadar inmişse de İngiliz, «Mısır'ı düşmana (yani Türk'e) karşı müdafaa ettik. Bu bize çok masraflı oldu. Bu da borçtur. Bir miktarını Mısır üstüne almalı!» diyorlar. Demek Mısır'a borcu kadar daha borç yükletip inleteceklerdir.

Mısır'da Vergiler: Mısır'da en önemli vergi etyandan yani çiftlikler-

den alınan vergidir. Ondan sonra demiryolları geliri, sonra tütün, gümrük hasılatı gelir. Hurmaağacı başına da yerine göre 1,5-2,5 kuruş vergi alınır. Gümrük vergisi çıkandan yüzde 1, girenden yüzde 8 alınır. Fakat tütün gibi bazı maddeler için özel tarife vardır. Emlak vergisi kira bedelinin yüzde 8,33'lük kısmıdır. Ancak İskenderiye Belediyesi Maliye'den başka yine kiraya oranla yüzde 3 de kendi hesabına vergi alır. Bunun yüzde 1 kısmını mal sahibi, yüzde 2 kısmını kiracı verir. Bu vergilerin çeşitleri ile 1915 yılındaki miktarları şunlardır.

Mısır cenyesi	**Gelir matrahı**
5.113.691	Etyan (toprak)
136.534	Hurma ağacı
344.084	Emlak
1.839.270	Gümrük
1.990.860	Tütün, tömbeki ve sigara
150.175	Limanlar ve fenerler
24.214	Balık avı
40.130	Damga (Altın, gümüş vs. vurulan damga resmi)
1.237.531	Mahkemeler rüsumu
3.724.348	Demiryolları geliri
300.761	Posta geliri
168.921	Telgraf geliri
(Evvelce bir kumpanyanın olup Hükümet tarafından henüz satın alındığından miktarı belli değildir)	Telefon geliri
390.756	İhtiyat akçesinin faizi
810.848	Elmak-ı miriye kira geliri
137.416	Memurların aylıklarından kesilen gelir
86.240	Askerlik bedeli
56.221	Muhtelif resimler.
975.881	Muhtelif gelirler
222.224	Satılan emlak-ı miriye bedeli
17.759.418	Toplam

Mısır Devleti'nin giderlerinin çeşitleri ve 1910 yılına göre sayıları şunlardır.

Hazine-i Hassa	285.677 cenye kadardır.
Türkiye'ye verilen cizye	665.040 cenye.
Düyun-ı Umumiye	3.922.127 cenye
Maaşlar	528.464 cenye
Askerî masraf	1.009.473 cenye

(Bunun içinde Mısır'ı işgal eden İngiliz askeri masrafı olan 146 bin 250 lira da dahildir.)

Sudan bütçesini kapatmak için yardım	198.000 cenye
İdare ve tahsilat masrafları yine Devletin yönetim giderleri	7.241.069 cenye
Toplam	12.849.850 cenye

Maliye'ye bağlı bir Maslahat-i Haferüs-Sevahil» (Sahil Muhafazası İdaresi) olup vapurlarla Mısır sahillerini kaçakçılığa karşı muhafaza eder. Bir de «Muammül-i Kimyaviye (Kimyahane), «Damga İdaresi» Maliye'ye bağlıdır.

F- DAHİLİYE NEZARETİ (İÇİŞLERİ BAKANLIĞI)

Bütçe: Gideri 1 milyon 583 bin 112 liradır.

Nazır'ın bir İngiliz müsteşarı ve bir sekreteri, nezarette bir süsekreter (alt sekreter, ikinci sekreter) vardır.

Mısır'ın idari, sivil taksimatı «müdiriye»ler yani müdiriyetlerdir. Bu müdiriyetler bizim vilayetlere ya da sancaklara benzer. Her müdiriyetin reisi «müdir» adıyla biridir. Bir müdiriyet de merkezlere taksim olunur. Her merkezi'i «memur-ı merkez» adında biri yönetir. Müdiriyetlerden başka bir de «muhafaza»lar vardır. Bunlar büyük şehirlerde olan müdiriyetlerdir. Bunların sorumlu başkanları «muhafız» adını taşırlar.

Müdirler, muhafızlar Dahiliye Nezareti'ne bağlı olup Dahiliye Nazırı'na karşı sorumludurlar.

Bundan başka tarım işleri dikkate alınarak «nahiye» ve «belde»lere (köy) ayrılmış olup bunları «umde»ler yönetir. «Umde» Fransızlar'ın «Maire»ına karşılığıdır. Bir de «şeyhül-beled»ler vardır ki, onlar da bizim köy muhtarlarına denktir.

Muhafaza'lar ise kısımlara ayrılmıştır. Her Kısım'ın merkezi bir karakol'dur. Buna ya «araul», ya «tümen» (sümen) derler. Bu kısımlarda polis askerleri, polis subayları bulunur. Bunların idaresinde «gafir» (hafir) yani bizim bekçi'lere denk insanlara «şeyhül-hare» yani mahalle muhtarları bulunur. Gafirler üstlerine uzun entari, başlarına tıpkı Mevlevi külahı gibi o renkte fakat boyu biraz daha kısa bir külah giyerler. Ellerinde kalın birer sopa vardır.

Her merkez «bender» yahut «nahiye»lere, her nahiye «karye»lere ayrılır. Karyeler «küfr», «azeb», «kiman», «cezair», «nezlat» «necev» (nücu) gibi adlar alırlar. Tarımsal kısımlara ise «İbadiye», «Teftiş» ve «çiftlik» adları verilir.

Bütün Mısır'da 14 müdiriyet ve 5 muhafaza vardır. Müdiriyetlerin merkezlerine bender derler. Çünkü benderler ticaret ve pazar yerleridir. Bu 14 müdiriyet 84 merkezi içinde bulundurur, bütün Mısır'da Kahire ve İskenderiye'den sonra 43 şehir, 3 bin 580 köy vardır.

Müdiriyetler	**Bender(Merkez)leri**
Müdiriyetül Buheyre	Demenhur
Müdiriyetül Garbiye	Tanta

Müdiriyetül Bakuhliye	Mansure
Müdiriyetül Şarkiye	Zükazik
Müdiriyetül Menufiye	Şebinül-Kevm
Müdiriyetül Kalyubiye	Binha
Müdiriyetül Cize	Cize
Müdiriyetül Feyyum	Feyyum
Müdiriyetül Beni Süyif	Süyif
Müdiriyetül Menya	Menya
Müdiriyetül Asyut	Asyut (Esyut)
Müdiriyetül Cürca	Sühac
Müdiriyetül Kına	Kına
Müdiriyetül Asvan	Asvan (Assuvan)

Müdiriyetler hakkında daha fazla bilgi almak isteyenler «En-Nuhbetül-Ezheriye»ye başvurabilirler (Sayfa 180-229).

Mısır şehirlerinden bazılarında bir kısım meşhur kişilerin mezarları ile bazı ünlü eserler vardır. Ayrıca bu şehirler bazı meşhur olaylara sahne olmuşlardır:

1- **Kahire**'de Amr İbnül-As, şair İbn Faris, Türk şairi Kaygusuz Sultan (Burada adı «Mağaveri»dir. Çünkü orası mağaralar halindedir.) Haleveti tarikatı şeyhlerinden Demirtaş, Amr İbnül-As tarafından eşek derisine konup öylece yakılan Muhammed İbn Ebu Bekirüs-Sıddık, din adamlarından Abdülvehhab Şarani, Demirtaş civarında Yavuz'un veziri Sinan Paşa'nın türbeleri vardır.

2- **Tanta**'da Fazlı ve Bedevi tarikatı piri Seyyid Ahmed Bedevi yatar. Ezher'de öğrenim görmüştür. Ziyaretgahtır. Her yıl yüz bin kadar ziyaretçi gelir. (Ölümü H. 675)

3- **Desuk**'da İbrahim El-Desuki yatar. (Ölümü H. 676)

4- **Mahalletül-Kübra**'da allame Cemalüddin Muhammed bin Ahmedül-Mahalli (Ölümü H. 864) ile «Tefsir-i Beyzavi»ye haşiye yazan Abdürrahmanül-Mahalli'ü-Şafii yatar. Bir de her yıl Yahudiler'e ziyaretgah olan ve içinde İbranice ceylan derisine yazılmış bir «Tevrat» bulunan meşhur bir Yahudi tapınağı vardır.

5- **Bünha** eskiden meşhurdu. Halen eserleri vardır. Hz. Peygamber, «Barek Allah fi-aslü binha» demiştir.

6- **Cağbub** Şeyh Sünusi'nin mezarının olduğu yerdir.

7- **Baba**'da şeker fabrikası vardır.

8- **Menfülut**'da din adamlarından Ebul-Berekat, Eş-Şeyhüd-Dürredir, Eş-Şeyhül-Maliki'ye yetişmişlerdir.

9- **Kına**'dan Es-Seyyid Abdürrahim bin Ahmedül Kınavi yetişmiştir. (Ölüm H. 592)

10- **Kus** (Kavs) (Teb'de bir kasaba)dan şair Behaüddin Zahirül-Kus ile İmam lefiyüddin, İbn Dakikül-Kus, Muhibbüddin, Ebul-Beka Seracüddin, nahviyyundan (gramercilerden) Abdürrahman Muhammed ül-Kus, Muhammed bin İsa Ahrnimi, İbrahim bin Abdülmugisül-Kusi ve Ahmed bin İsa el-Kusi yetişmişlerdir.

11- **Belbis (Bilbis):** Burada Amr İbnül-As Roma Valisi'nin kızını yakalamıştır. Markizi «Tevrat»ta «arz-ı casan» denilen ve Hazreti Yakub'un

oturduğu yerin burası olduğunu söyler. Hz. Musa Milad'dan 1725 yıl önce burada dünyaya gelmiştir. Sultan Nureddin Mahmud'un güvercinlerle kurduğu postanın merkezi burasıydı. Bir söylentiye göre ise Yakub'un ve Musa'nın şehri şimdiki «Sa-el-Hacer»dir.

12- **Mansure** Kudüs'ü İslamlar'dan kurtarmak isteyen Fransız Kralı IX. Lui'nin -ki Kilisece «Mukaddes» (Kutsal) lakabına sahipti- esir olduğu zaman oturduğu «İbnül-Lokman» adındaki adanın eviyle meşhurdur. Halen bu eve Katolikler gelir, ziyaret eder, buradan taş, çakıl, kiremit, parçaları alırlar. Lui'nin perişan olmasından dolayı bu şehre «Mansure» denilmiştir.

13- **Beyyum:** Bu Beyyum şehrinden Piri Şeyh Ali İbn Hicazi bin Muhammed ile beraber Beyyumi Tarikatı ortaya çıkmıştır. Bu tarikat erbabı Mısır'da çoktur.

14- **Semnud:** Kitabı Eski Mısır tarihine dair her tarih yazarına esas olmuş olan Hanetun burada doğmuştur.

15- **Dehşur:** Mısır'a giren Fransızlar aleyhine Mekke'den gelip savaşan Mağribi bir kişiye bu köy halkından 80 kişi katıldığı için köy Fransızlar tarafından yakılmış ve halkı katliam edilmiştir.

16- **Feyyum:** Çok verimli bir yerdir. Mısır'da en güzel meyveler burada yetişir. Keten ve yünden bez yapan fabrikalar ve zeytinyağı fabrikası vardır. Arap masalcılarına göre bugün «Bahr-i Yusuf» denilen kanalı Hz. Yusuf açmış, Yusuf'un firavununun adı bunlarca «Reyyan İbn Velid»dir. Bu sebeple oradakı ovaya «Vadiür-Seyyan» derler. Burada Furavunlar'a ait pek çok eser ve harabeler vardır.

17- **Asyut:** 300 kadar yazılı eserleri bulunan Celaleddin Abdürrahmanüs-Süyuti burada yetişmiştir (H. 846-911)

18- **Beni Adi (Udey):** Fransızlar bu köy halkını zulümlerine dayanamayıp aleyhlerine isyan ettikleri için hepsini kesmiş, mallarını yağmalamıştır.

19- **İsna:** Adriyanus ve başka Roma Kayzerlerine ait tapınak harabeleri vardır. Fıkıh (İslam hukuku) ve nahviyyundan (gramercilerinden) İbrahim bin Heybetullah, şair Ebul-Fazl Cafer İbnül-Hassan, İbn Şahab, «Tabakat-i Şerifiye» sahibi Süleyman İbn Cafer, «İbn Hacib» adıyla meşhur Kürd Osman bin Ömerül-Maliki ve «İbn Hacib Aruz»unu açıklayan Abdürrahim Cemaleddin buradan yetişmişlerdir.

20- **İdfu:** Testicilik sanatıyla meşhurdur. Birtakım eski eserler vardır. «Kemaleddin Edfuni» diye bilinen Cafer İbn Saleb, matematik ve tasavvufta meşhur Ümm-i Muhammed bin Ali el-Bedreddin; tıb, felsefe ve tasavvufta üstün bilgi sahibi Sıddıki Muhamed İbn Hüseyin İbn Saleb buradan yetişmişlerdir.

21- **Assuvan:** Eski eserleriyle, granit taşıyla, çağlayanı ile meşhurdur. Buna «Suvan» da derler. Bundan granite Arablar «hacer-i Suvan» (Suvan taşı) derler. Halkı Türk soyundandır. Dillerini unutmuşlarsa da içlerinde «İyiş Terk (Türk)», Hayreddin Laz, Reşid İstanbuli gibi adları olanlar çoktur. Ahlakça da hâlâ Mısırlılar'a hiç benzemezler. Dürüst insanlardır.

22- **Dimyat:** Nil üzerinde Akdeniz sahiline yakın bir limandır. Akdeniz ticaretiyle ilgili bir merkezdir. Eskiden tam sahilde ve adı «Tamyatis»

idi. Şimdi sahilden 8 kilometre içerdedir. Ehl-i Salib'in saldırılarına uğramış bir şehirdir. Bu sebepten Kölemenler zamanında şehrin kalesi ve binası yıkılıp düşmana barınak olamayacak bir duruma getirilmiş, bir de Nil'in ağzı doldurulup ufak gemiler geçebilecek kadar bir geçit bırakılmıştır. Sonra dan Napolyon'un saldırısına uğramış, Fransızlar'ın eline geçmiştir.

Pirinci ile meşhurdur. Eskiden burada Nil'de lotüslerin bir çeşidi olan «papirus» yetiştirilirdi. Bundan «papirus» denilen kağıt yaparlardı. Dünyada ilk kağıt budur. Dimyat için önemli bir ticaretti. Şimdi bu bitkinin cinsi yok olmuştur.

23- **Reşid:** Fransızlar'ın «Rozet» (Rosetts) dedikleri şehirdir. Bu şehir Haçlılar'ın saldırılarına karşı Müslümanlar tarafından kurulmuştur. Hiyeroglif yazısının keşfine sebep olan meşhur «Reşid Taşı» burada bulunmuştur.

Muhaffazlar: Kahire, İskenderiye, Süveyş Kanalı, Sina ve El-Ariş'dir. Süveyş Kanalı Muhaffazası Port Said, İsmailiye ve Süveyş şehirlerini içine alır.

Kahire başkenttir. Mısırlılar başkente «asıme» derler. Önemi Yukarı Mısır'la Aşağı Mısır'ın arasında, ortada bulunmasıdır.

El-Mecalisül-Müdiriyat: Bunlar her merkezden iki üye seçilerek oluşur. Üye seçilecek kişinin yaşı 30'dan aşağı olmaz. Okur-yazar olması ve yılda 5 bin kuruştan aşağı olmayan bir vergi vermesi gerekir. Üyelik süresi 6 yıldır. Müdiriyet'in müdir'i reistir. Baş-Mühendis ile Sulama müfettişi de bu meclise girerler. Bu meclisler rüsum (vergi) koyma, genel çıkarlar için gelirinin yüzde 5'ini geçmek üzere para sarfı, yeniden ev ve köy yapılması, bekçi meselesi, eğitim, sulama yol gibi konulara bakarlar. Yani Müdiriyet Meclisleri bulundukları mahalle özgü ufak birer yasama meclisi durumundadır. Ancak bunların kararlarının uygulanıp uygulanmaması Hükümet'in iradesine bağlıdır. Uygulanmamasından Hükümet sorumlu olmaz.

El-Mecalisül-Belediye: Bizim belediye meclisleri gibidir. Örneği İskenderiye şehri belediyesi meclisidir. Zaten belediye koca Mısır'da yalnız İskenderiye'de vardır. Diğer şehirlerdeki ise «Mecalis-i Mahalliye» adıyla anılır.

Bunlar yabancıları ilgilendiren belediye meselelerine bakmadıkları için bir de «Mecalisül-muhtelite» kurulmuştur. Fakat bu sonuncular yalnız önemli bir iki şehirde vardır. Bu belediyeler Dahiliye Nezareti'ne bağlıdırlar.

Eb-Bulis (Polis): Mısır Polisi savaş gücünden sayılır. Çoğunluğu orduda hizmet etmiş askerlerdir. Subayları ya ordudan yahut da çoğunlukla Polis Okulu'ndan yeşiten subaylardır. İçindeki büyük rütbeli subaylar İngiliz'dir. Askerler ve subaylar İtalyan, Belçikalı, Rum gibi yabancılar çoktur.

Muhaffazalar ve müdiriyetlerdeki «müdir», makamında, «hükümdar» adıyla biri vardır ve bunlar tarafından bu daireler yönetilir. Hükümdar, muhafaza'larda daima İngiliz'dir.

Karakollar'da basit kavgaları sonuçlandırıp halleden «Polis Mahkemeleri» vardır.

Polis Okulu: Bu okuldan hem polis subayı hem askeri yetişir. Öğrencisi 61 subay, 300 askerdir. Subaylar 2 yıl, 9 ay okurlar.

Bu okula ortaokul öğrenimi görmüş kimseler alındıklarından aralarında bilgili subay yoktur. Fakat gayet temiz ve süslü gezerler... Polis askerleri de temiz gezdirilir.

Polis yönetiminin bir gazetesi olup hırsızlık ve başka polis olaylarını yazar. Haftada bir yayınlanır. Gazetenin fiyatı bir kuruştur.

İtfaiye: Büyük şehirlerde her karakolda atlı ve otomobilli İtfaiye Alayı vardır. Bu teşkilat düzenlidir.

Mısır'a belirli tüccardan başkasının silah ithali yasaktır. Yerli halkın silah taşıması yasaktır. Hatta av tüfeği bile. Hatta kuşlara nişan atılan Kahire'deki eğlence mahallinde bile yerlilerin nişan atması yasaktır. Otomobil ruhsatsız kullanılamaz. Ancak bir rüsum vererek her yıl muhafazadan ruhsat alınır.

Kalemül-Matbuat vel-Murahhas: Bu daire, gazetelere ve bütün basına bakar, sansür görevini yapar, gazete yayınına izin verir.

Ruhasül-Hüddamin: Mısır'da yeni bir kanun gereğince hiçbir hizmetçi Hükümet'ten ruhsatsız hizmetçilik edemez. Hizmetçilerin Mısır'da evden birşey çalıp savuşmaları pek çok olduğundan ev sahibi hizmetçiyi tutarken ruhsatını alır, bir şey kaybolursa ruhsatı karakola verir, ruhsatta hizmetçinin adı, mahallesi ve resmi mevcuttur. Bununla kolaylıkla polis hizmetçiyi bulur. Mısır'da hizmetçi bulan ve evlere veren birçok özel kuruluşlar vardır. Bunlara «Muhaddim» derler.

Hırsız hizmetçiler Hükümet'ten ruhsat alamazlar. Çünkü ruhsat verilirken Muhafaza'da «Savabık-i Ahval Kalemi» (Durumları sabıkalı olanlar kalemi)nde o kişinin kaydı incelenir. Bu daire de önemlidir.

Mısır'da av bir kanuna bağlı ve ruhsatla yapılır.

Maslahatüs-Sücun (Hapishaneler İdaresi): Bunlar iki kısımdır: Limanlar, sicn-i umumi (genel hapishane)ler. Liman bir tane ve Kahire civarında «Tura» da vardır. Kahire'de Münşiye'de binası güzel, yeni bir genel hapisane vardır. Kahire'de Muhaffaza'da bir «Sicn-i İstinaf» vardır. Fakat güneş görmez, rutubetli bir yer olup içine düşenin vay halinedir. Kahire halkı bunun adından korkar.

Genel hapishanelerde mahpuslar her türlü sanatla uğraşırlar ve yaptıkları el işleri halka satılır. Halk bu idareye sipariş bile verebilir.

Maslahatüs-Sıhhatül-Umumiye (Sıhhiye İdaresi): Bu idarenin dairesi İşgal-i Umumiye Nezareti bahçesindedir. Bu idareye bağlı yine orada bir kimyahane, «Telkih-i Cederi Laboratuvarı» (Çiçek hastalığı aşısı ile ilgili laboratuvar), «Da'-ülkelb (Kuduz) Hastanesi», bir «Komisyon-i Tıbbi», «Eczahaneler Müfettişliği Kalemi», Ecza Deposu vardır.

Doğum ve ölüm Mısır'da kaydolunur. Doğuştan 15 gün kayıtsız geçerse cezası vardır. Ölü için de bakan doktorun hangi hastalığın ölüm sebebi olduğuna ilişkin bir raporu gerekir. Bu rapor daha önceden basılmıştır. Hekim gerekli yerleri doldurur ve imzalar.

Çiçek aşısı zorunludur. Doğumdan üç ay geçmeden her çocuk aşılanmalıdır.

Doktorlar bulaşıcı hastalığa bakarlarsa Sağlık İdaresi'ne bir raporla bildirmek zorundadırlar. Bu raporlar basılı defterler halinde olup Sağlık

İdaresi tarafından parasız olarak hekimlere dağıtılır. Haber vermeyen hekim 150 kuruş para cezasına mahkum olur.

Sağlık idaresi hekimlere çiçek aşısı kalemleri, difteri, beyin zarı iltihabı, tetanoz ve akrep sokmasına karşı olan serumları ücretsiz verir.

Bu idarede bir de su tahlili kısmı olup suların içilmeye uygun olup olmadığını kimya ve bakteriyoloji açısından muayene eder.

Bir de kolera gibi hastalıkların mikroplarını arayan, kan, idrar, insan tersi, balgam, süt, un tereyağı, kaymak, yağ, ekmek, şeker, çay gibi gıda maddelerini tahlil eden kısımlar vardır.

Sağlık İdaresi'nin sağlık müfettişleri vardır. Bunların Kahire'nin muhtelif mahallelerinde her karakol dairesine ait olmak üzere birer idarehaneleri vardır. Her sağlık müfettişi bir doktor olup maiyetinde katipler vardır. Bulunduğu mahallenin doğum, ölüm, bulaşıcı hastalıklar gibi olaylarına bakar. Kahire ve civarında 15 sağlık müfettişi mevcuttur.

Yine bu idarede «Süprüntü» kısmı vardır. Buna «Maslahatül-Künsül-Riş» derler. Evlerden çöpçüler ayda 3 kuruş karşılığında her gün çöpleri toplarlar. Bu usulün tatbik olunmadığı yerli mahallerinde hükümet sokaklara demir kutular koymuştur. Ancak halk yine çöplerini yerlere atar.

Bu idareye ait bir Röntgen dairesi, Ebeler okulu -ki bunlara Mısır'da «Kabilat» denir, ahali «Daye» der- Aynı zamanda hasta küçük çocuklara bakmak için bir hastanesi, göz hastalıklarına özgü Kahire ve muhtelif müdiriyetlerde birtakım hastaneleri, timarhane vardır. bir de eczaneler müfettişliği kısmı vardır.

Meclisüs-Sıhhiyetül-Bahriye vel-Muhacir (El-Kürantinat, Karantinalar): Bu idare kolera gibi salgın hastalıkların Mısır'a girmemesi için tedbirler alır. En önemli işleri hacılarladır.

G- EL-REY VEL-İŞGAL-İ UMUMİYE NEZARETİ

Bu bakanlığın «istişarî» adıyla İngiliz bir mühendisi vardır ki, büyük bir memurdur.

İrva (Sulama, suya kandırma): Mısır'da 6,5 milyon fedan arazi tarım yapılmaya elverişlidir. Eğer göller kurutulursa o yerler de ekilebilir. Bunların da miktarı 660 bin fedandır. Halen ekilmekte olan arazi 5 milyon 300 bin fedandır.

«Maslahatür-Rey (Ri)» yani İrva (Sulama) İdaresi'nin iki müfettişi vardır: «Vech-i Kıbla Müfettişi», «Vech-i Bahri Müfettişi». Birincinin dört şubesi, ikincinin altı şubesi vardır. Aynı zamanda Hazineleri için de bir müfettiş vardır.

Bu idare, bu memurlar kanalların, su hazinelerinin, kanatıraların tamirleri temizlenmeleri işlerine sulama zamanında suların nöbetleşe taksimi ve sevki işlerine bakar.

Maslahatül-Müdn vel-Mebani: Bu idare Hükümete ait binaların muhafaza ve tamiri, yenilerinin inşası ile yükümlüdür. Müfettişleri, mimarları, hesapevi vardır. Hesapevinin de mikaniki (mekanikle ilgili), kehribai (elektrikle ilgili) kısımları bulunur. Mısır'da elektriğe «kehriba» derler. Bu idarenin bir de «İdaretül-kübarî» adıyla bir kısmı vardır ki, köp-

rülerin tamiri, açılıp kapanması gibi işlere bakar. Mısır'da köprüye Türkçe'den alınarak «Kübri» derler. Bunu «kübari» diye çoğul yapmışlardır.

Kahire'de bulunan ve hepsi de demirden olan ve sabit ayaklara bağlı bulunan köprüler şunlardır:

1- Roza'da «Kübri-i Abbas-ı Sani». Uzunluğu 535 metre, genişliği 20 metre olup üzerinden tek hat tramvay geçer. Elektrikle açılır, kapanır.

2- Mısr-ı Kadime ile Roza adasını bağlayan «Kübri'ül-Meliküs-Salih». Uzunluğu 83, genişliği 15 metredir.

3- Mısr-ı Kadime ile Roza adasını bağlayan «Kübri-i Mehmed Ali». Uzunluğu 67, genişliği 15 metredir.

4- Kahire'yi Cezire'ye bağlayan «Kübri-i Kesrün Nil». Uzunluğu 402, genişliği 10,40 metredir. El ile açılır, kapanır.

5- Cezire ile Cize'yi birbirine bağlayan «Kübri-ül-Enciliz». Uzunluğu 145, genişliği 19 metredir. elektrikle açılır, kapanır.

6- Bulak'ı Cezire'ye bağlayan «Kübr-i Bulak». Uzunluğu 275, genişliği 20 metredir. Üzerinden çifte hat tramvay geçer. Elektrikle açılır, kapanır.

7- İmbaba'yı Cezire'ye bağlayan «Kübriüz-Zemalik». Uzunluğu 125, genişiği 16,5 metredir.

8- Kübri'ür-Ravzül-Ferec». Uzunluğu 280, genişliği 13 metredir. İki kat olup üstünden demiryolu altından çift hat tramvay geçer.

Köprüler önemli inşaattan, güzel ve pek sağlam şeyler olup açılıp kapanma zamanları belirlenmiştir. Her köprünün her başında bunları gösterir birer levha mevcuttur.

Maslahatül-Mesaha: Kadastro Mısır'da çoktan beri uygulanmıştır.

Maslahatüt-Tanzimül-Kahire: Bu adla bir idare vardır. Kahire şehrinin sokaklarının düzenlenmesine, kaldırımlarının inşa ve muhafazasına, sokaklara ad konmasına, sokaklardaki ağaçların muhafazasına ve yeniden dikilmesine, şehirde bahçe yapılmasına, tramvay şirketi, su, gaz, elektrik kumpanyaları gibi şirketlerin kontrolüne ve bu gibi işlere bakar.

Maslahatül-Mücariül-Asıme (Kahire Lağımlar İdaresi): Kahire'nin lağımları yeni yapılmıştır. Daha da genişletilecektir. Pislikler borularla birtakım mahzenlere dolar. Buralardan hava basıncı ile demir borularla «Kübri-i Gamr»a gider.

Buradan da çekim kuvvetiyle 16,5 kilometrelik mesafede olan «Küfrüc-Camus»a alınır. Oradan yine demir borularla 11,5 kilometre mesafede Cebelül-Asfar'a götürülür. Orada havuzlar ve süzgeçler vardır. Buradan da civardaki 400 fedanlık araziye götürülüp orada tohumlar ve meyve yetiştirilir.

Maslahatüt-Turukür-Reise: Bu idare şoselere (karayollarına) bakar.

Maslahatül-Asaril-Mısriye: Bu idare Mısır'daki heykeller, mezarlar, eski şehir mahallelerinin korumasına bakar. Müzeleri yönetir. Başka eserlere de müfettişler görevlendirilmiştir. Hepsi «baş-Müfettiş» adıyla birinin idaresi altındadır. Mısır Hükümeti'nde «başmüfettiş», «başkatip», «başmühendis», «hekimbaşı» adıyla birçok Türkçe deyimler halen mevcuttur.

Li-Cenne-i Hıfzül-Asar-ı Arabiye: Bu adda «Asar-ı Arabiye» denilen ve fakat gerçekte Türkler tarafından bırakılmış olan bu eserleri yöneten bir kurul vardır. Bu kurul iki kısımdır: «İdarei Hıfzül-Asar», «İdare-i Darül-Asarül-Arabiye ve İşgalül-Hafer», Asar-ı Arabiye Müzesine giriş 2 kuruştur. Arapça ve Fransızca katalogları vardır.

İdaretüt-Tabiyyat (Tarassudat-ı Felekiyye, Cevviyye, Ölçü, Vezin ve Kileler): Bu idarede tarassudat-ı ceviyye (uzay gözlemleri), mizan (ölçüler) ve ekyal (kileler) idareleri vardır.

Tarassudat-ı ceviyye için Mısır'ın çeşitli şehirlerinde birer özel yerler vardır. Her yerden her gün telgrafla bu durumlar merkeze bildirilir.

Merkez hemen gazetelere ilan verir. Bu durumlar tarassudat-ı felekiye (astronomik gözlemler), tazyik-i hava (hava basıncı), hararet (ısı), rutubet (nemlilik), yağmur ve miktar-ı mıknatısiyye (manyetik çekim miktarı)nden ibarettir.

Ölçü, vezin, kile hakkında 1914 yılında bir kanun çıkarılmıştır. Bu kanun «Vekaayi'-i Mısriye» adındaki Hükümetin resmi gazetesinin 20 Eylül 1914 tarihli sayısında vardır.

Ölçüler için bu kanunun gerekleri şunlardır:

1 zira-i beledi	:	58	santimetre Kumaşlarda kullanılır
1 zira-i mimari	:	75	santimetre Binalarda kullanılır
1 zira-i kasaba	:	3,55	santimetre Tarlalarda kullanılır
1 dirhem	:	3,12	gram
1 erdeb	:	198	litredir.

Mısır'da kullanılan başka ölçüler:

1 kıraat bersum	:	0,521	cm.
1 habbe-i şar	:	3,125	cm.
1 asba (isbu)	:	0,087	cm. (kıraat bersumun 1/6'sı.)
1 kasaba	:	12,5	cm.

Alan Ölçüsü : Birim «fedan»dır.

1 fedan	:	24 kırat = 4.200,833 metrekare.
1 habbe	:	1/3 kırat
1 dank	:	1/6 kırat
1 sehim	:	1/24
1 sehtut	:	1/24 sehim'dir.

H- TARIM, SANAYİ TİCARET VE MİLAHAT NEZARETİ

1- TARIM

Mısır dünyada mevcut birinci derecede tarım memleketlerindendir. Bunun da sebebi Nil ve başarılı bir biçimde uygulanan sulama sistemi-

dir. En önemli tarım pamuktur. Pamuğun iyi cinsi üretilir.

Bu nezaretin nazırı aynı zamanda sanayi, ticaret ve milahat (gemicilik) nazırıdır. bir İngiliz «müsteşar» ile bir «susekreter» ve bir «sekreter»i vardır.

Tarım yapılan arazinin yüzde 32'sine pamuk ekilir. Ve iki yılda bir ekilmez.

Pamuk ürünü yılda 7 milyon kantardır. Bu miktar 312 bin 500 tona eşittir.

Arazi fiyatları son zamanda çok pahalanmıştır. Bir fedan arazi 50-150 lira kıymetindedir. Eskiden 10-20 lira gibi az bir miktardaymış. Her fedan yılda 10-15 lira gelir sağlar. Pamuğa haşeriler dadanıp ekinleri mahveder. Bunun önlenmesi için bu nezaret (bakanlık) önemli gayretler sarfetmektedir.

Ziraat Nezareti'nde haşerat, kimya laboratuvarları, nümune çiftlikleri, veterinerlik, istatistik, «Tevzi'-i bi-zerretü'l-katın» (pamukla ilgili zerrelerin dağıtımı) idareleri vardır. Aynı zamanda nezaretin tarım ve veteriner müfettişleri, her müdiriyette müfettişleri, her merkezde müfettiş vekilleri ve yardımcıları vardır.

Toprakları belirleyip hangi ürüne uygun olduğunu gösterirler. Her toprakta hangi tarıma uygun olduğu hakkında tohum ve fide dikerek tecrübeler yaparlar.

Meclis-i İstişari-i Zirai: Bu nezaret memurlarından beş üye ile büyük toprak sahiplerinden olmak üzere 12 üyesi vardır. Bu meclisten maksat tarımın gelişmesi çareleri, tarım hakkında kanunlar yapılması gibi konularda kendisinden görüş sorulmaktadır.

Kalemül-Muhaberat-i Ticariye: Bu kalem Mısır'ın tarımsal hasılatından ihraç edilen maddeleri bildirir, bütün dünyadaki ticaret merkezlerine haber verir, tüccarlarla çiftçiler arasında aracı olur.

Meclisül-Ticaretüz-Ziraiye: Bu kalem hasılat-ı ziraiyenin (tarım ürünlerinin) ticaretine hız vermek için tedbirler düşünür.

Bu nezaretin sun'i gübre tahliline özgü bir kimyahanesi olup halka ücret karşılığında gübre tahlil eder. Aynı zamanda bir «Nebatat Muammeli» ve fidanlığı vardır. Bunlar tohumların kuvvetleri, vasıfları hakkında bilgi verirler. Bir de haşerat kısmı vardır. Burada Mısır'da tarıma musallat olan bütün haşereler beslenir, öldürücü ilaçları bulunur. Haşereler hakkında çiftçilere bilgi verildiği gibi ilaçları bile ücret karşılığında verilir. Nezaret Mısır'da mevcut tarım için zararlı bütün haşereler hakkında bir kitap yapmıştır. Bu kitapta 2 bin 500 familya haşere vardır. Bir de haşereleri yiyip tarıma faydalı olan, bundan dolayı avlanmaması gereken kuşların da boyalı resimleri bulunan levhalar yapıp dağıtmaktadır.

Bostanlar: Cize'de meyve ve sebzeler hakkında deney yapan «bostanlar» vardır. Bu bostanlarda sebzeler ile beraber çiçek de yetiştirilip önemli gelir sağlanmaktadır. «Bostancı» sıfatıyla 30 öğrencisi vardır. Günde 2 saat ve 7 saat uygulamalı ders alırlar. Dışarıdan faydalı bitkiler getirilip bu bostanlarda tecrübe edilerek çiftçiler arasında yaygınlaştırılır. Bunların müdiriyetlerde de benzerleri vardır.

Küçük çiftliklere kolaylık olmak için Bakanlık onlara en iyi cinsten

pamuk tohumu dağıtır ve parasını taksitle alır.

Kısmült-Tıbül-Baytarî: Bu idare bulaşıcı hayvan hastalıkları işlerine bakar, mezbahaları denetler. Kahire civarında Ebus-Suud'da bir mezbaha vardır. Dışarıdan gelen hayvanları muayene eder. Her müdiriyette bir veya daha fazla veteriner müfettişleri vardır. Bu kısmın bir hayvanlar için bakteriyolojihanesi vardır.

Medresetüt-Tıbbül-Baytarî: 1901 yılında kurulmuştur. Öğrenim müddeti 4 yıldır.

Kısmüt-Talimüz-Zirai: Kahire'de olduğu gibi müdiriyetlerde de tarımsal çalışmalar için yerler açılmıştır. Kahire civarında Cize'de «Medresetüz-Ziraatül-Ulya» adıyla bir tarım okulu vardır. Öğrencileri ortaokul diploması alanlar arasında seçilir. Öğrenim müddeti dört yıldır. 126 öğrenci olup her öğrenci yılda 3 cenye verir. Bu okul diğerlerine oranla ucuzdur. «Müştehir» denilen bir de orta derecede bir tarım okulu daha vardır. Burada tarım usulleri hakkında teknik bilgiler verilir. 94 öğrencisi vardır.

Mecalisül-Müdiriyatüz-Ziraiye Okulları: Müdiriyetlerde Müdiriyet Meclisleri bazı yerde sanat okullarına tarım dersleri de koymuşlar, bazı yerlerde ise bağımsız tarım okulları açmışlardır. Bunların nümune bostanları olup orada öğrenciler uygulamalı dersler görür.

Kısmül-İhsa vel-Matbuat: Bu idare Mısır'ın tarım, sulanması, hava durumları, ürünlerinin derecesi, miktarı konularında istatistikler yapar. Bunları bir dergide yayınlar.

Bir de idare tarım, hasılat, haşereler, gübre, veterinerlik faaliyetleri gibi konularda teknik broşürler yayınlar ve dağıtır. Bir de çiftlikler pamuklarına bazı maddeler karıştırarak hile yaptıklarından, bu ise Mısır pamuğunu Avrupa'da olumsuz etkilediğinden bunu önlemek için birtakım müesseseler de açmışlardır.

Pamuk için mevsiminde Mısır'ın her tarafında pazarlar kurulur. Tüccar oralarda çiftçilerden pamuğu alır. Mısır'da birçok Rum ve Ermeni pamuk tüccarı veya Avrupa, Amerika ticarethanelerinin vekilleri vardır. İşte bu yabancılar Mısır'ın pamuğu sayesinde zengin olmuşlardır. Bunlar aynı zamanda Fellah'a ürün toplanmadan evvel yüksek faizlerle borç para verirler, yahut ürünü toplanmadan önce ucuza satın alırlar. Bu suretle tefecilik yaparlar. Rum ve Ermeni tefecileri Mısır'ı kasıp kavurmaktadırlar.

Bu daire buğday, pamuk ve başka maddelerin ekileceğine ve hasat günlerine dair de cetvellerle halka bilgi vermektedir.

Maslahatül-Emlakül-Emiriye: Hükümetin birçok binası ile geniş ve tarıma ayrılmış arazisi vardır. Bunları bu kurum yönetir.

Bu arazinin miktarı tam olarak belli değilse de eskiden yaklaşık 1 milyon 838 bin fedan tahmin edilmekte idi. Bir kısmı satıldığından halen 151 bin 475 fedan'dır.

2- SANAYİ

Bu idare o kadar önemli değildir. Çünkü sanayi ve ona hizmet eden madenler Mısır'da yoktur. Mısır'ın madenleri şunlardır:

Fosfat: Gübre yapımında kullanılır.
Petrol: Kuyulardan Süveyş'e sevkolunup orada arıtılır. Mısır'da aydınlatma ve yemek pişirmek için kullanılır.
Biraz kurşun ve çinko.
Taşlar.

Maslahatül-Münacim (Maden İdaresi): Bu idare maden çıkarmak için ruhsat verir ve bu konulara bakar. Bir başmüfettişi vardır.
Mısır'da sanat olarak şeker yapmak, sigara yapmak, pamuk ve ipek dokumacılığı vardır. İşte önemli olarak bu sanatlar bulunur.
Dimyat'ta «el-Haz» denilen bir ipek kumaş çıkar ki, yılda sağladığı gelir 58 bin liradır. Bunlardan başka dülgerlik, dabbağlık ve başka gerekli ihtiyaçlara ait sanatlarla hasır yapımı, testi ve «kulle» denilen ufak testiler gibi şeyler vardır.
Son zamanda sanayinin gelişmesi için bu Maden İdaresi epeyce gayret göstermiş, 17 sanayi okulu açmıştır. «Haz» ve dabbağlık gibi eski Mısır sanatlarını mükemmeleştirmek konusunda adımlar atmıştır. 1916 yılında İskenderiye'de bütün sanayi kollarının eserleri bulunan önemli bir sergi açmıştır.

3- TİCARET

Mısır'ın İthalat ve İhracatı:

Mısır sanayi memleketi olmadığı için bu gibi ihtiyaç maddelerini dışardan alır. Kendisi ise dışarıya ancak tarım ürünleri satar. Onlar da pamuk, pamuk tohumu, sigara, yumurta, soğan, şeker'den ibarettir. Ancak sigara Mısır tarım ürünü olmayıp yapılması oraya özgüdür.
Pamuk pazarlarını yönetmek için Mısır'a her yıl büyük miktarda altın para gelirdi. Bu savaş sırasında altın yerine kağıt para ile alış veriş yapıldığı için altın getirilmesine gerek kalmamış ve Mısır'da altın görünmez olmuştur. Bir de kıymeti fazlalaşmıştır. Hatta İngiliz lirası önceleri 97,5 Mısır kuruşu iken 125 kuruşa kadar çıkmıştır.
1915 yılı Mısır'ın ihracat ve ithalatı şu cetvele göre olup ticaretin dengesini gösterir. Mısır'ın ihracatı ithalatından fazladır. Yani Mısır ekonomi bakımında mutlu ve refah bir memlekettir. Ancak ticareti yapan ellerin önemli kısımları yabancı olduğundan Mısır ticaretinden en çok kazananlar onlardır.

İthalat	Mısır Lirası	İhracat	Mısır Lirası
Davar-Sığır	1.420.000	Pamuk	19.146.000
Tahıl	1.583.000	Pamuk Tohumu	1.352.000
Gıda Maddeleri	1.382.000	Yumurta	486.000
Meşrubat ve Zeytinyağı	1.621.000	Deri	303.000
Kömür, odun, taş	2.808.000	Tahıl	467.000
Tekstil	5.685.000	Mısır	293.000
Madeni Mallar	970.000	El Aletleri	496.555

El ya da makine işi eşya	3.005.000	Ful	314.000
Deri Ürünleri	855.000	Soğan	349.000
Madeni para	722.000	Şeker	574.000
		Yün	255.000
	20.051.000	Sigara	249.000
		Diğer ürünler	1.172.000
		Madeni para, altın ve gümüş külçeleri	823.000
			27.179.000

Görülüyor ki Mısır ticaretinde ihracatta 7 milyon liradan çok bir fazlalık vardır. Demek Mısır aldığından çok satıyor ve böylece Mısır'da sürekli olarak bir servet birikiyor, genel servet artıyor.

4- GEMİCİLİK

Mısır'da gemicilik yabancılar olmasa hiç derecesindedir. Mısır'ın ticaret gemileri yok gibidir.

Limanları İskenderiye, Port Said, Süveyş, Dimyat ve Reşid olup İskenderiye'ye 1915 yılında 1 milyon 574 bin 756 ton yük ile 958 gemi girmiştir.

Maslahatül-Limanat vel-Fenarat (Liman ve Fener İdaresi):

Bu idare Mısır sahillerinin limanlar ve fenerlerini ve bunlarla ilgili işleri yönetir.

Maslahatüs-Sikkül-Hadidiye (Demiryolları İdaresi):

Bu idare demiryollarını yönetir. Memurları başta İngilizler olup bir çok da yabancı vardır. Ulaşım araçları konusunda bilgi verilmiştir.

Maslahatüt-Turukür-Reise (Şoseler İdaresi):

Bundan da «Vesait-i Nakliye» (Ulaşım araçları) konusunda sözedilmiştir.

Maslahatül-Beridül-Am (Posta): Bu idare Mısır'ın en düzenli çalışan idarelerindendir. Bu idarenin Mısır'ın her tarafında olmak üzere 1992 şubesi vardır. Utbetül-Hadra'dadır.

Pul satan kalem, taahhütlü ve adi maddeleri dağıtım servisi, taahhütlü ve hükümete ait maddelerin dağıtım servisi, İngiliz askerine gelen maddelerin dağıtım servisi, havaleler ve sanduküd-tevfir (tasarruf sandığı) (Caisse d'épargne) kalemi, isti'malat kalemi adlarıyla daireler vardır. Savaş zamanında «Berid-i Harbi» adıyla bir servis daha kuruldu.

Adi mektup yurtiçi için 5, yurtdışı için 10 milimdir. Kart postal yurtiçi için 3, yurtdışı için 4 milimdir. Gazete ve basılı şeyler yurtiçi için 1, yurtdışı için 2 bin grama kadar 2 milimdir. Kartvizitlerin yurtiçi için 50, yurtdışı için 2 bin gramı 2 milimdir.

Yurtiçine para gönderme hizmetinde her 12 liraya 5 milim alınır. Para gönderme sınırı 400 liraya kadardır. Koli postalardan yurtiçi için 1 kiloya kadar 20, 3 kiloya kadar 30, 5 kiloya kadar 40 milim alınır. Sudan'a, İngiltere'ye ayrı tarife vardır.

Posta ve telgraf havaleleri kabul olunur.

Sanduküt-Tevfir (Tasarruf Sandığı) bütün Avrupa'da olduğu gibi Mısır'da da vardır. Bizde de yapılacak güzel bir şeydir. Halk bu sandıklara para bırakarak para biriktirir. Bu sandıklara en az 5 kuruş bırakılır. Yılda 50 liradan çok bırakılamaz. Birkaç yılda 100 liradan çok konamaz.

Bu paraya Sandık yılda yüzde 3 faiz verir. Bu sandık her posta şubesinde vardır.

Bu konuda daha geniş bilgi almak isteyenler «Guide postal égyptien» adlı esere başvurabilirler. Bu konuya dair her şeyi öğrenirler.

Maslahatüt-Telgrafat (Telgraf İdaresi):

Merkezi Şar-i Bulak'tadır. Sekiz kelimeden aşağı olmamak üzere her iki kelime başına 10 milim ücret alınır. Acele telgraflar için bu ücret üç misli alınır. Eğer telgraflar şifre ile ise her beş harf iki kelime sayılır. En uzun kelime nihayet 15 harf olabilir. Eğer teknik terimleri ise 20 harf bir kelime kabul edilir.

Cidde ve Mekke'ye telgraf Halfa-Sevakin yoluyla gider ve her kelimeden 74 yahut 79 milim alınır. Yemen'e telgraf ücreti kelime başına 108 milimdir. Avrupa için her kelimeden 48 milim alınır.

Port Said'de telsiz telgraf vardır. Bununla Hükümetin posta vapurlarına olan telgrafları verilir.

Kahire'de bir de ayrıca İngiliz Telgrafhanesi vardır. Yabancı memleketlerle haberleşme kabul eder.

Telefon idaresi:

Özel bir şirket iken bu yıl Hükümet almıştır. İdaresi o kadar düzenli değildir. Bazen insan bir çeyrek saat uğraşır da konuşamaz. Şikayetlere bakan, ilgilenen yoktur. Abone için yıllığı 8 Mısır lirasıdır. Bütün polis merkezlerinde, hükümet dairelerinin servislerinde, önemli şehirler arasında telefon vardır.

1- HARBİYE NEZARETİ

Buna Mısırlılar «Nezaret-i Cihadiye» (Asker Bakanlığı) da derler. Halk bizdeki «askeriye» kelimesine karşılık «cihadiye» kullanılır. Mesela bir terzi dükkanına «Terzi-i Mülki ve Cihadi» diye levha yazarlar.

Bu nezaret Mısır'da en cılız bir nezaret olup İşgal-i Umumiye Nazırı'nın yönetimindedir. Büyük subayların tamamı İngiliz'dir. Diğerleri Türk, Çerkes, Bazramid ve Fellah cinsindendir.

Mısır'da askerlik yaşı 19-27 yaş arasındadır. Hükümet memurları, ailenin tek çocuğu ile, memurlar ve din adamları askerlikten bağışık tu-

tulurlar. Kur'aya dahil olan isterse 20 lira bedel-i nakdi (bedel ücreti) vererek askerlik etmez.

Mısır'da askerî terimler, emir ve komuta hep Türk'çedir. «Kışla»ya «kışlak» yazıp «işla» derler. Bizim «kışla» kelimesinin aslı da budur. «Tabur»a, bizim «Yeniçeriler»de olduğu gibi, «orta» deyip «avart» diye çoğul yaparlar. «Piyade»ye «El-Biyade» derler. «Has dur!», «Selam dur!», süvarilerde «Ata bin!», «sağ», «sol» gibi... hep bizim terimleri kullanırlar. «Zabit»e (subay) «zabit» derler.

Asker ve subay hakî elbise giyer. Kılıç kayışlarını ingilizvari takarlar. Başlarında fes vardır. Püskülleri bizim sivil püskülüdür. Rütbe işaretleri İngilizler'inki gibidir. Askerlere yazın İngilizler gibi dize kadar pantalon giydirip altına mavimsi çuhadan dolak sararlar. Rütbeler ve rütbe işaretleri şöyledir:

Rütbeler	**Rütbe İşaretleri**
Serdar (Başkomutan)	Omuzda tac ve birbiriyle kesişen iki top
Ferik (Tümgeneral)	Omuzda tac ve birbiriyle kesişen iki kılıç
Liva (Tuğgeneral)	Omuzda yıldız ve birbiriyle kesişen iki kılıç
Miralay (Albay)	Omuzda yıldız ve üç yıldız
Kaymakam (Yarbay)	Omuzda yıldız ve iki yıldız
Binbaşı	Omuzda yıldız ve bir yıldız
Sağ Kolağası	Omuzda tac
Sol Kolağası	Omuzda tac
Yüzbaşı	Omuzda tac ve üç yıldız
Mülazim-i Evvel (Üstteğ.)	Omuzda tac ve iki yıldız
Mulazım-i Sani (Teğmen)	Omuzda tac ve bir yıldız
Sol Taalim	Her iki kolda ters yönde dört şerit ve üstünde bir tac
Sol Taayyün	Her iki kolda ters yönde dört şerit ve üstünde bir tac
Baş Şaviş (Çavuş)	Her iki kolda ters yönde dört şerit ve üstünde bir yıldız
Bölük emin (Bölük Komutanı)	Dört şerit ve üstünde bir tac.
Şaviş	Üç şerit ve üstünde bir yıldız.
Vekil-i şaviş	Üç şerit
Onbaşı	İki şerit
Vekil-i onbaşı	Bir şerit
Nefer (Asker)	Askerde bir işaret yoktur.
Bruci (borucu)	Boru
Trumbitci	Davul
Baltacı	Birbiri ile kesişen iki balta.

Askerî bayrak devletin bayrağı gibi, üçgen tarzında konmuş üç ay ve yıldızdır.

Mısır ordusunun başkumandanı «Serdar» adıyla «Sudan Hakim-i Amm'ı»dır.

Asker sayısı:

Mısır'ın 17 bin 500 askeri vardır. Genel kurmayı «El-Hüccane» adıyla

hecin taburu vardır. Bu hecinciler başlarına siyah devekuşu tüyü takarlar. Mısır'da, «Birinci Orta», «İkinci Orta«, adıyla 8 tabur, Sudan'da da 7 tabur vardır. Yani hepsi 15 piyade taburudur. Sultan'ın muhafazası ile görevli bir «Hassa Süvarisi» vardır.

Bu nezaretin «Kısmül-İşgal», «İdaretüt-Tayinat», «Maslahatül-Mühimmat», «El-Musiki», «Avartüs-Sikketül-Hadidiye» adlarıyla şubeleri vardır. Ordununun tüfeği bizim eski martinlerdir. Polis de bunu taşır. İngilizler Mısır askerine yeni, iyi silah vermezler.

Bu nezaretin bir «Harbiye Mektebi» vardır. Ancak öğretim müddeti hem az, hem de öğretim yetersizdir. İyi subay yetişmez.

Bütçe: Gideri 1 milyon 18 bin 712 liradır. Bu giderde Mısır'ı istila altında tutan İngiliz istila askerlerinin masrafı da dahildir.

J- BAHRİYE NEZARETİ

Mısır'ın savaş gemisi yoktur. Yalnız Sultan'a ait bir iki tenezzüh (gezinti) gemisi, bunların bir iki subayı ve birkaç deniz askeri vardır. Bu sebeple Mısır'da bu nezaret de hiç hükmündedir.

K- BAZI CEMİYET VE BİLİM KURUMLARI

Mısır'da Devlet'e bağlı veya özel bilimsel ve başka çeşit bazı cemiyetler, kurumlar vardır:

Cemiyetül-İsaf:

1907 yılında halk tarafından kurulmuştur. Başta olanlar İtalyanlar'dır. Merkezi Bulak Caddesinde Halvan demiryolunun geçtiği yerdedir. Orada bir hastanesi ve bir eczanesi vardır. Ağır hastaları evlerden hastanelere nakle mahsus otomobilleri, el arabaları, bisikletle giden sedyeleri vardır. Çalışanları halktan gönüllü kimselerdir.

Bu cemiyet hastaları nakleder, bir kaza sonucu yaralananları götürür, ilk tedavileri yapar. Böyle bir kaza vukuunda telefon edilir, hemen yetişirler.

Cemiyetür-Rıfk-bil-Hayvanat:

Bu cemiyet hayvanların dövülmesini, onlara fena davranılmasını önler. Dahiliye Nezareti'nin emriyle kurulmuştur. Bir arabacı hayvanını dövse bir hayır sahibi de görüp hükümet görevlisine şikayet etse kovuşturma açılır.

El-Cemiyetül-İlmiyetül-Mısriye (Mısır Enstitüsü):

Bunu Jomard isminde biri 1859 yılında kurmuştur. Mariyet gibi kişiler bunun üyeleri olmuştur. Bu cemiyet Mısır'a ve civar memleketlere dair ilmi ve edebi incelemeler yapar. Kütüphanesinde 22 bin cilt ki-

tap vardır. Bu kütüphane herkese açıktır. Giderlerini Mısır Hükümeti karşılar.

El-Cemiyetül-Coğrafiyetül-Sultaniye:

1875'de kurulmuş olup Mısır hakkında coğrafi maddeleri inceler. Bir müzesi vardır ve herkese açıktır.

Cemiyetül-Hayriyetül-İslamiye:

Hayrat ve yardım yapar, özellikle okullar açar.

Daha «Fransızlar Asar-ı Atika Müessesesi», «Cemi-yetül-Kahiretül-İlmiye», «Cemiyet-i Usul-i Mualeceül-Uyun», «Cemiyyetül Bahs fi-Tıbaül-Haşerat», «Cemiyetü-Tarihüt-Tabii», «El-Cemiyetüs-Sultaniyetül-İktisad ves-Siyasi vel-Ahsa vet-Teşrii», «El-Cemiyetül-Aseriye (Asar-ı Atika Cemiyeti)» adlarında kurumlar vardır.

Mısır Devleti birtakım kusurları, noksanları ile beraber Avrupa devletleri gibi kurulmuş ve düzenlenmiştir. Uygar ve yönetimde zararsız bir devlettir. Hatta bazı konularda Avrupa devletlerinden daha iyidir. Yani Mısır, teşkilat ve yönetim bakımından iyi düzenlenmiş bir memlekettir. Gelirleri giderlerinden iradı masrafından fazla olarak bütçesi sağlamdır. İhracatı ithalatından çok, zengin, rahat ve güven içinde mutlu ve refaha kavuşmuş bir memlekettir. Orada can, mal, namus, güvence altındadır.

İşte böyle bir yerin ve devletin halkı ancak yabancı boyunduruğu altındadır. Bundan da kurtulsalar mutlulukları tam olur; fakat maalesef o zaman bu mutlu durumun devam edeceği pek şüphelidir.

4. BÖLÜM

Genel Düşünceler

İslamî Anıtlar

Muncuklar

Kitab-bilik (Bibliyografya)

Bütün Mısırlılar İçin

GENEL DÜŞÜNCELER

Coğrafya, Tarım, Milliyet, Dil, Sanat, Servet, Sulama, Mısır'ın Siyasi, Toplumsal ve Uygar Hayatı; Tarihi Ana Hatlar, Tarihi Kanunlar

Mısır Asya ile Afrika'nın birleştiği yerde, Avrupa'yı Güney Asya'ya, Hind Okyanusu Adaları'na bağlayan en kısa yol üzerinde, bir taraftan Akdeniz ile Kızıldeniz, diğer taraftan iki çöl arasına sıkışmış bir ülkedir. Konumu bakımından yeryüzündeki değişik yeri ona büyük bir önem kazandırmıştır. Bu suretle Mısır dünyanın dörtyol ağzı, ticaret yollarının uğrağıdır.

Mısır Afrika kıtasındadır. Fakat Afrika'nın da, Asya'nın da kenarında sayılabilir. Bu kenardaki yeri bakımından da aynı zamanda Asya ile Afrika, Avrupa ile Güney Asya ve Avustralya arasında köprüdür. Ona önem kazandıran yalnız dünya haritasındaki müstesna yeri değildir. İklimi, toprağının olağanüstü verimliliği de Mısır'ın kıymetini artırmaktadır.

Kısacası coğrafi durumu, tatlı iklimi, bereketli toprağı Mısır'a siyasetçe, askerlikçe, ticaretce büyük önemler kazandırmıştır. Böylece Mısır Hindistan'ın coğrafi bekçisi, ticari antreposu, askerî kışlası ve Doğu için genel hareket üssü olmuştur.

Kanal açıldıktan sonra Süveyş Hindistan'ın kapısı veya anahtarı durumuna girmiştir.

İşte bunlardan, bu güzelliğinden dolayıdır ki, Mısır bütün belaları da üzerine çekmiştir. Özellikle Süveyş Kanalı'nın açılması görünüp duran bu kaçınılmaz belayı getirip işi bitirmiştir. Hindistan'ın sömürge olması Mısır'ın tutsaklığının baş sebebidir. Fransızlar Hindistan'ı almak için Mısır'ı almışlardı, sonra İngilizler Hindistan'ı muhafaza için Mısır'ı ele geçirmişlerdir.

Mısır eski zamanlarda ve Firavunlar'dan önce çöldü. Nil bir düziye yatağını değiştirdi. Bu yatak sabitleşince Mısır ülkesi meydana geldi.

İki deniz ve iki çöl arasında sıkışmış olan Vadiün-Nil (Nil boyu) fikrimce adete yatmış yeşil bir ağaç halindedir. Bu ağacın dalları Delta, gövdesi Orta ve Yukarı Mısır, kökü Sudan'dır. Yahut Nil Boyu çok sayıda bahçeyi sulayan bir süzgeçtir ki, süzgecinin ucu onun gibi delikli olan Delta, boynu Nil boyu, kendisi yani haznesi Sudan'dır. Delta

bir armut şeklinde olduğundan da bu süzgeç benzetmesine uygun düşer.

Mısır büyük araziye sahip ise de bir kum deryasıdır. Oturulan, ekilen kısım yani asıl Mısır bir yeşil ipek şeritten ibarettir. Adeta Mısır'a çöl ortasında bir vaha demek daha doğru olur. O çölde bir zümrüt yüzük taşıdır.

Mısır büyük ise de ekili yeri ancak Belçika kadardır. Bu ekili yer 30 bin kilometrekare, Mısır tarım birimi ile 6,5 milyon fedan'dır. 1 fedan bizim 2,5 dönüm olduğundan Mısır 16 milyon 250 bin dönüm arazidir. Mısır, vergiler az olduğu halde, bizim bugünkü para ile 350 milyon liralık kadar bir bütçe hazırlayan ve 14 milyon nüfusu yaşatan bir toprağa sahiptir.

Oysa bizim Adana vilayetinden büyük değildir. Adana'da Nil yoksa da Seyhan ve Ceyhan vardır ki, Nil görevini görebilirler. Adana'nın güneşi de Mısırınkinden pek az kızgın değildir. Mısır'ın serveti, mutluluğu başlıca pamuk tarımından ileri gelir. Adana'mız da mükemmel pamuk yetiştiriyor. Demek biz Adana'yı bayındır duruma kavuştursak bize neler getirecektir! Oysa Adana'nın nüfusu ve gelirleri ile Mısır'ınkiler arasında dağlar vardır. İşte bunu bildiklerinden dolayıdır ki, Fransızlar Adana'mıza göz dikmişlerdir.

Nil'in iki tarafında ekilen arazi en çok 30 kilometreyi geçmez. Çoğunlukla 15-30 kilometre arasındadır. Bazen bu arazinin 500 metrecik kadar az bir genişliğe indiği vardır. Çöl, ekili araziyi rüzgarlarla gönderdiği kumları ile ilerlemekten sürekli olarak alıkoymaktadır.

Nil Mısır'ın hayatıdır. Onsuz Mısır yoktur. Nil'in Mısır'a akması önlenirse bir iki gün içinde Mısır'ın bitkileri, hayvanı ve insanı hep birden ölüp mahvolur. Onu «Nil-i Mübarek» adını haklı olarak vermişlerdir. Vaktiyle Firavunların Nil'e tapınmış olmaları işte bu yüzdendir.

Nil her yıl Delta'da yığdığı çamurlarla 2,5 metre ilerleyip denizden yer kazanır. Ve bu yeşil şeridi uzatırsa da bir taraftan da Nil, getirip bıraktığı ve toprağı verimli yapan «hısb» (mil) ile, ekili toprakların yüksekliğini arttırır. İşte bir gün bu yükseklik o kadar artacaktır ki, artık Nil bu toprağı sulayamayacaktır. O zaman her şey mahvolacaktır.

Demek Mısır'ın hayatının sebebi olan Nil aynı zamanda ona görünmez, farkedilmez bir surette için için hainlik de ediyor. Bu toprak 3000 yılda 2,85 metre yükselmiştir. Neyse bu akıbet henüz pek uzaktadır, çok yüzyıllar istiyor.

Yeryüzünde Mısır kadar verimli bir yer azdır. Elinde bol su, üstte bol ışınlı sıcak bir güneş bitkileri adeta topraktan fışkırtır. Buradaki bitkilerin gökten, buluttan su dilenmeye ihtiyacı yoktur. Burası her mevsimde zümrüt gibidir. Yılda iki, üç defa ürün alınır. Bu toprağın her mevsimde rengi garip ve şairanedir.

Göz aynı zamanda henüz sürülmüş tarlanın çamur rengi ile yanındaki ekini büyümüş tarlanın yeşil rengini görür. Bunlara bitişik diğer bir tarlada ise başakları, boyunları bükük, soluk ve saman renkleriyle biçilmeyi bekleyen ekinler durur.

Mısır'da siyah, sarı, yeşil renkler birbirleriyle kucaklaşmışlardır. İşte bu sebeple Mısır'ın serveti tarım, Mısır da bir tarım memleketidir. Bu

servet ona yeter. Transit ticaretten kazandığı da cabadır.

TARIM:

Mısır toprağı ve iklimi taş gibi cisim olsun, bitki olsun, hayvan ve insan olsun hiçbir yabancıya uygun değildir. onu ya öldürür, ya kendine uydurur.

Mısır'a getirilen her tohum birkaç yıl içinde bozuluyor, artık mahsulü iyi olmuyor, lezzeti gidiyor. Şekli başkalaşıyor. Bu sebeple Mısır Fellahı birçok sebzenin tohumlarını arada bir yine dışarıdan getirmektedir. Yahut çevre ile uyuşuyor ve değişik bir durumda devam ediyor. Bunun gibi gelen insanlar da dayanamayıp ölüyor, yahut kendisi ve hele soyları değişikliğe uğrayıp bozula bozula Fellah'a doğru yaklaşıyor. Bu değişim hem uzun zamana muhtaç olmayıp birkaç göbekte meydana çıkıyor. Bu değişim hem şekilce, bedence, renkçe, simaca, bünye ve mizaç bakımından, hem de dimağ bakımından oluyor.

Bitkiler için nasıl ki iki de bir dışarıdan tohum getirtmek ihtiyacı varsa, insan için de bir düziye dışarıdan damızlık getirmek, kan tazelemek gerekiyor. Bu, Mısır'da kaabiliyetli insanlar bulundurmak için pek önemli bir durumdur. İşte bu sebeptendir ki, Mısır'da hüküm sürmüş olan bütün Türkler, hatta Kavalalılar dışarıdan bir düziye taze Türk getirmişlerdir. Bu olayı bariz bir surette Hindistan'da görmüştük. Burada da aynı durum vardır. Halen Mısır'ın ileri gelenleri yerli Türklerdir. (Hindistan konusu için daha önceki ciltlere bakınız.)

Mısırlılar'a kimi yazar «Libiyeliler»dir diyor, kimisi de onların Asya'dan geldiklerini söylüyor. Mısırlılar «Nilotik» denilen bir ırktır. Bu ırk hareketi yavaş, kendi halinde yaşar, tahammülü ve sabrı çok, çiftçi bir halktır. Daima ve büyük bir sessizlikle fethedenlere karşı mahkum yaşamışlardır. Gerçi arada kuvvetli isyanlar yapmışlarsa da bunlar önemsiz olup itaat ve kölelik halinde yaşamak bu millet için asıldır.

İşte bu sebepten ve Mısır'ın coğrafi durumu ve servetinden dolayıdır ki, Mısır'ın mukadderatı daima sömürge olmaktan ibarettir.

Mısır halkı hemen her milletle karışmıştır. Bu milletler Makedonyalılar, Acemler, Romalılar, Yunanlılar, Araplar, Türkler, Nübeliler ve Habeşlilerdir. Bunların önemli kısmı kuzeyden, son iki millet güneyden gelmişlerdir. Kuzeyden gelenler Aklar (Beyazlar), güneyden gelenler Zenciler yani Karaderililer'dir. Bunlar asıl niloktik Irk'a yüzyıllar boyunca bir düziye kan şırınga etmişlerdir. Bu birleşmede bir de mücadele vardır. Kuzeyden gelen milletler Mısır halkını beyazlatmaya, güneyden gelenler siyahlatmaya uğraşıp durmuşlardır. Sonuçta esmer derili şimdiki Mısırlılar meydana gelmiştir. Bu Ak ve Zenci'nin nesil verme savaşı, Mısır'ı kendilerine benzetmekteki birleşme gayreti öyle açıktır ki, ana ve babalarından biri Ak, diğeri Kara postlu olan koyunların çiftleşmesinden doğan kuzular nasıl kırmızıya çalar tüylü olursa, bu olay insanlarda da böyle olmuştur. Mısır'da böyle birleşmeden doğmuş, saçları tıpkı bu kuzuların kırmızı tüyü renginde olan birtakım insanlar vardır ki, bunlar dikkatimi çekmiş ve beni hayrette bırakmıştır. Araştırmalarım onların bu birleşmenin ürünleri olduklarını göstermiştir.

Mısırlılar'ın kafataslarının şekli ve alın açısı hakkında yapılmış takdire değer bir incelemeye rastlamadım.

Bugün Mısırlılar'ı dil ve din bakımından Araplaştırılmış bir halde buluyorsak da bu millet etnografya bakımından asla Arap değildir. Belki de bunlardaki Arap kanı diğer milletlerin verdikleri kanlardan en az olanıdır. Çünkü Araplar Mısır'da ancak iki yüzyıl kadar kalmışlardır. Çünkü Hicaz halkı Mısır'ı dolduracak kadar çok değildi. Özellikle Mısır Suriye ve Irak'ın, bütün Kuzey Afrika'nın araplaştırıldığı bir zamanda Arap istilası altında bulunduğundan Araplar'ın her tarafa yayıldıkları böyle bir zamanda birçok Arap Mısır'a gelip yerleşmiştir diye ileri sürebileceğimiz bir düşünce de gerçeğe uymaz. Mısır'daki «Urban» (Göçebe Araplar, Bedeviler) ise kısmen öğretiyor ki, bu Araplar çöllerde geldikleri gibi kalmışlardır. Vadiün-Nil'deki asıl Mısırlı halktan tamamıyla ayrı yaşamışlardır. Ve hâlâ da öyledir. Mısırlılar'da en fazla kan Türk kanıdır. Türkler 1150 yıldan beri Mısır'dadırlar. Türkler Mısır'a yüzyıllardan beri takım takım göç etmişlerdir. Hatta Nübe ve Sudan'a da yayılmışlardır. Türklerin sayısı Mehmed Ali Paşa zamanında genel nüfusun yarısına yaklaşıyordu. O zaman biraz milli duygu ile hareket edilse Mısır'ı Türkleştirirdi. Herhalde Mısırlılar'a Arap kanından çok Türk kanı karışmıştır.

SOSYAL HAYAT:

Mısırlılar çiftçidir ve büyük çoğunluğu köylüdür. Az bir kısım halk servet sahibi olup şehirli ve köylü halkın çoğunluğu büyük bir sefalet içindedir.

İngiliz «Breylis Ford»dan naklen Amerikalı «Studdar» şöyle diyor: «Mısır köylüsü öyle bir sefalet içindedir ki, bunun eşini hiçbir yerde görmedim. Köyler çamur izbelerden ibarettir. Ne ağaç, ne çiçek, ne bahçe, hiçbir şey yoktur. İzbelerde çoğunlukla pencere de bulunmaz. Zeminleri bile düzlenmemiştir. Bu evler adeta çamurdan birer küçük zindandır. Badana da edilmemiştir. Toprak rengindedirler. İçinde eşya olarak bir iki çanak, çömlek yatak olan basit kulubedir.»

Fransız «Bertran» da bu konuda şunları yazıyor: «Kahire'nin fakir evleri, bütün Doğu'dakinden daha kaba, daha sefildir. İçleri karanlık olup rutubetten sıvaları dökülür. Hasır ve yataklar bit ve haşerelerle doludur.»

Mısır Fellahı'nın gıdası pek basittir. Bu gıda ekmek ve fuldan ibaret gibidir. Dünyada bunun kadar çalışan, zahmet çeken ve buna karşılık bunun kadar sefalet içinde yüzen, üste de hakaret gören bir millet yoktur.

Mısır bir ticaret istasyonudur. Fakat Mısırlılar hiçbir zaman tacir olmamışlardır. Mısır'da Firavunlar'dan beri ticaret ve transit olarak ticaret yapıldı ise de bundan istifade edenler daima yabancılar olmuştur. Halen bu istifadeyi sürdürenler Avrupalılar, Rum, Ermeni, Yahudi ve Şamlılar'dır. Bu durumları Mısırlılar'ın kusurlarından bir tanesidir.

Mısır'ın eski ve asıl dili Kıbtice'dir. Bu dil ölmüş diller arasındadır. Mısır'da bugün bu dili bilen ancak bir iki Kıbti papası kalmıştır. Mısır'ın

bugünkü konuşma dili pek bozuk bir Arapça'dır. Bu dil kural ve lügat bakımından Arapça'dan o kadar uzaktır ki, ona ayrı bir dil demek doğrudur. Yazı dili ise Arapça'dır. Fakat gelecekte bir gün Arapça'nın bırakılıp halk dilinin resmî dil yapılacağı gözükmektedir. Bu da tabiidir. Bu da Mısır'ın gelişme sebebi ve kurtuluşu olacaktır.

Mısır sanat bakımından insanlığa hemen hiçbir şey sunmaz. Madenleri, ormanları olmadığından asla sanayi memleketi olamayacaktır. Fakat ona tarım memleketi kalmak bol bol yeter. Tarım onun önemli bir servetidir. Halkını mutlu etmeye yeterlidir. Tarımı Mısır'ı servete, refaha boğmuştur.

Tarım bu memlekette sulama işleriyle ileri bir düzeye çıkarılmıştır. Bu ilerleme daha da gelişecektir. Sulama Mısırda en üst derecelerine vardırılmıştır. Bizim için Mısır'ın sulamadaki başarısı büyük bir derstir. Memleketimizi kalkındırmak için, ırmaklarını ve su yataklarını düzenlemek üzere Mısır'da inceleme yapıp onu model almalıyız.

MISIR TARİHİNDEN ÖZETLER:

Mısır anıtlara göre 10000 yıllık kadar bir tarihe sahiptir. Mısır tarihini Maspero ve Mariyet gibi kişiler canlandırmıştır.

Mısır'ın en eski tarihi «Firavunlar Tarihi»dir ki, orijinal bir tarih, orijinal ve parlak bir kültür ve uygarlıktır. Bu devre Büyük İskender'in yani Makedonyalılar'ın Mısır'ı zaptına yani M.Ö. 332 yılına kadar gelir ki, yaklaşık 4668 yıllık bir tarihtir. Firavunlar'dan 31 aile gelmiştir. Her ailenin hükümdarları ve sayıları tamamıyla belli değildir. Bir aralık Libiyeliler, bir aralık Nübeliler ve Habeşler firavun olmuşlar, yabancı firavun sülaleleri kurulmuştur.

Milat'tan 7 yüzyıl önce Asuriler Mısır'ı ele geçirmişler, 5 yüzyıl önce de Acemler gelip Acem Valiler Yirmi yedinci Firavun Ailesi'ni kurmuşlardır. Bizanslılar ikinci defa olarak Mısır'a girip Otuz birinci Aile'yi kurmuşlardır. Bundan sonra «Makedonyalılar» veyahut «Batlamyuslar Devri» denilen yeni bir tarih ve ayrı bir uygarlık başlar. Bu devre M.Ö. 31 tarihine kadar sürmüştür ki 301 yıllık bir tarihtir. Bunlardan 14 hükümdar gelmiştir.

Batlamyuslar'dan sonra Mısır'ı Roma'nın bir vilayeti olarak görmekteyiz. Bu devre M. 395 yılına kadar sürdüğünden 425 yıllık bir tarih eder. Bizans İmparatorluğu kurulunca Mısır İstanbul'un bir vilayeti olmuş, 246 yıl Bizans'ın egemenliği altında kalmıştır. Bizans egemenliği zamanında ve 617-628 yılları arasında 11 yıl kadar Mısır'ın Acem egemenliğine geçtiğini görüyoruz. Bu pek az müddetten sonra tekrar Bizans saltanatı başlamışsa da bu da artık tutunamayıp az zaman içinde ve M. 641, H. 20'de Mısır Araplar'ın egemenliği altına düşmüştür.

Bizans'a kadar olan devre Mısır'ın «Putperestlik» devresidir. Bizans «Hıristiyanlık» egemenliği olup Araplar ile Mısır'da «İslam» devri açılmış ve Müslümanlık hâlâ devam etmektedir. Mısır'da Arap saltanatı ilk önce Hicazlılar, sonra Emeviler, en sonra Abbasiler'le devam etmiştir. Bu egemenlik M. 641, H. 20 ile M. 868, H. 254 arasında 227 yıl sürmüştür. Bu müddetin 20 yılı Hicazlılar'a, 91 yılı Emeviler'e, 22 yılı Abbasiler'e aittir.

Araplar'ın yerine Mısır'da Türk saltanatı başlamıştır. Bu devre M. 868'de başlayıp mevcut bir ara ile zamanımıza kadar devam etmektedir. Bu kadar yüzyıl yaşayan Türk saltanatını bir devlet değil Dolunlular, İhşidliler, Atabeyler, Eyyublular, İlk Kölemenler, İkinci Kölemenler, Türkiye ve Kavalalılar adlarında tam 8 Türk devleti tamamlamıştır.

Dolunlular 36 yıl yaşamış, 5 hükümdar yetiştirmişlerdir. İhşidliler'in ömrü 34 yıl, hükümdarlarının sayısı 6; Atabeyler 6 yıl, hükümdarlarının sayısı 2; Eyyublular'ın saltanatı 76 yıl, hükümlarının sayısı 7; İlk Kölemenler'in müddeti 132 yıl, hükümdarlarının sayısı 28; İkinci Kölemenler'in müddeti 135 yıl, hükümdarlarının sayısı 26'dır. Türkiye'nin saltanatı müddeti 324 yıl; Kavalalılar'ınki 85 yıldır.

Turanlılar Devresi'nin arasında Fatımiler'in verdiği ara yani Mağribiler'in Mısır'da saltanatı 203 yıl olup 11 hükümdar yetiştirmişlerdir.

Bu ara çıkarılınca Mısır'da Türk saltanatı 855 yıl etmektedir.

Özetlerlersek Firavunlar 4 bin 668, Batlamyuslar 301, Romalılar 425, Bizanslılar 246, Araplar 227, Türkler 855, Mağribiler 203 yıl saltanat sürmüşlerdir.

Görülüyor ki Mısır'da en uzun ve en eski saltanat Firavun Saltanatı, en son ve ikinci derecede uzun saltanat Türk Saltanatı'dır. Bunlardan sonra süre uzunluğu sırasıyla şöyledir: Romalılar, Batlumyuslar, Bizans, Arap ve Mağribilerdir.

Eğer fetih hakkı ve oturma süresi bakımından Mısır'a sahip olma iddiası ortaya atılırsa bu hakkın Mısırlılar'a, onlardan sonra Türkler'e eşit olduğu şüphesizdir. Arap'ın hakkı en az bir haktır. Özellikle Abbasiler zamanında yarım yüzyıl kadar da Mısır'ı Türk valiler ve Türk askerler yönetmiştir.

Mağrubiler zamanında da Mısır'da Türk askerler ve halkı vardır.

Firavunlar Devri, çoğunlukla Mısır'ın parlak bir devresidir. Bunlar kanallar açmışlar, su mahzenleri, önemli sulama işleri yapmışlar, «Nilometre»yi icat etmişlerdir. Bugün hayretlerle gördüğümüz piramitler, mağara tarzındaki tapınaklar, heykeller, baroliyefler, hiyeroglifler, yazılar bu parlak devrin uygarlık ürünüdür. Bunlar ilmi, bez dokumak, taş yontmak, şarap yapmak gibi... her çeşit sanatı, güzel sanatları yapmışlardır. En ince el işlerini, oymaları yaparlardı. Hele güzel sanatlara pek düşkündüler. Koca granit kitlelerine yararak kanallar açmışlar, granit dağlarını oyarak, delerek tapınaklar yapmışlardır. O zaman Mısır'da özellikle önemli mühendisler ve mimarlar yetişmiştir. Firavunlar'ın bu işleri bugün bile büyük işlerdendir. Firavunlar'a ait binalardaki resimlerin seyri insanı hayran bırakmaktadır. Şiir ve müzik gelişmiş, önemli şairler yetişmiştir. Mısır'ın resimleri pek güzeldir. Hele heykeltraşlık olağanüstü gelişmiştir. Kozmografya ile ilahiyat ve felsefe pek ileri gitmiştir. Bunların mumyalama usulleri o kadar mükemmeldir ki, hâlâ bilim bu derecesini yapamamakta ve onların usulünün mahiyetini anlayamamaktadır. Bu sayede binlerce yıl önce yaşamış olan insanları bugün bütün heyetleri, derileri, saç ve bıyıkları ile beraber görmek bize nasip olmuştur. Mumya usulleri onların kimyadaki gelişmişlik derecelerini gösterir.

FİRAVUNLAR

Milat'tan On dokuzuncu Yüzyıl'da Yunanlılar ilk defa olarak ve ticaret yoluyla Mısır'a gelmişlerdir. Firavunlar zamanında Mısır bunlarla, Suriye ve Fenike ile Kızıldeniz yoluyla da Afrika sahilleri, Arabistan ve Hindistan ile ticaret yapıyordu. Asya'dan cariye alıyorlardı. Demek Mısırlılar'ı beyazlatma ve siyahlatma mücadelesi bu yüzyıllardan beri mevcuttur. Ticaret için bu Firavunlar Nil'in bir kolu vasıtasıyla Kızıldeniz'i Akdeniz'e birleştirmişlerdir, ki bugünün Süveyş Kanalı'dır. Demek Firavunlar ticarette ve fikirde o kadar ileriydiler ki, son Mısır'ın düşündüğü şeyi o zaman düşünmüşler, bu fikri son yüzyılın yetişmiş kafalarına onlar vermişlerdir.

Bir aralık Yunanlılar Ege Denizi Adaları ve Anadolu sahilleriyle ticarete girmişlerdi. Bu sırada Firavunlardan Psammenit Mısır'a Yunanlı tacir ve ücretli asker getirtmiştir. İşte bu gelen Yunanlılar'dır ki, Mısır'dan Yunanistan'a resim, heykel, felsefe, mimarlık, özellikle ilahiyat götürmüşlerdir. O meşhur birçok Yunan bilginleri Mısır'a gelip bilim öğrenimi görmüşlerdir. «Solon» Mısır'a gelerek kanunlarından bir kısmını almış, Yunanistan'a götürüp uygulamıştır. İşte Yunanistan'ın en meşhur kanun yapıcısı bu Solon'dur. Demek ki o meşhur Yunan uygarlığı ve sanatının mayası, esası işte bu Mısır uygarlığı ve sanatıdır.

Kısacası Firavunlar büyük bir uygarlık yaşamışlardır. Bu uygarlık dünyanın en eski ve yüksek uygarlığıdır. Uygarlığın Yunanistan'a olduğu gibi Hindistan'a da Mısır'dan gittiği söyleniyor. Yani bu Mısır uygarlığı, uygarlıkların anasıdır.

Devir devir Menf, Teb, Helyopolis, Tannis, Karnak, Luksor, önemli bilim merkezleri idi. Saraylar, tapınaklar, anıtlar, heykelerle süslenmişlerdi. Teb, Menf biri düşüp, biri parçalanmış, bilim merkezi birbirine halef ve selef olmuşlardır. Teb devresi pek parlak bir uygarlık devresidir ki, Milat'tan 20 yüzyıl önceydi.

Firavun uygarlığının en parlak devri Orta Tabaka zamanıdır. Bu zamana ait olan Beni Hasan mezarları'ndaki resimler Mısır'da bugünkü sanatların hepsinin, fabrikaların mevcut olduğu göstermektedir.

Mısır uygarlığı birtakım uygarlıklara esas olduğu gibi dini ve dinlere de esas olmuştur. İlahiyat'ta pek gelişen Mısırlılar metafizikte de pek ileri gitmişlerdir. Firavun Dini bir değişim takip etmiş, birtakım safhalar geçirmiştir. Bunlar bir ilaha taptıkları gibi bir çok ilahlara da, puta, güneşe, Nil'e, öküze, timsaha, hatta erkek ve kadın cinsel organlarına bile tapmışlardır.

Firavunların dinî inançlarındaki kıyamet günü dirilip toplanma, günahların tartılması, cennet ve cehennem, ruhun cehennemde yanıp tekrar vücuda gelmesi gibi eza ve cezalar ile dünyanın öküzün üzerinde durması İslam dininde hemen aynen mevuttur.(*) Aynı zamanda Firavun dinlerinde «teslis» vardır ki, bunu Hint dinlerinde gördüğümüz

(*) Bu konularda yazarın fikirlerinin ve yakıştırmalarının yerinde olmadığını birçok yerde olduğu gibi «Firavunlar»la ilgili bölümde de belirttiğimizi hatırlatırız. İsteyen okuyucular o ciltlere başvurabilirler. (Toker Yayın Komisyonu.)

gibi Hıristiyanlık'ta da görüyoruz. Demek Hıristiyanlar «Teslis»i Firavun inancından almışlardır.

Firavun dininin en önemli inancı ruhların seyahat etmesidir. Gerçi vehim ve hayaller için Firavunlar türlü emekler ve masraflar ederek piramitler, binalar heykeller, mumyalar yapmışlarsa da bunlar uygarlık hesabına büyük kâr olmuşlardır. Yani Mısır'da dinin, tarihe büyük hizmeti olmuştur. Bu böyle olduğu gibi din diğer memleketlerde de camileri, kiliseleri, mezarları ve bu tarzdaki eserleriyle insanlığa, bilime hizmet etmiştir.

Firavunlar, özellikle Birinci Tabaka'nın sonları ile Orta Tabaka zamanında «tanrı» olmuşlardır. İslami eserlerin deyimine göre Firavunlar «Allahlık» davası etmişlerdir.

Firavunlar zamanındaki devletler ruhanilerin etkinliği, hükümet üzerinde etki oluşları ve askerlerin hükümet memurluklarını ele almaları sonucu birkaç defa batmıştır. Her millete ve Türkler'de gördüğümüz bu olayı Firavunlar'da da görüyoruz. Demek bu hastalık devletlerin, milletlerin en eski ve esaslı dertlerindendir.

Firavunlar devleti monarşik ve teokratiktir.

Firavunlar'ın hayatları Suriye ve Nübe ile savaştır. Bunlar daima Sina'yı ellerinde tutmuşlardır. Sebebi de orada bakır ve firuze madenlerinin olmasıdır. Orta Tabaka Aileleri zamanında Nübe halkı Sudan'a sürülüp yerlerine Mısır Fellahı yerleştirilmiştir. O zaman Akdeniz'den Sudan'a kadar bir dil konuşulmuştur. Hiksoslar Firavunlar'ın önemli ailelerindendir. Bunlar Mısır'a askerliği sokmuşlar, uygarlık bakımından da pek çok şeyler yapmışlardır. Hiksoslar'dan sonradır ki, Firavunlar fetihler yapmışlar, Suriye'ye dalmışlar, Irak'a dayanmışlardır. Çünkü onlardan savaşma sanatını öğrenmişlerdir. Birinci Totmes büyük fetihler yapmış, Nübe ve Suriye'yi almıştır. On sekizinci Aile'den III. Totmes Suriye, Irak ve Nivo'yı ele geçirmiştir. Bunun donanması Kıbrıs'ı, Adalar Denizi Adaları'ndan bazılarını almıştır. Bu Totmes Son Tabaka'nın hatta Mısır'ın en büyük Firavun'udur. On dokuzuncu Tabaka'dan II. Ramses Suriye'yi almış, Hititler ile bir anlaşma yapmıştır. Gümüş levhalar üzerine yazılmış olan bu anlaşma en eski diplomatik belgedir. Ramses de büyük Firavunlardandır.

Fakat şan, zafer, servet sonra Firavunlar'a gevşeklik vermiş, savaş tekniğini unutmuşlar, sömürgelerini kaybetmişler, nihayet yıkılmışlardır. Bu çöküşte Mısır ruhanilerinin servet ve etkinlik kazanıp devlet işine burun sokmalarının da büyük rolü vardır. Ücretli askerlerin de hükümet işine karışmalarına büyük rol oynamıştır.

Firavunlar'da kadınlar da hükümdar olmuştur. Bunlar oğullarını kızlarıyla evlendirirlerdi. Bu da tanrısal kabul ettikleri nesillerine adi kan karışmasını önlemek içindi. Firavunlar'da haremağaları vardı. yabancı milletlere «barbarlar» derlerdi.

Kısacası Firavunlar tarihi olağanüstü bir tarihtir. Mısır pek parlak bir uygarlığın anasıdır. Bu güzel ve bereketli uygarlık da güzel bütün dünya uygarlığının anası olmuştur. Firavunlar devresi orijinal ve başlı başına yüce bir alemdir. Bugün bu alemin yüksek eserlerinin seyrine doyamamaktayız.

Üzülerek belirtmek gerekir ki, bu eşsiz güzel, bu kıymet yetişmez yadigarları son zamanlarda Avrupalılar kapışıp yağmalamışlardır. Bu işi ilk önce Fransızlar Mısır'ı yağmalayınca yapmışlardır. Sonra İngilizler bu yağma ve soygunu tamamlamışlardır. Bu örnekler yetiştikleri topraklardan, sevgili vatanlarından ayrılmışlardır. Ancak adeta hırsızlık olan bu işe sevinmek gerekecektir. Çünkü bunlar Avrupa'da güzel müzelerde her türlü saldırılara ve hırsızlıklara karşı güzelce muhafaza edilmektedir. Mısır'da olsalardı belki harap ve mahvolurlardı.

BATLAMYUSLAR

Bu en önemli devre kapandıktan sonra Mısır'da açılan devre Batlamyuslar Devri'dir. Bunlar Yunanistan'ı mahveden Makedonyalılar'dır. Fakat Yunan uygarlığını almışlar, bu uygarlığı ve Yunanca'yı Mısır'a sokmuşlardır. Ancak bu dil ve uygarlık İskenderiye'den öteye gidememiş, Mısır'ın kenarında kalmış, Mısırlılar'ı etkilememiştir. Kıbtiler bunlara tamamıyla uzak durmuşlar, onlar için ne askerlik yapmışlar, ne de başka bir ilgi göstermişlerdir.

Batlamyuslar da bilime büyük hizmetler etmişlerdir. İskenderiye'yi dünyanın en meşhur bir bilim ve uygarlık ocağı durumuna getirmişlerdir. Yüz binlerce kitap dolu çok önemli bir kütüphane bütün dünyada şöhret almıştır. Bir defa Jül Sezar'ın yaptığı savaşta yanmış, Kelopatra tarafından yeniden yapılmış, Mark Antuvan da gayet kıymetli 200 bin ciltlik Bergama Kütüphanesi'ni buraya hediye ederek onu canlandırmıştır. Bu meşhur kütüphane sonra bir defa da Kayser Diokles zamanında yanmıştır. Yine yapılmış, bir ve son defa da Araplar tarafından yakılmıştır.

Bu hükümdarlar da kızkardeşleriyle evlenirlerdi. Bunlar zamanında resmî dil Yunanca'dır. Bunlardır ki, Yunan edebiyatının yükselmesine, çoğalmasına, şöhretine sebep olmuşlardır. Bunlar zamanında Firavun uygarlığı ile Yunan uygarlığı birbiriyle kaynaşmıştır. Bunlar bir takım anıtlar da bırakmışlardır.

Batlamyuslar ilk zamanlarından itibaren Romalılar'la ilişki kurmuşlardır. Gittike Roma etkinliği artmış, nihayet Batlamyuslar Devleti Roma'nın himayesi altına düşmüştür. Bunların son hükümdarı meşhur dünya güzeli Kleopatra'dır. Bu kadın Roma tarihinde önemli rol oynamıştır. Bu sevda perisi Roma'nın Sezar ve Antuvan gibi iki önemli şahsiyetini saçlarına bağlayıp esir gibi istediği yere sürmüştür. Kelopatra öyle büyük bir politika peşinde idi ki, Roma İmparatorluğu'na «imparatoriçe» olmak, Romayı İskenderiye'ye nakletmek hayalini bütün ömrünce gütmüş, bu rüyayı fiile çıkarmak için durmayıp uğraşmış, türlü aşık rolleri oynamış, türlü entrikalar çevirmiştir. Hayatı tatlı bir peri hikayesi gibidir. Kleopatra'dan sonra Mısır Roma'nın bir vilayeti olmuştur.

Romalılar zamanında Mısır bayındırlık ve uygarlık bakımından, ayrıca anıtlar ve politik olaylar açısından önemli bir şey ortaya koymaz. Bunlar zamanında Mısır'ın bu çeşit hareketlerine felç gelmiş gibidir. Yalnız Yunanlılar'la Yahudiler arasında, sonra Puta tapanlar ile

Hıristiyanlar arasında, kavgalar olmuştur. Romalılar Mısır'daki Hıristiyanlar'a bin eza ve cefa etmişlerdir. Hıristiyanlar bunlardan kaçıp yukarı Mısır'ın mağaralarına sığınmışlardır. Kısacası Romalılar Mısır'dan yalnız vergi almışlar, buna karşılık Mısırlılar'a türlü zulümler yapmışlardır.

Bizans devresinde de Mısır'da uygarlık ürünü ve belirtisi yoktur. Bunlar da Mısır'ı Romalılar gibi yalnız tahılı alınır bir çiftlik derecesinde kullanmışlardır. İstanbul Hıristiyanlığı kabul edince Mısır'ın genel dini de Hıristiyanlık olmuştur; fakat bu sefer de Hıristiyanlar arasında kavga çıkmıştır. Halkın bir kısmı Ortodoks kalmış, bir kısmı Yakubi Mezhebi'ni kabul etmiştir. Ortodoksluk devletin Yakubilik yerli halkın dini olmuştur. Halen Mısır kıbtileri Yakubi'dir. Devlet bu mezhep ihtilafından dolayı Mısırlılar'a olmadık zulümleri reva görmüştür. Bu sebepten Mısır halkı Bizans'ın elinde inim inim inlemiştir.

ARAPLAR DÖNEMİ

İşte Mısırlılar Bizans'tan ölmüş, bitmiş bir haldeyken Amr İbnül Âs ile Araplar gelmiş, halk bunlara kucaklarını açmış, bu sebeple Araplar kolaycacık Mısır'ı ele geçirmişlerdir.

Araplar da Mısır'da bir uygarlık vücuda getirmemişlerdir. Bunlardan kalma eser denecek bir «Amr İbnül-As Camii» vardır.

Mısır'ın Araplar zamanında bir uygarlığa kavuşmaması çok tabi idi. Çünkü önce Arap uygarlığı Bağdat'ta ve Arap devletlerinin kurulmasından bir buçuk yüzyıl kadar sonra ortaya çıkmıştır. Arap saltanatının kalan diğer bir yüzyılda da Abbasiler Mısır'a mutluluk vermeyi değil, sade onu soymayı düşünmüşlerdir. Zaten Arapça da ilk zamanda devlet yönetebilecek bir gelişme derecesinde olmadığı için 80 yıl kadar hükümet yine Kıbtice ile döndürülmüştür.

Bu böyle olmakla beraber Araplar da Mısır'ı bir sağmal inek gibi sağıp sütünü emmeye, ağır vergiler salmaya koyulmuşlar ve türlü baskılar yapmışlardır. Hele din ve millî temsil (assimilasyon) konusunda aşırı bir şiddet göstermişlerdir. Zorla ve hemen Mısır halkını Müslüman yapmışlardır. Soymak ve Müslüman yapmak için de her zulmü uygulamışlardır. Hele Emeviler pek millî bir Arap devleti olduklarından Mısırlıları Araplaştırmak için çok şiddetli hareket etmişlerdir.

«Turanlılar Devresi» büsbütün başka ve müstesna bir durumdur. Bunlar Orta Asya'da, Çin'de, Hindistan'da, İran'da, Anadolu'da olduğu gibi Mısır'da da önemli bir uygarlık hareketi meydana getirmişlerdir. Dolunlular Mısır'da saltanat kurunca derhal bilim, önemli bayındırlık işleri, önemli inşaat başlamıştır. Dolunoğlu ile «Humarveyh»in iyi yönetimleri, bayındırlık işleri, inşaatı, bilime hizmetleri pek meşhurdur. Bunlardan bir örnek «Dolunoğlu Camii» kalmıştır. Bu kişi o zaman Güvercin Postası'nı kurmuştur.

Eyyubiler zamanında da Mısır'da büyük bir bilim ve uygarlık hareketi vardır. Bu devlet bir «Cihad Devleti» olmak hevesine kapılmıştır. Bunlar bir düziye Haçlılar ile döğüşmüşler, ömürleri adeta bu savaşlara sarf olunmuştur. Ancak bunları İslam Dini'ni ve Arap milletini mahvolmak-

tan kurtaramamışlardır. Avrupa'nın din tutucularına karşı arslanlar gibi döğüşmüşlerdir. Bu sırada görüyoruz ki, Haçlılar Türklere, Müslümanlar'a bin türlü zulümler yapmışlardır.

Bunlardan sonra gelen İlk Kölemenler ise pek önemli uygarlık ürünleri meydana getirmişlerdir. Bunlar Mısır'ı cami, hastane ve bu gibi önemli anıtlar ile doldurmuşlardır. Kanallar açmışlar, köprüler yapmışlardır. Diyebiliriz ki Mısır'ın İslam devrinin uygarlık ve sanatça en önemli, en parlak devri bu Türkler zamanıdır.

Bunlar Suriye'yi ele geçirmişler, İlhanlılar ile sürekli bir savaş halinde bulunmuşlardır. Aynı zamanda Haçlılar ile durmayıp dövüşmüşlerdir. Ve yine Haçlılar ile beraber hareket eden Ermeniler ile de vuruşmuşlardır. Kah Suriye'ye gidip Haçlılar'la gırtlaklaşmışlar, kah Haçlılar Mısır'a gelmiş, orada boğuşmuşlardır. Bunlar da Eyyubiler gibi bir «Cihad Devleti»dirler. Bu Türkler de İslam ve Arap uğruna feda olmuşlardır. Yazık o kanlara ki, Araplar bunların bir zerresinin kıymetini bilmemişler, bir şükran duygusu bile taşımamışlardır. Haçlılar'ın emellerini kırarak, Araplar'ı ve Müslümanlar'ı kurtararak, dünyanın gidişini değiştiren bu Türkler bugünkü vaziyeti görselerdi, o sel gibi akıttıkları kanlarında elbet bu işlerden ellerini çekerlerdi.

KÖLEMENLER

İlk Kölemenler Devri savaşlarla geçerken bir taraftan da ihtilaller ile kaynamıştır. Bu olayların gelişmesine bakınca insan Asya'nın Türk yurtlarından bir köşesinin bunlarla Afrika'ya nakledilmiş olduğunu zanneder. Dış ve iç boğuşma ile geçen zamanlarında bunların nasıl zaman bulup da önemli bir ölçüde bilim ve bayındırlık işlerine koyulmaları hayret verici birşeydir. Bıraktıkları anıtlar bugün turistlerin ziyaretgahıdır. Bunlar sayıca da, güzellikçe de çok yüksek eserlerdir. işte bunlar parlak zaferli savaşlar yaparken böyle ölmez eserler de vücuda getirmişlerdir. Bunlar köle olarak gelmişler, Mısır'a sultan olmuşlardır. Türk'ün bütün bu durumlarını tamamıyla Hindistan'da da görmüştür.

Birinci Kölemenler'de önemli hükümdarlar çıkmıştır.

İkinci Kölemenler gürültücü ve iltilalcidirler. Bunlar da önemli bilimsel ve uygarlık ürünleri ortaya koymuşlar önemli anıtlar bırakmışlardır. Bunlardan da önemli padişahlar çıkmıştır. Bu Kölemenler'den Melikül-Eşref Barsbay Kilikya Ermeni Krallığı'nı mahvetmiştir. Kayt-bay'ın «Özbek» adındaki meşhur kahraman komutanı Suriye ve Kilikya'da Türkiye ordularını birkaç defa bozmuştur ki, o zaman Türkiye orduları dünyanın en kuvvetli orduları olup zaferden zafere koşuyordu. Bunların zamanları genellikle kanlı ihtilallerle geçtiğinden bu devrede Mısır'da kıtlık ve sefalet olmuştur.

Türkler Mısır'da Dolunlular'dan beri Araplaşıp duruyorlardı. Hükümet işlerinde ilmi ve edebi eserlerde, anıtların oyma ve kabartmalarında Arapça'yı kullanıyorlardı. Bu İkinci Kölemenler zamanında bu araplaşma hareketi son raddeye varmıştır.

Bunlar zamanında bir olaya tesadüf ediyor ki, Havarezmliler (Harzemliler), Oyratlar, Türkmenler gibi birçok Türk akın akın Mısır'a gelip

yerleşmişlerdir. Bu olay Dolunlular'dan beri olduğu gibi sonra da devam etmiştir.

Bunların bilim hareketleri Arapça'ya, Arap'a, Araplığa kuvvet vermiştir. Bunlar kendi anadillerini bırakıp Arap'a hizmet etmek gibi büyük bir hata işlemişlerdir. İşte bundan dolayıdır ki oradaki eserlere, anıtlara bugün yanlış olarak «Asar-ı Arabiye» (Araplık Eserleri) denmektedir.

Bu iki Kölemenler zamanında önemli bir olaya daha şahidiz. Bunların zamanında Mısır'da bütün kudretlere, maddi kuvvete sahip bir hükümdar ile yalnız manevi görevi olan bir «Halife» vardır. Bu iki kuvvet yanyana beraber yaşamıştır. Yani bunlarda din ile devlet ayrı idi. Halifeler'in dini uygulamaları bile hükümdar'ın onayından geçerdi. İslamiyet'in başlangıcından beri yüzyıllarca maddi ve manevi kuvvet ve kudreti elinde tutmuş olan «Hılafet» bu devrede bir hükümdarın himayesi ve emri altında kuzu gibi yaşamış ve buna tahammül etmiştir. Gerçi bu halifelerden bir-ikisi başını kaldırıp hükümdarlık kuvvetini de kendilerine almak istemişlerse de derhal tepelenmişlerdir. Demek ki bir vücutta böyle iki baş doğal değildir ve dünyevi kudret için sürekli bir tehlikedir. Bununla anlıyoruz ki, bu Türkler zamanında din ve devlet işleri birbirinden ayrılarak büyük bir beceriklilik gösterilmiştir.

Gerçi İslam tarihinde «Hılafet» bir defa Hz. Ali ile Muaviye arasında taksim edilmiş, bir defa da Abbasiler ve Fatımiler zamanında biri Bağdat'ta, diğeri Kahire'de iki «Halife» olmuş idiyse de bir hükümdar ile bir halife'nin yanyana durduğu görülmemişti. Hz. Ali zamanındaki iki Halife'nin ikisinin de Sünni, Fatımiler zamanındaki Halife'nin birisinin Sünni, diğerinin Şii olduğunu kaydederiz. Nihayet Halifelik Yavuz tarafından Mısır'dan kaldırılıp Türkiye padişahları uhdesinde yine maddi kuvvetle birleştirilmiş ve en sonunda padişahlarla beraber ilga ve imha edilmiştir.

Türkiye valileri çoğunlukla Mısır'ı iyi yönetmişlerdir. Bunlar da güzel camiler, anıtlar, kanallar gibi bayındırlık işleri meydana getirmişlerdir. Fakat son devre ihtilal, kıtlık, soygunculuk ve sefalettir. İstanbul bu sırada Mısır'ı çiftlik durumuna koymuştur. Valiliği, kim fazla para verirse ona satmıştır; o da Mısır'ı soymuştur.

Kavalalılar Devresi'ne geçmeden Fatımiler'in iki yüzyıl süren saltanatları zamanını anlatalım: Bu devrede oldukça uygarlık ürünleri vardır. Bunlar Şii'dirler. Haşşaşinler bunlardan çıkmıştır. Bunlardan «El-Hakim-bi-emrillah» adındaki hükümdar «Allahlık» davası gütmüştür. Bu sülalenin hükümdarları çoğunlukla fenadır.

Kavalalılar Mısır'ı gerçekten bayındır duruma getirmişler, sulama işlerini, tarımı çok güzel düzenlemişlerdir. Pamuğu ektirip Mısır'ın bugünkü servetini o memlekete vermişlerdir. Mehmed Ali Paşa'nın yaptığı «Kınaturül-Hayriye» mimarlıkça, masrafça ve emekçe piramitler kadar önemli inşaattandır. Faydası ise piramit gibi değil, kamuya aittir. Bu aile Mısır'da limanlar, demiryolları yapmış, Süveyş Kanalı gibi dünya geçidini açmışlar, Mısır'ı ve Mısır Hükümeti'ni Avrupa tarzında tanzim etmişlerdir.

Bu ailenin Mısır'da Türklüğe hizmeti vardır. Ancak bugün böyle bir

şey kalmamıştır.

Mısır bir aralık Fransız işgali altına girmiş, üç yıl içinde bundan kurtulmuştur. Fakat sonra İngilizler'in pençesine düşmüştür.

Mısır'da Firavunlar Menı, Teb, Tanis şehirlerini; Acemler Babil'i; Batlamyuslar İskenderiye'yi; Hicaz Arapları Fustat'ı; Abbasiler El-Asker'i; Dolunlular El-Kutafiye'yi; Fatımiler El-Kahire'yi; Kavalalılar Kahire'yi başkent yapmışlardır. Halen Mısır'ın başkenti Kahire'dir. İkinci ve yazlık başkent ise İskenderiye'dir.

Mısır şimdiye kadar şu dört din ve mezheplerden geçmiştir: Putperestlik, Ortodoksluk, Yakubilik, Sünnilik, Şiilik, Şafiilik. İşte bu konuda Mısır tarihini özetlemek suretiyle, ve büyük hatlarıyla anlattık. Tarihî hatlar ve kanunları, siyasî ve toplumsal dersleri çıkarmaya çalışarak incelemelerimize devam edelim:

UYGARLIK:

Çöller ve denizler önce ve çok zaman bir istihkam gibi Mısır'ı diğer milletlerin saldırılarından korumuştur. Bu sayede Mısır'da orijinal bir uygarlık vücuda gelmiştir. Bu uygarlık Firavun Uygarlığı'dır.

Bu ilk devredeki savaş yerli ve yakın milletler mücadelesidir. Bu da Libiyeli (Libyalı), Mağribi, Arap ile yerli Kıbti savaşlarına, sülale devirme işlerine ait kalmıştır.

Sonra uzak milletler bu çölleri ve denizleri geçip Mısır'ı devletlerine katmışlar; onu bir vilayet, bir sömürge durumuna koymuşlardır. Diğer taraftan Mısırlılar da arada bu çölü geçip Suriye'ye tecavüz etmişlerdir.

Suriye ve Mısır arasında ezelî ve ebedî bir rekabet vardır. Her ne zaman ki, Suriye kuvvetli olmuştur, mutlaka ve derhal Mısır'ı ele geçirmiştir. Ve her ne zaman ki, Mısır kuvvetli olmuştur, derhal Suriye'yi ele geçirmiştir. Aynı zamanda Suriye'yi herhangi millet ele geçirmişse Mısır'ı da ele geçirmiştir. Irak'tan gelen Asuriler, İran'dan gelen Acemler, Roma'dan gelen Romalılar, İstanbul'dan gelen Bizanslılar, Hicaz'dan gelen Araplar, Anadolu'dan gelen Türkiyeliler Suriye'yi alıp orada yerleşince derhal Mısır'ı da ele geçirmişlerdir. Suriye için çok uğraşan İlhanlılar orada yerleşebilselerdi, mutlaka Mısır'ı da alırlardı. Haçlılar Suriye'de iyi yerleşemediklerinden Mısırı istilaları kuvvetli ve devamlı olamamıştır.

Hititler Anadolu'da yüzyıllarca saltanat sürdükleri halde Suriye'yi ele geçiremediklerinden Mısır'ı alamamışlardır. Buna karşılık Mısır da Suriye'yi ele geçirip orada yerleşince, o da Anadolu ve Irak'ı ele geçirmiştir. Bunu Totmes'ler, Ramses'ler, Dolunlular, Eyyublular, Kölemenler, Napolyon ve Mehmed Ali Paşa'da görüyoruz.

Bundan şu tarihi kanun çıkıyor ki, Irak'a ve Anadolu'ya sahip olan Suriye'ye, Suriye'ye sahip olunca da Mısır'a sahip oluyor; bunun gibi, Suriyeye sahip olan Mısır devleti de Irak'a ve Anadolu'ya sahip oluyor. Bu tarihî bir mukadder ve tabiî bir cereyandır. İşte devlet yönetenler için bu, değişmez, bozulmaz bir kanun ve derstir.

Açık ve kesin bir surette görülüyor ki, Suriye, Irak, Anadolu ile Mısır arasında büyük bir ilgi ve kuvvetli bir bağ vardır. Bunların da ekseni,

Suriye'dir. Bunlar ayrı yaşamıyor, birbirleriyle ve yüzyılların çalışması ve yardımıyla birleşiyor. bugün ayrılmışlar; fakat yine birleşeceklerdir. Dengeleri birleşmektir. Her şey isteyerek, istemeyerek ve zaruri olarak dengesini bulur.

Mısır adeta hiçbir zaman kendisini yönetmemiştir. Daima esir yaşamıştır. Sömürge olmuştur. Mısır'ın bu kadar tarihinin hemen her sayfasında görüyoruz ki, o daima yabancı milletlerin egemenliği altında bulunmuştur. Orijinal ve yerli dediğimiz Firavunlar zamanında bile Libiyeli, Mağribli, Nübeli, Hiksos, Makedonyalı ve Acem vardır. bundan kesin surette hükmetmek lazımdır ki, Mısır'ın talihi daima yabancı devlet ve milletlere yemlik ve sömürge olmaktır. Tutsaklık onun kaderidir. Roma, Bizans, Arap onu sağmal bir inek gibi sağmışlardır.

Mısır ne zaman iyi bir hükümdar bulmuşsa uygarlıkta ilerlemiş, fetihler yapmış; ne zaman din ve din memurları hükümet işine karışmış, asker hükümete el uzatmışsa Mısır çökmeye başlamıştır.

Hıristiyanlık Mısır'a Bizans İmparatoru Kostantin zamanında zorla kabul ettirilmiş, Müslümanlık da Araplar tarafından o suretle sokulmuştur. Hıristiyanlık adına Mısır'daki eserlerin çoğu kırılıp harap ve mahvedilmiştir. Müslümanlık da aynı şeyi yapmıştır. Avrupalılar'ın yalnız Müslümanlığı suçlamaları hatadır.

Mısır'ın bir özelliği vardır ki, o da ne Yahudilik, ne Yunanlılık, ne Hıristiyanlık, ne Araplık, ne Türklük ve ne de Müslümanlık onu esasından değiştirememiştir. Bununla beraber bunların hepsinin de Mısır'a birtakım etkileri olduğu ve ona bazı özellikler verdikleri muhakkaktır.

SÜVEYŞ MISIR'IN BELASI MI?

Mısır artık doyum noktasına gelmiştir. Bundan çok halkı besleyemez. Sefalet artmış ve fakir sayısı zaten çoğalmıştır. Eğer Mısırlılar işleri yabancıların ellerinden alabilirlerse işin daha tahammülü vardır. Yahut Sudan'ı istimlak edip bayındır bir duruma getirdikten sonra fazla halkı oraya yerleştirmek gerekir.

Mısır Kavalalılar'dan evvel ve Kavalılar zamanında İngiliz ve Fransız siyasetine sahne olmuş, bundan bin belâ çekmiştir. Bu çekişme bu iki millet arasında kanlı boğuşmalara sebep olmuştur. Bundan da Mısır zarar görmüştür. Atlar tepişmiş, arada eşekler ezilmiştir. Bu savaşın (Birinci Dünya Savaşı'nın) etkeni sömürge siyaseti ve Hindistan'dır. Mısır'ın coğrafi durumuve kudreti, onu en kısa Hındistan Yolu üzerine atması bu felaketin sebebidir. Asya Avrupa'nın esirliği altında kaldıkça ve sömürge siyaseti yaşadıkça Mısır'ın bu başının belası gitmeyecektir. Hele Süveyş Kanalı'nın açılması bu felaketi iyice kuvvetlendirmiştir. Mısır bu suretle beynelmilel bir duruma gelmiştir.

Ve yine görüyoruz ki, tepişmelerde daima Fransızlar mağlup olmuştur. Bunun böyle gideceği, Mısır'da kuvvetli olan İngiliz'in Suriye'yi de Fransızlar'ın elinden alacağı evvelce Mısır'ın binlerce yıllık tarihinden çıkardığımız kanunla mutlak bir haldedir. Hele İngilizler'in Irak'a da sahip olmaları, Filistin'de de bulunmaları bu sonucu doğrulayıp durmak-

tadır. Ve yine anlaşılıyor ki, Mısır da İngiliz pençesinden kurtulamayacaktır. Mısır Hindistan yolunda bulundukça ve Mısır'ın kara belası olan Süveyş Kanalı Mısır'da oldukça İngilizler Mısır'ı bırakamazlar.

Mısır tarihi dolayısıyla bir olay daha görüyoruz ki, İngiliz ve Fransız arasında bir Akdeniz rekabeti, öldürücü bir sömürge savaşı vardır. Bunda da başlangıcından nihayetine kadar daima Fransa mağlup olmuştur. Bununla Mısır'ın İngilizler elinde kalacağına, bir gün Fransız sömürgeleri de dahil olduğu halde bütün Doğu'nun İngilizler'in eline geçeceğine hükmetmek mümkün olur. Bu işler bütünüyle Doğu Meselesi'dir. Napolyon Mısır'ı aldı. Mısır vasıtasıyla Suriye, Anadolu, Irak, İran ve Hindistan'ı almak peşindeydi. Akka Kalesi demir gibi önünde durmasaydı Anadolu'yu, sonra İran ve Hindistan'ı da alacaktı. Hindistan'ı alan İngilizler ise Mısır'ı, Irak'ı, Filistin'i aldılar. Napolyon'un Batı'dan Doğu'ya doğru yürüyen ve birden yapmak istediği planını İngilizler Doğu'dan Batı'ya doğru adım adım yürütmektedirler. Kısacası Mısır, Suriye, Irak ve Anadolu'nun kaderi birdir.

Mısır bağımsız olarak sıkı bir ilgiye de sahiptir. O da Sudan ile olan ilgisidir. Bu iki ülkeyi de birbirinden ayırmak mümkün değildir. Bu durum Firavunlar'dan beri mevcuttur. Bu ilgi yalnız siyasi ve toplumsal değildir, aynı zamanda hayatidir. Sudan Mısır'ın sularının kaynağı, Mısır servetinin deposudur. En eski tarihten beri Mısır Sudan'ı istila etmiş veya istilaya çalışmıştır. Bazen de Sudan ve Nübe Mısır'ı işgal etmiştir. Son devrede Sudan'da «Mehdilik» ortaya çıkınca Mısır derhal hayati bir ilgi ile etkilenip bu hareketi durdurmaya çalışmıştır. İngilizler Mısır'ı ele geçirince hemen Sudan'ı da ele geçirmişlerdir.

Bir de görüyoruz ki, Türkiye yönetiminden beri Mısır Türkiye'nin etkisi ve işlerine pek duyarlıdır. Mısır'ın İsmail Paşa zamanındaki meşrutiyet hareketi de bizimkinin etki ve taklididir.

Görüyoruz ki Mısır'da son zamanlarda milliyet duygusu doğmuş, hürriyet ve bağımsızlık hareketi başlamıştır. Mısır değişimine devam etmektedir. Bu hareket yabancılar ve aynı zamanda Türk aleyhinedir. İrabi (Arabi) Olayı bunun önemli bir delilidir. Mısır gençliği Türkler'i sevmez. Türklere zalim derler. Bu bir taraftan Mehmed Ali Paşa ve ailesinin, diğer taraftan İngilizler'in propagandasının eseridir. Bu propoganda ile Mehmed Ali Paşa Ailesi muhafazasına çalıştıklarını sandıkları kendi sürekliliklerini de yıkmışlardır. Kendilerine son zamanlarda Arnavud demeleri de onları kendilerini bekleyen kötü sonuçtan kurtaramıyacaktır. Süreklilikleri -ama esir vaziyetindeki süreklilikleri- hakikatleri itiraf etmek gerekliliği ile söyleyelim ki, İngilizler'in süreklilikleri ile sıkı sıkıya bağlıdır. İngilizler olmasa derhal Mısır'dan kovulurlar.

Mısır gençliğinin bizi sevmemesi pek haksızdır. Ve gerçekleri bilmemek, cahilik sonucudur. Bugün Kahire'deki İslami anıtlar hep Türklerindir. Biz olmasaydık Mısırlılar'ın namaz kılacak bir camileri bile olmayacaktı.

Malesef dünyanın dört köşesinde, şu yakınlarımızdan sözedersek Suriye, Irak, Sudan, Tunus, Trablus ve Cezayir'de gördüğümüz bir olayı Mısır'da da görüyoruz. O da burada da birçok Türk'ü yerli halka birleştirerek (assimile ettirerek) kaybedişimizdir. Bunların bir kısmı fetih-

te, bir kısmı bozgunlukta ve çekilmekte, birçoğu isyanlarda kırılıp yok olmuş, bir kısmı kalıp yerlileşmiş, dilini ve Türklüğünü unutmuştur. Bu olay biz Türkler'e şu dersi veriyor ki, Türk soyundan verdiğimiz kayıplar, ziyanlar müthiş olduğundan ve bunların yerine yenisini de koyamadığımız için artık fetihler yapmamalıyız. Fetihlerle çok yayılmamalıyız. Her şeyden önce ana merkezi ve millî vatanı iyi yönetip kuvvetli bulundurmalıdır.

Yine görüyoruz ki, Mısır, serveti bakımından her devletin hırsını, davet eden iştihasını çeken bir yerdir. Güzel iklimi ile kışın oturulacak en güzel ülkedir. Antikaları dolayısıyla da gezilecek ve görülecek yerdir. Orada binlerce yıllık bir tarih canlı bir surette ve ayakta yaşamaktadır.

Kahire çoktan beri İslamî ve dinî bir merkez durumunu almıştır. Kahire'deki «Ezher Camii» dini bilimler konusunda bütün İslam Dünyası için genel bir okul durumundadır. Dünya'nın her tarafından oraya Müslüman öğrenciler gelmektedir. Bu cami'in etrafında muhtelif milletlere özgü «revak» (öğrenci yurdu)lar vardır. Bunlar arasında «Türk Revakı» da vardır. Bu merkezi İstanbul'a nakledebilmek mümkün ve Türklük için pek önemlidir.

Mısır'da Türkler ile evlenmeye büyük bir istek vardır. Fakat Mısırlılar'da aile duygusu gevşek olduğundan kızlarımıza büyük eza ve zulümler yapıyorlar, boşayıp sokağa atıyorlar. Bu suretle Anadolu ve İstanbul'dan akın akın Mısır'a götürülen Türk kızları perişan olmakta ve fuhuşa düşmektedirler. Bu, Türkiye'nin dikkate alacağı konudur. Ya bu göçü ve evlenmeyi yasaklamalı, ya da bunlar için iyi evlenme kontratları yaptırmalıdır.

Mısır'dan Türk mallarına ilgi vardır. Bundan tacirlerimiz büyük yararlar sağlayabilirler. Bu noktayı da dikkate almak gerekir. Mısır'daki Rum ve Ermeniler bu sevgiden ve ilgiden istifade etmektedirler.

Mısır Hıdiv İsmail Paşa zamanında Doğu Avrupa'nın Hıristiyan devlet ve milletlerinden daha çok Avrupalı idi. Bugün de Müslüman devletleri arasında Türkiye'den sonra en Avrupalılaşmış olanıdır.

Kısacası Mısır bugün İngiliz egemenliği altında bağımsızlık ve hürriyet için çırpınan, ancak mevcut durumuna göre kurtulması mümkün olmayan bir ülkedir. Mısır'ın sömürgelikten kurtulması, İngiltere'nin içinden ya da şimdi düşenemediğimiz ve akla gelmeyen başka bir biçimde yıkılmasıyla mümkündür. İngiliz binasının yıkılması sonucu bu enkazın altında birçok devlet doğacaktır. Mısır da bunların arasındadır.

Eğer böyle bir olay gerçekleşirse Mısır'ın en iyi siyaseti Türkiye ile hoş geçinmesi olur.

İşte Mısır budur.

İSLAMİ ANITLAR VE TÜRK KÜLTÜR DURUMU

(Yanlış deyimiyle Mısır «Asar-ı Arabiye»-Arap Eserleri)

Mısır birtakım anıtlar ile tarihini, eski evlatlarının olaylarını ve hayatını bağrında dikili bir surette yaşatan ve onu canlı bir halde dünyaya mağrur gösteren bir ülkedir. Kahire'nin «Kasrün-Nil» ve «Asar-ı Arabiye» müzeleri adında iki binası vardır ki, bunlar da bu anıtların ve bu tarihin bir kısmını içlerinde saklayan birer tarihî sergilerdir.

Gerek açık havada, gerek bu iki binada bize ders ve ibret vermekte olan bu anıtlar iki kısım olup biri Mısır'ın Müslümanlık devrinin ürünüdür. Birinciler piramitler, dikili taşlar, hiyeroglifler ve başkalarıdır. İkinciler camiler, minareler, türbeler, sebiller, medreseler, kitabelerdir. Kasrün-Nil Müzesi ilk, Asar-ı Arabiye Müzesi ikinci devrenin merkezleri olup Firavun ve Müslüman kültür ve uygarlığını temsil ederler.

Burada bu canlı ve yerli eserlerden Müslümanlarınkini inceleyeceğiz. Bu eserler, hemen hemen tamamı Kahire şehrindedir.

Mısır hesapsız İslami anıtlara ve eserlere sahiptir. Bu eserler Avrupa ve Mısır'da «Arap eserleri» sayılmakta ve o adla anılmaktadır. Araplar da bununla övünmektedirler. Mısır'da da resmi ve resmi olmayan bu eserlere «Asar-ı Arabiye» adı verilmektedir.

Avrupalı yazarlar ve bilginler Miladi On dokuzuncu Yüzyıl'da Mısır'ın ve diğer Müslüman memleketlerinin eserlerine dikkat etmeye, onun kıymetini anlamaya başlamışlardır. Fakat daha ilk adımda büyük çapta yanılmışlardır. Son yıllarda bu eserleri büyük bir önemle ve bilimsel bir biçimde inceliyorlarsa da maalesef ilk hatalarından henüz kurtulamamışlardır. Avrupalılar son yıllarda bu eserler hakkında gayet kıymetli incelemeler yapıyorlar. İleride önemli sonuçlara varacaklardır. Bunda şüphe yok; fakat henüz bu kültür ve sanatın adını bile doğru koyamamışlardır.

Bu bilginlerce bunlara «Müslüman Sanatı» demek adet olmuştur. Oysa bundan yanlış bir deyim olamaz. Bu adın yanlışlığı Müslüman kitlesi içinde Türk, Acem, Arap gibi birçok milletlerin bulunmasıyla sabittir. Bunun bir açık delili de şudur ki, bugünkü Avrupa sanatına yine onların Hıristiyan sanatı dememeleridir. Fransız kültür ve sanatı dememeleridir. Fransız kültür ve sanatı, Alman kültür ve sanatı gibi... diyorlar. Avrupalılar bizim içinde bu esaslı hatalarını düzelterek milliyete göre ad

vermeleri gerekir. Yahut nasıl ki onların kültür ve sanatına «Batı kültür ve sanatı» diyorlarsa bizimkine de «Doğu kültür ve sanatı» diyebilirler. Bu da genel bir terim olur. Ancak aynı zamanda yine tek tek millet adlarının da belirtilmesi gerekir.

Asıl hatanın büyüğü bütün bu uygarlık ve sanata « Arap uygarlığı ve sanatı» demeleridir. Nitekim İran'daki sanata da «Acem sanatı» demişlerdir. 3'üncü ciltte İran'daki sanat ve edebiyatın mahiyetini gösterdiğimiz gibi burada da bu deyimin yanlışlığını ve bu sanatın mahiyetini göstereceğiz.

Arap sanatı denilen sanatın çok iyi bilinmektedir ki, bugün örnekleri yalnız Mısır'da vardır. Bağdat'ta bir şey kalmamış gibidir. Hem de Bağdat'taki yapımcılar ve ustalar çoğunlukla Türk ve Acem'dir. Abbasiler Devleti'ne «Arap Devleti» demek bile güçtür. Fas'da bulunan eserler ise Arap değil, Mağribi'dir. Bu eserlerin milliyeti ve mahiyeti ayrıdır.

Şimdi «Asar-ı Arabiye» denip durmakta olan Mısır'daki bu İslami anıt ve eserlerin mahiyetlerini inceleyerek bu deyimin yanlışlığını ispat edeceğiz. Bu eserler hiçbir zaman da «Arap eserleri» değildir. Bunların yapıcıları da, mimarları da, ustaları da Arap değildir. Bu noktayı ispat ettiğimiz zaman bu adın, bu hususdaki zannın ne kadar yanlış olduğu anlaşılacaktır. Gerçekte bu eserler Türk'ündür. Bunlara «Asar-ı Arabiye» değil, Türk eserleri, bu sanata «Müslüman» veya «Arap sanatı» değil, Türk sanatı» demek gerekir.

Avrupa devletleri ve bilginleri adeta Mısır'ı soyup soğana çevirmişlerdir. En nefis eserleri Avrupa'ya aşırmışlardır. Bu sebeple Londara, Paris ve Berlin müzelerinde, Avrupa'nın bazı zenginlerinde pek çok Mısır eseri vardır. Demek ki Kahire'deki camilerden, türbelerden ve bu gibi anıtlardan, Asar-ı Arabiye Müzesi'ndeki eserlerden başka Avrupa'da da birçok incelemeye değer eserler vardır.

Asar-ı Arabiye Müzesi'ni 1869'da Hıdiv İsmail Paşa yani bir Türk kurmuştur. Mısır'ın Evkaf İdaresi yardım etmiş, eserleri Frenc (Franz) Paşa tanzim etmiştir. Sonradan da mimar Herç (Herz) Bey müze sorumlusu olmuştur. Bu müzedeki eserler camilerden, türbelerden ve bu gibi anıtlardan toplanmıştır. Müzenin bir kitap kısmı da vardır ki, pek güzel ciltli, yazılı, tehzipli ve minyatürlü kıymetli kitaplarının seyrine doyulmaz. Bunlar arasında birçok gayet kıymetli «Kur'an» vardır ki, Kölemen hükümdarlarına aittir.

Bu müzeyi gördüm ve incelemelerde bulundum.

Araplar ilk devrelerinde bir sanat ve uygarlığı eseri gösterememişlerdir. Bu durum onlarda Hicazlılar ile Emevilerde ve Abbasiler'in ilk kısmında devam etmiştir. iki buçuk yüzyıl kadar devam eden bu sürede Mısır'da bulunan Arap valiler tabii orada hiçbir sanat eseri ve uygarlığı meydana koyamamışlardır. Herç Bey «Arap Sanatının Millî Müzesi Kataloğu, 1906» adlı Fransızca eserinde, «Hulefay-ı Raşidin'den itibaren 250 yıl kadar Mısır'da yüzden çok Arap vali gelip geçti; fakat terakki diyecek birşey yapamadılar» diyor. Evet, ilk Seçme Halifeler (Hulefay-ı Raşidin), sonra Emeviler zamanında bir Arap sanatı, yalnız Mısır'da değil, esasen kendi yurtlarında da meydana gelmemiştir. Ancak Abbasıllılar zamanındadır ki, bu ad ile belirtilen bir uygarlık ve sanat Bağdat'ta ortaya

çıkmıştır. Bu sanat ve uygarlık ortaya çıktığı zaman ise Mısır artık Türkler eline geçmiş bulunuyordu. Gerçekte Herç'in dediği gibi iki buçuk yüzyıl sonra yani H. 254'de Mısır'da Dolunlular Devleti'ni buluyoruz. İşte bu devleti kuran Dolunoğlu iledir ki, Mısır'da inşaat ve bayındırlık çalışmaları başlamıştır.

Şimdi bu gerçek böyleyken Mısır'da Arap sanat ve eserleri vardır demek mümkün olmayan şey ve en büyük hatadır. Bu, birinci delilimizdir. İkinci delilimiz bu eserleri toplayıp yaptıranları göstererek ait oldukları kaynağı göstermektir. Onu da ileride yapacağız.

Bu iki, iki buçuk yüzyıllık Arap müddeti zamanında yalnız Amr İbnül-As'ın Camii yapılmıştır. İşte Arap eseri denecekse yalnız buna denebilir. Fakat bugünkü Amr İbnül-As Camii de birçok defa yanmış, yıkılmış, birçok defa Türkler tarafından tamir edilmiş, bütün kuruluşu değişmiştir. Yani ona da «Arap camii» demek güç bir şeydir.

Amr Camii

(Cam-i Amr, Ec-Cami-i Amr bin El-Âs)

Bu camii yaptıran kişi halis Arap'tır ve Hicaz'lıdır.

Amr Fustat'ta Mekke Camii, yani Kabe tarzında bir cami yapmaya niyet edip eskiden Acemler zamanında «ateşgede» (ateşevi) olan yer üzerine yani eski bir ibadethane üzerine cami yapımını başlattı. Bu ateşgede binası İskender ve Batlamyuslar'dan beri orası burası yıkılmış, harabe halinde bulunuyordu. Arapça tarihçiler bu harabeye «Kasrüş-Şema» (Maşala, Mum Sarayı) derler. Harap olmuş ve taşlarının bir kısmı Batlamyuslar, Romalılar ve Bizanslılar tarafından kaldırılmış olan Menf şehri binalarının henüz kalan o güzel granit, somaki direkleri, ak mermer taşları bu camiin inşasında kullanıldı. Arapça tarihçiler diyorlar ki, camiin duvarlarına konan bu ak mermer levhaların üzerine bütün Kur'an altın yaldızla yazıldı.

Amr bin El-As Camii'nin mühendisliğini Mokukus'un yani Bizans valisinin kardeşi yapmıştır.

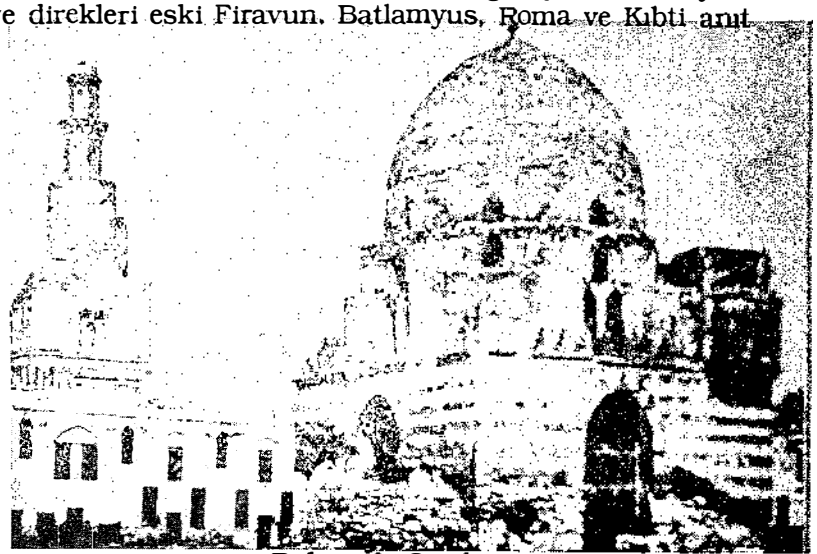
Dolunoğlu bu camiye bazı şeyler yaptığı gibi Humarviyeh zamanında da bir kısmı yandığından o da yanan kısımları yeniden yaptırmıştır.

Fatımiler zamanında H. 438 yılında tekrar tamir edildi. Fatımiler'den El-Mustansırbillah bu camiin iç duvarlarını M. 1049, H. 441 yılında yaldızlattı. Bir süre sonra bir minare yaptırdı, bir de minber ilave etti. Bu minber bütün kıymetli tahtalarla yapılmış olup sandal ağacından direkler üzerinde durur.

Özellikle El-Hakim-bi-emrillah birtakım kısımlar ilave etti ve içine bazı süsler yaptı. Vezir Şaver Fustat'ı yaktığı zaman Cami-i Amr da tamamıyla yandı. Bu sefer Salahaddin Eyyubi yeniden yaptı. Sonra Beğbars, Kalavun tamir ettiler. Sonra depremden bir kısmı harap olduğundan Seyfeddin Salar, sonra da Kayt-bay tamir ettiler. Bunlardan başka daha birçok Türk buna ilaveler veya tamirat yapmıştır. Mısır'a Fransızlar geldikleri zaman camiin ahşap kısmını almışlardır. Bundan sonra yıkılmaya başlamıştır. Sonra «Li-Cenne-i Hıfzül-Asar» heyeti yeniden tamir etmiştir.

Amru bin El-As Camii'nde birçok direk vardır. Bu direkler muhtelif hacim, tarz ve taştandır. Sebebi birçok tamir ve genişleme ameliyesi görmesinden ve direkleri eski Firavun, Batlamyus, Roma ve Kıbti anıt ve kileselerinden alınmış olması dolayısıyladır. «İbn Dukmak» «İbn Mütevvec»den naklen, Amru Camii'nde Hicri Sekizinci Yüzyıl'da 378 mermer direk olduğunu söyler.

Dolunoğlu Camii (İbn Tolun Camii)

Dolunoglu Cami
(Son tamirden önceki durumu)

Bu kişi, camiini H. 263'de yaptırdı. Tarih yazarları camiin yapım tarihinde anlaşmazlığa düşmüşlerdir. Bu anlaşmazlık 256-266 yılları arasındadır.

Eski durumunu muhafaza eden tek tarihî camidir. Ve yine kendisinden sonra birçok camilere örnek olmuştur.

Bu camide sonradan birçok Türk hükümdar ilaveler, süsler yapmışlardır. Halen etrafı pis evlerle dolmuş, geçilmez bir halde ise de Evkaf Nezareti bu evleri yıkıp Cami'nin etrafını açarak güzel sanat örneğini meydana çıkarmaya teşebbüs etmiştir.

Bu caminin bir mihrabı vardı. Sonra Fatımiler bir, Türkler 4 mihrap daha ilave etmişlerdir. H. 696'da Sultan Laçin bu camii yeniledi.

Mihraplardan Fatımi El-Mustansır'a ait olanın üzerinde bir tarafında «Lâilâheillallah Muhammedür Resül-i Allah», bir tarafında «Ali velîyullah» yazılıdır. Bu son yazı Fatımiler zamanında yazılmıştır. Çünkü bunlar bu cümleyi Kelime-i Tevhid'deki «Muhammedü'r Resülullah» yerine korlardı. Diğer bir mihrapda «Lâilâheillallah Muhammedür Resülullah Ali-i velîyullah» yazılıdır. Demek Fatımiler bu Şii düsturunu «Muhammed»i kaldırmadan bu surette de kullanıyorlardı. Laçin'in mihrabı da güzeldir. Hele ilk Kölemenler zamanında yapılan mihrap ise pek güzeldir.

Bu camiin asıl menberini Laçin Cami-üz-Zahiriye'ye nakledip yerine H. 696'da yenisini yaptırmıştır. Üzerinde kendi adı ve yapım tarihi yazılıdır. Bu minberin önemli kısımları son bir yüzyıldan beri çalınıp Avrupa'ya götürülmüş, orada satılmıştır.

İbn İyasa göre Dolunoğlu Camii'nin sakfı harap olup cami 170 yıl

sakıfsız (tavansız) kalmış, Laçin tarafından tamir edilmiştir.

Dolunoğlu, camiini yaptırdığı zaman «Sahn»ın (avlunun) ortasına 16 direkli bir kubbe, kubbenin altına mermer bir havuz yapmıştı. Bu havuzun ortasında bir fıskiye vardı. Bu kubbe H. 376'da yanmış, bir süre sonra tekrar yapılmış, yine harap olmuş, Sultan Laçin yeniden tamir etmiştir. Halen mevcuttur.

Laçin, Dolunoğlu Camii'ni M. 1296'da tamir ettirmiştir. Sebebi de Sultan Muhammedün-Nasir tarafından takip edildiği zaman bu camiye iltica etmesidir. Bu camiin bugün de mevcut olan büyük menberini de Laçin hediye etmiştir. Maalesef bu minberin de birçok yeri çalınmıştır.

Bu camiin Kabe tarzında yapılmış olması söylentisi doğru değildir. Beşari ortadaki kubbeyi Zemzem Kubbesi'ne benzetmiştir. Belki de bu söylenti buradan çıkmıştır. Bir söylenti de vardır ki bu camiin ahşap bölümlerinin Nuh gemisinden alınmış olduğu merkezindedir. Kabe taklidi söylentisi de işte buna benzer. Son zamanda Evkaf Nezareti bu kubbeyi tamir etmiştir.

Bu camiin minarelerinden en önemlisi «El-Minaretül-Kübra» denilen büyük minaredir. Mısır'da bu minarenin eşi yoktur. Kaidesi 10,95 x 10,60 metredir. Merdivenleri dışarısındadır. Yüskekliği 39 metredir. Müezzin yerine 172 merdiven ile çıkılır.

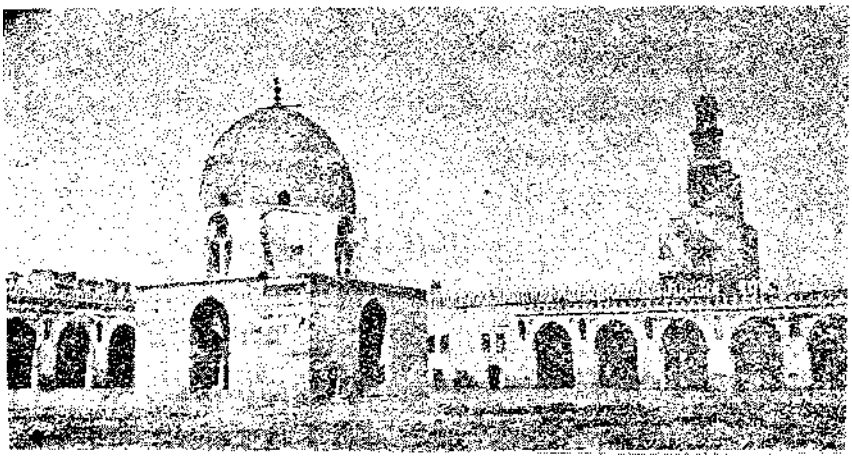
Merdivenlerin dışarıdan olmasının sebebi hakkında tarihçilerin çeşitli görüşleri ve iddiaları vardır. Tarihçi İbn El-Cevzi «Miratüz-Zeman» adındaki eserlerinde, «Tarih-i Mısır'da okudum. İbn Tolun (Tolunoğlu) kağıtlar ile oynuyordu. Bu kağıtların bazısı elinde iken oradakiler onun bu işine şaştılar. O da minareyi böyle yapın dedi» diyor. İbn Dukmak «El-İntisar» adındaki eserinde, «Minarelerin en garibidir. Çünkü merdivenleri dışından yapılmıştır. Merdivenler o kadar geniştir ki 9 mahmel devesi yanyana yukarısına çıkabilir. Böyle inşa edilmesinin sebebi de şudur ki, Dolunoğlu mecliste eli ile asla oynamazdı. Birgün eline kağıtlar alıp parmağını bir kağıdın bir tarafından geçirerek diğer tarafından çıkardı. Meclistekiler şaşarıp birbirine bakındılar. Zeki olduğundan Dolun-oğlu durumu derhal anladı. Ve Camimin minaresinin böyle olmasını istediğimden böyle yaptım dedi. Ve mühendislere öyle yapmalarını emretti» diyor. İbn Dukmak yanılmıştır. Bugün bu merdivenlerin eninin 1,55 metre olduğunu görüyoruz. Oysa 9 mahmel devesinin yanyana eni en az 6 metre eder. demek ki minareyi görmemiştir.

El-Makrizi de «Hutut»unda bu söylentiyi belirtir, fakat eninden söz etmez.

Evkaf Nezareti'nin «Li-Cenne-i Hıfzül-Asar» yayının dördüncüsünde eserin sahibi Yusuf Ahmed inşaatı tarzından bu minarenin Dolunoğlu zamanından sonra yapıldığını söylemektedir. Asar-ı Arabiye Müzesi Kataloğu müellifi Herç de bu fikirdedir. Ahmed Yusuf bunun eski minarenin yerinde Laçin tarafından ve yine eski şeklinde yapılmış olduğu görüşündedir.

Bu minare Bağdat'a 30 mil mesafede bulunan «Samarra» şehrindeki minare şeklindedir. Bu şekil eski Keldani rasad kuleleri ve Babil Kulesi şeklindedir. Bu şekil eski Keldani rasad kuleleri ve Babil Kulesi şeklidir. Bu da gösterir ki «Kağıt oyunu» hikayesi laftan ibarettir.

Bu cami bitince halk haram para ile yapıldığını zannederek namaz kılmaya gelmedi. Bu, o zaman Mısırlılar'ın pek dindar olduğunu gösterir. Dolunoğlu halkı toplayıp camii bulduğu hazineler ile yaptığına yemin etti. O zaman herkes namaz kıldı ve o kadar çok halk geldi ki camiye sığmadı. Bunun üzerine Dolunoğlu, camii genişletmeye mecbur oldu. Bununla da anlaşılır ki, Cami Kabe şeklinde yapılmamıştır. Ve ilk bina da Kabe'den büyüktü. Şekli de öyle değildi.

Dolunoğlu Camii
(Tamirden sonraki durumu)

Bu camiin bir bölümü yanmış, H. 470'de yanan kapısı Bedrüc-Cemal tarafından tamir edilmiştir.

Bu minarenin tepesinde «El-Aşarı» adında kıymetli bir şey vardır ki, güneşle dönermiş. Bunun rüzgar ile de döndüğünü rivayet ettiklerini, fakat doğru olmadığını Makrizi söylemektedir. «Ceberti» H. 1105'de bunun şiddetli bir rüzgarla düştüğünü söylemektedir.

Li-Cenne-i Hıfzül-Asarül-Arabiye yayınından «Cami-i Ahmed İbn Tolun adındaki eserde El-Aşariye «El Merkeb» (gemi) deniyor ki, «gemi» olması gerekir. «Asım Lugatı»nda «El-Aşari'ye baktık «boyu on arşın olan şeydir» diyor.

Sonra bu camiye diğer birtakım Türkler bazı kısımlar ilave ve inşa etmişlerdir.

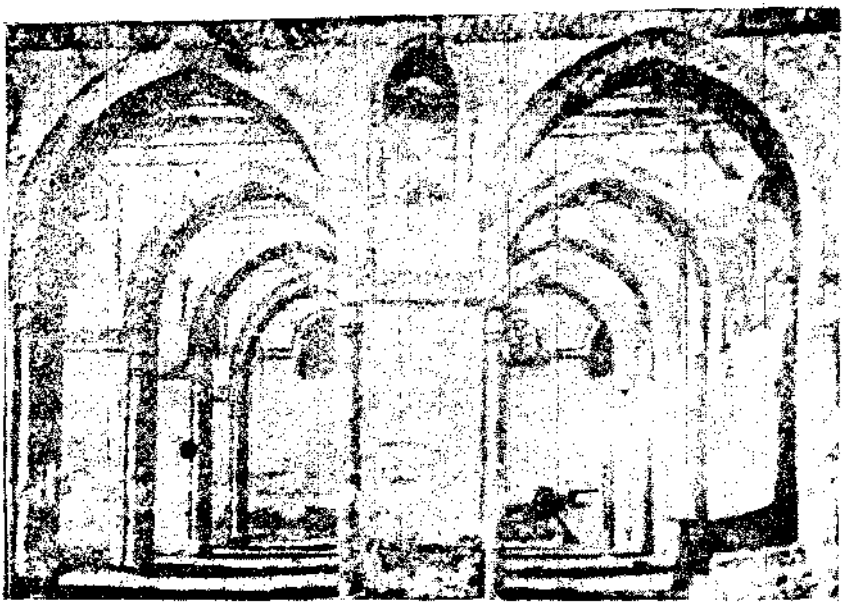
Bu camiye 19 kapı yapılmıştır, bu kapılar sonra 40 kapı olmuştur.

Dolunoğlu, «Ben camimi öyle yapmak istiyordum ki, Mısır yanarsa yahut su altında kalırsa cami yine kalsın» demiştir. Bu sebeple onu alçı ve kumdan yapmış, mermer direk koymamıştır.

El-Mustansır zamanında tekke haline konup Hac zamanında hacılar misafir edilmiştir. Salahaddin Eyyubi de bu camii Mağripli gariplere mesken yapmıştır. Son yüzyıllarda bir aralık kumaş fabrikası bile olmuştur.

Şekli dökdörtgendir. Ortası açıktır. Açık meydanın ortasında bir sıra

direkler vardır. Bu direkler damı tutan kavsları (kemerleri) tutar. Meydanın ortasında şadırvan, dışında ve mihraba karşı olan tarafında minare bulunmaktadır. Bina tuğladan yapılmıştır.

Dolunoğlu Camii
(Doğu tarafındaki kemerli ve kubbeli bölümler)

İbn Tolun Devri'ne Herç, «*İslam Dünyası'nda en parlak devirdir. Onlarla Mısır'da derhal insaat, sanat, bilim başladı. Mısır'ın ilk hastanesini yapan bu kişidir. Cami-i İbn Tolun'u yaptı. Bu camiin kıymetini belirlemek mümkün değildir. Kısacası azametli, yüce bir anıttır*» diyor.

Bu cami hakkında Dolunlular bahsinde de birtakım malumat vermiştir.

İhşidliler'e ait uygarlık eserleri belli değildir.

Fatımiler devrinde ilk iki hükümdar zamanında Mısır'da bir rahatlık devresi başlamışsa da derhal yine Mısır'ın başına anarşi ve sefalet çökmüştür. Bunlar zamanlarının ilk yıllarında Ezher Camii'ni, Kahire Kalesi'ni yaptılar. Sonra El-Hakim Camii'ni, El-Akmar Camii'ni yaptırdılar. Aynı zamanda vezirlerinden İbn Rüzeyk (Rezik)'in yaptırdığı cami vardır.

Herç Bey'e göre Ezher Camii İbn Tolun (Tolunoğlu) Camii'nin taklidi-dir. Bu camiin ilk kısmı gerçekten böyledir. Sonradan Türkler onun civarına birçok bina, öğrenci yurdu yapmışlar, ilk kısmı önemsiz bir bina durumuna getirip onu büyük bir cami haline koymuşlardır. Bazı uzmanlar Ezher'in kemerlerinin «İran tarzı» denilen tarz olduğunu söylüyorlar. Fakat Fatımiler'in Acemler'le ilişkileri Şiilik dolayısıyla olduysa bile bu ilişki pek önemsiz bir şeydir.

El-Ahmar Camii küçüktür. Bunda istalaktit vardır. Bulduğumuz bilgilere göre Mısır'da ilk istalaktit bu cami'de yapılmıştır.

Fatımiler tarafından yapılmış olan Kahire Kalesi'nin «Babül-Fütuh»,

«Babün-Nasr», «Bab-i Züveyle» (Züveyle, Fatimilerle beraber Mısır'a gelen bir kabilenin adıdır.) denilen kapıları halen mevcuttur. Tarihçi El-Makrizi bu kapıların mimarının Bedrüc-Cemali tarafından Kahire'ye getirilmiş üç kardeş, diğer bir tarihçi ise bir Kıbti papas olduğunu söylüyorlar.

Eyyubiler gelince derhal inşaata, bilime ve mimariye sarıldılar ve bu konuda pek çok hizmet ettiler. Salahaddin-i Eyyubi Kahire'de halen duran ve o zaman «Kalatü-c-Cebel» (Dağ Kalesi) ve şimdi «Mehmed Ali Kalesi» denilen Mukattam Dağı üzerindeki kaleyi yaptırdı. Birtakım duvarlar ile Kahire Kalesi'ni büyülttü. Bu inşaat için Cize Küçük Piramiti'nin taşları sökülüp kullanılmıştır. Eyyubiler «Nasiriyye», «Medresetüs-Sultan Salahaddin» adındaki medreseleri yaptırdılar. Bu medreseler üzerine Maks van Berkem (Max van Berchem)'in «Corpus»nda incelemeleri vardır.

Bu medreseler kare avlular biçiminde olup yanlarında kubbeli kısımlar (eyvan) vardır. Herç'e göre bu sanat bunlara adeta haç görünümü vermektedir.

Bu devrenin en eski camii «Sultanül-Kamil Camii»dir. Bu cami harabe halindedir. İçinin eşya ve süslerinden bazısı bugün Asar-ı Arabiye Müzesi'ndedir. Bunlarda da istalaktitler vardır. Eyyubiler'in eserlerinde Fatımiler'in eserlerinden çok istilaktit vardır. Yani bu anıtlarda o zaman istalaktit yaygınlaşmış bir durumdadır. Oysa istalaktit Fatımilerde az ve geçiçi bir nitelik halindedir. Herç'e göre Eyyubiler'in eserlerinde Batı etkisi vardır. Bu da, yine ona göre, Haçlılar'ın Suriye'de Avrupa tarzında yaptıkları kiliselerle ortaya çıkmıştır. Böyle fikirler Avrupalılar'ın monomanisidir. (Zihnin tek bir şeye takılıp kalması şeklinde ortaya çıkan akıl dengesizliği)

Eyyubiler zamanında türbeler de yapılmıştır. Herç'e göre Sultan Salih'in türbesinde Batı etkisi daha belirgindir. Bu türbelerde daima kubbe vardır. Zaten Mısır'da «kubbe» türbelerin en belirgin niteliğidir.

Eyyubiler zamanında ahşap üzerine oymacılık Fatımiler'inkine oranla pek ince gelişmiş devrelerine varmıştır. Eski büyük ölçüde resimler yerine bunlarda minyatür hacminde «arabesk»ler yer almıştır.

«İmam Şafii Camii» de Eyyubiler'e aittir.

Sanat, Mısır'da, Deniz Kölemenleri devri kadar asla gelişmemiştir. Beğ-bars'ın yaptırdığı «Ez-Zahir Camii» süsleri ve cephesi, yine bunlardan Kalavun'un bıraktığı tarzı, Nühasin'deki «Muhammedün-Nasir» Camii, yine bu kişinin medrese ve hastanesi vardır. Bunun zamanında sanat pek gelişmiş bir duruma ulaşmıştır.

Bu devrenin tarzı bundan önceki devrelerin tarzına benzemez. Bunlarda da istalaktitler vardır. Ve buralardaki istalaktitler daha çoktur. Bunlarda dikkate değer olarak cepheler yontma taştan ve çoğunlukla birbirini zıt iki renkteki taşlarla yapılmıştır. Bunlar da kara ve ak mermerdir. Kırmızı renkte taşlar da vardır. İçlerindeki dayanak direkleri tamamen mermerdir. Bu direkleri eski binalardan almışlardır. Bu anıtlarda tahta oyma işlemeler, yaldızlı süsler de vardır ve pek çoktur. Bütün bu süslerin uyumunda büyük bir ustalık görünür. Minberleri bu camilere büyük bir süstür. İlk Kölemenler'in anıtlarında tunç ve mineli

camdan avizeler vardır. Kısacası bu ve benzeri eserler bu devrede sanatın olgunluğunu, büyüklüğünü göstermektedir. İşte bunları yapanlar Türkmenler, Türk'lerdir.

İlk Kölemenler'in bir sanat incileri vardır. O da «Sultan Hasan Camii» diye meşhur olan camidir.

Sultan Hasan Camii

Bu anıtın «Arap» mimarisinin en güzel, en önemli, en birinci örneği olduğunda yazarlar birleşmişlerdir. Tabii «Arap» yerine «Türk» kelimesini kullanmak gerekir. El Mukattam Gazetesi'nin 23 Şubat 1918 tarihli sayısında yayınlanan bir makalede «*Kahire'de Sultan Hasan Camii Arap eserlerinin bütün dünyada en meşhurudur. Avrupa müsteşriklerin (Doğu ülkeleri ve en çok da dil ve edebiyatları ile uğraşan Batılı bilgin) gözünde yüksek bir yeri vardır. Onlar daima bu camii ziyaret ederler. ordaki nakışlara, sanat güzelliklerine dair yazılar yazmışlardır*» denmektedir[2].

Bu camiin güzelliğini söylemek ve anlatmak için derler ki, Sultan Hasan Camii'ni yapan mimar, bir daha eşini yapmamak için, ellerini kestirmiştir. Makrizi, «*İslam, hiçbir zaman, bu kadar güzel bir camiye sahip olmamıştır*» diyor.

Bu camii İlk Kölemenler'den Kalavun-oğlu Muhammed oğlu El-Melikün-Nazır Hasan yaptırmıştır. Camiin yerinde Hasan'ın babasının beylerinden Yel-buğa'nın evi vardı. Bu ev yıkılıp yerine cami yapılmıştır ki, bu Mehmed Ali Kalesi'nin 50 metre kadar aşağısındadır. Yeri 9 bin 530 metrekaredir. İnşasına H. 757'de başlandı. Yapımı üç yıl aralıksız devam etti. Nihayet H. 764'de «Beşirüc-Camadarüt-Tavaşi» (Hadım Camedar - o zamanın çavuşu- Beşir) tarafından tamamlandı.

Bu camiin 4 eyvanı vardır. Büyüğü Kıble tarafındadır. bu eyvan Bağdat'a 12 mil mesafede olan «Medayin» şehrindeki «Kisra»nın eyvanından büyükmüş. Aynı zamanda Dört Mezhep için 4 medresesi vardı. Doğu cephesinde küresel ve yüksekliği 30 metre olan bir türbe, üç köşesinde üç minare vardır. Dördüncüsüne başlanmadan önce minarelerden biri yıkılmıştır (H. 762). O zaman dördüncü minare yapılmayıp iki minare ile yetinilmiştir. Bunun bir tanesi de H. 1070'de yıkıldı. Kıble yönündeki olmak üzere tek minaresi kaldı. Bu minarenin yüksekliği 80 metredir. Son yıkılan minare de 60 metre yüksekliğinde yeniden yapıldığından bugün iki minaresi vardır.

Kapılardan bir tanesi iki kanadlı ve ahşapdan gayet süslü ve sanat bakamından değerlidir. Büyük eyvanın duvarları nakışlı ve kufi yazılıdır. Camiin avize vesaire gibi birçok kıymetli eşyası «Darüt-Tuhafül-Asarül-Arabiye»ye konmuştur.

Bu cami mühendislik hesabı bakımından çok sağlam, görünüş olarak en güzel ve en büyük bir cami'dir. Evvelce bir takım tamirler gördüğü gibi H. 1314'de de Evkaf bu camii tamir etti.

Tamirlerde camiye gereksiz şeyler karışmıştır. Mesela eskiden saçaklarda mazgal yokmuş. Mazgal tarzı sonraları bütün camilere de konmuştur.

2- Bu bilgilerin çoğunu Evkaf Nezaretinin resmi yayınlarından alıyoruz.

Hatta adi evlere bile konmuştur. Moda olmuştur. Sebebi eskiden iç savaşlarda camilere sığınıldığından kale siperleri gibi kullanılması içindir diyenler vardır.

Aksungur Camii

Bu camii İlk Kölemen beylerinden Şemseddin Aksungur El-Nasiri yaptırmıştır. Tebane sokağındadır. Yeri eskiden mezarlıktı. Sonra evler yapılmıştı. Aksungur bunlardan bir kısmını satın alıp bu camii yaptı. H. 747'de başlandı ve bir yılda bitirildi. Duvarları mermerdir. Renkli mermerlerden olan minberi güzellikte Mısır'da eşsizdir. Direkleri mermerdir. Üç kapısı vardır. Yanına bir mektep, bir de sebil yaptırdı. Sultan Hasan Camii'ni yaptıran hükümdarın kardeşi Sultan Alaeddin Küçük (Kiçik)'in mezarı üzerine de bir türbe yaptırdı.

1601 Hicri'de İbrahim Ağa Mustahfazan bu camii tamir ettirip Kıble eyvanının içini mavi çinilerle kaplattı. Bu çinilerle süslü bir türbe yaptırdı.

İşte bu mavi çinilerden dolayı sonradan bu camiye «El-Cami'ür-Rezak» (Mavi Cami) adı verilmiştir.

Seyyidina Hüseyin Camii

Burada Hz. Ali'nin oğlu Hüseyin'in başı gömülüdür. Fatımiler'den Faiz-bi-Nasrullah'ın veziri Salih Talai H. 548 yılında 4 bin dinar sarfıyla gömülü bulunduğu «Aksalan»dan getirtip şimdiki Seyyidina Hüseyin Camii'nin yanındaki türbeye gömdürmüştür. Sebebi de o aralık Haçlılar'ın «Aksalan»ı istilalarından korkmasıdır. Başı Mısır'a kadar vezir ile bütün askeri baş açık, yalın ayak olarak getirmişler, ipek yeşil bir kese içine yerleştirmişler, misk ve kokular içinde abonoz bir kürsü üzerine koyup öylece türbeye koymuşlar. Cami sonradan yanına yapılmış, birçok kişi tarafından genişletilmiştir.

İranlı tarih yazarları Hz. Hüseyin'in başının Mısır'da olmadığını, çünkü Muaviye oğlu Yezid'in Hüseyin'in başını Şam'a getirttikten sonra halkın üzerindeki olumsuz etkisini düşenerek tekrar gönderip Meşhedi'de cesedi ile beraber gömdürdüğünü söylerler. Gerçi bu doğru ise de Fatımiler'in Şii olmalarından böyle birşey yapmış olmaları da uzak değildir. Bazıları ise vaktiyle siyasi sebeplerden dolayı Mısır'da aslı faslı olmayan böyle söylentiler çıkarılmıştır diyorlar. Gerçekten kadın, erkek Evlad-ı Resul'ün çoğunun türbeleri bugün Kahire'dedir. Bunların çoğu siyasî entrikalardan dolayı uydurulmuştur. Yoksa oralarda gömülü değildirler. Mesela Seyyide Nefise, Seyyide Rukiye, Seyyide Sekine, Seyyide Aişe, Seyyide Zeynep gibi Peygamber nesillerinin türbeleri ve camileri var ise de bunların çoğu orada gömülü değildir. Galiba bunları Fatımiler bile bile yapmışlardır. Sonraları bunların mezarları zannedilen yerlere o adlarda camiler yapılmıştır.

İkinci Kölemenler'in kurucuları olan Barkuk, sonra El-Müeyyed ve Bars-bay bilim ve sanata önemli gelişmeler sağlamışlar ve önemli eserler yapmışlardır. Bunların binalarında yine haç şekli görülür. Binaları

küçüktür. Bu sebeple avlunun üstünü örtmüşlerdir. Gerçi Mısır'da avluyu örtmeye gerek yoktur. Çünkü yağmur ve soğuk olmaz. Sıcak da o kadar zarar vermese gerektir. Bunlar camilerinin yanlarına sebiller, okullar yapmışlardır. Bunları da çoğunlukla camiin en çıkıntılı köşesine yerleştirmişlerdir. Fakat bunlar İkinci Kölemenler'e özgü olmayıp İlk Kölemenler'in sonlarında icat edilmiştir.

İkinci Kölemenler özellikle mezarlarına dikkat etmişler, bunları da camilerinin en iyi yerine yapmışlardır. Türbelerin de kubbeleri vardır. İkinci Kölemenler'in binalarında yontma taş daha çok kullanılmıştır. Duvarlara birçok arabesk yapmışlar ve yazılar yazmışlardır. Eserlerinde mozayik vardır. Kufi yazılar İkinci Kölemenler'den önce değirmi (yuvarlak) harfler şekline gelmiş iken bunların zamanında yine ilk tarzına dönmüştür. Sarayları pek mükmmel ve pek süslü idi. Bu zamanın evleri de zarifti. İkinci Kölemenler binalarının dışını da süslemeye önem vermişlerdir. Bunlardan önce yalnız kapıları, minareleri pek süslerler, cepheleri dışından basit olurdu. İkinci Kölemenler ise bütün dış kısımları süslemişlerdir.

Türkiye zamanında Süleyman ve Sinan Paşalar güzel binalar yaptırmışlardır. Bunlardan Bulak'taki Sinan paşa Camii'ni, Melike Safiye Camii'ni sayabiliriz. Bu paşalar Mısır'da İstanbul'daki tarzda camiler inşa ettirmişlerdir. Bunlarda belirgin nitelikler kubbelerdir ki, bu zamana kadar Mısır camilerinde yok gibiydi. Kubbeyi yalnız türbelerine yaparlardı. Bunlar zamanında eski Mısır camileri tarzında camiler de yapılmışsa da pek azdır. Bu zamanda camiden çok sebil, okul ve tekke yapılmıştır. Sebiller eskisi gibi camilere ait kurumlardan olmayıp artık bağımsız binalardır.

Bu devrenin önemli bir yönü çinilerdir. Şimdiye kadar Mısır Camilerinde çini yok gibiydi.

Nühasın sokağında Vali Hüsrev Paşa tarafından yaptırılmış olan sebil süs bakımından pek zengindir.

Kethüda Abdürrahman Sebili'nde Türkiye'nin mimari tarzı ile Mısır mimarı tarzı birbiri ile uyum sağlamıştır. Şar-i Nühasin ile Şar-ı Cemaliye'nin birleştiği yerde olan bu sebil pek güzel bir sanat eseridir. Üstü okuldur. Aynı zamanda Sultan Mahmud ve Sultan Mustafa sebillerini de belirtmek gerekir.

Sinan Paşa Cami

Evkaf Nezareti bu cami için de bir eser yayınladı. 2 Nisan 1918 tarihli «El-Ehram» gazetesinde de bir makale çıktı.

Bulak'ta Sinaniye Sokağı'nda olan bu camide Hıdivler ve şimdiki «Sultan» bazen Cuma Namazı kılarlar.

Yemen Fatihi Sinan Paşa ikinci valiliği zamanında ve H. 981'de bu camii yaptırmıştır. Mimarisi Osmanlı Türk'ü tarzıdır. Kendisinden önce Mısır'da bu tarzda cami Kale'de Vali Süleyman Paşa tarafından yaptırılmıştı (H. 935). Süleyman Paşa Camii'ne bugün «Mescid-i Seydi-i Sariye» derler. Görülüyor ki, bazen cami adları bu anıtların millî kaynağını göstermez. Böyle ad almış, kurucuları ve mimarları Türk pek çok

anıt vardır. Sinan Paşa Camii'nin direkleri granit ve mermerdir. Büyük bir kubbesi vardır. Bu cami bir sanat incisi gibidir.

Bu kişi dört defa sadrazam olmuş, Şam'da da valilik yapmış Mekke ve Medine'ye gitmiş, bütün buralarda pekçok eser ve anıtlar meydana getirmiş, bayındırlık faaliyetleri ve yönetimi ile meşhur bir vezirdir.

Kavalalılar zamanında Mehmed Ali Paşa Kale'de tıpkı bizim İstanbul camileri tarzında büyük bir cami yaptırmıştır.

İlk olarak alçı süsler Dolunoğlu Camii'nde vardır. Bunlar Kalavun Türbesi'yle oğlu Muhammed Nasir Camii'nde pek çoktur. Üçü de güzeldir. Darbül-Ahmer'deki Aksungur Camii'nde, Mısır'ın en büyük eseri olan Sultan Hasan Camiinde güzel alçı süs ve kufi yazılar vardır. Miladi On beşinci Yüzyıl'dan sonra alçı süsü azalıp mermer üzerine süs çoğalmıştır. Türk sanatı Mısır'da da pencerelerde alçı süsler yapmıştır. Bunlar pencerelerde gayet süslü ve kafes gibidirler, Dolunoğlu Camii'nde bunların güzel örnekleri vardır ki, ben onlara baka baka doyamadım. Şeyhun Camii'ninkiler de güzeldir. Bu camiin önünden çok geçerdim ve her geçtikçe daima bu pencerelere bakardım. Ne tatlı şekil ve resimler!... Bugün harabe olan Bağbars Camii ile Kalavun Hastanesi'nde de güzel açlı süslü camlar vardır.

İlk önce inşaat tuğla ve adi moloz taşı ile yapılmış, sonra yontma taşa dökülmüşlerdir. Mısır'da Firavunlar'ın, Batlamyuslar'ın ve Romalılar'ın eserleri taştan iken bunların tuğla ve ufak adi taştan yapılması garipdir. Almak için o binaların taşları da hazırdı. miladi 12'nci, Hicri 6'ncı Yüzyıl'dan önceki inşaat tuğladan yapılmıştır. Dolunoğlu Camii'nin bazı kısımları yontma taştan yapıldığından bunların sonradan Sultan Laçin tarafından ilave edildiğine hükmedilmektedir.

El-Akmar Camii'ni Fatımiler'den Amr-bi-Hükkamullah yaptırmıştır. Bu camiin mermer direklere dayanan kubbeleri tuğladır.

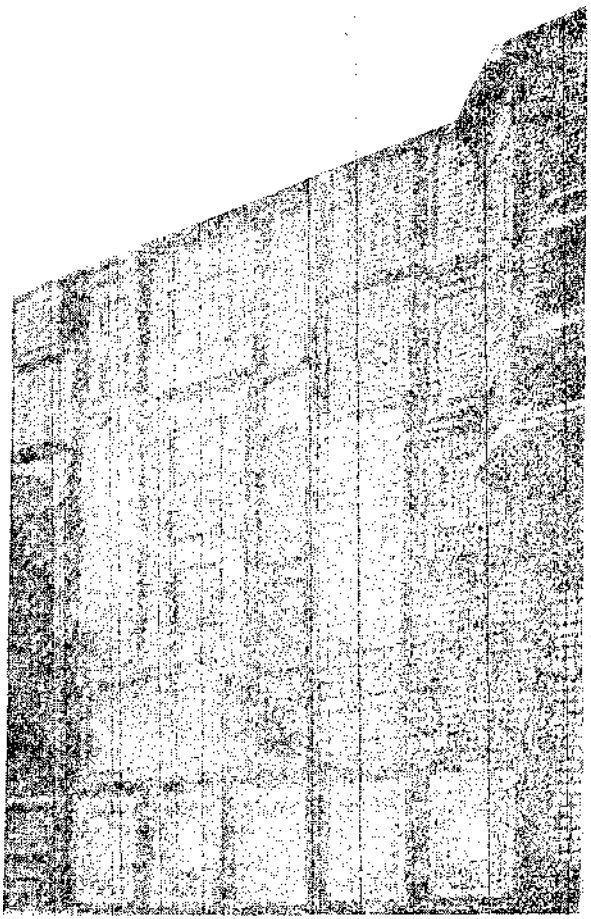
Sonra binaların içi tuğla olup cephelerde duvarların üzerleri yontma taşla kapanmıştır.

Minareler diami tuğladandı. Miladi On dördüncü Yüzyıl'da Kalavun taştan minare yaptırmıştır ki, «El-Medresetül-Mansuriye„»nin minaresi böyledir. El-Makrizi «Hutut»unda Kalavun'un bu minaresinden sonra ilk taş minarenin Akbuğanın Camii'nin minaresi olduğunu yazmaktadır.

İkinci Kölemenler zamanında binalarda taş kullanımı tamamıyla yayılmıştır. Bunlar bu taşlar üzerine çok süsler yapmışlardır. Bunlarda renkli taşlar kullanmışlar, mozayıklar ortaya koymuşlardır. Özellikle kapıların kemerlerinde birbirini takip eden sıralar halinde renkli taşlar vardır. Bunlar birbirine geçmedir. Bu tarzları Anadolu'daki Selçuklu eserlerinde de görmekteyiz. Minber ve vaiz kürsülerini de böyle yapmışlardır. Bazen minberi ak gre (bir çeşit kumlu taş) ile yapmışlardır. Bunun en güzel örneği Halife Türbeleri'ndeki Barkuk Türbesi'ne Kaytbay tarafından yaptırılan minberdir ve ender bir eserdir. Miladi On beşinci Yüzyıl'ın sonuna ait olan bu iş Mısır dekoratif sanatının pırlantasıdır.

Mısır'da ilk ahşap minber Fatımiler'den El-Faiz'in veziri Salih Talai'nin «Kus»da yaptırdığı «Cami-i Ömeri (veya Umra)»deki minber, ikincisi İkinci Dolunoğlu Camii'ndeki Laçin mimberi, sonra Cami-i Ömeri'ye

emir Bektemir (Bey yahut Pek Timur) dir. Bunu Herç «Buktumur» (Boktomore) diye yazmaktadır ki, büyük bir hatadır. Avrupalı yazarlar bu Türk adlarının telaffuzunda da hata ediyorlar. El-Cevkendar (H. 699)'ın Kahire'de Bab-ı Züveyle'de Salih Talai'nin camiine yaptırdığı mimber gelir. İlk mermer mimber Bulak'taki Cami-ül-Hatıri (737) deki mimberdir. Bu cami harap olmuştu. Li-Cenne-i Hıfzül-Asar-il-Arabiye bu harabeden bu mimberin enkazını toplayıp Asar-ı Arabiye Müzesi'ne koymuştur.

Meşrebiye

Mısır'da inşaat için kırmızı somaki (porfir), türlü renk ve çeşitte granitler, gayet güzel mermer, yeşil somaki (serpantin), kara mermer (bazali), kireçli ve kumlu taşlar, alçı vardır. Mermer azdır ve bu taşları ocaklarından çıkarmak da güç iştir. Firavunlar, Batlamyuslar, Romalılar bu konuda büyük zahmetler çekmişlerdir. Türkler ise bu zahmete katlanmayıp bunlardan kalan ve harabe halinde bulunan binaların, bazen yıkık olmayan binaları yıkıp, taşlarını alarak kullanmışlardır. Kahire Kalesi'nde halen hiyeroglifli taşlar bulunmaktadır. İslami, yani Türk anıtlarında en çok kullanılan taş bir çeşit kireçli ak taştır. Bu taşın sertliği yeterlidir ve kolay işlenir. Zamanla boz renk alır. Bir de fosilleşmiş yumuşakcalar cinsinden hayvanların kabuklarını içeren bir çeşit kumlu taşı çok kullanmışlardır.

Asar-ı Arabiye Müzesi'nde bu Türk anıtlarına ait yazılı taşlar, direkler, direk başlıkları, özellikle yazılı mezar taşlarından kolleksiyonlar

vardır.

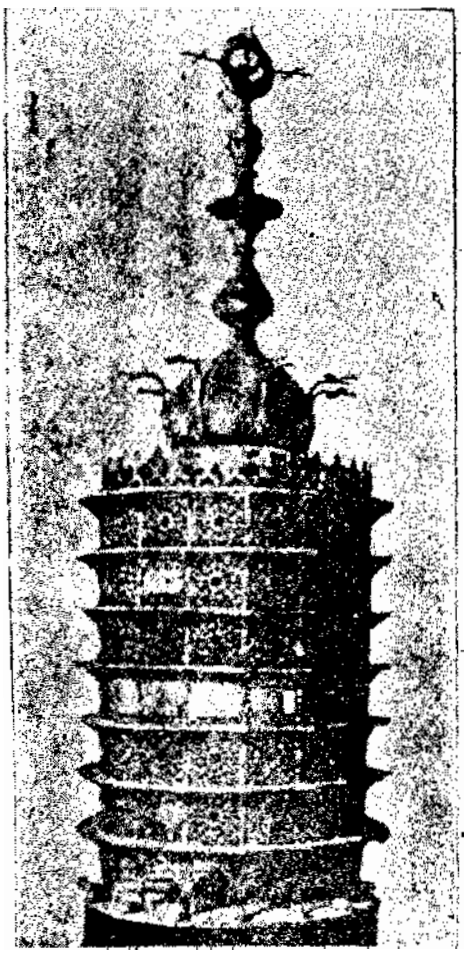
Bunlar yalnız Eski Mısır anıtlarının değil, Suriye'den de yıkılmış binaların taş ve direklerinden getirtip binalarında kullanmışlardır.

Direk başlıkları «Kulle» (Ulle) yani su testisi şeklindedir. Sonra istalaktitli olmuştur.

Mozayıklar ya sıvaya parçalar gömülerek yapıştırılıp ya da satıh üzerine başka suretle tutturularak kakma tarzında yapılmıştır.

Son devrede mermer pek çok kullanılarak pek güzel eserler meydana getirilmiştir. Mermerler üzerindeki işlemeler diğer taşlardakinden daha ince iştir.

Kahire Asar-ı Arabiye Müzesi'nin 1 Numaralı salonunda 62 sıra sayılı Fatımiler zamanına ait mermer bir kitabe vardır ki, Fatımiler'in Türk Kölemen kullandıklarını, onlarda Türkler'den beyler ve devlet adamları bulunduğunu gösterir kesin bir belgedir. Bu belge Halife El-Hafız zamanında onun emriyle inşa edilen bir binanın kitabesidir. Üzerindeki yazı şudur:

Sultan Guri'ye ait kandillik

«Müma-emr-i bilamelehü mevlana ve seyyidina El-İmamüll-Hafızüddin'Allahü Emirül-Müminınu salavatullahü aleyhü ve alâ ibahüz-zahirin alâ yed-i memluke el-emin el-müeyyed el-muvaffak el-mansur el-müntehibül-Hilafetehu tacülmaali sadül-mülk saramüddevletehu ve şücaha zulferr... Emirül-Müminin Cümüştekin el-Hafızi.»

Bir takım lakaplardan vazgeçilerek yapılacak tercümesine göre bu kitabe El-Hafızüddin'Allah'ın kölesi Gümüş Tekin'in eliyle inşasını emrettiği bina demektir. Aslındaki «Cümüştekin» (Cemiştekin)'de bulunan «C» «Ge» okunur. Araplar bizim Gümüş-tekin'i böyle «Cemiştekin» yazarlar! Halife El-Hafız hepsi 11 hükümdar olan Fatımiler'in sekizincisidir. Böyle diğer bir belge bulmadıksa da tabii bu Türkler'in bu zamanda Mısır'da bulunmaları El-Hafız ile derhal ve birden olmamıştır. Zaten Fatımiler Mısır'ı Türkler'den aldıklarından ve Dolunlular'dan önceden beri Türkler Mısır'a gelmiş olduklarından Fatımiler'de ilk zaman-

larından beri Türkler bulunduğuna hükmolunabilir. Gerçekten Arapça yazılmış eski tarih kitaplarında bu fikri ispat eder bir surette Türk adlı devlet adamlarına ait çeşitli konular ve bilgiler vardır.

İktidar Fatımiler'den Eyyubiler'e geçince Mısır'da her şey değişmiştir. Mezhep, toplumsal durum ve hatta yazı da değişip, bu vakte kadar «kufi» iken yerine «Nesih» yazıyı koymuştu. Salahaddin de Mısır'da efendisinin eserine uymuştur. Kölemenler artık nesih yazıyı kullanmışlar ve bunu güzelleştirmişlerdir.

Asar-ı Arabiye Müzesi'nde 1. Salon'da 64 numaralı bir taştaki kitabede Salahaddin Eyyubi'nin bina ve inşasını kölesi Ebu Said Karaca'ya emrettiğini ve ona «süfehsalar» dediğini görüyoruz ki, bu «sipehsalar»a Arapça'da verilen şekildir. Ve şimdiki deyimince «general» demektir.

İlk Kölemenler zamanında «çomakdar» diye yüksek dereceli bir memurluk vardır. Bunu Asar-ı Atika Müzesi'nde, 1. Salonun 77 numaradaki «Alemüddin Sungur El-Mumakdar» adına yazılı bir mezar taşında görüyoruz.

Türkiye zamanında «nesih» yazı «sülüs» yazı olmuştur. Bu zamanda kitabeler çoğunlukla Türkçe'dir. Türkiye valileri Eski Mısır'ın su yollarını tamir etmişlerdir.

Asar-ı Atika Müzesi'nde Türkiye'den önceki Türkler'den kalma güzel çiçekler, resimler, arabeskler, kartal resmi, arslan resimleri, El-Müeyyed Camii'nden alınmış ve üzerinde balık resmi bulunan taşlar vardır.

Arabeskler Reygıl (Rigel) tarafından incelenmiş ve oluşumlarında eski çiçekler bulunmuştur.

Üçüncü Salon'da 9 numara ile kayıtlı bir mermerde «cevkendar» unvanı vardır. İkinci Kölemenler'de bu unvan da vardır ve «Polo oyunu başı» demektir.

Yine müzenin 3 numaralı salonunda 13 sıra sayısı ile kayıtlı etrafında istalaktit, çiçek ve servi resimleri olup üzerinde «Ahmed Ağa H. 1057» yazılı olan bir mermer havuz vardır. Bu eser Aksungürül-Fergani Zaviyesi'ne (tekkesine) aittir. bu müzedeki cami kapılarının oyma ve kakma süsleri pek zengin ve pek süslüdür.

Mısır'da tahta oymacılığı çok gelişmişti. Fakat bu iş için uygun ağaç olmadığından ağaçlar ülke dışından getirilirdi. Camilerin güzel kapıları, Kur'an çekmeceleri, kürsüler, masalar bunun delilidir. Asar-ı Atika Müzesi'nde bunların da güzel örnekleri vardır.

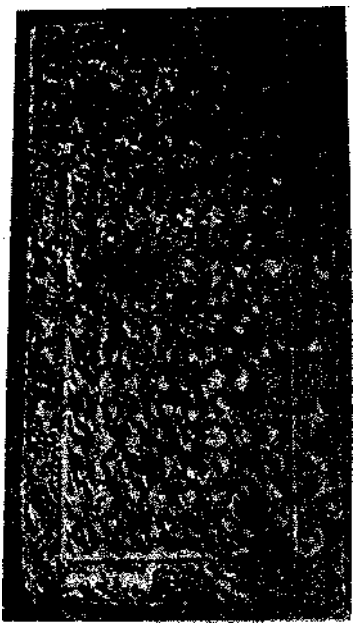
Asar-ı Atika Müzesi'nde 4'üncü salonda, 53 ve 54 sayılı ağaç bir panoda Sultan Çakmak'ın adı «Çıkmık» suretinde yazılıdır. Burada dikkate değer olan şey bütün Arapça kitaplar Türkçe'nin «ç»lerini «c» olarak yazarken bu kitabede bu harfin üç noktalı cim ile yazılmasıdır.

4'üncü salondaki numara 64-73'deki tahta üzerine yazı, Kaytbay'ın unvanlarına dair dikkate değer bilgiler verdiği için buraya tercümesini alıyorum:

«Bu kutsal mekanı Allah'ın fazl ü ihsanı ile efendimiz ve boyunlarımızın sahibi... İslam ve Müslümanlar'ın sultanı, kafir ve müşrikleri yok eden, her iki dünyada adaletin yükselticisi, Mısır diyarı, Şam beldeleri, Fırat vilayetleri, Anadolu kaleleri, İsmailiye tabiyeleri, İskenderiye li-

manları sahibi, kılıç, kalem sahibi, yüzyılında hikmet ve yüksek hüküm sahibi, karalar ve denizler egemeni, Harameyn-iş-Şerifeyn'in hizmetkarı sultan Melik Eşref Ebu Nasr Kaytbay inşa etti. Ya Rabbül-Alemin ona selamet ver.»

Asar-ı Atika Müzesi'nde 4 numaralı salonda bulunan 74-76 sıra sayılı iki yazıya göre Kaytbay'ın emriyle Bursalı Hoca Mustafa tarafından Ezher Camii'nin tamir edildiği anlaşılıyor. Bu yazılardan Kaytbay'ın yanında Bursa'lı bir hocanın da bulunduğu anlaşılmaktadır. Demek bu Kölemenler'in yanında Anadolu Türklerinden de bulunanlar varmış. Mustafa'nın babası Hoca Mahmud, Kaytbay'ı getirip Barsbay'a satan tacirdir. Stanley Lan Pol (Stanley Lane Poole)'e göre «kalavun» eski Türkçe'de «ördek» demektir. Bu sebeptendir ki, Kalavun ve oğulları tarafından yaptırılmış olan şamdan, kürsü ve başka eşya üzerinde ördek resimleri vardır. Bunların Asar-ı Arabiye Müzesinde örnekleri bulunmaktadır.

Bab-ı Züveyle karşısındaki Sultan Ferec Sebili'ne ait ak mermerden bir çeşme taşı... Bu değerli tarihî taşın kenarlarında pek güzel yapılmış hayvan resimleri vardır. (Kahire Asar-ı Arabiye Müzesi, Salon: 3, numara:2)

9'uncu salonda 105 numara ile kayıtlı Kalavun'un Hastanesinden alınma güzel bir masanın üzerinde ördek resimleriyle kûfi yazılar vardır. Bu yazılardan bu eserin Kalavun'un oğluna ait olduğu anlaşılıyor. Masanın ayakları üzerindeki yazı da pek dikkate değerdir ve masayı yapan ustayı belirtir. Bu yazıda şöyle denilmektedir: *«Affını rica ve günahını itiraf eden Bağdatlı Sungur Sinani oğlu Muhammed usta tarafından Melik Nasir zamanında ve (Hicri) 728 tarihinde yazılmıştır.»*

Bu yazılar Türk'ten sanatkar olamaz, bu kabiliyet onda yoktur diyenlere, hatta Osmanlı Sülalesi zamanındaki Türk ustaları da düşünmeksizin Yeniçeri yani Müslüman olmuş Hıristiyanlar sayan Avrupalı yazarlara fikirlerinin esasından yanlış olduğunu gösteren bir belgedir. Çünkü bu güzel sanat eserini yapan ustanın adı Sungur'dur. Müslüman olmuş Türkler ve diğer milletler Arap adlarını takınmışlardır; fakat Müslüman olmuş Hıristiyanlar'dan Türk'ün böyle Sungur gibi halis ve orijinal Türk adlarını takınanlar görülmemiştir. Bu suretle o ustanın halis Türk olduğunda şüphe yoktur. Aynı zamanda bu belge ile bir şey daha öreniyoruz. O da o zaman Bağdat'ta da halis Türk ve böyle önemli sanatkarlar olduğudur. Demek Mısır'da da halis Türk sanatkarlar varmış. Bu çok önemli bir gerçektir.

Mısır'da Türkiye zamanına kadar olan eserlerdeki bütün yazılar Arapça'dır. Yalnız bazı Türkçe eserler vardır. Bu da Arapça ile beraber yazılmıştır. Bu zümreden olarak Kölemenler devrine ait ok atma bilimi için birkaç satır Türkçe, yanında onun birkaç satırlık Arapça tercümesi olan ve baştan sona kadar böylece giden bir kitap gördüm. Türkiye devresinde yazılar çoğunlukla Türkçe olmuştur.

Mısır'da çini usulü pek azdır. Orta Asya, İran ve Anadolu'nun, hatta İspanya'nın bütün İslami anıtları ise çini ile örülüdür. Mısır'daki çinili anıtlar Kale'deki Muhammedün-Nasir Camii ile Sultan Hasan, Arslan Bahai Camileri, Havand (Hond) Barka Kadın Türbesi, Taştimur Türbelerinden ibarettir. Bu iki türbe «Halife Türbeleri» denen yerdedir. En-Nasir Camii minaresinin yukarı kısmında da çini vardır. Çini kullanılması Türkiye yönetimi ile yaygınlaşmıştır. Anadolu'nun meşhur Kütahya çinileri Kahire'ye de getirilmiş, binalarda kullanılmıştır.

Asar-ı Atika Müzesi'nde üzerinde çevgan, kartal, kılıç, ay, insan ve hayvan resimleri, Kabe ve Zemzem Kuyusu resmi olan çiniler de vardır. Orada yine bir çini vardır ki, üzerinde «amel-i Ali bin Mehemmed» yazılıdır. Bu usta Türk olmalıdır ki, «Muhammed»i bizim telaffuza uydurarak «Mehemmed» suretinde yazılmıştır.

Kitap ciltleri de Mısır'da gelişmiştir.

Mısır Türkleri'nin eseri olarak güzel billur şeyler ve pek güzel cami kandilleri de vardır. Müze'deki bu örneklerin çoğu Sultan Hasan Camii'nden alınmıştır. Orada Barkuk Camii'ne ait birçok kandil de vardır. Bu kandiller üzerinde türlü renkte mineler ve nesih yazılar gözleri okşamaktadırlar.

*
* *

İşte Mısır'da gerek anıt halinde açıkta ve gerek Asar-ı Arabiye Müzesi denilen kapalı yerde bulunan İslami sanat eserlerini kitabımızın tarzına göre gerektiği biçimde açıklamalarla belirttik yerimizin elverdiği oranda inceledik.

Bunlardan birtakım tarihi gerçekler çıkmaktadır. Aynı zamanda bunlar sanat açısından önemlidir. Bu eserler cidden güzeldir. Gerek güzellik, gerek sanat ve mimarlık teknikleri bakımından kıymetlidirler ve dünyanını takdirini kazanmışlardır.

Demek ki Mısır'da «Asar-ı Arabiye» denilen ve gerçekten değerli olan eserler ve yüksek bir sanat vardır. Bu sanatla hakkıyla iftihar edilebilir.

Acaba bu sanat kimindir? Bununla övünmek hangi milletin hakkıdır? İşte şimdi inceleyeceğimiz konu budur.

Bu konunu başlangıcında bir delil ile ispat etmiştik ki, bunlar Arap değil, Türk eser ve sanatıdır. O delilimizi burada da özet halinde bir kere daha belirtelim:

Araplar'da uygarlık ve sanat Abbasiler zamanında meydana gelmişti. O zamana kadar ise geçen iki, iki buçuk yüzyıllık zamanda Araplar'da sanat adına bir şey yoktu. Araplar'ın Mısır'a egemen oldukları devre ise bu sanatsız ve uygarlıksız oldukları zamana tesadüf eder. İşte bu yüzden de Mısır'da bir eser meydana getirememişlerdir. Demek, bunun zo-

runlu sonucu olarak, Mısır'da arap eser ve sanatı yoktur. Bu, birinci delildir.

İkinci delil, Mısır'da eser ve sanatın Hicret'in 250'inci yılından itibaren, yani Türkler'den Dolunlular Saltanatı ile başlamasıdır. Sanat ve uygarlık, o Türkler'le başlamış ve bugünkü Türkler'e kadar gelmiştir. Mısır'da mevcut eserler hep Türk sultanları zamanının ürünleridir. Demek bugün Mısır'da mevcut sanat eserleri Araplar'a değil, Türkler'e aittir.

Üçüncü delil ve ispat daha çok açık ve kesindir. Yani Mısır'da mevcut cami, türbe, medrese, sebil gibi anıtları toplayacağız; bunları yaptıranların milliyetlerini inceleyerek bir sonuç çıkaracağız. Bu sonuç Türk lehinedir. Eğer Asar-ı Arabiye Müzesi'ndeki eserler de bu suretle incelenirse aynı sonuç ortaya çıkar ki, buna bile görmedik. Zaten önceki sayfalarda bu Müze'deki eserlere dair verdiğimiz kısa ve toplu bilgiler de bu iddiayı ispat eder.

Mısır'daki anıtların başlıcaları şunlardır:

Arapların Başlıca Eserleri:

Amr İbnül-As Camii: Bu, Araplarındır. Abbasiler'den El-Memun'un Mısır Valisi ve Horasanlı bir Türk olan Abdullah bin Tahir tarafından M. 827, H. 211'de, sonra diğer Türkler tarafından birçok defa tamir edilmiştir.

Dolunlu Türkler'in Başlıca Eserleri:

Cami-i Tolun, Dolunlu Türkler'indir.

Fatımiler'in Başlıca Eserleri:

El-Ezher Camii, Fatımiler'indir. Birçok defa Türkler tarafından tamir ve çeşitli binalar ilave edilmiştir. Beğbars yeniden yaptı denecek derecede tamir ettirmiştir. Türkiye Valileri'nden Seyyid Mehmed Paşa da H. 1005'de tamir edip fakir öğrenciler için mercimek yemeği verilmesini sağlamıştır.

El-Hakim Camii. Fatimiler'indir.

El-Akmar Camii. Fatimiler'den El-Amir-bi-hükkamullah tarafından yapılmıştır. **Kahire Kalesi**'nde **Babül-Fütuh, Babün-Nasr, Bab-ı Züveyle** kapıları. Bu üçüncüsünde Tomanbay'ın asıldığı çengel hâlâ vardır.

Salih Talai Camii. Bab-ı Züveyle'de Fatımiler'den El-Faiz'in veziri Salih Talai bin Rüzeyk tarafından M. 1160'da yapılmış, sonra harap olup Seyfeddin Bek-Timur tarafından M. 1302'de yeniden inşa edilmiştir.

İnal El-Atabeyi Camii. Bu camii yaptıran Fatımiler'in son zamanlarının meşhur vezirlerindendir. Adına göre Türk olması gerekir.

Eyyubiler Zamanının Başlıca Eserleri:

Nasiriyye Medresesi. Salahaddin Eyyubi'nindir.
İmam Şafii Camii. Eyyubiler'indir.
İmam Şâfii Türbesi. Eyyubiler'indir.

El-Kamil Muhamed Camii. Eyyubiler'indir.
Salih Necmeddin Eyyub Türbesi. Eyyubiler'indir. H. 648'de yapılmıştır.
Salih Necmeddin Eyyub Medresesi. Eyyubiler'indir.
Kalatül-Cebel. Salahaddin Eyyubi'nindir.

İlk Kölemenler'in Başlıca Eserleri:

Şeceretüd-Dür Camii ve Türbesi: İlk Kölemenlerindir.
Beğbars Camii.
Asarün-Nebi Camii. Beğbars yaptırmıştır.
Kalavun Camii. Kale içindedir.
Kalavun Hastanesi.
Kalavun Türbesi.
Mansuriye Medresesi. H. 684'de Muhasin'de Kalavun tarafından yapılmıştır.
Nasiriye Camii. Kalavun'un oğlu Nasir Muhammed tarafından yaptırılmıştır.
Tatarül-Huccaziye Camii. Kalavun-oğlu Muhamed'in kızı Tatarül-Huccaziye adına yapılmıştır.
Sultan Hasan Camii. İlk Kölemenlerin en güzel camilerindendir.
Sultan Şaban Camii.
Ak-Sungur Camii (Camiül-Ezrak). Arapça yazılmış eserlerde imlası «Aksünkar»dır. Darbül-Ahmer'de Tebane sokağındadır. Bir depremde yıkıldığından İbrahim Ağa Müstahfazan tarafından yeniden yapılmış ve çini ile süslenmiştir. «Emir Toğan El-Devadar» bu camiin avlusuna bir havuz yaptırmıştır.
El-Hatiri Camii. Bulak'ta H. 737'de yapılmıştır. Bu camiin mimberinin güzelliğini Makrizi övmektedir.
Tan-buga El-Mardani Camii. H. 739'da yapılmıştır.
Türkmen Camii. «Cami'üt-Türkmani» derler. Babül Bahr'dedir.
Hüseyin Camii. «Cami-i Emir Hüseyin» derler. H. 719'da yapılmıştır.
Şeyhu Camii. «Şeyhun Camii» de derler. H. 752'de yapılmıştır. Şeyhu Kölemenler'in atabeylerindendir.

İkinci Kölemenler'in Başlıca Eserleri:

Özbek Camii. İkinci Kölemenler'indir. Melikül-Eşref Kaytbay'ın atabeyi yani başkumandanı Tataş-oğlu Özbeg'in yaptırdığı bir camidir ki, şimdi Müsekki sokağının başındaydı. Bugün bir nişanesi kalmamıştır. Türkiye ordularını bozan meşhur komutan bu kişidir. Herç (Herz) Fransızca eserinde bunu «Azbak» suretinde yazmışsa da Asar-ı Atika Müzesi'nde bu kişiye ait olan kitabedeki Arapça imla «Üzbek» (Azbek) ve unvanı «Atabekül-Asakir» (Askerlerin atabeyi)dir. Bu kişi aynı zamanda yaşamış ve kendisiyle beraber bir günde ölmüş olan diğer Özbek ile karıştırmamalıdır. Bu ikinci kişi Özbek El-Yusufi'dir.
Özbek Yusufi Camii. Bu kişi Melikül-Eşref Kaytbay'ın «Res-i Nübetün-Nevvab»ıdır.

Kaçmas Camii. Darbül-Ahmer'dedir. Bunu Avrupalılar «Kıçmaz» suretinde yazıyorlarsa da «Kaçmas» olması gerekir. Bizim şiveye göre «Kaçmaz»dır. Kaytbay'ın mirahur (imrahor) udur.

Kaytbay Türbesi-Kaytbay Medresesi. Bunlara Seyyidini Hüseyin tarafından gidilir. Mısır'ın güzel eserlerindendir.

Barıık Camii.

Baruk Medresesi. Halifeler Mezarlığı'ndadır.

El-Müeyyed Camii. Ebu Nasir Şeyhül-Mahmudi tarafından yaptırılmıştır.

Barsbay Camii.
El-Kübra Camii.
Çakmak Camii.
Siyurgatmış Camii.
Ay-doğmuş Camii.

Südun Mirzade Camii. H. 806'da yapılmış, bugün harabe halindedir.

Şeyhül-Hanefi Camii.
Cami'ül-Banat.
El-Bedriye Camii.
Kansuh-Guri (Gavri) Camii.

Türkmenler'den Hangisine Ait Olduğunu Bulamadığımız Türk Eserleri:

Hevand (Hond) Barka Kadın Türbesi.
Arslan Behai Camii.
El-Mihmandar Camii.
Emir Kusun Camii.
Zeyneddin Camii.
Kısun (Kaysun) Camii.
Ali El-Bekli Camii.
Emir Beştakün-Nasir Camii.
Ak-buga Medresesi.
Elmas Camii.
Canım El-Behlivan Camii.
Altıparmak Camii
Seyyide Zeynep Camii.
Seyyide Sekine Camii.
Taş-Timur Türbesi.

Kanbay Camii. Bu camideki bir kitabede bu ad böyle yazılıysa da Asar-ı Arabiye Müzesi'nde bulunan bir kandilde «Kanı-Bay El-Cerkesi» suretinde yazılıdır. Oysa Çerkese Araplar «Şerkes» deyip onu «Şerakise» suretinde çoğul yaparlar. Bunda ise «Çerkes» olarak görüyoruz.

Türkiye Zamanı Eserleri:

Süleyman Paşa Camii. Kale'dedir. Buna «Cami-i Seri'ül-Cebal» ve «Şiiriye Camii» de derler.

Sinan Paşa Camii. Bulak'tadır.
Cami'ül-Mesihiye-Medresetül-Mesihiye. Kurafe'de olup H. 983'de Mesih Paşa tarafından yaptırılmıştır.
Mahmudiye Camii.
Mahmudiye Sebili.
Melike Safiye Camii.
Sultan Mustafa Sebili. Seyyide Zeyneb'dedir.
Hüsrev Paşa Sebili. Nuhasin (Bakırcılar) sokağındadır. Pek güzeldir.
Kelhüda Abdürrahman Sebili.
Ömer Ağa Sebili.

Kavalalılar Zamanı Başlıca Eserleri:

Mehmed Ali Paşa Camii. Kale'dedir.
Sebil- Ümmi-i Abbas. Suleybe'dedir.

Kahire'nin belli başlı eserleri bunlardır. Bu eserler 81 adetdir. Bunların 1 tanesi Arap, 6 tanesi Mağribi, olup 74 tanesi Türk'tür. Bunların içinde bir-iki Çerkes de vardır. Gerçi biz burada bütün Kahire'nin eserlerini elifi elifine toplayamadıksa da bu topladıklarımız bu tetkike yeterlidir. Her devirden en önemlilerini belirttik. 74 Türk eserine karşı Arap eseri 1 taneciktir. Zaten gerek bu Arap eseri, gerek diğer Mağribi eserleri de yıkılmış, Türkler tarafından yapılmış ve birçok defa Türkler tarafından tamir edilmiş olduklarından, hele süsleri, oymaları, çiçekleri, yazıları, kısacası güzel sanatlara giren her parçası tamirler ve ilaveler sebebiyle Türkler'in olduğundan onlara da Arap ve Mağribli eserleri demek mümkün değildir. Bu hüküm binalarda olduğu gibi dekorlarda da, süslerde de tamamıyla böyle ve doğrudur. Belki ancak Arap ve Mağripli camilerin yapıldıkları şekilde kaldıkları iddia edilebilir.

İşte bu rakamların ifadesinden sonra Mısır'da Arap eseri var demenin ne kadar hata olduğu anlaşılır.

Eğer bunları yaptıranlara önem vermeyip asıl mimar ve sanatkarların dikkate alınması gerekir denirse yine davamız doğrudur. Mısır'da Arap sanatkarın işi ne? O zaman ve şimdi Arap sanatkarı nerede? Hicaz bir uygarlık ocağı halinde kalmamıştır ki... Hatta hiç olmamıştır bile. Belki, bu sanatkarlar yerli Mısırlılar'dır, denebilir; fakat Mısırlılar Arap değil, Kıbti'dir. Oysa Asar-ı Arabiye Müzesi'ndeki eserden bazılarının yazıları bize Türk sanatkarların mevcudiyetini göstermektedir. Bu sanatkarların milliyeti hakkında ve genel surette bilgi yoktur. Bu sebepten bu kurucuların milliyeti ile bağdaştırmak gerekir ve bu akla en uygun gelenidir.

İşte Mısır'daki eserler, sanat Arap'ın değil Türk'ündür. Artık hatayı düzeltip «Asar-ı Arabiye» diyen eserlere «Mısır-Türk Sanatı» adını vermelidir. Türkler Orta Asya'da, Anadolu'da, İran'da, Hindistan'da nasıl ayrı ayrı tarzlarda bir Türk mimarisi, sanatı, edebiyatı icat etmişlerse Mısır'da da ayrı bir Türk mimarisi, sanatı meydana getirmişlerdir. Ve bunların ortak esasları vardır.

Avrupalılar'a bu hatalarını düzelttirmek için çok gayret göstermek emek harcamak ve zaman ayırmak gerekir. İnsanlar, hele milletler öyle

kolay kolay ve az bir zaman içinde düşüncelerini değiştiremezler. Türkler bu konuda çalışmalı. Bunun için de Avrupa dillerinde bilimsel yayınlar ve tartışmalar yapmalıdırlar.

Bu anıtların pek dikkate değer bir özelliği vardır. Ben bunların çoğunun önünde kendimi derhal Anadolu'nun o nefis Selçuk anıtları önünde duruyorum zannettim. Derhal bana bu duyguyu verirlerdi. Bu eserlerle onlar arasında pekçok benzeyişler vardır. Onlar gibi bunların da yüksek kapıları ve bu kapılarda istalaktitleri vardır. Yine onlar gibi kemerleri, renkleri birbirini tamamlayan, uyum içinde ve çoğunlukla birbiri içine giren renkli taşlarla yapılmışlardır. Herhalde istalaktit ne Mısır, ne de Hicaz ürünü değildir. Gerçi bazı yazarlar istalaktiti Fatımiler'in getirdiklerini söylüyorlarsa da Fas da sıcak iklimlerdendir. Bunu bence Türkler Mısır'a sokmuşlardır. Zaten Anadolu'da örnekleri durup duruyor. Ancak Mısır camilerinin ortaları damsızdır. Bunun da sebebi iklimdir. Çünkü yağmuru olmayan bir memlekette tavana gerek yoktur. Türkler mimarlıklarında bulundukları çevreye uymuşlardır. Bunların minareleri bizim minareler kadar narin ve şirin değildir. Minarelerin tepelerindeki alemler ile İstanbul'dakiler arasında da bir ilişki vardır ki, ileride bundan ayrıca söz edeceğiz.

Diğer kısım camiler ise kubbeleriyle, sebiller parmaklıkları ve kitabeleriyle tamamıyla İstanbul'daki analarının yavrusudur.

Bu parlak levhada kötü birşey vardır. O da yazıların, kitabelerin tamamen Arapça olmasıdır. Asar-ı Atika Müzesi'nde kapı, kürs, şamdan, Kur'an çekmeceleri, yazı gibi o kadar güzel Türk sanat eserleri vardır ki, onlar üzerindeki damga maalesef Arapça'dır.

İşte zaten bu dil Türk zeka ve deha ürünlerine el koymuştur. Ne olurdu Türkler yabancı bir dil yerine kendi dillerini kullansalardı! O takdirde her noktadan türlü çıkarımız olurdu. Neyse dil bir sanat ve sanat eserini bir milletten alıp diğer bir millete veremez. Nitekim Latince çok zaman bu dili kullanmış olan Avrupa milletlerinin eserlerini Latin yapamamıştır. Bu gerçek bizim için de ortaya çıkacaktır, kabul edilecektir.

Mısır'daki sebillerdeki Türkçe kitabeler ve şiirler tek tek toplanıp yayınlansa güzel bir monografi olur.

Ben bu konuda geniş çaplı teknik bir eleştiriye giremedim. Bunun için mimar ve dekoratif sanatlarda uzman olmak ister. Mısır'daki anıtları mimar ve teknik adam olarak incelemek ve bu incelemeyi bir Türk gözüyle yapmak gerekir. Bu suretle Mısır'daki Türk mimarisinin belirgin nitelikleri şahsiyeti meydana çıkardı. Sonra bu mimari İran, Anadolu, Orta Asya ve Hindistan'daki Türk mimarileriyle karşılaştırmalı olarak incelenebilirdi. Bunda Türk için büyük bir menfaat, büyük bir iftihar vesilesi vardır.

Böyle incelemeler bir insan için büyük şereflerdir. Bu monografiler dünyada Türk'ün değerini yükselttikçe yükseltir. Gönül içimizden böyle himmet sahiplerinin ortaya çıktıklarını görmek istiyor.

Mısır Türk sanatı orada kendiliğinden doğma birşey değildir. Her milletin sanatı gibi bunun da kaynağı zaman ve yer bakımından uzaklara, eskilere gider. Yabancı sanatlardan çok şeyler almıştır. Onları ya ay-

nen uyumlu bir şekilde birleştirip kaynaştırmış, ya da değişikliklerle kendine maletmiş, nihayet bundan bağımsız ve kendine özgü bir sanat doğmuştur.

Herç bu konuda şöyle diyor:

«Mısır İslami kaynakları gösteriyor ki, Araplar özellikle mimarlıkta pek ileri gitmişlerdir. Avrupalılar asla bu dereceyi bulamamışlardır. Arap mimarisi ender gerçekleşen bir gelişme meydana getirmiştir.»

Herç bu mimariyi pek takdir ediyor. Doğru çok iyi. Ancak Herç'in bu sözlerini okurken «İslam» ve «Arap» kelimeleri yerine «Türk» kelimesini koyup öyle okumak gerekir.

Mısır İslami Anıtları Üzerinde Yazarlar ve Eserleri:

«El-İntisar» sahibi İbn Dakmak, «El-Hutut» sahibi El-Makrizi, «Miratüz-Zaman» sahibi İbnül-Cevzi, «El-Hututüt-Tevfikiye» adlı eserin yazarı Ali Paşa Mübarek, «Vezaretül-Evkaf»ın «Licenne-i Hıfzül-Asar-ı Arabiye» heyetinin çeşitli camiler üzerine ve her bina için bir kitap halinde yaptığı yayın, Coste'ın Mısır camileri hakkındaki eseri (Mehmed Ali Paşa para vererek ona bu eseri Fransızca yazdırmıştır), «L'art Arabe Gayet. Catalogue Raisonné du Musée National de l'Art Arabe, Max Herç bey, Le Caire. 1906. Boedeker. Corpus. M. Max van Berchem.» Yazarı Stanley Lane-Poole.

«MUNCUK»LAR
(«Alem»ler)

Mısır'daki İslami anıtlarda pek dikkate değer olarak özel bir şekilde «alem» vardır. Bu alem camilerin, türbelerin kubbelerinde, mimberlerin üzerinde, özellikle minarelerin tepesinde, hatta cami avizelerinde bile görülmektedir.

Bu alem, ortasında dikey bir çubuk bulunan bir «Hilal»dir. Kolayca tarif etmek için buna «Eksenli hilal» adını veriyorum. Bunu ilk önce Dolunoğlu Camii'nin üzerinde görmüştüm. Olağanüstü dikkatimi çekmişti. İkinci olarak İlk Kölemenler'in başı olan Şeceretüd-Dür'ün Türbesi'nin kubbesi üzerinde gördüm. Birinin Dolunlular'ın ilk hükümdarı zamanında, diğerinin Dolunlular ile aralarında İhşidliler, Fatımiler ve Eyyubiler gibi üç devlet bulunan ilk Kölemenler'in birinci hükümdarında olması daha çok dikkatimi çekmişti. Bu eksenli hilal'in Eski Türkler'e ve Moğollar'a ait silahlardan birine tamamıyla benzeyişi ise büsbütün (Bakınız: Cilt: 1'deki resim.) bende merak uyandırmış, bu konuda incelemelere başlamıştım. Nihayet bunun Hindistan Mitolojisinde de gördüm. Bu ise büsbütün hayret etmeme sebep oldu. (Eserin orijinal metninde 7. ciltteki resimde de «Vişnu'nun elindeki asanın ucundaki eksenli hilal[*])

Bu inceleme daha böyle birçok örnek gösterir. Bizden önce bu konuda yapılmış hiçbir inceleme bulamadık.

Bence «eksenli hilal» bu anıtlarda bir Türk mührüdür ve bugün genel islam alameti olan «Hilal» esasen Türk'e aittir. Bu konuda ileride bir bölüm gelecektir.

Bu alemlere Arapça sözlükte «Muncuk» denmektedir. Bu kelime Arapça'ya mutlaka Türkçe'den girmiş olmaladır. «B», «M» harfleri Türkçe şivelerinde birbiri ile daima değişir. Mesela «men», «ben»; «muz», «buz» gibi. Şu halde «muncuk», «boncuk'tur. Boncuk ise Türkler'de süs olarak veya nazar değmesin diye takılan, kullanılan bir şeydir. Bu manalara göre «muncuk»da «alem» manası vardır. Bu deyim herhalde bizim «alem» deyiminden güzeldir. Şunu üstüne basarak şöyle diyebiliriz ki, Araplar eskiden kelimeyi bizden almışlar, biz ise sonradan kendi kelimemizi kullanmayıp bu eşya için Arapça'dan kelime almışız.

(*) Gerçi buradaki «Hilal»in ucları dışarıya doğru bükük ise de İstanbul hilalllerinden söz ederken bunu açıklayacağız.

Bunun çok misalleri vardır. Mesela Arap bizim «köprü»yü almış «El-Kübri» diye kullanır ve kelimeyi «el-Kübbari» diye çoğul yapar. Biz ise İstanbul'da «köprü»ye «Ceser-i cedid», «ceser-i atik» (yeni köprü, eski köprü) der dururuz! Arap'ın kelimesi «bayrak» manasına olduğundan bu deyime uygun görülebilse bile minarelerin tepelerindeki bu şeyin herhalde bayrak olmadığı bilinmektedir. Bu sebeple «alem» deyimi «muncuk» kadar yakışıklı değildir. Bu kelimeyi eski şivesine göre «muncuk» suretinde kullanmalıyız.

Kahire camilerinin kubbe, minare ve mimberleriyle türbelerdeki muncukların ressama dürbünle baktırarak resmini çizdirdiğimiz 53 örneği elimizde bulunmaktadır.

Şimdi bunarı yayınlıyoruz:

Cihadiye Camii (Kubbe; ucu yoktur)

Cihadiye Camii (Minare)

Bânisi bilinmeyen bir camii (Kubbe)

Sultan El-Müeyyed Camii (Minber)

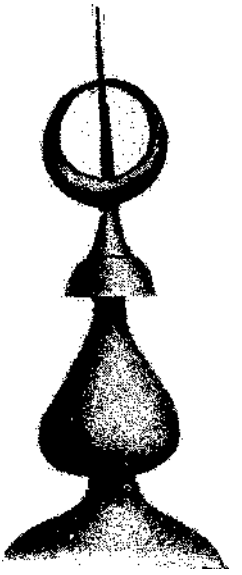
Sultan El-Müeyyed Camii (Minare)

Cihâdiyye Camii (Minber)

Şeyhun Camii (Minare)

Şeyhun yahut Ekmelüddin Hanefî Camii (Minber)

Sultan El-Müeyyed Camii (Kubbe)

Dolunoğlu Camii (Kubbe; ucu kırıktır)

DolunoğluCamii (Minber)

Şeyhûn Camii (Kubbe)

Ezher Camii (Minare)

Ezher Camii (Minare)

Dolunoğlu Camii (Minare)

Sultan Eşref Camii
(Minare)

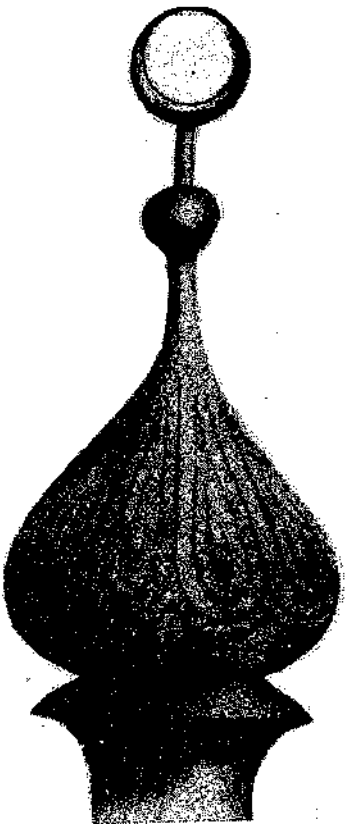
Muhammed Lâçin
Camii
(Minare)

Sultan Hasan Camii
(Minare)

Sultan Eşref Camii
(Kubbe)

Sultan Hasan Camii

Sultan Hasan
Camii
(Kubbe)

Özbek Camii
(Minber)

Sencer El-Gûli (Gavlî) Camii
(Minare)

Rüfaî Camii (İki minaresi ve kubbesi aynı muncuktur)

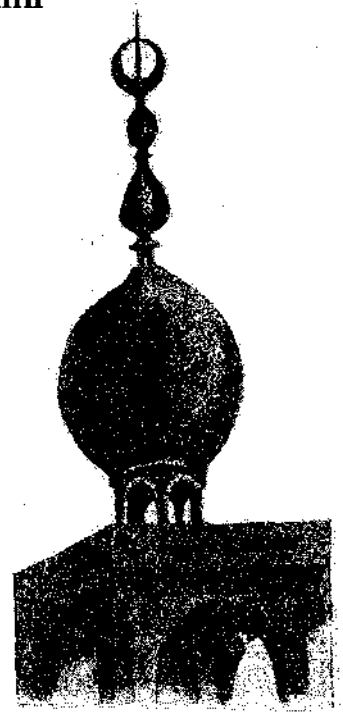
Barsbey ve oğlunun Mezarı (Kubbe)

Seyyidi Muhammed Tagrı-birdi Camii
(Minare)
(Minberinde muncuk yoktur. Kubbesindeki kırıktır.)

Özbek Camii
(Minare)
(Tepesi kırıktır.)

Kan-bay Muhammed Camii (Minber)

Buğa El-Merd (Murad?) Camii (Minber)

Emir Âşûr Camii (Kubbe) (Ucu kırıktır.)

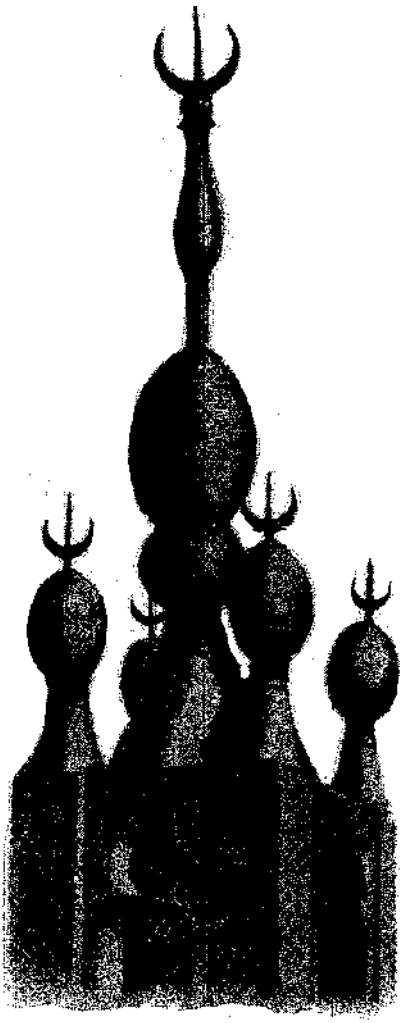

Kan-bay Muhammed Camii (Kubbe ve minare)

Emir Âşûr Camii (Minber)

Barkuk Camii (Minare)

Sultan Gûri (Gavri) Camii (Minare)

Seyyide Zeyneb Camii (Minare)

Cami-ül Fekhâni (Minber)

Cami-ül Fekhâni (Minare)

Emir Yusuf Ağa El-Hin Camii (Minber)

Kiyûş (?) Camii (Minare)

Kiyûş Camii (Kubbe)

Emir Yusuf Ağa El-Hin Camii (Minare)

Pehlivan Camii (Minber)

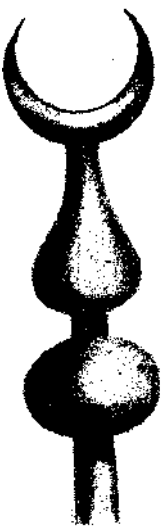
Cami-ül Behlüvan (Pehlivan Camii) (Minare)

Câmi-üş Şevâzeliye (Şazlılar) Camii (Minare)

Sultan Mahmûd Camii (Minber)

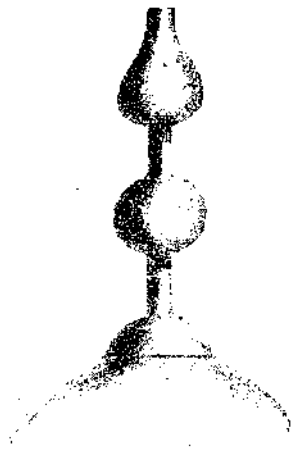
Sultan Mahmûd Camii (Minare)

Pehlivan Camii (Kubbe)

Hasan Paşa Tahir Camii (Kubbe)

Sultan Mahmud Camii (Kubbe; ucu kırıktır)

Mehmed Ali Paşa Camii (Kubbe)

Hasan Paşa Tahir Camii (Minare)

Mehmed Ali Paşa Camii (minare) (İki minaresinin muncuğu da böyledir)

Kadı Yahya Camii (Minare)

Bu resimlerde görüldüğü üzere bu muncuklarda çeşitli şekiller vardır. Bunlar: Sade hilal, eksenli hilal, büyük kavis (yay), eksenli çeşitli büyük kavis, dairedir. Hilal'in kavis'e ve daireye kadar çeşitli biçimlerde ulaştığı görülür. Bunlardan başka hilal çeşitli uzunlukta büyük veya küçük yarım çaplı kavisler (yaylar) halinde görülmektedir.

Hilal, kavisi ve dairelerin alt kısmı kalın olup yukarıya doğru gittikçe incelirler. Düzlem yassılmış olmayıp boyun gibi biçimlendirilmiş ve yuvarlaktır.

Bence bütün bu çeşitli şekillerin esası sade hilal ve kavisli hilal'dir. Diğer bütün şekiller bu ikisinden doğmuştur. Hatta daireye kadar çeşitli şekillerin değişimini anıtlar üzerinde takip etmek mümkündür. Bu şekillerin ortaya çıkış tarihlerini de tesbit güç değildir.

Tam daireler uzaktan üst ince kısmının görülmemesi nedeniyle «hilal» halinde görülmektedirler. Ucları kısa hilaller pek uzaktan seçilemeyip daireler güzel hilal halinde görülmektedirler.

Eserimizin üçüncü bölümündeki «Hilal» konusunda Konya, Bursa, İstanbul, Ankara, Sinop muncukları hakkında ve onlarla bu muncuklar arasında farklılıkların karşılaştırılmasını içeren bir inceleme görülecektir. Şimdiyi kadar muncuklar hakkında bir inceleme yapılmadığından, bu sırf bizim gözlem ve düşüncelerimiz üzerinedir.

Bu muncuklar üzerine yapılacak incelemelerle «hilal»in kaynağını aydınlatmak mümkün olacaktır. Acaba Türkler bu eksenli hilali o şekildeki silahlarından alıp kutsal anıtların üzerine mi koydular? Yahut bu kutsal muncuklarına (alemlerine) göre kuvvetli olsun, zafer temin etsin diye aynı şekilde silahlarında mı kullandılar.

Muncukların dayandıkları kaideler de aynı bunlar gibi incelemeye değerdir.

KİTABBİLİK

(Bibliyografya)

1- «Coğrafya»: «Mısır ve Sudan El-Encilizi El-Mısri), Hanri Marden ve Muhammed Esad Brade, Mısrül-Kahire, 1908, Arapça Mısır ve Sudan'ın tabii coğrafyası, siyasi ve idari bölünmeleri, tarım ve ticaret hakkında özet halinde, fakat faydalı bilgileri içermektedir.

2- «Afrika Seyahatnamesi», Şiuniform (Şivenniform). Türkçe tercümesi, 1921, İstanbul. Bu eser 1868'de Almanca yazılmış, sonra İngilizce'ye ve diğer dillere tercüme edilmiştir. Şiuniform bu eseri Berlin Ulum-ı Riyaziye Meclis'inin parasal yardımıyla Afrika'da seyahat ederek yazmıştır.

3- «Sudan Seyahatnamesi», Mihri, Kahire, Türkçe. Bu eser Prens Yusuf Kemal'in Sudan yönünde yaptığı av dolayısı ile yazılmıştır. Bu konuya dair bazı bilgileri içerir.

4- La Bourse Egytienne. 8 Mayıs 1917, 20 Aralık 1914 nüshaları. Kahire'de yayınlanan Fransızca bir gazetedir.

5- «Takvim», yıl 1917, Arapça. Bu «Takvim» Mısır hükümeti tarafından her yıl yayınlanır. Mısır'ın coğrafya, jeoloji, tarım, askerî ve mülkî teşkilat gibi konuları ve kuruluşları hakkında bilgiler verir. Kahire'de Bulak'da Matbaai Emiriye'de basılır.

6- «Neticetül-Ceybür-Resmiye», H. 1335, Arapça, Mahmud Taci.

7- «Neticetül-Ceybür-Resmiye», H. 1335, Arapça, Mahmud Taci.

Bu eserler her yıl Mısır Maliye Nezareti tarafından yayınlanır. Cep takvimi olup ayları, günleri, resmî günleri, bayramları ve nihayetinde her ekinin ekilme ve hasat zamanlarını gösteren cetvelleri vardır.

8- Guide Nilsson. (Guide Pratique Alexandrie, Le Caire, Port Said et Environs.) Bu kitap Mısır'da seyahat edeceklere rehberlik eden iyi bir eserdir. Asar-ı Atika, müzeler ve başka görülecek yerler hakkında bir turiste gerekli bilgileri Arapça tarifesine varıncaya kadar resimleriyle beraber geniş biçimde gösterir.

9- «Bédouanothérapie. Portocalis», Kahire, 1904 Fransızca.

Bu eser tercümanlarla turistler arasında ortaya çıkan çirkin bir durumu anlatır.

10- «El-Ehram». 14 Ağustos 1918, 9 Mart 1919, Arapça gazete. Kahire'de yayınlanır.

11- «El-Mukattam». 29 Mayıs 1916, 23 Temmuz 1918, Arapça gazete, Kahire'de yayınlanır.

12- «En-Nuhbetül-Ezheriye fi-Tahtitül-Kürretül-Arziye», İsmail Hakkı, Kahire, 1905, Arapça. Bu eser her memleket için genel bilgileri içerir. Ayrıca Mısır hakkında da bilgiler vardır.

13- «Semaniye-i Aşere Yövmen bi-Said-i Mısr», Es-Seyyid Muhammed Mehdi, H. 1310, Kahire, Arapça. Bu eser Said yani Yukarı Mısır'da Nil üzerinde yapılan bir gezide görülebilecek tarihi eserleri bildirir.

14- «Mısriyyat. Aegyptiaca», Abbate Pacha-Doktor Abade Paşa, 1909, Kahire, Fransızca. Bu eser Mısır hakkında «Hıdivi Coğrafiye Cemiyeti» (Société khédiviale de Géopraphie) ile «Mısır Müsessesi» (Institut Egyptien)'ne verilmiş raporlar ve makale halinde çeşitli bilimsel ve teknik incelemeleri içerir.

15- «Collection des Fides Joanne. Le Caire et ses environ» 1909, Paris, resimli. Bu eser Mısır'da seyahat edecek için bir kılavuz kitapdır. Fakat bunların en iyisi «Pedeker»dir.

16- «Muhadderat-ı İslam», Kadriye Hüseyin, H. 1331, Kahire, Türkçe. Bu eser Sultan Hüseyin Kamil'in kızı Prenses Kadriye Hanım'ındır. «Melike-i Asımetüd-din» adıyla Mısır'da Halifelik etmiş olan Şeceretüd-Dür adlı meşhur Türk kadınına ait bilgileri önceki ciltlerde vermiştik.

17- «Cezayir Hatıratından», Halil Halid, 1906, Kahire, Türkçe. Bu eser yazarın Cezayir'e yaptığı bir seyahat dolayısı ile yazdığı ufak bir broşürdür. Mısır'a ait bazı şeyler de geçtiğinden adını burada andım. Eser yüce bir Türklük bilinci ile yazılmıştır, fakat basittir. Cezayir, Trablus, Tunus hakkında bu yürekli fakat yorucu inceleme ile bilimsel, tarihî, derin bir eser yazılması -oradaki ecdadımızın yıkılan uygarlık eserlerini, çürüyen kemiklerini unutulmaktan koruması için- Türkler'in boyunlarının borçlarındandır.

18- «Compagnie Universelle du Canal Maritim de Suez (1854-1910)» Le Caire, 1911. Bu eser Süveyş Kanalı Şirketi'nin idaresi, maliyesi, anlaşmaları hakkında açıklamaları içinde bulundurmaktadır.

19- «Code Administratif Egyptien», Henri Lamba, Paris, 1911. Bu kitap «Hıdiviyet»in teşekkülüne ait fermanlarla Mısır'ın idari kanunlarını açıklamalarıyla birlikte aynen verir.

20- «Recueil des Décrets et Documents Officiels İntèressants le Ministère de la Justice», Le Caire, 1899. Bu kitap 15 Temmuz 1840'dan 31 Aralık 1899 arasındaki Mısır kanunlarını içerir.

21- «Guide Postal Egyptien», 1914, Le Caire. Bu eser Mısır Posta İdaresi tarafından her yıl yayınlanıp satılır. İçinde posta işlerine dair her şey vardır.

22- «Annuarie Statistique de l'Egypte (1911)», Le Caire, 1911. Bu eser Mısır Maliye Nezareti'nin istatistik Kalemi'nin her yıl yayınladığı istatistiktir. Mısırın hava durumlarına, nüfusuna, ticaretine, tarımına, maliyesine, okullarına, sağlık durumuna, demiryollarına, postasına ve başka devlet dairelerine ilişkin resmi bilgi ve hasapları içeren önemli bir eserdir. Bu eserin Arapçası da vardır. Mısır Hükümeti'nin her türlü istatistikleri hakkında bilgi için bu esere başvurulmalıdır.

23- «Budget du Gouvernement Egyptien Pour l'Xercise, 1910.» Bu eser Mısır Hükümeti'nin 1910 yılı bütçesi olup hükümetin gelir ve giderlerinin dökümünü gösterir.

24- «Element de Procédure Civile et Commerciale d'Après le Code Epyptien Comparé au Code Mixte», Paris, Ugo Lusene bey, Le Caire, 1903. Bu eser iki cilt olarak Fransızca yazılmıştır. Mısır'ın yargılama usullerini anlatır.

25- «Tarih-i Mısr», «Ömer El-İskenderi ve El-Miçer A.C. Sedfiç, 1916, Kahire. Bu eser Arapça olup iki cilt halinde bütün Mısır tarihini içine alır. Birinci Cilt Osmanlı fethine kadar olup ikinci cilt bundan sonrasına aittir. Mısır'da Osmanlı yönetimine ait olan ikinci cilt Osmanlı Türkleri aleyhine garazkarane yazılmıştır. Bilmem yazarların Türk Milleti'ne ne garezleri vardır. Hatta Abbasiler'den El-Mutasım'ın işleri Türkler'e verdiğini söylerken «cazahullah» yani «Allah cezasını versin» dedikten sonra da Türkler'e ettikleri iyiliği ödül olarak Abbasiye devletinin çöküşünü aldılar» diyor! Sebebi de İngilizler Mısır'a geldikleri günden beri Mısırlılar'a bizi kötü tanıtmayı âdet edinmeleridir. Mısırlılar'ı bizden soğutmak, kendilerine ısıtmak için böyle çok şeyler yapmışlardır. Bu eseri de Sefdiç adındaki İngiliz yüzbaşısının incelemesinden geçirip okulların programına dahil etmişlerdir.

26- «Histoire Ancienne des Peuples de l'Orient» Maspero 1878, Paris. Bu önemli eser Asuriler, Keldaniler, Yahudiler gibi eski milletlerle beraber Eski Mısırlılar'dan söz eder.

27- «İntişarül-Hattül-Arabi», Abdülfettah İbade, 1915, Kahire Arapça. Bu eserde hiyeroglif, heratik ve demotik yazılar hakkında açıklamalar verilmiştir.

28- «Büyük Tarih-i Umumi», Ahmed Vefik, 1328 Rumi, İstanbul, Türkçe, birinci cilt, ikinci baskı, konusu Mısır.

29- «Afrika Delili», Bandırmalı-zade Mehmed Muhsin, 1312 Rumi, Kahire, Türkçe. Bu eserin yazarı o tarihte Türkiye'nin Mısır Fevkalade Komiserliği ikinci katibidir. Eser dört bölüm halinde düzenlenmiştir. Birinci cilt 769 büyük sayfa ile birtakım harekat, plan ve resimleri içerir. Bu ciltte Afrika'nın tabii, siyasi coğrafyası, Mısır'ın yeri, ve Firavunlar tarihi, Fas, Cezayir, Tunus, Trablus, Habeşistan, Sudan, Senegal, Kap gibi Afrika memleketlerine, tarihlerine dair de bilgiler vardır. Bu eserin diğer ciltlerinin basılmadığını sanıyorum. Çünkü bunları bulmam mümkün olmadı. Maalesef bu eser bu büyüklüğüne rağmen düzgün yazılmamıştır. Kaynakları Türkçe'den başka yalnızca Arapça eserler olduğundan birtakım özel isimleri Araplar'ın imlasıyla yazarak bize yanlış okutmasına sebep olur.

30- «Les Cultures de l'Egypte», Charles Pensa, Paris 1897. Bu eser Fransa Hükümeti tarafından özellikle Mısır tarımını incelemek için gönderilmiş olan tarım mühendisi tarafından yazılmış olup Mısır tarımı hakkında birçok bilgiyi içine almaktadır. 21 yıl önce yazılmış bir eser olmakla birlikte yine de faydalıdır. O sırada asker göndermekle sevkiyatla meşgul olduklarından İngilizler bu adamı Vadi-i Halfa'dan güney yönüne bırakmamışlardır.

31- «L'Egypte, Depuis la Conquête des arapesjusqu'à la Domination Française», J. Marcel (de Institut d'Egypte), Paris 1877, Bu eser «L'Univers» adlı kolleksiyona dahil olup Mısır'ın Hz. Ömer'den Fransızlar tarafından zaptına kadar olan tarihinden söz eder. İyi bir inceleme so-

nucu yazılmış bir eserdir. Bir de yazar bazı konularda çok defa tarafsız kalmıştır. Kendisi Mısır'da uzun yıllar oturmuş, Arapça'yı öğrenmiş, eseri için Arapça tarihleri ve eserleri okumuştur. Esere güzel birtakım para, cami gibi resimleri de ilave etmiştir.

32- «L'Egypte, Sous la Domination Française», Amèdèe Ryme, Paris 1877. Bu eser de «L'Univers» adındaki kolleksiyondan olup Fransızlar'ın Mısır'daki egemenliklerinden söz eder. Bu kişi eserine Napolyon'un Sent Elen Adası'nda yazdığı hatıratını, «Campagne d'Egypte et de Syrie» adıyla General Bertrand tarafından yayınlanan iki ciltlik eseri, «La relatiom de campagne de général Bonaparte en Egypte eten Syrie Berthier, 1801» adındaki eseri, o zaman Kahire'de yayınlanmış Fransızca gazeteleri ve diğer altı Fransızca eseri kaynak yapmıştır. Bu eser Fransızlara mahsus fazla söz, şarlatanlık, kendilerini övme, bizi ve bütün Doğu'yu, İngilizler'i kötüleme ile dolu olup Fransız askerinin ve Napolyon'un Mısır ve Suriye'de yaptıkları vahşilikleri, soyguncuılukları, zulümleri ufaltmak ve haklı göstermek çabasındadır.

33- «L'Egypte Moderne, Sous la Domination de Méhémet Aly», par: P. et H. Paris, 1877. Bu eser de «L'Univers» adındaki kolleksiyondan olup Mahmed Ali Paşa'dan, onun zamanındaki olaylardan, Mehmed Ali Ailesi'nden ve Mısır'ın o zamanki coğrafî, siyasî, askerî teşkilatıyla tarım ticaret gibi konulardan söz eder.

34- «Introduction à l'Histoire de l'Asie. Turcs et Mongols des Origins à 1405», Léon Cahun, Paris, 1988.

35- «Telfikül-Ahbar ve Telkihül-Asar fi-Vekayi-i Kazan ve Bulgar ve Mülukut-Tatar», M.M. El-Remzi, Orenburg, Arapça. Bu iki ciltlik eserin yazarı Türk'tür. Pek güzel bir eserdir. Yazarı takdirlere layıktır. Ancak kitabını kendi dilinde yazsaydı. Hâlâ biz Türkler böyle bilgin bile olsak uyanmıyoruz. Hâlâ Arap diline, Arap'a hizmetle zekamızı, emeğimizi, ömrümüzü ziyan ediyoruz.

38- «Lugat-ı Coğrafiya ve Tarihiye», Ahmed Rifat, H. 1299 İstanbul, 6 cilt.

39- «Hakaayıkül-Ahbar inne Düvel-ül-Bihar», El-Miralay İsmail Serhenk. Nazırül-Medresetül-Harbiye 1312-1314. Bulak Matbaası, Arapça. Bu eserin yazarı halen hayatta olan ve cinsi Türk olup Türkçe'yi unutmamış olan İsmail Serhenk Paşadır. Kendisini bizzat tanıdım. Asıl vatanı Girit'tir. Mısır'a yerleşmişler. 1877-1878 Osmanlı Rus Savaşında Varna'da bulunmuştur. Bu eser iki büyük cilttir. Birinci cildi genel tarih halinde olup Fenike, Yunan, Roma, Arabistan, Cezayir, Fas tarihleriyle Hakan II. Abdülhamid Han da dahil olduğu halde Osmanlı tarihinden sözeder. İkinci cilt sırf Mısır tarihi olup önce Mısır başlangıçtan bugüne kadar olan denizciliğini yazdıktan sonra Firavunlar'dan başlayıp İslam devrini, yani Araplar, Dolunlular, Fatımiler, Eyyubiler, Kölemenler ve Osmanlılar zamanını kısaca kaydeder. Daha sonra Mehmed Ali Paşa'dan ta Abbas Hilmi Paşa devrinin 1898 yılına kadar olan zamanını da oldukça geniş biçimde anlatır.

40- «Cléopâtre. Sa Vie, Son Règne», Par: Désiréde Bernâth, Traduction Française, 1903, Budapest, Imprimerie de la société anonyme Athenaum. Bu eser Mısır prenslerinden Nimet Tevfik Hanım'a hatıra ve it-

haf olmak üzere basılmıştır. Özellikle Batlamyuslar hakkında bilgiler vermektedir.

41- «El-İber fi-keşf-i esrarül-Karnüs-Salis-aşer», Mehmed Necati, 1316, Mısrül-Kahire. Arapça olan bu eser Mehmed Ali Paşa'dan itibaren Mısır tarihidir.

42- «Les Origines de l'Expédition d'Egypte», Par: François Charles-Roux, 1910, Paris. Bu eserde yazar Fransızlar'ın Mısır'ı istilalarının sebeplerini açıklar. Özellikle bu istiladan 30 yıl öncesinden beri başlayan sebepleri anlatır.

43- «Ll'Histoire des Mongols», par: d'Ohsson.

44- «Yeni Alem-i İslam», Prof. Lozrob-Studdar. New York, 1921. Eser İngilizce olup Ali Rıza Seyfi Bey tarafından Türkçe'ye tercüme edilmiştir.

45- «El-Tarikatül-Cedide fi-L-Hücca vel-Temrin vel-Mutalaa». Eş-Şeyh Ahmed Zenüti, H. 1315, Kahire, Arapça.

46- «Cami-i Ahmed bin Tolun», Yusuf Ahmed, Kahire 1917, Arapça. (Mısır Evkaf Nezareti yayınlarından.)

47- «Cami-i Seyyidina Amr bin El-As», Yusuf Ahmed, Kahire, 1917, Arapça. (Mısır Evkaf Nezareti yayınlarından).

48- «Catalogue Raisonnée National du Caire», par: Max Herz Bey, 1906, ikinci baskı, Fransızca, Kahire.

49- «Atlasül-İbtidai lil-Kutrül-Mısri», 1912. Mısır Maarif Nezareti yayınlarındandır.

50- «Reveil de l'Asie», par: Rénè Grousset, 1924 Paris, Fransızca.

51- «El-Muktatif», El-Mücelled (Cilt) 68, El-Cüz (Nüsha) 2, Temmuz 1925, Arapça.

52- İstanbul gazetelerinde **«Sadık»** imzalı makaleler.

53- «El-Hututüt-Tevfikiyetül-Cedidiyetül-Mısrül-Kahire», Ali Paşa Mübarek, Kahire, Arapça. Yirmi cilt olup Mısır'daki anıtlar üzerine önemli bilgiler içerir. H. 1306'da Bulak Matbaasında basılmıştır. 20 Aralık 1914 nüshası.

54- «Le Progres Egyptien», Kahire'de yayınlanan gazete.

55- «Garaibüz-Zaman fi-feth-i Sudan», Arapça. Son Sudan savaşlarından söz eder.

56- «Et-Tarihül-Harbüs-Sudaniye», Cebrail Bey, Hudad, Arapça. Son Sudan savaşlarını anlatır.

57- «El-bahrüz-Zahir fi-tarihül-Alem ve İhbarül-Evail vel-Evahır», Mahmud Paşa Fehmi, Arapça, 4 cilt. 4 cild. Son Mısır olaylarından söz eder.

58- «Modern Egypt», Lord Cromer, London, 1908, İngilizce.

59- «Ewetieth Century İmpression of Egypt», 1909. Bu eserde güzel resimler de vardır.

60- «Dairetül-Maarif», Elbistani, Arapça.

61- «Grande Encyclopèdie», Fransızca. Çeşitli kelimeler.

62- «Salahaddin Eyyubi'nin Mektubları», İmadeddin Katib, Arapça.

63- «Aperçu Gènéral sur l'Egypte», A.B. Clot-bey, Masson, Paris 1840.

64- «Münşeat-ı Feridun», Cüz 1, sayfa 156. Bazı fermanlar vardır.

65- «En Nücumüz-Zahire fi-Mülukül-Mısr vel-Kahire», Yusuf Cemaleddin, Tagrı-birdi El-Atabeyi, Arapça, Kahire Genel Kütüphanesi'nde 361 özel numarada el yazması nüsha. Bu eserin Leibzig'de basılmış bir nüshasını da gördüm. Yazarı «Tanrıverdi oğlu Yusuf» adında bir Türk olan bu kitap Kölemenler devirlerine ait orijinal eserlerdendir.

66- «Rambles in Cairo», Devonshire, İngilizce.

67- «Rıhle-i Azametüs-Sultan Hüseyin fi-Vadi-ün-Nil», Abdülmesih Antaki Bey, 1817, Kahire, Arapça.

68- «İslam Tarihi», Dozi.

69- «... Muhammed İbn El-Nümer İbn Ahmed Abdürrahman El-Abudazi El-Maliki», H. 412, Arapça. Bu eser yazma ve Kahire'de Nureddin Mustafa Bey Kütüphanesinde olup ilk sayfaları mevcud olmadığından adı öğrenilememiştir.

70- «İslam Tarihi», Corci Zeydan, Arapça.

71- «Ebu Müslim Horasani», Corci Zeydan, Türkçe çevirisi.

72- «El-Kamil fi-Tarih», İbnül-Esir El-Cezri, Arapça. Leyden ve Bulak baskıları.

73- Napolyon'un bilginlere yazdırarak **«Description de l'Egypte, Paris, 1809»**, «Histaoire Naturelle, 1908», «L'Etat Moderne, 1908», «Antiquites, 1808» adları ile yayınlattırdığı incelemeler. Bu eserler 9 cilt metin ve gayet büyük 10 cilt de resimleri içine almakta olup Napolyon'un Mısır'a götürdüğü bilginler tarafından meydana getirilmiş önemli bir eserdir. Renkli ve siyah-beyaz resimleri o kadar güzeldir ki, insan tabii asıllarını görüyor sanır. İstanbul Müzesi Kütüphanesi ile Darülfünun Kütüphanesi'nde vardır.

*
* *

Bunlardan başka son Mısır, yani Kavalılar zamanına ilişkin olaylar hakkında çeşitli Osmanlı tarihlerinde bilgiler vardır.

Aynı zamanda bu son kısımlar için Mehmed Ali Paşa'nın hayatını yazan «Eş-Şeyh Halil bin Ahmed El-Recebi Eş-Şafii Eş-Şazeli»nin Arapça eserini, «El-Habri» adındaki yazarın «Son Mısır ve Sudan» adlı Arapça eserini, Selatin Paşa'nın «Sudan'da Ateş ve Kılıç» adlı eserini, «Sudan'da Gordon ve Mehdi» adlı eseri, Mak-Koan'ın İsmail Paşa ile ilgili İngilizce eserini, Hans Rayner'in «Son Mısır Olayları», Arapça «Mısır li-l-Mısreyn» adındaki eser, Arapça «Tarih-i Mısrül-Hadis», Stanley'in eseri, «Hanri Pansa»nın «Mısır ve Sudan» adlı eseri, Arapça «Es-Sudanül-Mısri vel-Encilizi» adındaki eseri, «İrabi (Arabi)'nin «Takrir»i, Süleyman Paşa Sève'nin eserini belirtebiliriz.

Eski Mısır tarihi hakkında yazar, anıt ve orijinal önceki eserlerin bir kısmı Müslümanlık'tan önceki tarihe, diğer kısmı Müslümanlık'tan itibaren Türkiye yönetimine kadardır.

Birinci Kısım

Tevrat, Herodot, Maneton, Diodor, Strabon, Plutark, papiruslar, Torino Papirusu, hiyeroglifler, baroliyefler, «Ölüler Kitabı» (Firavunlar'dan kalmadır), Kahire Asar-ı atika Müzesi Kataloğu, Kıbti Kilisesi kayıtları, Kıbti yazarları, Maspero, Mariyet Paşa, Dömorgan, Lepsius, Osbörn, Kleopatra'nın hayatı üzerine yazı yazan Adolf Stahr.

İkinci Kısım

İbn Esir, İbn Haldun, Ebul-Fida, El-Makrizi, Yakut Hamavi, İbn Hallakan, Siyuti, Seyyid bin Batrik, El-Maari, Ben Şune (Şavne), El-Kurtubi, İbn Tagrı-birdi, Taberi, İbn İyas, El-Mekin, İbn İshak Muhammed, El-İshaki, «Fütuh-ı Mısriye», Tarih-i Karamani», «El-Ravzateyn», İmadeddin El-Katib El-İsfahani, «İber» adındaki eserin yazarı Şemseddin Ez-Zehebi, Hıristiyan yazar Surlu Giyom, Haçlı yazarları, Jovanvil, «Vevherül-Buhur» adındaki eserin yazarı Ayni, «Rebiüli İbrar» adındaki eser, «El-İntisar» adındaki eserin sahibi İbn Dakmak «Tokmakoğlu», El-Kindi, «Hüsnü 1-Muhazara» adlı eserin sahibi El-Siyuti, El-Ceberti, El-Kalkaşaendi, «Refül Emr inne Kuzate-i Mısır» adındaki eserin yazarı İbn Hacer, «İhsanüt-Tekasim fi-Muarrefetül-Ekaalim» adlı eserin sahibi Beşari, H. 375 (Bu eser M. 1876'da Leyden'de basılmıştır), İbn Zevlak H. 387, «Miratüz-Zaman» adındaki eserin sahibi İbnül-Cevzi H. 654, «Sefername» adındaki eserin yazarı Hüsrev Nasıri (Bu eser Suriye, Arabistan ve Mısır'da seyahat olup kıymetli bir eserdir. Charles Scheffer tarafından Fransızca'ya tercüme edilip M. 1881'de Pariste bastırılmıştır), İbnül-Mütevvec, El-Kurtubi.

Bunlardan özellikle «Hututül-Makrizi» sahibi Makrizi'yi belirtmek gerekir. Ecdadı Baalbekli olan ve M. 1358, H. 760'da Mısır'da doğan ve M. 1441, H. 845'de ölen bu kişi Mısır üzerine önemli eserler yazmıştır. Bu konuda çok kıymetli bir yazar olup sözleri güvenilirdir.

İnceleme yapacak için şu eserleri tavsiye edeceğiz:

1- Sur les Vêtements Pyramide.
2- Recherches sur les Anées Alexandre, Varijany
3- L'art Arabe d'Aprés les Monuments du Caire. Prisse d'Avesne.
4- Essai sur les monnies. Porrot.
5- Mission Sacientifique Française Bouriant. 580/608.
6- Archéologie Egyptien Maspéro, 1887.
7- Mariette, Auguste, Karnak étude Topographique etc. 525/540.
8- Herz folga, Polycromie Dans les Penteures et Architectures Arabes en Egypte.
9- Herz Mosquée Sultan Hassan.
10- Gayet, Civilisation pharaonique, 1907.
11- Gayet , Le Costume en Egypte 1900.
12- Davésiès, Monnent du Caire et l'architecture arabe.
13- Couffon de Kerdellech, Les mosquées du Caire.

14- Contreras, étude détaillant les grandes et les petites mosquées des vakfs.
15- Echard, L'égypte et les Neubie grand-album monumental.
16- Vénétocles, L'ancienne Alexanrie et son develloppement intellectuel.

«Afrika Delili»nin belirttiği kaynakları da buraya naklediyorum:

Tarih-i İbn İyas
Tarih-i İbn Hallakan
Tarih-i Makdisi
Tarih-i Ceberti
Tarih-i Ebul-Fida
Tarih-i Kudemaül-Mısreyn
Tarih-i Tuhfetül-Fuzat.
Tarih-i Şerkari
Tarih-i Mısr-ı Kadim ve Hadis
Tarih-i Abdüllatif Bağdadi
Tarih-i Cevdet
Tarih-i Akdüssemin
Tarih-i Tuhfetün-nazıriyn
Tarih-i Eser-i Celil
Tarih-i İbn Vecd
Tarih-i İbn Esir
Tarih-i İshaki
Tarih-i Naima
Tarih-i Sünbül
Tarih-i Karamani
Tarih-i Sühavi
Tarih-i Hamevi
Tarih-i Bonapart
Tarih-i Raşid
Tarih-i Harb-i Sudan
Tarih-i Havace (Hoca)
Tarih-i İzzi
Tarih-i Şakir
Tarih-i Subhi
Tarih-i Sami
Tarih-i Vasıf
Tarih-i Takvim
Tarih-i Hülasatüt-Tevarih
Tarih-i Arab-ı Kablel-İslam
Tarih-i Ravzatül-Enfes
Tarih-i Abdüssamed Diyarbekri
Tarih-i Hakim
Tarih-i Hutut-ı Makrizi
Tarih-i Ali Paşa Mübarek
Tarih-i Bi-gaayetüt-Talibin

Tarih-i El-Lali El-Düriye
Tarih-i Kitabün-Nil
Tarih-i Süleymanname
Tarih-i Müteaddid «Selimname»
Tarih-i Tacüt-Tevarih
Tarih-i Ehl-i Salib Tarihi
Tarih-i En-Neharüt-Tevarih
Tarih-i Timur-Lenk Tarihi
Tarih-i Feridun Bey Münşeâtı
Tarih-i Fevatül-Vefiyyat
Tarih-i Vefiyatül-Ayan
Tarih-i Kitabün-Nil (diğer)
Tarih-i Rüfa'a Bey Coğrafyası
Tarih-i Emin Fikri Paşa Coğrafyası
Tarih-i Safvetül-İ'tibar
Tarih-i Sudan Tarih-i Harbi (diğer)
Tarih-i Nasihat-Tevarih
Tarih-i Solak-zade Tarihi
Tarih-i Trablus-ı Garb Coğrafyası
Tarih-i Mariyet'in eserleri
Tarih-i Brükş'un eserleri
Tarih-i Şelu'nun eserleri

Atlaslar:

Abdülkaadir Paşa sevkiyatının bazı yevmiye jurnalleri Sudan'da memurluk yapmış kimselerden sözlü bilgiler.

TRABLUS, TUNUS, CEZAYİR ve SUDAN TÜRK DEVLETLERİ

Ufacık bir konu halinde belirttiğimiz bu bilgiler uzun incelemelere, uzun sayfalara, her biri birer monografiye muhtaçdır. İncelenmesi uzun zamana muhtaç olan bu konuları hiç olmazsa muhtasar olarak yazmaktan maksadımız Türkler'e böyle bahisler olduğunu, emek ve himmet beklediğini hatırlatmak. Türkçülerimizi ilim erbabımızı tetkikata teşvik etmek içindir.

İncelemelerim sırasında Sudan ve Nübe'de Sultan Ali Bala adıyla M. 738, H. 120'de ve Memun zamanında bir, aynı zamanda M. 854, H. 240'da Sultan Ali Baba adında diğer bir olmak üzere iki hükümdara rastladım. Adlarına bakınca bunların Türk olmaları gerekir. Belki de bu iki şahıs birdir, tarih yanlışlığı vardır. Başka açıklama bulamadım. İncelenmeye layık bir saha.

Hepimiz biliriz ki bir «Tunus Beyliği» vardır. Halen «Bey» adını taşıyan hükümdarı Türk soyundandır. Fransız egemenliği altında bulunuyor. Tunus'da kalmış pekçok Türk vardır ki, bugün dillerini unutmuşlardır; fakat bir kısmı halen Türk olduklarını bilmektedirler. Bunlar «Azab»lar idi. Orada zamanımızdan kalma cami, sebil gibi eserler vardır. Tunus Mısır'ın celbettiği kadar dikkatimizi celbetmemiştir. Güzel incelemeler yapılsa kitabımızdaki «Kavalalılar» gibi bir konu meydana getirilebilir, Türk'ün buradaki geçmişi canlandırılır. Oradaki kültür ve sanat eserlerimizi mahvolup unutulmaktan kurtarmalıyız. Bu da Türklerin kutsal görevlerindendir.

Aynı zamanda tarihimizden biliyoruz ki, Trablus'da «Kul»oğulları ve Cezayir'de «Dayı»lar'ın «Ocaklar»ı, bu adlar altında birtakım Türk devletleri vardır. Türkiye'den kalkıp sergüzeşt peşinde o yüzyılların adetince korsanlık yaparak oralara giden birtakım kahraman Türkler bu ocakları kurmuşlardır. Bunların arasında Barbaros Hayreddin ile Turgud Reis'i sayabiliriz. Dayılar'ın parlak mazileri vardır. Bugün oralarda hâlâ kitabeleriyle beraber anıtlarımız, mimarî eserlerimiz duruyor. Cezayir'de Türkçe şehir, köy, sokak adları vardır, fakat bu adları Araplar, Fransızlar aslını bozarak telaffuz ederler. Orada «Arap mimarisi» ve «Arap eserleri» denen camiler ve başka yapılar bizim Türk Dayiler'indir. Türk paşalarının saray ve konakları bugün Fransızlar'ın hükümet daireleri ve kışlalarıdır. Fransızlar Cezayir'i istila ettikleri zaman Türkler'e çok zulüm yapmışlar, oradaki Türk beylerini, valilerini yüksek kayalar-

dan atıp öldürmüşlerdir. Bunlar da anadillerini unutmuşlar, fakat asıllarını bilmektedirler. Halk bize sevgi beslemektedir. Bu halk sima bakımından Türk'e benzer.

Fransızlar Tunus ve Cezayir'i Fransızlaştırmaktadırlar. Buranın «Turko» dedikleri arslan askerlerini de Fransa adına savaşlarda kırar dururlar.

Cezayir şehrinde «Yukarı Mustafa» denilen sayfiye semti Türk Dayılarından Mustafa Reis'e nisbetle bu adı taşır. Bu şehrin limanında bizim tarafımızdan yapılmış kale ve baruthane vardır.

Fransızlar Cezayir'de birtakım cami ve diğer anıtlarımızı yıkmışlardır. Bunların Türkçe manzum kitabeleri de halen orada müzededir. Bazı camilerimizi de kilise yapmışlardır.

Son zamanda Fransızlar bunlara dair incelemelerde bulunuyorlar ve yeni kurdukları bir dergi ile yayın yapıyorlar. Buralarda da birçok Türk'ü bırakıp, oranın halkı ile birleşmesine ve ırkını unutmasına sebep olmuşuz.

Birkaç himmet sahibi çıkıp bunlar hakkında oralara güzel monografiler yazsa elbet Türklüğün minnetine ve büyük bir şerefe layık olur.

Biz Türk Tarihi'ni yazarken her konuyu istediğimiz gibi geniş açıklamalarla yazmak imkan ve zamanını pek tabii bulamadık. Türk tarihi o kadar uzun ki, birkaç ömür buna yetmez. Hele henüz Türk tarihi yetirince incelenmediğinden ve toplanmadığından bu imkansızlık ve güçlük çok büyüktür. Yani büyük himmetlere, birçok gayret ehline ihtiyaç vardır.

*
* *

Bu konu ile Afrika'daki Türk Devletleri de bitmiştir.

AMERİKA'DA TÜRKLER

Amerika'nın asıl halkı «Ansiklopedya Britanika, 1922»ye göre(*) «Proto-Moğol» (İlk Moğol)'dan bir kısmın «Yenisey) ırmağının kaynaklarının doğu kısımlarından kalkarak Bering Boğazı'nı geçip Amerika'ya giden insanlardır.

Yine bu esere göre ırkların ayrımı bilimsel olarak tam bir açıklıkla ve bütünüyle çözümlenmiş bir mesele değildir. Buna ve bu ırkın Yenisey'den kalkıp gitmesine bakarak ve bu ırmağın Türk Yurtları'ndan olduğunu dikkate alarak diyebiliriz ki bu insanlar Turan neslindendir. Zaten bizim ortaya koyduğumuz görüşe göre Moğollar da Turanlıdır.

Ayrıca «Sarı Irk» mevcut olmadığından veya bu sarı ırkı Çinliler teşkil ettiklerinden, daha doğrusu Moğollar Turanlılar'ın Negrisuslar ile birleşmelerinden meydana geldiğinden bu «Proto-Moğol» adı verilen insanları Turanlılar'ın ilk soyları ve çeşitleri olarak kabul edebilirz. Ve yine bu eser Hindistan'daki, Turanlı olduğu bilinen «Pre Dravidi»lerin esasını bu «Proto-Moğol»ların gelip oluşturduğunu söylüyor ki, bu da bizim bu iddiamızı doğrular.

Amerika'da Turanlılar'ı Meksika ve Peru'da bulmaktayız. Bunların Bering Boğazı'ndan bu Orta Amerika'ya kadar nasıl geldikleri, Bering Boğazı'nın- özellikle bundan 7 ila 20 bin yıl önce buzları pek çok olmasına rağmen- buzlarını nasıl geçtikleri bilinmemektedir.

Miladi On altıncı Yüzyıl'da İspanyalılar Meksika topraklarına ayak bastıkları zaman orada vahşi kabileler değil, muntazam orduları, resmi memurları, mahkemeleri, gelişmiş tarım ve mimarlığı, makinelerle işler sanayii, güzel bina ve anıtları olan bir millet bulmuşlardır. Bu binaların mimarisi Avrupa mimarlarını hayrete düşürmüştür. Orada bu Türkler devlet kurmuşlar, dikkate değer bir uygarlık meydana getirmişlerdir. Bugün yapılan kazılarda bunlara dair belgeler bulunmaktadırlar. Bu insanlar incelenmiş, eski Tataristan insanlarıyla benzeyişleri olduğu görülmüştür.

(*) Bu konuyu İngiliz Ansiklopedisi'nden aldık. Elize Reklu (Reklev) ile Pittard'dan da eklemeler yaptık.

Gerçi İngiliz Ansiplodepidisi bu insanların dilleriyle Asya dilleri arasında bir ilişki olmadığını, bu sebeple bu ilişkinin pek eski bir zamanda olduğunu söylüyorsa da yine bu eser bu eski zamanlar «Kristof Kolomb»un zamanı arasında yine Bering Boğazı yoluyla Asya'dan Amerika'ya diğer Turanlı gözler olduğunu söylemektedir.

Yine bu eser bize bildiriyor ki, İspanyollar Meksika'ya geldikleri zaman oradaki halkta Türk Takvimi'ni bulmuşlardır. Bu takvim 12 yılda bir devir yapar. Her aya ve her yıla tavşan, sıçan, yılkı, yılan, bars, domuz gibi adlar verir. İspanyollar bunu Meksika'da görmüşlerdir. Bu ay veya yıl adlarının sırf Türkçe kelimeler veya ora diline tercümeleri ile bulunup bulunmadığına dair bilgi elde edemedim. Eğer Türkçe kelimelerle ise bu halkın Turanlığı kesin biçimde ispat edilmiş olur.

Moğollar Kameri aylarıyla, haftanın günlerini de bu adlarla isimlendirirlerdi. Aynı zamanda Kristof Kolomb'un keşfiyle oradaki halkın inanışları arasında ateş, su gibi Türk tanrıları da bulunmuştur.

Tıpkı yine Türkler'de olduğu gibi bu halkın takviminde de sıçan, domuz gibi adları, ağaç, su ateş ile birleştirerek yaptıkları «Ağaç-Sıçan Yılı», «Ateş-Bars Yılı» gibi birleşik isimlerle 60 yıllık bir devre daha yaptıklarını görmüşlerdir.

Gerçi bu Türk Takvimi'ni bazı Avrupalı yazarlar Babil ve Yunanlı yazarlar on iki burcunun taklidi diyorlarsa da Türkler'de bu adların Babilliler ve Keldaniler'den önce olmadığına dair hiçbir bilgi yoktur.

Herhalde bu takvimin Meksika'ya Asya'dan ve bu takvim millî takvimi olan Türkler'den geldiğine şüphesiz gibi hükmolunabilir.

Humbold: «Meksikalılar'ın dünyanın su, yer, hava ve ateş devirleri olarak dört devir geçirdiğine; su devrinin tufan, yer devrinin deprem, hava devrinin fırtına, ateş devrinin yangın ile sona ereceğine dair bir inançları olduğunu» söylemektedir. Hindistan'da da dünyanın dört devri olduğunu kabul eden bir inanç vardır. Yine Meksikalılar Turanlılar gibi göklerin 9 tabaka olduğuna inanırlar.

Hindistanlılar'ın «Paşizî» dedikleri küçük kareler üzerinde renkli taşlarla oynanan bir oyunları da Meksika'da görülmüştür.

*
* *

Bu bilgilerden sonra deriz ki, Amerika'nın eski ve asıl halkı Turan neslindendir. Şimdiki meşhur Amerika antropologları Amerika'nın Kırmızı derili insanlarını bunlardan saymaktadırlar. Amerika'dan bilim heyetleri gelip Sibirya'da ve Moğolistan'da birtakım incelemeler yapmışlar, bu konuda bilimsel kanıtlar bulmuşlar ve sonuçta buna hükmetmişlerdir.

Acaba bu halk nasıl ve ne zaman Amerika'ya gelmiştir?

Hemen bütün bilginler bunun Bering Boğazı yoluyla olduğunu söylüyorlar. Pek eskiden Bering tarafları geçilmez buzlarla örtülü idi. Geçilebilir bir duruma gelebilecek surette buzların azalması ile 7 ile 20 bin

yıllık bir zaman dilimi içinde mümkün olduğundan bu göçün de en az 7 bin, en çok 20 bin yıl önce gerçekleştiği tahmin edilmektedir.

Bunu kabul edelim. Bu eski devir olsun; fakat yeni bir Turan devri daha vardır. Çünkü Meksika ve Peru'da Kubilay Kaan'a dair eserler bulunmuştur. Bunlara göre Kubilay Kaan oraları ele geçirmiştir.

Demek ki Turanlılar Kristof Kolomb'dan çok önce Amerika'yı keşfetmişlerdir. Bu keşfin şerefi tabii Türkler'le aittir.

Acaba bu Türkler Meksika ve Peru'ya nasıl geçmişlerdir? İşte çözümlenecek en önemli nokta budur.

Bu konuda bir belge bulamadık. Ancak Kubilay Kaan'ın Çin'in güneyini istila ettikten sonra Cava ve başka adaların zaptı için donanmalar gönderdiğini tarih bize söylüyor. Hatta bu sülale Japonya'ya bile donanmalar göndermiştir.

Marko Polo meşhur seyahatnamesinde Çin sahilleri ile civar adaların Kubilay Kaan'a bağlı olduğunu söylemektedir. İhtimal Cava adalarını istila eden donanmaları adadan adaya ilerlemiş ve nihayet Asya'nın doğsundan Amerika'ya giden daimi ve meşhur iki akıntıdan biri ile kolaycacık Panama taraflarına varmış, karaya çıkıp Meksika ve Peru'ya yayılmış ve bu askerler oralarda yerleşmişlerdir.

Vidi Lablache Atlası'na göre Japon Denizi'nden Şanghay önlerinden ve Japonya'nın doğu sahilinden Amerika'nın batısına doğru giden büyük ve geniş bir akıntı vardır. Amerika sahiline gelince ikiye ayrılıp biri kuzeye gider, diğeri sahili takiben güneye akar. Akıntı Çin ve Japon sahillerinde Kuro-Şivo, Kaliforniya sahilinde «Kaliforniya Akıntısı» adlarını alır. Bu akıntı Meksika sahilinde nihayet bulur.

. «Algemeiner Handatlas Ambrosius 1922» adındaki atlas bir Ekvator akıntısı gösteriyor ki, bu akıntı Filipin Adaları hizasında doğru Meksika sahiline gidiyor. Bu atlas yukarıda adı geçen akıntıya Küro-Şiyo adını veriyor.

Elize Roklu «Yeni Genel Coğrafya» («Nouvelle géographie universelle», Elisé Reclus, Paris, 1883) adlı eserinde (Cilt: 15, sayfa 63) bu akıntıya «Koro-Şivo» diyor ve bunun «Kara Akıntı» manasına olduğunu söylüyor. Şu halde bu adın «Kara Su» olduğu zannı görüşü güç kazanır. Çünkü bu ad Türkçe «Kara Su»ya benziyor. Türkçe kelimeleri başka dillerde pek bozduklarından bu fikir kuvvet bulur. Gerçekten Amerika'nın kuzey kısmında, Meksika ve Peru'da birtakım coğrafi adlara tesadüf ediliyor ki, Türkçe kelimelere benzemektedirler. Bu mevzuda Peru'da «İnanbari havzası», «Karabaya Dağı», «And Dağı» vardır (Elize Reklu, cilt: 8, sayfa: 491). Meksika'da «Makövvi Tepek», «Tehuan Tepek» gibi sonu tepek ile gelen dağ adları var (Reklü, cilt 17, «Meksika» konusu). İnsan bu «Tepek»in Türkçe aynı manaya olan «tepe» ile ilişkisi olduğunu zannetmekte haklıdır. Bugünkü Türkçe'de Eski Türkçe'deki «k», «ka», «g» gibi harfler düşmüş olduğu, mesela «katık»ın katı, «çerik»in çeri, olduğu bizce bilindiği için «tepe»nin Eski Türkçe'deki şeklinin «tepek» olduğuna hükmedilebilir. Hele yine Reklu (Cilt: 17, sayfa: 62) Kaliforniya'da bir ırmağın kenarı derin olarak kazılıp su çıkarılır, bu kuyunun adına orada «Batak» derler diyor ki, bu artık aşikardır. Kelime tamamıyla ve hiç değişime uğramamış bir Türkçe kelimedir ve aynı manada kul-

lanılmıştır. Yani batan ve sulu yer manasına gelmektedir.

Bu misalleri çoğaltmaya gerek görmedik. Bunlar Amerika'da Türkler'in bulunduğuna delildir. Eğer «Etudes Philologiqıie Sur Quelques Langues Sauvages de l'Amérique, par: Cuaq» adındaki eseri elimize geçirebilseydik belki bu noktayı daha çok aydınlatırdık. Amerika'yı bu yönden inceleyen Avrupalı ve Amerikalı bilginler çoktur. Ancak hemen hiçbiri Türkçe'yi bilmediklerinden bu konuda tabii iyi ve yeterli açıklamalar yapamamışlardır. Daha doğrusu imkan olup da Amerika'ya giderek bu konuda incelemeler yapabilsek zannımca bir sonuç elde edilirdi.

Türkler'in Amerika'nın ilk halkı olduğu adeta muhakkak gibidir. Birkaç sayfa önce verdiğimiz bilgilerden başka Reklu'ya göre (cilt: 16, sayfa 32) Niyork'la Filadelfiya arasındaki buzul enkazından keşfedilen taş aletler oraların ilk halkının şimdiki Eskimolar'ın ırkına mensup olduğunun muhtemel bulunduğunu gösterir.

Reklu (Cilt: 15, sayfa: 74) şöyle diyor: «Amerika keşfedildiği zaman Meksika halkının güzel yolları, rıhtımları, su kanalları, lağımları, düzenli halde idi. Meksikalıların hiyeroglif yazıları, anıtları mevcuttu. Bunlar İspanya'nın cahil papasları tarafından «şeytan işi» diye ateşte yakılmıştır. Peru'da da böyle gelişmiş bir uygarlık ve bayındırlık işleri vardı.»

Kısacası Turanlılar'ın Amerika'ya geçmelerini akıntılar yolundan başka türlü yoldan açıklamak mümkün değildir. Bering Boğazı yolunu tuttuklarını farzetmek daha güç bir yolu tercih ettiklerini kabul etmek olur. Açıklamalarımızdan daha kolay ve kısa olan bir yoldur.

Bu incelemeler bende bu fikri doğurdu. Akıntıları incelemiştim. Akıntıların yönleri de bu fikrimi kuvvetlendirmişti. Bu Kubilay Kaan'ın Büyük Okyanus adalarına donanma gönderip oraları ele geçirilmiş olması, oralardan Panama'ya doğru bir donanmaya kolayca götürecek bir tabii akıntı bulunması beni bu görüşe yönlendirmişti. Nihayet Pittar'da bu tarzı görünce düşüncelerim daha da kuvvetlendi.

Bu konuyu böyle biçimde yazdıktan sonra şu bilgileri buldum.

Miladi Sekizinci Yüzyıl'da «Kariyen-Turanlı»ların gemiler ve akıntılarla önce Antil Adaları'na, oradan Amazon boyuna vardıkları sanılmaktadır. M. 1380'de Kubilay Kaan'ın Japonya'yı istila için giden bir donanması Güney Amerika sahilinde kazaya uğramış, kazaya uğrayanlar Peru İmparatorluğu'nu kurmuşlardır. Kısacası şimdiki bilimsel görüş Amerika'nın yerli halkının Sibirya'dan gitme olmasıdır. (Les Races et l'Histoire, Pittard, sayfa 535-36). Pittar Kubilay Kaan olayına da kitabında soru işareti koyarak inanmadığını göstermektedir.

Bu halkın antropolojik incelemesi de bu fikri doğrulamaktadır. Amerika'nın kuzeyinin batı kısmı halkı brakisefaldir (kısa kafalıdır).

Turanlılar en eski devirde Bering Boğazı'ndan geçtiklerinden bu kısım arazide brakisefallik bulunması bu fikri ispat eder. M. 1912'de Sibirya'da incelemeler yapan Amerika Antropoloji Müdürü Herdlicka Sibirya ve özellikle Yenisey Boyu halkı ile -ki Turanlıdır» Amerika'nın yerli halkı arasında büyük benzeyişler ve aynı tipler bulunmuştur. Bu yerli halkın Meksika ve Peru'da büyük uygarlıklar ve devletler kurdukları,

kumaş dokudukları, yolar yaptıkları, büyük şehirler, düzenli ordular oluşturdukları demirden başka bütün madenleri kullandıkları, heykeller yaptıkları bilinmektedir.

Meksika'nın yerli halkı da barkisefaldir. Elmacık kemikleri çıkıktır. Meksika yaylasında «Otomi» denilen bir halk vardır ki, dilleri tek hecelidir.

Amerika'da Türkler'den söz etmek bazılarına garip gelecektir, fakat bunu biz icat etmedik. Bu bilgileri ve bu iddiaları Avrupa'nın değerli eserlerinden topladık. Kısacası arkeolojik, antropolopik ve bazı lengiustik bilgiler ve değerli kitapların ortaya koyduğu görüşler Amerika'nın yerli halkının Sibirya'dan gitme Turanlı millet olduğunu, -bilimin bugünkü durumuna göre- kabul etmek zorunlu gibidir. Ve yine bu bilgilere göre Turanlılar Amerikaya eski bir zamanda geçtikleri gibi bu göç bir defa değil, birkaç defa olmuştur.

*
* *

Japon bilginleri de Japonlar'ın Sibirya'dan geçme ve Turanlı olduklarını söylemektedirler.

*
* *

Eserimizin üçüncü bölümüne başlamadan önce ırkımızın Asya, Avrupa, Afrika ve Amerika gibi dünyanın dört büyük kıtasına yayılmış olduğunu belirtmek isteriz.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

Türk Kültür ve Sanatı

Türk Uygarlığı

Türk'ün Toplumsal ve Siyasî Durumu

TÜRK MİT-BİLİĞİ(*)

Çok önemli bir konuya giriyoruz. Bu konunun bilim için, hele biz Türkler için değeri pek büyüktür. Fakat maalesef bugüne kadar bu konuda hemen hiçbir şey yazılmamıştır. Kitaplarda tek tük bazı parçalar, gazetelerde bazı makaleler vardır. Bu konuda bir veya birkaç kişi uğraşsa yeni bir bilim meydana gelir. En eski zamandan başlayıp devir devir bu bilgileri toplayarak sıra ile yazmalı. Sonra da bütün Türk urukları arasında gezerek masalları, destanları toplamalı, toplanmışları almalı, halkın inanç ve adetlerini görüp, Türk edebiyatını, anıtları ve kitabeleri inceletmeli. Böylece ortaya güzel bir monografi çıkmasına fırsat verilmelidir. Türk'ün gerçek ve çağdaş bir millet olması için mitbiliğini de Yunan mitolojisi gibi düzenleyip ortaya çıkarılmalıdır. Bundan Türk için çok fayda çıkacağı gibi asıl millî edebiyat da bundan doğacaktır. Yunan mitolojisi toplanmış, bu konuda birçok kitaplar yayınlanmıştır. Son yıllarda Yunan zenginlerinden biri Avrupalı bilim ve uzmanlarına paralar vererek bunu iyice toplatmış, tanzim ettirip mükemmel bir hale koydurmuştur. İşte bu Avrupa edebiyatına da esas olarak Yunanlılara büyük bir şeref olmuştur. Bizde böyle bir zengin kişi ve himmet sahibi çıkamayacak mı?! Bütün bunları karşılaştırıp, çağdaş rotüşler yapıp bal gibi akar bir Türkçe ile yazmak, okumak ne hoş olur!..

Bu konuyu biz bu kitapta pek ilkel bir biçimde yazabildik. Bu da çaresizlikten ileri gelmiştir.

(*) Fransızlar'ın ve bütün Avrupalılar'ın «mitoloji» dedikleri bu terime karşılık olarak biz şimdiye kadar Arapça «esatır» kelimesini kullanıyorduk. Şu halde bu bölüme bu Arapça kelimeye göre «Türk Esatiri» demek gerekirdi. Son zamanlarda bu kelimenin tekili olan «üsture» kullanılmaya başlamış ise de bence daha sakil bir terim meydana gelmiştir. Bundan da «üstureviu» şekli kullanılmıştır. Bu kelime «satr» aslından gelir, «yazmak» demektir. Kur'an'da «El-Esatirül'evvelin» denmiştir ki, «ilk tarihî yazılar» demektir. Bunların hiçbirinde «hurafat» manası yoktur. Yani tekili de, çoğulu da her bakımdan sakattır. Oysa bu «Türk Esatiri» bilimsel bir terim değil, adi bir cümleden ibaret, hem de mitoloji kadar bize yabancıdır. Fırsat düştükçe söylediğim gibi Türkçe «bilig» kelimesiyle birçok bilimsel terimleri, hem de güzel bir surette dilimizde oluşturmak mümkün olduğundan bunu da «mit-bilig» yaptım. Telaffuzu Türk dili uyumuna daha uygun, daha kolaydır.

Bu konunun din, inanç ve adetler ile büyük bir ilişkisi vardır. Kaynaksızlıktan burada yalnız demire, ateşe saygıdan, Hitit hükümdarlarından Topal Kayın'dan, gök, yer, su gibi unsurlara olan inançtan, Ergenekon'dan, Bozkurt'dan, Demircilik'ten, Ala-Geyik'den, Oğuz Destanı'ndan, Dede Korkut Kitabı'ndan, Kara-Kırgızlar'ın «Manas» Destanından, Kırk-kız (Kırgız) masalındanı, Tepegöz (Basat), Kesikbaş masallarından, Kızıl Alma (Biz «elma» dersek de aslı «alma»dır. Yahut Sinop'da dendiği gibi «elme» demek gerekir) dan sözetmemiz ve bunlara ait bazı destanları belirtmemiz zorunlu olmuştur.

Oğuz Destanı(*)

Oğuz doğduğu zaman yüzü mavi, ağzı ateş gibi kırmızı, gözü, saçı ve kaşları siyah bir dünya güzeliydi. Annesinin memesinden ilk sütü emdikten sonra bir daha emmedi. Yiyecek istedi, konuşmaya başladı, kırk günde büyüdü. Dolaşıp oynuyordu. Oğuz'un ayakları öküze, vücudu kurta, göğsü ayıya benzerdi, böğürleri kıllı idi. At sürüsü güder, at binerek izinsiz avlanırdı. Günler, geceler geçti, delikanlı oldu. O sırada bu memlekette büyük bir orman vardı, içinde dereler, ırmaklar akardı, hayvanlar, kuşlar çoktu. Bu ormanda büyük bir canavar da vardı; atları parçalayıp yer, insanları yutardı. Kahraman Oğuz bunu öldürmeye karar verdi. Bir gün mızrak, ok, yay, kılıç, kalkan ile ata atlayarak ava gitti, bir geyik yakaladı. Bu geyiği bir av kırbacıyla ağaca bağlayarak çekildi gitti. Sabah oldu. Gün doğarken oraya geldi, ancak canavar geyiği almıştı. Bunun üzerine bir ayı yakaladı, altın işlemeli kemeriyle bir ağaca bağlayarak çekildi gitti. Sabah oldu. Gün doğarken oraya geldi, ancak canavar onu da almıştı. Artık Oğuz ağacın altına yerleşti. Canavar tekrar gelince başıyla Oğuz'un kalkanına çarptı. Oğuz mızrağıyla onun kafasına vurarak öldürdü. Kılıcıyla da kafasını kesti, çekildi gitti. Tekrar geldiği zaman bir akbabanın canavarın bağırsaklarını yemek için geldiğini gördü; onu da öldürdü.

Oğuz bir gün Tanrı'ya ibadet ediyordu. Birdenbire ortalık karardı. Gökten mavi bir ışık düştü. Bu ışık güneşten ve aydan daha parlaktı. Oğuz ona karşı gitti. Bu ışığın ortasında tek başına bir kız oturuyordu. Çok güzeldi, başında Kutup Yıldızı gibi yanan parlak bir işaret vardı. O kadar güzeldi ki, gülünce mavi gök de gülüyor, ağlayınca mavi gök de ağlıyordu. Oğuz onu görünce aklı başından gitti, sevdi, aldı. Günler, geceler geçti, Oğuz'un bu kızdan üç oğlu oldu. Bunlara «Gün», «Ay», «Yıldız» adlarını verdiler. Oğuz bir gün ava gitmişti. Uzaktan bir gölün ortasında bir ağaç ve ağacın kapısında yalnız bir kız gördü. O kadar güzeldi ki, görenler bayılır, süt veya kımız olup akardı. Oğuz onu görünce aklı başından gitti, sevdi, aldı. Günler, geceler geçti, Oğuz'un bu kızdan da üç oğlu oldu. Bunlara «Gök», «Dağ», «Deniz» adını verdiler. Oğuz Han bunun üzerine «şölen» (genel ziyafet) yaptı. Şölenden sonra tekinlere (Eski Türklerlerde bir babanın taşınmaz mallarının mirasçısı olan en küçük oğul) ve halka emretti ve şöyle dedi:

(*) Bu destanı Köprülüzade Fuad Bey'in «Türk Edebiyatı Tarihi»den alıyoruz. Birinci cildimizde de «Şecere-i Türk»e göre olan söylenti vardır.

«Ben artık sizin hakanınızım, siz bana hizmet edeceksiniz.» Sonra dört tarafa emirler vererek hakanlardan itaat diledi. «Bana bağlı olanlara hediyeler verip dost bileceğim. Olmayanları düşman bileceğim» dedi.

O zamanlar sağ tarafta «Altun Kaan» vardı. Oğuz'a hediyeler, altınlar, gümüşler, akik ve zümrütler gönderdi. Sol'da «Urum Kaan» vardı. Birçok ordulara, şehirlere sahipti. Bu Kaan Oğuz'un fermanını dinlemedi. O zaman Oğuz ordusunu hazırladı. Sancağını çekti, atına bindi. Kırk gün sonra «Buz-Dağ» eteklerine geldi. Bir sabah Oğuz'un yurduna gün ışığına benzer bir ışık girdi. İçinde boz tüylü, boz yeleli erkek bir kurt göründü ve Oğuz'a yol göstermek istediğini söyledi. Ondan sonra Kurt'un arkası sıra gittiler. Nihayet Kurt «İdil Müren» kenarında durdu, Oğuz'un askeri de durdu. Orada siyah bir adada savaşa giriştiler. Irmağın suyu kan damarı gibi kıpkırmızı oldu. Nihayet «Urum Kaan» kaçtı. Memleketi, hazinesi, halkı Oğuz'a kaldı. Onun «Urus Bey» adlı bir kardeşi vardı. Urus Bey oğluna dağ tepesinde «Tarang Müran» arasında müstahkem bir şehir ismarlamıştı. Oğuz o şehre doğru yürüdü. Urus Bey-oğlu haber gönderdi: «Bizim mutluluğumuz senin de mutluluğundur. Tanrı bu toprağı sana bağışlamış, ben sana başımı verir, mutluluğumu feda ederim.» Oğuz, «Sen bana çok altın verdin ve şehri iyi muhafaza ettin, sakla.» dedi. Bundan onun adı «Saklab» oldu.

Tekrar ordusuyla İdil'i geçti. Orada bir büyük hakan yaşıyordu. Oğuz onun da ardına düştü ve «İdil suyundan akacağım» dedi. Orduda «Uluğ Ordu Oşputeng» adında bir kent vardı. Burası çok ağaçlık bir memleket olduğundan onlardan kesti, ağaçların üzerine binerek ırmağı geçti. Oğuz gülerek şöyle dedi: «Sen de benim gibi bir hakan ol, sana 'Kıpçak' densin.»

Tekrar yoluna devam etti. Bu aralık bozuk yeleli, boz tüylü Kurt tekrar göründü: «Ordu ile yürüyerek tekinleri, halkı buraya getir. Ben önden size yol göstereceğim» dedi. Yürüdüler. «Oğuz Han vadide bir aygıra bindi, onu pek seviyordu. Fakat at çölde gözden kayboluverdi. Burada yüksek bir dağ vardı. Tepesi daima karlı olduğundan «Buz Dağ» derlerdi. Oğuz atının kaçmasına çok kederlendi. Orduda büyük, kahraman bir tekin vardı. Yüksek dağa tırmandı. Dokuz gün sonra Oğuz'a atı getirip verdi. Her tarafı karla bembeyaz olduğundan Oğuz birçok hediyelerle beraber «Karluk» adını verdi ve birçok tekinlerin üzerine han yaptı.

Tekrar yola düzüldüler. Yolda büyük bir ev gördü. Damı altından, pencereleri halis gümüşten ve demirdendi. Kapısının anahtarı yoktu. Orduda «Tumur Dukağul» adlı akıllı bir adam vardı. Oğuz ona «Burada kal, aç, sonra orduya gel» dedi. Ve «Kalaç» adını verdi. Tekrar yola düzüldüler.

Yine bir gün boz saçlı, boz yeleli Kurt birdenbire durdu. Ordu da ona uydu. Burası ekilir bir ova idi, «Çürçit» derlerdi. Burada büyük bir kavim yaşardı. Atları, sığırları, inekleri vardı; altınlara ve gümüşlere, elmaslara sahiptiler. Bunlar Oğuz'a karşı çıktılar. Ok ve kılıçla şiddetli bir savaş oldu. Oğuz üstün geldi. Çürçit Hanı'nın başını kesti, halkını itaat altına aldı. Burada birçok mallar ele geçti, ancak yük hayvanları, katır, öküz pek azdı. Oğuz'un ordusunda «Barmaklak Çuzum Bilig» adlı akıllı bir adam vardı. Hemen bir kağnı yaptı, malları oraya doldurdu, hayvan-

ları da koştu. Herkes onun gibi arabalar yapıp eşyasını yükletmeye başladı. Oğuz Han bunu görüp güldü ve ona «Kanklı Kanklı» adını verdi. Tekrar yürüdüler. Boz saçlı, boz yeleli Kurt önde idi. «Tangut» ve «Şakim» memleketine gittiler. Yapılan savaşlardan sonra Oğuz orayı da aldı. Gayet gizli bir köşede çok zengin, çok sıcak bir memleket vardı. Adına «Baçak» derlerdi. Burada birçok vahşi hayvan, av kuşu vardı. Halkın yüzü siyahtı. Hakanı «Mazar» adlı birisiydi. Oğuz onu da yendi, kaçırdı, memleketini ele geçirdi. Oradan atına binerek memleketine, yurduna döndü.

Oğuz Han'ın etrafında beyaz sakallı, koyu saçlı, pek akıllı bir ihtiyar vardı. Pek anlayışlı, pek iyi düşünür bir adamdı. Bir «bakıcı» (bahşı) olan bu adamın adı «Uluğ Türk» idi. Bir gün rüyasında altın bir yay ve üç gümüş ok gördü. Bu altın yay doğudan batıya kadar uzanıyor, bu üç ok gece tarafına uçuyordu. Uyanınca bunları Oğuza bildirdi ve nasihat etti. Oğuz onun nasihatini tutarak ertesi sabah oğullarını çağırdı. Onlara şöyle dedi: «Düşüncem ormanda. Artık ihtiyarladım. Benim için artık hükümdarlık kalmadı. Gün, Ay, Yıldız! Siz güneşin doğduğu tarafa; Gök, Dağ, Deniz! Siz de gece tarafına gidiniz.»

Çocuklar bu emri yerine getirdiler. Gün, Ay, Yıldız birçok hayvanlar ve kuşlar öldürdükten sonra altın bir yay buldular ve babalarına getirdiler. Oğuz yayı üçe ayırdı; «Ey Büyük Kardeşler, yay sizin olsun. Yay gibi ok'u göğe fırlatınız» dedi. Öbür üçü bir çok hayvan ve kuş öldürdükten sonra çölde bir gümüş ok buldular ve babalarına getirdiler. Oğuz ok'u üçe ayırdı. «Ey Küçük Kardeşler, ok sizin olsun. Yay oku atar, siz de ok gibisiniz» dedi. Bunun üzerine büyük bir Kurultay topladı. Herkesi çağırdı. Obasının sağına kırk kulaç uzunluğunda bir sırık dikti, tepesine bir altın tavuk ve tavuğun ayağına beyaz bir koyun bağlattı. Sol tarafına kırk kulaç uzunluğunda bir sırık dikti, tepesine bir gümüş tavuk ve tavuğun ayağına bir siyah koyun bağlattı. Sağ tarafta Bozoklar oturuyordu. Sol tarafta Üçoklar oturuyordu. Böylece kırk gün, kırk gece geçirerek eğlendiler. Bundan sonra Oğuz yurdunu oğulları arasında taksim etti. *«Ey oğullarım, çok yaşadım, mızrakla çok savaşlar yaptım, çok ok attım, çok aygırlara bindim, düşmanları ağlattım, dostları güldürdüm. Gök Tanrı'ya her şeyi feda ettim, size de yurdumu veriyorum.»* dedi.

TUKYU DESTANI

«Hiyong-Nu»larla aynı cinsten olan Tukyu'lar Hiyong Nu memleketinin kuzeyindeki «Soe» Krallığı'ndan çıkmışlardır. Başları «Kapanpu» (Kha-pan-Pou)nun on altı kardeşi vardı ki, bunlardan birisinin anası kurttu. Kurttan doğmuş olan «Yuhenii-chouai-Tou» (Yiuheniyi-Şuetu) rüzgarlara ve yağmurlara hükmederdi. Düşmanları diğer kardeşlerini mahvettikleri zaman bu, tabiatıyla, o felaketten kurtuldu. Bunun iki karısı vardı. Biri Yaz Tanrısı'nın, diğeri Kış Tanrısının kızıydı. Bu eşlerinden de ikişer oğlu olmuştu. Kendi milleti bu çocukların en büyüğü olan «Notuluşe»yi hükümdar yaptılar. Bu kişi o zaman «Tukyu» adını aldı. Bunun on karısı olduğu için çocuklarından her biri ana-

larının adını almışlardı. «Kurt» Asena bu adlardan biriydi; ve bu adı ilk taşıyan hükümdar «Ahienşe» idi.

Yine Çin kaynaklarından gelen diğer bir söylenti bu menkıbeyi bize şu şekilde gösteriyor ki, esas konusu bakımından birincisinden farksızdır.

Tukyu'lar ilk önce Batı Denizi'nin (Si-hay veya Hazar Denizi'nin) batı kenarlarında oturuyorlardı. Komşu bir kavim bunları tamamen mahvetti. Yalnız bir delikanlı sağ kaldı ki, onu öldürmeye cesaret edemeyerek ellerini ve ayaklarını kesip büyük bir bataklığa bıraktılar. Orada bir dişi kurt ona baktı. Yiyecek getirdi, hayatını kurtardı. Bu sırada kurt ondan gebe kaldı. Komşu kavmin hükümdarı bunu gidip öldürmek için bir asker görevlendirdi. Asker gittiği zaman kurdu delikanlının yanında gördü. Kurt bu aralık ilahi bir yardımla delikanlıyı alarak denizin doğu tarafına geçirdi. Ve bir dağın üstüne indi. Bu dağ «Kau-Çang» memleketinin kuzeybatısındaydı. Dağın eteğinde bir mağara vardı, kurt oraya girdi. Yeşilliklerle örtülü ve ikiyüz «li» genişliğinde bir saha buldu. Orada on oğlan doğurdu. Bunlardan biri aile adı olarak «Asena» namını aldı. Asena diğer kardeşlerinden en akıllısı olduğu cihetiyle biraz sonra hükümdar oldu. Neslini unutmadığını göstermek için kapısının önüne üzerinde bir kurt kafası bulunan bir bayrak dikmiştir.

Fuad Bey şöyle diyor: «Özet ve genel bilgilerle yetiniyoruz. Bu görüşü daha da kuvvetle müdafaa için ayrıca bir inceleme yazısı hazırlamaktayız. Türk Destanı hakkında ilk defa yapılmış olan bu incelemelerin şimdilik bu kadar eksik ve ilkel bir halde bulunması tabii görülmelidir.»

DOKUZ OĞUZ (HUYED-HU) MASALI

(İduk-Hu: İdi-Kut) Uygurca «hükümdar» demektir. «Kau-Çang» hükümdarlarının hepsine bu unvan verilir. Eskiden bu hükümdarların yurdu Uyguristan'da idi. Orada «Hulin» adlı bir dağ vardı ki, ondan «Tuğla» ve «Selenga» adlı iki ırmak çıkardı. Bir gece orada bir ağacın üstüne gökten bir ışık indi. İki ırmak arasında yaşayan halk bunu dikkatle takip etti. Ağacın gövdesinde -gebe bir kadın karnına benzeyen- şişkinlik peyda oldu. O ışık dokuz ay on gün o şişkinliğin üzerinde durdu. Bu müddetin sonunda şişkinlik yarıldı, içinden beş çocuk çıktı. O memleket halkı onları alıp büyüttü. Bunların en küçüğünün adı «Buğu Han» idi. Yiğitlik çağına girer girmez herkesi egemenliği altına alarak hükümdar oldu. Otuz batından fazla bir zaman geçtikten sonra «Yulun Tekin» hükümdar oldu. Çinliler'le birçok savaş yapıldı. Nihayet bu duruma son vermek için oğlu «Gali Tekin»e Çin hükümdarı sülalesine mensup Kiyuliyen (Kiu-lien) adlı bir kızı almaya karar verdi. Bu prenses sarayını «Hulin Pili» yani «Hatun Dağı»nda kurdu. Bu civarda «Tanrı Dağı» adında bir dağ, güney tarafında da küçük dağ şeklinde ve «Kutlu Dağ» adını taşıyan diğer bir kaya vardı. «Hulin»e Çin elçileri bakıcılarıyla (bahşı) beraber geldiler. Onlar kendi aralarında şöyle dediler: «Hulin'in mutluluğu bu kayaya bağlıdır. Bu hükümeti zayıflatmak için onu mahvetmeli mi?». Bunun üzerine Tekin'i bularak Çinliler'le akdettiği bu ev-

lenmenin karşılığı olmak üzere o kaya parçasının kendilerine verilmesini istediler. Tekin razı oldu. Ancak kayanın büyüklüğü yerinden kımıldatılmasına engel oluyordu. Kayanın etrafını odunlarla doldurarak ateş yaktılar ve kayayı iyice kızdırdıktan sonra üzerine keskin sirke dökerek parçaladılar. Sonra o parçaları arabalara koyarak Çin'e götürdüler. Bunun üzerine büyük bir olay oldu. Memleketteki bütün kuşlar, hayvanlar kendi dilleriyle bu kayanın gidişine ağladılar. Yedi gün sonra da Tekin öldü. Ondan sonra bu memleket felaketten kurtulamadı. Halk rahat yüzü görmedi. «Yulun Tekin»den sonraki hükümdarlardan birçoğu art arda öldü. Bunun üzerine hükümdarlar başkentlerini «Hoçu»ya nakle mecbur oldular ve egemenliklerini oradan «Beşbalık»a kadar yürüttüler.

DOKUZ OĞUZ MENKIBESİ
(Ziya Gökalp'in Tasvirine Göre)

Bu menkıbe bize hem Çin kaynakları, hem de İran kaynakları tarafından nakledilivor. Bu durum da gösterir ki, bu menkıbe eski Türkler'ce çok önemliydi. Çünkü Türkler'e göre büyük önemi olmayan bir şey Çin ve İran gibi büyük milletlerin dikkatini çekmezdi. Bundan başka bu menkıbeyi, gerek Çinliler'in, gerek İranlılar'ın doğrudan doğruya Türkler'den aldıkları da açıkça bellidir. Birbirinden bu kadar uzak olan bu iki millet bu menkıbeyi birbirinden alamazlardı. (Bu iki kaynağın söylentileri Köprülüzade Fuad Bey'in «Türk Edebiyatı Tarihi» adlı eserinin birinci kitabının 71 ve 72'nci sayfalarında vardır.)

Bu menkıbeye göre Dokuz Oğuzlar önce «Kumlancu» adı verilen bir ülkede otururmuşlar. Burada «Tuğla» ve «Selenga» adlı iki ırmak akarmış. Bir gece oradaki iki ağacın üstüne gökten bir nur sütunu indi. Bu ağaçlardan biri «Sumu» (yani Huş yahut Kayın ağacı ya da Bouleau), diğeri «Füsuk» (yani «Cihanküşa»ya göre çam fıstığı, «Kaşgarlı Mahmud»a göre «fındık ağacı») idi. (Bu ağaçların ileride görülecek olan dini ve sihire dayalı kudretleri bu nurdan gelmiştir.) Bu ağaçlardan birinin karnı şişti. Dokuz ay on gün sonra ağacın karnında bir kapı açıldı. İçeride ağızlarında gümüş emzikler bulunan beş erkek çocuk göründü.

Daha çocuklar doğmadan bu ağaçların etrafında otuz kadem yarıçapında bir gümüşten daire vücuda gelmişti. Ağaçlardan müzik sesleri işitilirdi. (Müziğin dini ve sihire dayalı bir kudrete sahip olması da bundan ileri geliyor.) Gökten inen nur sütunu orada «yeşim»den bir kaya vücuda getirmişti. (Yeşim'in dini ve sihire dayalı kudreti de buradan gelir.) O civarda Türkler bu çocukları büyüttüler. Adlarını «Sungur Tekin», «Kutur Tekin», «Tükak Tekin», «Or Tekin», «Buğu Tekin» koydular. Bunlar on beş yaşına gelince baba ve analarını sordular. Türkler onları iki ağacın yanına götürdüler. İşte bunlardan biri babanız, diğeri ananızdır dediler. (Hûş ağacının baba, çam fıstığının ana olması gerektiğini ileride göreceğiz.) Bu çocuklar bu ağaçlara büyük bir saygı gösterdiler. «Sevgili anamız, babamız» diye içlerinden gelen sevgilerini sundular. O zaman ağaçlar da dile gelerek evlatları hakkında hayır duada bulundular.

Nihayet, bir gün halk toplanarak Buğu Tekin'i «han» seçti. Çünkü Buğu her boyun dilini ve obalarının sayısını biliyordu. Buğu'nun üç kargası vardı ki, her yerde olup bitenleri kendisine haber verirdi. (Çocukların hâlâ kargalardan haber sorması bundan ileri gelir.)

Buğu Tekin bir gece rüyasında beyazlar giyinmiş ve elinde beyaz bir asa tutan ak sakallı bir adam gördü. Bu ihtiyar fıstık şeklinde bir yeşim taşı göstererek (semavi nurdan meydana gelen kaya olmalı), «Türkler bu Kut Dağı'nı ellerinde tuttukça dört bucağa egemen olacaklardır» dedi.

Buğu Han bir gece otağında uyumak için yatağına girmişti. Birdenbire penceresinin açıldığını, içeriye semavi bir kızın girdiğini gördü. Bu kız meleklerden daha güzel, perilerden daha çekici idi. Buğu Han neye uğradığını anlayamadığından gözlerini kapayarak uyuyor gibi yaptı, Kız sağa döndü, sola döndü, genç hakanı uyandırmak için çok çalıştı; fakat bir türlü uyandıramadı. Nihayet umudunu keserek pencereden çıktı, gitti. Ertesi gece yine geldi. Genç hakan yine kendisini derin bir uykuya dalmış gibi gösterdi. Kız yine bu uykucu hükümdarı uyandıramayarak çekildi, gitti. Sabah olunca Buğu Han kızın yine geleceğini düşünerek buna bir çare bulmak üzere işi vezirine açtı. Vezir şöyle dedi: «Hakanım, bunda korkacak bir şey yok. Belki hepimizin sevineceğimiz bir hayır falı var. Bu kız bir tanrıça olmalı. Gelişi size kutlu bilgileri öğretmek içindir. Yarın gece yine gelirse artık kendinizi uykuda göstermeyiniz. O zaman ne için geldiğini anlarsınız.» Üçüncü gece kız yine geldi; fakat bu sefer Buğu Han onu karşıladı ve bir tanrıçaya gösterilmesi gereken saygıyı gösterdi. Bu kız, vezirin tahmin ettiği gibi, gerçekten bir tanrıça idi. Buğu Han'a yeni bir din öğretmek için gelmişti.

Gök Kızı Buğu Han'a, «Arkamdan gel!» dedi. Genç hükümdar tanrıçayı takip etti. Az gittiler, uz gittiler. Dere tepe düz gittiler. Nihayet Ak Dağ'a ulaştılar. Orada Buğu Han'a yeni dinin gizli gerçeklerini anlatmaya başladı. Bundan sonra her gece Gök Kızı o dağa gelir, Buğu Han'ı Ak Dağ'a götürürdü. Bu durum yüzlerce gece devam etti. Buğu Han yeni dinin bütün sırlarını öğrendi ve dinî sihire dayalı kudretlere sahip oldu. Bir gece artık bu esrarengiz söyleşilerin son gecesiydi. Gök Kızı veda ederken, «Yerde, gökte ne varsa hepsini öğrendiniz. Ben artık gelmiyeceğim. Yarından itibaren dünyanın dört bucağını fethe başlayınız ve gösterdiğim yolda adalet yapınız. Size öğrettiğim gerçekleri her tarafa yayınız!» dedi.

Sabah olunca Hakan kardeşlerini çağırdı. Herbirini bir ordunun başına komutan atayarak dört bucağın fethine gönderdi. Kendisi de büyük bir ordu ile Çin'in üzerine yürüdü. (Dört bucak'ın dinî kutsallığını da ileride göreceğiz.) Hepsi seferlerinde başarılı oldular. Buğu Han kardeşlerine şöyle demişti: «Tabiî insanlar ve güzel hayvanlar ve bitkiler gördükçe daima ileri gidiniz! Fakat başı insan, vücudu hayvan, yahut başı hayvan, vücudu insan olan çirkin yaratıklar görmeye başladığınız anda artık ilerlemeyiniz! Çirkin yaratıklı ülkeler bize yaramaz.» (Buğu Han çirkin olan yaratıkları egemenliği altına almak istemiyordu. Türklerde estetik zevkin eskiliği bununla anlaşılır.) Nihayet kararlaştırılan zamanda «Balasagun»da bütün ordular toplandı. Buğu Han esir edilmiş

olan hükümdarları birer birer huzuruna kabul etti. Bunlar hep güzel çehreli, düşünce sahibi, becerikli insanlardı. Hepsini yine yerli yerine kendisine bağlı bir prens olmak üzere gönderdi. Yalnız Hindistan hükümdarı çirkin bir adam olduğu için kabul etmedi. Onu prens olarak memleketine de göndermedi. (Buğu Han dini, güzelliklerle dolu bir din olduğu için çirkinleri hakanlık mevkiine layık görmüyordu.)

Buğu Han'dan otuz göbek sonra torunlarından «Yulun Tekin» tahta çıktı. O zaman Çin'de «Tang» sülalesi egemendi. Çinliler Türkler'den korktukları için Fağfur, «Kiyeliyen» adlı kızını Hakan'ın oğlu «Gali Tekin» e göndermeye karar verdi. Bir elçi refakatiyle prensesi yolladı. Elçi yolda Türkler'in güçlerinin «Kut Dağı» adlı bir yeşim kayadan ileri geldiğini öğrendi. Yulun Tekin'e şöyle dedi: «Hükümdarım size en kıymetli mücevherini gönderdi. Siz de karşılık olarak ona bir hediye göndermek isterseniz bizce makbule geçecek «Kut Dağı» kaya parçasıdır. Bu kayanın sizce hiçbir kıymeti yoktur. Bunu hükümdarıma hediye ederseniz çok makbule geçer.» Yulun Tekin, Çin uygarlığına kendi milli kültüründen çok değer veren milliyetsiz bir hakandı. Kut Dağı'nın otuz batından beri Türkler'in kutsal bir tavaf yeri olduğunu bile bilmiyordu. Türkler'in millî ideali adeta bu yalçın kayada temsil edilmişti. Yulun Tekin bu milli simgeyi, bir kızın bedeli olarak, Çin hükümdarına vermekte hiçbir sakınca görmedi. Yalnız bunu nasıl götürebileceklerini sordu. Çin elçisi, kayanın etrafına odunlar yığdı. Üzerine fıçılarla sirke döktü. Odunlara ateş verince kaya parça parça olup dağıldı. Elçi bu parçaları dikkatle toplatarak arabalarla Çin'e sevketti. Orada sihirbazlar bu parçaları yağma ettiler. Her parçası dünyanın bir köşesine gitti. Bunun bir parçası nereye gittiyse orada bereket ve mutluluk meydana geldi. Türk Yurdu ise tersine bütün bereketini ve mutluluğunu birden kaybetti. Kut Dağı gidince Kumlancu'da bütün yeşillikler sarardı. Irmakların, derelerin suyu çekildi. Göğün rengi değişti. Her tarafı kasvet bağladı. Bütün kuşlar, yabani hayvanlar, ehli hayvanlar, hatta memedeki çocuklar «Göç! Göç!» diye bağırmaya başladılar. Bir taraftan da salgın hastalıklar insanları kırıyordu. Türkler anladılar ki ülkenin Yer-Su'ları artık kendilerinin orada kalmasını istemiyor. Çadırlarını yıktılar, eşyalarını, çoluk çocuklarını hayvanlara yüklediler. Göç etmeye başladılar. Akşam olunca «Göç!» sesleri duruyordu. Sabahla beraber başlıyordu. Turfan ülkesine gelinceye kadar «Göç!» sesleri devam etti. Orada artık ses kesildi. Demek ki buranın Yer-Su'ları kendilerini kabul ediyordu. Turfan'da yerleştiler. Beş ordunun torunları burada çoğaldılar. (Galiba beşli teşkilatı muhafaza ediyorlardı. Bundan dolayı olacak ki oturdukları yere «Beşbalık» yani «beşşehir» adını verdiler. Kaşgar'da önce altılı teşkilata sahip bir budun da oturmuş olacakdır ki, o ülkeye «Altışehir» adı da verilirdi.)

Bu menkıbe Kut'un ortaya çıkışını bildirdiği gibi, Türkler'in ilk göçünün de Kut'a kıymet vermemelerinden dolayı meydana geldiğini açıklıyor. Bizanslı tarih yazarlarının söylentilerine göre Avrupa'ya gelen Hunlar'ın önünde de köpeğe benzer bir hayvan kılavuzluk edermiş ve «Göç, göç, göç!» diye bağırırmış. Türkler ne zaman millî kültüre değer vermeyerek yabancı kültüre yönelmişlerse ve kendi milletlerini beğenmeyip başka milletlerin taklitçisi ve hayranı olmuşlarsa böyle bir

göç felaketine uğramışlardır. «Kut Dağ» milli vicdanın bir simgesinden başka bir şey değildi. Onu Çinliler'e feda etmek, çok büyük bir günahtı. Göç bu günahın cezası idi.

KIRGIZ MASALI

Sağın Han adlı bir Kazak Hakanı'nın kızı bir sabah erken kırk cariyesiyle beraber gezmeye çıkar. Henüz güneş doğmamıştır. Bir ırmağın kenarına gelirler. Irmağın üzerine gökten nur sütunu indiği için, sular gümüş gibi parlaktır. Kızlar suyun güzelliğine hayran kalarak parmaklarını ırmağa daldırırlar. İşte bu temastan hepsi gebe kaldılar. Hakan bunların hepsini bir dağa sürgün etti. Orada bunların soyu çoğalarak kırgız kavmi meydana geldi.

HİYA PRENSESİ MASALI

Bu inanç Çinliler'de de vardır. Hiya (Hai) sülalesinin ilk anası olan prenses bir gece dolaşırken bir yıldızın ışınlarından hamile kalmıştır. (De Gini (De Guignes) cilt:1, Kısım: 1, Sayfa: 8).

Geleneğe göre Japon sülalesi güneş kızıyla bir kuşaktan, Tibetliler bir prensesle bir maymundan, Kırgızlardan bir kabile de bir prensesle bir kızıl köpek'ten meydana gelmişlerdir.

Eski Türkler bu menkıbeleri açıklamak için yılda bir kere, tabii şehvetin galeyaniyle meydana gelen bir aşk gecesine inanırlardı. Bu aşk gecesinde kadın her neye dokunsa gebe kalırdı. Çünkü bu gece nur sütunu (buna «Altun Işık» da diyebiliriz ki) her şeyde beliriyordu. Altın Işık bazen güzel bir erkek suretinde kadının haremine gelirdi (Alanguva). Bazen bir yıldızın ışını yahut bir ırmağın suyu vasıtasıyla temas ettiği bir ağacı yahut bir kızı gebe bırakırdı.

Bu aşk gecesi, her «İl»in kendisine bir tanrısal güç, semavi bir soyluluk vermesine sebep oluyordu. Altın Işık'tan doğan insanlar «Ak kemik) (soylular) oluyorlardı. Diğer budunlar ise «Kara kemik» kalırlardı.

Aşk gecesinde tanrılar, tanrıçalar ve insanlar arasında aşklar cereyan etmesinden birtakım mitler doğmuştur ki, birkaçını aşağıda belirteceğiz.

AŞK MİTLERİ

1- GÜNEŞ HANIM

Yakutlar'a göre Ulu Koyun, Ay Koyunun kızı Güneş Hanım'a aşık olmuş. «Ulu Koyun» Altaylılar'da «Oğan», Oğuzlar'da «Gök Han»dır. «Ay Koyun» Altaylılar'da «Bay Ülgen», Gök Türkler'de «Gök Tanrı»dır. Ulu Koyun babası «Seçen»e şöyle der: «Ay Koyun'un göğüne çık. Bana onun kızı Güneş Hanım'ı iste! Ne kadar çok ağırlık isterse hiç esirgeme, kabul et!»

Seçen hemen göğe çıktı, Ay Koyun'un otağına gitti ve «Oğlum kızınızı sevmiş. Onu oğluma verir misiniz?» dedi. Ay Koyun, «Peki, veririm, fakat

iki nişan isterim. Biri Dalga:Göl incisi, biri Serap: Çöl incisi» dedi.

Seçen bu haberi oğluna getirdi. Ulu Koyun istenilen iki nişanın bulunmasını kolay gördü. Yer üstünde ve yeraltında ne kadar cinler, periler, ruhlar varsa hepsini davet etti. Cümlesi geldiler. Ulu Koyun şöyle dedi: «Ey kahramanlar! İçinizde benim istediğim iki armağanı bana getirmeyi kim üzerine alacak? Bu iki armağanı bulmak, getirmek çok kolaydır. Bunun biri Dalga: Göl İncisi; diğeri Serap: Çöl İncisi'dir.» dedi.

Topluluktan bu teklifi kabul edecek hiçbir kahraman çıkmadı. Ulu Koyun teklifini tekrar etti. Yine cevap veren olmadı. Üçüncü teklifinde bir kurt ile bir karga ortaya geldiler. Bu iki armağanı getirmeyi üzerlerine alıyorlardı; fakat kurt dalgayı tutabilmek için uzun bacaklar, karga ise serabı görebilmek için keskin gözler istiyordu. Ulu Koyun istedikleri şeyleri onlara verdi ve «Haydi kahramanlarım, gidin, bana Dalga ile Serap'ı getirin!» dedi.

Bu iki kahraman yola düştüler. Aradılar, taradılar, çalıştılar, uğraştılar. Ne kurt Dalga'yı tutabildi, ne karga Serap'ı ele geçirdi. Yüzyıllar geçti. Bir türlü iki armağan gelmedi. Ulu Koyun, istenilen nişanları veremedi ve Güneş Hanım'ı alamadı.

2- ÇULBU HANIM

Yakut'larca Zühre'nin (Çoban Yıldızı) adı «Çulbu Hanım'dır. Bu genç kız Ülker Yıldızını'nı seviyor, Ülker de Çulbu Hanım için yanıp tutuşuyordu. Ne zaman ki Çulbu ile Ülker bir hizada birleşirlerse yürekleri atmaya, göğüsleri kabarmaya, solukları gürleşmeye başlar. Bu nefesler birer dalga olur. Derhal kasırga çıkar, ortalığı birbirine katar. Bundan dalıyıdır ki, Yakut Türkleri, Zühre ile Ülker bir hizaya geldiği zaman ürkerler.

3- ÖKSÜZ KIZ

Bir kış günü, Öksüz bir kız su almaya gidiyordu. Vücudu yarı çıplaktı. Çıplak ayakları kardan şişmişti. Karnı açtı, kulakları soğuktan donmuştu. Gözleri yaşlıydı. Elinde demir bir bakraç vardı. Çeşmeye gidiyordu. Birdenbire bir kasırga koptu. Ay yukarıdaki köşkünden bu zavallı kıza bakıyordu. Dedi ki: «Mutlaka üvey anası bu kıza zulmediyor!» Kıza acıdı. Kız o sırada bir çalının içinde yürüyordu. Ay çalı'ya emretti: «Kızı al, gel!» Derhal çalı bir at oldu. Bir yandan Gök alçaldı, bir yandan çalı yükseldi. Kız bakracıyla beraber göğe çıktı.

Şimdi Ay'ın şekilden şekile geçmesi hep Öksüz Kız'ın geçirdiği serüvenlere bağlıdır. İlk gece Ay gümüş bir yay gibidir. Kız büyüdükçe Ay da büyür. Fakat bazen kız otağa girer, halı dokumaya başlar. O zaman Ay sevgilisini göremediğinden hasretle yüzü hilale (yeniay) döner. Bazen kızın keyfi coşarak bakracıyla beraber göle koşar. O zaman Ay'ın yüzü bedirlenir (dolunay olur).

Bundan başka gökte bir Beyaz Ayı vardır ki, Öksüz Kızı sevdiği için, Ay'ı tutup boğmak ister, fakat gücü yetmez. Yirmi beş gün Ay üstündür. Yalnız üç gün Ayı galebe çalar. İşte bu zamandadır ki Ay görünmez.

Bu son masalları da Ziya Gökalp'in «Türk Töresi»nden aldık. Bu masallar hakkında birinci cildimiz ve daha başka ciltlerde de bazı bilgiler vardır.

«Proben der Volkslitteratur der Nördlichen Türkischen Stämme» von: Dr. W. Raloff, adındaki eserinin altıncı cildinde birinci sayfadan itibaren «Manas Masalı» vardır.

Darlof bu kadar büyük bir hizmet yaparak, bu masalı toplayıp Almanca'ya tercüme ettiği ve yayınladığı gibi bu manzum masalın orijinal metnini de Rus harfleriyle tesbit etmiştir. Bunu bizlerin aynen ve bir de şivemize çevirerek bir monografi halinde yayınlamamız gerekir.

Bu masal Issık Gölü tarafından Kara Kırgızlar'dadır.

Aynı zamanda «Maral», «Alageyik», masalı da vardır.

Türkte mitolojik kuş «Tuğrul»dur. Bu kuşun gagası ve pençeleri çelikten imiş, gökte kuşları parçalar, bunların bacak ve kanatları yerlere düşermiş. Bin kaz öldürür, yalnız bir tanesini yermiş.

Türk'te «Barak» mitolojik bir köpektir. Akbaba öleceği zaman son iki yumurta yumurtlamış, birinden Akbaba, diğerinden Barak çıkmış. Bu köpek çok tüylü imiş, çok koşar ve güzel av yaparmış. «İt-barak» adında Oğuz Han'la savaşmış bir hükümdar vardır. Acemlerin «Simürg-anka»sı galiba Türkler'in «Tuğrul» ile «Barak»ından alınmıştır. Çünkü «Simürg»de «Segmürg»dür; «seg» köpek, «mürg» kuş'tur. Kamlar (Şamanizm'de din adamlarına verilen ad) bu Tuğrul ve Barak'a binerek göğe çıkarlarmış.

«Yad» (yada) taşını Nuhoğlu Yafes'e, o da oğlu «Türk»e vermiştir. Bu taş suya konursa yağmur yağdırır, atın yelesine asılırsa serin rüzgar estirir, bir beze sarılıp yangına atılırsa yangın hemen söner. Bu taş kar, dolu yağdırır, kötü havayı iyi eder. Kaşgar'da bu taşın akına «Ak Kaş», karasına «Kara Kaş» derler. Bizde halen kullanılan yüzük kaşı bundan gelir. Bu taşı kullanan büyücülere «Yadacı» derler.

Yad taşının kullanılmasına dair Reşideddin'in Katrimer tercümesinin 428'inci sayfasında uzun açıklamalar vardır.

Kurt'u, Bozkurt'u bütün Türkler'de olduğu gibi Anadolu Türkleri'nde görüyoruz.

Son zamanda bazı makalelerde Anadolu'da kurt masalı olmadığı söylenmesine rağmen Maarif Vekili iken toplattığımı Anadolu türkülerinden şu koşma buna kesin bir belgedir.

KOŞMA

İsekli geldi de savaş kuruldu
Haydin arkadaşlar bugün ün günü.
Aç arslanlar Bozkurt gibi düzüldü
Aşiretin seyredin cengini.

Anadolu Türkleri'nde Bozkurt olduğu şununla da sabittir. Osmanlı Sülalesi padişahlarından biri askeri savaşa «Kurtlarım!» diye teşvik ediyor. Türkiye bölümünde bu konuda bilgi vardır. Aynı zamanda Anadolu Türkleri'nde «Kurt» adlı kişiler olduğu gibi Mısır'da son zamanlarda da

«Kurt Paşa» adında biri vardı. Bunlar varken Bozkurt Masalı'nın Türk'e ve hatta Anadolu'ya ait olmadığını söylemek hatadır.

Mitoloji ve masallar hakkında eserimizin 1. cildinde ve Cengiz ailesi hakkında da ikinci ciltte bilgi vardı. Türkler eski hayatlarında demir'e, ateş'e saygı göstermişlerdir. Demire saygı ve onu kutlulamak Cengiz zamanına kadar devam etmiştir. Demiri kutlulamak için ayin, tören bile yaparlardı. Bu töreni padişahlar da yaparlardı. Tören şöyleydi: Bir örsün üstüne kor halinde kızdırılmış ve bir kerpeten ile tutulmuş bir demir koyup bir çekiçle dövülür.

Bozkurt «Ergenekon»dan çıkarken bir demir dağı eritip yol açmıştır. Millete kurtuluş yolu veren ve kutsal sayılan Bozkurt, bir demirci imiş. Türkler'in demire saygıları bugünkü uygarlıkta demirin rolü ve kıymeti düşünülürse, Türklerin büyüklüklerinin derecesi çok daha iyi anlaşılır.

KIZILALMA (ELMA)

Türklerin en makbul ve bütün emellerini bağladıkları maddedir. Bu onların en nurlu, en göz alıcı bir gayeleridir. Türkler en eski yüzyıllardan beri «Kızılalma» peşinde koşmuşlardır. Kızılalma Türkler'in milli idealleridir. Türkler Kızılalma'yı bütün hayatlarında en büyük bir servet, en sevgili, en yüce bir vuslat (kavuşma) bilmişlerdir. Onlar için ulu savaşların en büyük kazançları Kızılalma'yı kazanmak olmuştur. Onlarca en büyük savaşların en parlak zaferleri idi ki ancak Kızılalma'yı verebilirdi. O, zaferlerin en son sınırı idi. Kızıl alma, Türk dilinde saltanatlar yıkarak, tahtlar devirerek, padişah taçlarını ayaklar altında çiğneyerek erişilir bir son zafer demekti. Türk'ün fikrince en uzak ve en son coğrafi nokta Kızılalma'dır. Hatta III. Sultan Selim zamanında Nizamiye askeri kurulurken Yeniçeriler, «Bize düşman göstersinler. Dal-kılıç olup düşmana dalarız. Kralın tahtını başına geçirip Kızılalmaya dek gideriz» demişlerdir ki, bu da Kızılalma'nın manasının ne olduğunu gösterir.

Kızılalma'nın arkasından yalnız Milat'tan önceki eski Türkler koşmamışlardır. Milat'tan sonra her yerin her Türk'ü koşmuştur. Osmanlı Türkleri de bu sevimli sevda ile gayretlenmişler, heyecanlı savaşlara girmişler, yine bu sevda ile şanlı zaferler kazanmışlardır. IV. Sultan Murad zamanında Yeniçeriler daima şunu derlerdi: «Ehl-i İslam Kızılalma'ya dek dünyayı fethedecektir.»

Peçevi'ye göre o zaman bu söz halkımızın ağzında da dolaşırmış. Halen Anadolu'da Türkler Kızılalma'dan sözetmektedirler.

Macarlar da Kızılalma'yı tanırlar ve ona «Kızıl Kapuna» derler. Kızıl Kapuna'dan söz eden Türkler'de vardır. Macarlar Kızıl Kapuna'nın kendi memleketlerinde olduğuna inanırlardı.

Kızılalma acaba hayali bir ideal midir? Yoksa maddi bir şey midir?

Bugün halkımızda bunun ne olduğu bilinmeden söylendiğine bakılırsa hayali bir emeldir. Fakat bu hayal neden «Alma» (Elma) olmuştur? Bu sorunca bunun maddi bir esasa bağlı olmasını, sonradan mitolojik bir şekle girmiş olduğunu kabul etmek gerekir. Bu konuda eski kitaplarda bazı bilgiler vardır: Peçevi'ye göre Macaristan'da Flume

şehrinde «Saynur Taşı», Saynur Alameti» diye konmuş, bir şeydir. Evliya Çelebi «Budin'de «Kızılalma Sarayı» adında bir saray olduğunu, bunun kubbelerinde birer altın top asılı olduğundan adına «Kızılalma Sarayı» dendiğini söylüyor. Demek Macarlar Orta Asya'dan Kızılalma» inancını da beraber getirmişlerdir.

Oğuz Han'ın kurultay kurduğu meşhur çadırın kapısının iki tarafına dikilen direklerin uclarında birer altın top asılıydı.

Peçevi'ye ve Evliya Çelebi'ye göre bu Kızılalma Macaristan'dadır. Macarlar'ın, Hunlar'ın, Cengiz Han'ın, Kumanlar'ın ve Osmanlılar'ın Macaristan'a doğru koşmuş olmalarından da Kızılalma'nın orada olduğuna hükmedilebilir.

«Kızıl» burada renk değil, Türkçe «asıl altın» demektir. Yani «Kızılalma» demek «Altın Elma» demektir. Türklerde «Altınordu» gibi «altın»lı adlar çoktur. Azerbaycan Türkleri de halen «altın»a «kızıl» derler. Bir kısım Türkler «Altınordu»ya da «Kızılordu» derler.

Mısır'da Nureddin Mustafa Bey Yunan mitolojisinin Türk mitolojisinden alınma olduğunu iddia etmektedir. İstanbul'a dönüşümde Darülfünun (üniversite) müderrislerinden (profesörlerinden) Yusuf Ziya Bey'in de bu görüşte olduğunu öğrendim.

Bu iki kişi birbirinden habersiz bu önemli iddiayı ispat etmek için çalışmaktadırlar. Eğer gerçek böyle ise ve bu ispat edilebilirse Türk için ne yüksek bir şereftir!.. Avrupa'nın Yunan için verdiği şeref biz Türk'ün olacaktır(*).

Nureddin Mustafa Bey vaktiyle bana bu konudaki incelemelerini söylemişti. Bir yıl kadar önce Kahire'de «El-Ehram» gazetesinde bu davayı ispat maksadıyla uzun makaleler yayınladı. Bu makaleleri bana göndermişti. Bunlardan «Volkan hakkındaki kısımların bazı yerlerini alıyorum:

Nureddin Mustafa Bey'e göre Yunan ilahlarından «Volkan» Türk mitolojisinden alınmıştır. Türk'te volkan «Topal Kaan»dır. bu kişi Hititler'in ilk hükümdarıdır. «Tevrat» da bu kişiden söz eder. «Tevrat» ve Arapça «Tubal» suretinde yazarlar.

(*) Yunan mitolojisinin Türk mitolojisinden doğduğu şeklindeki görüş elbette bugüne kadar ispat edilebilmiş değildir. Bundan böyle de bu iddianın ispatının mümkün olacağını düşünmüyoruz. Esasen Yunan mitolojisinin değil biz Türklere, Yunanlılar dahil herhangi bir millete şeref verdiğini de söylemek abestir. Çünkü bu mitoloji, «tanrı» telakkileri başta olmak üzere yüksek «erdem»lerin hiçbirisinde mesela Hint ve Çin veya Türk veya Japon mitolojilerinden yüksek bir değer taşımamaktadır. Tersine Yunan ve hemen hemen onunla aynı olan Roma Mitolojileri, temel teşkil ettikleri Batı uygarlığının maddeci, çıkarcı, maddi çıkar için her türlü ahlaki ve insani davranıştan yoksun insanlar uygarlığı olmasında baş rolü oynamış bir mitoloji olmakla şerefli değil, insanlık için yüz kızartıcı bir mitoloji mahiyetindedir. Oysa bizim millî destan ve efsanelerimiz insanlık, adalet, kahramanlık, teşkilatçılık, bilgelik, yücelik, iyilik, güzellik... gibi yüksek erdemlerle dolu, Kadına ve erkeğe toplumda layık olduğu yüksek değerleri veren, bütün bunları da ilahi bir kudsiyete bağlayan, devlet, vatan gibi toplumlar için son derece önemli kavramlara yer veren bir mitolojidir. Bu itibarla Türk mitolojisinin şerefi kendisine yeterli olup Yunan mitolojisinin şerefini sahiplenmeye ihtiyacı yoktur. Bu noktada Yazar'a katılmıyoruz. (Toker Yayın Komisyonu.)

Arapça'da «p» olmadığından bu surette yazmaları tabiidir. «Tevrat»a göre demiri ilk keşfeden, demirden aletler yapıp onları İbraniler'le esirler ile değiştiren bu kişidir. «Kaan» «kayn» suretinde bu kişiden dolayı Arapça'ya girmiştir. Bu suretle «Topal Kaan» «Tubal Kayn» olmuştur. «Tevrat», «Seyla (Sila) bir çocuk doğurup adına «Tubal Kayn» dedi. Demirden ilk alet yapan bu çocuktur» diyor. İbn Esir de kitabında bu tarzda bilgiler verip, adı «Tubalkin» (Tubalkıyn) şeklinde yazıyor. Doktor Corc Pust «Kamusül-Kitabül-Mukaddes» adlı eserinde, «Bunların Kaf Dağı'nın güneyinde Karadeniz'le Hazar Denizi arasında oturduklarını, Arap tarihçilerinin buna bazen Yafes'in oğlu, bazen Türk'ün kardeşi dediklerini» söylüyor. «Tubal Kayn» topaldı. Türkçe manası da budur. Yunan mitolojisinde «Jupiter»in kızıp Volkan'ı gökten yere attığı, Volkan'ın ayakları kırılıp topal olduğu, topal olunca Volkan'ın demircilik yaptığı, yıldırımları imal ettiği belirtilmektedir. Homer (Homerus) «İlyada» da Volkan'a «topal» ve demirci» diyor. Görülüyor ki bu iki masal birbirinin aynıdır. Hitit Hükümdarı Yunanlılar'dan evvel olduğundan masalın onlardan Yunanlılar'a geçmiş olması gerekir. Zaten «Topal Kaan» ile «Volkan» kelimeleri arasında da büyük bir benzeyiş vardır. Yunanlılar'ın aldıkları yabancı kelimeler müthiş bir surette bozdukları bilinmektedir. Bunu bozmuşlarsa da yine benzeyiş pek çoktur.

Nureddin Bey diyor ki, Yunanlılar «Tubalkan»dan «tu» hecesini kaldırdılar, «Balkan» kaldı. Çünkü Yunanca'da «to» harfi tariftir. Onlarda «be» olmadığından «ba»yı «v» ile değiştirdiler. «Volkan» oldu. Bazen bunu babasının adıyla yani «Yafes» diye belirttiler. «Yafes» de onların dilinde «Hifst» oldu. Hatta Volkan'ın anasının Yunan mitolojisinde adı «Tillius»dur ki Tapol Kaan'ın anasının adı olan «Sela» ile bunun da benzeyişi vardır.

İşte yine bu sebepten olacaktır ki, «tubal» kelimesi Fransızca'da bakır ve demirin cürufu manasındadır. Türkçe'de «agan» vardır ki aynı manadadır. Bunu da Acemler «ahan» şeklinde almışlar, sonra «ahen» (alın) şeklinde hafifletmişlerdir ki, bu da demir demektir. Türkçe'de «balkan» kelimesi de Topal Kaan'dan bozularak gelmektedir.

Yine Nureddin Bey bu makalelerinde Yunan'ın Savaş İlahı «Mars» (Merih)ın de Türkler'den olduğunu söylüyor.

Nureddin Bey makalelerinde birçok belgeden söz etmektedir ki bu düşünceleri doğru gibi görünmektedir. Fakat bilmem! Bugün böyle bir iddia cüret sayılmaktadır. İleride bilimin bunu ret veya kabul suretiyle aydınlatması beklenecektir.

İşte Türkler için incelenip yazılacak önemli, şerefli ve kıymetli bir konu daha.

Bu konuda biz de şöyle bir bilgiye rastgeldik: «Yunan masallarından sahnelerin büyük kısım Kafkasya'da ve çevre arazidedir. Yunan mitolojik kişilerinin adları da maden sanayiine bağlıdır (Kafkasya'da İlmi Heyet (İlm-i heyet, astroloji manasınadır) Dö Morgan, cilt: 2, sayfa 51). Gerçi Dö Morgan bu iki kişi gibi söylemiyorsa da sözleri bu iddiaya doğru bir ışık mahiyetindedir.

Türk mitolojisinde Hint, İran, Çin hatta daha garibi Yunan mitolojileri ile birbirine benzeyen noktalar vardır. Bu, tabiatıyla bütün uy-

garlıkların birbiri üzerine her yüzyılda ortaya çıkmış etkileriyle meydana gelmiştir. Bu olduğu gibi en eski yüzyıllarda da düşüncelerin milletten millete ya etkilenerek ya da aynen veya bir değişerek geçtiği muhakkaktır. Özellikle bu gün Türk ve Yunan mitolojilerindeki benzeyiş noktalarının ve bunların hangisinden diğerine geçtiğinin incelenmesi pek önemli bir konu olurdu. Bu hususta ciddi bir tetkik yapılıp ilerlerse ne güzel belki de bilimin mevcut durumu böyle bir incelemeden bir sonuç çıkarılmasına uygun belgelere sahip değildir.

Türk mitbiliği (mitolojisi) bulunur, toplanır, meydana konur, düzenlenirse bundan güzel hikayeler, masallar çıkar. Bununla edebiyatımız saf ve hayat verici kaynaklar bulacak, millî ve yüksek olacak, hayret verici bir biçimde gelişecektir. Millî masallar milletlerin hayatları ve bugün bilim için pek kıymetlidir. Masal deyip geçmemeli. En eski ve en büyük milletlerdir ki millî masallara sahiptirler. Bu sebeptendir ki, Ermeniler, Ulahlar ve benzeri küçük ve geçmişi olmayan milletler bugün kendilerine millî masal uydurmakla meşguldürler.

İşte Türk'e, Türklüğe büyük hizmetler vermek isteyenlere parlak bir inceleme sahası.

TÜRK DİNİ
(Eski ve Yeni)

İşte bu konuda da henüz güzelce bağımsız bir surette ve bir monografi halinde yazılmamıştır; fakat önemli bir konudur.

Türkler birçok dinlere girip çıkmışlarsa da kendilerinin asıl millî ve orijinal bir dinleri de vardı. En eski dinleri olan din «Şamanlık» (Şamanizm) dinidir. Türkler Şamanlıktan sonra Buda dinine girmişler, Mecusi olup ateşe tapmışlar, Mani dinine (3'üncü cilde bakınız), Mazdek dinine (Mazdeizm), Zerdüşt dinine bağlanmışlar, Musevilik çıkınca Musevi, Hıristiyanlık çıkınca Hıristiyan Nasturi, Müslümanlık çıkınca Müslüman olmuşlardır. Müslümanlığın mezhep ve tarikatlarına da takım takım katılmışlardır. Bir kısmı Sünni, bir kısmı Şii olmuştur. Müslümanlık tarikatlarından Nakşibendilik, Bektaşilik, Mevlevilik gibi bir kısmı Türkler'in icadıdır. Bablılık (Babilik) mezhebini kurmuşlardır.

Bu dinlerin hepsi de Türklerin askerî disiplinlerine, törelerine ters düşmüşlerdir.

ŞAMANİZM (ŞAMANLIK DİNİ)

Edvar Şavan'a göre Türk dini ilk «Tsin»lerde görünüyor. Bunlar Çin'i ele geçiren Türklerdir. Belki adları «Tosun» olup Çin kayıtlarında «Tsin» olmuştur. Türkler'de ilk dört unsur vardır. Bunlar renklerle ve «han» olarak temsil edilirdi: Yeşil Han, Sarı Han, Kızıl Han, Ak Han. Bu dört unsur sonra beş unsur olmuştur: Toprak ağaç, (gök), maden (kızıl), ateş (ak), su (kara). Bu renkler şamanların taşıdıkları beş bayrakta, Buda mezhebinde kullanılan beş renkte vardır. Bu dört unsur dört yöne, göklere, yıldızlara, mevsimlere de verilmiştir.

Türkler henüz aşiret hayatında iken aşiretleri de 4 batın sayılmıştır. Her batının bir hayvan «totemi»i vardır. Bütün aşiretin totemi «öküz»dür. Bu hayvanlar mevsimlere göre seçildiğinden o mevsimlerde o hayvanlardan kurban kesilirdi.

Bunlara Orhun yazıtlarında «Yer-Su»lar derler. Radloff'a göre bunlar Altay Türkleri'nde «Ogan», «Demir Han», «Su Han», «Ağaç Han», «Od (Ateş) Han», gibi 17 tane çıkmıştır. Oğuzlarda «Ogan» «Gök Han», «Demir Han», «Dağ Han», «Su Han», «Deniz Han» olmuştur.

Türkler'de ilk totemler koyun, horoz, it, domuzdur. Bunlar birer yön, mevsim, ilah ve unsurlara uyar.

Bunlar şöyle tasnif edilebilir:

Yön	Mevsim	Yer-Su	Unsur	Hayvan
Doğu	Yaz	Gök Han	Ağaç	Koyun
Güney	Yay	Kızıl Han	Ateş	Horoz
Batı	Güz	Ak Han	Demir	İt
Kuzey	Kış	Kara Han	Su	Domuz

Ziya Gökalp (Türk Töresi) bu renkleri ve yönleri hâlâ bizde de buluyor ve diyor ki, kuzeydeki denize Karadeniz, güneydekine Kızıldeniz (Bahr-i Ahmer), Doğudakine Gök Deniz (Bahr-i Ezrak) diyoruz. Gerçekten hakkı vardır. Bunun bir örneği de Sinop'da halk dilinde geçidin kuzeyinde olan denize «Karadeniz», güneyinde olan limana «Akdeniz» demeleridir.

Bu unsur taksimi her şeyimizde o kadar etkisini göstermiştir ki, «Kutadgu-Bilig» bile 4 bölüme taksim edilmiştir. Türkler'in ilk urukları da 4'dür. Büyük hükümdarların da oğulları 4 sayılmıştır. Mesela «Türk Han»ın, «Moğol Han»ın dörder oğlu vardır.

Bu unsurlar Türklerce kutsaldır. Bunlar üzerine mitolojik masallar vardır. Ağaç kutsal olup bunun da en kutsalı çam, huş, ardıç ağaçlarıdır. Çama eski Türkler «füsuk» (fısvık) derler. Bu da dişi idi. Bu sebeple Türkler'de «füsuk» kadın adlarındandır. Ardıç dalıyla kadınlar ateşlerini tazeler ve odalara tütsü vererek fena cinleri kaçırırlardı. Aynı zamanda Türkler suya saygı göstermişlerdir. Dünyada ilk olarak Kara Han ile su'yun mevcut olduğuna inanırlardı. Cengiz Yasası'na göre suya işeyen idam edilirdi. Ateş pek saygıdeğerdi. Türkler ateşlerini asla söndürmezler, fasılasız devam ettirirlerdi. Bugün bizde de «ocağın sönsün!» bedduası vardır. Demirin ezikliği de yücedir. «Ergenekon'dan Çıkış» masalında demir vardır. Eski Türkler demiri kızdırıp örse koyup döverek ayin yaparlardı.

Tsin'lerde büyü (sihir) vardır. Bunun kurucusu Buğu'dur ki, Ziya Gökalp'e göre bunun «buğu»dan gelmesi muhtemeldir. Eski Türkler «sihir»e «yalagı», «yaluy» derlerdi. Eski Türkçe'de sihir'e «yad» da derlerdi. Bu sihir, yad (yeşim) taşıyla yapılan çeşididir.

Türk dininde ilahlar toplumları temsil eder. Aşireti «Ogan aileleri», «Yer-Su»lar temsil eder. Aileler aşiretten doğduğu için Yer-su'lar da Ogan'ın oğludur. Her boyun da bir ilahı vardır. Buna Türkler «Cığı», «Cıvı» derler.

«Can», «nefis» Türkçe'de «tin»dir. Ziya Gökalp'e göre bu Türkçe'de «ruh»tur. Bundan başka Türkler'de bedenin dışında insandan ayrılmayan üç başka ruh vardır. Bunların adları «eş», «sur-çur-çar-çure» , «kut»dur. «Eş», insanda, hayvanda, bitkilerde, cisimlerde kısacası bütün varlıklarda bulunan ruhtur. «Sur» canlı bütün bütün varlıklarda, «kut» yalnız insanla at'ta bulunan ruhtur. «Eş» şimdi «arkadaş» manasında olan eştir. O zaman şimdiki «peri manasındaydı. Her adamın bir perisi vardır. Bu peri olunca, doğum ve ölüm zamanlarında azar, bu azgınlık kırk gün sürer, o adamlar kırklı olur. Kırklılar birbiriyle

karşılaşamaz. Bunlar bugün dahi Anadolu Türkleri'nin inanışlarında vardır ve «kırklanmak» deyimi de hâlâ kullanılır. Evlerin, tarlaların, derelerin, tepelerin de perileri vardır. Böyle yerler tekin değildir. Yani bu yerlerin perisi çarpar. Bu inanç da halen vardır. «Çur» bugünkü «cin»dir. Eski Türkler hasta'yı «sayru», sinirsel hastalığa yakalanana da «çurlu» (çorlu) derlerdi. «Sayru»ları «atasağun» hayut «otacı» (hekim), «çorlu»ya «kam» (kahin) tedavi ederdi.

«Ogan» Altay Türkleri'nde hâlâ önemlidir ve yerin ortasındadır. Bu da oraya dikilmiş bir çam ağacıdır. «Ogan» Yakutlar'da «Ulu Tuyun»dur. Ulu Tuyun ayağını yere bastığı zaman bütün dağlar, dereler titrer, fırtınalar, boralar kopar. Gök gürlemesi, şimşek, yıldırım onun silah şakırtıları, kıvılcımlarıdır. Ulu Tanrı insanların işine bakmayı Ulu Tuyun'a bırakmıştır. Kendisi insanlara ilgisiz durur, hatta kurban da istemez. Yalnız yılda bir defa gençlerin kendi şerefine, dokuz defa dokuz bardak kımız içmelerini ister.

Türkler'de her uruğun bir kutsal hayvanı vardır. Buna «Ongun» derler. «Ongun» Türkçe «Oytun»dan gelir ve kutsal manasındadır. Bu «ongun»lar her uruğun hayvanıdır. Gün Han'ın ongunu şahin, Ay Han'ınki kartal, Yıldız Han'ınki tavşan, Gök Han'ınki Sungur, Deniz Hanınki çakır'dır.

Oğuzlar'da 24 boy vardır. Bu boyların birer «damga»sı vardır. Yakutlar'da da 24 sayısı kutsaldır. Oğuzlar'da «ozan» hem kahin, hem şairdi. Şölen'lerde «Oğuzname»yi söyleyerek kopuz çalardı.

Altay Türkleri'nde Yer-Su'ların başı «Ogan»dır. Bunun oğulları «Su Han» ve «Demir Han»dır. Bu Türkler'de Kara Han'ın yerin göbeğinde dokuz dallı bir ağaç ve her dalın altında bir adam yarattığına, bütün insanların bu dokuz atadan türediğine inanılır.

Türkler'de iyi iş gören ruhlar «Ak Çar», kötü iş gören ruhlar «Kara Çar»dır. Kuzey Türkleri bunlara «Ak Çure», «Kara Çure» derler. İşte bundan toplumsal sınıf meydana gelip halk ve soylu sınıfları doğmuştur. Bunlara şu adları verirler:

Ak-Süyek: Ak-Kemik: Soylu

Kara-süyek: Kara

Gökte «Gök Tanrı» altın bir tahtta oturur. İşi ödül dağıtmaktır. Yerin altında «Yağız-Yer» yani «Erlik-Han» kara bir tahtta oturur. Bunun derisi, eti, tahtı, her şeyi karadır. Ceza verir. Yani günahkar ruhları siyah bir katran kazanına atar. Üçüncü kat gökte bir «Süt Gölü» vardır. Bu gölün diğer adı «Ak Göl»dür.

Türkler'de Güneş dişi, Ay erkektir.

Altay Türklerine göre bir çocuk dünyaya geleceği zaman «Bay-Ülken» oğlu «Yayık»ı bu işe memur eder. Yayık Gölü'nden bir damla alıp çocuğun ruhunu yaratır. Yanındaki meleklerden bir «Yayucı»yı çocuğun sevaplarını yazmak için görevlendirir. Erlik Han da çocuğun günahlarını yazmak için derhal bir «Kürmüz» gönderir. Birincisi çocuğun sağında, ikincisi solunda durur. Bu inanç hâlâ Anadolu'da vardır. Bu iki melek bu insanın ölünceye kadar yanından ayrılmazlar. (Bu inanç Müslümanlık'ta da vardır.) Ölünce Kürmüz onun ruhunu kapıp yerin altına götürür. Erlik Han'ın altındaki yer tabakasında «Kazırgan» adında

bir cehennem vardır. Burada bir Kazgan'da katran kaynar. (Bu inanç da hâlâ vardır.) Kürmüz Erlik Han'ın huzurunda ruhun günahlarını ispat ederse ruhu Kazgan'a atar. Yayucı'da ruhla oraya geldiğinden ruhun sevaplarını sayarak onu savunur. Eğer sevap günahtan çoksa ruh Kazgan'a atılmaz. Günahı çoksa Kazgan'a atılır. Ruh günahı derecesinde yanar. Günahı kadar yandıktan sonra yukarıya doğru çıkmaya başlar. Ruhun Üçüncü Gök'te cennette bulunan akrabası şefaat edip Yayucı'yı sıkıştırırlar. Yayucu ruhun günahı kadar yanmasını beklemeye mecburdur. Çünkü ruhun başı katranın içindedir. Günahı kadar yanınca başı dışarı çıkar. O zaman Yayucı ruhun tepesindeki saçtan tutup onu Kazgan'dan çıkarır. İşte Türkler'in tepelerinde saç bırakmaları bu inançlarından dolayıdır. Yayucı uçar, ruhu Üçüncü Kat'taki göğe götürür. Oradaki akrabası ruha ziyafet verir. Cennetin yanındaki suyu pek tatlı olan Süt Gölü'nde altın sandallar vardır. Kıyılarındaki sedefli kumlarda gezinirler. Bunun civarında «Sürüh Dağı» vardır ki orada güzel ve türlü türlü kuşlar, geyikler, yemiş ağaçları vardır. Burada av, at yarışı, şölen yapıp eğlenirler. İşte çocuk bu Süt Gölü'nün damlasından yapılmış, yine ona gelmiştir.

Yakut Türkleri'nin «Ayzıt» adında bir tanrıçası vardır ki bu, Yunanlılar'ın «Venüs» (Zühre)ü gibi güzellik tanrıçasıdır. Ancak onun gibi fuhuş değil, iffet simgesidir. Bir kadın doğuracağı zaman Ayzıt «Tarla», «Çiçek», «Yemiş» perilerini alarak lohusanın yanına koşar. Bu perilerle üç gün-üç gece lohusanın başında kalarak ona hizmet eder. Süt Gölü'nden getirdiği damlayı çocuğun ruhuna damlatır. Ayzıt çocuğu doğurduktan ve çocuğu kutsal damla ile kutluladıktan sonra perilerini alıp gider.

Ayzıt ancak iffetini muhafaza etmiş kadınların lohusalığına gelir. Namussuz kadınlara, ne kadar yalvarılsa ve ne kadar kurban kesilse, yine gelmez. Demek bizim «Zühre»miz Yunanlılar'ınki gibi fuhuş perisi, fuhuşu teşvik ve himaye eden bir tanrıça değil, tersine ahlakı koruyan ve savunan bir tanrıçadır. Ne güzel!..

Ak Şaman Ayzıt'a özgü «yaz ayini» yapar. Bu, yazın bir bayramdır. O gün ev temizlenir, odalara en süslü eşya konur, ev sergi haline getirilir. En güzel elbiseler giyilir. En nefis yemekler pişirilir, en süslü sofralar kurulur. Herkesin şen olması gerekir. Güle, eğlene yemekler yenir, en nefis kımızlar içilir. Yemekten sonra beyazlara bürünmüş olan Şaman elinde kopuzu, gelir. İffete yönelik hiçbir günah işlememiş dokuz genç kızla dokuz delikanlı seçer. Bunları, delikanlılar sağda, kızlar solda olmak üzere elele verip ikişer ikişer dizer. Önlerine geçer. İlahi söyler, kopuz çalar, bunları Ayzıt'ın Üçüncü Kat gökteki sarayına götürür. Yürürler, bu yürüyüş göğe çıkıştır. Üçüncü Kat göğün kapısına gelirler. Kapıda Ayzıt'ın, ellerinde gümüş kırbaçları olan «yasakçı»ları vardır. Yasakçılar gelenlerden iffetini bozmuş olanlar varsa onları geri çevirmekle görevlidir. Yoksa hepsi girer. Günahkar olanlar geri çevrilir. Diğerleri Ayzıt'ın sarayına kabul olunurlar. Güzel İlahe'nin huzuruna çıkarlar.

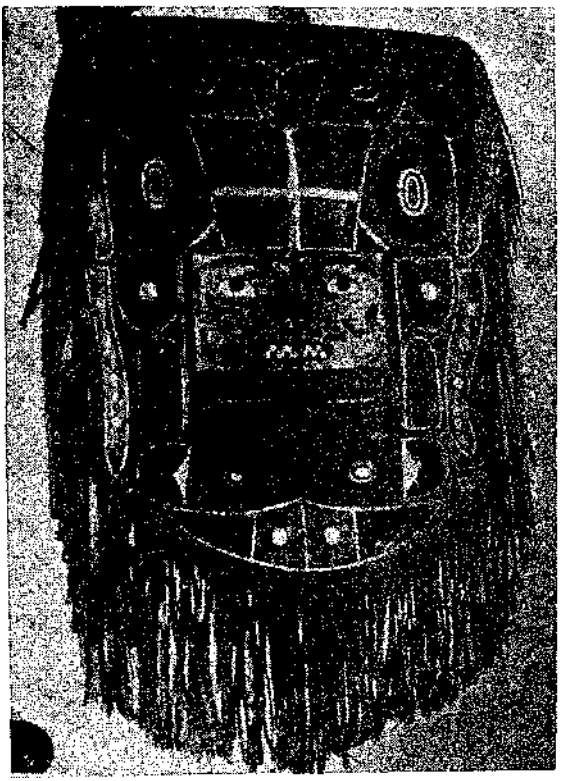
Söylenen ilahilerde Ayzıt şöyle tasvir olunur:

«Başında kürkten ak bir kalpak, çıplak omuzlarında yine ak kürkten bir atkı, ayaklarında baldırlarına kadar siyah bir çizme, bu durumda

bir kayaya yaslanarak uyumuştur; yahut ormanda dolaşır. Onu böyle görenlerin nasıl aklı başından gitmez!..»

Altay Türkleri'nde dünyanın yaradılışı (Tekvin-i Hilkat-ı Kozmogoni) şöyledir:

Hiçbir şey yok iken yalnız Kara Han ile Su vardı. Kara Han'dan başka gören, Su'dan başka görünen yoktu. Su ezelden beri dalgalanan «Kau» idi. Kara Han eski bir bilim halindeydi. Kara Han nihayet yalnızlıktan usandı. Kendisi gibi bilen, gören, yapabilen bir varlık istedi. «Kişi»yi yarattı. İkisi kara kaz gibi suyun yüzünde uçmaya başladılar. Kişi haline kanaat etmedi. Kara Han'dan daha yüksekte uçmak, yüce olmak istedi. Kara Han Kişi'nin kalbindekileri görüyordu. Ona bir ceza vermek istedi. Kişi'nin bilim gücünü, uçmak yeteneğini elinden alıp yok etti. Zavallı Kişi bir taş parçası gibi suyun dibine doğru batmaya başladı. Kişi felaketini anlayıp yalvardı. Tövbe etti, af diledi. Kara Han acıdı. Bilmek, toprak üstünde yaşamak iktidarını tekrar verdi; fakat uçmak iktidarını vermedi.

Amerika Şamanlarının Renkli Önlüğü

Kişinin yaşaması için şimdi bir toprak gerekti. Kara Han denizin dibinden bir yıldız yükseltti. Kişiye bu yıldızdan bir avuç toprak alarak suyun yüzüne çıkmasını emretti. Kişi bir avuç toprak aldı. Kendisi için de gizli bir dünya yaratmayı düşünüp bu topraktan bir parçasını ağzında sakladı. Yukarı gelince Kara Han «toprağı suyun yüzüne at!» dedi. Attı. Kara Han toprağa «Büyü!» dedi. Toprak büyüyüp bir ada oldu. Aynı zamanda Kişi'nin ağzındaki toprak da büyüyordu. Eğer Kara Han «Tükür!» demeseydi kişi tükürmiyecek, ağzı parça parça olacaktı. Kişi'nin tükürdüğü toprak yere saçılınca bütün dağlar, dereler oluştu.

Kara Han bu büyük adayı boş bırakmamak için bu adının ortasına bir çam ağacı dikti. Bunun dokuz dalı vardı. Her dalın altında bir adam yarattı. Bu dokuz adamdan dokuz ırk türedi. Kara Han bu insanlara

rehberlik etmesi için «Yayık» adında bir melek yarattı.

Yayık insanlara doğru yolu göstermeye çalışır, Kişi ise onları baştan çıkarmaya, türlü eğlencelere alıştırmaya uğraşırdı. Kara Han bu ahmak insanlara kızardı. Yayık'a Yeryüzünü altüst etmesini emretti. Yayık kargısıyla Yeryüzünü karmakarışık etti. Yeryüzü'nün delik, deşikleri bu suretle meydana geldi. Kara Han Kişiyi de Yeraltı'ndaki göğe kovdu ve adını «Erlik Han» koydu.

Kara Han Yeryüzünü kendi haline bıraktı. Yukarıda on yedi Göğü yarattı. Oğlu «Bay-Ülken»i On altıncı Gök'de bir altın taht üstüne oturttu. Yedinci Göğe «Kün Ana», altıncı Göğe «Ay Ata»yı, kısacası her kata bir tanrı koydu. Üçüncü Gök'de cenneti, Sürüh Dağı'nı, Süt Gölü'nü yarattı. Yayucılar ile bunların başı olan Yayık'ı bu Üçüncü Kat'a yerleştirdi.

Görülüyor ki, Türk'ün en baş ve büyük tanrısı «Kara Han»dır. İyilik meleği olan Yayık da «Bay-Ülken»in oğludur. Ziya Gökalp şöyle diyor: «Türk'de Güneş dişi, Ay erkektir. Bugün bizde Ay'a çocukların «Aydede» demeleri bu «Ay-Ata»dandır.» gerçekten doğrudur. Zaten bizim bugünkü Müslümanlığımızda, hurafelerimizde bu Şamanlığımızdan kalma böyle çok şeyler vardır. Türkler canla başla halis Müslüman oldukları halde bunları hâlâ unutmamışlardır. Bu da Türk'ün geleneğinin yüksekliğini ve Türk'ün geleneğine fevkalade bağlılığını bildirir ki, pek iyi ve sevindirici bir şeydir.

Kara Han yukarıda bunları yaratırken Erlik Han da «Aşağıdaki Gök»te kara bir güneş yarattı. Orasını bu Kara Güneş'in kara nuruyla ışıklandırdı. Kara bir taht üzerine oturdu. Kürmüzler, Kara Ozutlar, Ötkerler yarattı. Bunlar onun cinleri, şeytanlarıdır. Orada Katran Kazanı kurdu. Onu kaynattı. Cehennem yaptı.

Yukarıda Bay-Ülken ödül ilahı, Aşağı'da Erlik Han ceza ilahı oldu.

Dünyanın ilk yaradılışında üstündeki ve altındaki ilahlar savaştılar. Dünyanın sonunda da Yukarıki Gök ile Aşağıki Gök arasında korkunç savaşlar olacak, yeryüzü bu savaşlarla altüst olarak yıkılacaktır. İşte bu da Türk'ün kıyametidir.

«Şaman» Eski Türk dilinde «kahin» demektir. Şamanlık dininin görevli ve ruhanilerine «şaman» adı verilirdi. Bu kelimenin Çince olduğunu söyleyenler vardır. Eski Türkler ruhani görevliye «kam», «kaman» ve «tuyun» da derlerdi. «Kehanet» Türkçe «yad»dır. Eski Türkler «din»e «num» derlerdi. Türkçe «sihir» «yaluy», sihirbaz «yaluycı»dır.

Eski Türk dinine dair gerektiği kadar açıklama ve belge yoksa da Yakutlar, Altay Türkleri, Kalmuklar ve Mançu'lar hamen bu dini muhafaza etmekte olduklarından bu konuda canlı belgelerdir.

Şamanizm bir puta tapmadır. Şamanlığın esası büyük bir yumuşaklık ve sabır, kendisini çevreleyen alem için insani bir şefkat beslemektir. Bu dinde kutsal beş unsur vardır. Bunlar da: Demir, Ateş, Su, Toprak, Ağaç'dır.

Yani Şamanlık dini tabiat kuvvetlerine tapmaktan ibarettir. Sonraları «Tanrı» (Gök), «Yer» olarak iki unsura tapılmıştır.

Bu her unsur birer mevki temsil ederdi ve her mevki bir kaana addolunurdu: Merkez'de «Kin» (Moğol dilinde «sarı» ve «altın» demektir.) Ka-

an, Doğu'da Gök Kaan, Güney'de Kızıl Kaan, Batı'da Ak Kaan, Kuzey'de Kara Kaan.

Cengiz zamanında da bu bölüştürme ve deyimler mevcut bulunuyordu. Ancak daha çok siyasî terim haline geçmişti. Cengiz Han zamanında Türk siyasî deyimleri şöyleydi: Gök (Kök) Moğol, Kin Hakan, Ak Hükümdar (Çin'deki Mançu Saltanatı), Çar (Batı İmparatoru). Bu deyimler halen bazı ufak tefek değişikliklerle Orta Asya Türklerinde siyasî terimler olarak mevcuttur.

Daha sonraları bu «Beş Unsur» ikiye inmiştir: Gök, Yer. Bir de Yalnız Türk Kaanı vardır. Adı da «Kut-Tanrı» yani «Kudret-i İlahiye»dir. Bu Beş Unsur On iki Hayvan'la birleşerek bir devirden ibaret olan altmış yılı bildirir. Bu da Türkler'e takvim olmuştur. Bu yıl adları şöyleydi: Sıçgan (Sıçan), Yer, Buğa-Yer, Bars-Yer, Sıçgan-Ağaç, Buğa-Ağaç, Bar-Ağaç gibi... Sonra bu takvim daha basit bir hale gelmiş, 12 yıl bir devir olmuştur. Bu takvime göre yılların adı: «Sıçgan yılı, Yılkı (At) yılı, Tunguz (Domuz) yılı, Bars yılı, Yılan yılı gibi... Bunlar hakkında «takvim» konusuna gelindiğinde açıklamalarda bulunacağız.

Şamanlıkta en kutsal unsur maden idi. Bu maden de demir idi. sebebi de demirden Türkler'in en sevdikleri, en güvendikleri silahın yapılmasıydı. Çünkü savaşçı bir millet olan Türk'ün silah yapılmasına yarayan şeyi her şeyden çok sevmesi, kutlulaması tabidir. Türkler'in köklerine dair olan masallarda demir ve demircilik görülmesi de bundandır. Hunlar demire taparlardı. Bunun da simgesi kılıç namlusu idi. Yani Hunlar kılıç namlusuna tapınırdı. Hunların kılıçlarını pek acı acı yemiş olan Romalılar Hunlar'ın taptıkları kılıç namlusuna «Merih Kılıcı» adını vermişlerdir. «Çit»lere yani sınır Türkleri'nin yanına giden Bizans elçileri Türkler'in dini ayinlerinde bulunduklarını, bu ayinlerde elçilere demir sunulduğunu yazmışlardır. Bizans Elçisi «Jemark» Türklerin demir ve ateşe taptıklarını, Türk sınırına varınca kendisine sınır muhafızlarının demir sunduklarını, günlük yakıp ateş üstünden atlattıklarını yazmışlardı. Halen Anadolu'da ve Türkistan'da ateş üzerinde atlarlar. Çocukluğumda Sinop'da çoğunlukla çocuklar, hatta büyükler de yılda bir defa eski hasır gibi şeyleri yakıp «Türkler kuş gibi, gavurlar taş gibi!» diyerek üzerinden değişik yönlere olmak üzere birçok defa atlarlardı. Ben de böyle çok ateş üzerinden atladım. Bu, Anadolu'da bugüne kadar kalmış bir Şamanlık adetidir.

Demir ayini kırmızı dereceye kadar kızdırılmış bir demiri kerpeten ile tutup bir örs üzerine koymak ve çekiçle dövmektir. Bu töreni bizzat Kaanlar da, onların arkasından beyler, ulular, sonra halk yaparlardı.

İşte bu kutsallıktan dolayı olacaktır ki, Türkler'de «Timur» (Demir), «Timurtaş»(*), «Polat» adları çoktur. Avrupalılar'ın «Atilla»(**) dedikleri meşhur Hun Hükümdarı'na da Macarlar «Atzel» (Açel) derler ki, bu kelime Macarca «Çelik» demektir.

(*) Bu kelime «karındaş» gibi olup «Demir arkadaşı» demektir. Bir de yine ad olarak «Timurtaş» vardır. Bu, «Timur»la «taş» demektir.

(**) Son zamanlarda bizde Atilla'nın asıl adını, Türk dilindeki telaffuzunu bulmaya gayret eden Türkçecilerin kimi «Atlıhan», kimi «Adlı Han», kimi «Atalay», kimi «At Alan» demişlerse de zannımca henüz aslı bulunamamıştır.

Sonraları basitleşen Şamanlık iki unsur tanımıştır demiştik: Tanrı, Yer. «Tanrı» Türkçe «sema» demektir. «Tan-yeri» bu kelime ile aynı asıldandır. Çünkü onlar Allah'ı semada farzettiler. İşte bugün Türkler'in Allah'a tanrı demelerinin sebebi budur. Bu deyim tıpkı Fransızlar'ın «ciel» kelimesine benzer ki, hem sema, hem Allah demektir. «Tanrı» kelimesi bize Türkiye Türkleri'nde de halen vardır. Hatta «Tanrıverdi» adı bile mevcuttur. Buna eski Türkler eski şive ile «Tanrıberdi» derlerdi. «Tanrı» eski Arapça yazılmış kitaplarda «Tagrı» suretinde de yazılmışlardır ki, «Tanrı»nın en eski şekillere olması gerekir. Türkler «Allah»a «Ogan«, «İdi», «Çalap», «Bayat», «Yaradan» da demişlerdir. Bazı Türk hükümdarlarına verilmiş olan «Tanrı-Kutu» , «İdi-kut» «Allah'ın gölgesi» manasındadır. Selçuk ve Osmanlı sülaleleri hükümdarlarının taşıdıkları «Zıllullah fi-lialem» unvanının bu eski Türk usulünün Arapça bir ifade ve bakiyesi olması gerekir. «İdi», «İge» ve «İys» yani sahip ve efendi manasına gelir. Uygurlar'ın hanlarına verdikleri «İdi-Kut» unvanındaki «İdi» bu kelimedir.

«Bayat» zengin manasına olan «Bay»dan gelir. Oğuzlar'dan bir boy'a ad da olmuştur. «Ogan» «kudretli ve cesur» manalarına da gelir. Boyabad'da bu adda bir köy olduğu gibi bu kelime hâlâ Bulgarca'da da vardır.

Tanrı'nın amblemi çadırlarının duvarına astıkları tahta veya keçeden «burçuk» (ufak heykel) tur. Bunlara «Ongun» derlerdi.

Eski Türkler Gök'e ve Güneş'e pek saygı gösterirlerdi. Bu sebepten hanlarının çadırlarının kapısı doğuya yönelmiş biçimde kurulurdu. Her yıl «Altun Dağ»a hacca giderler, orada Göğün ruhuna ibadet ederlerdi. Aynı zamanda her yıl atalarının mezarlarında kurban keserlerdi. Bu kurbanlar at, öküz, koyundu. Türkler hükümdar karargahına «altun ordu» derlerdi. Ayrıca Tibet ile Kaşgar arasında altın madeni bulunan «Altun Dağ» adında bir dağ da vardı. Altun Dağ'a yakın bir de «But Dağ» vardır. Bu da diğeri kadar kutsaldır. «But» Türkçe «ruh» demektir.

Halen Şamanlığı muhafaza eden Türk urukları vardır. Genellikle diğer Türkler'de adet ve inanç halinde ve az da olsa Şamanlıktan bazı şeyler kalmıştır. Özetle bugün Müslüman olan Kırgızlar'la Sibir Tatarları'nın türkülerinde, halk hurafelerine fazlaca kalmıştır.

Şamanlığı muhafaza eden uruklar batıda Çeremisler, Kalmuklar, kuzeyde ve doğuda Yakutlar, Altay Türkleri, Teleütler, Tunguzlar, Samonyedler'dir. Hint Okyanusu'nun Mutedil adalarının bir kısmında vardır.

Şamanlık dini Mançu ayin kitaplarında, Çin tarihlerinde kısmen muhafaza edilmiştir. Halen Şamanlık dininde olanlar Güneş'de bulunan bir tanrıçaya taparlar, cinlere, meleklere inanırlar. Bunların büyüğüne de şeytün derler.

Türkler Yukarıda Gökleri on yedi tabaka, Aşağıda Yeri dokuz tabaka farz ederlerdi. On yedi tabaka nur alemi yani cennet, dokuz tabaka karanlık alemi yani cehennem idi. Bu iki alem arasında insanların tabakası olan yeryüzü bulunuyordu. İşte bu iki alem idi ki, insanlar üzerinde etkili oluyordu.

Altay Türkleri dünyayı yaratana «Tangrı Kara Han» derler. Onların zannınca yukarıdaki tabakalarda periler, yüce kişiler oturur, yeryüzün-

de yaşayan insanların ataları bu ecdat ile «insan» arasında aracı olan bu cennettedirler. Yer altındaki tabakalarda cinler, ifritler vardır. Daima oradan insanları kötü ve yanlış yola çekmeye çabalarlar. Kötü insanlar bu cehennemdedir.

«Yer-Su»yu yani yer küresini birtakım perilerin şahıslaşmasından ortaya çıktığını kabul ederler. Bu perilerin herbirinin yüksek bir tepede ya bir «bulak» (kaynak) başında yeri olduğuna inanç beslerlerdi. Rumların «ayazma»sında bu inancı aynen görüyoruz. Pek dikkate değerdir. İnsanlara en yakın ilahların «Yer-su» olduğunu, bunların insanlara iyilik ettiğini sanıp bunlara kurbanlar keserlerdi. Her korkunç dağ geçidinden, her ırmak geçidinden geçen yolcu oraların perilerine şükrederdi. Görülüyor ki Türk mit'i şairane, tatlı çok güzel bölümler içermektedir. İnsanlar gökteki ilahlara doğrudan doğruya yalvarmayıp cennetteki atalarını aracı yaparlardı. Bu aracılar çoğunlukla «Şaman» olan aileler olurdu.

Türkler ölülerine saygı gösterirler, onlar için yas tutarlar, onlara kurbanlar keserlerdi.

Şamanlar önemli makam sahibi idiler. Oynuk addolunurlardı. «Oynuk» kutsal demektir. Hâlâ Orta Asya'da «Oynuk bolsun» derler ki, «oynuk olsun» yani «kutsal olsun» demektir. Şamanlar astrolojiyi bildiklerini, şeytanlar ve cinlerle ilişkide bulunduklarını, sihir yaptıklarını, öteki alemi gördüklerini, büyü yaptıklarını söylerlerdi. Bir at kuyruğu takınırlardı.

Ellerinde büyük bir def vardı. Yahut defi boyunlarına asarlar, yüzlerine maske takarlardı. Elbiselerinde birçok zil, çıngırak vardı. Elli, altmış kadar çıngırağı olan şamanlar olurdu. Moskova, özellikle Petrograd (eski Leningrad) etnografya müzelerinde şamanların pek merak çekici kıyafetlerini gördüm. Bugünkü şamanlar ellerine, Moskova Müzesi'ndeki örneklere göre, ne geçmişse üstlerine takınışlardır. Hatta üzerlerinde haç bile olanlar vardır. Şüphesiz haçları oralara kadar girmiş olan Hıristiyan misyonerlerinden almışlardır. Bunlar halen böyle, bu kıyafette Asya ortalarında ve doğuda Şaman dininde olan uruklar içerisinde gezmektedirler. Cinleri kovmak için arasıra boyunlarındaki tefi çalarlar. Güneş ve Ay tutulduğu zaman halkımızın davul, tepsi, sini çalmaları bu Şamanlık adetinin devamıdır. Halen bu adet Anadolu'da olduğu gibi İran Türkleri'nde ve Orta Asya'da da vardır. Kadınlardan da şaman olurdu.

Türk'ün orijinal dininde kadınlığın yeri yüksek olduğundan erkek şamanlar da saçlarını uzatır, kadın gibi giyinir, gebe kaldıklarını, balık ve karga gibi şeyler doğurduklarını söylerlerdi. Yakutlar kadın şamana «Odakan» derler.

Sibir, Doğu ve Orta Asya Türkleri'nin duaları, türküleri de Şamanlık inançları ile doludur. Bunlardan bir Kırgız duasıyla bir Çeremis duasını örnek olarak özet halinde veriyorum. Kırgızlar Müslüman, Çeremisler Hıristiyan'dır.

Kırgızlar Müslüman oldukları halde dualarında Hıristiyanlık eseri de vardır. Meryem Ana'dan söz ederler. Bu da onların bir zaman Hıristiyan olduklarının delilidir.

Manzum Bir Kırgız Duası Özeti:

İlk Hüda, ikinci Muhammed, üçüncü Tengrim (Tanrım).
Hazır olsun. Mekke'de evliya, Medine'de evliya, mukaddes Cengiz Han,
Kızıl dağın tepesinde Meryem Ana, Buğa dağın tepesinde kutsal Buğa,
Koç dağın tepesinde kutsal maral başı.

Manzum Bir Çeremis Duası Özeti:

Ulu Tanrı, Su Kaanı, Su Yaratanı, Su Anası,
Ulu Tanrı, Ateş Kaanı, Ateş Yaratanı, Ateş Anası.
Ulu Tanrı, Yer Kaanı, Yer Yaratanı, Yer Anası.
Malı (sığırları) büyüten Ulu Tanrı.
Arıyı üreten Ulu Tanrı.
Ulu Tanrı Sis Beyi.
Sana yalvarırız ki arıları çoğalt kanatlarına kuvvet ver.
Sabahın çiğinde uçarlarken onları tatlı meyvelere rast getir.
Senin ovalarında sülünlerin, çil (bir çeşit keklik)lerin vardır.
Ovaya çıktığımız zaman onları bize rast getir. Kırlangıçlar gibi gezerek yaşamamıza yardım et!

Çeremisler arıcılıkla geçinir bir millet olduklarından dualarında arıdan söz etmişlerdir. Bu duanın son parçası cidden şairane tabii ve pek tatlıdır. Maalesef bu iki duanın kendi şivelerince olan asıllarını elde edemedim.

Şamanlar erkek olduğu gibi kadınlardan da şaman olurdu. Kadın şamana «Odagan» derlerdi.

Şamanlıkta kadın erkekten üstündür. Bu sebeple ayin sırasında şamanlar kadın elbisesi giyerlerdi. Şaman dininde sol taraf itibarlıydı. Oysa Türk Töresi'nde sağ taraf şeref yeridir.

Şamanizmde din ile sihir birbirine eşit sayılırdı. Şamanlar istedikçe yağmur yağdırmak kudretine sahip sayılırlardı. Şamanlar yağmuru «yada» denilen ve Uzakdoğu Türk Yurtlarından bir iki ırmakta çıkan ve birkaç çeşidi olan taşla yağdırırlardı. Bu kelime «Yeşim« suretinde Arapça'ya «jaspe» suretinde Fransızca'ya geçmiştir. Eski Türkler buna «kaş» da derlerdi.

Halen bu adet bizde mevcut olup yağmur duasına çıkılır. Ve suya çakıl taşları konur. Sinop'ta çocukluğumda okulda iken bizi bu dualara götürmüşlerdi. Bunu bizde Müslümanlık adeti zannederlerse de Şamanlıktan kalmadır.

Yüzük taşlarına «yüzük kaşı» denmesinin nedeni bu deyimden ileri gelmiştir.

Eski Türkler'de üç önemli dinî ayin vardı:

1- **Sığır:** Kutsal Öküz yani Yak avıdır. Bu avdan sonra «şölen» (şilan) yani büyük bir ziyafet verilirdi. Bu Osmanlılar'da da vardı. Ancak dini özelliğini kaybetmişti. Bununla beraber bu av hakkında önemli kurallar ve tören vardı. Türk hakanları bunu pek debdebe ile yaparlardı.

2- **Toy:** Buna «şilan» (şölen) ve «çişen» de derlerdi. Genel büyük ziyafetlerden ibarettir. Türk hakanları bunları büyük debdebelerle yaparlardı.

3- **Yuğ:** Yas ayini. Çevre hanları ile beyleri gelirlerdi. Altın gümüş hayvan getirirlerdi. Törende yüz, göz çizilirdi. Ölünün üstüne «bark» denilen türbe yakılır ve içine ölünün resmi konur, duvarlarına da onun bulunduğu savaşlar resmedilirdi. Yascılara «yuğcı» ya da «sığıtcı» derlerdi. Söylenen ağıtlara da «Sağu» derlerdi. Bu millî bir adettir. Tukyu'lar zamanında yani Şamanlık ve Budalık zamanlarında da vardır. Sonra Müslümanlık devrinde de vardır. Selçuklular hatta Osmanlılar'ın ilk devrinde vardır. Mısır Türkmenleri'nde vardır. Mısır'da halen Kavalalılar'da vardır. Resmen yas tutulmak, kara giymek adetti. Yüze ve ellere çamur veya mavi boya sürerlerdi. Ağlarlar «sağu» (ağıtlar) söylerlerdi. Ölünün ruhu için yemek dağıtırlardı. Halen bizde lokma dağıtılır.

Yuğ bütün şiir ve edebiyatımızda da vardır. Dinen yasak deniyor.

Şaman dininde demir kutsal olduğundan Türkler her yıl «Nevruz» günü bir örs üzerine demir koyup vurarark ayin yaparlardı.

Şamanlar cinleri çağırır veya kovarlardı.

Cenaze töreninde at koşusu yaparlardı. Ölüye hürmeten eğerli ve süslü, fakat üzerinde binicisi olmayan atlar da gönderirlerdi. Kurbanlar keserlerdi. Mezarların üzerlerine direkler dikerlerdi. Direklerin başlarında inek, öküz, koyun gibi kurbanların başlarını asarlardı. Halen Çeçenler'in mezarları Kafkasya'da bu direklerden orman gibidir. Anadolu'da köylerde halen böyle hayvan başı kemiği aslı direkler vardır ki, uğur sayarlar.

Bizde halen Şamanlık'tan pek çok şey vardır. Halkımız bunları Müslümanlık zanneder. Hatta Şamanlık Mevleviler'in, Kadiriler'in, Nakşibendiler'in zikirlerindeki tavırlar, dans şekilleri Şamanlık'tan beri gelmektedir. Eski Türkler ağacı kutsal sayıp etrafında dönerek dans ederlerdi. Bunu İlhanlılar'da da gördük. Yirmi otuz yıl öncesine kadar ağaca tapınmayı Çerkesler'de de görüyorduk.

Mani Dini dede ve nine'nin ruhlarıdır. Bu iki ruh birer tanrı sayılırdı. İşte bundan dolayıdır ki, eski Türkler aile ateşinin sönmemesine pek dikkat ederlerdi. Halen Doğu Türkleri'nde ve Kırgızlar'da evin mutfağının ateşinin sönmemesine pek dikkat edilir. Kaza sonucu sönerse soydan olmak üzere komşudan ateş alınır. Yeniden kibritle ateş yakılmaz. Kırgızlar bu «man»lara «Od Ata», «Od Ana» adlarını verirler. Her akşam ateşi küllerler. Sabahleyin bir ardıç dalı ile bu ateşi yeniden çoğaltırlar. Bu dalı odaların hepsinde dolaştırırlar. Evlerde bunları temsil eden putlar da bulunurdu. Ana put solda dururdu. Kalbin bulunduğu sol yer saygındı.

Eski Türkler'de böyle tanrı ve tanrıça olduğundan devletlerinde de hakan ile hatun güce ortaklaşa sahip idiler. Bu sebeple yarlığı (ferman)larda: «Hakan ile Hatun emreder ki...» derlerdi. Elçileri Hakan ile hatun beraber kabul ederlerdi.

Gök'ün altıncı katında «Ay Ata», yedinci katında «Gün Ana» adındaki bir tanrı oturduğuna inanırlardı.

«İslam Tarihi» yazarı Dozi şöyle der:

«Cengiz ve evlatları Asya'yı Mançuri, Çin, Sibirya Turan, Horasan, İran, Hindistan, Irak, Anadolu, Kafkasya, Kırım ve şimdiki Rusya, Polonya ve Macaristan'ı ele geçirmişlerdir. Böylece dünyada eşsiz bir devlet kurmuş, fetihleri İskenderleri, Romalılar'ı gölgede bırakmış olan Moğollar din konusunda tutucu değildiler. Bir Allah tanıyorlardı. Ona ve Göğe «Tanrı» adını veriyorlardı. Bundan başka Güneş'e, Ay'a, dağlara, ırmaklara da tapıyorlardı. Güneye dönerek ve önünde diz çökerek Güneş'e tapınıyorlardı. Yıldızlara ve ırmaklara tapınırlar, bunların şerefine içtikleri şeylerin bir kısmını yere dökerlerdi. Tanrılarını ağaçtan ya da keçeden yaparlar, adına «ongun» (suret) derlerdi. Bu suretleri evlerinin duvarlarına asarlardı. Bu suretlerin önlerinde yükünürler, bu resimlerin ağızlarına yemeklerinden ilk lokmalarını sürerlerdi. Ölmeyi tıpkı bu dünya gibi bir başka dünyaya geçmek olarak kabul ederlerdi. Hastalıklarını cinlere atfederler ve cinleri yatıştırmak için kurban keser ya da kam (kams) dedikleri rahiplerin dua okumasını isterlerdi. Moğollar'ın kamları hem cedeci (sihirbaz), hem falcı, hem hekim idiler. Kamların geçmişin, şimdiki zamanın ve geleceğin esrarından haber verdiğine inanırlardı. Kamlar sihirbazca birtakım kelimeler söyleyerek ve bir dümbelek çalarak cinleri toplarlardı. O zaman coşarlar ve türlü acayip hareketler yaparak keşiflerini söylerler, kerametlerini gösterirlerdi. Biraz önemli olan her işte kamlardan görüşleri sorulurdu. Kamlara körükörüne güvenilirdi. İşte bunların bu dinlerine Şamanizm denir.

«Türkler'in çok zaman bu dinde kalmaları mümkün değildi. Ancak Budist mi, Müslüman mı, Hıristiyan mı olacakları belli değildi. Hatta Yahudiler bile onları Musevi yapmak için çaba gösteriyorlardı. Hatta aynı cinsten Hazarlar Yahudi olmuşlardı. Argun'un saltanatı zamanında (M. 1284-1290) Yahudiler'den bir önce Han'ın hekimi, sonra başbakanı olmuştu. Yahudiler akın akın bunun yanına geliyor, büyük memurluklara geçiyor ve zengin oluyorlardı. Bu vezir «Sadüddevle» unvanını almış ve gerçekten bozuk olan maliyeyi hızla düzeltmişti. Bilginleri, şairleri himaye eder, adaletli davranır, hırsız memurları barındırmazdı. Argun hasta düşmüştü. Kamlar sihirlenmiş olduğunu, şifa bulamayacağını söylediler. Sadüd-devle'nin doğruluğundan bizar olan yolsuzluk yapan memurlar kendisini öldürdüler, bütün Yahudiler'in mallarını yağmaladılar. Bu sebeple Moğollar'ın Yahudi olması ümidi de ortadan kalktı.

«Fakat diğer üç din erbabı özellikle memur ruhanileri Moğol beylerini kazanmak için çok çaba gösterirlerdi. Çünkü böyle bir azim devletin resmî dini olmak her din sahibinin en sevgili, en önemli emeli olacağı tabidir.

«Moğollar İslam memleketlerine hücum ettikleri zaman İslamlar'dan pek büyük baskı görmüş ve görmekte olan Hıristiyanlar Moğollar'ın kucağına atılmıştı. Hıristiyanlar saygı görüyordu. Hatta sefahat ve işret ile sağlığını hükümet işlerini göremeyecek derecede bozan büyük Han Kuyuk zamanında devletin yönetimi iki Hıristiyan bakanın elinde kalmıştı. Bu bakanlardan birisi Kuyuk'un elinde büyüyüp eğitilmiş bir adamdı. Kuyuk'un hekimleri de Hıristiyan idi. Yakınları arasında birçok Anadolu, Suriye, Irak ve Rusya keşişleri vardı. Çadırının önünde ufak bir kili-

se vardı. Bu kilisede akşam-sabah ayin yapılırdı. Kilisenin keşişleri Kuyuk tarafından aylığa bağlanmıştı.

«Kuyuk'un Hıristiyan olacağına herkes inanmıştı. Hıristiyanlık Moğol kadınları arasına da girebilmişti. Hatta bir imparatoriçe bile (Dokuz Hatun) Hıristiyan olmuştu. Avrupa özellikle Papa ve ruhani reisleri Moğollar'ı Hıristiyan etmeye gayret ediyor, bu konuda pek umutlu bulunuyorlardı. Papa IV. İnnosan (İnnocent) Lyon'da bir toplantıda Moğolları Hıristiyan yapmaya çalışması hakkında karar verdirmişti. İki papas elçi mektuplarıyla İran'a Kuyuk Han'ın yanına gitti, fakat iyi kabul görmediler. Onlara ancak açlıktan ölmeyecek kadar yemek verildi ve Moğol generalleri: «Vay gidi sizi! Bize Hıristiyan olun diyorsunuz, siz ve Papa'nız gibi köpek olmayı teklif ediyorsunuz ha!» dediler. Papa'nın sert ve emir havası taşıyan mektupları olumsuz etki uyandırdı. Bununla beraber Moğollar arasında Papa'nın Hıristiyanlığından farklı bir Hıristiyanlığın girmiş olduğunu da görmüşlerdi. Papalar ümitsizliğe düşmeyip sonraları yine defalarca misyonerler gönderdiler.

«Hıristiyanlar, Müslümanlar, Budistler Moğolları üstüne silinip her şey yazılabilen bir yazı tahtası gibi kabul ediyorlardı. Moğollar'ın dinleri olan Şamanizm'e kuvvetli bir eğilimleri yoktu. Fakat pek alaycı idiler. Bir misyoner, «İman edenlerin kurtuluş bulacağını, iman etmeyenlerin ceza göreceğini» söylediği zaman Han güler ve Moğollar eğlenerek el çırparlardı. Onlar birçok dini, o dinlerin propagandacıları vasıtasıyla öğrenmişler, hepsinin de iddiasını, tehdidini bellemişler, hiçbirine önem vermemişlerdir.

«Moğollar'ın nazarında dinlerin hepsi birdi. Cengiz Han Allah'ı «bir» bilirdi. Ona varmak için yolların önemi yok, hepsi birdir, derdi. Hiçbir dini diğerine tercih etmemeyi Cengiz Han evlatlarına vasiyet etmişti. Onlar bu vasiyeti tutmuşlardı. Mesela Mengü Han Hıristiyan, Müslaman ve Budistlerin ayinlerinde ailesiyle beraber hazır bulunurdu. Her dinin memur ve ruhanilerine eşit olarak davranırdı. Bu Mengü Han bir Katolik misyonere, «Aynı Tanrı'ya ibadet konusunda saray halkının istediği yoldan gitmekte serbest olmaları daha akla uygundur« demiştir.

«Sonradan siyaset Moğollar'ı bir din aramaya sevketmiş, Kubilay birinci defa olarak bu gereği hissedip gücü Çin yönünde olduğundan Buda mezhebine girmişti. Fakat yine din konusunda hür idi. Memurları arasında Hıristiyanlar, özellikle Müslümanlar çok idi. Hıristiyanlar'ın günlerinde buhur yaktırıp «İncil»i getirtir ve okurdu. Çoğunlukla «Dört büyük peygamber vardır: İsa, Muhammed, Musa ve Summanakarkudum (Sekyamoni). Dördünü de kabul ederim» derdi.

«Hiçbir aile yoktur ki Cengiz Han ailesi kadar dinde serbest olsun. Sebebi devletlerinde türlü dinlerin olmasıdır. Moğolların fetihlerini Asya'nın bir ucunu diğer ucuna birleştirmişti. Alan ve Kıpçak orduları Tunkin'de savaşıyor, Çin mühendisleri Dicle boyunda çalışıyorlardı. Tatu sarayında İranlı astronomi ve aritmetik bilginleri teknik meseleler üzerine sohbet ederlerdi. Miladi On altıncı Yüzyıl'dan evvel birbirlerini ancak ismen işiten yirmi kadar milletten adamlar şimdi bir odada oturuyor, yazıp hesap yapıyordu.

«Çin'e Müslüman göçü ve girişi Moğollar sayesinde olmuş, Müslü-

manlar orada yüksek sivil ve askerî memurluklar elde etmişlerdir. Kendilerine özgü mahaller teşkil ederler, camiler yaparlar, terkedilmiş çocukları alıp İslam terbiyesince büyütürlerdi.

«Tek bir hükümdar için pek büyük olan bu devlet dörde bölündü. İran'da saray ve hükümet dini hangisi olacağı yeniden tartışıldı. M. 1282'de Tacdar Oğul'un tahta çıkmasıyla Hıristiyanlığın üstün geleceği sanıldı. Çünkü bu hüküdar gençliğinde «Nikola» ismini almıştı. Oysa tahta geçince Bağdat hükümetine şu hatt-ı hümayunu gönderdi: «Tahta geçtik. Biz Müslüman'ız. Bu hayır haberi Bağdat halkına bildiriniz. Abbaslı Halifeler zamanında her neye sahip bulunmuşlarsa hepsini medrese ve hayır müesseselerine iade ediniz. Şeriat hükümlerine uyunuz. Ey Bağdat halkı! Peygamber, İslamiyet kıyamete kadar muzaffer olacaktır.» Tacdar Oğul'un tebeasının çoğunluğu Müslüman'dı. Artık "Nikola" ismini istemeyip "Sultan Ahmed" ismini aldı. Bir söylentiye göre ecdadı gibi din işlerinde serbestiyi muhafaza etmiş ve bir söylentiye göre de tersine Hıristiyanlık aleyhine yürüyüp Hıristiyan olan birçok Moğol'u Müslüman yapmış, kiliseleri camiye çevirmiştir. Gazan Han ise bu konuda pek şiddetli davranıp camiden başka ne kadar kutsal yer varsa hepsini ya yıkmış, ya cami yapmıştır ve bütün askerini Müslümanlaştırmıştır. Gazan Müslüman olmuştu ama Sünni veya Şii miydi, belli değildi. İki tarafı da idare ederdi. Olcaytu ise tahta Sünni geçmişken sonra bütün hükümet heyetiyle birlikte Şii olmuştu.

«Dağılmış olan Cengiz Hükümeti Aksak Timur'la tekrar bir imparatorluk olmuştu. Ölümünde tekrar dağıldılarsa da soyundan Babür Han Hindistan'da büyük bir Moğol devleti kurdu. Soyundan Ekber Han dünyaya geldi. Bunlar da din işlerinde kayıtsızdı ve yalnız ismen Müslüman idiler. Bu han bilgisi çok geniş bir hükümdardı. Her dinin bilginlerini toplar, ilmi, dini sohbetler yapardı. Kendisi her dinin saygın olduğunu, hepsinin de iyilikten yana bulunduğunu, bundan dolayı hepsinin bir olduğunu söylerdi. Zamanında Mecusiler, Budistler hepsi saygı görür, sarayında hepsinin ayinin yaptırır ve kutsal ateş yaktırırdı. O zaman kadı, müfti, belli başlı İslam bilginleri «Madem ki gerçekten adaletlidir. Bu hükümdarın arzusu kanun ve şeriat hüküm ve kuvvetine sahiptir. Din bilginleri ile arasında anlaşmazlık çıkarsa hükümdarın görüşü üstün olmalıdır» suretinde bir karar vermişler ve daha sonra «Lâilâhe illallah, Muhammedür-resulullah» yerine «Allah'dan başka Allah yok, Ekber onun vekilidir» demişler ve bu kabul olunmuştu. Şarap ve kumar da mubah (şeriate uygun) sayılmıştı. Ayların Arapça adları değiştirilip eski Frasça adlar kondu. Müslüman bayramları yerine de eski Fars bayramları kondu. Arap dil ve edebiyatına zorluk gösterildi. Akaid ve fıkıh yasaklandı. Adları «Muhammed» olan birçok adam başka adlar takındılar. Taaddüd-i zevcat (çok karılılık) kaldırıldı. Sünnette çocuğun rızası şarttı. Domuz etine de izin verilmişti. Öküz, sonraları koyun, deve, at kesilmesi ve yenmesi yasaklanmıştı. Demek Ekber Müslümanlığın zımni bir düşmanı ve Budalık'ın dostuydu demek gerekir.

«Şiilik İran'da daima çoğunluktaydı. Şah İsmail Safevi ile resmi din de oldu ve şimdiye kadar öyle kaldı. Bu hanedan kendilerine verdikleri unvanlar arasında en saygın olarak «Sekk-i der Ali» (Ali'nin kapısının

köpeği) unvanını verirlerdi. Nadir Şah bu iki mezhebi birleştirmek teşebbüsünde bulundu. Hurafelere derin bir nefreti vardı. Gözleri açılmak için Horasan'a İmam Rıza Türbesi'ne gelen amaların durumlarına gülerdi. Yahudi, Hıristiyan ve Müslüman bilginlerini toplayıp sohbet yaptırmış ve onlara «Ben sizin hepinizin dininden daha iyi bir din yapacağım» demiştir. Görülüyor ki o dine kayıtsız ve bunları politikasına araç etmekten başka bir kıymet vermiyordu. Bu sebeple İran'dan Türk ve Afganlar'ın tardı söz konusu olduğu zaman Şiiler'in bu fikrine şiddetle direnmişti. Her ne kadar sonraları Şiiliği kaldırırsa ve bir irade de yayınlarsa da başarılı olamamıştır.

«Bağdat'ı Moğollar aldıktan sonra Abbasiler'den biri Mısır'a iltica etmiş, orada Memluklar tarafından «Halife» olarak tanınmıştır. Böyle onaltı halife geldi. Nihayet Yavuz son halifeyi esir edip İstanbul'a götürdü. O da «Hılafet»i Yavuz'a devir ve teslim etti. Bu devirden itibaren Türkiye Padişahı'na Peygamber Nesli'nden olduklarını iddia eden Mekke ve Marakeş şerifleri de «Halife», «Emirül-müminin» ve İslamiyet'in Reisi gözüyle bakarlar.»

Türkler Şamanlıktan sonra her dine girmişlerse de bu dinlere sarılmamışlar, adeta kayıtsız kalmışlardır. Dinler onlarda etkili olmıyordu. Çünkü millî terbiye, yasa ve töre pek kuvvetliydi. Türk ruhuna pek derin olarak yerleşmişti. Din terbiyesi, o terbiyeyi söküp atamıyordu. Yalnız Müslümanlığa son dört beş yüzyılda pek sıkı sarılmışlardır. Müslümanlık istisna teşkil etmiştir. Türkler yalnız dine kayıtsız kalmakla durmayıp onunla eğlenirlerdi de. Mangu (Mengü) Kaan'ın sevdiği eğlencesi Budist ve Hıristiyan papaslarıyla Müslüman imamların sohbete ve tartışmaya tutuşturup seyretmekti. Sohbet kızışırdı; fakat Türk Töresince Kaanların yanında gürültü edilemediğinden kavga edemezlerdi. Tartışmanın sonunda onlarla beraber içki içerdi.(*)

Türkler dini adeta gömlek değiştirir gibi değiştirmişlerdir. Selçuklular M. 800-1000, H. 183-390 arasında yani iki yüzyıl içinde Şamanlık'tan Hıristiyanlığa, ondan da Müslümanlığa geçmek şartıyla üç din değiştirmişlerdir. Müslüman oldukları halde camilerine varıncaya kadar arslan heykeli, koç kafası, ejderha resmi yapmaktan feragat etmemişlerdir. Niğde, Sıvas gibi Anadolu şehirlerinde böyle resimler bulunan Selçuk cami ve türbeleri halen mevcuttur, bunları bizzat gördüm. Bunlar ve daha birtakım Türkler Müslüman oldukları halde insan resmi ve başka resimleri içeren paralar bastırmışlardır.

Son devirde Türkler tutucu olmuşlarsa da bu, şehirlilerle sınırlı olup köylüler Müslümanlığı pek az bilmektedirler.

(*) Dr. Rıza Nur'un din ve İslamiyet hakındaki düşüncelerinin mahiyetini, inanç zaafı ve inkılap zihniyeti ile sakat bir kişi olduğunu, bu konudaki fikirlerine itibar etmenin geçerli olmadığını, aynı konularda bilgi edinmek için bugüne kadar yazılmış birçok gerçek ilmi araştırma ürünü eserlere bakılması gerektiğini belirtmiştik. Yukarıda «İslamiyet Tarihi» isimli eserinden bazı bölümler nakledilmiş bulunan Dozy'in bu eserine cevap mahiyetinde olmak üzere Filibeli Şehbenderzade Ahmed Hilmi Efendi tarafından yazılmış bulunan ve muhterem Ziya Nur Bey tarafından bazı açıklamalarla yayınlanmış olan bu eseri okuyuculara tavsiye ederiz. (Toker Yayın Komisyonu.)

Yalnız ismen Müslüman olup bunda tutuculuk gösterirler ve dönmezler. Müslümanlığı iyi bilmedikleri gibi, diğer bir din de bilmezler. Aynı zamanda bugünkü bazı Türk uruklarının Müslümanlığı pek zayıftır. Mesela Tatarlar, Kırgızlar din konusunda zayıftırlar. Türkmenler de böyledir.

Hatta biz Osmanlı Türkleri'nde şu mesele vardır: «Türkman zayıfülİman». Buhara Müslümanları çok koyu ve cahilce tutucudurlar. Buraya bir Türkmen «sofra tapşırma (dua)sı» ilave edeyim:

«Açdır, taşdır
Yahşıya yanaşdır,
Yamandan uzaşdır!
Balabun ola,
Bereket dola!
Yalvac'a selam ola!
Tangrı yoluna
Bismillah, Allah-Ekber!»

Bu «din» konusu hakkında güzel ve geniş açıklamalı monografiler yazmak Türklük için hayati ve kutsal görevlerdendir.

Kısacası Türkler birçok dine girip çıkmışlardır. Hiçbir din birden bütün Türkler'e gelmemiş ve birden gitmemiştir. Bir dine bir kısmı girmiş, bir kısmı başka dine kalmış, bir din bir kısmında terkedilmiş, bir kısmı yine aynı dinde kalmıştır. Bu suretle aynı yüzyıl ve yılda Türkler kısım kısım çeşitli dinlerde bulunmuştur. Bu da Türkler arasında ayrılık ve vuruşma sebebi olmuştur. Bu din ayrılığı Türklüğe büyük zararlar vermiştir. İşte bu tarihî derslerdir ki, bütün Türklerin aynı din ve mezhepte olmaları gereğini ortaya koyuyor.(*)

(*) İşte «devrim zihniyetiyle sakat» derken kastettiğimiz düşünüş şekli budur. Yazar son derece samimi bir vatansever ve milliyetçi olduğu halde, İslamiyet'i bilmediğinden ve aynı zamanda Eski Türk Dini hakkında bilgisi yanlış olduğundan (ki o zaman bu din Şamanlık olarak bilinmekteydi. oysa sayın Prof. Dr. İbrahim Kafesoğlu'nun son yıllarda yaptığı çok kıymetli araştırmalar göstermiştir ki, Şamanizm inancı Hind-i Çini üzerinden kuzeye. Asya ortalarına kadar yayılmış olup Şamanizm'in ruhanilerine toplum içinde adeta «meczup» (deli, akıl hastası) gözüyle baktıkları, fakat bu inancın ilkelerine toplum ve devlet hayatında önemli bir yer vermedikleri, Türkler'in eski dinlerinin tamamıyla kendine özgü bir inanç manzumesi olduğu ve buna «Gök-Tanrı Dini» adını verdiği, «Tanrı»nın tamamıyla mücerret (soyut) bir varlık olarak tasavvur edildiği esaslı bir surette ortaya konmuştur. Son derece sakat hükümlere varmıştır. Eski Türkler'in birçok din değiştirmiş olmaları doğrudur. Fakat Gök-Tanrı Dini'nden sonra bütün Türkler'in ortak olarak inandıkları tek din Müslümanlığı görüyoruz. Bugün nüfusları genel Türk nüfusu içerisinde çok yer işgal eden Yakutlar'la Gagavuzlar haricindeki bütün Türkler Müslümandır. Türkler yüzyıllarca İslamiyet'le düşüp kalkmışlar, Türklük İslamiyet'i, İslamiyet Türklüğü güçlendirmiş, yüceltmiştir. Bunun sebebi Gök-Tanrı inancı ile İslamiyetin temel ilkeleri arasındaki -aynilik değil- benzerlik, yakınlık ve İslam ilkelerinin Türk millî kültürü ile son derece esaslı bir mahiyet kazanarak incelmiş, gelişmiş yücelmiş ve kuvvetlenmiştir. Kahramanlık ruhu, vatan sevgisi, adalet duygusu, devletin yüceliği ve kutsallığı telakkisi gibi... bunların hepsi İslamiyet'le beraber çok daha derin ve yüce birer mana kazanmışlardır. Ayrıca İslamiyet millî benliğimizi, milliyetimizi unutturan bir unsur da olmamış, tersine millî kültürümüzün her cephesinde derin etkiler yaratarak Türk-İslam Uy

Türk eski dinlerinde tutucu değildir ve din onları esaslı bir biçimde etkilememiştir. Türklerin dine karşı kayıtsızlıklarını Cengiz soyunda da görüyoruz. Bunlardan birçok hakan aynı zamanda Buda, Hıristiyan ve Müslüman tapınaklarına giderdi. Buna Hindistan'da Ekber Han da yapmıştır. Fakat en son dini olan Müslümanlık böyle olmamış, Türk'ü bütün varlığı ile özümleyip, bütün millî varlığını ortadan kaldırmış, maddi-manevi varlığı ile ve her şeyini bu uğurda feda ettirmek suretiyle kendisine hizmet ettirmiştir. Türkler Müslüman oluncaya kadar yasa, töre, disiplin, Türk milliyeti, Türklük ve vatan duyguları, şan ve kahramanlık hevesi din duygularının üstündeydi. Müslümanlıktır ki, Türk'ün toplumsal ve millî hayatını mahvetmiş, yerine Araplık koymuştur.

Buda dini Hindistan'dan kuzeye taşıp Handehar üzerinden yürümüş, orada güneyden kuzeye olan seyrini batıdan doğuya doğru değiştirip Türk'ten Türk'e yürüyerek Kaşgar'a varmış, orada Çin'e dalmıştır. Buda dininin Türkler tarafından kabulü tarihi Miladi Altıncı Yüzyıl'ın son yarısıdır. Tukyu'lardan Topo Kağan Buda Dini'ni kabul eden Türk hükümdarıdır. Ancak bu din bu Kağan'ın milliyet duygusunu zayıflatmıştır.

Türkler Şamanlık, Mazdek (Mezdek), Manyah, Zerdüşt, Buda gibi dinlerden sonradır ki, Hıristiyanlığa girdiler. Nasturiler vasıtasıyladır ki Hıristiyanlık Türk yurtlarına girmiştir. Türklere Hıristiyanlığın girdiği tarih Miladi Dördüncü Yüzyıl'dır.

Avrupa, Türkler'i Hıristiyan yapmak için sürekli çalışmıştır. Roma'daki papalar Türkler arasına resmi ya da resmi olmayan misyoner heyetleri göndermişlerdir. Papa IV. Innosan Guyuk Han'a papaslar gönderip onu Hıristiyanlığı kabule davet etmiştir. Haçlılar zamanında ise Türkler nezdinde birçok Hıristiyan heyetler gönderilmiştir.

Miladi Sekizinci ve Dokuzuncu Yüzyıllarda Hıristiyanlık Karakurum'a kadar girmiştir. Hıtay Türkleri Hıristiyan olmuş, orada büyük kileseler, önemli teşkilat yapılmıştır. M. 503'de Merv Metropolidi Semerkant'ta papalık kurmuştur. Böylece Buhara, Asya'nın Roma'sı ve Vatikan'ı olmuştur. Nihayet Araplar Türkler'e Müslümanlığı getirmişlerdir. Araplar'ın İran'ı alıp Türkistan'a hücum ettikleri zaman Türkler'de takım takım Şamanlık, Budalık ve Hıristiyanlık vardı. Din yüzünden takım takım olmuş, birbirleriyle uğraşıyorlardı. Araplar bundan istifade ederek Müslümanlığı soktular. Türkler Müslüman olmamak için Araplar'la tam iki yüzyıl savaşıp uğraşmışlardır.

Hıristiyanlık ve Müslümanlık bir süre yanyana yaşamış, büyük bir rekabetle birbirleriyle savaşmıştır. Türkler o zaman birbirinden diğerine geçmişler, bazen yine diğerine dönmüşlerdir.

Cengiz ordularında Türkler Hıristiyan, Budist ve Müslüman olarak yanyana, omuz omuza savaşmışlardır.

---

garlığı gibi orijinal bir uygarlığı yüzyıllar boyunca yaşatıp geliştirerek ve yayarak insanlığa ve Türklüğe armağan etmiştir. Osmanlı Devleti'nin çöküşünü hazırlayan sebepler arasında bu ilkelerin değil, bu ilkelerden uzaklaşmanın rolü olduğu bugün apaçık ortadadır. Bu konuya «son söz»de daha ayrıntılı olarak dönmek üzere bu kadarla yetiniyoruz. (Toker Yayın Komisyonu.)

Bu durum İlhanlılar da görülür. Mesela İlhanlılar'dan Tağudar Hıristiyan olup «Nikola» adını almışken sonra Müslüman olup «Sultan Ahmed» adını almıştır. İlhanlılar bir müddet Şaman, Buda kaldılar. Sonra bazen Hıristiyan, bazen Müslüman oldular. Nihayet Müslümanlıkta karar kıldılar. Cuci soyundan Kıpçık Han'ı Berke Han M. 1262'de Müslüman oldu.

Kısacası Türkler sonra Müslüman olmuşlardır. Buhara bu sefer de önemli bir Müslümanlık merkezi olmuştur.

Araplar Buhara'da cami yapınca namazı Acemce olarak kıldırmışlardır. Nitekim Endülis'te de bir süre İspanyolca Kur'an okumuşlardır.

Türkler Müslüman olduktan sonra özellikle Haçlı Seferleri'nde Müslümanlık için kanlarını ırmaklar gibi akıtmışlardır. Sonra da Sünni ve Şii olarak iki mezhebi ordugaha ayrılmışlar, bu yolda yüzyıllarca birbirlerinin kanını döküp durmuşlardır. Şu sonraki kanlar boş yere gitmiştir. Birincisinde Avrupa'nın Asya'ya saldırısı ve Müslümanlık sancağı altında Türklüğün hürriyeti, bağımsızlığı ve varlığı da olduğundan buna birşey denemezse de ikincisi büsbütün boşunadır. İran İlhanlılar'dan beri şiilik merkezi oldu. İran Türk Şahları da bu yola gittiler. Selçuklular sünni oldular. Anadolu Sünnilik merkezi oldu. Osmanlı Türkleri de bu yola gittiler. Bu iki zıt takım yine Türk'tür. Böyle dini iki safa dizilip yine boğuştular, durdular. Bu vuruşmaların sonucu güçsüz düşünceye kadar Türk varlığına fesat aşılamaktan ibaret olmuştur.

Türk bilginleri ile şeriat kanunları yapanlar Müslümanlığı düzenlemek ve tamamlamak için önemli eserler yazmışlardır.

Türkler din yenilikçiliği de yapmışlardır. Bunların en önemlisi Ekber Han'dır ki, Hindistan'da «Din-i İlahi» adında bir din meydana getirmiştir. İran'daki çeşitli din yenilikleri girişimlerinde Türkler'in payı vardır. Babilik onların işidir. Bu arada Anadolu'da yetişmiş önemli bilgin Bedreddin-i Simavi'yi de belirtebiliriz.

Bugün yine dinde yenilik yapmak gereği ortaya çıkmıştır. Gerçek dine «israiliyyat» denilen birçok hurafeler ve saçmalıklar sokulmuştur. Bunları atıp dini sadeleştirmelidir. Din, gerçek durumuna kavuşturulmalıdır.

Din her manasıyla sade ve düzeltilmiş Türk milliyeti kadrosu içine alınmış olmalıdır. Bu nokta önemlidir. Onu Araplıktan kurtarmak bizim için hayatî bir meseledir. Bu reformun açıklamalarına girmiyoruz. Çünkü bu, uzman işidir.

TÜRK TAKVİMİ

Türklerin kendilerine özgü bir takvimleri vardır. Bu takvim pek eskiden başlayıp zaman zaman değişikliğe uğramıştır. Bu takvim varken Türkler'in yabancı takvime ihtiyaçları yoktur. Ancak onu çağdaş bir duruma getirmek gerekir.

Türkler kozmografya ve takvim ile pek çok uğraşmışlar, o eski zamanlar takvimde ilmî ve gerçek keşifler ve yenilikler yapmışlardır. Merağa'da, Buhara'da, Semerkant'ta gözlemevleri yapmışlar, çeşitli «Zic»ler (yıldızların yerlerini ve dolaşmalarını göstermek üzere düzenlenmiş cetvel) yapmışlardır. Bu bilginlerin en meşhuru Aksak Timur oğullarından «Uluğ Bey»dir.

Katip Çelebi'nin bildirdiğine göre eski Türk Takvimi şöyledir:

Dünyanın ömrü 3 milyon 600 bin yıldır.
Bu müddet 360 «ven»dir.

1 ven : 10.000 yıldır.
12 yıl : 1 devir'dir.
1 yıl : 12 ay'dır.
1 ay : 4 hafta ya da 30 gün'dür.

Türk Takvimi'nde 12 yıl bir «devir» yapar. Bu şekil sırf Türk Takvimi'ne özgüdür. Bu yılların adları vardır. Bu adlar çeşitli Türk uruklarına ziclerine göredir. Bununla beraber aralarındaki benzeyiş fazladır. Bunları birer birer açıklıyoruz:

1- Sıçan yılı, Öküz yılı (buna Sır yılı» da derler ki, «Sığır yılı» demektir. («Sığır» diyenler de vardır.) Tavşkan (Tavşan) yılı, Balık yılı, (buna «Ulu yılı» da derler), Yılan yılı, Yılkı («Cılkı» yani «at») yılı, Koy (Koyun) yılı, Maymın (Maymun) yılı (buna «Miçin» de derler), Nukahu (Tavuk) yılı, İt yılı, Algazın (Tonguz yani domuz) yılı.

2- Keskü (Sıçan), Koy (Koyun), Ot (Öküz), Biçin (Maymun), Bars (Pars), Tavuşkan (Tavşan), Tavuk, Yılan, İt (Köpek), Yund (Kısrak), Tunguz (Domuz).

3- El-Biruni'ye göre yıl adları: Sıçan, Od, Bars, Tavuşkan, Lu (Lev), Yund, Koy, Piçin, Tağuk, İt, Tüngüz.

4- Uluğ Beğ'e göre: Keskü (Küskü), Od (Öküz), Bars, Tavuşkan, (Tavşan), Luy, Yılan, Yund, Koy, Piçin, Dakuk, İt, Tüngüz.

5- «Divan-ı Lugati't-Türk»de yılların adları: Sıçan (Sıçgan), Od

(Öküz), Bars (Pars), Takışgan (Tavşan), Nak (Timsah), Yılan, Yund, Koy, Bicen (Bicin), Tukağu (Tavuk), İt, Tüngüz (Domuz).

6- «Kitab-ı İlmü'n-Nafi» de şöyledir: Keskü (Sıçan), Ot (Öküz), Bars, Tavuşkan, Luy (Ejderha), Yılan, Yund (at), Koy, Piçin (Maymun), Dakuk (Tavuk), İt, Tunguz (Domuz).

7- Diğer bir eserde: Sıçkan, Öküz, Bars, Tavşan, ..., Yılan, Yeni at (Genç at), Kuzu, Puzine, Tavuk, İt, Tonuz (Domuz).

8- Kazakistan'da yıl adları: Tiçkan, Sir (Sığır), Bars, Koyan, Alu, Cülan, Cılkı, Koy, Miçun, Tavk, İt, Domuz.

9- Kalmaçka yıllar: Kulguz, Öküz, Tulay, Ulu, Muğa, Muran, Hoyun, Çarmuçen, Take, Tuha, Kaha.

10- Yılların eski adları şunlardır: Keskü, Ot, Bars, Tavuşkan, Luy, Yılan, Yund, Koy, Piçin, Dakuk, İt, Tonguz.

11- «Kitab-ı Halbetül-İnsan ve Halbetül-Lisan» yahut «İbn Mühenna» denilen eserde şöyledir: Sıçan Yılı (Senetül-far), Sığır yılı (Senetülbakr), Bars yılı (Senetün-Nemer), Balık yılı (Senetüs-semk), At yılı (Senetül-feres), Bicin yılı (Senetül-kurd), İt yılı (Senetül-kelb), Tavuşkan yılı (Senetül-Erteb), Yılan yılı (Senetül-hayye), Koyun yılı (Senetül-Ganem), Tavuk yılı (Senetüd-Daccac), Tunguz yılı (Senetül-Hazir).

Bütün Türk hükümdarlarında ve devlet-i Moğoliye-i Kaahire (Kahredici Moğol Devleti)nde kullanılan bu takvimdir ki, Uygurların tarihlerinden ve eski kitaplarından alınmıştır.

Çiğil Türkleri'nce «Od» sığır'dır. Bazı ziclerde «Lu»nun karşılığı ejderhadır. «Divan-ı Lugati't-Türk»de «lu»ya timsah manasına gelen «nak» denilmektedir. «Yund» ise at'tır.

İşte bu yıllar 12 yıldan ibaret bir «devir» yaparlar. 12 yıllık bu devrin ilk yılı Sıçan yılıdır.

Artur Lomley'e göre bu daireye Türkçe «çağ» denmektedir ve pek eski olan bu daire Türk buluşudur. Bu meşhur daireyi Çinliler Japonlar. Tibetliler ve Acemler de kabul etmişler, hayvan adlarını kendi dillerine tercüme etmişlerdir.

«Divan-ı Lugati't-Türk»e göre 12 çeşit yılı bir Türk hükümdarı savaşacak yılı bilmek için bulmuş, adları için dağlardan hayvanları sürdürmüş, ırmağın kenarında durmuş, sıra ile sıçan, od, bars gibi geçtiklerinde yıllara o adları vermiştir. Tabii bu bir masal olacaktır. Tavukla bars'ın bebarer bulunmayacağı tabiidir. Yahut geçerken aralarında çok fasıla olmuştur.

Türkler'de bu 12 yıllık devirden başka bir de 60 yıllık bir devir daha vardır. Bunun da adları bu 12 yıllık hayvan adlarına beş kutsal unsurun adlarından ilave edilerek meydana gelmiştir. Sıçan-demir, Barsdemir, Sıçan-Ateş gibi....

Ayların adları şunlardır:

Aram ay, ikinc ay, üçünc ay, törtünc ay, beşinc ay, altınc ay, yetinc ay, sekizinc ay, tokuzunc ay, onunc ay, biringizinc ay, hafşabat ay.

Diğer bir çeşitle aylar, marttan itibaren şöyledir: Barit, abrul, babuz, başal, tamuz, berkit, omlal, aypaç (ipaç), tibar, tebgir, oğat, oşum.

Kazakca ay adları: Bürdek ayı, güğük, mamur, mavsum, içide, tamuz, mizam, kazan, çeraçe, celdi toksan, kaktar, üç dan ayı, (Şubat, mart, nisan, mayıs, haziran, temmuz, ağustos, eylül, ekim, kasım, aralık, ocak).

Kalmurlar'da ay adları: Kalmurlar bir yılı dört mevsim saymaktadılar. Burada bu ayları mevsimlere taksimi ile göstereceğiz. Bunda görülüyor ki Kalmuklar'da ay adları yok gibidir ve ayları mevsimlerle anarlar. Bu Kaşgarlı Mahmud'un beyanına uygundur:

Gazbon, gurbun, ser	**tamruk, gurbun, ser**
İlkbahar	Yaz (yay)
Duna, gurbun, ser	**abulun, gurbun, ser**
Güz	Kış

Litvanya ve Kırım'daki Yahudi Türkler'in takvimlerine İbrani adları girdiği halde halen «Çürük ay», «Güz ay», «Sutun yahut Sukum ay» gibi Türk adları da vardır. «Çürük ay» temmuz - ağustos'a, «Güz ay» eylül - ekim'e, «Sukum ay» kasım-aralık'a tekabül eder. «Güz» Türkçe hasat ve sonbahar, «Sukum» çiğnemiş demektir.

Edvar Şavan Kırgızlar'ın yılın ilk aylarına «Müşing ay» dediklerini söylüyor. «Müşing» Doğu Türkçesinde buz (muz) demektir.

Kaşgarlı Mahmud şöyle diyor: (Divan-ı Lugati't-Türk, C:1)

«Türklerde haftanın günlerinin adı yoktu. Müslüman olunca öğrendiler. Aynı zamanlarda onlarda ay adları da yoktur. Şehirlerde Arapça adları kullanırlar. Göçebeler, kafirlerden cahiller dört fasıl üzerine ad korlar. Bundan dolayı her üç ay için bir ad vardır. Yılın akışı bu surette bilinir. Mesela Nevruz'dan sonra baharın başlangıcına «Oğlak ay» denir. Sonra «Ulu Oğlak ay» gelir. Çünkü oğlak ikinci ayda büyür. Sonra «Ulu ay» gelir. Çünkü yazın ortası olup süt çoğalır. Her şey bollanır. Az kullanılması hesabıyla açıklamıyorum. Anlarsınız.»

Yüz yıl önce yazılmış bir eserde, Kanun-ı sani, şubat, mart, nisan, ayar, haziran, temmuz, ab, eylül, teşrin-i evvel, teşrin-i sani, kanun-ı evvel'i gördük.

Radolf, Lugat'ında (Cilt:1'de) «Ay» kelimesinde Türk aylarını kabilelere göre toplamıştır. Daha geniş bilgi için bu esere bakmak gerekir.

«Amasya Tarihi» yazarı Hüsameddin Bey'e göre Türkler «Hilal»e «Yalaz» derler. Bu kelimeyi bilmiyorum. Böyle ise «Hilal» Türk dili uyumuna uymadığından bayrağımız için «Yalaz» kelimesini canlandırıp kullanmalıyız.

Kül-tigin, yazıta göre, Koy yılında (M. 731) ölmüş. Biçin yılının (Maymun yılının) «dokuzunc» ayında «Yuğ»u tutulmuştur. Aynı zamanda Bilge Kağan M. 734'de İt yılının onunc ayında ölmüş, Algazın (domuz) yılının beşinci ayında yuğ töreni yapılmıştır. Bu suretle Orhun Yazıtları'nda yılların adlarını bulduğumuz gibi beşinc, onunc gibi ay adlarını da görüyoruz. Demek ki Türkler'de aylara bölünme ve adları vardır. «Onunc» deyimini yazıtta da gördüğümüzden, bugünkü Avrupa tarzına da tamamıyla uyduğundan Arap adlarını atıp bunları kabul etmek gerekir.

Bu bilgiler bize «Divan-ı Lugati't-Türk'ün «Türkler'de ay adları yoktur» sözünün doğru olmadığını göstermektedir. Gün adları meselesi de böyle olsa gerektir. Bizde son zamanda Kaşgarlı Mahmud'un eserinin en kuvvetli ve bir belge gibi kabul edilmesi moda gibiyse de onda bu gibi yanlışlıklar da görmekteyiz. Mesela «Ay» konusunda Kalmuk gibi sade bir uruğun usulünü genel zannetmiştir. Herhalde Orhun Anıtları bu kitaptan daha doğrudurlar.

Mevsimler:

Yaz (İlkbahar), Yay (Yaz), Güz (Sonbahar), Kış.

Türkler hafta'ya «yetinc» derlermiş, Tatarlar hafta'ya «atna» demektedirler.

Günlerin adları cumartesinden itibaren: Kirek, nugaz, ogut, salic, küyam, ipar (aypar), atin imiş.

Türkler'de yılbaşı Güneş ile Ay'ın dolunayda birleştiği zamandır ki, «Nevruz» (Yenigün)dür. Nevruz Türklerde bayram, yani yılbaşı bayramıdır. bizim «yenigün» Acem'in Nevruz'undan 10 gün öncedir. Doğu Türkistan'da halen böyledir. Bu çeşit nevruza Acemler «Nevruz dehkani» (Köylü nevruzu) derler. Kaşgarlı Mahmud H. 466 yılı Muharreminin Yılan yılı'nın saşına tesadüf ettiğini söylemektedir. İbn Mühenna'ya göre «nevruz» «yenigün»dür.

Bu içinde bulunduğumuz yıl, yani Şubat 1926 yılı Türk takvimine göre Sığır yılı olup önümüzdeki nevruzda Bars yılı girecektir. Demek halen Türk takviminin 12 yıllık devrinin ikinci yılındayız.

Acemler Türk'ün 12 yıllık devrini almışlar, adlarını Acemceye tercüme etmişlerdir. Hatta aynı Türkçe kelimeleri bile kullanmışlar ve adına «Sal-Türkan» demişlerdir. Birçok Acem eserinde, İran Şahları zamanında, hatta son kırk-elli yıllık kitaplarında bile bunu kullanmışlardır. Türk Takvimini Çine ve Japon'a girmiş, hatta Amerika Kıtası'nda Meksika'ya da geçmiştir ki, orada bizzat gördüm.

Türk Takvimi'ni Kül-Tigin yazıtında da görüyoruz (M. 731). Turfan'da Von Le Cooq (Fon le Kok) tarafından bulunup Berlin'e nakledilen duvar resimlerinde de bu takvimi adlarının gösterildiği hayvanlarla resimlendirilmiş buluyoruz ki, orada bizzat gördüm.

Doğu ve orta Asya'daki eski Türk mezarlarında 12 yıllık bu sistem tarihlere tesadüf olunmaktadır. H. 1074 tarihinde yazılmış olan «Şecere-i Türk» Hicri tarihi kullanmakla beraber bu Türk takvimini de kullanmıştır. Mesela Bars yılında. Sıçgan yılında, der. Bu takvim meşhur Türk kozmografı Uluğ Bey'in kitabında düzenlenmiştir.

Türk Takvimi en iyi takvimlerdendir. Kameri olmayıp şemsidir. O ezani saatı atıp zevali (güneşle ilgili) sistemi takip eder. Bunu eski zamanlarda Buhara'da, Hindistan'da, Selçuklular eliyle Anadolu'da yapmış ve uygulamışlardır.

Elimize geçen ve yazarı «Yazıcı Selahaddin» olup H. 890'da «İshak İbn Abdullah» tarafından yazılmış olan el yazması ve dilce dikkate değer Türkçe, manzum ve «Kitab-ı Der-Beyan-i İlamat» adındaki kitabında -ki 890'dan önce yazılmış olması gerekir Anadolu Türkleri'nde de o devirde

mevsimlerin adları yaz, yay, güz, kıştır. Demek «bahar» kelimesi sonradan girmiştir.

Bu kişi bu eserinde şöyle diyor:

«Kima ki süryani eylül ad kodu
Güzün ilk ayı-dürür Türk dili.» Yani:
Kim ona Süryaniler eylül adı koydu,
Güzün ilk ayıdır Türk dilince

Yine bu kişi «yılbaşı»nın süryanice «teşrin-i evvel» (ekim) olduğunu söylüyor ve Eylül'e 12'inci ay diyor. Bununla anlıyoruz ki bizde H. 900 tarihlerinde yılbaşı Süryani Hesabıyla eylül imiş. Bu esere göre o zaman bizde ayların adları ve mevsimlere taksimi şöyle imiş:

Güzün ilk ayı: Eylül; orta ayı: Teşrin-i evvel, son ayı: Teşrin-i ahır.

Kışın ilk ayı: Kanun-ı evvel (Aralık), orta ayı: Kanun-ı ahır (Ocak), son ayı: Şubat.

Yazın ilk ayı: Azer (mart), orta ayı: Nisan, son ayı: Eyar (Mayıs). Buna «Bilin» adını da veriyor.

Yayın (yazın) ilk ayı: Haziran, orta ayı: Temmuz, son ayı: Ab (Ağustos).

Bu eserde o zamanki gün adlarımız şöyledir: Yevmülahd, yek-şenbe, dü-şenbe, se-şenbe, cihar-şenbe, penç-şenbe, cum'â.

Bugün bizdeki ayların adları Arapça ve hatta Süryani adları ile: Kanun-ı sani (Ocak), şubat, mart, nisan, mayıs, haziran, temmuz, ağustos, eylül, teşrin-i evvel (ekim), teşrin-i sani (kasım), kanun-ı evvel (aralık)dir. Görülüyor ki eskiden bizdeki ay adları şimdiki ay adları arasında epeyce fark vardır. Bir de şimdi «sani» dediklerimize o zaman «ahır» dermişiz.

Bugün Anadolu'da Türkler bu ay adlarında bazı başka deyimler kullanırlar. Mesela Sinop'da Nisan'a «Abrul», Şubat'a «Kücük» derler. «Abrul» veya «Abril» Latince olmakla beraber herhalde tercih edilmiştir. Çünkü Türk'ün dili «Abrul»a «Nisan»dan daha iyi döner.

Anadolu'daki ay adlarını da toplamak gerekir. Gerçi kadınlar arasında ilk mevlüd gibi kameri aylara göre bir başka çeşit ay adları varsa da saçma bir şey olduğundan açıklanmasından vazgeçtik.

Bugün gün adlarımız şöyledir: Cumaertesi, pazar, pazarertesi, salı, çinharşanba (çarşamba), perşembe (pençşenbe), cuma.

*
* *

Türk Takvimi'nde gün gece yarısından başlar. İbn Mühenna geceye «tün», geceyarısına «tün bucukı» demektedir. Gece ile gündüz eşit 12'şer çağ'a yani bir gün 24 eşit kısma ayrılır. Bu eşit kısımlardan herbirine «çağ» derler ki, «saat» manasına gelir. «Çağ» moğolcada «çak«dır. Uluğ Bey'e göre her çağ 8 «keh»dir. Yahut gece ile gündüz 10 bin fenk, her fenk 100 miyav'dır. Türk Takvimi'nde Şemsi bir yıl 365 gün ve 2,436 fenk'tir.

Hıtay ve Uygur Türkleri günü 12 eşit kısma yani 12 çağ'a ve şimdiki deyimimizle 12 saate ayırırlar.

«Keh» Türkçe'de «dakika» demek olacaktır. Fakat bugün 1 saat 60 dakika'ya taksim edildiğinden eski «keh« aynı değerde değildir. Bununla beraber bugün uygulanması gereken millî ruhla yenileşme hareketi yaparken takvimimizi de adları ve usulleriyle millîleştirmek uygun olur. Bu yenileşmede dakika'ya veya «çeharik» (Çeyrek)e «keh» adını verebiliriz.

«Divan-ı Lugati't-Türk» de zamana ait bulduğumuz birkaç kelimeyi buraya alıyoruz:

Od: Öz vezninde olup zaman demektir. Mesela:
«Od geçer kişi duymaz
Yalınguk oğlu Mengü kalmaz.»
Yani:
«Zaman geçer insan duymaz
Adem-oğlu daim kalmaz.»
Oğur: «Vakit» demektir. «Ne oğurda geldik» derler ki, «ne vakit geldik» demektir. Hayır ve bereket manasına da gelir. İbn Mühenna vakte «oy» der.
Acun: «Dünya» demektir.
Oza (Uza): Geçmiş zaman» demektir. Misali:
«Vardı uza erenler
Erdem beği bilig tağ
Ödedi öğüş öğütler
Gönlüm olur onunla sağ.»
Üzlek: «Zaman» demektir.
Küç: Saat demektir.
Cer: Gurca «vakit» demektir. Mesela «Bu cerlikte gel!» derler ki «Bu zamana gel» demektir.
«İbn Mühenna» «sabah»a «tan» der.

*
* *

Türk Takvimi eskidir. Edvar Şavan'a göre Milat'tan önce «Tsin»lerde Türk Takvimi vardır ve bu takvimi onlar Çin'e sokmuşlardır.

Sonra çeşitli yerlerde, çeşitli zamanlarda ve çeşitli Türkler bu takvimi tamamlamışlardır.

Selçuklular'dan Melikşah zamanında «Takvim-i Celali», «Takvim-i Melikşahi», «Tarih-i Celali» adlarında bir takvim yapılmıştır. Teknik bir değere sahip olan bu takvim şemsi (güneş esas tutularak yapılmıştır. Bunda da yılbaşı «nevruz»dur. Tarih başı da Hicret değildir, M. 1074, H. 468 yılıdır. Bu takvimin şimdiki Gregoriyen Takvimi'nden daha doğru olduğunu söylüyorlar. Demek ki Gregoriyen denilen yeniliği biz Türkler daha önce yapmışızdır. Din bilginleri bu takvimi dine aykırı bularak yayılmasına engel olmuşlardır. Bu takvimin başı olan tarih Melikşah'ın Anadolu fethine giriştiği tarihtir.

El-Biruni Havarezm'de şemsi bir takvim bulunduğunu, bunun bütün takvimlerden iyi olduğunu ve bu takvimde millî tarih başlangıcının M. 687 olduğunu belirtir.

Ekber Şah da Hindistan'da bir takvim yapmıştır. Bu takvimde Hicri ve kameri ayları kaldırıp takvimin başını kendi tahta çıktığı gün olan M. 1556, H. 693 yaptı. «Nevruz» günün büyük bir bayram olarak kabul etti.

Nasir-i Tusi, «Zic-i İlhani»sinde İlhanlılar'ın, bütün Türk hükümdarlarının Hıta (Hıtay) ve Türkistan takvimini kullandıklarını söylemektedir.

Hindistan'da Avrengzib Ekber'in şemsi takvimini kaldırıp yerine yine kameri takvimini koymuştur. Sebebi de Müslümanlık'taki tutuculuğudur.

Birkaç yüzyıldan beri ise bütün Türkler'de özellikle kameri ve hicri takvim kullanılmaktadır. Bunun da başlıca sebebi dindir.

Türk Takvimi'nin asıl önemli iki bilgini vardır. Bunların biri Nasir-i Tusi, diğeri Uluğ Bey'dir. Bu iki kişi Türk Takvimi'ni eksiksiz duruma getirmişlerdir. Nasir-i Tusi «Zic-i İlhani»yi, Uluğu Bey Semerkant'ta «Zic-i Gürgani»yi, Muhammed bin El Havarezmi de «Zic-i Havarezmi»yi yapmışlardır.

Uluğ Bey'in asıl adı «Turağan Muhamed»dir. Bursalı Kadı-Zade Rumi Maveraünnehir'e gitmiş, orada öğrenimde bulunuyordu. Uluğ Bey ondan ders almıştır. Semerkant'ta «Kühek Tepe»de yaptırdığı gözlemevi meşhurdur. Bu gözlemevinin tavan ve duvarlarına Güneş, Ay ve yıldızların çeşitli durumlarını resmetmişti. Kadı-zade Rumi burada gözlem yapmış, fakat bitiremeden öldüğünden eserini Ali Kuşçu tamamlamış, Uluğ Bey, Ali Kuşçu'nun yardımıyla «Zic-i Uluğ Bey», «Zic-i Gürgani», «Zic-i Cedid-i Sultani» adlarıyla meşhur olan zicini düzenlemiştir. Türkler'den pek çok ve önemli kozmograflar yetişmiş olup bunlardan biri de Ali Kuşçu'dur. Bu kişi Fatih zamanında Orta Asya'dan İstanbul'a gelip yerleşmiştir. Türkler'den yine Ebul-Reyhan El-Biruni kozmograftır.

Takvimimizin tarihi ve bugünkü durumu incelendiğinde görülür ki Türke özgü millî ve esaslı bir takvim vardır. Bu takvimde uruklara göre türlü yıl, ay, mevsim, hafta ve gün adları vardır. Sonradan süryani takvimi ve bazı ay adları, daha sonra Arap takvimi ve ay ve gün adları, Acem ay ve gün adları girmiştir. Hatta Arap'ın hiç ilmi olmayan kameri takvimi de girmiş ve dini bir mahiyette olarak her çeşit işlemlerimizde önemli rol oynamıştır. Takvim başı olarak da Arap'ın Hicri sistemi alınmıştır. Sonraları Türkiye Türkleri'nde hükümet işlerinde kameri ayın saçmalığı ve zararı anlaşılıp Mali ve Rumi diye diğer ve fakat biraz daha doğruya yakın bir takvim yapılmıştır. Buna göre yılbaşı Mart'tır. Son yıllarda Rusya'daki Türkler Avrupa takvimini, takvim başını, yılbaşını, «September», «Desember», gibi adlarını almışlardır. Nitekim Mısır Müslümanlarında da bugün böyledir.

İşte Türk Takvimi'nin ay, gün adlarını incelersek bazılarının içinde Süryani, Arap, Acem, hatta Latin adları görürüz. Mesela «Tamuz» vardır ki «Temmuz»dur, «Mizam» vardır ki «Mizan»dır, «Mavsum» vardır ki

«Mevsim»dir. Daha eskisi saf Türkçe adları içerir.

Eski Türk Takvimi'nde 12 yılın herbirinin bir şeyi işaret ettiğine inanılırdı. «Divan-ı Lugati't-Türk'e göre «Od yılı» savaş yılıdır, «Tan» yılı yağmur ve bolluk yılıdır, «Tukağu» yılı bolluk yılıdır, «tunguz» yılı fitne ve fesat, kar ve soğuk yılıdır.

Bu konuda daha önemli açıklamalar bulduk. Bu açıklama Sinop'da elime geçen yazma bir eserdir. Eser sonra sahibi tarafından Gazi Paşa'ya takdim edilmiştir. Bu esere göre hurafeler şöyledir:

Sıçan yılında hastalık çok olur ve mevsim yağmurlu geçer. Bolluk olur ve yerlerde çok sıçan olup ekinlere zarar verilir. Bu yılda doğan çocuk akıllı olur. Sığır yılında hastalık, savaş ve kış çok olup sığırlara hastalık gelir. Bu yılda doğan çocuk oyunu sever ve kuvvetli olur. Bars (pars) yılında kış erken gelip çabuk geçer. Ucuzluk olur. Doğan çocuk içli olur. Tavşan yılında bolluk olur, kış hoş geçer uğraş (savaş) da çok olur. Bu yılda doğan erkek ve kız çocuk akıllı olur. Ulu yılında yağmurlar çok, doğan çocuk akılsız olur. Yılan yılında soğuk çok olup hayvanlara hastalık gelir. Doğan çocuk beyler katına varmayı sever. At yılında savaş ve soğuk çok, hayvanlar telef olur. Kış erken, ölü çok olur. Doğan çocuk da yavuz olup herkesin yanında saygı görür. Koyun yılında ekin çok, kış da çok olup tez geçer. Ulu kişiler ölürler. İnananlar hayır işlemeye hırslı olurlar. O yılda olan çocuk er kanlı olur. Biçin yılında hayvan hastalığı çok olup kuraklık olur. Meyveler çok, kış katı olur. Bu yılda hasta olanlar sonunda iyi olurlar. Kadınlara tehlike ve beylere hastalık olur. Doğan çocuk da er kanlı olur. Tavuk yılında pek fazla ucuzluk olup doğan çocuk iyi huylu olur. Her kim görürse ona aşık olur. İt yılında hayvanlar sağlıklı olur. Kış uzun olup hayvanlara sonunda zarar erişir, halkta hastalık olur. Bu yılda doğan çocuk da söz tutmaz. Domuz yılında çocuklara hastalık gelirmiş ama sonu hayırlı olur. Ucuzluk ve pek şiddetli kış olur.

Evvelce belirttiğimiz bir eserde her ayın çeşitli günlerinde Güneş veya Ay tutulursa, toz, (ebemkuşağı, gökkuşağı) olursa, gök kızarırsa, şimşek, gök gürültüsü, yıldırım olur da canavar şekli görülürse, yağmur, dolu yağarsa gibi olgulardan savaş ya da kıtlık olacağı tahmin edilir ve böylece fal çıkarılır. Her aya ve güne özgü sağlık tedbirleri vardır.

*
* *

Bugün millî bir takvim yapmak gerekir. Bu zaten Türklerde eskiden beri vardır. Bu takvimi çağdaş bir biçimde düzenlemeli ve yeni sistemine uygun duruma getirilmelidir. Zaten Türk Takvimi çok teknik bir yapıya sahiptir. Yalnız sonradan giren yıl, ay, gün adlarındaki yabancı kelimeleri atıp yerlerine Türkçelerini koymalıdır. Bunun için de Uluğ Bey'in ve diğer zicleri incelemek, eski adları bulmak ve Türk yurtlarındaki adları toplamak gerekir. Bütün bunların çeşitli uruklardaki en çok ortak olanlarını almalıdır.

Bu takvimde millî bayramları da tesbit etmelidir. Böyle bir takvimi

acele meydana getirmemiz gerekir. Bu hizmeti görecek uzman kişi Türklügün her anında yaşar ve belki de bu takvime onun adı verilir.

Elimizdeki yetersiz gördüğüm şu bilgilerle bu konuda şöyle bir tecrübe yapıyorum:

Tarih Başlangıcı: Belli başlı olarak Süryani, Arap yani Hicri, Hıristiyan yani Miladi başlangıç vardır. Milli Türk Tarih Başlangıcı olarak «Ergenekon'dan Çıkış» yani «Yeni gün» gibi eski önemli Türk olaylarından biri alınmaladır. Fakat yüzyılın uygar kitlesinin tarih başlangıcı ile bu noktada birleşmek bilim, sanat ticaret işlerinde ve Avrupa ile bütün ilişkilerimizde gerekli olduğundan onlar gibi Miladi başlangıcı kabul etmemiz şarttır. Zaten bu çoktan beri Müslüman memleketlerinde de uygulanmaktadır. Bizde de bir kanunla kabul edilmiştir. Bilim ve Avrupa ticaretiyle meşgul olanlar bu ihtilaftan dolayı nasıl karışıklar olduğunu bilirler. Bu karışıklığı kaldırmak çok önemlidir. Ancak, esefle belirtelim ki, Miladi başlangıç dini bir içeriğe sahiptir. Fakat pratik oluşu ile bu nokta önemsizleşmektedir.

Yıl Devri: Türk'ün 12 yıldan ibaret devrini yeni takvimimize kabul etmek pek uygundur. Bu, pratikte de kârlıdır. Hem bu suretle takvimimize Türk'ün pek meşhur ve pek yayılmış olan bu devrini vererek onu millî şekle sokmuş oluruz.

Bu durumda şu adlarla şöyle bir seri olur:

Sıçan yılı, sığır yılı, bars yılı, tavşan yılı, balık yılı, yılan yılı, yılkı yılı, koyun yılı, tavuk yılı, it yılı, domuz yılı.

Yılbaşı: Hicri ve kameri yılbaşı Muharrem olup ilmî hiçbir kıymeti yoktur. Süryani ve diğer yılbaşları da tercih edilebilir değildir. Bugünkü Avrupa yılbaşı Kanun-ı sani (Ocak) ayıdır ve maalesef dini mahiyettedir. Milli Türk yılbaşı ise «Yenigün» yani «Nevruz»dur. Gerçekten en uygun olanı budur. Çünkü kış ile eskimiş gibi olan evren nevruz günlerinde ilkbahara girer. O zaman dünya yeşilliğe bürünür, çiçekler açar, havanın sertliği gidip tatlılaşır, evren yenileşmiş gibi bir durum alır. Hem bunun devletin mali yılbaşına da yakınlığı vardır. Genel yılbaşı ile mali ve bütün yılbaşlarının da birleştirilmesi elbet çok uygun olur. Kanun-ı sani (Ocak) mali yılbaşına uygun düşmediğinden Avrupa devletlerinin bir kısmı mali yılbaşlarını bizim «Nevruz»a doğru götürmüşlerdir. Nitekim bizde de Mart idi ve son defa Haziran yaptık. Bunlara rağmen takvimimizi uygar takvim, yani Avrupa takvimi gibi yapmak hepsinden önemli olduğundan yılbaşını Gregoriyen takvimi gibi Kanun-ı sani (Ocak) başlangıcı yapmak üzülerek belirtelim ki gereklidir.

Mevsimler: Türkçe mevsim adları şöyledir: **Yaz (bahar), yay (yaz), güz, kış.** Eğer yılbaşı «Nevruz» olabilseydi, mevsimler de yılbaşı ile yani yaz (bahar) ile başlar ve muntazaman gidip bir yılın başı kendisinden evvelki yılın kış mevsimine ait olmazdı. «Bahar» ve «baharat» ile akrabalığı bulunan bahar deyimlerini de atmalıyız.

Aylar: Türkçe ay adları şöyle olabilir:

Birinc ay, ikinc ay, üçünc ay, dördünc ay, beşinc ay, altınc ay, yedinc ay, sekizinc ay, dokuzunc ay, onunç ay, onbirinç ay, onikinc ay. Bu düzenlemede «-inc» edatı Avrupalılar'ın «-embre» (Décembre, gibi...) edatı karşılığıdır.

Şöyle de olabilir:

Aram, gücük, mart, abrul, mayıs, başal, tamuz, yedinç ay, gibi... Bu, Avrupalı tarzına uymakta ise de birinci tertibi kabul etmek bence daha uygundur.

Hafta: Türkçeleşmiştir. Bu kelime Türk dili uyumuna da uygundur. Benimseyip bu suretle yazmak gerekir. Hafta 7 gündür. Haftanın günlerinin adları şöyledir: Cumaertesi, pazar, pazarertesi, salı, salıertesi, perşembe, cuma. Bir yabancı kelime atabilmek için «çarşamba»yı kaldırıp mevcut usul gereğince onu «erte» ile ifade ettik.

Borsaya ait çeşitli ticari ve milletlerarası muamelelerde ortaya çıkan uygunsuzlukları ve ekonomik zararları gidermek için bizim «cuma»yı Avrupalılar'ın «pazar»ına getirip hafta günlerini o suretle yürütmelidir. Bu, güç birşey değildir. Yalnız Türkçe'den başka dillerde olan kamuslarda karşılıklarının yerleri değiştirilecektir.

Gün ve Saat: Türkler 24 saatlık müddete «gün» derler. Bir günün aydınlık kısmı «gündüz», karanlık kısmı «tün» ya da «gece»dir. Türk Takviminde günün başı geceyarısından başlar. Bu başlangıca «geceyarısı» ya da «tün buçuğu», gündüzün ortasına «zeval» derler. Türk Takvimi bir günü 24 eşit kısma bölmüştür. Bu eşit kısımlardan her biri «çağ»dır. Yani «çağ» Türkçe saat demektir. Bu Arapça «saat» kelimesi türkçenin ses uyumu ve şivesine uygun düşmemektedir. «Çarik» (çeyrek) böyle okuyup yazmamız gerekir. Yine bir çağ 60 «keh» (ke) dir. Bu eski Türkçe kelimeyi dilimize güç gelen «dakika» yerine kullanmalıyız.

Şu halde bu eserin takvim konusunu tamamlayıp bitirdiğim şu an böyle düzenlenecek Milli Türk Takvimi'ne göre sonuç şudur:

1926, Sığır yılı, Üçünc ay (Mart), 2'nci günü, salı, gündüz, çağ 7, keh 10'dur. Bunu şu şuretle formüle ederiz:

7,10 salı, 2 üçünc ay, Sığır yılı, 1926.

TÜRK ADLARI

Şimdiye kadar bu konu ne Batı'da, ne bizde incelenmemiştir. Bu inceleme orijinal olduğu gibi bilim yönünden de eksik kalmıştır. Bunun için de Türk adlarının toplanması gerekir. Bu mesele bizim için adeta hayati meselelerdendir. Çünkü kültür meselesidir. Türk'e Türklüğünü kazandırmak ondaki Arap ve Acem adları gibi yabancı, kültürüne, benliğine, geleceğine zararlı adları atmak gerekir. Bu iş belki de her şeyden, kültürün her çeşidinden önce gelir. Yabancı adlar taşımanın Türklüğe pek çok zararları olmuştur. Arap adları taşımak Araplaşmak, hiç olmazsa o felakete doğru yürümek demektir. Bu zararlardan bir tanesi de bu adların yabancı oluşu yüzünden Türk'ün nice önemli bilginlerinin ve şairlerinin bizden alınıp yabancı milletlere özellikle Arap'a maledilmiş olmasıdır. Çünkü malesef eskiden önemli sahsiyetlerin milliyetleri büyük bir çoğunlukla kayıt ve ele geçirilememiştir. Türkler, Müslüman olduktan sonra millî adlarını muhafaza etmiş olsalardı bugün bu karışık durum ortaya çıkmazdı.

Bundan dolayı esas mesele artık Türklere millî adlarını takmaktır. Bugün milletimizde bu arzu vardır, fakat bu adları bulmak imkansız gibidir. bunun için de bu adların toplanması gerekir.

İşte bu sebeplerle Türk tarihi ve Türk-bilig (Türkoloji) araştırmalarıyla uğraştığım zamandan beri edebî, tarihî ve her çeşit kitapta tesadüf ettiğim Türk adlarını topladım. Anadolu'da halkta hâlâ pek çok Türk adları vardır. Bunlarıda toplamak gerekir. Bunu tamamlamak için yeterli zamanı bulamadım. Bu Maarif Vekaleti'nin «Hars (Kültür) Heyeti»nin yapacağı bir iştir.

Topladığım kadın ve erkek Türk adlarının sayısı bin 151'i bulmuştur. bunun 171'i kadın, 980'i erkek adıdır. Bunlardan başka daha birçok ad'a tesadüf etmişsem de bu sınıf adlar aslı anlaşılamaycak bir surette bozulup Çin veya diğer yabancı adları gibi oldukları için bunlardan vazgeçtim. Me-Hiyung-Nu, Tukyu, Cücen, Toba gibi bu sınıf Türkler'de bulduğum adları Çince bir şey olduklarından toplamadım. Bu arada şunu belirtebiliriz ki, Dalay-Lama'ya ait «Lama» adının bir Türk adı gibi alıp listemize koymadık. Arapça ve Acemce ile karışık, Arapça ve Acemce kitaplarda imlası bozuk ve telaffuzu bilinmeyen adları da almadık. Çinliler, Yunanlılar, Latinler , Araplar, Avrupalılar Türk adlarını müthiş surette bozmuşlardır.

Aynı zamanda kabile adlarını, ilah adlarını, mitolojik adları insanlar-

da ad olarak görmediğimizden listemizin dışında tuttuk. «Arslan-şah» gibi Arap ve Acem adlarıyla birleşik adları almaktan çekindik. Bir ad'a katılan Arapça veya Acemce ad veya «sultan» gibi unvanlar ile onları mükerrer surette yazmadık. Mesela listemizde «Budak» var iken bir de «Budak Sultan» yazmadık. Sonra bazı Türk unvanlarını da ad diye listeye koymadık. Bunlardan ad olmuş olanı varsa onu aldık. Mesela «Küçük İnal» manasına ve bir unvan olan «İnalcık» şahıs adı olmadığından almadık. Oysa unvan olan «İnal» şahıs adı da olduğundan onu aldık. Ve yine Moğollar kısmında geçen birtakım adlar vardır ki, Türkçe'ye benzer bir bünyede görmediğimizden dolayı almadık. Kısacası adların esaslarını, cevherini seçtik.

Listemizde -her ne kadar Türkler'in takındıkları ad-lardan ise de belki de Türk adı olmayan adlar vardır. Ayıklayamadık. Zaten bu ad konusu henüz işlenmemiştir, ama şüphesiz ve işlenecek bir konudur.

Hatta yalnız eserimizde olaylar sırasında geçen adları tamamen toplasaydık ve buraya alsaydık listemiz daha kalabalık olurdu. İlmi inceleme için bu kadarını yeterli gördük.

Türk adları üzerine iki liste alfabetik sıraya göre meydana getirdim. ilk liste Kadın adları, ikinci liste Erkek adları'dır. Bu listeler çocuklarına ad koyacak Türkler'e kolaylık olacaktır. Milletimize millî adlarını takınmaya vasıta olmak gibi millî ve pek hoş bir hizmet görecektir.

Bu listelerden sonra Türk adları üzerine ilmî incelemeler gelecektir.

Şunu da söyleyelim ki, bu konuda bir eksik vardır. O da mevcut adların hepsinin manalarını kaydetmemektir. Türk Tarihi beni çok yordu. Çok ömürümü aldı. Pek ufak bir çalışma yeterli olduğu halde bu araştırmayı yapamadım.

TÜRK KADIN ADLARI
(Alfabetik sırasıyla)

A

Abaş Hatun
Abak begüm
Atsuz Elti
Arslan
Argana
Aspar
Aka Begüm
Ağa Begüm
Ala Geyik
Alaguma (Alan Guva)
Alanur
Altun Terim
Altun Hanım
Avrengzib
Ayana
Ayçiçek
Aymelek
Ayşe Sultan Begüm

B

Bacı Banu Begüm
Bayram Begüm
Bâlâ
Begümcan
Begüm sultan
Bulgan Hatun
Beyke
Bigim Sahibe

Bibi (Hala demektir).
Beghatun
Bige Begüm
Bigi Sultan Ağaça

C

Canfeda Hatun
Cüli Begüm
Canbibi

Ç

Çiçek Hatun
Çiçek Anası

D

Dildar Ağaşah Begüm
Dokuz Hatun
Devlet Begüm
Devlet Hatun
Dolun
Dolundu Hatun

E

Elmas
Emete

F

Firuze Begüm

G

Gurşadna Bige
Gülbeden Begüm
Gülçehre Begüm
Gülrenk Begüm
Güzel
Gümüş
Guva
Gün
Günana
Günseli
Güncü

H

Habibe Sultan Begüm
Hamide Banu Begüm
Hatun Hanım
Hatun Ana
Hatun Rüknü
Han Sultan
Hand Hatun (Hundi, Hond)
Hanzade Begüm
Hondbarka Kadın
Hulhul Enige

I,İ

İhsan Begüm
İlbilge (Millet bilgini milleti bilen demektir.)
İlkutlu
İnci (İncü)

K

Karagöz Begüm
Karaman Hatun
Kaya
Kutlu (Kutluğ)
Kutlu Türkan
Kutuy Hatun
Kiçik (Küçük) Begüm
Koçın Hatun
Kulan Hatun
Kayan
Kaymuş İgacı (Moğolca: Abla)
Kutluk Şah
Kutluk Nigar
Kösem
Küysen

M

Maral
Masume Sultan Begüm
Mümtaz Tac Mahal Begüm
Mal Hatun
Mama Hatun
Mahbacı
Mahçocuk
Mahçomak Begüm
Mahüm
Mekecin
Mihribanu Begüm

N

Narinç Hatun
Nergis
Nurbige
Nurcihan
Nurmahal
Nurcihan Begüm
Nursultan Bige

O,Ö

Olcay
Oğul-gaymuş
Olcay Türkan
Olun (Hatun, yani hane sahibesi demektir.)
Olun-yege
Onus

P

Papa Ağaça
Padşah Hatun
Perihan

S, Ş

Salçuk Hatun
Sayhan
Satı
Sultan Nigar Begüm
Sultanım Begüm
Sercan
Sarıca
Sırma
Solmaz
Sevim
Sevinç
Siyürgatmış
Sona (Güzel, varlıklı demektir. Bu kelime kadın hakkında kullanılıp Traabzon tarafında vakarlı yürüyen kadına «Suna gibi yürüyor» derler.

Baku'da da bu ad vardır.)
Satı Big
Serküteni
Siyünbige (Siyün: Buyruk yahut sevinç demektir.)
Şad Begüm
Şanda (Sultan Şanda)
Şahana
Şahbegüm
Şah Hatun
Şehribanu Begüm

T

Toktay Hatun
Toğay
Turhan
Tutay
Tomris
Durmuş (Hayat)
Türkan
Taclı Begim
Taman
Taytuğlu
Tekin Hatun
Tübe (Tevbe)
Turagine
Tukçak
Türkan Aka
Türkan Hatun
Tura
Töre
Tutaş
Today Hatun
Türkanşah
Tukdan Hatun
Tolun (Dolun. Ayın ondördü bedir; bizim şivede Dolun telaffuz olunur.)
Terim
Tehmine
Timükan Hatun

U,Ü

Uruk
Uruk Hatun
Ülker

Y

Yadigar Sultan Begüm
Yesükan
Yenge Çaçam

Z

Zülva (Zevliya) Ağa
Zehra Biki Ağa
Zeytun

TÜRK ERKEK ADLARI

A

Abatay
Abacı
Abak
Abaka
Abtekin
Abdal
Abike Bahşı
Abak Han
Atala (Hindistan'da Aksak Timur'dan sonra saltanat süren bir Türk olup Atilla'nın aslı bu olsa gerektir.)

Abaş
Atlı Han
Ahnas
Ataman
Atikoğlu
Ahmed Tarhan
Acay
Adsız (Atsız)
Adlı
Admış
Artık (Artuk)
Artık Buğa
Artıkşah
Artık Arslan
Arslan
Arslan Argun
Arslan şah
Argu
Argun (Arık gibi olup «pak» manasına olacaktır.)
Argın Doğan
Arık (Aruk, «pak«, «temiz»)
Arık Buğa (Aruk Buğa)
Aztekin
Azlağşah
Aspar
Asparuh
Aşut
Ağmık
Ağaçe
Ağlamış
Afgan
Akatay
Akbuğa
Aktay
Aktimür
Aksungur
Akçakoca
Akçomak
Akdolun
Akşah
Akşid (Bir telaffuza göre «İhşid» olup «Ak Güneş» yahut «Kutsal» demektir.)
Aksungur Porsuk
Alataş
Akkuş
Alak (Öldürücü demektir.)
Atalmış
Alanbay
Alayuntlu
Altacu
Alb («Ulu» demektir.»
Albarslan
Albtekin
Alb Giray
Altan Han
Altun
Altundaş
Alcu
Alsac
Algu
Almas
Alkaevli
Alıncak
Alınca
Amenk Mirza
Allahverdi
Alınak
Amaçımendi
Amagur
Aftekin
Afrasyab
Algay
Alican Bayındır
Anuk
Ava (Yüksek mertebeli)
Avar
Avaneş
Avranos
Avşar (Afşar)
Avine Han
Ay
Ayata
Aybuğa
Aybirdi
Ayaz (Ayas)
Aytekin
Aytimür
Aydoğdu
Aydoğmuş
Aydın
Aydınalb
Aygan
Aynbeğ
Ayverdi

B

Baba Giray
Babür (Atik, kuvvetli, kaplan cinsi bir hayvan.)
Batbay
Batmacı
Batu (Batı)
Batur (Bahadır
Batuge
Badgı
Barac
Barak (Mitolojik bir köpek.)
Bartam
Barçuk
Barha
Bars
Barsbay
Barsbey
Barka Han
Barkuk (Berkuk)
Barlas
Barlas Caki
Barlak
Barulay
Başmalık
BakırHan
Bakış
Bakbak
Bazbaz
Bala
Balaban
Balkan
Balbars
Balamır
Bali (Balı)
Baltu
Bahatur (Bahadur)
Bayram Bey
Baysungur
Baykara
Baygeldi
Bayat (Devletlû)
Bayatkara
Baycu
Baydar
Baydak
Bayan
Bayandur (Bayındırlık eden.)
Bayçu
Bayçu Nuban
Baydu
Baygudalb
Biçine (Gayretli)
Berkyaruk (Nurlu börk)
Biştak
Beyarslan
Beybars (Beğbars, Baybars.)
Bekbağ
Beytekin
Begtut
Bektimür (Beydemir, bektemir.)
Bektaş
Bekdüz (hizmetkâr)
Belkatin
Balaban
Bilbay
Bileda
Bucuga
Buhan
Budak
Budanca Muhak
Budancar
Bora Gaazi
Burak
Burtaçina
Burtaş Giray
Bürke
Börü
Börübars
Bozacı
Boztimür
Bozkurd
Bozkuş
Buzunoğlu
Buğa (Buka)
Buğatekin
Buğatimür
Buğra (Aygır, düve)
Boğu (Erkek maral, beygu)
Boğutuğrul
Bulgay

Bayatbalağ
Bayazıd
Bölük Giray
Buyruk
Bahadur
Beyat
Biçinkıyan
Beydalı
Beydili
Beydoğdu
Beytosun
Bereke
Beyban
Bulut
Beyri (Beyru, tecrübeli, emektar demektir.)
Beysan
Bilban
Bilbey
Bilge-Tekin (Hakim Prens)
Bilge (malumatlı)
Bilence
Bilibey (bilig
Bilg (Bilgin)
Bilgiç

C

Cini
Camuka
Can
Canali
Canbirdi
Canbulad
Canım
Canımkurbeyi
Canıbek
Canik («Babürname'de Hindistan'da bir Türk adı olarak bir adam belirtiyor. Bizde «Canik Vilayeti» adı demek Türkçe'dir. Belki bu ad oranın fatihinden gelmiştir.)
Cavum Mirza
Cefri
Celayir
Celayir-tay
Cem
Cuci (Konuk, misafir)
Hoyrat
Hura (Sultan Ali Hura)
Cihan-şah
Cebe (Cebe-hane bundan gelse gerektir.)
Çiçin (Moğolca güzel, zarif. Bizim «cici»dir.)
Çikermiş (Çekermiş)

Ç

Çabuk
Çapat
Çapar
Çaça
Çarpar
Çağatay
Çakar (Şimşek, kıvılcım.)
Çakan (Gürz)
Çakır (Şarap, bir çeşit mahmur, mavi göz)
Çakmak (Şimşek
Çalhan (Ankara civarında Çalı Dağı var.)
Çalma Bey
Çanak
Çavdur
Çavlı (Şahin)
Çabuk
Çarmagun Noyan
Çağrane
Çoban
Çeçen (natuk, akil)
Çıkarmış
Çıkmak Bey
Çintimür
Çin-kılıç (Sağ, sadık kılıç)
Çingiz (Cengiz) (Büyük, güçlü, mutlak.)
Çerig
Çeçe

D

Dağ
Dağtekin
Derya Han
Dudak
Dolu
Dudu
Dodurga
Dovdırga (Yurt almayı ve onu muhafazayı bilen.)
Durak
Doran
Dursun
Durmuş
Düre-timür
Doğan (Tuğan)
Doğantimür
Doğanşah
Doğuç
Dokuz
Döğer
Devlet-geldi
Dolun
Durmuş
Dolanbay
Dondar
Deniz (Tengiz)
Demir
Demir-buğa
Demir-daş
Demir-çalı
Demir-taş
Dib-bakuy
Dingiçik

E

Ece (İbn Mühenna'ya göre Moğolça «baba» demektir.)
Edebali
Ertaş
Ersarı
Ertana (Eretna
Ertoğan
Ertokuş
Ertuğul
Erdoğmuş
Erkuş
Etege
Eyüb Beğcik
Eyübdili
Esmeray Bey
Elçibuğa
Elitaş
Eksik
Ekinci
Enuş Tekin
Eniş Tekin Garça

G

Gazan (Kazan, Kazgan)
Gargılı
Gavır
Gayır İnal
Gebek
Gerbuğa
Gök
Gökbörü (Bozkurt)
Gökçe (Semavi)
Göçgüncü
Gönüldaş (Köngültaş, gönül
Gurhan
Gursançdı
Guri
Guz
Guncuk
Guyuk
Guyuldar
Gümüştekin (Arapça: Cemiştekin)
Gün
Gündoğdu

ortağı.)
Göregen (güzel)
Gürcü
Gündüz
Gündüzalb
Gültekin

H

Hacı Girey
Harkudak
Harun (Argın at)
Hansu (Kansu)
Hazar (Kaplan çeşidi bir hayvan)
Hakan
Hala
Hoti Han
Havarezmşah (Horezmşah)
Hocabey
Hoşbey
Hoşgeldibey
Hulu
Homar
Homartaş
Homartekin
Homarveyh (Humarvih, Humarviye)
Hindal

I, İ

İsatekin
İsfendiyar
İsendemir
İliş
İlçibuğa
İmamverdi
İbşir
İbiş
İtah (Aytah)
İtmaç (Aytmaç)
İtmiş
İcen
İhşid (akşid)
İder (eder)
İdgü
İdügedi
İdikut
İrkıl
İrec
İsenbuğa
İsentimür
İsenkulı Sultan
İşim
İnal (Aynal)
İnaltekin
İnanç
İmer (Zenginlerin zengini)
İvak (Ayvak)
İğdir (Ulu, büyük)
İkizek
İranşah
İrençin
İl (millet demek)
İlarslan
İlbars
İlbasmış
İlbey
İlbeyi
İlbuğa
İletmiş (Altamış, İltemiş, gibi şekilleri var)
İlce
İlci (milletçi)
İlhan
İldeniz
İltemiş
İldokuz
İlkutluğ
İlgazi
İli (meşhur demek)
İli Han
İlig Han
İmişçi Tunkatar
İnak

K

Kabay
Kabul
Katrağ
Kacar
Kacpan Han
Kaçmas (Kaçmaz)
Karabey
Karaarslan
Karabat
Karabarlas
Karabukay
Karabuğa
Karabulut
Karatekin
Kara Timürtaş
Karacar
Karaca Bey
Kara Sungur
Kara Kulahu
Karahan
Kartay
Karcıgay
Karaca
Kara Devlet Giray
Karatay
Kara Ali
Karakuzu
Karakuş
Karaçık
Kutalmış
Kuştemir
Kungurtay
Kırbuğa
Karaman
Karayülük
Karbuğa
Kartay
Karhan
Karkın (nimeti çok)
Karaevli
Kazakbey
Kazgan
Kazgurt
Kalaun (Kalavun)
Kalhan
Kalmuk
Kaplan
Katar (kargı, süngü saplar)
Kantimür
Kansu (Kansuh)
Kansugurî
Kanıbay (Kanbay şekli de var)
Kavurt (Kurt'un bir başka söylenişi)
Kaya
Kayam
Kayang
Kaytbay
Kayıtmas Türkmen (Dönmez, arka çevirmez Türkmen)
Kayhatu
Kaydu
Kaymaz
Kaymaz Çakal (Şagal)
Kayı
Kulçuk
Kızılarslan
Kızılarslan (Altunarslan)
Kırmık
Kılıç
Kılıçarslan
Kıyat (sel, çığ)
Kımaç
Kanık (Kanık, yüce)
Kubilay
Kutas
Kutan
Kuzat
Kuzhan
Kuzu
Kuş
Kusun
Kuşcakoğlan
Kuşbigi
Kuştimur
Kutamış
Konur
Konuralb
Kutlu (Kutluğ)
Kutluk İnanç
Kutluk Kaya
Kutluk Timür

Kali (güçlü, kuvvetli)
Kamacı Han
Kamay
Kanak
Koca
Kocabuğa
Kul Ahmed Aruk
Kul Bayazıd
Kulbuldı
Kulpa
Kulı
Küşlük (Bizim şivece küşlü, mutlu demektir.)
Kulahı (Hülagu)
Konkoratay
Koçan (Kumaç)
Koçah (Kumaç)
Kongurtay
Koymaral
Koçbey
Koçbuğa
Koçkad
Kuçin
Koduman
Kurt
Kurtbay
Kurçı (Kürci)
Korkmaz
Koğa Algay
Korkud
Koyuldar
Koyulmuş
Kıpçak
Kutluca
Kutuz
Kutulmuş
Kucar Han (gucar)
Kırhan
Kırgız (Hırhız)
Kızılsungur
Kirmanşah
Keskin
Kendacu
Köpek bey
Köpek kulı Baba
Kültekin
Kürçi (Gürcü)
Küçük (Kiçik) Bey
Küçin
Küçüm
Kürhan
Kökmen
Köl Molla Apak
Ketbuğa (Ket pek kuvvetli, çok demektir)
Kettebey
Keş Katulmuş
Keşka (Baba Keşka)
Key
Keykubad
Kituga Kurucı
Kitin (Kiten) (Kara Sultan)
Kiçgine Tunkatar
Kilüken
Kiyük (Guyuk)
Kindacu
Keyhatu

L

Laçin (Şahin. Hem uruk, hem insan adı)
Lala
Lenger Han

M

Makaraç
Mamay
Mamak
Murad Kürçi Kaçar
Mallu Han
Mancak
Manyah
Malkoç
Melikşah
Mahmud Kürçi (Korçı)
Muhuli
Mokan

Mantaş
Mangu
Mangu Timur
Mahli
Mahım (Mahdan
Menteşe
Mengübirti (Tanrıverdi
Mengü Timür (Mangu Tanrı)
Mengüç
Menge
Mingli
Moğol
Moğalgancı
Möngke (Mangu, Mengü)
Mekliyen Mengicür
Mete
Mingli Giray
Mingilik
Minglik Gönlütaş (Gönültaş)
Mingan
Mihirankula

N

Nurbey
Nurdevlet
Nurum
Nuştekin
Nuştekin Garça
Nugay
Nokuz
Noyanbey
Noyan Çoban
Nikbay Bigi

O,Ö

Opçın (zırh, siper demektir)
Orhan
Otamış
Otamış Girey
Orak
Ordu
Ordukaya
Ozar
Orker
Oruc
Özbek
Özhan
Orus Argun
Oruh Han
Orus
Özdemir
Oğan
Oğan birdi
Öğüday (Oktay)
Oğuz
Oğulbek
Oktay (Oğuday)
Oktulmuş
Olcaytu (talihli)
Orgir (iyi iş yapan)
Olcay Kutluğ
Onuçur
Ong

P

Pazaktekin
Pağatur
Pekbey (Pek, Uygur hükümdarlarına verilen unvandır. Sert, kuvvetli demektir.)
Pektekin
Pek Hakan
Pekdoğdu
Pektaş
Pamay
Porsuk
Pulad
Puladtimür
Piyale (Tatarlar Came diyorlar. bizdeki Piyale bu olmalıdır)
Piri Bey

S

Sabur
Saru
Saruhan
Sarı Satı
Saman
Samançı
Samsavcı
Samuk
Samuka
Sancar (kale yahut kargı saplayan)
Sancar Barlas
Sandayuk
Sanga
Sarı Saltık
Sağnak Tekin
Salar (Salar)
Salamış
Savteki
Savcı
Sayır
Sayın Han
Sağanak
Saru
Satılmıy
Sarıkene (kinu)
Saruyatı
Sarıyat
Samsama
Sefer Gazi
Sekınan (Sakınan)
Salgur
Senckan (Sencigan)
Sultankulı Çanak
Sutay Aktacı
Salur yahut Salar (Kılıçlı)
Satık
Satık Barlak
Salamis
Südün
Sügay
Süyürgatmış
Saltık
Salçuk (Selcük)
Suktubuğa
Sevük (Sevilen. Eski kitaplar «Sebük» yazarlar.)
Sevüktekin, Sebüktekin, Sevktekin
Sevinc
Sevindük
Sobutay
Solak
Sunça
Sungur (Bir nevi ak doğan)
Sungur Tekin
Sungur Absa
Siyavuş
Sitacı
Sakar
Satık Buğra
Sadak
Saruca (Sarıca)
Sarı Batı
Sartık
Suğuncak
Sulamış
Soluk
Suncak

Ş

Şakıbey
Şakay Mübarek
Şadi
Şahbudak
Şah Mahmud Oğlakçı
Şahnazar Sevindük
Şahin Giray
Şaybak Han
Şayer
Şiban (Şeyban)
Şibak Piyade
Şiramun
Şiribey
Şirim Tağay
Şirim Cura

T

Tan
Taştimur
Taşluk Ali
Tazbey
Tay
Taybuğa
Tahmaz (Tahmasb?)
Tarhan
Tağartimür
Toptimur
Tutar
Tutakbala
Tutuş
Tutuk
Tor
Toygar
Torali
Turgud
Turgudalb
Turmuş (Durmuş) (Hayat demektir)
Tosun
Tokur
Toğaç
Toğan (Doğan)
Toğan Argun
Tuğrultekin
Tuğrul (Tuğraul: doğrayıcı, mitolojik Türk kuşu)
Tuğrulşah
Tuğrulça
Tufan
Toktamış
Toktimur
Tokmak
Tulu
Toma
Tomar
Tatar
Tataş
Taragay (Turgay)
Tarançı Batur
Tartabay
Tarhan
Tarduh
Taştekin
Tağ (Dağ)
Tanbuğa
Tamgaç
Tayiş
Tanrıbirdi Samançı
Tengiz (Deniz)
Tümenbay
Tütünk
Tohtakaya
Tuduk
Tudun
Türk
Turaman
Türkeş
Turan
Turanşah
Turhan
Turcan
Turgay
Turgut
Türümcü
Türetimur
Tüzün (Tosun'un diğer bir şekli olup onun gibi «güzel evlat» demektir.)
Talay
Tamarbuğa
Tanlığı
Taybars
Taybuğa
Taycukuşçı
Tedan Mangu
Terkanşah
Tağrubirdi
Tuğluk
Tekine Mirza
Tekin (kutsal, küçük hükümdar oğlu)
Tekinalp
Tektimur
Talabuğa
Temel
Toğaçar
Tuğal
Tuğan
Tuğantimur

Taştimur
Tagay
Tağma
Tanatmış
Tanrıkulu
Tanrıverdi
Tuğmaşad
Toğuntimur
Tugaytimur
Toktabeği
Toktabeğ (Tohta)
Toktabuğa
Toktamış (Tohtamış)
Tahtakaya
Tuğluk (Tuğlu)
Tukluktimur (Tuğlu Demir)
Tektimur
Tulan
Tulay
Tölük
Tölük Gönültaş
Tulun (Dolun)
Tumanbey
Tuğay
Tuğaytimur
Tuğtekin
Tuğcı
Tuğşad
Timürbuğa
Timurdaş
Timurdaş (Demirtaş)
Timur Kutluk
Tümenehan
Tümenehan
Tuntaş
Tuğan (Doğan)
Tükle
Tuluy (Tülay)
Terdibek
Tekeş (Savaşçı)
Tekel Pagatur (Tek bahadır)
Temuçin
Tilbebek
Timaç
Timur (Demir)

U, Ü

Uc
Uz
Uruk
Uzunay
Ustaclu
Uşar (işleri çabuk bitiren)
Ulakçı
Uyunmas (Oyunmaz)
Ulutaş
Uluğ (Ulu)
Uluğ Turhan
Umur
Uygur
Uygudalb

V

Varhan
Velikızıl

Y

Yabır (önüne geleni deviren)
Yahşı
Yarektağay
Yazır (Milletler atası, ağabeyi)
Yasavur
Yaşbek
Yuluk (Yolunmuş)
Yuluk Arslan
Yolluğ (Yolluk)
Yülük (tıraş edilmiş)
Yulum bey
Yesükey

Yakak (ucu ateşli ok)
Yağıbasan
Yalvaç (Yalavac)
Yangi (Yeni) bey Gönültaş
Yavuz
Yelbuğa
Yolkutluk
Yelutaçi
Yeluçutsay
Yelibars Sultan
Yelince
Yiğit
Yıldırım
Yıldız (Yılduz)

Z

Zambergamı
Zengi
Zeyrek
Zeyrek Atugi

Türkler eskiden sırf millî adlarını kullanırlardı. Türk adları çok güzeldir. Milattan önceki zamanlarda ve sonra Müslüman oluncaya kadar Çin adları alıp kullanmışlardır. Fakat bu yalnız hükümdarlara ve ailelerine münhasır olsa gerektir. Yani azdır. Müslüman olduktan sonra ise o canım millî adlarını bırakıp Arap ve Acem adlarına sarılmışlar, onların adları gibi unvanlarını da bol bol almışlardır. Önce Arap adıyla beraber millî adlarını da kullanmışlarsa da nihayet millî adlarını büsbütün terkedip kendilerine yalnız Arap ve Acem adları koymuşlardır. Hatta Arap'ın ve Acem'in Adnan, Hüsrev gibi en koyu millî adlarını almışlardır. Bir de «mahlas» adıyla yine Arapça ve Acemce fantazi adlar almışlardır. Bu mahlasları herkes kendi kendine kordu. Bazen de babalar oğullara verirlerdi. Şairlerimiz mutlaka böyle adlar alırlardı. Hele Arap, Acem adı modası biz Osmanlı Türkleri'nde son zamanda o kadar kötüye kullanılmıştır ki, birinin bir çocuğu olunca günlerce Arapça, Acemce sözlükler karıştırılıp hiç işitilmemiş ve manaca büsbütün fantazi şeklinde olan ve dil dönmeyen kelimeler bulunup konuyordu. Ancak yine de Anadolu'da az olmakla beraber halis Türk adları kalmıştır. Eğer, Anadolu olmasaydı adeta Arap olup gitmiştik. Anadolu bize Türklüğümüzden çok şeyi saklamıştır. Bu sebeple kutsal topraktır. Millî hazinedir. Doğu ve Orta Asya'da ise kadın, erkek Türk adları daha çoktur.

Eski Türkçe, Acemce, Arapça tarihlerde pek çok Türk adlarına tesadüf edilmekteyse de maalesef Arap harf ve imlasının bozukluğundan bunların çoğunu dürüst okumak ve manalarını bulmak bugün güç bir mesele olmuştur. Bu meseleyi bir de Avrupalı yazarlar bozarak güçlüğü iki kat etmişlerdir.

Bu yazarların herbiri ayrı ayrı bir surette okuyup Latin harf ve imlasıyla ayrı bir surette yazmışlar, işi Arap saçına çevirmişlerdir. Mesela Arapça'da bir «Tağaç» Türk adı vardı. Bunu «Tuğuç», «Toğaç», «Tuğıç», «Tağaç», «Tağıç», «Tığaç», «Tığuç», «Tığıç» ve bütün şekillerde c ve ç harfi ile okumak mümkündür. Batılı yazarlar bu kadar değilse de bunlardan birkaç şekilde okuyup yazmışlardır. Aynı zamanda Arapça yazılmış kitaplar «Bağa» diye bir Türk adı yazarlar. Bu «Buğa»dır. Bunu da birkaç türlü okumak mümkündür. Bu sebeple biz listemizde bu adların bazılarının yanına imlalarını da işaret ettik. Bunun gülünç ve çirkin şekilleri de olmuştur. Mesela Avrupalı yazarlardan biri Mısır Türkle-

ri'nden «Bektimür»ü arapça imlasında «begtemer» görmüş ve bunu «boktimor» okuyup yazmıştır. Şu adam birazcık Türkçe bilseydi bu korkunç hataya düşmezdi. Diğer Avrupalı yazarlar da bunun gibidir. Sebebi içlerinde Türkçe bilenin hemen yok denecek kadar az olmasıdır.

Türkler kendilerine büyük bir çoğunlukla kuvvete, savaşa, zafere ait adlar koymuşlardır. Türk'ün bütün adet ve inancında, hareketinde, işinde daima kuvvete kıymet verdiği görülmektedir. Takındıkları adlarda da buna önem vermişlerdir. Yırtıcı ve kuvvetli hayvanların, böyle kuşların, demir, kılıç, kale, maden ve silahların adlarını takınmışlardır. Mesela Buğa, Arslan, Kaplan, Bars, Babür, Sungur, Timur, Sancar, Salar, Orhan, Ordu, Kaya, Tuğrul, Doğan, Taş, İlbasmış, Yağıbasan, Çomak, Batur (Bahadır), Bakır, Kurt, Börî (kurt), Burtaçina, Buğra (Aygır düve), Pek, Bulut, Tekeş (savaşçı), Tokta (durup sebat eden), Çakan (gürz), Çakar (kıvılcım), Çakmak (şimsek), Yıldırım, Çavlı (Şahin), Laçin (şahin), Hazar (kaplan nevinden bir hayvan), Harun (azgın at), Dağ, Deniz, Sancgan, Sağanak, Kazan, Kaçmaz, Korkmaz, Koç, Keskin, Yabir (önüne geleni deviren), Yakak (ucu ateşli ok) gibi... Bunların hepsi de savaşa, kuvvete, yiğitliğe aittir. Gördüğüm Türk'ün en çok adı bunlara benzeyen adlardır. Bu da Türkün kahraman bir millet olduğunu anlatır.

Mısır'da Türkiye tarafından valilik etmiş Kurt Paşa vardır ki H. 1000 yılına tesadüf eder. Demek o zamana kadar bizde «Kurt» insan adı olarak kullanılıyordu. Bunu bizde Kurt geleneği olmadığını söyleyenlere karşı belirtiyorum. Nitekim «Mitbilik» konusunda da bunu başka delillere ispat etmiştik.

Bunları birbiriyle kaynaştırarak yeniden adlar yapmışlardır: Timurbuğa, Timurtav, Toktakaya, Toktabuğa, Timurbuğa, Doğantimur, Demirçalı, Kuştimur gibi...

Türkler yine bu yiğitlik düşüncesiyle bu çeşit birtakım adların önüne «Er» getirerek yine birtakım adlar yapmışlardır. Erdoğmuş, Ertuğrul, Erdoğan gibi...

Aynı zamanda Türkler bu fikirde kelimelerin önüne «Kara» kelimesini de getirerek adlar yapmışlardır. «Kara», Türkçe'de şiddet, dehşet ifade eder. Karahan, Karakuş, Karabulut gibi... Buna renk konusunda da değineceğiz. Bir söylentiye göre «Kara» lakabı Türkler'de soylulara verilirdi.

Türkler bilime bilgiye ait, ahlakî ve toplumsal şeylere dair adlar da takınmışlardır. Mesela Bili (bilim), Bilig (bilim), Bilgiç (bilgin), Bilge (bilgili), Cavuldar (namuslu), Bayundur (İyilik eden), Birî (tecrübeli), çeçen (natuk, yüce), Çin (sadık, öz), Özdemir (halis demir), Cicin (güzel ve zarif), İmer (zenginler zengini), Uz (temiz yürekli) gibi adlar kullanmışlardır ki, onların bilime, ahlaka, erdeme düşkünlüklerini ifade eder. Hele «İmer» adı dikkate değerdir. Demek Türkler Müslümanlığın ve Hıristiyanlığın tavsiye ettiği ve makbul gördüğü fakirliğe değil, kudrete eğilimleri vardı.

Türkler birtakım unvanları ad olarak kullanmışlardır. Noyan, İnal, Tekin, Alb, Şadi gibi... Bunların hepsi de Türk rütbe ve unvanlarıdır. Aynı zamanda Bektimür, Bektosun, Barsbay, Buysungur gibi birleşik

adlar bile yapmışlardır. Demek ki Türkler unvana düşkündür. «İl» ve «İli» adlarını da çok kullandıklarından ve biri «devlet», diğeri «meşhur» demek olduğundan bunlar da bu görüşü doğrular niteliktedir. Demek Türkler unvan ile şöhreti severlerdi.

Türkler bazı uruk adlarını da şahıs adı olarak takınmışlardır. Mesela Türk, Celayir, Kırkız, Barlas, Moğol, Afgan, Nogay, Gürcü... gibi. Bunların arasında «Afgan Böğû» ve «Gürcü Bey» adları dikkat çekici ve incelenmeye değerdir. Bu iki ad Babür zamanında Hindistan'da vardır. Türkler kendi kabile ve millet adlarını alırken, bu yabancı milet adlarını da neden almışlardır, öğrenemedim. Acaba Afganının Türkçe'de bir manası mı var, yahut Afganlar Türk mü?.. Gerçi bunlar arasında birçok Türk vardır. Hatta Üçüncü Cilt'te «Afgan Sülalesi» konusunda bu adı taşıyan sülale ve kabilenin Türk olduğunu ispat ettikse de burada bu konuda kesin bir hüküm vermek mümkün değildir. Gürcü adına gelince bir Türk adı olmasa gerektir. Bunu «Kurcı», «Kürçi», «Kurçı» şekillerinde de gördük. Gürcü adını Hindistan Türkleri'nde gördüğümüz gibi Selçuklular'da da görüyoruz. Keykubad oğlu Gıyasüddin Keyhüsrev'in Muniddin Pervane'ye verdiği kızının adı «Gürci Hatun»dur. Bu kızın Keyhüsrev'in Tamar Hatun'dan olan kızı olması ve Tamar'ın Gürci bulunması meseleyi açıklamaya yeter sanırım. Belki Babür zamanında da Hindistan'da aslı Gürcü olan bir adam bu adı taşımıştır.

Türkler bazı yer adlarını da ad olarak takınmışlardır. Yahut da kendi adlarını bazı yerlere vermişlerdir. Saruhan, Canik gibi. Canik adı Babür zamanında onun adamlarından birinin adıdır. (Bakınız: Cilt: 1 «Babür» konusu.) Bugün bunu Samsun civarının coğrafî ve idarî adı olarak buluyoruz. Oralarda Cenik yayla olmayıp çukur olan yere derler ki, «cenik yer» ya da «cenike gidiyorum» derler.

Türkler «Çoban» gibi adlar da kullanmışlardır ki, bu tarım ve sanatlara aşağılayıcı gözle bakmadıklarına delil olsa gerektir.

Türk adlarının bir kısmı da yüce, nefis, ince ve şairane madde ve manalarda kelimelerdir. Mesela Gök, Ay, Gün, Gündüz, Dolun (bedir), Gökçe (güzel, semavi), Tanatmış, Turmuş (hayat), Humar (güzel insan), Humarveyh (Humarviye), Sevük, Sevinc, Çakır (şarap, bir çeşit mahmur mavi göz), Tosun (güzel evlat), Altun, Elmas Gümüş, Nur, Nurum, Can, Canım, Altundaş, Börkyaruk (parlak kalpak), Ulu (Uluğ), Ulutaş gibi... Demek Türkler böyle şeyleri seven ruhları ince insanlardı.

Türkler birtakım kutsal şeyleri de kendilerine ad yapmışlardır. Mesela Tuğlu, Tuğtekin gibi ki, bunlar tuğlarına saygılarını gösterir. Aynı zamanda rehber, peygamber demek olan «Yalavac»ı kendilerine ad yapmışlardır. Kutsal demek olan Kutlu, Kutluğ ve bununla birleşik adlar yaparak Kutlu Timur, Kutlu Kaya gibi adlar yapmışlardır. Aynı zamanda Ulu, Uluğ ve bununla birleşik adlar yaparak Ulutaş gibi adlar meydana getirmişlerdir.

Türkler'de bir adet vardı ki, çocuğu yaşamayan aileler belirteceğim adları korlar ve onunla çocuğunun ölmeyeceğine inanırlardı. Bu inanç halen Anadolu'da vardır. Bu adlar şunlardır: Dursun, Tokta (duran), Toktamış, Durmuş, Durak, Satık, Satı, Satılmış gibi... «Satık» «satılmış olan» demektir. Bu ad Anadolu'da köylerde çoktur. Bu «Sadık» Arap

adından bozulma sanılırsa da değildir. Çünkü Türk köylüsü «Sadık»ı med ile okuyamayıp «D» harfini de «T» yaparak bu şekle koyarsa da bu ad Türkçe'de vardır. Bir inanca bağlıdır ve Satılmış gibi arkadaşları da olduğundan Türkçe olduğuna şüphe yoktur.

Türkler'de ad hususunda garip bir adet vardır. O da çocuklarına az da olsa kötü adlar koymaktır. Bunun da sebebi nazar değdirmemektir. Böyle kötü adlı olursa çocuğa nazar değmezmiş. Mesela Köpek bey, Köpekkulı, Köpek Mirza, Şeytankulı İtbarak (tüylü köpek), Sarukinu, Sarıgine gibi. «Kinu» (en eski mehkukatta), Gine (bugün Kazaklar'da) ad vardır. Bu kelime bizim «kene» dediğimiz hayvanlara yapışan asalaktır. Akkad'lara aid Nivona Kütüphanesi enkazı arasında Sarukinu'nun kozmografyası bulunmuştur. Bu bilgilerle bu adı öğreniyoruz. Kitabımızın birkaç yerinde Sarukinu'yu Hititler'den bir hükümdardır, dediysek de aslı budur. Kazaklar Rus hükmüne geçtikten sonra isyan ettikleri zaman isyanın kahramanlarından biri «Kine Saru Sultan»dır. «Saru» «sarı»dır. Halen Anadolu'da böyle «Saru» şeklinde telaffuz edilir. Büyük bir ihtimal ile Kine, Kinu, Kene aynı şeydir. Bunların biri Milat'tan çok önce, diğeri şimdidir. Bu adlar «Saru»sıyla beraber aynıdır.

Türkler'de «Sarı ve Saru» ile birleşik adlar pek çoktur. «Saru» ise «sarı»nın eski şivesi olup birkaç yüzyıl önceki Türk adlarında aynen mevcuttur. Hatta bugün bile Anadolu köylüsü «sarı»ya «saru» demektedir. Bu benzeyiş Akkad'ların kaynakları ve tarih bakımından da önemli olsa gerektir. Kine, keza Kazaklar'da «Küçük Yüz» den bir boy adıdır.

Bir de Türkler'de Orus adı vardır. Bu «Rus»tur. Türklerde «R» harfi ile başlayan hiçbir kelime olmadığından Türkler böyle kelimelerin önüne bir «Elif» getirirler. «Iramazan» (Ramazan), «Orus» (Rus gibi. ihtimal Türkler Rus milletini kötü bir millet gördüklerinden, belirttiğimiz inanç sebebiyle, bu adı çocuklarına vermişlerdir. Gerçekten bu adın Türkler'de ancak üç-dört yüzyıldan beri bulunup daha önce bulunmaması da bu fikri kuvvetlendirir.

Türkler sayı ile de ad yapmışlardır. Ancak 9 sayısı kutsal olduğundan «Dokuz» adını kullanmışlardır. «Dokuz Hatun» gibi. Bundan «İldokuz» gibi birleşik adlar da yapmışlardır.

Türk adlarında bir şekil daha görüyoruz. Türkler'de atsız ve atlı yani Adsız, adlı (Adı-yok, Adı-var) adları da vardır. Bu da yine bir inanç ve adet sonucudur. Çocuklardan payına miras düşmeyen «Atsız» olur ve servet aramaya çıkar. Atsızlar hakkında masallar vardır, bunlar hiçbir şeysiz yurttan çıkıp nihayet ad almışlar, hükümdar ve zengin olmuşlardır.

Türkler adlarında birtakım renkler kullanmışlardır. Bu renkler ak, kara, sarı, ala, kula, boz, kızıldır. Bu renkleri Saruhan, Karahan, Kızıl Bey, Ak Bey, gibi yalnız kullandıkları gibi Sarı Batı, Alataş, Alakuş, Kulahu, Mihira (Miheyra) Kula, Kızıl Sungur, Kızıl Arslan, Akbuğa, Akçomak, Kara Sungur, Karabuğa, Karakuzu, Bozkurt, Boztimur, Bozkuş gibi birleşik olarak da genellikle yırtıcı hayvanların adlarının önüne getirerek adlar yaparlar. Eski Türkler'de «Saru» adı çoktur. Müslümanlıktan sonra bizde hemen yalnız «Kara» kullanılıp ve Arap adlarına eklenerek «Kara Hasan» gibi adlar meydana gelmiştir. Bu renkler bazen

kelimenin sonuna, ancak çoğunlukla önüne gelirler.

Türkler temizliğe dair adlar da takınmışlardır. Bu da Argun, Argın, Aruk, Arık, Arı'dır, hepsi de temiz, pak demektir. Yalnız edatları ve şiveleri ayrıdır. Bu adı diğer adların önüne getirerek de birleşik adlar yaparlar, «Arıkbuğa» gibi ki «Temiz buğa» demektir.

Türkler bir de «kul» adı takınmışlardır. Ve bunu yalnız kullanmayıp ya bir adın veya kelimenin önüne ya da sonuna getirerek birleşik adlar yapmışlardır. Kul-buldu, Kul Ahmed, Kul Bayezıd, Ali-kulı, Şir-kulı, Tahmasb-kulı, Müslüman-kulı, İmam-kulı, gibi. Bunlar dinî itaat ve askerî disiplinle meydana gelme adlar olsa gerektir. Mesela Şiilerdir ki, en çok Ali-kulı adını kullanmışlardır. Bu tarz adlar eski Türkler'de yoktur. Ancak Müslümanlıktan sonra ve en çok İran Türkleri'nde görülmüştür.

Türkler Pek, Artık, Ket (kuvvetli, çok), gibi birtakım kuvvet ve fazlalık ifade eden kelimeleri de birtakım adların önüne getirerek adlar yaparlar. Bunları Türkler'in en esaslı ve sayıları da çok adları olan savaş, kuvvet ve yırtıcı hayvan adlarının önüne korlar. Pektaş, Pekdoğdu, Pekhakan, Pekdemir, Artık Arslan, Artık Buğa, Ket Buğa gibi. «Artık»ın yalnız olarak da ad olduğu vardır. «Artıkoğulları» gibi.

Türkler Müslüman olduktan ve Acemler'le sıkı bir ilişkiye girdikten sonra onların «Şah» kelimesini alıp bu kelimenin önüne Türk veya Arap ve Acem adlarından bir ad getirerek birçok ad yapmışlardır. Arslanşah, İranşah, Musadşah, Havarezmşah gibi...

«Ay» ile de birtakım birleşik adlar yapmışlardır. Aytekin, Aydoğmuş, gibi.

«İl» kelimesi ile de birtakım birleşik adlar yapılır. İlarslan, ildeniz, İlhan, İldokuz, İlkutluğ gibi. «İl» kelimesi adların önüne gelir.

«İli» ile de birtakım birleşik adlar yapılır. İli Han, İlig Han gibi ki, ikisi de aynı kelime olup «İlig» şeklinde olan eski şeklidir. Türkçe'de sonraları bu «k, g» veya «ka, ga» harfleri düşmüştür. İkisi de meşhur manasınadır. «İli» adların önüne gelir.

«Tekin» ile birtakım adlar yapılır. «Tekin» baba tarafından prens demektir. Aytekin, Albtekin, Gültekin gibi. «Tekin», adların sonuna gelir.

«Alb» ile birtakım adlar yapılır. Alb-Arslan, Turgud Alb gibi. «Alb» bazen adın önüne, bazen sonuna gelir.

«Bay» ile birtakım adlar yapılır. Baybars, Barsbay, Baysungur, Baygeldi, Baykara gibi. «Bay» bazen adın önüne ve bazen sonuna gelir. «Bay» tamamıyla bey demek olup «Bey» de bay gibi kullanılır. Beyarslan, Beytimur gibi...

«Verdi» ile adlar yapılır. Eski şekli «birdi»dir. Tanrıverdi, (Tangrıbirdi, Tağrıbirdi), Oganverdi, Ayverdi, Manguverdi (Mengü, Allah) gibi. «Verdi» daima adın sonuna gelir. Müslümanlıktan sonra bu tarz adlarımız Allahverdi, Hüdaverdi, Kadirverdi, gibi şekillere girmiştir.

«Tay» ile birçok adlar yapılır. Aktay Karatay, Subutay, Taybuğa, Taybars gibi. «Tay» bazen adın önüne, bazen sonuna gelir. Bu «Tay» bu çeşit Türk adlarında adeta bir edat gibidir. Manasının ne olduğunu anlayamadım. Türk ve aynı zamanda Moğol adlarında vardır. Herhalde Taybuğa, Aktay gibi adlara bakılırsa Türkçe olması gerekir ve bu şüphesiz gibidir. Kanımca bu atın yavrusu olan «tay»dır.

Türklerde ad yapmak için bir de «daş» edatı vardı. Bunun eski şekli «taş»dır. Gönüldaş, Bektaş gibi, daima adların sonuna gelir. Bu edat iştirak manasını bildirir. Tıpkı yoldaş ve arkadaşda olduğu gibi. Gönüldaş, gönülleri bir demektir.

Ve yine adların, kelimelerin, unvanların sonuna «m» mütekellim (birinci şahıs) edatı koyarak birtakım Türk adları yapılır. Candan, Canım, «Nur»dan Nurum, «Mir»den Mirim, «Şeyh»den Şeyhum yani Şeyhim (Mısır bahsinde Şeyhun, Şeyhu camii adıyla belirttiğimiz ad «Şeyhum»dan bozulmuş olsa gerektir.), Hacı'dan Hacım, Mah'dan Mahım, Dost'dan Dostum, «Aka»dan Akam gibi. Yalnız «Akam» da kural değişmiştir. Akam olması gerekirken Akım olmuştur. Bu halde bunun «Ak»dan Akım olmuş sayabilirsek de yalnız Ak olarak bir ada tesadüf etmedim.

«Can» ile birleşik adlar yapılır. Can Ali, Hasancan gibi. Can bazen öne, bazen sona gelir. Bu tarz adlar Türkler'de Müslümanlık'tan önce olmayıp sonra ortaya çıkmıştır.

Kadınlardaki adlar güzelliğe aittir. Ay, Maral, Geyik, Çiçek, İnci, Altun, Elmas, Gümüş, Dolun (bedir), Suna (boylu, güzel ve vakarlı yürüyen), Dolundu Hatun (doğdu), Solmaz, Sevim, Bayram, Sevinç, Gün, Turmuş (Durmuş, Hayat) gibi. Bunlardan Ayçiçek Ayana gibi birleşik adlar da yapılmaktadır.

Bu incelikle beraber Türk kadınlarında Arslan, Kaya gibi kahramanlık adları da vardır.

Kadınlarda aynı zamanda Atsız, Kutlu adı da vardır. Bunlardan da erkeklerdeki gibi «m» ile adlar yapılmaktadır. Mahım, Sultanım, Begüm gibi.

Pek dikkate değerdir ki Türkçe'de, başka dilde olmadığı halde, erkek ve kadında ortak adlar vardır. Aybek, Ayhanım, Dolun Bey, Dolun Hanım, Atsız Bey, Atsız Hatun, Bayram Han, Bayram Hanım gibi. Dolun tıpkı bizim şimdiki Bedri Bey ile Bedriye Hanım gibidir. Bu kural Arap adları takındıktan sonra da kalmıştır. Bu suretle halen İffet Bey, İffet Hanım gibi ortak adlar vardır. Bu şekil Türkçe'de dişi edatı olmadığından, bir de Türkler'de millî devirlerinde kadın erkekle eşit sayıldığından olsa gerektir. Bu da güzel bir usüldür. kadın erkek ayrımı «bey» ve «hanım» gibi unvan ile yapılır.

Halis kadın Türk adları sonra Arap ve Acem'le karışık olarak devam etmiştir. Bu bir geçiş devresidir. Aymelek, Padişah Hatun, Taclu Begüm, Habibe Sultan Begüm, Hamide Banu Begüm, Gülçehre Begüm, Mahçocuk gibi. Kadın adları da sonra tamamıyla Arap ve Acem adları olup Türk adlarından eser kalmamıştır.

İşte bütün şunlara bakılırsa Türk adları güzel ve birtakım kurallara bağlıdır. Bugün bu kurallar ve birtakım edatlar ile birçok Türk adları daha yapmak mümkündür. Hem eskileri kullanmalıyız, Hem bu kurallarla yenilerini yapmalıyız. Bu suretle binlerce kadın ve erkek adları vücuda gelir. Milletin ihtiyacına yeter. Bu, dilimiz için de büyük bir zenginliktir.

*
* *

Türkler Müslüman olduktan sonra milli binaları yıkılmış, herşeyleri Arap tarafından ihmal edildiği gibi adları da bu idamdan kurtulamamıştır. Bize Acem de aynı şeyi yapmıştır.

İlk devre Türk adlarından Arap ve Acem adlarına geçme zamanıdır. Bu zamanda bu adların arasında yine Türk adları da durmaktadır. Mesela Turmuş (Durmuş) Şirin, Kutbüddin Aybey Yusuf Ali Gönlütaş, Kara Osman, Ali Dost Tagay, İhtiyarüddin Karakuş, Şah Mahmud Oğlakçı, Dündar Mehmed gibi. Yahut bazı unvan ve lakapları muhafaza etmişlerdir. Ali Baba, Devlet Han, Uzun Hasan, Kanber Bey gibi.

Hiç olmazsa adlarımız bu halde kalsaydı yine büyük mutluluktu. Bu ilk devreden sonra Türk ad, lakap ve ünvanları tamamıyla bırakılıp büsbütün Arab ve Acem adları almışızdır. Bununla da millî binamız tamamıyla yıkılmıştır, adeta Türklüğümüzden eser kalmamıştır.

Türkler arasında Arap ve Acem adlarının moda olmasının başlıca sebebi dinî çekicilik, Kur'an'ın Arap dili ile olması, bu sebeplerden Arap'ın «Kavm-i Necib» (soylu millet) sayılması ve Arapça'nın en geçerli, en saygın dil tanınmasıdır.

Türkler ilk önce Arap'ın Müslümanlığa ait adlarını takımışlardır. Bunlar Ahmed, Mehmed, Mahmud, Mustafa, Ömer, Ali, Osman gibi adlardır. Arap'ın Zeyd, Amr, Kays, Yezid, Zübeyr, Hişam, Haşim, Süheyl, Velid gibi asıl Milli ve cahiliyet devrine ait adları hemen alınmamış gibidir. Türkler'de bu adları yok gibidir. Bu da gösterir ki, Türkler Arap adlarını dinî düşünce ve heves ile almışlar, bu suretle bunların Müslümanlığa ait ve Müslüman modası olan çeşitlerini takınmışlardır.

Yine bu sebepledir ki, Türkler birtakım Arapça kelimelerin «din» ile birleştirilerek meydana getirilmiş bir sürü adlar kullanmışlardır. Alaüddin, Muizzüddin, Gıyasüddin, Kutbüddin, Tacüddin, Salahaddin, Cemaleddin, İmameddin, Şerefeddin, Nizameddin, Fahreddin, Şemseddin, Zeyneddin, Hayreddin, Rükneddin, Necmeddin, Bedreddin, Seyfeddin, Şehabeddin, İzzeddin, Nasreddin gibi... Bunlar hep dini, yükselten, ihya eden, dinin kutbu, tacı, hamalı, direği, güneşi, süsü, hayrı, dayanağı yıldızı, bedri, yardımcısı olan demektir.

Bu türlü adları Arap'ın cahiliyet devrinde, Hicaz Devleti'nde, Emeviler zamanında görmüyoruz. Hatta Abbasiler'de, Fatımiler'de bile yok gibidir. Bunları gerek Selçuk gerek, Atabek, Artık, Eyyubi, gerek Mısır'ın Kölemen Türkleri'nde bol bol görmekteyiz ve zamanımızda da boldur. Buna bakarak bu çeşit çeşit adların dinî duygu ve dine saygıdan dolayı Türkler tarafından oluşturulmuş ve hiç olmazsa yayılmış olduğuna hükmetmek mümkündür.

Yine bu duygu ile Türkler'de Abdülhalık, Abdüh, Abidüh, Abdülhak, Abdülhamid, Abdülmecid, Abdülaziz, Abdülmüluk gibi adlar görmekteyiz. Bunlar halkın kulu, Allah'ın kulu, gibi manalardadırlar. Buna da kanaat etmeyip «abd»i küçültülmüş manasıyla kullanarak küçük ve aciz kul manasına «ubeyd»i kullanmışlardır. Bu tarzdaki adı da Araplar'dan çok Müslüman Türkler'de görürüz.

Yine bu dinî duygu ile Salih, Zahid, Zühdi, Hamid, Hamdi, Abid, Mübarek gibi adlar almışlardır.

Yine bu duygu iledir ki, Adem, Nuh, İbrahim, İsmail, Davud, Musa,

İsa, Danyal, Hızır (Hıdır), Yunus, İlyas gibi peygamber adlarını da takınmışlardır.

Yine bu dinî duygu ile «Gazi»yi ad olarak da kullanmışlardır.

Yine bu duygu ile Ali'nin dinî cihad ve kahramanlıklarına nisbetle Haydar, Zülfekar, Hasan, Hüseyin gibi adlar almışlardır.

Yine bu duygu iledir ki, Türkler'de Receb, Şaban, Ramazan, Bayram gibi özelliği olan ay ve gün adları da vardır. Bunlar kutsallıklarından dolayı konmuşlardır. Delili ayların içinde bunların kutsal sayılmasıdır. Bunlardan şunu anlıyoruz ki, Türkler Müslüman olunca kahramanlık ve savaş adlarını bırakıp sırf dinî adları takınmışlardır. Yani İslamiyet onları kahramanlıktan tutuculuğa yöneltmiştir. Bununla şunu da anlıyoruz ki, Müslüman olunca dinî düşünce, dine saygı Türkler'in iliklerine kadar işlemiştir.

Bunlardan sonra Türkler'in takındıkları diğer birtakım Arapça adlar vardır ki, fantazi manalı adlardır. Cemil, Feyzi, Galib, Münir, Zeki, Cemal, Nusret, Muzaffer, Kafur, Askerî, Mesud, Emin, Celal, Rızı, Bedri, Şemsi, Baki, Atıf, İhsan, Sadi, Lütfu, Arif Zihni, Zarif, Ata, Şakir, Şükri, Cezmi, Tahsin, Kemal, Kamil, Akil, Fazlı, Akif, Faruk, Kasım, İkbal han ve hanım, Kamer han ve hanım Adil, Fazıl, Salim, Saim, Rahmi, Maruf, Gani, Tahir, Saib gibi türlü manada bir sürü adlar kullanmışlardır. Kadınlarda bunlar Cemile, Galibe, Münire gibi müennes (dişil, dişil kelime) yapılıp kullanılmıştır. Bu tarz adlar da bence Türkler tarafından ortaya çıkarılmıştır.

Bu adlar hele büsbütün saçmadır. Son devrede bu tarz adlar öyle bir vahim şekle girmişti ki, herkes çocuklarına Arapça sözlüklerden sevdiği bir manada kelime bularak ad uydurup veriyordu. Ve bu adlar manası kimse tarafından bilinmez kelimelerden seçilmesi moda idi. Mesela Nükhet (Kadın adı) gibi.

Bütün bu söylediklerimiz kadın adları için de geçerlidir. Onlar için Hatice, Ayşe, Fatma gibi İslamiyet'in önemli kadınlarının adları ve türlü fantazi manada Arapça kelimelerden sürülerle adlar bulunmuştur.

Arap'ın Ebu, İbn gibi ad usulü de taklit edilmişse de bu sistem adlar Türkler arasında yayılamamıştır. Ebuzziya, Ebulmali, Ebulgazi gibi adlar bizde pek enderdir.

Türkler din duygusu ile bu Arap adlarına sarıldıkları sırada bir taraftan da Acem dilini edebi dil gibi kullanmaya heves ederek ondan da adlar almışlardır. Her nevi arap adlarına düşkünlükleri din yüzünden ise de Acem adlarına düşkünlükleri nedendir bilmem! Bunu İran edebiyatına hayran olduklarından desek bu da doğru değildir. Çünkü bu edebiyatı Türkler meydana getirmiştir. Belki bu edebiyatı Türk bilginler meydana getirdikten sonra bütün Türkler'de bu dilin ve adların çekiciliğine kapılma olmuştur. Bu da tabiidir. Bir defa Acemler'le sıkı ilişkiye girmişler, ikinci olarak orada kimin tarafından yapılmış olursa olsun parlak bir edebiyat bulmuşlardır. Bu edebiyat onlara Firdevsi ile Acem milliyeti şahsiyetlerini de, mitolojisini de öğrettiğinden, oralara kadar da uzanıp Acem adları almışlardır.

Arap adlarında gördüğümüz olay Acem adlarında da vardır. Başka bir deyimle o da aynı değişimi takip etmiştir. Yani ilk önce Türk ve

Acem adları karışık olarak kullanılmış sonra Arap, Acem ve Türk adlarından bir karışım ad meydana gelmiş; nihayet Türk adları büsbütün çekilip sahayı Arap ve Acem adlarına terketmiştir. Bu durum bugüne kadar gelmiştir.

Acemler'den birçok adlar almışızdır. Bunlar ilk önce Keyhüsrev, Hüsrev, Behzad, Zühtab, Behlül, Feridun gibi Acem millî ve müslümanlıktan önceki adlarıdır. Sonra Rüstem gibi mitolojik adlar gelir.

Bunlardan sonra fantezi Acem adları gelir. Dilaver, Şirin, Şir, Peyveste (Piyeste) (kadın), Şayeste, Pakize, Bühter, Hümayun, Kamran, Şahbek gibi. Burada şunu da belirtelim ki, Ermeniler'e geçmiş olan Zühtab (Zohrab) adı Babür zamanında Hindistan'da Türkler'de de vardır. Ermeni adı olan Şahnazar da yine oradaki Türkler'de görülmektedir. Son zamanda Kazan Hanları'ndan birinde Aknazar adına rastgeliyoruz.

Bu Acemce adlardan birleşik adlar da yapılmıştır. Nevzad gibi. Özellikle bu konuda «şah» öne veya sona gelerek pek çok birleşime girmiştir. Behramşah, Firuzşah, Şahruh gibi.

Özellikle Acem'den birçok mahlaslar almışızdır. Bu tarz ad hele şair ve yazarlarımızca olağanüstü modaydı. Nevai, Nergisi, gibi.

Acemler'in «Mirza» lakabı da bizde ad olmuştur. Mirza Han gibi.

Şimdi Türkçe, Arapça; Türkçe, Acemce; Türkçe, Arapça, Acemce; Arapça, Acemce adlar veya lakap ve unvanlar ve edatlarla karışık olarak meydana gelen adlardan birtakım örnekler verelim:

İslam Han, Devlet Han, Üveyz Han, Kara Osman, Kara Hasan, Süleyman-kulı, Alim Han, Nazar Ali, Zulkadir, Bahadur Ebulgazi, Ali Koca, Deyn-i Muhammed, Şeyh Ali, Ömer Şeyh, Cin Ali, Uzun Hasan, Gulam Şadi, Turmuş Şirin, Şir-kulı, Mirşah Küçin, Şah Garib Mirza, Ali Şir Nevai, Bediüzzaman Mirza, Ali Bahadur, Nazar Hoca, Hüseyin Kami, Sultan-kulı Çanak, Veli Kızıl, Pehlivan Ata, Seyyid Ata, Dostum Argun, Hoş-bey, Hacı-bey, Hekim Han, Hacıbey Kutas, Hocacık, Hacı Burak, Cihan Pehlivan, Tuğlu Hacı, Türkmen Hoca, Tulun Hoca, Mahmud Hüseyin Gürgan Duğlat, Şahnazar Sevindük, Pir Muhammed, Tuğrul Hacib Hüseyin, Hüseyin Baba, Baba Hasan, Baba Cura, Helvacı Tarhan, Nagay Şah, Mehmed Ali Piyade, Molla Türk Ali, Hindu-bey (Kabil taraflarında Türk adlarındandır), Tavus Han, Afganbirdi Minüçehr Hanbey, Muhammed Ali Cenkcenk, Şahbey Argun, Dost-bey, Şah-nüvaz Han, Hafız Mir Katib, Şahbaz Han, Derya Han, Baba Han, Nazar Bahadur, Tac Han, Nizameddin Ali Halife, Rüstem Türkmen, Şeyh Bayezid, Ahmed Afşar, Rahim-dad, Muhammed Zaman Mirza, Sultan Bahadur Şah, Şah-kulı Han Marum, Şahkulı Atga, Şahım Han Celayir, Hakim Barha, Nizamşah, Delir Han, Gazieddin Han, Nizamülmülk, Himmet Han, Cihandar Bey, Gazi Eldi Han.

Selçuklular'da Türk adlarını bir derece Araplaşmış, fazla Acemleşmiş buluyoruz. Bununla beraber Selçuklular'da pekçok Türk adı vardı. Osmanlı Sülalesi'nin ilk iki yüzyıllık devresinde Türk adları çoktur. Ondan sonra yerini tamamıyla Arap ve Acem adlarına terketmiştir. Bununla beraber Anadolu'da köylerde halen pekçok Türk adı vardır.

Orta Asya'da, İranda, Cengizliler ve İlhanlılar zamanında Türk adları pek çoktur. Moğol adları da vardır. Bu sırada Arapça ve ondan çok

Acem adlarının girdiği görülmektedir. Aksak Timur zamanında ve ondan sonra bu yabancı adlar daha çoğalmış, fakat Acemce ve Arapça galebesini muhafaza etmiştir. Buhara ve Hiyve Hanlıkları zamanında Arap ad ve unvanları Acem'inkilere galebe çalmıştır. Bununla beraber Orta Asya daima ve halen en çok Türk adı kullanan yerdir. Babür ve Hindistan'da Büyük Türk Devleti zamanında Acem adları büyük rağbet kazanmış, adeta genelleşmiştir. Buna rağmen halen Bengale, Gücerat, Bihar ve Dekkan'da Türk adları vardır.

Türk adları en çok Mısır'da ve Eyyubiler zamanında Araplaşmıştır. Orada ilk zamanlarında Tuğtekin, Turanşah, Behramşah gibi adlar varsa da sonraları tamamıyla Arap olmuştur. Bunlarda Salahaddin, Kamil, Salih gibi arap adları vardır. Oysa çeşitli Kölemen devletlerinde Türk adları karınca gibi kaynamaktadır. Bunlar Arap ad ve unvanlarıyla beraber büyük bir çoğunlukla Türk adlarını da kullanmışlardır. Mısır'da Türkiye zamanında «Kurt Paşa» gibi Türk adları görülmektedir. Hatta Mehmed Ali Paşa zamanında bile Mamay Bey, Kutamış, Salihkuş; İsmail Paşa zamanında Tokmak gibi adlar vardır.

Görüyoruz ki her nereye gidilirse Arap ve Acem adları Türkleri takip etmiş, oraya gitmiş, yakalarını bırakmamıştır. Türk'ün millî canlılığının kurdu, mikrobu, asalakları gibi onu kemirmişlerdir. Türk artık milliyetini duyuyor. adlarda esaslı bir tasfiye yapılması bir dakika geçirilemeyecek kadar önem kazanmıştır.

Bir de şunu söyleyelim ki, yabancı adlara Türk'ün dili dönmemektedir. O, mesela «Muhammed»i «Mehmed» yapmıştır, «Ali»yi «Eli» telaffuz etmektedir. Demek bunlar aslından da uzaklaşmıştır. Bu sebeple bunların bırakılması gerekir. Şunu da ilave edelim ki, bu Arapça ve Acemce adları Müslüman adı diye bırakmıyorsak ve kullanıyorsak, bunda da aldanıyoruz. Önce Acem'den aldığımız adların hiçbiri Müslüman adı değildir. Arap'tan aldığımız adları da tamamen Müslüman adı sanıyorsak da, bu da pek yanlıştır. Suriye ve Mısır'da seyahat edilirse bu gerçek hemen anlaşılır. Suriye'den Mısır'dan gelmiş her Necib, İbrahim, Asım, Cemil gibi adları olan kişileri İstanbul'da pek saf insanlarca Müslüman sayılır. Oysa onların bir kısmı Hıristiyandır. Oralarda Behcet, Talat, Selim, Salim, gibi adlar Müslüman, Hıristiyan ve Yahudi'de ortaktır. Adınız mesela Necib olup da Mısır'a gitseniz bu adı söyleseniz, sizin Müslüman olduğunuzu anlamazlar. Bana orada adımı «Rıza» dediğim zaman «Ente Armenli?» yani «Ermeni misin.» diye soranlar çok olmuştur. Böyle adı insanların Müslümanlığına Suriye, Mısır ve Hindistan'da kimse inanmaz.

Müslümanlığı bildiren adlar belki de yirmiyi geçmez. Erkek için halis Müslüman adları Ahmed, Mehmed, Mahmud, Mustafa, Ali, Ömer, Osman, Bekir, Hasan, Hüseyin ve başkalarıdır. Kadın için Hatice, Ayşe, Fatma gibileridir.

Topladığımız adların nerede olduğunu ve bunlara ait bazı açıklamaları öğrenmek isteyenler kitabımızı birinci cildinden itibaren okusunlar, çoğunu bulurlar. Bu adlar hemen genellikle tarihî adlardır.

Türk adlarının halislerinin seçilmesi, telaffuzlarının düzeltilmesi, manalarının bulunması için ayrıca inceleme yapılması gerekir. Biz işte or-

taya bir malzeme verdik. Bu konu tamamlanmalıdır. Buna halktaki halis Türk adları da toplanıp ilave edilmelidir.

TÜRK AİLE ADI

Bazı Avrupalı yazarlar Türkler'de aile adı, ad, bir de savaş adı olarak üç türlü ad görmekteyseler de doğru değildir. Türklerde aile adı ve ad vardır. Yalnız Türklerin adları büyük bir çoğunlukla yırtıcı hayvan ve kuşlar, silah yapılan madenler, kesip biçmek gibi kelimelerden, yiğitliğe ait manalardan yapıldığından onlar bu hataya düşmemişlerdir.

Türkler'de eskiden aile adı vardı. Dilde, edebiyatta, herşeyde bizi - Türk'den başka unsurların hükümeti ve her şeyi elde tutmaları yüzünden- yozlaştıran, özellikle milliyetimizi baltalayan İstanbul, bu milli adetimizi de yani aile adlarımızı da yok edip ortadan kaldırmıştır. Oysa aile adı uygar milletler için gerekli bir ihtiyaçtır. Bunun toplumsal hayatta olağanüstü gereği vardır. Avrupa'da hiçbir millet yoktur ki, onlarda aile adı olmasın. İşte millî ve eski bir adetimiz, uygarlık sebepleriyle aile adı usulünü derhal canlandırmamız gerekir.

Gerçi İstanbul'da aile adı yoksa da Anadolu'da hâlâ mevcuttur. Orada her ailenin bir adı vardır ki, buna «Lakap» (Lakap'tan bozulma olmalı) derler. Bektaşoğlu, Memişoğlu, Çakıroğlu, Tokmakoğlu, Katırcıoğlu gibi.

Aile adı İstanbul'da henüz bitmemiştir. Fakat İstanbul «oğlu»yu kaba bulup yerine «zade» Acem kelimesini kullanmıştır. Sancakzade, İmamzade, Katibzade, ilh... gibi. Ancak aile adının yaygınlığı azdır. Resmi belgelerde bile azalmaktadır. İstanbul'un her adeti, her huyu Anadolu'ya yayıldığı gibi «zade» bile yaygınlaşıp orada da, özellikle şehirlerde «oğlu» yerine «zade» kullanılmış ve kullanılmaktadır. «Oğlu»ya karşı «zade» kibar bulanmaktadır! Oysa bizim Rumlar'da aile adları sonunda «oğlu»yu görmekteyiz.

Sonunda İstanbul hükümet işlerinde aile adı gereğini duyup-ameli hayat onu yönlendirerek- yarım yüzyıl kadar önce bir usul meydana getirmiştir. Bu usul herkese babasının adının ilavesidir. Bu usul yayılıp moda olmuştur. Hâlâ vardır. Bu tarzda ilk önce Arapça oğul ve kız kelimeleri kullanılarak Ahmed bin Ali, Zeyneb binti Mehmed tarzı meydana gelmiş ise de en nihayet bu usul babanın adını gerek erkeğin, gerek kadının adının sonuna ilave şeklinde karar kılmıştır. Mesela bir adam «Rıza», babasının adı «Mahmud» ise ona «Rıza Mahmud Efendi», kadın ise «Ayşe Mahmud Hanım» denmektedir.

Bu usul gayet fenadır. Aile adı yerini asla tutumamıştır ve tutamaz. Çünkü adın babadan babaya, yani her göbekte değişmesi gerekir. Oysa aile adları nesil kesilinceye kadar mesela 1000 yıl da sürer. Aile hayatı şahıs hayatı gibi olmayıp yüzyıllarca sürebilir.

Evvelce toruna dedenin adı aile adı olarak da konmuştur.

Aile adlarında «oğlu» kelimelerin sonuna gelir bir edattır. Çapanoğlu, Karamanoğlu gibi. Hatta sonları sessiz harf olan kelimelerde Çapanoğlu, Karamanoğlu gibi bir kelime halinde yazıp söylemek gerekir. Zaten telaffuzda, halk dilinde böyle olmaktadır. Dimitrokopula gibi Rum

aile adları bizimkine pek benzemektedir. Bu bizim unuttuğumuz aile adlarındandır. Eğer Rumca'da böyle bir edat yoksa onlara şüphesiz bizden geçmiştir.

Türkçe bir «sanı» vardır. Adı, sanı; adla, sanla derler. «Sanı» aile adı demek olsa gerektir.

İstanbul'da ameli hayat halkı bir aileyi ifade ettirmeye yöneltmiştir. Bunun için de «-ler» çoğul edatı kullanılmıştır. Bir aileyi ifade için o ailenin reisi, erkeği kimse, onun adının sonuna bir «-ler» getirilmiştir. Mesela «Ahmed Beyler» denmiştir. Bu usul iki bakımdan sakattır. Önce her göbekte, hatta aynı aileden olan her hanede o hanenin erkeğine göre değişir. Aynı zamanda «-ler» karışıklığa da sebep olur ve aileyi ifade edemez.

Oysa bu makamda Türkçe'de «-gil» edatı vardır ve hâlâ Anadolu'da kullanılır ve yaşar. Adların sonuna gelir, ona aile manasını verir. Aileyi bir şahıs olarak değil, genel haliyle ifade eder. Mesela «Kurdoğlugil», «Öküzoğlugil», «Güzelimamgil», «Kuyumcugil» gibi ki, bütün çoluğu çocuğu ile beraber Kurdoğlu ailesi demektir. «-gil» pek güzel bir edat ve tarzdır. Ancak zannımca aile adı olmayıp tıpkı İstanbul'un «-ler»i makamındadır. Mesela «Turşucugil Ali» denemez. «Turşucugil'in Ali» denmektedir. «Ali Turşucugil» de hiç işitilmemiştir ve olmasa gerek. Kısacası «sanı», oğlu» edatı ile yapılır ve yapılmalıdır.

Şu halde adı Oğuz, sanı Kurdoğlu olan biri imzasını «Kurdoğlu Oğuz» yahut sadece «Kurdoğlu» diye atacaktır. Bu aileden bir kız ve adı Dolun ise genel adı «Kurdoğlu Dolun» olur.

Son zamanda aile adını sona koyarak bunu «Oğuz Kurdoğlu» tarzında söylemek, yazmak tarzını ileri sürenler olmuştur. Bu, basmakalıp Frenk taklitçiliğinin sonucudur. Oysa bu önce ve sonra olmak keyfiyeti dil, gramer meselesidir. Türk grameri «Kurdoğlu Dolun» suretini kabul eder. zaten bu son tarz halk dilinde yüzyıllardan beri kurulmuştur. Değiştirilemez. O zaman Türkçe kelimeler ile Fransızca konuşur gibi oluruz.

Bir mesele de evlenince kadına ve kurulan aileye verilecek addır. Fransızlar ve Avrupa'nın çoğunluğu kadına erkeğin aile adını verir. Türk'de bu adet yoktu. Son moda olarak İstanbul'da kocanın aile değil, ilk adını, kadının sonuna ilave ediyorlar. Bu usul manasız bir şeydir.

Eski Türkler belki de kadına erkeğin adını vermeyecek onun bağımsızlığını, benliğini muhafaza ediyorlardı. Onun erkeğe eşit tuttuklarından adını, benliğini değiştirmiyorlardı. Oysa Avrupalılar kadını bütün benliğinden soyutlayarak adını değiştirir ve erkeğin adını verip onu erkeğe bende, erkeğin varlığında eritirler.

Gerçi en iyi usul Amerikalılar gibi erkeğin ve kadının aile adlarını birleştirerek yeni bir aile yapmak ise de bu ad uzun bir ad olur. Pratik olmaz. Hele evlenmelerle yeni ailelerin birleşik adları gittikçe daha birleşik olur, belki de birkaç satırı doldurur.

Bizim alacağımız ve en uygun usul evlenen kadına kocasının adını vermektir. Boşanırsa o adı atar, yine kendi babasının adını taşır.

Çağatayca'da aileye «evlig» derler. Mesela «Kurdoğlu Evliği Adetleri» gibi. Kanımca Türkçe aile «çuluk» kelimesidir. «Çoluk çocuk» deriz ki,

«çu» (ço) insan, «çocuk» küçük insan, «luk» nisbet edatı ile «çoluk» da «insana mensup olan» demek olarak aile manasına gelir.

LAKAPLAR

Türkler'de adların önüne bir sıfat getirerek lakap yapılmak adeti vardır. Bu ad çoğunlukla çirkin manalı olur. Köpek Ahmed, Fare Mehmed, Cin Ali, Topal Sadi, Kılkuyruk Osman, Çolak Hüseyin, İşkembeci Pertev, Fındık Ayşe, Kırıksümbül Fatma, Kınalı Kezban gibidir. Bunlar çoğunlukla çocuklar arasında verilir. Bunda o şahsın simaca benzeyişi, adeti, huyu dikkate alınarak verilir. Böyle lakaplar çocuklarda olduğu gibi büyük insanlarda da vardır. Hele lakap aşağı tabakada, özellikle tulumbacılarda pek çoktur. Aile adlarının bir kısmı da bunlardan meydana gelmiştir.

ÜNVANLAR

Eski ve yeni Türkler'de halkça kadın ve erkeğe verilen birtakım ayrı ayrı unvanlar vardır:

Erkekler için:

Ağa, ağabey, efendi, bey, han, paşa, çelebi, alb, tekin, noyan, gazi, atabey, lala, hakan, hağan, kaan, türe atka, molla, hafız, pir, baba, dayı, uzun, şeyh, hacib, seyyid, can, kara, ak, ata, hacı, koca, karı, mirza, şehzade, sultan, melik, hacim, canım, hoca, hocacık, yabgu, şad.

Kadınlar için:

Hatun, begüm, hanım, cici, abla, bacı, teyze, tutas, anaga, yenge, hala, bibi, dudu, ilti (elti), ulun.

Bunlardan bir kısmı halen bizde resmî unvanlar olmuştur. Bunların bir kısmı sırf eski Türkler'de olup halen mevcut değildir. Bir kısmı ile kullanılma yerlerini, manalarını zamanla değiştirmişlerdir. Bunların bir kısmı hükümdar sülalelerine aittir. bir kısmı saf Türk, bir kısmı Arapça ve Acemce unvanlardır.

Bunlardan erkekler için: aka, bey, alb, tekin, noyan, han, hakan, kaan, türe, kara, ak, yabgu, şad. Kadınlar için: Ulun, hatun, begüm, cici unvanları Müslümanlıktan önceki eski Türkler'e aittir.

Bu unvanlar Müslümanlık devrinde de devam etmiş, sonra bunlardan ulun, şad, yabgu, noyan kaybolmuş, yeniden paşa[*], atabey, lala, ata, atga, koca, çelebi, baba, da unvanları ilave olunmuştur.

(*) Sayın hocam Prof. Dr. Şehabeddin Tekindağ'ın derslerinde bize anlattığına göre, «paşa» kelimesinin aslının «baş-şad» olması kuvvetle muhtemeldir. Hafızamız bizi yanıltmıyorsa bu rütbe bildiren deyim ilk Mısır Memlukları'nda görülüyormuş. Osmanlı Devleti'nin kuruluş devrinde karşımıza ilk defa Orhan Gazi'nin kardeşi Alaaddin Paşa'da çıkmaktadır. (E.K.)

Yine Müslümanlık devrinde bu unvanlara Arapça ve Acemce hacib, gazi, seyyid, molla, amuca, hafız, pir, şeyh, hoca, hocacık, hacı, hacım, sultan, melik, şehzade, mirza, can, canım ilave olunmuştur.

Bu unvanların gerçek derecelerini vermek müşküldür. Yüzyıldan yüzyıla, uruktan uruğa, muhitten muhite dereceleri ve ifadeleri değişmiştir.

Bunlardan bey, alb, tekin, noyan, han, hakan, kaan, türe, yabgu, şad, şah, sultan, melik, şehzade, mirza, hükümdar sülalerine ait unvanlardır. Ata, baba, gazi, seyid, molla, hafız, pir, şeyh, hoca, hacı dinî unvanlardır. «Hocacık» «hoca»nın küçültülmüşüdür. Hacı ile can adları konusunda açıkladığımız kural üzüre «m» (-İm) mütekellim (birinci sahıs) edatı koyarak «Hacım» (Hacim), «Canım» unvanları da meydana getirilmiştir.

Ağa, efendi, paşa, tekin, gazi, hakan, kaan, atga, dayı, ata, hacib, koca, koç, melik, karı, hatun, begüm hanım abla, teyze, anaga, yenge, tutas adların sonuna gelen unvanlardır.

Çelebi, alb, noyan, atabey, lala, türe, hafız, pir, seyyid, ak, hacı, şehzade adların evveline gelirler.

Molla, kara, hoca, baba, şeyh, can, mirza, sultan bazen adların evveline, bazen sonuna gelirler. Esad Molla, Molla Osman; Kara Osman, Baykara; Hoca Gazi, Türkmen Hoca; Hasan Baba, Baba Ebul-muhassin Kurçı; Şeyh Ali, Ömer Şeyh; Can Ali, Hasan Can; Mirza Ali, Şah Garib Mirza; Sultan Hasan, Polad Sultan gibi.

AKA: Kelimenin eski şekli olup bizim şivede «ağa»dır. Manası evin büyüğü, büyük kardeştir. Bizde «ağabey» şeklini almıştır. Eskiden Türkler'de önemli bir memurluk unvanıydı. Halkça da saygın bir unvandı. Orta Asya Türkleri'nde kadına verilen bir unvandır. Türkiye'de Osmanlı Sülalesi'nin ilk devirlerinde Yeniçeri Ağası gibi önemli memurluklara aitti. Halen «Köyağası» gibi köylülerde önemlidir. Şimdi genellikle bizde ümmi adamlara unvan olmuştur.

BEY: «Biğ», «beğ», kalın «bay» suretlerinde yazılır. Eskiden mutlaka küçük hükümdarlara, hükümdar oğullarına verilirdi. Sonra devlet adamlarına da verilmiştir. Selçuklular zamanında Anadolu'da, aksak Timur zamanında Orta Asya'da, Babür zamanlarında Hindistan'da, Kölemenler zamanında Mısır'da devlet adamlarına da verilmiştir. Sonraları bizde çok kullanılmasından dolayı asıl manasından uzaklaşmış ve «efendi» manasında ve halka kadar inmiştir. Acemce'deki «zengin» manasına olan «bay» bizim bu «bay»dan alınma olsa gerektir.

Osmanlı Sülalesi zamanında «beylerbeyi» unvanı da meydana gelmiştir. Bunu sakat adetimiz gereğince derhal Acemce ile karışık Arapça'ya tercüme ederek «mir-i miran» (mirmiran) yapmışızdır. Sırf Arapça ise «mirül-ümera» yapmışızdır. Bey bizde hâlâ irsi aile unvanı olduğu gibi, resmî ve gayr-ı resmi herkese de verilen unvandır.

EFENDİ: Bu unvan yalnız Türkçe'de ve Osmanlı Sülalesi zamanında vardır. Önceleri yüksek makam sahiplerine verilirken halen en aşağı

unvan olmuştur. Bunu yüksek unvan olarak yalnız şehzadelere verirlerdi. «Şehzade Abdülhamid Efendi» gibi. Bir de bu unvanı din bilginleri, hoca takımı alırlardı. «Hoca Hüseyin Efendi» gibi. Bunlar bey ve başka unvanlar alamazlardı. Efendi unvanı bizde unvanı olduğu adamın okuyup yazdığını da ifade eder.

Bir de «bey» ile «efendi»den oluşan bir unvan yapılmıştır ki, «bey»den yüksektir. Ahmed Beyefendi gibi.

HAN: Türkler'de en eski zamanlardan beri hükümdarlar küçükten büyüğe doğru «bey», «han, hakan», «kaan» unvanlarını alırlar. Avrupalılar'ın «prenslik» dedikleri devlete bizde «beylik» ve hükümdarına «bey» denir. Krallar yine hükümdarlar ülkeleri küçük ve kuvvetleri az ise «han», büyük ise «hakan», son derece büyük ise «kaan» unvanlarını alırlar. «Kaan» Avrupalılar'ın «imparator»unun karşılığıdır. Han, hakan, kaan hepsi bir asıldandır. Hepsinin aslı «kağan»dır. «Kağan» en eski Türkçe olup bilgi manasınadır. Bundan diğer şekiller meydana gelmiştir. «Hakan»ın «hağan» şekli de vardır. İstanbul Müzesi Katoloğu'nda Fatih devirlerine ait paralarda «hağan» şekli de görülür. Aynı zamanda «kağan» şekli de vardır.

«Han» unvanını her yerde ve bütün Türkler'de görmekteysek de müstesna olarak Atabeyler ve Eyyubiler gibilerinde yoktur.

«Han» sonradan İran'da «efendi» manasına olarak herkese verilir bir unvan olmuştur.

PAŞA: Bu unvanı Osmanlı Sülalesi'nde Orhan zamanında Alaaddin Paşa ile görmekteyiz. Selçuklu Sülalesi'nin sonlarında da vardır. bizde «bey»den yukarı mülki ve askerî resmi bir unvandır.

ÇELEBİ: Şehzadelere, Mevleviler'e unvan olmuştur. Nazik, terbiyeli manasına olup Avrupalılar'ın «centilmen»inin tam karşılığıdır. Çelebi adam gibi. Sonraları Avrupalılar'a da denmiştir. Bu manadan kaldırıp «centilmen» karşılığında canlandırılmalıdır.

ALB, TEKİN, İNAL, NOYAN, MİRZA, ŞEHZADE, SULTAN, MELİK YABGU, ŞADİ: Bunlar hükümdarlara, hükümdar çocuklarına ait unvanlardır. «Alb» ulu manasınadır. Bunlar kabilenin büyükleridir. İşleri yönetirlerdi. Aynı zamanda «kahraman» manasınadır. Bu kelimeyi canlandırmalıyız. mesela «İlyada»nın kahramanları çeşidinden olan kahramanlara «Albler» diyebiliriz. «Tekin» baba tarafından prens, «İnal» ana tarafından prens olandır. «Mirza»yı İslamiyet'ten çok sonra bütün Kuzey Türkleri'nde, Kırım'da, Orta Asya'da İran'da, Hindistan'da görüyoruz. Şehzade bizim Osmanlı Sülalesi prenslerine denirdi ve bunların adının sonuna bir «efendi» konurdu. Mesela «Şehzade Halim Efendi» denirdi. «Sultan» Arapça'da «musallat, müstebit» manasına olup Türkler ve bütün Müslümanlar tarafından kullanılmıştır. Büyük hükümdarların adlarının başına getirilirdi. Mesela «Sultan Salahaddin» gibi Babür zamanında da Orta Asya'da bu unvan rağbetteydi. Hanlar bazı istisna ile «sultan unvanını da taşırlardı. Osmanlı Sülalesi'nde «han» ile beraber

kullanılmıştır. «Sultan Selim Han» gibi. «Sultan» unvanı «Mirza» unvanı ile beraber de kullanılmıştır. Mesela «Sultan Hüseyin Mirza» gibi.

Bir de «Sultan» unvanı şehzadelere de verilmiştir. Bu konuda adın sonuna getirilmesi kuraldı. Mesela «Hatice Sultan» denirdi. Bizden başka yerlerde erkek şehzadelere ve hatta devlet adamlarına da verilmiştir. Babür zamanında Hindistan'da «sultan» unvanı taşıyan devlet adamları da vardır.

Şurası dikkate değerdir ki, Orta Asya'da çok zaman «sultan» unvanı «han» unvanı kadar yüksek derece kazanamamış ve saygınlık bulamamıştır. Orta Asya hanlarından biri büyük oğluna «sultan», küçük oğluna «han» unvanını vermiş, büyük oğul kızıp babasına, «İnime (kardeşime) han deniyor da bana sultan deniyor» diye şikayet etmiştir.

Bugün ise «sultan» unvanını Afrika ortalarında ancak bir-iki yüz uyruğu olan bir kabile şeyhi bile taşımamaktadır. Bu kadar adileşmiştir. Esasen bir Arap unvanı ve manaca da pek çirkin olan bu unvan Türkler'e hiç layık değildir. Padişahlıkla beraber bu unvan da bizden gitti de bu araplıktan da kurtulduk.

Bunlar ve diğer unvanlar haklarında önceki ciltlerimizde çeşitli yerlerde gereği kadar açıklanmış olduğundan tekrarından vazgeçtik.

TÜRE: Türkçe «prens» demektir. Bu kelime varken bizde maalesef «şehzade» kullanılmıştır.

GAZİ: Savaşmış olan insanlara verilir. Dinî ve şerefli unvanlardandır.

ATABEY: Baba demek olan «ata» ile «bey» kelimelerinden oluşmuştur. Selçuklular, Atabeyler gibi Türk devletlerinde şehzadelere hocalık, küçük yaştaki hükümdarlara vasilik eden devlet adamlarına verilmiş unvandır. Ve bunlar hükümdarlıkları zamanında bu unvanı «han», «hakan» manasına kullanmışlardır. Halen yoktur.

LALA: Osmanlı Sülalesi zamanında şehzadelere hocalık edenlere verilmiş unvandır.

ATGA: Süt-baba demek olup bunlara unvan olmuştur. Hindistan Şah-veli Atga gibi.

KUKA: Süt kardeşi demektir.

MOLLA: «Menela», «Müla» şekillerinde de yazılır. Bazen adın başına, bazen sonuna gelirdi. Din bilginleri ve sarıklı sınıfa, din öğretiminde öğrenci olanlara özgü idi. Molla Ali, Esad Molla gibi.

HAFIZ: Kur'an-ı ezberlemiş olanlara verilen unvandır. Hafız Osman gibi.

PİR: Sanatların birer dinî mucidi farzedilir ve onlara «pir» unvanı ve-

rilirdi. Bu suretle dince saygın ve ihtiyarlamış kimselere de bu unvan verilmiştir. Pir Mehmed gibi.

BABA: Tarikat şeyhlerine denir. Bektaşi babası Ali Baba gibi. Bir de halk yaşlı ve saygıya değer kimselere bu unvanı vererek Ahmed Baba vb. derler.

DAYI: Dayı ananın kardeşidir. Halk bunu da saygı manasında kullanarak Bekir Dayı, Ahmed Dayı vb. der.

ŞEYH: Tarikat şeyhleri unvanıdır. Şeyh Sadık gibi. Arap'ın bu muzır ve adi unvanının da bizden defolup gitmesi Türk'ün mutluluklarındandır.

HACİB: Arapça «perde çavuşu» demek olup özellikle Abbasiler'de hükümdarın kapısını bekleyen bir memurdu. Türkler bunu sadrazamlara unvan olarak kullanmışlardır. Mesela «Kutadgu-bilig» yazarı Yusuf Hacib'dir.

SEYYİD: Peygamber Sülalesinin unvanıdır. Bir zamanlar pek saygın bir unvandı. Orta Asya'da son yıllara kadar saygınlığını muhafaza etmiştir. Bu zavallı Türkler sanki Peygamber Neslinden ve Arap imiş gibi «seyyid» unvanını bol bol kullanmışlardır. Hele bizde son yüzyıllar o kadar ayağa düşmüştür ki, hemen herkes «seyyid» unvanını takınmıştır. Herkesin mühründe bir de «Es-seyyid» yazılı idi. On-onbeş yıldan beri bu unvan yok olmaktadır.

ATA: Asıl Türkçe'de «baba« atadır. Dinî bir unvan olarak kullanılıp evliya zannolunanlara verilmiştir. Orta Asya'nın «Pehlivan Ata» ve «Seyyid Ata»sı gibi. Yani «ata» aziz, Rumlardaki «ayos», Fransızlar'daki «sen» karşılığıdır. Selçuk beylerinden hayratıyla meşhur «Sahib Ata» vardır. Sırası gelmişken bir garibe söyleyelim: Bu adı bizim aydınlarımız «Sahib Ata» yapmışlardır. Herhalde «İta» imlasını yanlış yazılmıştır diye düzeltmişlerdir. Bu, bizi mahvetmiş olan Arapça deliliğinin en belirgin bir örneğidir. Onlar böyle herşeyi Arapça zannetmişler veya Araplaştırmışlardır. Çünkü bu gafiller Arapça'yı «diller anası» ve her kelimenin mutlaka ondan geldiğini zannetmişlerdir. Bu uğursuz zihniyet ve cehalet devresi Türk'e pek pahalıya malolmuş, bu yüzden manevi çok zararlara uğramıştır.

HACI: Mekke ve Medine'ye hacca gidenlere verilmiş bir unvandır. Hacı Mehmed gibi. Bizim halkta bu kelime Arap'ı aşalayıcı bir unvan da olmuştur. Mesela Arap'a «Hacı!» yahut «Hacı fışfış!» diye hitap ederler. Hacı unvanı ad gibi olup sonuna bey, efendi, ağa unvanlarını da almıştır. Hacı Bey, Hacı Efendi, Hacı Ağa gibi. Bilinen usul sonucu bundan «Hacım» unvanı da yapılmıştır.

KOÇ: Büyük ve saygıya değer erkeklere lakap olarak verilir. Ve yalnız

olarak da kullanılır. Mesela birine rast gelince «Koç, nasılsın?» derler. Ünye'de bu adet vardır. Bu adet çoğunlukla Alevi Türkler'dedir.

KOCA: Bu unvan Anadolu'da vardır. Bazen adın önüne gelir, bazen sonuna. «Koca Ali» de olduğu gibi öne gelirse onun cüssece büyüklüğünü gösterir. «Ali Koca»da olduğu gibi sona gelirse büyük bir saygı ifade eder. Anadolu'da halen köylerde ihtiyar, akıllı, namuslu ve her bakımdan saygıya değer kimselere Ahmed Koca vb. derler. Bizde bu kelime «zevc» (kadının eşi) manasına alınmış ve kullanılmıştır.

KARI: Orta Asya'da halen mevcut olan, bilgin ve saygıya değer erkeklere verilen bir unvandır. Ali Karı gibi. Zaten bu «koca» ve «karı» kelimelerinin bizde zevc ve zevcede kullanılması da onların saygıya değer duruma gelmiş olmaları lazım olmalarındandır. Bizde «karı» kelimesine aşağılayıcı bir mana da verilmekte ve nazikçe olarak «kadın» denmekteyse de kelimeye yazıktır. Onu bu manadan kurtarmak gerekir. Bizdeki zevc ve zevce deyimi Arapça'dır ve çirkindir. Bu kelimeler «çift» manasınadır. Bunları atıp yerlerine zevc demek olan «er» ve zevce demek olan «konçuy» eski Türkçe kelimelerini kullanmalıyız.

HOCA: Bu kelimeye Farsça derler. Asıl imlası «havace»dir. Din bilginlerine, sarıklılar sınıfına unvan olmuştur. Bazen adın önüne, bazen sonuna gelir. Hoca Ahmed Efendi, Ahmed Hoca gibi. Sona gelince «efendi» unvanı kalkar. İlk zamanlarda öğretim bu sınıfın elinde olduğundan «öğretmen» manasına da gelmiştir. Halen o makamda da kullanılmaktadır.

HATUN: Türkçe hane sahibesi, hanenin efendisi, hükümdar demektir. «Hatun»un manası budur ve çok güzeldir. Bu deyimin manası Türk'ün toplumsal hayatının değerini gösterir. Bu konuda «Ev iyesi» de derler. «İye» Türkçe «sahip» demektir. Bizim bir kelimemiz olan «hatun»umuz tıpkı Fransızlar'ın «Maitresse de la Maison»u (Ev sahip ve efendisi) gibidir. «Kadın», «Hatun»dan meydana gelmiştir. Halen bizde cenaze namazında «hatun kişi» derler. Bu kelimeyi Arapçılık rezaletimizden dolayı her iki heceyi de uzatarak okuyorsak da (Hâtûn), artık aslı üzre kelimeyi uzatmadan okumaya (hatun) dilimizi alıştıralım.

CİCİ: «Cicin» şeklinde Moğolca'da bulunan bu kelime «güzel» manasınadır. Her güzel şeye denir. En eski zamanlarda da Türkler'de mevcut olan bir deyimdir. Sütanalara verilen bir unvandır. Cici Anaga (Cici Anaga Mahum) gibi. «Anaga» Eski Türkçe'de «sütana» demektir. Üvey analara da «Cici Ana», İstanbul'un bozulmuş ve yozlaşmış diline göre «Cici Anne» denir. «Anaga» daima «Cici» ile beraber söylenmiştir. Hindistan'da Ekber Han'ın «atgası», Cici Ana ve Kukas yani Sütbaba, sütana ve sütkardeşi vardı. Demek o zaman da Türk'de süt alakası mevcuttu.

ABLA: Büyük kızkardeş (bacı) demektir. Saygı göstermek üzere kadınlarda unvan olarak söylenir. «Ayşe Abla» gibi. Moğollar «abla» ya

«aygacı» onlar da tıpkı bu tarzda bu kelimeyi kullanırlar. «Gaymış Aygacı» gibi.

BACI: Türkçe «hemşire» demektir. İstanbul bu canım güzel kelimemizi horlayıp Zenci halayık ve aşçılara unvan olarak vermiştir. Bu da Türk'ten başka unsurların işi olsa gerektir. Türk'ü bu noktalara kadar aşağılayacak böyle işler yapmışlardır. Bundan günah bir şey olmaz zannederim. Halis Türkler «hemşire» kelimesi gibi Türk şivesine uymayan kelimeleri almazlar. Nitekim Anadolu'da bu makamda hâlâ «bacı» kullanılır. Bacı kelimesi orada güzel, zarif bir kelimedir.

«Bacı» Anadolu'da kadınlara verilen ve saygı ifade eden bir kelimedir. Suna Bacı, Ayşe Bacı, Kezban Bacı gibi...

TEYZE: Ananın kardeşi demektir. Bu da kadınlara saygı olarak kullanılan bir unvandır. Hatice Teyze gibi...

TUTAŞ: Kuzey Türkler'inde «madmazel» makamında kullanılır. adın sonuna gelen bir unvandır. Tatarlar evlenmemiş kızlara Ayşe Tutaş, Turmuş Tutaş derler. Canlandırılması gereken bir unvandır. Bizde kızlara «hanım kız», «hanım» deniyorsa da doğru değildir. Kız evlenmeden böyle bir unvan alamaz.

YENGE-HALA-BİBİ-DUDU-ELTİ: Bunlar da kadınlara verilen unvanlardır. Elti'nin eski şekli «ilti»dir. İki kardeş karıları demektir. Halil Edhem Bey «Kayseri Şehri» adındaki eserinde «hanım» manasına olduğunu söylüyor. Danışmendliler'den Yağıbasanoğlu Muzafferüd'd-din Mahmud'un Kayseri'de Gölek Cami'ni yaptırmış olan kızı vardır ki, adı «Atsuz Elti»dir. Yani Türkçe «hala» demektir. «Dudu» horlanıp Ermeni kadınlarına unvan olmuştur. Sürpük Dudu gibi...

BEGÜM-HANIM: Türkçe cisimler, bitkiler ve hayvanlar için, yani bu dilde erkek ve dişi edatı yoksa da insanlar için vardır. Bu edatlar «M» ve «E»dir. Bunlar da insan unvanlarına gelirler. Kelimelerin sonlarına katılırlar. Mesela «bey»den «begüm» yaparak bir beyin karısına «begüm» demişlerdir. Ayşe begüm gibi. Yine aynı biçimde han karısına «hanım» unvanını vermişlerdir. Aynı zamanda «bey» unvanına «e» ilave ederek bey karısına «biğe» demişlerdir. «Begüm»ün eski şekli «Bigüm»dür. Gülçehre Bigüm gibi. Orta Asya'da eskiden beri vardır. Halen Hintliler'de bizim bu unvan devam etmektedir.

«Bike», «Bige» yazılmalıdır. Kuzey Türkleri'nde Horasan, Fargana, Maveraünnehir gibi bütün Orta Asya'da eskiden beri ve halen vardır. Siyün Bige gibi.

«Begüm» ve «Biğe» Anadolu Türkleri'nde yoktur. Bizde yalnız «hanım» unvanı vardır. Biz de bütün kadınlar genellikle hanımdır. Bu bizde tamamıyla Avrupalılar'ın «madam»ı karşılığındadır. Dikkate değerdir ki, Avrupalılar'ın bu konuda kelimesinin aslı «dam» iken bizim «M» gibi «Ma» ilavesiyle «Madam» yapılmıştır. «Hanım» kural gereğince han karılarına verilmesi gerekirken nedense genelleşmiştir. Nitekim bütün

İran'da Türk ve Acem ne olursa olsun erkeklerin «han» unvanını taşıması gibi. Bizde «begüm» unvanının sebebi belli değildir. hanım deyimi Sibirya, İdil Boyu, Türkistan, Kafkasya ve Anadolu'da yaygın unvandır.

Bizde «hanım»a bir «efendi» ilave ederek «hanım»dan yüksek bir unvan yapılmıştır. Ayşe Hanımefendi gibi. Fakat bu birleşik unvanlar kullanışlı şeyler değildir.

Bey'den «begüm», «han»dan «hanım» yapıldığı halde «Akadan «Akam» (Ağam) yapılması gerekirken yapılmamıştır. Aynı zamanda şehzade karılarına «türem», sultan karılarına «sultanım» denmemiştir. Yani bu usulün yayılmamış olduğunu görmekteyiz. Bunu yaygınlaştırıp çoğaltmak suretiyle muntazam bir hale koymak lazımdır. Bu da belirttiğimiz bilgiler ve kurallar ile kolayca yapılabilir.

Eski Türkler'de «ici», «aka», «ağa-ağabey» demektir. Küçük erkek kardeşe «ini» derler.

«Aba» abla'dır. Küçük kızkardeşe «singil» derler. İki yaşıt yani aynı yaştaki erkeğe «ati» derler.

*
* *

Şimdi bütün bu düşünce ve görüşleri ortaya koyduktan sonra bir de unvan meselesini incelemek ve çözümlemek gerekir. Bu düşünce ve görüşler bu önemli meselenin çözümüne yardım eder. Bu çözüm konusunda şöyle bir deneme yapalım.

1- İlk önce insanların unvan kullanması gerekli midir, değil midir meselesi vardır. Komünistlik bunun aleyhindeyse de bence uygarlık gereği unvan kullanılmalıdır. Unvan çalışmanın ve yükselmenin teşvikçisidir. Bu zavallı insanlar bu teşvike muhtaç yaratıklardır.

2- Bütün bunlardan elimizde kalan ve kullanılan erkek için ağa, efendi, bey, paşa; kadın için hanım vardır.

3- Bu mevcutlar ihtiyaca yeterli değildir.

4- Bu mevcutlarda tutarlılık, düzen ile kuralın tam uygulaması yoktur.

5- Yeniden unvanlarımızın tamamlamak ve düzenlemek gereği vardır.

ERKEK İÇİN:

Ağa, efendi, bey, paşa unvanları alınabilir. «Efendi» kelimesini Rumca, Türkçe diyenler vardır. Kısacası kaynağı meçhuldür; fakat alışılmış ve daha önemlisi Türk şivesine uyan bir kelimedir. Bunlar belki yeterli, belki yetersiz sayılabilir. İkinci ihtimal de bunlara töre, alb, han unvanları da ilave olunabilir. Gerçi «prens» demokrasiye zıt gelirse de her şeyimizde Avrupa'yı model aldığımızdan, Avrupa'da hatta demokratik bazı memleketlerde «prens» unvanı mevcut olduğundan biz de buna mukabil «türe» unvanını kullanabiliriz ve en yüksek unvan olur. «Alb» güzel bir unvan ise de adlarımıza girdiğinden karışıklığa sebep olur. Bu-

nun için alınmaması daha uygundur. Onu menkıbe kahramanlarına bırakmalıyız.

Şu halde unvanlar ağa, efendi, bey, paşa, han, türe olur. Bu unvanlar resmi olarak kullanılacağı gibi, bir kısmı da resmi olmayarak halkça da kullanılacaktır. Bu ikinci kısma koca, baba, dayı, gibi halkın saygı unvanları da ilave edilebilir.

Resmi unvanlar efendi, bey, paşa, han, türe olarak 5 tane olur. Bu da yeterlidir. Bunlara devletteki mevki, rütbe, maaş derecesine göre düzenlenip sıralanarak verilmelidir. Mesela küçük memurlar ve yüzbaşıya kadar subaylar «efendi»; müdürler, kaymakama (yarbay) kadar memurlar ve miralaya (albay) kadar subaylar «bey», genel müdürler, valiler, generaller «paşa»; mareşaller, vekiller «han» unvanını almalıdır. Olağanüstü önemli hizmetler görenlere «türe» unvanı verilmelidir. Askerlikte rütbe adı olarak «general» kelimesini de kullanmalıyız. Şimdi bu rütbenin adına «paşa», «paşalık» diyorsak da unvan olduğundan doğru değildir.

Devlet bu rütbelerden herhangi birini resmi devlet memurluğuna girmemiş, fakat mesela ortaya koyduğu bir eser, yaptığı hayırlı bir iş ekonomiye hizmeti, vatanî ve millî çabasıyla dikkat çekmiş kişilere de derece derece vermelidir.

Resmi olmayan toplumsal dereceye göre halkın birbirine vereceği erkek unvanları da ağa, koca, baba, dayı'dan ibaret olabilir.

Bunlardan kadın unvanları da çıkarmak kolaydır. Bu da erkek unvanlarının sonlarına bir «M» ilavesinden ibarettir.

RESMİ:

Ağam Efendim, Beğim, Paşam, Hanım, Türem. Bunlar efendi, bey, paşa, han, türe karılarına verilir.

RESMİ OLMAYAN:

Ağam, ana, abla, bacı. Evlenmemiş kızlara «Tutaş» denir.

İşte bir model olacağı tabii olan bu tecrübeyi yaptık. Bunları iyice belirlemek ve tesbit etmek için ilk önce ilkeyi saptamak gerekir. O zaman hangi tarzın tutulacağı ortaya çıkar. Bizim burada yaptığımız bu konudaki düzenleme çalışmalarına esas olacak kural ve edatları göstermekten ibarettir.

Şimdi bütün bu usullerle aile adı, küçük ad ve unvanları içine olan birkaç misal yazalım:

1- Erkek : Kurdoğlu Tuğrul Bey
   Karısı : Kurdoğlu Dolun Begüm.
   Kızı: Kurdoğlu Ay Tutaş.
2- Erkek: Çakıroğlu Sungur Efendi.
   Karısı: Çakıroğlu Çiçek Efendim.
   Kızı : Çakıroğlu Suna Tutaş
3- Erkek: Keskinoğlu Argun Han.
   Karısı: Keskinoğlu Gümüş Hanım

Kızı : Keskinoğlu Kutlu Tutaş.
4- Erkek: Maloğlu Gökçe Türe.
Karısı: Maloğlu Gün Türem.
Kızı: Maloğlu Maral Tutaş.
5- Erkek: Mangıroğlu Tosun Ağa
Karısı: Mangıroğlu Sevinç Ağam.
Kızı : Mangıroğlu Solmaz Tutaş.

Bütün bunlar büyük bir kültür meselesidir. Türk'ün Türklüğün hayatı, devamlılığı için pek büyük bir önemi vardır. Bunları zaman kaybetmeden tamamlayıp, düzenleyip tesbit edip halkımıza yaymalıyız. Dışarıdaki Türkler'in bu reformu kabul etmelerine ve kendi aralarında yaymalarına yardımcı olmalıyız.

İşte bunların bu hayati öneminden dolayı, Maarif Vekaleti'ni kurduğum zaman bir Hars (Kültür) Müdürlüğü açarak onu bu işlere görevlendirmiştim. Anadolu'dan birtakım adlar toplattım. Türk ad ve aile adlarından bir liste düzenleyip bütün mekteplere gönderdim. Öğretmen ve öğrencilere bu adlardan beğendikleri bir adı mevcut adlarına ilave ettirdim. Bu usulün iyi bir sonuç verdiğini, bu sayede Türk adlarının yayıldığını görmekte ve keyif duymaktayım.

Bu konuya ait birkaç şey daha belirteceğim: Tatarlar 7-15 yaşındaki çocuklara «malay» diyorlar. Bu kelimeyi almalıyız. Bundan büyüğüne «yiğit» diyorlar. Bunu böyle tesbit etmeliyiz. Yiğit'in bu suretle kullanılışı hâlâ Anadolu'da vardır. Mesela «Artık yiğit oldu» derler, «malay»dan küçüğüne de çocuk demeliyiz.

Türkler iki kardeş çocuklarına her ikisi de erkek veya kız olursa «toğandan toğan», eğer ikisi de kız olursa «tomaçı» derler. İki erkek kardeşin karıları birbirine «gelindaş», bir erkeğin birkaç karısı varsa onlar da birbirine «kündaş» derler. Kündaş Türkçe «haset etmek» demek olan «künelemek» mastarından gelse gerektir. Teyze'ye «Tutay» derler.

Burada güzel bir kelime buluyoruz. Bu kelime «Tumaçı»dır. Bizde Fransızca'nın «Cousin, Cousine» (Kuzen)in karşılıkları teyzezade, halazade, dayızade, amcazade kelimeleriyle ifade ediliyor. Bunlara genel bir unvan pek gereklidir. Bu halde bu makamda «tumaçı» kelimesini kabul etmeliyiz. Kız olunca «tumaçım» diyebiliriz. «Teyzezade» gibi deyimler de kalmalıdır. Bunlar farkı göstermeye yararlar. Fransızlar'da yoksa da bizim dilimiz için zenginlik olur. Ancak bunlar «teyzeoğlu, teyzekızı» biçiminde Türkçeleştirilmelidir.

TÜRK IRKI

Fizik ve Anatomik Yapısı

Türk'ün ırkî yönden incelenmesine girmeden önce ırk hakkında genel tarzda bir düşüncemizi belirterek bu kelimenin açıklanmasına çalışacağız. Çünkü henüz memleketimizde antropoloji bilimi hakkında yazılmış hemen hemen hiçbir şey yoktur. Irk hakkındaki bildiklerimiz pek ilkel ve karışıktır. Zaten Avrupa'da da bu konudaki düşünceler ve görüşler ilkel ve bir derece karışıktır. Bu konuda işe karışan antropolji, etnoloji (etnografi), filoloji gibi bilimler, hele birincisi henüz gelişmemişlerdir.

Bugün ırk, millet, milliyet, ümmet, dil, kültür, uygarlık ve benzeri kelimeler neye delalet ettikleri bakımından henüz açıklık kazanamadıkları gibi birbirlerine karışmakta ve içiçe bulunmaktadırlar. Bu kelimeleri ve manalarını tesbit etmek güç bir iştir. Bununla beraber Pittar'ın dediği gibi «Les races et l'histoire. Eugène Pittard) ırk (Race) sırf tabii ve antropolojik nitelikleri taşıyan insanlar kitlesidir. Millet (people), (nation) ve benzeri gruplar dil, kültür ve benzerleri gibi ortak nitelikleri taşıyan insanlar kitlesidir.

Irk meselesini bu konuda en yetkili olarak antropolji biliminin çözümleyebileceği sanılmaktaydı. Bu zan adeta boş çıkmıştır. Bir defa bu bilim ırk halinde bildiğimiz kitleleri anatomi bakımından karışık bulmuştur. Mesela bugünkü Fransız'da, Alman'da kendi ölçüsü ile muhtelif fizik nitelikler görmüştür. Kısacası bunların tasnifine bir birim ya da ölçü bulamamıştır.

Bu bilimin ölçüleri kafatasının, yüzün, burunun şekilleri, vücudun boyu, göz, saç ve derinin renkleridir. Bu bilim bugün bağımsız ırklar bildiğimiz milletlerde bunları karmakarışık bulmuştur. Mesela Fransızlar'da da, Almanlar'da da hem dolikosefal, hem brakisefal vardır. Fransa'da ender olmakla beraber bazen Çinliler gibi badem ve çekik gözlü Fransızlar bile görülmektedir.

Irk tasnifinde dil, kültür gibi nitelikler ortak bir esas tutulsaydı meselenin çözümü daha başka türlü olurdu. Fakat bunun da çeşitli ırk ve milletler için ayrı kısımları olduğu gibi ortak kısımlarının da olduğu görülmüştür.

Bunlar böyle olunca ırk tasnifi için bir ölçünün var olmadığı anlaşılır. Yahut ırklar antrolojik ölçeklerine göre vardır demek gerekir. Bu duruma göre ırklar ilk önce saf halinde mevcut olmuş, sonra karışık bir

hale gelmiştir. Bundan dolayı bütün yeryüzüne yaygın bugünkü manzarada saf bir ırk yoktur. İşte bu sebeplerdendir ki Pittar «Bir Fransız ırkı yok, bir Fransız milleti vardır. Bir Ari Irk yok, Ari dilden insanlar vardır; bir Latin ırkı yok, Latin uygarlığı vardır» diyor.

Irk tasnifi için kafatası ve yüzün şekilleri vücudun uzunluğu, deri, göz ve saçların renkleri esas tutulmuştu. İnsanların fizik yapılarına ve çeşitlenmesine en çok sebep olan şey coğrafi durum, iklim, çevre ve beslenme tarzıdır. Topluluklar bu sebeple de değişmektedir. Bundan dolayı «Irk» diye bugün bildiğimiz herhangi bir kitlede her türlü kafatası, yüz şekilleri, deri, göz, saç renkleri olduğundan bu ölçü bu deyimi çürütmektedir. Bu çetişliliğin sebebi göçler ve fetihlerdir.

İlk önce insanlarda fizik nitelikleriyle ayrı ırklar olduğu kabul edilebilir. Sonra göç, fetih ve sömürge sebepleriyle bunlar birbirine karışmış, birleşmelerle yeni fizik şekiller meydana gelmiş, bu ayrı tipler ve yeni tipler veraset ve çevrenin etkileriyle devam ededurmuş, bu suretle ırkla ilgili görüşler yok olmuş, bu sebeple de bugün gözümüzün önündeki karışık insan kitleleri ortaya çıkmıştır. Bu kitleler halen çevre ve veraset etkisiyle bir taraftan aynı halde kalmaya, diğer taraftan da ihtilaller, çevre değişiklikleri ve veraset yolu ile değişmeye devam etmektedirler.

Kısacası bugün bütün milletler bir «Synthèse ethnique»dir. Bu böyle olmakla beraber her kitleye ondaki belirgin ve ezici olan fiziki vasıflarla, dil ve gelenek ile etnik bir ad vermek belki de mümkündür. Hatta bir ad vermek de gereklidir.

Irk tasnifinde Mukayeseli Morfoloji esastır. Bunlar evvelce dediğimiz gibi kafatası ve yüzün şekli, soyun ölçüsü, saç, göz ve deri renkleridir.

1860'da Zofruva Ssen-Heler insanları Kafkas, Moğol, Habeş, Hotanto olarak dört ırka ayırmıştır. 1879'da meşhur Alman naturalisti Hekkel, saçları esas tutarak 31 sınıf yapmıştır. 1887'de Katri Faj insanları üç ilkel sınıfa ayırmıştır ki, bu tasnif meşhur Zenci, Sarı ve Beyaz ırklar tasnifidir.

Önce Ak Irk'ın yerini Kafkasya'da sanmışlardı. Bu sebeple bu ırka Kafkasya Irkı adını vermişlerdir. Sonra bu ırkın İran yaylasından çıktığını farzeden meşhur görüş ortaya çıkmıştır. Orada bulunan halka, Meydiyeliler'in (Midyalılar) «arya» dediğine bakarak bu sefer de Ari Irk adını vermişlerdir. Avrupa'ya gelen ve Avrupa halkını teşkil eden bu Ari insanlara geldikleri yere göre Hindi-i Avrupai yahut Cermani-i Avrupai adlarını da vermişlerdir. Irkların bu göç ve yayılma nazariyesini (kuramını) reddeden ve yeni vücuda gelen göç ve yayılma nazariyesi Ari Irk'ın ilk yurdunun Baltık sahili olup oradan doğuya, güneye ve batıya yayıldığını kabul etmektedir. Bu sebeple de bu ırka «Kuzey Irkı» adı verilmektedir.

Antropolojistler bu görüşlerini kranyoloji (kafatası yüzölçümü), morfoloji, antropomorfoloji bilimlerine dayandırıyorlar. Bu bilimler de ölçüye dayanırlar. Bu ölçü usul ve aletlerini iyi bir duruma getiren kişi meşhur Fransız cerrah Broka (Broca)dır. Bu aletler ve onlarla ölçmek usulleri hakkında yani bilimsel olarak Manuel tarzında açıklamalara girmek konumuz dışındadır.

Kafatasının en uzun ön-arka çevresiyle en uzun enine çevresi

arasındaki orana «kafatası işareti», «baş işareti» (Indice céphalique) derler. Bu oran birinci çevre 100 esas alınarak hesaplanır.

Bu işarete göre ve Deniker'in taksimine göre yedi türlü kafatası vardır. Üst (hyper) dolikosefali, Dolikosefali (uzun kafa), Alt (sous) dolikosefali, Mezatisefali, Brakisefali, (değirmi kafa), Üst Brakisefali, Alt Brakisefali.

Uzun ve kısa yüzlerden herhangi bir brakisefallerden veya dolikosefallerden herhangi birine özgü değildir. Karışık bir surette olur. Eğer bir uzun yüz bir brakisefal yani bir kısa kafatası ile beraber olursa buna antropoloji dilinde «uyumsuzluk» derler. Yüzlerin ölçülmesi de iki çevrenin birbirine oranı ile yapılır.

Burunların şekli de önemlidir. Bizim burnumuzla Zenciler'in burnu arasında büyük bir fark vardır. Burunun boyu ile burun deliklerinin uçlarını kanatlarına temas ettirerek alınan genişliği birbirine bölerler. Bu da «Burun işareti»dir. Burunların şekilleri türlü türlü olduğu gibi iskelette de burun delikleri çeşitli şekillerdedir.

Yüzün kafatasının ilerisine doğru çıkıntısına «Prognathisme» derler. Maymunlarda yüz kafatasına oranla büyük ve öne çıkıktır. Bu çıkıntı yani pronyatizm ya çeneyle ilgili ya da dişlerle ilgili olur veya ikisi birden olur. Bu morfolojik durum yüz eğimi meselesidir.

Bu çıkıntı ırkta aşağılık işaretidir.

Şimdiye kadar dünyadaki ırklar hangi esas ve taksime göre olursa olsun tam veya gereği derecesinde incelenmemiştir. Hele antropolji noktasında olan inceleme pek eksiktir. Bunun için büyük himmetler, masraf ve zaman ister. Bilginler dünyayı dolaşıp bütün insanların kafatası, boy gibi niteliklerini ölçerek kaydetmeli ve bundan sonuçlar çıkarmalıdır. Bu çalışmaya devam edilmektedir.

Asya ve diğer kıtalardaki bu incelemeler pek eksik olduğu gibi Avrupa'nın antropolik incelemesi bile tam değildir.

Bununla beraber mevcut incelemelerin sonuçlarını burada açıklıyoruz:

AVRUPA IRKLARI

1- Sarışın, dolikosefal ve büyük çeneli insanlardır. Bunlara Kuzeyli, Cermani, Kimri Irk (Race nodique ou germanique ou kymrique) derler. Bunlar şimdiki Amanya'nın kuzey kısmında eski Rusya'nın Baltık sahilindedir.

2- Sarışın, alt brakisefal, cüsseleri ufak insanlar. Bunlar «Doğu Irkı» (Race orientale)dir Batı ve merkezi Rusya halkıdır.

3- Esmer renkli, dolikosefal ve küçük çeneli insanlar. Bunlara «İberi Irk» (Race Ibéro-insulaire) derler. Avrupa'nın Akdeniz'de doğu ve merkezi kısmında bulunurlar. Yani Güney İtalya, İspanya ve civar adalar (Péninsule ibérique)da yaşarlar.

4- Esmer, çok brakisefal ve küçük boylu insanlar. Bunlara «Çelt Irkı» (Race celtique) derler. Bunlar Fransa'nın batı ile Bukovina, Romanya halkıdırlar.

Dolikosefal (Uzun kafa) Kafatası
Brakisefal Kafatası (Değirmi Kafa)
Leptoprozüp Yüz (Uzun yüz)
Şameprozup Yüz (Değirmi yüz)
Leptorirın Burun deliği (Uzun burun deliği)
Palatirrin Burun deliği (Değirme burun deliği)

5- Esmer mezosefal ve büyük cüsseli insanlar. Bunlara «Atlantik-Akdeniz Irkı» (Race atlanto-méditerranéenne)derler. Bunlar İtalya, Fransa ve İspanya'nın Akdeniz sahillerindedir.

6- Esmer, brakisefal ve büyük cüsseli insanlar. Bunlara «Adriyatik ve Dinari Irk» (Race adriatique ou dinariqe) denir. Kuzey Arnavutları, Boşnaklar, Hersekliler ve Dalmaçyalılar bunlardandır.

Macarlar küçük cüsseli, brakisefal; Çekler de brakisefaldir. Komanistanda brakisefali Macaristan'ın her tarafından daha ortadadır. Bavyeralılar da brakisefaldirler.

ASYA IRKLARI

Asya'nın neolitik (tarih öncesinde) insan kalıntılar (fosilleri) boldur. Bunlar Tunkin ve Sibir dahil olarak dolikosefaldirler. Bugün Hindistan, İran ve Arabistan dolikosefaldir. Oysa bugün diğer kısımlarda brakisefali temeldir. Asya'nın batı ve merkezi büyük bir kısmı brakisefaldir. Bu sebeple Asya'nın brakisefali olduğunu söylemek adet olmuştur. Fakat şunu da söylemeli ki, bunlar arasında epeyce dolikosefaller de vardır. Maalesef Asya'nın anatomik yapısı henüz pek az incelenmiştir.

Kırgız, Özbek, Sart ve İdil Boyu Tatarları'nın boyları vasattan yukarı, yüzleri uzun, gözleri Moğol tarzı değil, kafatasları uzun brakisefaldir, kılları orta oranda gelişmiş elmacık kemikleri geniş dudakları kalın, burunları doğru, ya da fazla veya az koçvaridir ve oldukça uzundur.

Türkler'in burunları çoğunlukla doğrudur ve koçburnu (aquilin) tarzındadır. Türklerin «Turco-finnois» kısmından sarışınları çoktur.

Anadolu antropoloji noktasından henüz incelenmemiştir denebilir. Kuzey kısmında epeyce sarışın insanlar vardır. Güney kısmında ise insanlar büyük bir çoğunlukla kara gözlüdür. Mezopatamya brakisefaldir. Türkler taht-brakisefal, Kürt, Ermeni, Tacik ve Lorlar brakisefaldir. Türk, Ermeni, Kürt ve bütün Anadolu halkı Avrupalılar gibi Leptorrhinien'dirler. Tunguzlar, Laponlar brakisefaldirler. Eskimolar ve genellikle Zenciler dolikosefaldir.

MOĞOL

Pittar ırklarla ilgili bir eserinde şöyle diyor: «Moğol deyimi çok belirsiz bir deyimdir. Sebebi Çinliler ve hatta Avrupalılar'ın «Ta-ta» Tatar adındaki birçok Türk uruklarına Moğol adı vermiş olmalarıdır.»

Moğollar üç kısımdır: Batı Moğollar (Kalmuklar), Doğu Moğolları «Halhas, gibi...), Buriyatlar.

Kalmuklar'ın gözleri az açık ve çekik, burunları kökünden çok basık, elmacıkları çıkık, kılları az, dudakları kalın, kulakları büyük ve baştan

çok ayrık, saçları siyah, cüsseleri küçük alt brakisefaldirler. Buriyatlar ve Doğu Moğolları da böyledir. Kafataslarının şekli Moğolları Turanlılar zümresine dahil eder.

Tatarlar'ın bir kısmında yüz, göz, deri ve kıl bakımından Moğol niteliklerine yakınlık vardır. Bu çeşit insanlar Tatarlara karışmış olan Moğollar'dır.

Tatarlar'ın boyları Türkler'inkinden küçüktür. Nogay ve Kırım Tatarları alt brakisefaldir. Kırımdan gelmiş olan Bulgaristan Tatarları brakisefaldir.(*)

Tatarlar alt, üst ve saf brakisefaldirler. Genel biçimde bunlar alt brakisefal sayılabilirler. Tatarlar'da dolikosefallik pek azdır.

Kısacası Asya'nın merkezi ve kuzeydeki geniş araziler alt brakisefal ve brakisefaldir.

Pittar yine aynı eserinde «Bugünkü Tatarlar Türk ve Tatarlaşmış Türkler'dir» diyor. Turanlılar'ın Moğollar'la karışmalarından bu Tatarlar'daki Moğol'a benzer sima meydana gelmiştir.

TÜRK

Türklerin anatomik yapısı konusunda toplayabildiğimiz bilgiler şudur:

Türk iri kemikli, yüzü dolgun, alnı geniş ve keskin sınırlı, elmacık kemikleri çıkık, çenesi sivri, burnu koç burnu, saçı kara, sert, düz ve parlak, sakalı seyrekçe, derisi donuk ve esmer renkte, gözleri kara ve pek parlak, göz kapaklarının arası badem şeklinde, başı iri ve değirmi (brakisefal), yüzünün eğimi mükemmel, boyu kısa, kalın ve kuvvetli, ensesi geniş, omuzları pek geniş, bedeni kalın ve kemikli, bacakları bedeni ile orantılı olmak üzere kısa ve yüzyıllar boyunca (savaş ve akın yapmaktan, göçebelikten dolayı) ata binmekten içeri doğru eğridir. Kolları pek uzun olup bazen elin ucu dizi bulur. Hatta geçer bile. Bu da yüzyıllar boyunca kılıç sallamaktandır. Türk'ün genel yapısı işte böyledir. Ağırdır. Bacakların bükük parantez şeklinde olması bizim Yahudilerin bile dikkatini çekmiştir. İşte bize Türk yerine, «Paytak» adını vermişlerdir. Zamanında Gülhane Hastanesi'nde çalışırken Türk'ün bacaklarındaki bu durumu dikkatimi çekmiş, anatomik inceleme yapmış, sebeplerini araştırmıştım. Edmond'un «Yollar» adındaki eseri bunun binicilikten olduğunu söyler ki, doğrudur. Ata bine bine, atın karnını sıka sıka ayak içeri bükülmüştür. Bu durum ırsi bir surette devam etmiştir. Türk çoktan biniciliği bıraktığı halde içimizde bükük ayaklar çoktur.

Türk'ün vücut yapısı diye şimdiye kadar sabit ve belirgin olarak bu niteliklerin gösterilmesi adet olmuştur. Fakat Türk, Moğol, Fin-Ogur ve Mançular'da ortak olarak bulunan bu niteliklerden başka niteliklerin de Türk'te mevcut olduğunu görmekteyiz. Yani bugünkü Turanlılar'da sınırlı deyimi ile alarak Türkler'de diğer birtakım tipler de bulmaktayız. Bu da şüphesiz muhtelif iklimlerin, muhtelif gıda ve hayat tarzlarının, göç ve istilaların, muhtelif milletlerle karışımın neticesidir.

(*)Pittar Balkan'da antropolojik incelemeler yapmış, kendisini tanıdığım Türk dostu bir bilgindir.

Mesela Türkler'de orta boylular olduğu gibi Türkmenler genellikle uzun boylu ve kemiklidirler. Türkmenlerin yüzleri pek güzel, saç ve sakalları gürdür. Kazakların içinde pek çok sarışın insan vardır. Gerek Türkmenler'in, gerek Kazaklar'ın gözleri badem biçiminde değildir. Böyle göz biçimi bazı Tatarlar'da görülür ve pek azdır. Latince eserler Hunlara esmer renkli derler. «Turfan»da Fon Le Kok tarafından keşfedilip Berlin Müzesi'ne nakledilmiş olan duvar resimlerinde gözleri mavi renge boyanmış insan resimleri vardır. Bunları Berlin'de bizzat gördüm. Bunların Ari cinsten denilen «Tohar»lar'ın olduğuna hükmedilmektedir. Fakat Toharlar'ın Yüeçi Türkleri olduğunu söyleyen de vardır.

Türkler'in Beyaz Irk'tan olduğunu kabul eden Doktar Lajander, «M. 350'de Hiyong-Nu (Hun)lardan kurtulmak için Şeao-Min adındaki Çin generali Şan-si'de 200 bin Hun'u öldürmüştür. Tarife göre Hunlar mavi gözlü, sakalları gür ve uzun idi. Bunlardan halen örnekler vardır.» diyor. (Illustration, 27 jnin 1925, par: Dr. Ar. Legendre)

Yine bu kişi şöyle diyor: «Atilla'nın, Cengiz Han'ın askerleri çoğunlukla Türk'tü. Bunlar arasında mavi gözlü «Uzun» denilen bir uruk vardı. İşte bunlardır ki Hun adındaki, Moğol adındaki insanlardır. Bunların arasında sarı derili insanlar vardır. Bunlar 'Negroid'lerdir. Türkler bu sarı derili yani tekemmül etmemiş uzviyetteki insanları ordularında sürülere bakmak, hamallık etmek gibi süfli işlerde kullanırlardı. Bu sarıderili insan Beyaz ırkın yani Türkler'in 'Negrito'lar ile birleşmesinden meydana gelmiştir. Sarı Irk yani Çinliler böyle meydana gelmiştir. Moğol deyimine gelince, bu, Turan milleti içinde bir aşiret adı idi. Bu da bu kabilenin reisi olan «Mong-gu»dan alınmıştı. Bu ad Cengiz'in sayesinde duyuldu. Avrupa büyük ölçüde bir Moğol Irkı'nın mevcut olduğunu sandı. Bugün Moğolistan'da seyahat edenler Moğollar'ın fizik ve zeka yapısı bakamından aşağı ve sayılarının az (bir milyon) olduğunu görüp o eski koca fatihlerin nesli bu mudur diyebilirler?! Gerçek şudur ki, bu şimdikiler o eskilerin sufli hizmetlerde kullandıkları melezlerdir.»

Muhtelif tipleri, sarışın ve mavi gözlüleri Anadolu Türkleri'nde de görmekteyiz. Şu halde Türk sarışın olmaz, sarışın olana Türk dememek fikri, adeti yanlıştır. Mesela Kazaklar sarı oldukları halde dilleri Türkçe'nin en halisidir.

Genel bir kural olarak Türkler büyük cüsseli ve alt brakisefaldir (Pittar, sayfa 399). Anadolu Türkleri az karışıktır. Oranın eski halkı bizanslaştırılmış yerli halkıdır. (Pittar). Genellikle Avrupalı bilginler Avrupa Türk'e brakisefal diyorlar. Bazıları da yüksekliği fazla bir brakisefallik veriyorlar. Fakat bütün Türkler henüz antropoloji noktasından incelenmemiştir. Bu sonuca kesin bir gözle bakmak doğru olamaz. Bugünkü Türkler'de brakisefallik ve çeşitleriyle beraber dolikosefallik de vardır. Dünyada hiçbir saf ırk kalmadığı gibi Türkler de antropoloji bakımından saf kalmamıştır. Nitekim Avrupa'da da brakisefaller, dolikosefaller vardır. Avrupa insanları bu iki tip ile karışıktır. Mesela İskandinavlar ile Portekizliler dolikosefal, Bavyeralılar ile Macarlar ve Çekler, Bosnalılar brakisefal, Beyaz Ruslar alt brakisefaldir.

Antropoloji bilimine göre Türk'ün kafasının şeklini, yüz eğimini, yüz

ve burun şekillerini, boy ölçülerini vb. bilmek pek önemlidir. Henüz bu konuda bir hükme vardıracak istatistikler mevcut değildir. Türk'ün bütün uruklarında bu tarzda incelemeler yapılması gereklidir. Bunu bizler hiç olmazsa Anadolu halkı için yapsak! Bu inceleme emek, zaman ve para sarfına muhtaç ise de o kadar da güç bir şey değildir.

*
* *

Irk, dil vasıtasıyla incelenemez. Irk jeolojik, dil ise toplumsaldır. Dil hiçbir zaman ırka bağlı olmamıştır. Çeşitli ırklar vardır ki bir dil konuşurlar. Yine bir ırk vardır ki, çeşitli diller konuşur. Bir ırkın yüzyılların sonsuza kadar seyrinde birkaç dil değiştirdiği tarih bakımından sabittir. Hatta bir dile bile yüzyıllar boyunca değişime uğraya uğraya bir gün adeta başka bir dil haline dönüşmüş olur. Kısacası ırkların ayrımı için dil hiçbir değer taşımaz. Bu sebeple Ari diller konuşanlar için «Ari Irk» demek manasız bir şeydir.

*
* *

Bu bilgilerden sonra bilimin şimdiki durumu ve bugünkü kudretine göre ırk tarifini ve Turanlılar'ın yani Türkler'in ırki niteliklerini tesbite çalışacağız:

Görüyoruz ki henüz bilim ırklarının çeşidini ve sayısını gerçek bir surette belirleyememiştir. Bunu belirleyecek olan antropoloji henüz bu derece gelişme noktasına varmamıştır. İşte dil bilimi esas tutularak saçma denecek gereksiz birçok tasnifler yapılmıştır. Irk meselesi bilinmediği gibi insanın kaynağı da belli değildir. Bu konuda söylenenler adeta faraziye (varsayım) mahiyetinden ileri gidememektedir.

Birtakım antropoloji bilginleri dil bilginlerinin, tarihçilerin yaptıkları ırk tasniflerini antropolojiye göre açıklama gereğini ileriye sürmüşlerse de onunda diğerleri gibi çıkmaza girdiğini görmekteyiz.

Bununla beraber bugünkü bilimsel duruma göre ırklar tasnifi Zenci ve Ak-derili olarak kabul edilebilir. Vandri, «Beyaz derililer» genellikle bir ırktır. Göz ve saçların rengi, kafatasının şekli etnolojik bir fark yapamaz (Le Langage, Vandrye, 1921, sayfa 277); fakat düşünüşlerde, zihniyetlerde farklar vardır. Bu da alışkanlıklar, görenekler ve uygarlıklardır» diyor. Gerçekten bu durumun gözlemlenmesi fikri bu sonucu doğurur. Löjander, «Şimdiye kadar Moğol tipinde bir Çinli ırk kabul ediliyordu. Bu Çinli ırk beyaz ırk ile Megritoların karışmasından meydana gelmiştir ki, Sarı Irk'tır. Cengiz ve Aksak Timur sarıderili değildiler. Moğolistan'ın bu şahane uruğu Türk idi. Bu kuruluşta generaller, subaylar Türk adları taşıyorlardı diyor.

Zenci ve Beyaz Irk'ın Sarı Irk'tan doğduğuna dair Katrfaj'ın fikri yanlıştır.

Demek dünyada Beyaz Sarı, Zenci olarak üç ırk vardır. Bunlarda kafatasının şeklinin bile etkisi yoktur. Beyaz Irk'da «Kuzey Irkı» (Race nor-

dique) denilen sarışın ve mavi gözlü bir sınıf da vardır.

Irk hakkında bu sonucu tebit ettikten sonra Türk'ün ırk durumunu inceleyelim: Löjander, «Türk Beyaz Irk'ın en mükemmel örneğidir. O, güzel yüzlü, hatta mavi gözlüdür» diyor. Bu önceden beri belirttiğimiz bilgilerden çıkan sonuç şudur: Türk beyaz Irk'dandır. Çinli Sarı Irk'dandır. Moğol Türk ile Negritoların karışımından meydana gelmiştir. Çinli de böyle Beyaz Irk ile Negroidler'in karışımından meydana gelmişse de Moğollar Türk toplumu içinde bulunmuşlar, Türk kültürünü almışlardır. Cengiz'in sayesinde kendi adlarını Türkler'e de vermişlerdir. Fakat gerçekte devletleri, yönetimleri Türkler elinde bulunmuş, kendileri çoğunlukla süfli hizmetlerde kalmışlardır.

Ve yine araştırma ve incelemelerimizde ilerleyerek deriz ki, Türk beyaz Irk'dandır. Ari ve Turanlılar da Beyaz Irk'dandırlar. Türkler Turanlıdır ve bu iki kelime eşanlamlıdır. Turanlılar'da brakisefallik, ariler'de dolikosefallik esastır. Turanlılar çoğunlukla yerden yığma, kemikli insanlardır. Demek ki biz Turanlılar Beyaz Irk'dan, güzel yüzlü ve gözlü, uyumlu vücuda sahip güçlü insanlarız. Bir kısmımız kara gözlü, kara saçlı, esmer ve beyaz derili, bir kısmımız mavi gözlü, sarı saçlı, beyaz derilidir. Burnumuz doğru, koç burnu şeklindedir. Bu koç burnu hafif ve pek belirgin şekillerinde ve bunlardan birine giden çeşitli derecedeki şekillerdedir.

Millet:

Irk konusunu bu suretle özetleyip ve tarif ettikten sonra «millet»in tarifine geçiyorum: Milletler kültür ve benzeri, özellikle dil gibi ortak niteliklere sahip insan kitleleridir. Millet olarak toplanmış bir kitlede şekilde kafatasları, yüz ve burunlar, çeşitli deri renkleri, türlü boy ve çeşit çeşit kan olduğu halde, zihniyet ve çıkarbirliği onları bir kitle halinde tutmakta, antropolojik nitelikler bir rol oynamamaktadır. Bu görüşten hareketle şunu söyleyebiliriz: Dil, milliyet işlerinde en önemli etkendir. Milliyeti doğuran adeta dildir, derim. Çünkü dil vasıtasıyladır ki, insanlar birbirini anlar, sever. Dil iledir ki, birlik ve ortak çıkar duygusu meydana gelir. İşte bunlardan dolayıdır ki Türkiye'de bütün dilleri imha edip yerlerine Türkçe'yi genel bir surette koymak, yine bunun içindir ki Türkçe'nin şivelerini birleştirmek, yine bu sebepledir ki Türkçe'yi sözlüğü ile, grameri ile düzenleyip Türk dilinde genel bir edebiyat meydana getirmek en önemli ihtiyacımızdır. Kısacası dil meselesi bizde en önemli meseledir.

İşte bundan dolayıdır ki, pan-cermanizm, pan-turanizm, panislavizm deyimleri ırki değil, dille ilgili, kültürel ve siyasi olmakla beraber milletlerin hayatlarında önemli deyimler ve maddi kurumlardır. Bunlar ırki deyimler bilimsel varlıklar değildir diye atılamaz. Gerçekte vardırlar ve önemli roller oynamaktadırlar.

Bizde son zamanda milliyeti siyasi birlik mahiyetinde kabul eden ve bunu yaymaya çabalayan bir zihniyet ortaya çıkmıştır. Bunlar, «Milliyet meselesi kan meselesi değildir; ırk yok, milliyet vardır» diyorlar. Bir kısım ise bu siyasi çerçeveye toplumsal bir daire de ilave ederek, «Her

kim ki siyasi birliğe dahildir, kültürü kabul etmiştir, milletimizdendir, demek ki Türk'tür» diyorlar. Bu, bazı Avrupa bilginlerinden öğrenilmiş bir fikirdir. Bu fikirler doğru ise de son zamanda Avrupa'da milliyet anlayışı kan meselesi sayılmak adet olmuştur. Bugünkü genel anlayış budur. Ve böyle bir anlayışa birçok bakımdan şiddetli bir ihtiyaç vardır. Çünkü kan anlayışı zaruret halindedir.

Bizim için birinci anlayış olağanüstü zararlıdır. Toplumsal ve siyasi hayatımızı yıkacak mahiyette büyük bir tehlike halindedir. Her «Dilim, kültürüm Türkçe'dir» diyeni Türk saymak büyük bir hata ve gaflet olur. Böyle diyen nicelerini görüyoruz ki, fırsat düştükçe Türk'e hıyanet ediyorlar. Irk ve kan değil, hatta kültür bakımından da bize yanaşamıyorlar. Bu nokta çok önemlidir. Buraya dikkat çekerim. Aldanmayalım. Anadan, babadan birkaç göbek Türk olanlara her konuda üstünlük vermek meselesi hayatı bir meseledir. Başka ırka, millete, dile mensup fert ve aileler içimizde yaşayarak birkaç göbek nesil geçirmedikçe, babalarının eski dil ve zihniyetini unutup Türk dili ve zihniyetini anadan doğma olarak almayan nesiller Türk sayılamaz. Ne zaman bu raddeye varırlar, o zaman Türk sayılabilirler, Türk'ün istifade ettiği haklara da sahip olurlar. Yani biz milliyet anlayışını adeta kan, ırk meselesi saymak ve ona göre davranmak mecburiyetindeyiz. Eğer bu anlayışı esas ve usul yapıp zihinlere yerleştiremezsek, işimizi ona göre yürütemez isek mahvımız apaçıktır.

Gerçek biçimde hazmedilmedikçe dil ve kültür birliği milliyet anlayışınını gayesini temin edemeyeceği gibi bu gaye siyasi birlikle de asla temin edilemez. İkinci şıkkın belirgin ve daima ders olacak iki örneği vardır ki, biri Avusturya, diğeri Osmanlı İmparatorluğu'dur. Çeşitli dilleri konuşan insanlar siyasi birlik ve milli bir gayeye yönetilmediklerinden bu iki koca devlet tuz-buz olup gitmişlerdir. Böyle iki parlak ve kesin delil varken bu konuda gaflete düşmek büyük budalalık olur. Yurdumuzda dil, din ve düşünce birliğinden başka çare yoktur. Bizdeki Rum ve Ermeniler'e hemen bir yüzyıldır sürekli olarak «Osmanlı» dedik, durduk. Bu unsurlar kendimize de verdiğimiz bu adı gerisin geriye suratımıza atmaktan bir an ayrılmadılar. Onlar bu adı kabul etmeyip biz Türk'e «Osmanlı» dediler ve kendilerine mal etmediler. Çünkü bunların dilleri, bizimkinden ayrıydı. Bu böyle olduğu gibi din gibi bazı kültürel şeyleri de bizimle ortak, fakat dilleri ayrı olan unsurlar da kendilerini bizden ayrı tutmaktan vazgeçmediler. Gayemize, çıkarlarımıza karşı yürümekte devam ettiler. Dil birliğinin önemi bununla da sabittir. Siyasi bir birlik teşkil eden gruplara tek millet demek hatadır. Kültür, eğitim, fikir, duygu ve çıkar birliği bir milleti meydana getirir. Buna dair de güzel, ders ve ibret verici misallerimiz var. Müslüman ailelerden olup okullarımızda ve aramızda büyüyen bütün kültür ve düşüncelerimizi almış olan, çıkarlarının bizimle ortak olduğunu da yükselmiş seviyesiyle anlamış bulunan, atalarının dilini de bilmeyen bazı kimseler bile kendilerini bizden saymamakta ısrar etmişlerdir, hala da ediyorlar ve edeceklerdir. Bunların yalnız Çerkes, Abaza, Arnavut veya Arap bir soydan geldiklerini bilmeleri bu düşüncede, bu davranış içinde ve durumda olmaları için yetmiştir. Bu olay, bu fiili misal milliyet anlaşınını ırk ve kan

anlayışı olduğunu ispat eder. Bu durum da bizi milliyeti ırk derecesinde kabul etmeye yöneltir. Doğrusu budur ve bunun Türk milletine telkin ettiği şey şudur: Milliyet antropolojik niteliklere sahip olmasa da, kanın bu konuda rolü bulunmasa da dil ve kültürü kan yerine kabul etmek ve onu anadan doğma istemek gerekir. Bu dil ve kültür birkaç göbek devamı ile hazmedilmiş bir halde olmalıdır.

İşte bu zaruretle bizde bucak müdürlüğüne kadar mülki (siyasi ve idari) büyük makamları, eğitim işi olmasından dolayı öğretmenlikleri, askerlikte subay sınıfını hiç olmazsa iki göbek Türk olanlara hasretmek hayati bir meseledir. Yalnız Türk kültürünü kabul ettim demek gerekir. Türk'ten başka olan babanın kanını, dilini unutmuş baba ve anadan doğmak hatta Türk ile karışmış olmak gerekir. İşte bu sebeple memleketimizdeki unsurların Türkler'le evlenmesini sağlamak hükümetin en önemli programı olur.

Irk nazariyesi bir zaman müthiş bir surette emperyalizme alet edilmiştir. Bunun belirgin örneği Rusya ve pan-islamizdir. Ruslar uzun süre birtakım milletleri Slav olduklarını telkin ederek kendilerine bağlamışlar, kendileri ile kaynaştırmışlar ve böylece yurtlarını Rusya'ya katmışlardır. Bulgarlar da bu yolda kurban gitmek üzereydiler. Bundan büyük zararlar gören Türk'tür. Bugün bu devre geçmiş gibidir. Emperyalistler şimdi özellikle ekonomik bahanelerle ve silah kuvvetiyle şu bu ülkeleri pençelerine geçirmektedirler.

*
* *

Günümüzde Avrupalı bilginler tarafından ırk ile zeka yeteneği, sanat ve uygarlık arasında ilişki bulmak pek modadır. Onlar bu yetenekleri Ariler'e yani dolikosefallere özgü saymaktadırlar. Turanlılar'ın ve diğer milletlerin bu yeteneklerini aşağı derecede bulmaktadırlar. Avrupalı bilginler dolikosefal kafataslarını en mükemmel kafatası saymaktadırlar. Oysa Prof. Pittar, Ruh durumunun ve uygarlığının insanların kafataslarının, yüzlerinin, burunlarının şekillerine, deri, göz ve saçlarının renklerine özgü olmadığını görmekteyiz» diyor.

Irk ile zeka yeteneği arasında ilişki fikri bilimsel olarak ispatlanamamıştır. Tersine Pittar gibi bazı yetki sahibi kişiler bunu reddetmektedirler. Aynı zamanda birtakım büyük uygarlıkları yapanların birakisefal oldukları bilinmektedir. Avrupa'da bile takım takım brakisefaller vardır ki, sanatlar ve uygarlıklar yapmışlar, bu konudaki yeteneklerini açıkça ispat etmişlerdir. Asya uygarlığı brakisefallerindir. Ve bu uygarlık pek yüksektir. Hatta Amerika'nın eski uygarlığı da onlarındır.

Eğer böyle bir uygarlık varsa bize öyle geliyor ki, brakisefal zeka dolikosefal zekadan daha mükemmeldir. Bunu şu ortaya koyduğumuz olgularla belgelendirdiğimiz gibi anatomik ve fizyolojik bilgilerle de kuvvetlendirebiliriz. Zeka merkezlerinin kafasının iki yanında kulaklardan tepeye kadar uzanan, aynı zamanda dış bölgeye yakın bir yerde bulunan ve «Rolando Şıkkı» denilen şıkkın etrafında oldukları bilinmektedir. Buralar ise brakisefallerde diğerine oranla daha uzun ve genişlemesine

olan bir çap üzerindedirler. Şu halde yuvarlak kafalarda bu merkezlerin alanları daha gelişmiş demektir. Gelişmesi çok olan organ ve alanların faaliyetleri de gelişmiş olacağından brakissefallerdeki zeka, sanat yeteneğinin tabiatıyla dolikosefallerinkinden fazla olması gerekir. Ve yine bu konuda şunu da belirtebiliriz ki, Zenciler genellikle dolikosefaldir ve yetenekleri ise pek aşağıdır.

Bu böyle olduğu gibi kafatası şekilleriyle ahlak ve adetler arasında da bir ilişki kabul edilmiş, Ariler üstün gösterilmiştir. Bu da diğeri gibi bilimsel değildir. Belki de Avrupalılar'ın bugünkü gelişmiş durumlarından aldıkları güçle ve yalnız gururlarına dayanarak bir çırpıda söyledikleri şeydir.

Şu da bir gerçektir: Düşünceler, anlayışlar ve bu genel deyime dahil olan ahlak, adet vb. Ancak eğitim ile oluşmaktadır. Bu konuda aile eğitiminin, öğretiminin, göreneğin, çevrenin iklimin, taklidin önemli rolü vardır. Bu, bir topluluğun fertleri arasında böyle olduğu gibi toplumsal heyetler arasında da böyledir.

İnsan kitleleri temasa gelince birbirini taklit ederler. Anlayışları, adetleri birbirine geçer, kendilerinde bir tek düzelik oluşur. Hele kanlarını da birbirine karıştırırlarsa bu ruhi ve alışkanlıklara dayalı değişimler daha çok olur. Toplumsal kuruluş değişir. Bu suretle akli, ahlaki tipler meydana gelir. Bu suretledir ki toplumların düşünceleri ve şekilleri birbirine geçer. «Görev organı doğurur» suretindeki fizyoloji kanunu gibi sosyolojide de toplumsal görevin toplumsal organı yaratması kanunu vardır. Bu sebeple insan kitlelerinde kafatasının şekline yani ırka bağlı olmaksızın zeka ürünleri uygarlaşır. «İnsanlar ölüler tarafından yönetilir» diyen Fransız filozofunun sözü pek doğrudur. Fakat bu eserler, adetler, düşüncelerle olur.

Kısacası bugünkü birlikler fizik değil, pisişiktir.

Her erdemi Ariler'e verip diğer ırkları aşağı tutmak düşüncesi ve alışkanlığı ile hasta Avrupalılar ve yazarlar, Türk ırkını daima aşağı görmektedirler.

Bu ırkın adı geçtikçe ona barbar sıfatını ilave etmekten kendilerini alamamaktadırlar. Onlar bizde asla sanat yeteneği olmadığını ısrarla söylerler. Bunların başlıcalarından biri Berlin'de Profesör Sarre (Sarra)dır. Kendisiyle bu konuda sohbet ettim ve hatta tartıştım. «Sanat» konusunda bunları açıklayacağım. Bu fikir pek yanlış olduğu, içlerinden bazı yazarların gerçeği görüp yazdığı halde, Avrupalılar bizi «barbar» saymakta inat etmektedirler.

Bu açık hata bence garez ile nesillerden beri doldurulmuş zihinlerin yargılama yapmaksızın otomatik olarak oluşan bir kanaatıdır. Oysa Türk'ün parlak geçmişi, yüksek sanat yeteneği dünyanın her tarafında bıraktığı hâlâ kısmen ayakta duran mimari anıtları ve güzel sanatları ile sabittir. Bu maddi belgeler, son zamanda yapılan arkeoloji kazıları ile tarih bu fikri maddi ve kesin bir biçimde yok eden birir kanıttırlar.

Kısacası Türk Beyaz ırk'dan, güzel, sağlam vücutlu, mükemmel kafalı, sanat ve uygarlık alanındaki yetenekleri Avrupalılarınki kadar, hatta belki de daha yüksek bir ırk, dünyanın seçkin bir milletidir. Ancak eğitilmesi gerekir.

TÜRK'DE RUHİ VE TOPLUMSAL YAPI

Karakter ve Ahlak

Çin'in kuzeyinde Türk yurtları, Moğolistan, Altay Dağları, Fargana, Buhara ve Hive tabiatının her çeşit şiddeti toplayıp yığdığı bir yerdir. Daima karlı buzlu duran pek yüksek dağlar, müthiş uçurumlar, basık ve dolambaçlı dereler, akış hızları çok yüksek ırmaklar, birçok göl, sayısız bataklıklar, her çeşit vahşi hayvan, en şiddetli boralar, tipiler, dondurucu soğuklar ve yine yakıcı, güçsüz düşürücü sıcaklar, dolaşması güç engebeli dağların yanı sıra kuru kumdan ibaret geniş çöller, okyanuslar gibi bozkırlar vardır. Orta Asya yazın Büyük Sahra gibi sıcak, kışın Finlandiya kadar soğuktur. Anadolu da aynı enlem üzerinde ve aşağı yukarı aynı tabii şartlara sahiptir. Anadolu yaylası Altay yaylalarından hemen hemen farksızdır.

At ve koyun besleyen, uzun mesafelerde göçüp dolaşmaya mecbur olan Türk işte buralarda tabiatla mücadeleye ve bu savaşımı sürdürerek yaşamaya alışmıştır. Onun ahlakını tabiatın bu şartları vücuda getirmiştir. Türk bundan dolayı batur, mert, çeri, cesur, fedakar, soğukkanlı, şiddete, meşakkate, zorluklara, yoksunluklara tahammüllü ve sabırlı, tok gözlü, disipline bağlı olmuştur. Ve yine bu şartlar Türk ırkını dünyanın bir «Demir Irkı» yapmıştır. Türk'ün vücudu kuvvetli, bünyesi sürekli bir hareket için yaratılmıştır. Bu sebeple o rahat duramaz. Kanaat etmeyi zayıflık, rahatı tutsaklık sayar. Kısacası bütün özelliklerinden dolayı Türk anadan doğma asker olmuştur. Sağlam bir ruh sağlam bir vücutta olur. Bu, fizyoloji kuralıdır. Bu sebeple bu sağlam vücutta Türk zekidir. Hele onun sağduyusu her milletinkinden fazla olup dünyaca tasdik edilmiştir. Bizim gözlemlerimiz de bunu doğrulamaktadır. Anadolu'da Türk köylüsünde cahilliğine rağmen büyük bir sağduyu görülmektedir.

Türk'ün yiğitliği dünyaya şan vermiştir. Türk bu sayede dünyayı ele geçirmiştir. Böyle çevre, böyle vücut yapısı Türk'e büyük bir dirlik ve canlılık vermiştir. Bu canlılığın şahidi onun tarihidir. Birçok defa bağımsızlığını kaybeden Türk, egemenliğini tekrar almıştır. Son olarak Anadolu'da yaşanan milli mücadele de bunun yeni bir delilidir.

Türk amirliği, beyliği, benliği, bağımsızlığı sever.

Türk'te dürüstlük, haysiyet ve ağırbaşlılık vardır. Yalan söyleyemez. Türk tatlı sohbetli olup ruhunda çelebilik (centilmenlik) vardır.

Türk'ün karakteri maddi ve olumludur. Onun hayale ve dinî heyecana eğilimi yoktur. Tasavvuf ona yüksek heyecan vermeye çalışmıştır, fakat köylü kitlesine dokunmamıştır. Türk'te büyük bir yayılma kudreti vardır. Asya, Avrupa ve Afrika gibi üç büyük kıtaya yayılmıştır.

Türk büyüklüğü sever, şana, makama düşkündür. Namusu ve haysiyeti pek fazladır. Türk, inatçıdır, yani sebat sahibidir.

Böyle olan Türk bu karakterlerinin bir kısmında fayda, bir kısmından zarar görmüştür. Mesela yayılma kudreti yüzünden dünyanın dört bir yanına kol atmış, sonra çöküntüye uğrayıp, çözülmüş ve oralarda birçok Türk'ü bırakarak çekilmiştir. Bu suretle milyonlarca Türk nüfusu kaybolmuştur. Yine bu yayılma yüzünden kendisini de kültürünü de bir yerde yoğunlaştıramamıştır. Bu da bugünkü perişanlığını ve zayıf durumunu doğurmuştur. Dağılan kuvvetler zayıflar, toplanan kuvvet ise daha da güçlenir. Demek Türk bu tarihî dersin sonucu olarak bundan böyle her bakımdan bir yerde toplanmaya çalışmalıdır. Eğer yine uzun bir süre sonra toparlanmış ve yoğunlaşmış kuvveti taşacak olursa, o zaman yine istila devresine girer. Bugün ise istila fikirleri pek zararlı olup, yalnız kendini ve yurdunu kuvvetlendirmeye çalışmalıdır.

Türkün bütün tarihine bakınca görülür ki, Türkler'de en büyük beceri ve yetenek savaşçı oluşlarıdır. Eski ve yeni zamanda bütün dünya, Türkler'in savaşçı bir millet olduğunu onaylamıştır. Türk ruhuna her şeyden çok askerlik egemendir. Türk yiğitlik, mertlik, şan için yaşamıştır ve yine öyle yaşar. Bu suretle dünyayı istila etmiştir. Onun geçmişi gösteriyor ki, gerekmese bile Türk, hiç olmazsa yalnız yiğitliğini göstermek, bayrağının şerefini artırmak, zafer kazanmak için savaşmıştır. Türklerde savaş sebeplerinden biri de vatanseverliktir. Çünkü Türk daima toprağını, yurdunu büyük ve tarifsiz bir sevgiyle sevmiştir.

Eski Türkler'in en birinci karakterleri hiyerarşi ve disiplin ruhudur. Savaşta ölmek Türk'e şereftir. Yatakta ölmek ise pek ayıptı. «İnsan evde doğar, kırda ölür» derlerdi. Kulahı Ket-buğa'ya, «Artık ihtiyarladın. Savaşa gitme! Rahat et!» dediği zaman Koca Kahraman'ın hükümdarına «Benim ne kabahatim var ki, beni savaşta ölmek şerefinden yoksun ediyorsun?» demesi ve bu suretle komutanlıkta kalıp Mısır ordusu üzerine hareket etmesi bu ruhu açıklayan parlak bir örnektir.

«Hem-sürüş fırsatıda mısl-i cibal
Hem-Yürüş-i acliyette carh-misal.»

Yine,

«Türkistan'da eksik olmaz kahraman
Her kulac yerinde yatur bir arslan.» gibi şiirler Türk yiğitliğini ve kendine güvenini gösterir.

Türkler'de itaat en önemli şeydi ve itaatı tam tamına yaparlardı. H. 436'da yazılmış olan «Kutadgu-Bilg» bir iyi hizmetkarı anlatırken şöyle diyor:

«Segirtür, ya öltürür, ya uruşı ölür»

Yani, «Hücum eder, ya öldürür, ya vuruşarak ölür.»

Çinli bir tarihçi, *«Türkler savaşta ölmekle iftihar ederler. Hastalıkla öl-*

mek onlar için ayıptır» diyor. Şemseddin El-Dımışki Kıpçak Türkleri'nden sözederken onlar hakkında şöyle diyor (tercümesi): *«Türk kahramanlarından bir toplum ki, yayları gök gürültülerini susturur. Bu bir kavimdir ki, görüştüğünüz zaman melektirler, eğer onlarla savaşırsanız ifrit olurlar.»*

Bilindiği gibi Türkler eski ve yeni devirde büyük fetihler yaptılar. Devamlı ve mükemmel kurulmuş önemli ve hesapsız devletler meydana getirdiler. Türkler'in ilk fetihlerinde dini gayret hiç rol oynamamıştır. Din, savaşlara hareket noktası olmamıştır. Devlet adamları ve komutanları devletlerinde, ordularında dine önem vermemişlerdir. Yalnız askerlik ruhu, yalnız kahramanlık duygusu onları tahrik etmiştir. Onların Türklükleri ve yurtları için yürekleri titrerdi ve o uğurda her türlü fedakarlığı hiç düşünmeden yaparlardı. Türkler kılıcın en son yapabileceği bütün işleri mükemmel biçimde yapmışlardır.

Çin'de Budizm'in gelişmesi Hıristiyanlığın Türk yurtlarına yayılması, İran ve Turan'da İslamiyet'in ortaya çıkışı, aralarında Sünni ve Şii davalarıyla akan kanlar maalesef Türk'teki sırf kahramanlık duygusundan doğan enerjiyi zayıflatıp yerine kısmen din, tutucu etkinliğini koymuştur.

Türkler'in kahramanlıkları dünyaya şan vermiş, yaptıkları savaşların dehşeti dört bir yanı tutmuştur. Çin, Hint, İran, bütün Asya, Mısır, Avrupa Türk savaşçılarının dehşetli çarpışmalarından halen önemli hatıralar saklamaktadırlar. Türkler yüzyıllar boyunca bu memleketleri çiğnemişler ve dehşetler içinde bırakmışlardır. Bunlardan bir parçası şudur:

«Beşinci ayda hâlâ Tiyenşan'da kar erimedi. Bu kadar sert bir iklimde bir çiçek bile görünmez. Şafak atar atmaz çan veya davul sesine kulak verip savaşa başlamalı. Geceleri eyer üstünde uyumalı. Müthiş Göbi çölünde göze görünen şey yalnız Ay'dır. Buranın çiyi zırh ve kılıcın üzerinde oluşur. Kadın mekik dokuyarak savaşa giden kocasını umutla bekliyor. Yaş, gözlerinden yaz yağmuru gibi dökülüyor.»

İran Şahları'ndan Firuz'un (M. 455-486) askeri Türkler'e karşı savaşa giderken, «Hep öleceğiz. Galiba şahımız bizi öldürmek istiyor. İyisi mi bizi şimdiden öldürsün. Gidersek hep öleceğiz, hem de İran'a ebedi bir leke olacak!» demişlerdir.

İşte o amansız Türk savaşlarının dehşetinden birer ufak iz.

Araplar'ın Türk kahramanlıklarına dair yazdıkları şeyler toplansa ciltler oluşur. Salahaddin Eyyubi'yi öven o zaman en önemli Arap şairi övgü için söz bulamayıp **«Madem ki Türk'sün, bu yeterlidir»** demiştir. Araplar Türkler'e **«Türki»** (çoğulu:Etrak), **«El-Guz»**, **«Ye'cüc, me'cüc»** dedikleri gibi «Hıyatala» bile derler. Bunun tekili «Hayatal»dır. Bu kelime Türkçe «Hıtal»dan alınmıştır. Hital Buhara taraflarında kuvvetli, sağlam vücutlu demektir. İşte bu ad gerçekte Türk'ün kuvvetini onaylamaktadır.

Türkler'i öven Hadis'ler de vardır: **«Türkler size dokunmadıkça siz de onlara dokunmayınız.»** «Ümmetimin işlerine sonunda Türkler bakacaktır.» Hadis'de geçen «Kantura» «Han Tura»dır. Hasan Ata tarihinde «Kantura»yı Hz. İbrahim'in karısı ve Türk Hakanı'nın kızı diye «Künhül-

Ahbar» ve Ebul-Ferec'den hatırlatarak bildirmektedir.

Bedreddin Mahmud El-İsa, «Türkler yeryüzünde yaşayan insanların en çoğudur. Şiddet ve yiğitlikçe en sağlamıdır» diyor. Abbasiler Sülalesi'nden Muhammed bin Abdullah da şunları söylüyor: «*Siz ancak Horasan ve Türkistan halkına bel bağlayınız. Oralarda çok kahraman vardır ki yürekleri temiz, sapık fikirler ve fesattan arınmış, mert insanlardır. Onlar askerlerdir ki, vücutları, sesleri, konuştukları dilleri bile görkemlidir.*»

Arap yazarlarından «Cahız» ise şöyle diyor:

«Türkler usta binicilerdir. Hücum ve çevirmede bir katip nasıl yaprak çevirirse tıpkı onun gibi düşmanı çevirip bozar ve saç gibi birbirinden ayırırlar. Bunlar büyük savaşlar, namlı ve şanlı günler sahibidirler. Savaşlarda daima ilk önce teşebbüs edenler bunlardır. İran, Irak ve Hariciler'in kuvvetleri bir adamda toplansa yine bir Türk'e bedel olamaz. Türk aşırı istek sahibi değildir. Yalnız atına çok dikkat eder. Başka bir askerle beraber gitse o 10 mil yapıncaya kadar Türk 20 mil kateder. Böylece ilerleyip sağa, sola başvurur, dağ tepelerine tırmanır, ovaları araştırır, kaçanı, uçanı avlar.

«Türkler pek namuslu insanlardır. Savaşta ve başka zaman bunlardan düşmanları hile beklemez. Bunlar fırsattan istifadeye tenezzül etmezler. Bir gün Arap, Bedevi ve Acemlerden oluşan bir süvari kıtasından bir at kaçtı. Süvarilerin atları güzel olduğu halde atı tutamadılar. Bu sırada atı zayıf bir Türk oradan geçiyordu. Kaçak atı görüp tumaya teşebbüs eder. Diğer süvariler eğlenirler. Fakat Türk boyunun kısalığına ve atının hantallığına rağmen atı tutup süvarilere teslim etti. Onlardan ne bir para, ne de bir dua istedi. Hatta bir hizmet görmüş gibi de böbürlenmedi. Sanki hiçbir şey yapmamış ve olmamış gibi geçip gitti.

«Yeryüzünde savaşta ve reislikte zarar görmeyen millet yalnız Türkler'dir. Bunların aralarında anlaşmazlık azdır. Türk ikiyüzlülük, aşırı mal sahibi olma, başkalarını kötüleme, casusluk, kibir satmak, büyüklere tecavüz etmek, kinleri alevlendirmek gibi şeyleri bilmez. Görevlerine olan bağlılıkları pek kuvvetli ve her özelliğin üstündedir. Bir memleket zaptına, yağmaya ve orada egemen olmaya pek heveslidirler. Çoğunlukla konuştukları şey savaş, zafer, ganimetten ibarettir. Eğlenceleleri çayırda oynamaktır.»

Yezid bin Mezid şöyle der:

«Türk vücudunun sanki at ve dünya üzerine ağırlığı yoktur. Bizim süvariler önlerindekini bile göremedikleri halde Türk süvarileri arkadan gelecek şeyi de bilirler. Türk süvarisi kendisini arslan, bizi av, atını ceylan kabul eder. Bunlar elleri bağlı kuyuya atılsalar kendi kendilerine çıkarlar, hem de bir hileye başvurmadan çıkarlar.»

Semame bin Aşres de Türkler hakkında şunları söylüyor:

«Türk korkmaz; fakat korkutur. Bir şey isterse almadıkça elini çekmez. Tamah edilmeyecek şeylere tamah etmez. Bir şeye gayret ederse o iş oluncaya kadar çalışır, fakat olmayacak işlere de girişmez. Pek yorgun olmayınca uyumaz.

Uykusu pek hafiftir. Tetik üstünde uyur. Eğer Türkler'in toprağında peygamber yetişse ve hükeması olsaydı Basra'nın inceliğini, terbiyesini,

Yunan'ın felsefesini, Çin'in sanatını pek güzel öğrenirlerdi.»

Türklerin binicilikleri pek meşhurdur. Dünyada Türkler kadar binici millet yetişmemiştir. Hatta Osmanlı Türklerindeki biniciliğe gösterilen değere bakın ki, biniciye Osmanlı bile derler. Türkler «*Türk ata binince babasını tanımaz*», «*Türk ata binince bey oldum sanır*», «*Babanın evi de çapul edilse arkadaşla olunca çap!*» derler. «Çapmak» Türkçe koşmak, kılıç çalmak, yağmalamak demektir. Sasaniler zamanında Ermeni tarihçiler şöyle diyorlar. «İran süvarileri Romalılar'a karşı müthiştir. Fakat Türk'ün karşısında hemen kaçarlar.»

Türk'ün erdemleri cesaret, erlik, mertlik, kahramanlık, itaat, disiplin, emniyet, doğruluk, sağduyu, sokukkanlılık, namuskarlık, fedakarlık, verilen söze sadık kalmak, davranışlarında ciddiyettir. Siyasi ve hele askerî işlerde sağduyuları pek fazladır. Mükemmel ve tam hükümet adamıdırlar, gayet sert ve güçlü yöneticelerdir. Uygarlığı ve bilimi sevmişler, şereflendirmişlerdir. Bunları tabii kılmaya, yaymaya çalışmışlardır. Doğruluk, namuskarlık ve birşey görmekteki açıklık Türkler'de irsi özelliklerdir.

Ermeniler Türkler'e «*Yaycılar Milleti*» adını vermişlerdir. Bu da Ermeniler'in eski Türkler'den de ders aldıklarına işaret eder.

Türkler dünyadaki milletlerin en ahlaklılarındandır. Mısırlılar'ın, Yunan'ın, Roma'nın, Bizans'ın, Acem'in ve Arap'ın cahillik ve uygarlık zamanlarındaki ahlaksızlıklarından hemen hiçbiri onlarda görülmez.

Vatan sevgisi:

Türk'te vatan sevgisi her şeye üstündür. Araplar'dan Kuteybe bin Müslim Türkler'in yurt sevgisini tarif etmek için şöyle der: «**Bir Türk vatanı için bağlı bir deveden çok inler.**» Araplar'a göre deve ne kadar uzak bir yere gitse vatanı için ağlar ve onlara göre deve, bütün hayvanlardan, hatta kendilerinden daha vatanseverdir. Bu Arap bizi bu meziyet nicelik ve nitelik konusunda deveye işte bundan dolayı benzetmiştir. Arap'ın o kadar aklı erer!

Türkler'de eskiden «millet» «il»dir. millet aşkı büyüktür. Bu uğurda canlarını vermişlerdir.

Türklerde töre yani gelenek en kıymetli şeydi. Hatta vatandan kutsaldı. «Divan-ı Lugati't-Türk» de «Ülkeden geçilir, töre'den geçilmez» meseli vardır.

Dikkate değer bir nokta var. Türkler Türklüğü ve töre'yi vatandan kıymetli tutmuşlardır. Bu da göçebelikten dolayı olmalıdır. Töreye verdikleri kıymet Türkler'in değerini ispat eder.

Eski Türkler güzel ve zengin yerlere, aynı zamanda çorak yerlere alıştıklarından, zaferden zafere koştuklarından servetten böbürlenmezler, fakirliğe dayanırlardı. Bu suretle sergüzeşti seven kimseler olmuşlardı. İyiye sevinmezler, kötüye yerinmezlerdi. Soğukkanlı insanlar olmuşlardı.

Türk misafirseverdir. Onların bu özellikleri meşhur ve bütün dünya tarafından bilinir. Anadolu'da ve diğer Türk yurtlarında Türkler'in arasında gezen Avrupalılar'ın hepsi de bunu onaylamaktadır. Gelene

«Tanrı misafiri» derler, neleri varsa ikram ederler. Beş para kabul etmezler. İstahri Sogd'da bir evin kapısının bir yüzyıldan beri açık olarak mıhlanıp kapatılmadığı anlatılır.

Türkler pek eli açık olurlar. Ellerinde ve avuçlarındaki herkese verirler ve bundan zevk duyarlar. Merhametleri de pek üst derecededir. Hatta o kadar çoktur ki, zararlı dereceye kadar varır. Biri bir Türk'e, «Ocağına düştüm, sen bilirsin» dedi mi, evine sığındı mı her şey unutulur, affedilir. O, korunur, ona her yardım yapılır. Gerektiğinde onun için dövüşülüp can verilir. İşte bu aftan dolayı Türkler'de devlet işleri zedelenmektedir.

Düşmanı affetmek, merhamet etmek, cömertlik ve ululuk şanından ise de büyük bir hatadır. Af olunan, merhamete sığınan kimse sonra daha büyük fenalık yapar. Bunun pek çok ve pek korkunç misalleri vardır. Bir de merhamet çoğunlukla kanunu bozar. bir devlet ve millet için bundan zararlı bir şey yoktur. Ceza ve sorumluluk, toplulukların selameti için gereklidir. Türkler bu kusurlarını da ıslah etmeliler. Bu Yüzyıl artık böyle şeyler kaldırmaz.

Selçuklulardan Alparslan'ın veziri olan Nizamülmülk Ebu Ali Hasan (M. 1063-1092; H. 455-485) «Siyasetname»sinde Türk'e güvenebileceğini, onun görevini tam olarak yerine getirdiğini, yaşça ilerlemiş bir Türk'ün tarafsızlığı ile büyüğü küçüğü korkuttuğunu, ihtiyarlayıp savaşmaya gücü kalmayan bir Türk'ün iyi bir inzibat subayı olduğunu, hatta bir Türk şeyhinin Türk beylerinden Sultan Mahmud'la eğlenti yapan ve Türk olan Ali Nuş-tekin'i gece sarhoş olarak Sultan Mahmud'un sarayından çıkarken görüp tuttuğunu ve iyice dövdüğünü anlatır. «Siyasetname» de Türkler'in daima ve her içişte pek çok içtiklerini, sarhoş olunca müthiş olduklarını söyler. Bugün de böyleyiz. Üç Rum akşam üzeri bir meyhanede toplanıp üç saatte altı kadeh içer, biz bir kişi bir saatte belki altı şişe içeriz. Yine «Siyasetname»ye göre Türkleri memnun etmek için bunları boğazlarına kadar içki ve ete boğmak gerekir. İyi yer, iyi içerler; fakat pek de iyi iş görürler. Hatta şehvete de pek düşkündürler.

«Siyasetname»nin dedikleri doğrudur. İyi yemek, iyi çalışmak doğru ve tabii birşeydir. Bugünkü Türkler de bunu alışkanlık haline getirmelidirler. Ancak az içilmek ve diğer konuda meşruiyetten ayrılmamak gerekir.

Karekter Yüceliği:

Türkler daima unvan düşkünü olmuşlardır. Halen öyledir. Beylik, paşalık için can verir derecedeyiz. Bu, iyi bir özelliktir. İyi bir gelişme vasıtasıdır. Fakat yüksek makamlara birden ve gayr-ı meşru bir surette varmak istemek hem kişiler, hem millet için zararlıdır. Büyük makamlara varmayı isteyelim, ancak bunun için liyakat ve kıdemin en önemli esas ve vasıta olduğunu zihnimize yerleştirip önce bu iki şeyi temine çalışalım. O zaman makam kendi kendine gelir. Çekememezlikler, rekabetler, kayırmalar ne kadar rol oynasa da bu iki özellik nasıl olsa yine başarılı olur. Bir de herkes kendi mevkiine mevkiinin şeref ve haklarına

razı olmalı. Ondan fazlasını da eksiğini de istememeli. Birini reddetmeli, diğerini de almalıdır. Bir devlet makinesi için esas olan bu durum henüz bizde anlaşılmamıştır. Bunu gençlerimiz anlamalıdırlar. Türklük ve bir de görev duygusu ile selamet bulacaktır. Görevi Osmanlı İmparatorluğu memurları gibi asla bir angarya saymamalıdır. Ona canla, başla sarılmalı, o uğurda her fedakarlığı yapmalıdır.

«Divan-ı Lugati't-Türk» de Kaşgarlı Mahmud «Türk» kelimesinde, «Türk'de sahte vakarlık, övünme yoktur. Türk büyük kahramanlıklar yaptığı zaman bile olağanüstü bir iş yapmamış, yaptığından habersiz gibi görünür» diyor. Cahız'in sözlerinde de aynı şeyler vardır.

İbn Batuta «Seyahatname»sinde, «Türkler kuvvetli ve iyi insanlardır» diyor.

Hüseyin-zade Ali Bey'in 1926 yılında Baku'da Türk Kurultayı münasebetiyle yayınladığı eserden miladi On altıncı Yüzyıl içinde yaşamış olan İtalyan şairinin Türkler hakkındaki sözlerini de alıyoruz. Bu şair pek önemli bir şairdi. Hâlâ yılda bir kere Roma'da mezarı başında tören yapılmaktadır.

İtalyan şairi ve «Kurtarılmış Kudüs» yazarı Tas, Türkü övmektedir. Onu Arap ve Yunanlı ile karşılaştırıp Türk'ün yüksek olduğunu söyler. Mesela Semerkantlı Al-demir (Altamore) ile İznik Selçuklu Hükümdarı Süleyman'ı büyük övgülere boğmuştur. Al-demir'in Kudüs'ün savunması için Semerkant'ta ailesinden ayrılmasını pek güzel anlatmıştır. Süleyman'ın savaşta yaralanıp dermansız yatarken bir dervişin imdadına geldiğini pek tatlı bir surette tasvir eder. Ali Bey bu kısımları nazım olarak tercüme etmiştir ki bunlardan bir-iki parçayı olduğu gibi alıyorum:

Ey tanımadığım pir-i dil-agah
Ey mürşid-i kamil, arif-i billah,
Bütün söylediğin ayn-i keramet.
Esrarını açmış sana tabiat.
Raz-ı aşina-yı kalb-i beşersin.
Oldunsa atiyi keşfe muktedir,
Söyler misin bana encamı nedir
Asya'yı sarsan bu vekaayiin?

Ali Bey bütün eski şair ve yazarların Türkler hakkında iyi veya kötü yazdıkları şeyleri toplamayı tavsiye ediyor. Güzel bir fikirdir. Nitekim biz burada biraz topladık. Bunlarla güzel bir monografi meydana gelir. Bu tavsiyeyi biz de Türklükle yürekleri oynayan çalışma ustalarına tekrar ederiz.

Türk karakterinin iyi kısımlarını, Türkler hakkında birtakım yazarların fikirlerini yazdık. Şimdi de Türk'ün ırki kusurlarını anlatacağız:

Türk inatçı, gazaplı, sarhoş, affedici ve merhametlidir. İnat her zaman fena olmayıp sebata işaret eder. Af ve merhamet de her zaman iyi değildir.

Türk'ün askerlik yeteneğini, fetihlerini Avrupa bilginleri onaylar; fakat sanat bilim ve yeteneklerini inkar, ederler. Ancak bu kişiler üstünlük ve yeteğini de bilim ve sanat sayesinde olduğunu düşünürlerse birinciyi onaylamakta ikinciyi de onaylıyorlar demektir.

Türk'te bir karakter görülmektedir. Türk tehlike karşısında gayrete

geliyor, elele veriyor, tehlike geçince gevşeyip uyuşuyor, birbirini boğmaya başlıyor. O tehlikenin verdiği derse dikkat ederek ona göre gereken tedbirleri almıyor. Türk'ün hemen bütün tarihinde bu vardır. Türk bundan çok zarar çekmiştir.

Bütün şu bilgilerden anlaşılan şey Türk'ün birçok büyük karakter ve meziyetleri olduğudur. Türk ahlakça yüksektir. Türk asker, kahraman, mert, vefakar, fedakar, soğukkanlı, sabırlı, dayanıklı, maddi ve olumlu düşünür, namuskar, doğru sözlü, vatansever, mütevazi ve centilmendir. Türk karakterinin belirgin niteliği sadelik, tabiilik, sağlamlık, samimiyet, zerafet, orijinalliktir. Onların bu halleri edebiyatlarında da, mimarilerinde de, güzel sanatlarında da görülmektedir.

Bu böyle olmakla beraber bir süredir Türk'te her şey bozulmaya başladığı gibi ahlak da Türk'ün o güzel karakteri de bozulmaya başlamıştır. Buna en çok şehirlilerde ve öğrenim görmüşlerde rastlıyoruz. Henüz köylüler arasında bu bozulma hareketi pek azdır. Eğer bu durum böyle devam ederse tabii o da bozulacaktır. Türk'ün aydın kısmının çoğunlukla bu nitelikleri kaybetmesi bizdeki öğretimin bozukluğunun delilidir. Bundan öğrenim ve eğitimin bir an önce sağlıklı bir yola sokulması gereği meydana çıkar. Bunun önemli bir sebebi de Avrupa'yı iyisini, kötüsünü ayırmaksızın, basmakalıp taklid edişimizdir. Orada bilim ve sanat ile beraber çok ahlaksızlık da vardır. Avrupa uygarlığı da bozulma ve çökme devrelerine girmiştir. Eski yıkılmış uygarlıkların yanına doğru koşuyor. Avrupa'dan birçok şey almaya mecburuz. Zaten istemesek de o zorla giriyor, bunun önüne durmak elimizde değildir. Bir seldir akıyor, iyisiyle, kötüsüyle beraber yurdumuzun üstünden geçiyor, iyiden de, kötüden de bize birşeyler bırakıyor. İyiyi almak, kötüyü atmak, imha etmek için dikkatli ve uyanık olalım. Milletimizin değerini bununla ispat edeceğiz.

Öğrenim görenlerin bir kısmında Türk'ün o yaradılıştan olan mertliği, doğruluğu gitmiş, yerine yalancılık, aldatıcılık, vefasızlık, vatansızlık, kozmopolitlik, hayalcilik, sabırsızlık, gösterişe kapılma, süs, samimiyetsizlik, güvensizlik, çürüklük, havailik gelmiştir. Henüz az ise de öyle gençler görüyoruz ki Türk'ün o eşsiz erkekliği yerine onların yüzlerinde allıklar, pudralar ve sözlerinde, yürüyüşlerinde kadınlıklar görmekteyiz. Ciddi işler mahvolmuş gibidir. Havai şeylerle oynamaktadırlar. Bu aydınlarda Türk'ün o eski alçakgönüllülüğü yerine de kof bir gurur vardır. Bu gururla en iyi şeylere akılları erdiğini sanırlar, en kötü işleri yaparlar. Ben bunlara «yarı aydınlar» adı veriyorum ki, böyle yarım yamalak şeyler hiç olmamaktan çok daha zararlı olurlar. Yarı hekim hiç hekimden çok zararlıdır. Nitekim bunlar da öyledir. Bunlara «Cazband Nesil» de diyorlar. Bu çok güzel bir benzetmedir.

Bu bozgunluk toplumumuzun her şubesinde görülmektedir. Bunu özel hayatta, ticarette, hekimlikte, avukatlıkta, her şeyde gözlemlemekteyiz. Türk köylüsünde de başka dert var. Ona miskinlik, tembellik, kayıtsızlık, intizamsızlık, girişimden yoksun olma bulaşmıştır. Bunların sebebi ihtimal cehalet, fakirlik ve yüzyıllardan beri devam etmiş olan baskı rejimi uygulayan hükümetlerin acımasız yönetimleri ardı arası kesilmeyen savaşlardır.

Milletimiz, ezilmiş bir millet manzarası göstermektedir.

Milletler ahlaklarının güzelliği ile yaşarlar, bozukluğu ile batarlar. Tarih bunun şahididir. Bu sebepten dolayı Türkün yeni nesillerine, yarın milleti her konuda yönetmeye aday oldukları için gençlere atalarının saydığımız güzel ahlak ve niteliklerini almalarını, Türklüğü çağdaş ve yeni ahlaki niteliklerle de bezeyip yükseltmelerini gönülden tavsiye ederiz.

Türk'te aile büyük bir düzene ve disipline sahiptir. Aile reisi, bütün aileye istediği gibi sahipti ve hükmederdi. Küçükler sıra ile büyüklerine saygı gösterirlerdi. Çocuk ağabeyine, anasına, babasına, karı-kocaya saygı ve itaat ederdi. Küçükler büyüklerin yanında oturmazlardı bile. Bu durum bizde son yıllara kadar devam etmiştir. Bunun eğitim ve ev yönetimi konusunda büyük bir faydası vardı.

Bugün aile de bozulmaktadır. Meşrutiyetten önce yine o eskiden kalma aile disiplini vardı. Bugün hepsini çözülmüş bulmaktayız. Bu, ailevi bir bunalımdır. Hızla önünü alıp aileye çeki düzen verilmelidir. Disiplinsiz dünyada hiçbir iyi iş yapılamaz.

Şimdiye kadar düşünülmemiş olan bu önemli konular daha derin bir surette incelenip Türk'ün eski, orijinal özellikleri çağdaş bir biçimde ayıklanıp düzenlenmeli, Türkler arasında yaygınlaştırılarak yerleştirilmelidir.

Daima söylediğim gibi bu konuda bundan sonra geleceklerde monografiler ister. Bu toplamalar ve incelemelerden sonra da reform gelir. Yenilikçilerin bu işleri bir düzene koymalarından tanzim etmelerinden sonra da yayıcılar (propagandacılar) gelir, bunları millete hazmettirirler, malederler. Türklüğün selameti bundandır.

Adet

Türklere özgü birtakım adetler vardır. Çin, zenginliği ile, Türkler'in en çok gözlerini alan bir memleketti. Çoğunlukla oraya iner, yağmalar, döner, yahut orayı ele geçirip padişah olur, ya da yağmalar, dönmeyi de canı istemez, han olacak derecede de kendinde kuvvet görmezse ücretli asker yazılırdı. Çok at ele geçirirlerse derhal akınlara, yağmalara başlarlardı. Bir defa da atlanınca Türk'ün önüne durulmazdı. İşte bu yağma ya da, han olmak veya ücretli asker yazılmak Türkler'in esaslı ve eski adet ve esas işleri arasındaydı.

Çeşitli uruklar birbirinin mallarını almak için eski devirde savaşıp durmuşlardır. Malı alınanlar zayıf iseler Kırgız ve Kazak olup başka yerlere gitmişlerdir. Bunlar kuvvetli olunca silah zoruyla mallarını geri almışlardır. Kırgız Kazak olmak da eski Türkler'de meşhur adetlerdendir. Eski zamanlarda Türk urukları durmaz, birbirleriyle de çarpışırlardı. Göçebe hayatı geçirip sürüler besler, av yaparlardı. Hayvanların yünlerinden yaptıkları keçe, kireç ve balçık sıvalı çadırları vardı. Çadırlarını arabalarının üzerine de kurarlardı. Bunların kimi ev, kimi sanat işlenen dükkanlardı. Bu suretle gezgin bir şehir gibi dolaşırlardı, Türk urukları adlarını oturdukları şehir, su kenarı, dağ adlarından ya da reislerinin adından veya birtakım olaylara ait adlardan

alırlardı. Zannımca Türkler'in kabile adlarının reislerinin adlarından alınma adeti Arap ve Müslüman adeti değil, Türk adetidir. Mesela Oğuzlar'ın adı, Oğuz Han'ın Kanklı, Karluk gibi adamlara bu adları verip onların uruklarına da bu adların konulmasını emretmesi bu fikrimin delilidir. «Şecere-i Türk» (Ebulgazi Bahadır Han) bu konuya açıklık getirmiştir.

Türkler'de sütkardeşliği olduğu gibi kan kardeşliği de vardı. Türk'te sütkardeşliği galiba dini değil, millidir. Kan kardeşi olmak isteyen iki Türk kollarından birer damar keserler, bu kanları bir tasa akıtırlar. Sonra kana süt ve kımız karıştırıp şahitlerin önünde bir tören ile yarısını biri, yarısını diğeri içer ve yemin ederlerdi. Bu iki adama birbirinin «Anda»sı derlerdi. Bu kelime «and» kelimesinden gelir. And içtikleri için «anda» olurlar. Artık bir karından doğmuş iki kardeştirler. Anda'nın manası kan kardeşidir. And içmek, yemin içmek, kan yalaşmak deyimleri bundandır. Anda usulü hala Anadolu'da vardır, fakat geçerliliğini kaybetmiştir. Çocukluğumda Sinop'da birbirini seven çocuklar iğne ile ellerini delip birbirinin kanını yalar, kardeş olurlardı. Aynı zamanda kızlar bu suretle «ahretlik» olurlardı. «Ahretlik» de henüz vardır.

«Misafir»e Türkçe «konuk», «misafir etmeye» «konuklamak» derler. Bir konuk gelince ona koyun kesip kebap yaparlar. Koyunun sol omuzunu ona yedirirler. Bu omuzun adı Türkçe «uça» olup koyunun en güzel, en lezzetli yeridir. kımızlar içirirler. Konuğu gideceği yere kadar da birkaç atlı ile gönderirler. Onu muhtemel saldırılardan korurlar. Kendilerine sığınan kimseyi konuk edip kimseye vermezler. Onu ölünceye kadar savunurlar. Kendilerine uğrayan kimselere para karşılığında birşey vermeyi alçaklık sayarlar. Yemekte Türkçe dua okunur. Türkmenler bunu «Tapşırma» derler.

Gelen misafire bir kuzu kesmek adetlerindendir demiştik. Hiç olmazsa tavuk keserler. Bu adetlerden bir kısmı, mesela koyun kesme Anadolu ve Orta Asya'da halen mevcuttur.

Tayların budundan sucuk, bir çeşit janbon yaparlar ki, bunlara «kazı» derler. Türkler arasında pek sevilir. Hatta **«Türk'e kazı, kımız, kız gerektir»** diye bir meselleri de vardır.

Eski Türkler'de örtünme yoktu. Halen yani Müslüman olduktan sonra da Kuzey Rusya Türkleri'nde örtünme yoktur. Hamama, suya peştemalsız girerlerdi. Arapça tarih yazarlarından İbn Batuta Miladi On dördüncü Yüzyıl'da Türk yurtlarını gezdiği zaman Türk kadınlarının örtünmeksizin sokakta gezdiklerini, çarşıda alış veriş yaptıklarını görüp hayret ettiğini kitabında yazar ve onları ayıplar. Halen Anadolu Türkmenleri'nde, Anadolu'nun köylerinin büyük bir bölümünde Müslüman oldukları halde bile örtünme yoktur. Genellikle köylerimizde örtünme ya zayıftır, ya hiç yoktur. Örtünme ve tutuculuk şehir ve kasabalarımıza münhasır gibidir. İslam dini yüzü mahrem saymadığı halde tutuculuk yüzü bile kapatmıştır.

Bizde de, Azerbaycan'da da örtünme kalkmaya başlamıştır.

*
* *

«Babürname» de görüyoruz ki, atlılar birbirine rastgelince saygı gereği ve birbirini ağırlamak için attan iniyorlar. Bu adeti pek dikkat edilen bir eğitim olarak halen Anadolu'da görüyoruz. Şehzadelerden biri hanın huzuruna gelince önce etrafında bir daire çeviriyor, dokuz kere olcaşıyor. Yaklaşıp hanı öpüyor. Kucaklaşıyorlar. Geri çekilirken yine 9 defa olcaşıyor ve hana armağanını sunuyor, sonra da birçok defa olcaşarak çekilip gidiyor.

Türkler'de en sevilen çocuk en küçük olandır. Yani «ini», «tekin»dir. Bu hâlâ böyledir. Bizde Türk aileler küçük çocuklarına «tekne kazıntısı» der ve onu pek çok sever. Türk masallarında daima hükümdarın ya da birinin küçük kızından söz edilir. Bu konuda «Beğenmezse küçük kızını versin!» suretinde bir deyim de vardır. Çocukların eğitiminde biniciliğe, avcılığa ve savaşa önem verilirdi.

Türklerde kolların uzun olması pek makbuldür. İktidar ve zenginliğe işaret eder. Türkler böyle insanların kutlu olacağına inanmışlardır. «Kolu uzun», «eli uzun», «kolu kısa» deyimleri meydana gelmiştir. «Eli uzun» deyimi fena olup hırsız demektir. Kolları uzun tarihî Türk simaları vardır. Gazneliler'den Sevük-Tekin, Hindistan'da Muhamed Bahtiyar Halci, Aksak Timur, Ekber Han uzun kollu idiler.

Türkler'de şeref mahalli (Place d'honneur) vardı. Buna «tur» derlerdi. «Tur» taht manasına da gelir. Türk tarihi bize gösteriyor ki Hiyongnu'larda, Tukyu'larda, Cengizliler'de sol taraf saygın ve uğurlu sayılırdı. Hükümdarlar saygıdeğer adamlarını sol taraflarına oturturlardı. Bazı Türkler'de sağ tarafın saygın olduğunu görüyoruz. Buna Müslümanlıktan sonra rastlarız. Bizde bu Türk adeti diğer bazı güzel adetlerimiz gibi unutulmuştu. Son zamanda Avrupa'nın etkisiyle olacak tur sağ taraftır. Veled Çelebi hazetlerinin bize söylediklerine göre Mevlevilik'de resmi bayram ziyafetinde uzun sofrada erkek evlat sol, kadın evlat sağ tarafta otururlar. Dervişler bu ve yükünmek gibi bazı eski Türk adetleri muhafaza edilmiş olduğundan bununla şeref mahalline dair bir inceleme yapmak ve bir sonuca varmak mümkün olurdu. Ancak bu bilgilere göre onlardaki şeref yerini belirlemek mümkün değildir. Çünkü bunun için Mevlevilik'te kadının yerini bilmek gerekir.

Tukyular yılda bir defa ateş ayini yaparlardı. Bu, dini bir ayin idi. Akkor durumuna getirilmiş bir demiri kerpetenle tutup örs üzerinde çekiç ile döverlerdi. Önce hükümdar, sıra ile devlet adamları, sonra herkes vururdu. Buda Dini bu ayine engel olamamıştı. Halen Sinop'da daha önce de söylediğimiz gibi yılda bir defa ateş üzerinden atlarlar ki, bu eski ayinden günümüze kalanı olsa gerektir. Demek Müslümanlık da onu tamamıyla gideremeyiştir.

Kazaklar'da «oran» denilen bir paralo vardır. Bir uruktan birine hücum edilse o adam kendi urukunun oranını bağırır, urukun adamları yetişip ona yardım ederler. Mesela bütün Kazak ve Kırgızlar'ın oranı «Alaş!»dır. «Alaş!» diye bağırınca imdada koşarlar. Türkler'de boyuna bir bez koymak ibadet ve itaat işaretidir. «Babürname»de, «Boynuna bir ipek mendil bağlayıp Allah'a şükretti, deniyor. İlhanlılar'da da ibadet ve hamdüsena için boyuna bir bez konduğunu ve bu bez ile olcaşıldığını gördük. Türkmenler'de ise sarık elde gelmek itaat işaretidir.

İlhanlılar'dan Gazan Han Müslüman olduğu halde bir ağacı bezlerle süsleyip etrafında oynamıştır. Bu, ağaca tapınmak ve adak adamaktır. Halen bizdeki türbelere bez bağlamak adeti buradan kalma olmalıdır.

Türkler'de hayır ve şer için periler ve cinler vardır. Ziya Gökalp'e göre ikinci derecedeki tanrıların adı «izi» (idi)dir. Bunlardan kötülük gelmez. Bunların yeryüzünde uğur perileri olan «tekin»ler temsilcileridir. Bu sebepten hâlâ bizdeki «Bu yer tekin değildir» deyimi «İziler'in yeri değildir, korkmalıdır» manasına gelir.

İlhanlılar omuzkemiğini ateşe tutarak ve at dişleriyle fala bakarlardı. Türkler bu fala pek inanmışlardır. Bu fal ile gaibden haber veren falcıların sözleriyle adamlar bile idam etmişlerdir.

Türkler'den eski Şamanlık'tan kalma pek çok adet ve inanış vardır. Bunları sırası geldikçe belirtmiş, göstermiştik. Bunlardan birisi de soymuk'tur. Soymuk çam ağacının kabuğudur. İlkbaharda bunu süte koyup yerler. Knoş Macar Turi'ye atfen bu adetin Şamanlık işareti olduğunu söylemektedir. Bu adet halen Sinop ve Kastamonu taraflarında vardır. Veremlilere şifa olduğuna inanılır. Kabuğu alınan çam kuruduğu için ormanlarımıza zarar veren bir adettir.

Şölen

Buna «şilan», «uluğ toy» da derler ki, büyük ziyafettir. Türklerde büyük adetlerdendir. Şölen bütün eski Türkler'de, Selçuklular'da, Osmanlılar'da ve Mısır Türkleri'nde vardı. Bunların hepsinde de «çaşnıgirlik» rütbesi ve bunun büyük bir rütbe olması bu adetin önemininin delilidir. Moğollar'da, Cengiz soyunda bu adeti görüyoruz.

Türk hükümdarları yılda bir genel ziyafet verir, yemekten sonra sahan, tabak, her şey de yağmalanırdı. Bu adet böylece Kaşgar'dan Mısır'a kadar olan Türklerin hepsinde vardır. Osmanlı padişahlarında da bunların pek meşhurları vardır. Mevcud «Surname»lerde bu konuda uzun bilgiler vardır.

Şölenler yuğlardan, avlardan, düğünlerden ve başka törenlerden sonra verilirdi.

İçkiler

Türkler içkiye eskiden beri düşkündürler. Halen oturdukları zaman birkaç şişe birden içerler. Öyle Avrupalılar ve Hıristiyanlar gibi birkaç kadehle kanaat etmezler. Türkler'in en meşhur ve millî içkisi kımızdır ki, törende, en kutsal ayinlerde bile içilirdi. Kısrak sütünü mayalandırarak yaparlar. Besleyici bir içkidir. Avrupa tıp dünyasında veremlileri kuvvetlendirmek için moda olmuştur. Halen Rusya'daki Türkler'de vardır. Diğer Türkler unutmuşlardır. Tukyular'da kımız ve tarasun vardı. Atilla'nın verdiği bir ziyafette ozanların şiir söylediklerini, kımız içildiğini görüyoruz. Kımızı Selçuklular'da, ilk devrede Osmanlılar'da görüyoruz. Aynı zamanda Mısır Kölemenleri tarihinde de görüyoruz. Türklerin diğer millî içkileri tarasun ve boza'dır. İbn Batuta «Seyahatname»sinde Altınordu'da kımız ve boza içildiğini söylemektedir.

Eski Bulgarlar İdil boyunda «Seçu» adında baldan bir şarap yapar ve içerlerdi. Oralardaki Tatarlar halen bu şaraba «Kürçeme» derler.

Bazen bizde üzümden çıkarılan ve anasonla yapılıp «düz» denilen rakı millî içki halindedir. Kımız pratiktir. Yeniden alışkanlık sağlandırılması daha iyi olur zannederim. Fakat herhalde Türkler içkiyi az içmelidirler. Bu maddenin kötü ve yanlış kullanımı ahlak ve sağlık yönünden birçok zararın anasıdır.

Türkler'de adeta milli içki gibi ayran ve şıra da vardır.

Türk milli yiyeceklerinden olan yoğurt Altınordu zamanında da vardı. Kaşgar'dan bize kadar bütün Türkler'de yoğurt vardır. Orta asya'da adı «Katık»dır. «Katı»dan gelse gerektir. Türkler her tarafta sütten çeşitli içki ve yemekler yaparlar.

Son yıllarda Meçnikof adlı bir bilginin yoğurt üzerine yaptığı bakteriyolojik incelemeler ile Avrupa'da yoğurtun önemi artmış, Paris'de ve başka Avrupa şehirlerinde yoğurt yapılmaya ve yenmeye başlanmıştır. Yoğurtta bir çeşit maya mikrobu bulunup üretilmiş, bundan çocukların ve büyüklerin mide ve barsak hastalıkları için ilaçlar yapılmıştır. İşte bu Türk milli ürününün değeri de bu suretle anlaşılmıştır.

Ancak bu bilginin yoğurdu Bulgar ürünü olarak göstermiş ve tanıtmıştır. Yoğurttaki maya mikrobuna «Büyük Bulgar basili» adını vermiştir. Bunun da sebebi bu bilginin bir Bulgar kızını sevmesidir. Ona değer verdiğini göstermek için bu adı koymuştur. Ne yazık ki böyle şeyler bilimde ve millî işlerde bile maalesef rol oynamaktadır. İşte bizim birçok millî şeylerimiz böyle bizden çalınmıştır, hâlâ da çalınıyor. Araplar, Acemler, birçok bilginlerimizin eserlerini çalıp kendilerine maletmişlerdir.

Bunlara karşı yapılacak şey Türk'ün gözünü açıp malını çaldırmaması, kendi malını arayıp bulması, herkese gerçeği anlatıp kaptırdıklarını geri almasıdır.

Av

Buna eski Türk'ler'de «Sığır», sonra «sürgün avı» demişlerdir. Bu da Türklerin önemli adetlerindendir. Bu avlar dağları, ormanları birçok halk veya askerle sararak hayvanları sürmek suretiyle yapılırdı.

Sığır'da han, beyler, asker ve halk bulunurdu. Bu, büyük bir eğlenceydi.

Türk hükümdarları savaş olmadığı zaman askerlerini bu av ile meşgul ederlerdi. Hem bu bir savaş idman ve talimi demekti. Büyük sürgün avları Selçuklular'da da, Osmanlılar'da da, Babürlüler'de de vardı.

Osmanlılar'da «çakırcı-başı», «doğancı-başı», «atmacacı-başı» vardı. Hatta Buhara ve Hive hanlıklarında «Kuşbeyi» sadrazam idi. Avlar için sungur, doğan, atmaca, bars, köpek beslemişlerdir. Sungur'un ak tüylü ve mavi gözlü bir çeşidi pek makbuldü.

Hanlardan hanlara seçme bir hediye olarak gönderilirdi. Bu hayvanları ava ilk alıştıranların Türkler olduğu söylenmektedir. Avlarda ozanlar şiirlerini söyler, kopuzlarını çalarlardı.

leri ve odalıkları arkasından gelirdi. Daha arkadan da gençler yürürdü. Bunlar sonra birbirleriyle güreş ederlerdi. Onlara ayran dağıtılırdı. Esirlerin başı kesilerek kurban edilirdi. Bu adet Kazaklar'da hâlâ varsa da esir yerine deve ve koyun kesilip hazır bulunanlara ziyafet verilir. Diğer Türkler'de cenaze töreninde at koşusu tertip edilirdi. Mezarlara «bengütaş» dikip üzerine kitabeler yazılırdı. Mezara, yeri uzaktan belli olması için, uzun bir sırık dikilirdi. Bu sırık adeti halen Kafkasya'da Çeçenler'de vardır. Mezarın üstüne bina bile yapıp içine ölünün resmini korlardı. Hiyong-nu'lar ölüyü gömdükten sonra cenazeye ağlarlardı. Ölünün ruhuna ziyafet verirlerdi. Bunlarda yas ayini yedi defa yapılırdı.

«Yuğ», Tukyu'larda da görüyoruz. Tukyular'da yuğ olduğunu bize Orhun Yazıtları bildiriyor. Ölünün bulunduğu çadırın etrafında koyun, sığır, at kurban ederlerdi.

Ata binip çadırın etrafında yedi defa dönerlerdi. Ağlarlar, bağırırlar ve yüzlerini bıçakla çizerlerdi. Ölünün atını ve eşyasını yakarlardı. Mezarına taşlar dikerlerdi. Bu taşlar ölünün hayatında öldürdüğü adamların sayısınca olurdu. Yüz hatta bin kadar dikili taş bulunan Türk mezarlarına tesadüf edilmiştir. Yahut direk dikilip ucuna kurban başı takılırdı.

Kağanların mezarlarının üstüne birer evcik halinde türbeler, türbelerin duvarlarına yaptıkları savaşların resimleri çizilirdi. Bu adet bugünkü Mısır Müslüman mezarları gibidir. Bu yuğlarda at yarışları yapılırdı. Halen ucuna bir hayvan başı iskeleti takıp sırık dikmek Anadolu'da, Kafkasya'da adettir. Demek ki o zamanlardan, Şamanlığımızdan beri gelen bir adettir.

Tukyular büyük yuğ töreni yapmışlardır. Yazıtlara göre bu törene her taraftan hediyelerle gelirlerdi.

Tukyular'da gördüğümüz yuğ töreninde yapılan şeylerin bir kısmının Atilla'nın cenazesinde de görüyoruz.

Selçuklular da yuğ tutarlardı. «Yas tonı» (yas donu, bir çeşit elbise) giyerlerdi. Aksak Timur Türk töresini yıkan tutucu bir Müslüman iken yas tutmuş, yuğ adetine devam etmiştir. Osmanlılar'ın ilk devirlerinde padişahların yas tuttuklarını, yas tonı (donu)giydiklerini tarih bize öğretiyor. Babür zamanında Kabil'de yas vardı ve işareti siyah renk idi. Babür yas tutardı ve bunu törenle yapardı. Mısır'da Kavalalılar'ın sarayında hâlâ yas tutulur ve karalar giyilir. Buharada hâlâ yas vardır. Halen Türkmenlerde de, Kırgızlar'da da yas vardır.

Müslümanlık yası menetmiş, bundan dolayı son yüzyıllarda birtakım Türkler tarafından bu adet terkedilmiştir. Kısaca bizden yas adeti kalkmıştır. Oysa Türk'te önemli bir millî adetti. Arap, millî her şeyimiz gibi, bunu da imha etmiştir.

İlhanlılar yas olarak başlarına toprak atarlardı. Gazan'ın ölümünde Tebriz halkı yedi gün yırtık ve koyu mavi elbise giymiştir. Demek bunlarda yuğ rengi koyu mavidir. Nitekim Mısır'da çivididir. Ölüler için yemek ve şarap dağıtırlardı. Halen bizde ölünün ruhu için lokma dağıtılır ki, şüphesiz Şamanlık'taki şölenin ve yuğlarda yapılan büyük toyun devamından başka bir şey değildir. Buhara'da ölünün önünde birkaç kadın ağlayarak gider. Yas elbisesi karadır. Türkmen'lerde, Kırgızlar'da

Spor

Türkler evvelce spora pek meraklıydılar. Bizde cumaları büyük adamlar cirit, at yarışı, top oyunu, esir alma, güreş gibi sporları yaparlardı. Son yıllarda spor maalesef ayıp sayılmıştır. Türkler kendilerine özgü bir çeşit top oynarlardı. Çocukluğumda Sinop'da görürdüm. Selçuklular'da çomak (çevgan) oyunu pek rağbetliydi. Hükümdar da devlet adamlarıyla çomak oynardı. Çomak oyununu Mısır Türklerinde de görüyoruz. Hatta çomak şekilleri Türklerin süsleme sanatlarına bile geçmiştir. Mısır Asar-ı Arabiye Müzesi'nde bunlardan örnekler vardır. Türkler'de «Kökböri» (Gökkurt) adında bir oyun vardır ki, Çin Türkistan'ında «oğlak» derler. Oyun at salıp koşarak oğlağı kapmaktır. Bu oyunu Çerkesler'de de görmekteyiz. Ancak onlar oğlak yerine posteki kaparlar. Pehlivan güreşini, koç ve horoz döğüştürülmesini Babür zamanında da görüyoruz.

Bugün memleketimizde Avrupa usulü spor pek çabuk ve genel bir surette yayılmaktadır. Bize düşen millî görev eski Türk oyun ve sporlarını toplamak, bunları düzenlemek, Avrupa sporlarıyla beraber oynamaktır. Sporlar arasında bizim de hiç olmazsa bir millî sporumuz olmalıdır. Bu mümkündür zannederim.

Danslar

Eski Türk danslarına dair pek bilgimiz yoktur. Bugünkü Türk danslarını da henüz toplayıp düzenlememişizdir. Büyük ihmal! Bunları yazmalı. Ve filmlerle de tesbit edilmelidir. Sonra da çağdaş bir hale getirerek yaymalıdır. Bu da milli ve önemli görevlerimiz arasındadır. Avrupa danslarıyla beraber bizim millî danslarımızı da meydana çıkarmalıyız. Zannımca Türkler dansları spor saydıklarından olacaktır ki, bunlara da, spora da oyun demişlerdir. Türkçe'de İskambil kağıdı gibi oyunların da adı «oyun»dur ki, bu üç şeye «oyun» genel ad olarak bırakılmalı, ancak zamanla herbirine Türkçe yeni birer ad bulunmalıdır.

Saçı

Bu eski şekli ile «Saçu»dur. Türkler'de önemli adetlerdendir. Gelinin veya önemli bir kişinin başından para saçmaktır.

Saçı Selçuklular'da, İlhanlılar'da, Babürlüler'de, Osmanlılar'da, Mısır Türkleri'nde de vardır.

Yuğ

Ölülere ağlamak, o sırada karalar bağlamaktan ibaret bir adettir. Yas'a Türkçe «yuğ» derler. En eski zamanlardan beri Türkler'de vardır. Yuğ eski Türkler'in en önemli adetlerindendir. Bu sebeple büyük tören, ayin yaparlar ve ziyafet verirlerdi.

Yuğ'u Hiyong-Nu'larda da görüyoruz. Hiyong-Nu'larda cenazenin tabutu servetine göre altın, gümüş ve kıymetli taşlarla süslenir, hizmetçi-

ölüye ağlarlar. Neddabeler yani ağlayanlar kadındır. Üç, yedi ya da kırk gün ziyafet verilir.

Yas renk ve elbisesini Uygurlar'da, Selçuklular'da beyaz; İlhanlılar'da çividi; Osmanlılar'da, Babürlüler'de, Mısır Kölemenleri'nde ve halen Kavalılar ailesinde, Türkmenler'de kara olarak buluyoruz. Dede Korkut Kitabına göre Oğuzlar'da yas rengi karadır.

Türkmenler eski Kumanlar gibi mezarlarının üstüne toprak yığarak bir tepecik yaparlar. Her Türkmen ölünün üstüne yedi kürek toprak atar. Hâlâ bizde ölünün üstüne toprak atmak sevap sayılır ve hazır kimseler birer avuç olsun toprak atarlar. Ufacık ve uzunluğuna bir tepe yaparlar.

Eski Türkler'de bir kahramanı atı ile gömmek adeti de vardı. Ya da savaşlarda hizmet etmiş sevilen at ölünce, onu da törenle gömerlerdi. Böyle atların heykellerini yapıp mezarlarına koymuşlardır. Çin Türkistanı'nda yapılan kazılarda bu çeşit birçok ve pişmiş topraktan yapılmış at heykeli bulunmuştur. Zaten bu atların sağlıklarında insan gibi adları da olur.

Babiler'in büyükleri yaptıkları savaşlarda ölünce silah, elbise, atlarıyla beraber gömülmüşlerdir. Demek bu Türk adetini İran'da Kaçarlar'dan Nasreddin Şah zamanında da görüyoruz.

Türkler'de bu yaslarda «sağu« okurlardı. «Sağu» Türkçe «ağıt» dedikleri şeydir. Ağıt okuyana «sağucı» derler. Bugün halen Anadolu'nun bazı yerlerinde ölüye sağu ve «sağu»ya «ağıt» derler. Ne olurdu eski Türk sağularını bir monografi halinde toplamak mümkün olsaydı. Bende Anadolu'da bulduğum birkaç ağıt vardır.

Günümüzde Hz. Hüseyin adına İran'ın yaptığı yas ayinleri, ağlamalar, ağıtlar, yüz-göz çizmeler hep eski Türk yuğunda vardır. Bunu birçok kısımlarıyla halen Mısır'da da görmekteyiz. (Mısır konusuna bakınız.)

Hatıra gelir ki, bu adet, Türkler'den mi bunlara geçmiştir? Bu konuda bir karar verebilmek için Eski İran ile Firavunlar'da bu adeti araştırmak gerekir.

Eski Türkler'in, baharda ölenleri yapraklar sararınca, kışın ölenleri yapraklar ve çiçekler açınca gömdükleri hakkında bir söylenti varsa da bu süre zarfında kokması gereken ölüleri nasıl koruduklarına dair bir bilgi yoktur!

Kıyafet

Eski Türkler millî elbise olarak ensesiz, bol ve uzun elbise giyerlerdi. İlerde yayınlayacağımız Von Le Coq'un Turfan'da bulduğu eserlerinde yer alan resim on yüzyıl kadar önce oralarda Türklerin uzun entari giydiklerini göstermektedir.

Bu entariler belleri dar ve vücuda yapışık bir halde ve şıktır. Kumaşların çiçekleri ve renkleri pek güzeldir. Bellerinde bugünkü kadın modası gibi iki ucu önden sarkan ince bir kuşak vardır. Yanlarında kuşağa asılı bir aksesuar bulunur. Saçları tuvaletli olup Çinliler'inki gibi uzun ve bir örgü halinde örülmüştür. Saçlar taranmış, başın or-

tasında önden arkaya doğru çizgi ve bazısının alnında kahkül vardır. Kiminin alnında oval biçimde bir külah, kimisinde eksenli hilal, bir kısmında başka bir biçim vardır.

Eski Türkler entarilerinin üzerine bol ve pamuklu bir hırka, yahut kürk giyerlerdi. Çinliler'in tersine olarak önlerini sağdan sola düğmelerlerdi. Tukyular da elbiselerini böyle ilikler ve saçlarını kesmezlerdi.

Türkler başlarına giydikleri şeye genel ad olarak «börk» derlerdi. Bu, ya deriden bir kalpak veya kumaştandı. «Babürname»de «kalpak» aynen vardır. Babür buna *«Türkmen serpuşudur. Kara deriden yapılır»* diyor.

Tukyular beyaz veya kırmızı renkte börk giyerler, börklerini yırtıcı kuş kanatlarıyla süslerlerdi. Bunlar atlarının başlarını kutaslarla süslerdi. Anadolu Türkleri de Hicri Onuncu Yüzyıl'a kadar kırmızı börk giymişlerdir.

Atilla'nın askerinin başında boynuz olduğu rivayet edilmektedir.

Türkler savaşlarda başlarına ağır «tuğulga» (Tolga, miğfer) giyerlerdi.

Babürlüler'i, Müslümanlık devrinde bütün Orta Asya Türklerini, eski Osmanlılar'ı sarıklı görmekteyiz. Sarığın birçok çeşidi vardı. bizim Yeniçeriler'de de türlü sarıklar görmekteyiz. Yine Osmanlılar'ı çok zaman entarili görmekteyiz.

Anadolu'da mevcut olan şalvarlar, zıbkalar vb. kaybolmak üzeredir. Keşke bunlar için etnografi müzeleri yapılsaydı. Yoksa çok yazık olacak. Bu durumda millî hazineden daha çok şey kaybedilecek. Bu öyle bir zarardır ki, sonra telafi edilemez.

Bundan 18 yıl önce ilk Meclis-i Mebusan'da bir önerge ile etnografi müzesi yapılması için bir teklifte bulunmuştum. Teklif kabul edilip, gerekli yere gönderildiyse de hâlâ yapılmamıştır. Teklifimde her milletvekilinin memleketindeki elbiseleri getirmesi vardı ki, büyük bir kolaylıktı. Ufak bir ödenek ayrılmadı ve iş de olmadı.

Türkler'in atlarının eyeri dar ve kaşı (eyerin ön ve arkasındaki çıkıntı) yüksekti. Bu eyeri Hindistan'da da buluyoruz. Anadolu'da halen kaşları pek ufalmış bir şekli vardır. Çitler (İskitler), Hunlar ve Cengizliler'in istilalarında Avrupalılar bu eyerleri görüp onlara «Türk eyeri» diye ad vermişlerdir. Hatta sonraları Avrupa anatomi bilginleri kafatasında bulunan ve gerçekten Türk eyerine benzeyen mahalline bu adı vermişlerdir.

Bu suretle «Türk eyeri» anatomi terimlerinden olmuştur. Avrupalılar buna «Selle Turcique» derler. Osmanlı doktorları da «serc-i Türki» diye tercüme etmişler, teknik terim yapmışlardır.

Bundan 60-70 yıl önce Türkçe tıb terimlerini koyarken bu karşılıkları bizde, Çağatayca'da ve Eski Türkçe'de arayıp bulacak yerde, hem de bazen Arapca'daki manasından bir başka manaya gelecek biçimde alıp terim yapmış, dilimizi berbat etmisizdir.

Bugün bu yüzden Türk tıb öğrencisinin neler çektiğini ben bilirim. Diğer Osmanlı bilginleri de başka bilimlerde bu korkunç hatayı yapmışlar ve hâlâ yapıyorlar. Artık millî devreye girdiğimizden terimleri de hep Türkçe yapmalıyız. İddia ediyorum ki, Türk dili buna pek uygundur.

Çetr

«Çetr» «çadır»dır; fakat bu şekilde kullanma yeri ayrı olup asıl «çadır» ise altında oturulup yatılan bildiğimiz şeydir. «Çetr» Türk hükümdarlarından bir kısmının başına tutulan bir çeşit şemsiyedir. «Çetr» hükümdarlık işareti idi. O, nerede görülürse, hükümdarın orada olduğunu bildirirdi. Hükümdar törende iken, alayla yürürken, başının üstünde çetr tutulurdu.

Çetri Anadolu'da Selçuklular'da, Hindistan'da Babürlüler'de, Mısır'da Kölemenler'de görüyoruz. Fakat Firavunlarda'da vardır.

Türkler'de çetr'in rengi bazen kırmızı, bazen beyaz, bazen ergüvanidir.

Bizim «çadır»ın eski Çağatayca şekli «çatr» olmak gerekir. Çünkü onlardaki «t»ler bizde «d» olur. «Çetr» Acemce'ye geçmiş, şiir ve edebiyata girmiştir. Kelimenin Türkçe olup Acemce'ye geçtiğine göre «çetr»in Türkler'de Acemler'den önce olduğunu kabul etmek gerekir.

Çadır ve çadır hayatı Türkler'de pek makbuldür. Hemen bütün Türklerin hayatı göçebelik ve sık sık yapılan savaşlardan dolayı çadır altında geçmiştir. İşte bunun irsi sonucu ve sonradan ortaya çıkan etkisi ile olacaktır ki, Türkler son zamanlara kadar çadır hayatını pek severlerdi.

Bu sevgiyi Babürlüler'de, Osmanlılar'da da görmekteyiz. Gezme, av ve düğün gibi bahanelerle çadıra çıkarlardı. Halen Kahire'de bile bu Türk adeti yer etmiş, Kahireliler düğünlerini, törenlerini genellikle çadır altında yapmaktadırlar.

Hükümdarların çadırları al veya ergüvani olurdu.

* *

İşte bütün bunlar daha birçoklarıyla beraber folklor sahasıdır. Bunları toplamak önemli ve gereklidir. Milli hayatımız bunlardan çok faydalar beklemektedir. Folklor, bu konuların esasıdır. Maalesef henüz toplanamamıştır.

Bunları büyük bir çabayla ve zaman kaybetmeksizin, hem de Türk eliyle toplamalıyız. Çünkü bunlar hem gerekli ihtiyaçlarımızdan, hem de her gün bir tanesi kaybolup gitmekte olan milli servetlerdendir. Bu konuda çaba gösterecek olanlar Türk'ün minnetine layık olurlar.

Siyasî, İdarî, Toplumsal Örgüt

Bu konu da pek önemlidir. Fakat maalesef bu konuda da başlı başına henüz bir şey yoktur. Bu konu için ciltler dolduracak monografi tarzında kitaplar yazılabilir. Pek geniş bir sahadır. Türklük için ise en önemli şeydir.

Türk, yeni sosyal yapısını böyle şeylerden alacak, bununla kendine layık bir surette kurumlaştıracak ve gerçek yolu bulacaktır.

Bu teşkilat çeşitli devirlerde değişmiştir. İlk önce Kül-Tiğin (Gültekin) Kağan, sonra Cengiz Han'ın «Yasa»sı, Timur Han'ın «Tüzükat» adlı eseri güzel bir kaynaktır.

«Kutadgu-Bilig» Uygurlar'ın, «Siyasetname» Selçuklular'ın teşkilatı hakkında biraz bilgi vermektedir. Babür Şah'da da bu konuda bazı bilgiler vardır.

Türkler ilk devrede çadır ve göçebe hayatı yaşamışlarsa da sonradan büyük, bayındır, güzel önemli şehirler kurmuşlar ve oralarda oturmuşlardır. Bu, şehirlerde oturma, Müslümanlıktan önce de vardır.

Türkler en eski zamanda «uruk» halinde yaşarlardı. Bunlar birbiriyle birleşir «İl»leri yaparlardı. «İl»lerin birleşmelerinden de devletler meydana gelirdi.

Türklerin eski sivil teşkilatlarında uruk, il, ulus, budun, oymak (omak) boy görmekteyiz. Bunları açık biçimde tesbit etme imkanını bulamadık.

Bir de «soy-sop» deyimi vardır. Ziya Gökalp, «Diyarbakır'da soy baba, sop ana tarafından neslidir» diyor.

«Soy»un da teşkilat derecelerinden biri olup olmadığını bilmiyorum; fakat kelimeler güzeldir. Yayılmalıdır. Bunların reisleri o makamlara irsi olarak geçmeyip seçilmek suretiyle atanır, bazen de kağanlar tarafından tesbit olunurlardı. Fakat bu seçim ve atamalarda asil olmak, hele kahraman bulunmak şarttı.

Türklerin bütün bu teşkilatlarının esası 7 ve 9 sayılarıdır. Bu sayılar Türkler'de kutsaldır.

Teşkilatta mevcut sayılar bu sayıların diğer herhangi bir sayı ile çarpılmalarından meydana çıkmıştır. Hiyong-nu'larda, Selçuklular'da ve Osmanlılar'da da böyledir. Tukyular'da ise büyük, küçük hepsi de askerî olmak üzere 28 memur vardır. Hiyong-nu'ların yarı bağımsız durumda olan 24 memurundan yarısı Han'ın sağında, yarısı solunda otururdu. Aksak Timur'un «Tüzükat»ında sınıflar 12'ye ayrılmıştır.

Türkler'de «asilzadeler» (soylular) ve «avam» (halk) vardır. Birincilere «ak-süyek», «ak-süngak», «ak-kemik»; ikincilere «kara-süyek», «kara-süngak», «kara-kemik» deniyor.

Asiller (soylular) ak'tır. Ziya Gökalp'e göre, bundan dolayıdır ki hakim iller ve uruklar ak, mahkum uruklar kara'dır. Akkoyunlular, Karakoyunlular, Karahıtay gibi. Böyle «kara» sıfatlı uruklar pek çoktur ki, bunlar diğer bir uruğa bağlı ve mahkum olarak bu adı almışlardır. Türkler'de aristokrasi sınıfı olduğu halde birçok şeyde demokrasi vardı.

Hintliler'deki gibi «Paryalık», Romalılar ve Araplar'daki «Hür» ve «Köle» sınıfları yoktu. Herkes hür ve haklar bakımından eşittir.

Araplar Türkistan'a geldikleri zaman Türkler'de kuvvetli bir aristokrasi bulmuşlar, onu yıkmaya çalışmışlardır. Romalılar'ın «senyör»leri, Avrupalılar'ın «kont» ve «baron»ları gibi Türkler'in de «bey», «alb» (alp) ve «ağa»ları vardı.

Türk hakanları vergi olarak dört çeşit hayvan alırlardı. Bu hayvanlar da yılkı (at), deve, sığır ve koyun'du. Bunların hepsine birden «mal» derlerdi. Bunlardan her yıl onda birini ve aile yani ev başına da bir erkek çocuğu askere alırlardı. Resmî senet çintilmiş ve üzerine imza makamında bir kargı resmedilmiş bir tahtaydı. Vergi alınınca karşılığında bu verilirdi.

Türklerde aşiret duygusu yoktur. Urukları, ulusları daima bozulup

parçalanmış, çeşitli uruk ve ulus parçaları bir diğeriyle birleşerek yeni yeni iller oluşturmuşlardır.

Buna karşılık milliyet duygusu pek büyüktü. Türklüğü herşeyden çok sevip onun muhafazasına kanla, canla çalışmışlardır. Nihayet Müslümanlık bu binayı yıkmıştır. Bununla Arap bize en büyük fenalığı yapmıştır. Bu sayede bizi canımızla, malımızla kendi uğrunda çalıştırmış, bozuk para gibi sarfetmiştir.(*)

(*) Bu eserin çeşitli ciltlerinde, yeri geldikçe yazarın bu tarz yorumlarının yanlışlığı işaret edilmiştir. Yazarın yaşadığı devrin aydınlarında bu kanaat yaygındır ve yanlıştır. Çünkü İslamiyet milliyeti reddetmemekte, kabul etmektedir. Milliyet bir soy, kan, dil ve kültür meselesidir; İslamiyet ise mesela evlenme konusunda kadının ve erkeğin soyunu, sopunu, inançlı olup olmadığını, eş adaylarının ekonomik ve sosyal durumlarını araştırmayı emretmektedir. Hukuk bakımından Ayet'le, hadis'le, kıyas-ı fukaha ile yetinilmeyen konularda mahalli örf'ü emredici saymaktadır. Aynı zamanda soyları ve dilleri, tıpkı dağlar ve denizler gibi «Allah'ın ayetleri» olarak vasıflandırmaktadır... O halde İslamiyet'i Araplık ile aynı şey kabul etmek ve Türklüğü mahveden bir iman olarak göstermek sakat bir düşüncenin ürünüdür. Bu, eğer İslamiyet'e karşı bir kasıt eseri olarak söylenmiyorsa, düpedüz bir gaflettir. Ya da Osmanlı Devleti'nin son devrindeki çöküntümüzün ve kültürel yozlaşmanın sebebi buna bağlanmak isteniyorsa, bu da yanlıştır. Din bize kültürümüzün bozulması konusunda bir hüküm vermemektedir. Eski Türk kültürünün elbet çağa uymayan, gelişmeye elverişli bulunmayan kısımları, yaşanılan çağın ekonomik, politik ve sosyal şartlarının tabii etkileriyle değişikliğe uğrayacaktır. Kaldı ki bu kültür değişmesi insanlığın bütün tarihi boyunca devam edegelmiş bir gerçektir. Dinin de kültür üzerinde, adet ve inanışların üzerinde etkileri olacağı muhakkaktır. Ama bu etkiler milliyeti ortadan kaldırma şeklinde olmamıştır. Her milletin kültüründe zaman zaman bir yozlaşma devresi yaşanmıştır. İslamiyet'ten önce de Türk Milleti mesela Çin hayranlığına kapılıp, kendi güzelim kültür unsurlarını bir kenara bırakmış, Çin kültürünün bazı unsurlarını benimsemeye başlamıştır. Ve bunlar zamanla Türklüklerini kaybedip Çinlileşmişlerdir. Avrupa'da aslen Türk olan Macarlar'ın, Gagavuzlar'ın akibetleri de Türklük bakımından feci olmuş ve bunlar Türklüklerini sadece tarihin derinliklerinde kalmış belli belirsiz bir hatıra olarak kabul etmekte, Türk toplumundan kopmuş bulunmaktadırlar. Osmanlı Devleti'nde özellikle On sekizinci Yüzyıl'dan sonra görülen kültür yozlaşması İslamiyet'in etkisinden çok aydınlarımızın ve devlet adamlarımızın başarılı ve etkili Batı Dünyası karşısındaki aczinden ve Avrupa'ya duyduğu hayranlıktan, kendi milletine hor bakmaktan, kendi inançlarına zaafla bağlı kalmaktan doğmuştur. Türkler İslami devrede siyasi ve uygar tarihin en büyük ve orijinal varlıklarını ortaya koymuşlar ve Türk damgasını Eski Dünya'nın her köşesine iftiharla vurmuşlardır. Bu damgayı vururlarken de son devrin Osmanlısından çok daha fazla Müslüman ve çok daha fazla dini hükümlere aşkla bağlıydılar. İslam devrinde kurulan Türk devletlerinde, İslami hükümlere uyulmakla beraber, esas devlet yapısı, kurumlar Türk'ün geleneksel devletine ve kurumlarına dayanılarak yapılmış zamanın politik, ekonomik ve sosyal şartları dikkate alınarak pratik olmayanlar bırakılmış, pratik olanlar geliştirilmiş ve genişletilmiştir. Bu sayede bugünkü modern toplumların hayranlıkla, hasretle söz ettikleri inceledikleri bir hukukî, askerî, uygar, sosyal dengesini en güzel şekilde sağlamış, refahın, barış ve sükunun, adalet ve aşkın egemen olduğu ve en önemlisi Türk'ün damgasını taşıyan devletler, uygarlıklar kurulmuştur. Okuyucular, bu konuda bizce yazarın düştüğü hatalara dikkat etmelidirler. Toker Yayın Komisyonu.)

Türkler'in Araplar gibi kabile şeyhleri yoktu. Onların en çok saygı gösterdikleri adamı «Aka»dır. Buna biz «Ağa» demekteyiz. Türkçe «kıdemli» manasınadır. «Büyük» manasına geldiğini de söylüyorlar. Osmanlı İmparatorluğu'nda «Yeniçeri Ağası», «Baş-eski» en büyük unvan ve memurluklardır. Bu Türk usulünün bizde de bulunduğuna işaret eder. «Ağa» tabiri hâlâ köylerimizde köy büyüklerine söylenip durmaktadır.

Bir de «Alb»lar («alp»ler) «Ak-Sakallı»lar vardır.

Uruk reislerine «Noyan» ve «Tayçi» unvanları verilirdi. İlhanlılar'da «noyan», Osmanlılar'ın ilk devresindeki «beylerbeyi» unvanı olup en büyük askerî komutan rütbesidir.

Tukyular'da «şehzade»ye «tigin» (tekin), diğer büyük devlet adamlarına «beğ» denirdi. «Tarhan» rütbesi de büyüktür. Aynı zamanda büyük rütbe olarak «Yabgu»lar, «Su-kin»ler, «Şad-put»lar vardır. Bunlar Hakanın huzuruna izinsiz girebilir ve izinsiz dokuz adam idam edebilirlerdi. Diğer önemli bir rütbe «Şad»dır. «Prens», «Hıdiv» demektir. «Şad»dan sonra gelen unvan «Yabgug», «Şad-put», «İdi-Kut» (millete hayat veren) «Tigin», «Buyrak», «Tarhan, Tamgacı» (Şimdiki mühürdar), «Sü-Başı» (başkomutan), «Tapukcı» (bizim şivemizle tapucu olup mülkiye memuru demektir)dır. «Yabgu» yapmak mastarından örtmek hükmetmek manasına gelerek «hükmeden» demektir. «Şad« gibi bütün bu unvanlar da hürmette görev alan şahıslara verilen büyük rütbelerdi. Hiyong-nu'lar da ve Tukyular'da hakanın «Tam-gamcı» adında bir memuru vardır. «Tamgacı» sonraları «nişancı», Selçuklular'da «divan-ül-tuğra» dedikleri bu makamın görevlisi «Tuğrai», nihayet bizde «Mühürdar» olmuştur. Bütün bu rütbeler irsi idi.

Uygurlar'dır ki ilk olarak hükümet teşkilatında askerî ve sivil yönetimi ayırmışlardır. Vezir atamışlardır.

Türkler Müslüman olduktan sonra maliye işlerini de bağımsız yapmışlardır. Uygurlar'dan «İlig Hanlar» denilen hükümdarlar zamanında maliye nazırına (bakanına) «Ağıcı» derlerdi. Sonra diğer Müslüman Türk devletlerinde bunlara «Müstavfi» denmiştir. Türkler eskiden beri paraya «ağın» derlerdi.

Türk hükümdarlar «Unsur»ların Tanrı ve Yer olarak iki olduğu zamanlar «Tanrı-Kut» unvanını taşımışlardır ki, Çin fağfuru'na verilen unvan gibidir. «Semavi Hükümdar» demektir. Hanlar, memleketi kendi malı sayamazdı, bütün topraklar hükümetindi. Han kesin emredici idi, fakat «Töre» ile karar vermeye mecburdu. Bir çocuk han olunca diğer kardeşleri halk düzeyine inerdi.

Hiyong-nular'da han, hatun çocuklarından olup kuma çocuklarından olamazdı. Bunlardan Han'ın unvanı «Tanju», Tukyular'da «Kağan», Uygurlar'da «İdi-Kut», diğer Türkler'de «Hakan», «Han», «Bey»dir. Müslümanlıktan sonra bir kısmı «Sultan», bir kısmı «Şah» unvanını da taşımıştır.

«Kağan» eski Türkçe'de «bilgin» demektir. Bundan «Kağan», «Kaan», «Hakan», «Han» meydana gelmiştir. Osmanlı Sülalesi Türkleri'nin paralarında «Hağan» şekli de vardır ki, «Kağan»a en yakın budur. Kağan'ın anasına «İl-Bilge» (Millet Bilgini) derlerdi.

Türkler'de seferberlik ilanı şöyle olurdu: Han, beylere kırmızı ok gönderirdi. Beyler onları çadırının direğinin ucuna takarlardı. Herkes yerini bildiğinden toplanma bölgesinde sıralanırdı. «Oğuz» rivayetine göre «Kılıç»ı Türkler icat etmiştir. O zamanlar ok atmakta Türkler kadar usta bir millet yoktu. Atla dörtnala giderken öndekini veya arkadakini okla vurmak Türkler'de o kadar önemli bir ustalık sayılmazdı. Hiyong-Nu Devleti'ni kuran Tanju Mete giderken ses çıkaran bir ok icat etmiştir. «Tatar oku» denilen zemberekli ve eski zamanın ağır savaş aletlerinden olan oku da Türkler icat etmiştir. Hayvanlarının hafif zırhına «çukal» derlerdi. Askerlikte disipline, kıdem usulüne pek riayet ederlerdi. Firarın cezası idamdı. Her yıl asker ve atları için yoklama yaparlardı. Subaya «buyruk» derlerdi.

Tukyular'ın bir kısmı göçebe, bir kısmı kurdukları şehirlerde yerleşmiş idiler. İyi binici ve atıcı, madenden alet yapmakta ustaydılar. Boynuzdan yay yaparlardı. Giderken ıslak gibi bir ses çıkaran okları vardı. Göğüslük giyerlerdi. Hanlarının tekerliği altından olan tahtları vardı. Bu tahtlar araba gibi atlarla çekilirdi. Çadırlarında altından, gümüşten yapılmış ve ipek kumaşlarla döşenmiş sedirler, altın ve gümüşten hayvan resimleri, kupalar, sandalyeler ve birtakım biblolar vardı. Bunlar ekili topraklarını sulamak için arklar açmışlardır. Tukyular'da devlet hizmeti, aile hizmetinin üstünde tutulurdu.

Türkler Çin ile ilişkide bulundukları zamanlar Çin'den kendilerine bağımsızlık işareti olarak mühür, sancak ve davul gönderilirdi. Bunu Selçuklular'a ve Osmanlılar'a varıncaya kadar görüyoruz.

Türk hükümdarları Müslüman olduktan sonra adlarını hutbede okuturlardı. Ekber Han'ın adı hutbede okunurken hatibin başından altın saçılmıştır.

Türkler'de hükümet, «askerî hükümet»tir.(*)

Kurultay

Türkler'in teşkilatı arasında gayet dikkate değer ve önemli bir kurum vardır ki o da «Kurultay»dır. Bu, meşruti bir meclis gibidir. Türkler'in «künkaş» (görüşme) ve Tanış» adlarında idare meclisleri vardıysa da meclislerin en önemlisi «Kurultay»dır. Bu meclis gerektiğinde önemli bir kongre halinde toplanırdı. İhtimal ki halen Rusya'daki Türkler'in «kongre»ye «kurultay» demeleri bundandır.

(*) Bu konularda daha geniş bilgi için Prof. Dr. İbrahim KAFESOĞLU'nun «Bozkır Kültürü Ders Notları», «Kutadgu-Bilig ve Türk Kültür Tarihindeki Yeri», «Türk Milli Kültürü» adlı eserlerine bakınız. Ayrıca şu eserlerden de yararlanılabilinir:

Rasony'nin «Tarihte Türklük» adlı eseri.

Prof. Dr. Bahaeddin Ögel'in «İslamiyet'ten Evvel Türk Kültür Tarihi» ve «Türk Mitolojisi» adlı eserleri.

Akdülkadir İnan'ın «Şamanizm» adlı eseri.

Prof. Dr. Z.V. Togan'ın «Umumi Türk Tarihine Giriş», «Tarihte Usul» ve «Türkili Türkistan Tarihi» adlı eserleri.

Prof. Dr. Fuad Köprülü'nün eserleri. (Toker Yayın Komisyonu.)

Kurultay'ın üyeleri prens ve prensler, hatunlar, beyler, büyük devlet adamları, komutanlar valilerdir. Gerek görüldüğü zaman toplantıya çağrılırdı. Bu üyelerde birer milletvekili gibi gelirlerdi. Toplanıp görüşmeler yaparlar tartışırlardı. Bazen birkaç taraf olup bir diğerine muhalefet ederlerdi. Söz söylemek serbestti.

Bu meclis bir «Ayan Meclisi» halinde idi. Tabii o yüzyıllar ve milletin seviyesi halk hükümetine uygun değildi. Hakanları görevden almak ve atamak, barış ve savaş ilanı kurultayın görevi idi.

Han seçildikten sonra bir ak keçeye konup dokuz defa kaldırılır, indirilirdi. Han seçilince üyeler Han'a bağlılık yemini ederlerdi. Han da millete hizmete, yasaya ve törelere uyacağına dair yemin ederdi. Han'a kımız verilirdi. Bunu İlhanlılar ve Osmanlılar'da da görüyoruz.

Kurultay'ı Oğuz Han İmparatorluğu'nda, Hiyong-nularda, Tukyular'da, İlhanlılar'da rastlıyoruz.

Türkler'in bu kurumu pek eskidir. Milattan çok öncedir. Öyle bir devirde Türkler bu güzel ve bugünkü ilkelere uygun olan bu kurumu bulmuşlardır. Oysa bu güzel kurumu o zaman başka milletlerde görmediğimiz gibi Avrupa'da da ancak birkaç yüzyıldan beri bulmaktayız. Türkler bununla ne kadar iftihar etseler hakları vardır. Dünya kendilerini bundan dolayı ne kadar takdir etse azdır.

Türk'ün bütün milli binasına, varlığına kudurmuşcasına saldıran Araplık töre ve yasa gibi kurultaya da hücum edip onu da küfür saymış, mahvetmiştir. Bu meşruti tarzı mahvedip yerine baskı rejimi uygulayan hükümdarlar ve yönetim koymuştur. Bununla beraber Türkler Müslüman olduktan sonra birkaç yüzyıl daha kurultay usulune, resim ve tasvire, kadınlarına çarşaf giydirmemeye, domuz eti yemeye devam etmişlerdir.

Doğu'da ve Müslüman memleketlerde yine en önce Avrupa tarzında meşrutiyete girenler Türkler'dir. Bu kadar yüzyıllık bu Arap kabusunu kaldıran, bu karanlık bornosu yırtan yine Türkiye'dir. Bunu Türk'ün ruhunda izi olan «Kurultay»ın atavizm yoluyla olan etkisine vermek mümkün olabilir.

Eski Türk toplumunda kadının yeri pek yüksekti. Türkler'de kadın toplumun onsuz olunmaz parçası idi. Ona «hatun» derlerdi ki, «hane sahibesi, melikesi» demektir. Orta Asya'nın bazı yerlerinde hatta Anadolu'daki Türkmenler'de Müslüman oldukları halde hâlâ kadın saygıdeğer bir şahsiyettir. Onlardan muhtar bile olur. Türk kadınları siyaset dünyasında önemli roller oynamışlardır. Mesela Kulahu'nun karısı Dokuz Hatun, Siyün-Bige, Şeceretüd-Dür bunların arasındadır. Türkler kadınlardan han, hükümdar yaparlardı. Müslümanlıkları zamanında bile Mısır'da Şeceretüd-Dür hükümdarlık ve hatta «Emiretül-Müminin» adıyla halifelik yapmıştır. Türk kadınlarından şairler, yazarlar yetişmiştir. Han karıları törenlerde bulunurdu. Resmi toplantılarda ve törenlerde hanlar, hatunlara olcaşarak kımız sunarlardı. Fermanlar, yarlığı'lar hanla beraber hanımın adına yazılırdı. Ailenin sahipliği erkekte değil, erkekle beraber kadında ortaklaşa idi. Bundan dolayı ilk zamanlarda bir erkek, yalnız bir kadınla evlenebilirdi. Sonraları çok karılı olmuşsa da ilk kadın reis olup ona «hatun», diğerlerine «kuma» den-

miştir. Bunların çocukları bile resmen ilk kadınındır. Sinop'da bugün «kuma» deyimi mevcut olup oralılara göre bir adamın her karısından biri diğerinin kumasıdır. De-Mezon (De Maissoun) «kuma»yı, «odalık» diye tercüme etmişse de yanılmıştır. Kumalara çocuklar ana diyemeyip teyze, ilk karıya da ana derlerdi. Hatunlar mutlaka «il»den olurdu.

İbn Batuta Türkler'in kadınlara pek saygı gösterdiklerini, Türkler'de kadınların erkekten üstün olduğunu ve herbirinin etekliğini 30 cariyenin taşıdığını, karısı han'ın yanına gelince han'ın ayağa kalkıp karısını selamlayıp yanına oturttuğunu anlattıktan sonra şöyle devam ediyor: «Kımız gelir ve kadın kendi eliyle kımız doldurup olcaşarak han'a verir. Daha sonra han kımız doldurup karısına verir. Kadınlar başlarına mücevher ve tavus tüyü takarlar. Kadınlarda tesettür yoktur. Törenlere iştirak ederler. Çarşıda kadınlar erkekler gibi olmayıp süslü giyinirler. Karılarından biri gelince han kalkıp hanımı kolundan tutarak ona özgü tahta oturtur. Bu törende şarkılar söylenir.» Demek Türk toplumunda kadının önemli yeri vardı.

Eski Türkler'de tahta büyük evladın geçmesi usul değildir. Kardeşlerden ve hatta aileden en yeteneklisinin geçmesi töredendir. Kurultay onaylamayınca da hükümdarlığı geçerli olamazdı.

Türk devletlerinde resmi dil Türkçe idi. Moğol ordularında ve hükümetinde bile resmi dil Türkçe olup resmi yazışmalar Uygur yazısıyla yazılırdı.

Türkler'in ilk toplumlarının, kurum ve kanunlarının esası savaştır. Her şeyden önce savaş işlerine önem verirlerdi. Pek mükemmel askerî teşkilat yapmışlardır. Bugün de galiba böyleyiz. Fakat artık eğitime ve ekonomi ile ve malî işlere hepsinden çok önem vermeliyiz. Çünkü bu yüzyılda bir millet başka türlü yaşayamaz. Askerlik kuvveti de bunlardan gelir.

Cengiz eski Türk askerî teşkilatını bir düzene koymuştur. Türk ordusunda 10 kişilik, 50 kişilik müfrezeler, 100 kişilik bölükler vardı. Bunların başlarına sıra ile onbaşı, ellibaşı, yüzbaşı derlerdi. Bunlardan bin kişilik taburlar oluşurdu. Bunların başlarına da binbaşı derlerdi. Bu binlerden de 10 bin kişilik kolordular kurulurdu. «Tuman» Türkçe «on bin» demektir, bunlara da «tuman» (tümen) derlerdi. Tümen komutanı rütbece büyüktü. Komutanlara «sübaşı» derlerdi. «Sübaşı»lardan yukarıda «Örlük»ler ve prensler vardı. «Örlük» Türkçe «müşir» (mareşal) demektir. Cengiz Han zamanında dokuz örlük vardı. Örlük yalnızca bir unvandı. Bu unvanı taşıyanların fiili görevleri yoktu. Birkaç tümen birleştirilerek bir ordu teşkil edilince bu ordunun başkomutanlığı subaşılardan en kıdemli ve değerli olana teslim edilirdi. Bu başkomutanlar da saltanat hanedanından bir prensin ismî komutası altında bulunurdu. Fakat harekatı sübaşılar arasından seçilen komutan bizzat ve bağımsız olarak yönetirdi. Komutanlığın bir kurmay heyeti de vardı. Bu ordularda demirden bir disiplin egemen idi.

Töre, Yasa, Yarluk

Türkler en eski devirlerde devletleri için kanunlar yapmışlardır. Bu kanunlar atalardan gelen gelenek ve göreneklerden alınırdı. Çok defa da

kanun fiilen mevcut olmayıp gelenek ve görenekler hüküm sürerdi. Türkler ataları tarafından bunların yapıldığı kanaatinde idiler. Oğuz Han bunu genişletip tesbit ettiğinden buna «Oğuz Töresi» adı verildi.

«Töre» Orhun anıtlarında «Törü» şeklindedir. «Tura», «Tuğra» bu kelime ile ilgilidir. «Tevrat» (yazılış -eski harflerle- Turat)ın da bu kelimeden alındığını söylüyorlar! «Töre» «kanun» manasınadır. Ayrıca «tüzük», «yasa» kelimeleri de vardır. «Tüzük», tüzmek (düzeltmek) mastarından üretilmiştir. «Yasak» yasamak mastarından gelir. Bu da düzeltmek, tanzim etmek manasınadır. İşte «kanun» yerine Türkler'de bu üç kelime kullanılmıştır.

«Oğuz Töresi» «Oğuzname»de yazılmıştır. Bu töre Türk'ün gelenek ve göreneklerinden alınmış, yalnız ve açık ifadelerle yazılmıştır. Bu kanunda idam cezası vardır ve isyan ve itaatsızlığın cezasıdır. Bir kızın bikrini izale edenler hem ceza görür, hem kızı nikahla alırdı. Öldürmek, katl, dövmek gibi suçlar aynı biçimde ceza görürlerdi. Hırsızlar çaldıkları şeyin on mislini verirlerdi.

Cengiz Han «Cengiz Yasası» adıyla bir kanun yaptı. Bu kanun Oğuz Töresi'nden daha şiddetlidir. Yasa'ya Cengiz-evladı tarafından devam edildi. Bunların yönetimi altına geçmeyen Türkler'de Oğuz Töresi devam etti.

«Yasa» şivelere göre «Yasak», «Yasağ» şekillerinde de mevcuttur. Eski şekli «Yasa»dır. Bizdeki «yasak» deyimi «kanun» demek olup manasına gelir ve sanıldığı gibi memnu manasında değildir. Fakat «Memnu» manasını ifade eder. Bir memur veya bir nöbetçinin «yasak!» demesi kanunu ihtardan ibarettir. Tıpkı Fransızlar'daki gibi «kanun adına» haraketten başka bir şey değildir.

«Yarluk», «Yarlık», «Yarluğ», «Yarlığ» suretlerinde de yazılmıştır. «Örf» manasında olduğunu söyleyenler de vardır. Kimi de «emirname»dir diyor. Ferman'a «yarluk», «buyruk», vezir emrine «buyrultu» denir. Mühür ise «tamga»dır. Bugün bizde «damga» mühürden başka şeye denmektedir. «Tamga» Türkler'de pek eskidir. Hatta pençelerini, parmaklarını basarak kullanmışlardır. Bugün teknik göstermiştir ki, en iyi mühür parmak izidir. Bu iz polis yönetimlerinde önemli hizmetler görmektedir ki, bağımsız bir teknik halini almıştır. Gerçekten her şahsı değişmez ve yanılmaz bir surette parmaklarının izi belirler.

Bence Türkçe asıl «töre» kelimesi örf demektir.«Tura» okunur. Oysa bizde örf'e «töre» derler. Mesela «Oğuz töresi böyledir», «Töresi budur» denir. «Tuğra» bu kelimeden gelir, «örf alameti» demek olacak! «Ğ»ler eski Türkçe'de bol olup sonradan düştüklerinden «tura»nın aslının «tuğra» olması gerekir. Türkçe'yi Arapça zannedecek veya o ahenk ve kuralla okuyacak derecede aptallıklar yaptığımızdan «Tuğray-ı Gurra» gibi acayiplikler meydana getirmişizdir. Bir de «türe» vardır. Türkçe «prens» demektir. «Kül-Tiğin Yazıtları'nda «türük», «türün», Divan-ı Lugati't-Türk» de «türü» şeklindedir. Bu kelimelerin hepsi bir asıldan olsa gerektir. Bizde bir de mendilin ucu bağlanıp avuca vurularak oynanan bir oyun vardır ki, adı «tura»dır. Kısacası «türe» ile «tura» arasında fark olsa gerektir.

Çinliler diyorlar ki, Hiyong-nular'ın yazıları vardır. Hanları Türkleri

28 «nöker» (subay) ile yönetirlerdi. Yazılı kanunları yoktu; fakat örf ile hükmederlerdi. Bu örfe göre isyan, katl, evli bir kadına dokunmanın cezası idamdı. Bir kızı aldatanı o kızla evlendirirlerdi. Yara için tazminat verilirdi. Yüksek aileden kadınlar aşağı aileden erkek ile evlenemezdi. Aynı sınıftan bir erkek bir kızı isterse, reddolunamazdı. Çalınan eşya iade edilirdi.

Türkler'de veraset usulü şöyledir: Ana toprağına bağlı olan, en küçük oğuldur. Küçük oğula Moğollar «Ot-çekin» derler, «ocak bekçisi» demektir. Türkler «tiğin» (tekin) derler. «Tekin» demek, babanın toprağına, eve, yani emval-i gayr-ı menkuleye (taşınmaz mallara) varis olur. Diğer büyük evlatlar ise taşınır mallar alırlar. Bu esya da başlıca silah ve maldır. Mal, hayvanlardır. «Mal»ın sanıldığı gibi Arapça olmayıp Türkçe bir kelime olması gerekir. Galiba İslamiyet girmeden bile Türkler'de «mal» kelimesi vardır. Mal da şöylece taksim olunur: En akıllı ve cesur olana atlar, en zayıfa koyunlar düşer. Han ailelerinde bir de savaşcı nökerler vardır. Bunları da han, ordu ile beraber vasiyetle istediği evladına verir. Bazen bir kıza bile verildikleri görülmüştür. Bazen ufak çocuklardan birine bir yay ve bir kılıçtan başka birşey kalmaz. Bu çocuğun uzak bir yerde kendisine bir baba, bir ana araması gerekir. Buna «Adsız» derler. Böyle «Adsız» adıyla hükümdar olmuş Türkler çoktur. Mesela Havarezm'in üçüncü padişahının adı «Adsız»dır. Cengiz Han da adsızlardan olup Karait Hanından ad almıştır. Selçuk ve Osmanlı hanedanları da bu adsız küçük çocuklardan türemiştir. Eski Türk lejandlarında görüldüğü gibi bu arama iki türlü olur:

1- Çocuk uzaklara gider, bir «avul»a gelir, bir ihtiyar kadın bulur. Mesela ihtiyarın kocası tarladadır. Çocuk kadına «Benim anam ol!» der. Kadın kabul ederse erkek gelince çocuk ona da, «Sen benim babam ol!» der. Erkek de kabul ederse çocuk bunlara «Ana! Baba! Bana bir ad verin!» der.

2- Çocuk uzaklara gider, dolaşır. Nihayet bir hanın sarayına ulaşır. Kendisi bir kel kıyafetini alır. Atı da lağar tay haline geçer. Fakat bu adla bu kıyafetle savaş oyunlarında, savaş imtihanlarında birinciliği kazanır. Han ona okyanusları, alevden denizleri geçmesini, yedi başlı ejderhalarla, cehennem zebanileri ile güreşmesini teklif eder. Hepsinde başarılı olur. Kendisine önemli bir makam yapar. İşin sonunda ise «Adsız«, Han'ı tahttan indirip hükümdar olur ve onun kızıyla evlenir. Sonra bu adsız yurduna döner, düşmanın dağıttığı milletini toplar. Bu, tamamıyla masal şeklindedir. Hâlâ masallarımızda izi vardır.

Nice binlerde Adsız Türkler Pars Kralları, Acem Şahinşahlarına, Çin İmparatorlarına ve Abbasi Halifeleri'ne gelip onlara kılıçlarıyla hizmet karşılığı olarak ad ve aile almışlardır.

Bir kızla evlenen erkek ona bir «kalın» verir ki, boşanma olayında bile bu kıza aittir. Türkçe «kalın» «cihaz» (çeyiz) demektir. Soylu ailelerinde kadının toprakları vardır. Tasarrufu kendisine aittir. Hatta han ailelerinde ordular bazen karılara miras kalmıştır.

Son zamanlarda Türkistan Türkmenleri'nin ölen hanının dul karısı Rus miralayı Alihanof ile evlenerek devletinin arazisini Rusya'ya terketmiş, uyruğu hiç itiraz etmemiştir.

Türkler'de gençler saygın olup ihtiyarların saygınlıkları olmazdı. Çünkü savaşa yaramazlardı.

Evlenme küfüvi ile olurdu. Herkes babası ölünce onun kendi anası olmayan karısını, kardeşi ölünce onun karısını, amcası ölünce onun karısını nikahla almaya mecburdu. «Kadın»ın aslı «katun», «hatun»dur. Güya «kat»dan gelirmiş, «kat» «mertebe» manasına imiş. «Kız» da «kıt» «ender» manasına imiş!

Evlenilirken damat kıza «kalın» verirdi. Bu kelime sonradan «ağırlık» ve nihayet Arapça'dan alınarak «cihaz» (çeyiz) olmuştur.

Kalın'dan başka kızbabasına başlık, anasına süt hakkı, kızın bacısına «kaftanlık» adlarıyla hediyeler de verilirdi. Aynı zamanda erkek zifaftan sonra yine kıza «yüz görümlüğü» diye mücevherlerden oluşan bir hediye, erkeğin akrabası yine kıza «el öpmelik» adıyla hediyeler verirler. Bu iki son hediye Türkler'de Müslümanlıktan sonra adet olmuştur. Bütün bu hediyeler gelinin malı olur. Ona ve bütün malına tasarruf ederdi. Boşansa, giderken onları da götürürdü. İşte bu da gösterir ki kadın tamamıyla erkekle eşit haklara sahipti. Ziya Gökalp'e göre, Türkler evlenince bağımsız bir eve çıkarlardı. Bundan dolayı bizde «teehhüle» evlenme denmiştir. Bunda mana bakımından bir yükseklik vardır. Bu da «Teehhül»den gayenin ev teşkili olduğudur.

Taaddüd-i zevcat'ı (çok karılılık) Hiyong-nular'da, Tukyular'da, Cengizliler'de, Aksak Timur'da, Kıpçak Hanları'nda, Babürlüler'de, Selçuklular'da, Osmanlılar'da görüyoruz. Anlaşılıyor ki, çok karılılık bize Müslümanlık yadigarı değildir. Eski Türkler'de vardır. belki yalnız hanlarda, beylerde olup halkta yoktu ve Müslümanlık ile halk arasında da yayılmıştır.

Savaşta ölen arkadışının cenazesini kurtaran, onun malına varis olurdu.

İlhanlılar'da, Selçuklular'da, Osmanlılar'da dayak cezası vardı. Selçuklular sarayında dayak atan sopalı 50 memur bulunurdu. Son zamana kadar Türkiye kışlalarında dayak vardı.

Türkler geleneklere pek önem vermişlerdir. Zaten Türkler'in eski görkemlerinin sebeplerinden en büyüğü, en esaslısı budur. Bir Türk darb-ı meseli: «İl kalır, töre kalmaz» diyor. Yani bir ülke terkedilir, fakat gelenek terkedilemez. Türk'te «Töresi budur» denince akan sular dururdu.

Osmanlılar'ın ilk devresinde de töre vardı. Lütfi Paşa Tarihi, Osman Gazi'den söz ederken «Beyler Oğuz Töresi budur demişlerdir» diyor. Ve yine Türkler yasalarını, törelerini pek namuslu biçimde savunmuşlardır. Bunun için de delili ve mantıkları, dayanakları ve hakları yalnız kılıç idi. İnsanın bu namuskarlığa, bu becerikliğe ve zekaya hayret etmemesi mümkün değildir. Türkler ne kadar zekidirler ki, o zamanda bile hakkın ancak kılıçla müdafaa edilebileceğini anlamışlar ve bu düşünceyi uygulamışlardır. Bir derece Acemleşmiş olan Selçuklular bile buna rağmen Oğuz Töresine uymuşlar ve saygı göstermişlerdir.

İşte Türklük için önemli bir hayati konu daha. Ne yapıp yapmalı, hu-

kukçularımız büyük çalışmalarla yasa ve töre'yi toplayıp, tanzim edip büyük monografiler yazmalı. Kanun yapıcılarımız bu esasları Avrupa'nın çağdaş bilimi ile yenileştirmelidir. Ancak bu suretledir ki millî ve gerçek Türk kanunları yapılabilecek, Türklük Türk'e uymayan çöl ve aşiret usullerinden, Arap baskısından, aynı zamanda Avrupalı taklidinden, papağanlıktan kurtulacak, böylece gerçek mutluluğa varacaktır. Geçmiş ile alakayı kesmek milletler için felakettir. Biz, bence geçmişimize yani eski ve ilk devreye daima bağlı kalmalıyız.(*)

Görgü

Türk'ün eskiden kurulmuş, düzenli bir görgüsü vardı. Bu eğitim, millî ve orijinaldi. Töre, gelenek halinde nesilden nesile gidiyordu. Arap ve Müslümanlık bunları yıkmış, unutturmuş, yerine dinî diyerek birtakım Arap adetlerini sokmuştur. Zamanla bu da yayılmış, sabit bir duruma gelmiştir. Oysa hemen bir yüzyıldır Avrupa görgüsü de bize girmeye başlamıştır. Bunda Meşrutiyet'ten beri, hele son yıllarda büyük bir gelişme vardır. Arap ve Müslümanlık görgüsü ile Avrupa'nınki yanyana yürümek, birbirine karışmak, birbiriyle muhalefete girişmek durumuna düşmüşlerdir.

(*) Bu düşünce, ne kadar eksik ve sakat bir düşüncedir? Geçmiş ile alakayı kesmek milletler için felakettir, diyor ve sonra da 1000 yıllık geçmişi tamamen kesip atarak, ondan önceki devreye dönülmesini sağlıklı bir yol olarak tavsiye ediyor. Bizim şu son bin yıllık tarih içinde, bugünkü devlet ve milletimizin istifadesine sunulmaya layık bulunan hiçbir eser, kanun, uygar ürünümüz olmamış mıdır? Bu ne saçmalıktır? Bir insanın babasını inkar edip dedesini esas alması, veya son beş göbek atasını reddedip, ondan evvelkilerini kabul etmesi ne kadar saçma ise, bu düşünce ve tavsiye de o kadar sakatır. Önemli olan, Türk Milleti'nin ve devletinin geleceği için bugün bize faydası olabilecek olan kanun, teşkilat, uygar eser, milli tecrübe, siyaset ve başka konulardaki atalarımızın ta başlangıcından bugüne kadar bütün bir Türk Tarihi içindeki deneylerinden istifade ederek, geçmişe bağlı geleceğe dönük bir tavır içinde olmamızdır; milli değerlerimizi koruyup bu ölçü ve tecrübelerle, modern bilim ve teknikten ilham alarak, Türklüğü ve Türk Devleti'ni çağdaş uygarlığın en ön safına geçirmek ve onu yeryüzünün en kudretli, en refahlı, en adaletli siyasi varlığı durumuna getirmektir. Sırf belli bazı saplantılardan dolayı bir milletin geçmişinin belli bir kesimini reddetmek asla mümkün değildir. Geçmişi değiştirmek bizim irademizin dışındadır. Kaldı ki reddedilmesi istenen geçmiş ıstırap duyulacak sayfaları yanında, iftihar duyulacak maddi ve manevi eşsiz eserle dolu bin yıllık bir dönemdir. Zaferler ve hezimetler, uygar eserler ve düşkünlüklerle, siyasi ve idari başarılar ve hatalarla dolu olan son 10 yüzyılın milletin şahsiyetinde açtığı derin izleri, bundan sonraki millet hayatında hesaba katmayacak mıyız? Başarılarla övünüp, hezimet ve acı tecrübelerden ders almayacak mıyız? Mesela Anadolu Fethini başaran ve bazılarını gururla andığımız dünyanın takdirini toplamış Yunusumuzu, Mevlanamızı, Peygamberin övgüsüne mazhar Fetih ordusunu, Koca Sinan'ı, İtri'yi, Bilge Piri Reis'i, Uluğ Beyi, Fahreddin Razi'yi, Barbarosumuzu... Türk Kültür ve Uygarlığı'na hizmet etmiş yüzlerce, binlerce dehamızı ve bunlarla yoğrulup gelişen, bütün dünyayı huzurlu ve aydınlık varlığında dehşete, hayranlığa ve aşka boğan büyük Türk-İslam uygarlığını ret mi edeceğiz? Olmaz öyle şey! Hataları tekrarlamamak kabul, becerilerimizi ve yeteneklerimizi canlandırmak da kabul. Ama hata da sevap da bizimdir. (Toker Yayın Komisyonu.)

Bugün durum anarşi durumudur. İnsan hangisini yapacağını şaşırıyor. Bayramlarda, törenlerde ne türlü hareket edeceğini kestirmek adeta bilinmiyor. Yahut eski alışkanlık insanı gülünç bir duruma sokuyor: Buradan Avrupa'ya gidilirse orada yanılıyor, orada oturup alıştıktan sonra Türkiye'ye gelince yeniden yanılıyor. Mesela vaktiyle Avrupa'da bir madam'ın elini öpüp bizim usul üzere ve otomatik olarak başıma götürdüğümü, hemen aklıma gelip sıkıldığımı sonra İstanbul'a gelince yaşlı bir hanımın elini yalnızca öptüğümden tuhaf bakışına maruz kaldığımı hatırlarım.

Kısacası bugün görgü kurallarımız çorba gibidir. Eskiyi yıktık, yeniyi de henüz tam öğrenemedik. Zaten bu İslami görgü ile Batı'nınki arasında büyük bir zıddiyet vardır. Birbiriyle uyuşturulması mümkün değildir. Bunun bir misali bizde terbiyenin salonlarda da başörtülü durulması ve bunun saygı gereği olması iken, Avrupa'da aksine başın açık olmasının terbiye ve saygı sayılmasıdır. Araplar'da başın örtük olmasının terbiye olması tabiidir. Çünkü kızgın güneş altında o başını iyice örtmeye mecburdur. Oysa bu bizim iklimimize gelmez. Ayağı sıcak, başı serin tutmak sağlıklıdır. Şurasını okuyucularımın dikkatlerine sunarım ki, bizim eski millî terbiyemiz bugünkü çağdaş Avrupa terbiyesine ve görgüsüne uygudur. Mesela eski Türk terbiyesinde başı açmak saygı gereğidir.

Milli Türk görgüsünde esaslı üç şey vardır: Baş açmak, yükün, olcaş.

Eski Türkler'de birinin yanına girerken baş açmak adetti ve saygıya, terbiyeye işaret sayılırdı. Bu sebeple kalpaklarını (börk) çıkarıp koltukları altına alırlardı. Aynı zamanda birine rastlayınca, birinin yanına girince yükünürlerdi. Yani boyunlarını ve vücutlarını hafif öne eğerlerdi. Buna Türkçe «yükün» derler ki, tamamıyla Fransızlar'ın «reverans»ıdır. Mastarı «yükünmek»tir. «Boyun kırmak» da derler. Türkler'de birine yalvarmak için bir dizi yere koyup ellerini yukarı kaldırmak adeti de vardır. Buna da «olçaş» derlerdi. Bu da Avrupalılar'da bugün gördüğümüz «Sagenouiller» dedikleri adettir. Bunları tekrar yaşatmamız gerekir. Bunlar yalnız Avrupa adeti değil, bizim atalarımızın kullandıkları halis Türk adetleridir.

Baş açmayı, yükünmeyi, kımız sunmayı, olcaşmayı Altınordu'da, İlhanlılar'da, Orta Asya hanlarında, Babürlüler'de, ilk zamanlarda Osmanlılar'da görüyoruz. İbn Batuta'da gördüğümüz söylentiye göre, Altınordu Hanı Özbek Han'ın karısı İbn Batuta'ya kımız sunmuş, kaba Arap kımızı içmemiş, kalabalık edip yanındakine vermiş. Aynı zamanda hilat giyen bir bey tahtın yanına varıp sağ dizini yere koyarak ve sol dizini dikçe tutarak dururmuş. Bu tafsilat 1'inci Cilt'te vardır. İlhanlılar kuşaklarını boyunlarına kor, güneşe karşı yedi defa olcaşırlardı. Babür zamanında hükümdarın huzuruna üç defa olcaşarak girilirdi.

Osmanlılar'ın ilk zamanlarında Oğuz töresi, kımız, yükünmek ve olcaşmak vardı. Osman Bey'e biat edilirken (egemenliği tanınırken) gelip önünde yükünmüş ve olcaşmışlar, Osman Bey'de onlara kımız sunmuştur. Onlar da bağlılık göstereceklerine dair yemin ederek kımız içmişlerdir.

Burada bir de «Sabah-ı şerifleri hayrolsun» gibi her gün kullanılan ve

bugünkü terbiye, nezaket kuralları için pek gerekli olan bazı deyimlerden söz edeceğim. Bunlar bizde maalesef hem Türkçe değil, hem de pek uzundur.Halkımızın çoğunluğunun bunlara dili dönmüyor. Bu sebepten bu terbiye ile ilgili uygulamalar kolay kolay yapılamıyor. Bu gibi deyimler her dilde olduğu gibi kısadır. Bunlar beş-on deyimden ibaret olduğundan düzenlenmesi ve yayılması güç bir iş değildir. Bunların kısa Türkçelerini derhal koyup hızla yaygınlaştırmamız gerekir.

Tatarlar bu konuda şunları kullanıyor:

İrte: Sabah demektir.

Hayırlı irte: Sabah-ı şerifler hayrolsun, demektir.

Hayırlı gic: Geceniz hayırlı olsun demektir.

Sav bolınız (Sağ olunuz): Au renoir demektir.

Hayırlı sefer, hayırlı yol: Bir yere gidene derler.

Ötünmek: Rica etmek demektir.

Ötünme: Rica ederim demektir.

Avlak: Randevu demektir. Eksi Osmanlılar'da «kavuş»dur.

Avlakta körişik: Randevu'da görüşelim demektir.

Rahmet: Teşekkür ederim demektir.

Oraz: Saadet (Bonheur)

İmgek: Bedbahtlık (Malheur) demektir.

Mesut yerine «orazlı», mesut olunuz yerine «orazlı olunuz» diyebiliriz.

Bu iş mesela şu suretle yenilebilir:

Günaydın: Sabah-ı şerifler hayrolsun, Bonjour.

Akşamaydın: Akşam-ı şerifler hayrolsun. Bon sour.

Tünaydın: Geceniz hayrolsun, Bonnuit.

Kutlu, Kutluk, Kutlu olsun: Mübarek olsun.

Kutlularını: Tebrik ederim.

Bayramaydın, Kutlu Bayram: Bayramınız mübarek olsun, Iyd-ı şerifiniz mübarek olsun, Bon Fête.

Yılaydın; Kutlu Yıl: Sene-i cedidenizi tebrik ederim.

Mersi: Teşekkür (Merci).

Teşekkürlerim: Mes remerciements.

Teşekkür ederim: Je vous remercie.

Ötünürüm; Rica ederim: Je voue prie

Pardon, Bağışla, Affet: Pardonnez.

Hürmet: Recpect.

Görüşelim: Au revoir.

Tanrıya (Allaha) ısmarladık; Tanrı'ya emanet ol: Adiyö.

Birinin evinden ayrılırken «Hoşçakalın!» yolda birine rastgelinirse «Uğur ola» denir. Bir de Müslümanlık deyimi olarak «Selamünaleyküm» ve «Aleykümselam» vardır. «Merhaba» da köylümüz gibi «Marhaba» veya «Merhebe», «Mehrebe» şeklinde kullanılabilir. «Rica» da yine dilimize uysun diye «rice» yapılabilir. Yahut başka kelimeler konulur.

Görgü konusu epeyce uzundur. Avrupalılar kendi görgü kurallarına dair birtakım eserler yazmışlardır. Bizde ise görgü kurallarımız işlenmemiş, incelenmemiş bir sahadır. Milletimize bunları, mesela nasıl giyinileceğini, nasıl yemek yeneceğini, bayram, tören, gün, gece adet ve terbiyelerini öğretmemiz gerekir.

İlk önce eski Türk görgüsünü, sonra bugün Anadolu'da ve diğer Türk yurtlarında olan görgü kurallarını toplamalı. Ben öğrenci olduğum zamanlarda Ahmed Rasim Bey Türk görgüsüne dair el yazması bir kitap bulmuş, Sabah gazetesinde ondan söz etmişti. Böyle kitaplar daha da vardır zannederim. Bunları bulmalı. Aynı zamanda Avrupa görgüsü hakkındaki kitapları da tercüme etmeli. Bunlardan sonra yapılacak olan şey ise millî görgüyü çağdaş, sağlıklı, ekonomik, pratik bir şekilde düzenlemeli ve tesbit edip millete yaymaktır. Ben Avrupa'nın hiçbir şeyini basmakalıp almak taraftarı değilim. Milletler orijinalliklerini muhafaza etmelidirler. Selamet ve devamlılıkları bundadır. Bu, önemli bir noktadır. Zaten çağdaştırılacak Türk görgü kuralları da vardır. Kendilerine gerekli olanlar Avrupa görgüsünü de ayrıca öğrensinler. Avrupa'nın doğusundaki milletler bile bu noktaya çok dikkat etmektedirler. Mesela Macarlar, Çekler gibi kendi millî kıyafet ve adetlerini sıkı sıkı korumakta ve bayramlarda millî kıyafetleri giymektedirler.(*)

Bütün bu konular incelenmek ve monografiler ister. Türk'ün millî binası ancak bu suretle kurulabilir. Gençlerden üstün çalışma, gayret, milliyet, Türklük ateşi istiyoruz.

Türk'de Ruhi ve toplumsal kuruluşlar konusunda birçok madde daha vardır ve bunlar birbiri ile içiçe bulunmaktadırlar. Biz okuyucularımıza kolaylık sağlamak için bunların birbirine karışmalarına rağmen bulduklarımızdan, bildiklerimizden herbirini ayrı ayrı belirtemeyi uygun bulduk. Yazabildiklerimiz henüz ilk aşamadır. Her işe, her konuya yetişmek bir adamın işi değildir. Biz genel bilgi ve fikir verdik. Bu kıymetli konuların monografilerle canlandırılmalarını görmek has ve halis emellerimizdendir.

*
* *

Bu konu basılmak üzereyken basımevinde rastladığımız Dr. Abdullah Cevdet Bey bize «Bayron» ile «Lamartin»in Türkler hakkındaki sözlerini verdi. Bunları konunun sonuna yetiştirebildik.

Meşhur İngiliz Şairi Lord Bayron Yunanlılar'ı aleyhinmizde ihtilale kışkırtan ve onlara yardım eden bir kişidir. Bu konuda «Gavurlar» eserini yazmıştır. Yunanistan'ı bağımsızlığına kavuşturan etkenlerdendir. Bugün Yunanistan'ın her yerinde heykelleri vardır.

(*) Bu husus okurken okuyucular, eski Türklerin samimi, nazik, gösterişten uzak, çok güzel görgüleri olduğunu bilmelidirler. O güzelim Türk görgü kurallarını, İmparatorluğumuzun çöküntü yıllarında ve Cumhuriyet'in ilk yıllarında İngiliz, Fransız, Alman milletlerine hayranlıkla yetişen, Avrupa'ya öğrenim için değil, Avrupa'nın aşağılık taraflarıyla görgüsünü taklit hastalığına yakalanarak Türkiye'ye gelen aydınlar hor gördüklerinden, bu tarz fikirler ileri sürmektedirler. Türk görgüsü hakkında Batılıların bizzat itirafları ve hayranlıkları vardır: Şu eserlere başvurulabilir: Rafael Lewis, Osmanlı Türkleri'nde Gündelik Hayat; Doğan Kardeş Yayınlarından. «On sekizinci Yüzyıl Türkiyesinde Örf ve Adetler» (1001 Temel Eser, Tercüman Yayınları), Busbeq ve Moltke'nin eserlerinde de buna dair bilgiler vardır. (Toker Yayın Komisyonu.)

Böyle olduğu halde Türkler için, «Türkler ne aldatıcıdırlar, ne alçak, ne de kaatildirler. İnançsız olanları ateşte yakmazlar. Daima engizisyonsuz olarak sultanlarına ve Allahlarına bağlıdırlar. Sultanlarına bağlılıkları sultanlarının egemenlik sürmeye yeteneksiz oldukları zamana kadar devam eder» diyor. (Şibliyon Mahbusu, Bayron, Abdullah Cevdet tercümesi). Bayron'un sözü çok kıymetlidir. Çünkü aleyhimizde çalışan bir adamın samimi itiraflarıdır.

Meşhur Fransız şairi Lamartin Fransa Büyük İhtilalinde kaçıp memleketimize sığınmış, bizden iyi muamele görmüş, kendisine çiftlik bile hediye edilmiş bir kişidir. Bu da Türkiye için şöyle diyor: «Islahı mümkün olmayan fena alışkanlıkları yüzünden Avrupa ve Asya'yı veya bunlardan birini yönetmeye yetenekli değillerdir. Nüfuslarını kırıp bitirdiler ve intihar ettiler. Fakat insan ırkı olarak, millet olarak fikrimce onlar yine geniş imparatorluklarının en seçkin, en şerefli ırkıdırlar. Karakterleri pek soylu ve yücedir. Kahramanlıkları bozulmadan kalmıştır. Dinî, vatanî, ailevî erdemleri tarafsız ruhlara saygı ve hayranlık verir. Soylulukları alınlarında, eylemlerinde yazılıdır. İyi kanunları, daha aydın hükümetleri olsaydı dünyanın en birinci milletlerinden biri olurlardı. Bütün hareketleri, bütün davranışları soyludur. Filozoflar ve efendiler kavmidirler; kahramanlıklar, şehitler kavmidirler. Bence insanlığa şeref veren böyle bir kavmin imhasını istemeyi Allah bana göstermesin. Yazık ki millet olarak kalmamışlar ya da yakında kalmayacaklardır. Bunları insanî bir ırk ve millet olarak kurtarmalıdır...

«Ah, Türk'ün o kaderce inanışı, Allah'ı kendisine jandarma saydıran tevekkülü!..» (Woyage en orient, sayfa 314)

TÜRKLER'DE TARIM, SANAT VE TİCARET

Türkler ilk devirlerinde koyun, at gibi hayvan sürüleriyle yaşar, bunları otlatmak için yayladan ovaya, bozkırdan bozkıra dolaşır, göçebelik ederlerdi. Bu çoban hayatında Türkler hayvanlarının etini yer, sütünü içer, sütten kımız, ayran, yoğurt, tereyağı yaparlardı. Hayvanlarının yünlerinden keçeler ve bu keçelerden de çadırlarını yaparlardı. Hayvan, derilerini giyerlerdi. Bu derilerden postal yaparlardı.

Bir kısım Türkler su kenarlarındaki verimli topraklara yerleşmişler, tarımla uğraşmışlardır. Bunun bir misali «Tarım» ırmağı boyudur ki, bizzat ırmağın adı Türkçe'dir ve «ziraat» demektir. Türkler tarımın hemen her çeşidini yapmışlar, muhtelif meyve ağaçları yetiştirmişlerdir. Halen Anadolu'da da ve başka yerlerde de Türkler'in önemli kitlesi çiftçidir. Aynı zamanda hayvan sürüleri beslerler. Bugün Türk'e «çiftçi millet» demek doğrudur. Hem de bununla iftihar etmeliyiz. Bugün Türkiye'de her şeyin esası çiftçiliktir. Türkiye bununla gelişip yükselebilir. Bizde tabii servet ve sanat budur. Ancak pek geri olan tarımımızı teknik ve çağdaş bir duruma getirmeliyiz.

Türkler en eski zamanlardan beri tarımın düzenlenmesine ve düzeltilmesine çalışarak kanallar açmışlar, bataklıkları kurutmuşlar, önemli sulama işleri yapmışlardır. Tarım Irmağı boylarındaki tarımı bildiğimiz

gibi, Orta Asya'da büyük kanallar ve arklar da açıldığını, önemli sulama işleri yapıldığını da biliyoruz. Bunu Babürlüler'de İlhanlılar'da, Mısır Türkleri'nde gördüğümüz gibi özellikle Anadolu'da Selçuklular'da da görüyoruz. Selçuklular sulama işlerine pek önem vermişlerdir.

*
* *

Türkler en eski devirlerde sanata da önem vermişler, bu konuda büyük yetenek göstermişlerdir. Tarih öncesi zamanlarda demiri bulup ilk işleyen Türk'tür. De-Morgan incelemelerine ve Kafkasya'da yaptığı kazılara göre iddia ediyor ki demiri ilk keşfeden ve işleyenler Turanlılar'dır. Anadolu ve Kafkasya'da demir ve demirden yapılma aletler Turanlılar sayesinde ortaya çıkmıştır. Buralara da Orta Asya'dan gelmiştir. Tukyular'ın madenciliğini ve demirciliğini, ilk Türkler'deki demircilik masallarını, demirciliğin dini ayin şeklini aldığını biliyoruz. Diyebiliriz ki yalnız bu şeref bile Türk'e yetişir. Demirin ne önemli bir maden, demirciliğin ne önemli bir sanat olduğunu bugün gözümüzle görüp anladık.

Türkler'de yalnız bu değil, başka sanatlar da vardır. Çinliler'in kayıtlarında Türkler'in dericilik alanında da çok ileri olduklarını, yünden elbise yaptıklarını öğreniyoruz. Cahız, «Türkler çoğunlukla veteriner, süvari, seyis, çoban ve bakırcıdırlar. Her Türk başkasına muhtaç olmayacak kadar her sanattan anlar» diyor. Bu son cümlenin içerdiği mana bugün en yeni ve en çağdaş okullarda çocuklara verilmek istenilen eğitimdir. Atalarımız işte bu eğitimlerle kıymetli insanlar olurlarmış.

Orta Asya'da, Anadolu'da, İran'da Türkler'in yaptıkları halılar pek meşhurdur. Hele Teke Türkmenleri'nin halıları pek makbüldür. Acem halıları denilen halıların en seçmesidir. Türkler halılarına kısaca çiçekli çayırlıklar resmederler. Tebrizliler canlı yaratıkların resimleri ve ağaçlar da yapmış ve yapmaktadır. İpekböceğini Çin'den alıp bütün Dünyaya yayan Türkler'dir. Semerkant şehrinde pamuktan kağıt yapmasını bulan Türk'tür. Bu buluşun dünya uygarlığına tarif edilemez derecede büyük hizmeti olmuştur. Türkler'in birçok sanatı bildiklerini tarih kayıtlarında gördüğümüz gibi, bu gerçeği bugün Avrupa müzelerini dolduran Çin Türkistan'ındaki kazılarla meydana çıkmış olan antikalar da göstermektedir. Osmanlı sülalesi zamanında Türkiye'de önemli sanatlar, sanatta önemli gelişmeler vardı. Bunlardaki sanat teşkilatı ve esnaf loncaları önemli şeylerdir. Surnamelerde bu konuda büyük açıklamalar ve bilgiler vardır.

Türkler en eski zamanlarda da bugün bu uygarlık yüzyılının en önemli etkeni olan ticaretin kıymetini bilmişler, ona büyük bir değer vermişlerdir. Çin ile Taçin arasında ipek ticareti yapmışlar, iki tarafın mallarını birbirine taşımışlardır. Türkler'dir ki, o yüzyıllarda ve uzun zamanlar Doğu ve Batı arasındaki ticareti ellerinde tutmuşlardır. Yine bu soylu ırkımızdır ki, ticaret denilen kıymetli ve önemli şey için İran ile savaşlara girişmiştir. Yine onlardır ki, bunun için Bizans'a elçiler göndermişlerdir. Yüzyıllarca bu ticaret yollarının güvenlik altında tut-

muşlar, ticaret yollarını asayişini sağlamışlar ve bekçiliğini yapmışlardır. Hele bu suretle Doğu ve Batı'nın uygarlığını birbirine götürerek ve aşılayarak insanlık için yaptıkları hizmet en yüksek hizmetlerdendir. Bugünkü insanlığın bundan dolayı Türk'e minnettar olması gerekir.

İran'da, Irak'ta, Anadolu'da, Hindistan'da, Mısır'da Türkler ticaret ve seyahat için düzenli yollar yapmışlar, bu yollara giden yerleri, konaklama evlerini gösterir işaretler koymuşlar, kervansaraylar yapmışlardır. Bunlar en çağdaş şeylerdir. Oysa Türkler bunları çok eskiden yapmışlardır. Hindistan'da ilk yolu yapanlar Türkler'dir.

Güvercinle postalar kurmuşlardır.

Çok üzülecek bir durumdur ki, iki-üç yüzyıldan beri Türk'te ve Türklük'te ortaya çıkan düşüş ve çöküş sırasında sanatın da, ticaretin de gerilediğini, hatta mahvolduğunu görmekteyiz.

Bu konular hakkında da bu kadar bilgi vermekle yetindik. Bunlar da esaslı ve uzun incelemelere ve monografilere gerek duyulan konulardır. Bunlar için de yüreklerine Türklüğün kutsal ateşi düşmüş gençlerimizden görev ve yardım beklemekteyiz.

ONİKİNCİ CİLDİN SONU